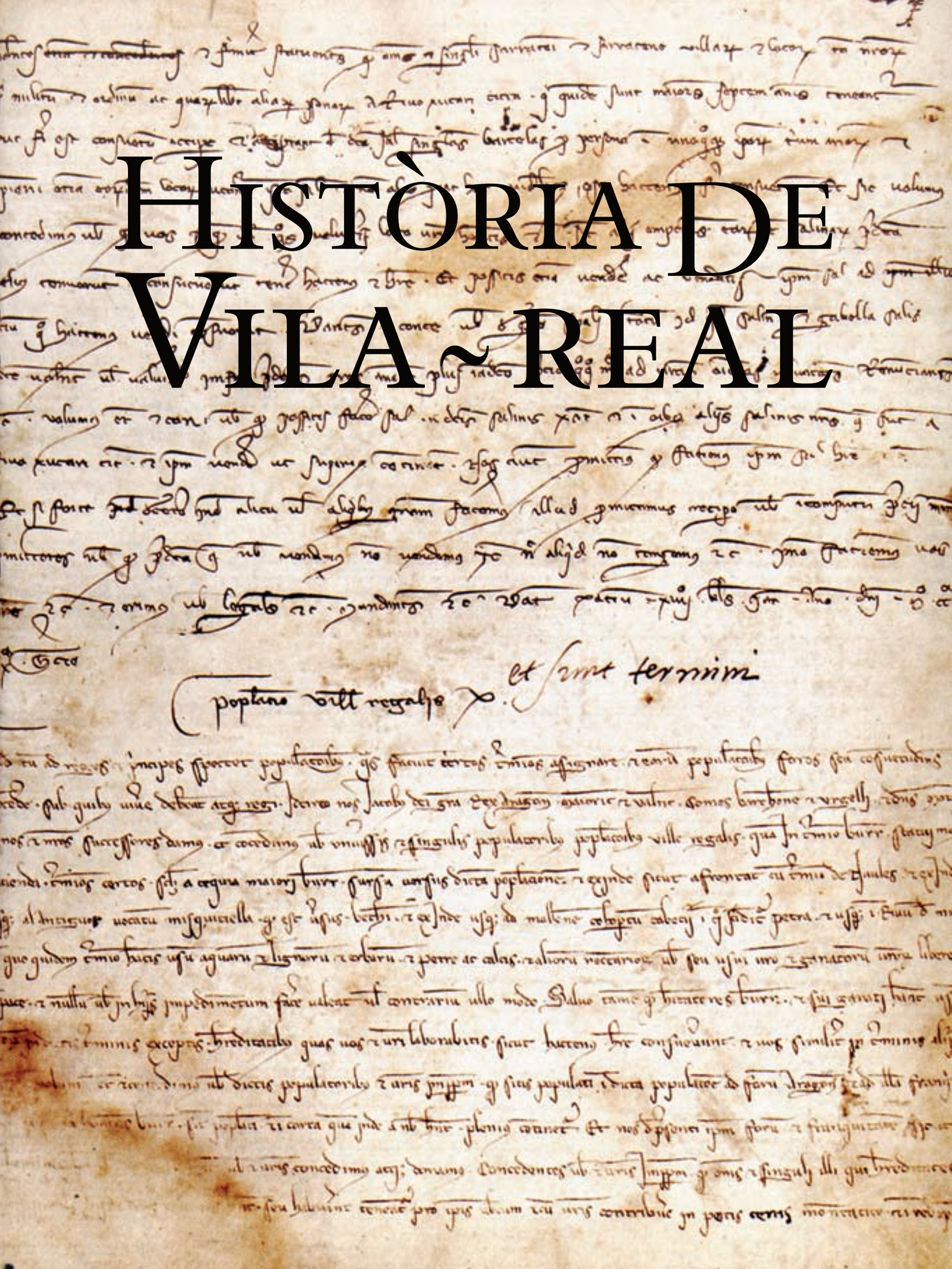
Història de Vila-real



En la sobrecoberta: Carta Pobla de Vila-real, atorgada per Jaume I, el 20 de febrer de 1274. ACA, Cancelleria Reial, reg. 19, 105r./v.

Ajuntament
de Vila-real

HISTÒRIA DE VILA-REAL

Director de l'obra: Vicent Gil Vicent, arxiver de l'Arxiu Municipal de Vila-real

Traducció i correcció: Carme Martí i Herrera, Elena Chiva Roca, Mónica Soler Beltrán i Carmen Cabanes Mata

Disseny gràfic i composició: www.bbm.eu

Impressió i enquadernació: Canós Impressors, Gráficas Timsa, Imprenta Llorens, Imprenta Sichet i Vilgraf

ISBN: 978-84-96843-31-8

Dipòsit legal: CS-186-2010

Primera edició: maig de 2010

© Ajuntament de Vila-real
La reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol procediment, incloent la reprografia i el tractament informàtic, resten rigorosament prohibides sense l'autorització escrita de l'editor i estaran sotmeses a les sancions establertes per la llei.

Autors

Rafael Beltrán Moner, músic i compositor

Enrique Cabrera Marcet, catedràtic de Mecànica de Fluids
Universitat Politècnica de València

Ramon Ferrer Navarro, professor titular d'Història Medieval
Universitat de València

Santiago Fortuño Llorens, professor titular de Literatura Espanyola
Universitat Jaume I de Castelló

Julià García Candau, periodista

Samuel Garrido Herrero, professor titular d'Història Econòmica
Universitat Jaume I de Castelló

Vicent Gil Vicent, arxiver
Arxiu Municipal de Vila-real

Raquel Martí Castillo, geògrafa
Ajuntament de Vila-real

Emili M. Obiol Menero, professor titular d'Anàlisi Geogràfica Regional
Universitat de València

Vicent Ortells Chabrera, professor titular de Geografia Humana
Universitat Jaume I de Castelló

Antoni Querol Gómez, professor tutor de Geografia de les Activitats i Recursos Turístics. Centre associat UNED. Tortosa

Pasqual Tirado Gimeno, professor tutor d'Història de l'Art
UNED. Centre provincial Cardenal Tarancón

PRÒLEG VII
Juan José Rubert Nebot, alcalde de Vila-real

INTRODUCCIÓ IX
Vicent Gil Vicent

Sumari

ORIGEN, CONSOLIDACIÓ I TRANSFORMACIÓ DE VILA-REAL

El naixement d'un poble 3
Ramon Ferrer Navarro

La consolidació de la societat 45
Vicent Gil Vicent

Les transformacions d'un model econòmic 77
Samuel Garrido Herrero

REALITAT I REPTES D'UNA CIUTAT AL SEGLE XXI

Desenvolupament econòmic i medi natural 111
Enrique Cabrera Marcet

Vila, ravals, ciutat i societat 141
Vicent Ortells Chabrera i Raquel Martí Castillo

La ciutat de serveis 181
Emili Obiol Menero

Cartografia 223
Vicent Ortells Chabrera, Raquel Martí Castillo i Antoni Querol Gómez

LA CULTURA AL LLARG DE LA HISTÒRIA DE VILA-REAL

L'art a Vila-real 257
Pasqual Tirado Gimeno

Les lletres a Vila-real, ahir i avui 307
Santiago Fortuño Llorens

El món de la Música 349
Rafael Beltrán Moner

L'oci en una societat de masses: l'esport i els bous 387
Julià García Candau

BIBLIOGRAFIA 470

Pròleg

Juan José Rubert Nebot. Alcalde de Vila-real

Han passat cent anys des de la publicació de la *Historia de Villarreal* de mossén Benito Traver. Seixanta-tres anys després d'aquella edició, el cronista oficial de la ciutat, José María Doñate Sebastiá, publica el primer tom dels volums *Datos para la Historia de Villarreal*.

Avui, arriba a les nostres mans un nou llibre sobre la història de la ciutat. Escrita i relatada per llicenciats, doctors, catedràtics, però sobretot per fills i filles de Vila-real que amb la seua experiència, professionalitat i bon fer s'han submergit en el passat de les seues arrels, de les nostres arrels. A més a més, un llibre en l'edició i impressió del qual han participat tots els tallers gràfics de la nostra ciutat.

La història és el resultat del que vam ser, i una bona base per saber el que ens portarà a ser. Perquè en la nostra vida, hi és la possibilitat de col·laborar i engrandir els esdeveniments rellevants que puguen succeir i prevaler en la memòria de la nostra societat, i que se significaran després com a dades rellevants mereixedores de perdurar en el temps.

Avui, avançat el segle XXI, som una societat que majoritàriament va nàixer en el segle XX i que encara sent inquietud per reafirmar el sentiment d'identitat d'aquells aproximadament cinc-cents habitants que ja estaven establits en el nostre terme municipal quan Jaume I, en el segle XIII, va atorgar la Carta Fundacional. Un document que ens va conferir identitat com a municipi i en el qual se'ns dotava de recursos bàsics de pervivència: terra i aigua. Però han sigut el treball i l'esforç dels habitants els que han aconseguit el progrés, la vida i la història de cada paraula que confereix la identitat d'aquesta nova crònica de Vila-real.

Introducció

Vicent Gil Vicent. Arxiu Municipal de Vila-real

Al llarg dels anys 1909 i 1910 mossén Benito Traver García va publicar *Historia de Vila-real* en trenta-quatre quaderns setmanals, impresos al taller tipogràfic Botella. Cent anys després, s'ha escrit de cap i de nou una síntesi de la *Història de Vila-real*.

Calia una síntesi general de la història de Vila-real? La veritat és que, des del 1909, llevat de la capdavantera iniciativa de caràcter pedagògic *Història del nostre Poble*, no s'ha fet cap intent de resumir les pletòriques i excel·lents anyades d'estudis fonamentals sobre distints aspectes del nostre passat. El lector interessat pot trobar un ampli repertori de matèries en la bibliografia recollida al final d'aquest llibre. Una ullada a l'ampli repertori bibliogràfic justifica, per ella sola, la necessitat de compendiar la producció historiogràfica local en una monografia.

L'any 2010, poc d'interés té una recopilació enciclopèdica de dates i dades. Les noves tecnologies afavoreixen aquest tipus de reculls enciclopèdics i fan fàcil la seua consulta d'indubtable profit. Per això, més enllà de la història positivista i el cultiu de la monografia narrativa puntosa amb la cronologia i descripció d'allò que va succeir, els autors dels capítols que conformen aquesta història de Vila-real han fet un assaig interpretatiu dels fets.

Tots els autors d'aquesta història —economistes, geògrafs, historiadors, periodistes— som deutors del mestre Jaume Vicens Vives (1910-1960). Tots vam aprendre de la seua escola que "tota història és història contemporània", que cal saber interpretar, i no mera narració. Quan escrivim sobre el passat no volem justificar allò que va passar només pel fet d'haver passat. Cerquem les raons, els motius. Procurem conéixer les dues amb els testimonis dels seus protagonistes i explicar-les, reviure-les com un problema dels nostre temps i amb consciència de permetre al lector encarar-se amb el futur farcit del coneixement del passat i del seu present.

D'acord amb aquest principi, no es pot dir que Vila-real l'haja decidit la geografia. No hi ha res, cap frontera natural, cap límit incontestable, que dota d'una especial consistència o d'una raó de ser autònoma, d'una personalitat definida, aquest espai entre el riu Millars i el riu Sec, entre els mollons de les terres muntanyenques interiors i la planícia de la mar.

A excepció de la construcció de la Séquia Major, el territori que avui considerem terme de Vila-real, fins a la constitució de les Alqueries en municipi autònom no ha estat sotmés a cap partició d'ençà que Jaume I el va segregar del terme de Borriana. Des del 1274, Vila-real té una certa disposició unitària, prescrita per Jaume I en la rúbrica de la Carta Pobla. Vila-real és, doncs, producte més de la història —de la conquesta i la colonització catalana i aragonesa, de la voluntat política de crear una vila nova i autònoma, d'una llengua i una cultura comunes, d'una història viscuda conjuntament— que de la geografia, de l'espai físic.

Per això mateix, la història de Vila-real no és la història del seu territori. No comença en la nit dels temps, amb els primers indígenes que van viure als penya-segats del Millars o amb els vilatans de la Torrassa o les alqueries de la Plana de Borriana. Els arqueòlegs, prehistoriadors i investigadors de les ciències de l'antiguitat, fins i tot els arabistes, em perdonaran, com a coordinador de l'obra, potser aquesta fenomenal mutilació, que arranca de soca-rel segles i segles d'història habitada en el terme i estudiada amb fervor i autoritat per digníssims especialistes. No crec que, per això, deixen d'estudiar les respectives cronologies amb la mateixa aplicació i rigor amb què ho han fet fins ara. Però tampoc no crec que puguem remuntar la història de Vila-real més enllà del seu moment fundacional, de la seua constitució jurisdiccional com a espai polític —històric— diferenciat al segle XIII.

Feta aquesta advertència, cal dir que els capítols que conformen aquest llibre de la *Història de Vila-real* s'han estructurat en tres parts. La primera s'ocupa d'actualitzar la història publicada per mossén Benito Traver l'any 1909, ara fa 100 anys. La segona es preocupa pel Vila-real del segle XXI i la tercera recrea els aspectes culturals més significatius del nostre passat i present.

En la primera part —ORIGEN, CONSOLIDACIÓ I TRANSFORMACIÓ DE VILA-REAL— es fa una invitació, una introducció a descobrir la història de la ciutat des dels problemes i les interrogacions, les coherències i les discontinuïtats, ocultes sovint sota l'aparent lògica del fil cronològic o narratiu del document. Això ens ha portat a assajar una combinació distinta i original de la realitat històrica diversa en cada tall cronològic en què s'han organitzat els capítols: el naixement del poble, la consolidació de la societat i les transformacions d'un model econòmic. Al temps que s'ha intentat, també, una aproximació als moviments profunds i silenciosos que travessen la cronologia i expliquen les continuïtats i els canvis, les ruptures i les permanències d'un període a un altre, dels segles medievals als moderns i d'aquests als contemporanis. Com a fil conductor d'aquest viatge des del segle XIII fins al XX: la complexitat i la inestabilitat, la lluita col·lectiva i constant en projectes comuns que ens han fet sentir poble.

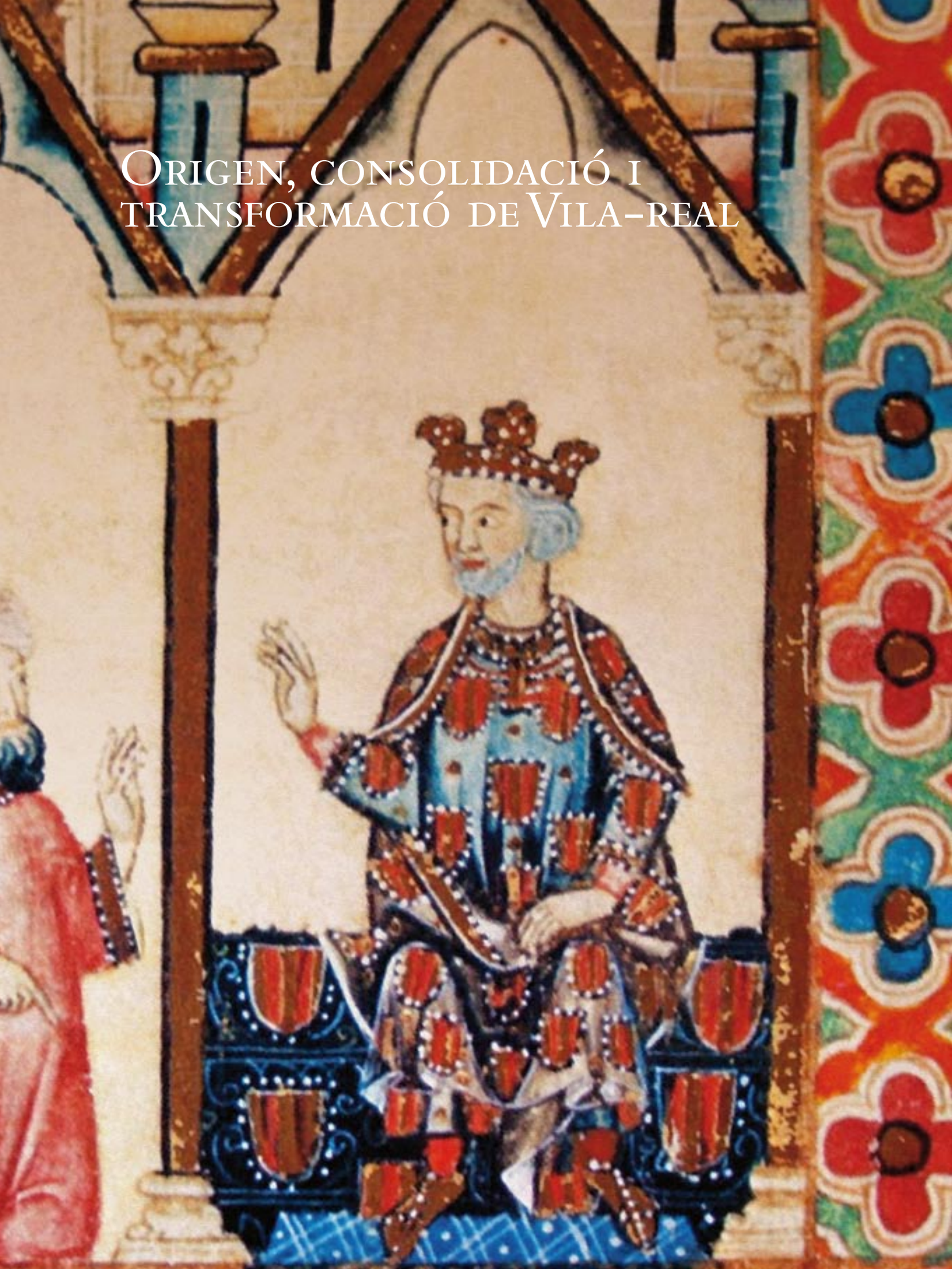
En part, és aquesta complexitat la que justifica la perplexitat actual que vivim. Perplexitat sobre allò que és i allò que es vol ser. D'això tracta la segona part del llibre —REALITAT I REPTES D'UNA CIUTAT AL SEGLE XXI—. L'evolució de la ciutat durant les dues darreres dècades del segle XX. Un període al llarg del qual s'ha produït la consolidació plena d'un marc democràtic que ha vehiculat l'accés de Vila-real a les estructures de la Unió Europea. Aquest fet estratègic fonamental s'ha traduït en la transformació i reptes d'una economia interdependent d'un sistema urbà en expansió i en un mercat del treball on el problema de l'atur és el més greu dels que encarem en aquesta crisis de l'any 2009. Així com, l'impacte de la transformació dels models de producció en el medi ambient. L'anàlisi que fan els autors sobre el desenvolupament econòmic i medi natural, l'urbanisme i la societat actual d'un poble esdevingut ciutat i els reptes d'un Vila-real decidit a ser la ciutat de serveis de la Plana són tota una reflexió crítica i convida a prendre les mesures i solucions adients per aconseguir el Vila-real del futur, que tots desitgem.

Tots els pobles i totes les cultures són productes històrics, que s'originen, perduren i desapareixen, es transformen o s'integren en altres identitats. Cal recordar aquesta realitat en els temps presents en els quals la globalització ennuvola o dilueix la cultura pròpia, la identitat de Vila-real com a poble. Construir una ciutat coneixent la seua història i les seues possibilitats de futur, els desafiaments de la globalització i de la multiculturalitat és un repte nou i especialment difícil per a les identitats culturals pròpies d'un poble. Per això, els autors dels capítols d'aquesta tercera part s'han ocupat de retrobar les nostres senyes d'identitat —LA CULTURA AL LLARG DE LA HISTÒRIA DE VILA-REAL—. Tots ells s'han decantat amb un estil molt didàctic i directe a fer present que tot el que no es coneix i resta en l'oblit mai es pot estimar. Per això, ens mostren amb detall minuciós el nostre ric patrimoni artístic, malauradament poc valorat quan no menyspreat. Ens recorden que ahir i avui, som un poble culte, preocupat i ocupat per destacar en el món de les lletres o la música. Sense oblidar que una part fonamental del nostre patrimoni cultural actual és l'oci en una societat de masses: l'esport i els bous, tots dos arrelats en la cultura popular i manifestació recurrent i obligatòria del món de la festa. Ha estat aquesta persistència cultural militant del món de la cultura i la festa la que va aconseguir mantenir, quan no recuperar, la nostra identitat pròpia, reconstruir-la sobre una llengua encara viva i, sobretot, una voluntat de ser, de continuar sent *poble*.



"C. os mouros pediron mercee al rei don James d'Aragon." Part de la vinyeta que il·lustra la *Cantiga* CLXIX. *Cantigas de Santa María*, Alfonso X el Sabio (mitjans del segle XIII)

Origen, consolidació i transformació de Vila-real





El naixement d'un poble

Ramon Ferrer Navarro. Universitat de València

A l'esquerra: Torre Motxa (1424). Imatge retocada de l'única torre de planta octogonal que es conserva del sistema defensiu medieval

Amb anterioritat a la conquesta del país per les tropes de Jaume I, Borriana era l'única plaça fortificada amb caràcter urbà de la Plana, espai constituït per una planura tancada a través d'una sèrie d'altures dominades pels castells de Castelló, Borriol, Alcalatén, Fanzara, Onda, Artana, Nules, Uixó i Almenara. Més enllà de les muralles de Borriana s'estenia un vast espai rural esguitat per una sèrie d'alqueries de dimensions variables com ara Carabona, Còria, Alcosayba, Vinarragell, Mantella, entre d'altres.

La conquesta de Borriana per les tropes cristianes el 1233 es va saldar amb l'expulsió dels seus habitants; segons diu el *Llibre del Fets*, van eixir de la població set mil trenta-dues persones entre homes, dones i xiquets. Una xifra tan elevada com aquesta no podia referir-se únicament als habitants de la medina, més encara quan la mateixa *Crònica* ens diu que Borriana era un lloc xicotet (Ferrer Navarro, 2008: 62). Caldrà suposar, doncs, que els expulsats devien ser tant els que habitaven en la medina com els del terme. Conseqüència de la conquesta degué ser el buidament dels pobladors de la Plana.

També la resta del territori valencià va quedar mig buit després de la conquesta, les pèrdues demogràfiques causades als musulmans no van poder ser compensades a l'instant per l'afluència de colons cristians. Amb tan sols set o vuit habitants per quilòmetre quadrat, la demografia valenciana era irregular una generació després de la conquesta i se centrava als nuclis urbans de les planes litorals i fluvials pels cristians i a l'interior pels musulmans, amb grans zones per colonitzar (Ferrer Navarro, 1986: 66).

El mateix Jaume I es queixava el 1270 tot indicant que els repobladors instal·lats fins llavors al Regne de València eren només trenta mil en les terres de reialenc, xifra que podria triplicar-se en cas d'haver-hi major afluència de colons (Ferrer Navarro, 1999: 85-117).

Doncs bé, enfront de l'escassetat de repobladors per a cobrir les baixes causades pels musulmans, tant el rei com els senyors feudals es van dedicar a fundar noves poblacions, pobles que s'edificaven en nous emplaçaments més o menys pròxims a la seua anterior ubicació, casos com els de Castelló, Almassora o Nules, o fundacions noves com Vila-real.

Quin sentit té crear noves pobles quan hi ha un dèficit de repobladors? La colonització cristiana no es va reduir ni de bon tros a la simple superposició demogràfica, és a dir, que no va haver-hi substitució de la població musulmana per la cristiana en els antics assentaments, ni continuïtat física ni espacial. Al contrari, enfront de l'hàbitat dispers característic del món rural musulmà, la colonització cristiana buscava la concentració del poblament en nuclis majors i, sovint, fortificats.

Com a la resta de l'Europa feudal, la motivació d'aquest tipus de poblament es devia als beneficis fiscals derivats de l'exercici del poder. Tant el control de les càrregues i serveis d'origen jurisdiccional —peita, cena, host i cavalcada— com l'explotació dels monopolis —forns, molins, almàsseres, carnisseria, etc.— requerien l'agrupament dels habitants en unitats d'assentament compactes i delimitades. El poblament agrupat assegurava un millor control i una millor exacció fiscal de les comunitats llauradores, la qual cosa explica l'interés dels promotors de les pobles per aquest

tipus de repoblació (Ferrer Navarro-Guinot Rodríguez, 1989: 244-249). És més, el poblament concentrat s'adequava perfectament a les necessitats del grup familiar cristià format per la família conjugal, nuclear, limitada a pares i fills; aquest tipus de família —enfront de la parental musulmana— constituïa la unitat fiscal, la unitat de producció en el sistema feudal i, per això, tant les propietats agràries, constituïdes per lots familiars tendents a l'autosuficiència, com el sòl urbà, conformat per parcel·les unifamiliars de forma rectangular, amb dues o tres crugies de profunditat i un corral, amb les seues façanes perpendiculars als carrers, s'adequaven perfectament a aquesta forma de repoblar (Torró Abad-Guinot Rodríguez, 2002).

Com a mesura de seguretat, durant la dominació islàmica moltes de les seues poblacions es trobaven en llocs elevats, els denominats poblats d'altura; després de la conquesta cristiana se solen abandonar aquests poblats i en el seu lloc se'n creen d'altres en terrenys plans, més productius; així s'edificaran diverses pobles de cap a cap de tot el país, l'última de les quals serà Vila-real (Ferrer Navarro, 1990: 178-181).

El 20 de febrer de 1274 Jaume I concedia la carta de poblament a una nova pobla ubicada en el terme de Borriana, en el camí reial de València a Barcelona. La gran planada que constituïa la Plana es trobava escassament poblada com hem dit, els pocs colons s'havien dirigit cap als nous assentaments de Castelló, Almassora, Nules o Almenara, però en el centre únicament hi havia la localitat de Borriana amb el seu vast terme, gran part del qual estava sense explotar.

En aquell lloc, el més apartat del terme, en el secà es fundarà la nova pobla, lloc que es convertirà en focus d'atracció de colons davant de la possibilitat d'accedir a terres irrigades per una séquia la construcció de la qual faria arribar les aigües del Millars fins als seus camps.

L'existència d'un ampli espai de terra sense cultivar, allunyat de la població, susceptible de transformar-se en zona de regadiu gràcies a la construcció d'una séquia, tot això en un paratge saludable i ubicat en el camí reial; vet aquí les causes per a la fundació d'aquesta pobla, una motivació purament i simplement econòmica com ho havien sigut les anteriors fundacions hagudes després de la conquesta del país.

No cal recórrer a la fantasia dels historiadors de l'època romàntica quan somien la nova fundació com un lloc paradisíac en què el monarca va edificar una vila per al seu solaç. N'hi ha prou amb llegir la *Crònica* —que ni tan sols menciona la fundació— per a adonar-se que l'edificació de la vila coincideix amb els últims anys del rei, època que no va ser precisament alegre ni de recreació per al monarca sinó més prompte tot al contrari. Respecte d'això cal recordar que la vila no va disposar de cap palau per a albergar el rei o la seua família; l'únic lloc d'allotjament per a membres de la família reial data de l'any 1353, quan Pere el Cerimoniós dóna al seu porter Benet Riba una casa situada al cantó de la plaça Major perquè servesca d'allotjament als familiars del rei quan es troben en la vila.

Tampoc resulta molt lògic atribuir els seus orígens a motius de seguretat, a manera d'escut enfront de la població mudèjar que habitava a la serra d'Espadà, ja que la nova localitat no tenia muralles en el moment de la seua fundació. És més, el 1279 Pere I invitava els musulmans de Castalla i Biar que vingueren a poblar Vila-real. No és comprensible construir un baluard contra els musulmans i tot seguit invitar-los a habitar-lo.

La fundació de Vila-real va ser una més de les que s'havien realitzat en tot el país; crear recintes centralitzats en llocs aptes per a l'agricultura en els quals agrupar els

colons a fi d'obtenir beneficis fiscals per al promotor de la pobla, en aquest cas el rei (Ferrer Navarro, 1975: 403-406).

Com hem indicat, el 20 de febrer de 1274 Jaume I concedia la carta de poblament a Vila-real: ara bé, les cartes de població s'emeten per a fundar una localitat o per a regir-la si aquesta ja existeix; aquest últim és el cas de la nostra pobla. Els estudis del pare Ramón de María retrotrauen les primeres donacions "in ville nostre Regalis" al 18 de desembre de 1269, data en què l'infant Pere, senyor de Borriana, reconeix la compra de masies i estadis adquirits tant per Jaume Alamany com pel jueu Abraham de la Torre. Atés que el primer document és una confirmació, caldrà entendre que Jaume Alamany va adquirir les dues masies per a construir cases amb anterioritat a la data esmentada del 18 de desembre de 1269. Igualment el document corresponent a Abraham de la Torre fa retrocedir la data de 1269, ja que s'hi indica que el tal Abraham de la Torre vivia ja a Vila-real, "habitatore ville Regalis", a més d'assenyalar que el seu estadi confrontava amb el casal de na Borrela i amb cases ja construïdes. Així doncs, abans de 1269 ja vivia gent a la localitat. El 19 de setembre de 1272 el rei assenyala que Vila-real és una pobla en formació que s'estava edificant per manament reial (Gil Vicent, 2008: 69-71).

Entre aquesta última data, 1272, i la de la carta de poblament, la Cancelleria Reial recull la concessió de disset cases, patis, solars i casals distribuïts al llarg de carrers, places, camí reial, camí públic, camí d'Onda i camí de Tortosa. L'1 de març de 1273 es concedeixen a Jaume de Cascante set jovades de terra; es tracta de l'escrivà de Vila-real; per tant, la pobla devia estar ja en actiu quan s'anomena un escrivà perquè hi exercesca les seues funcions.

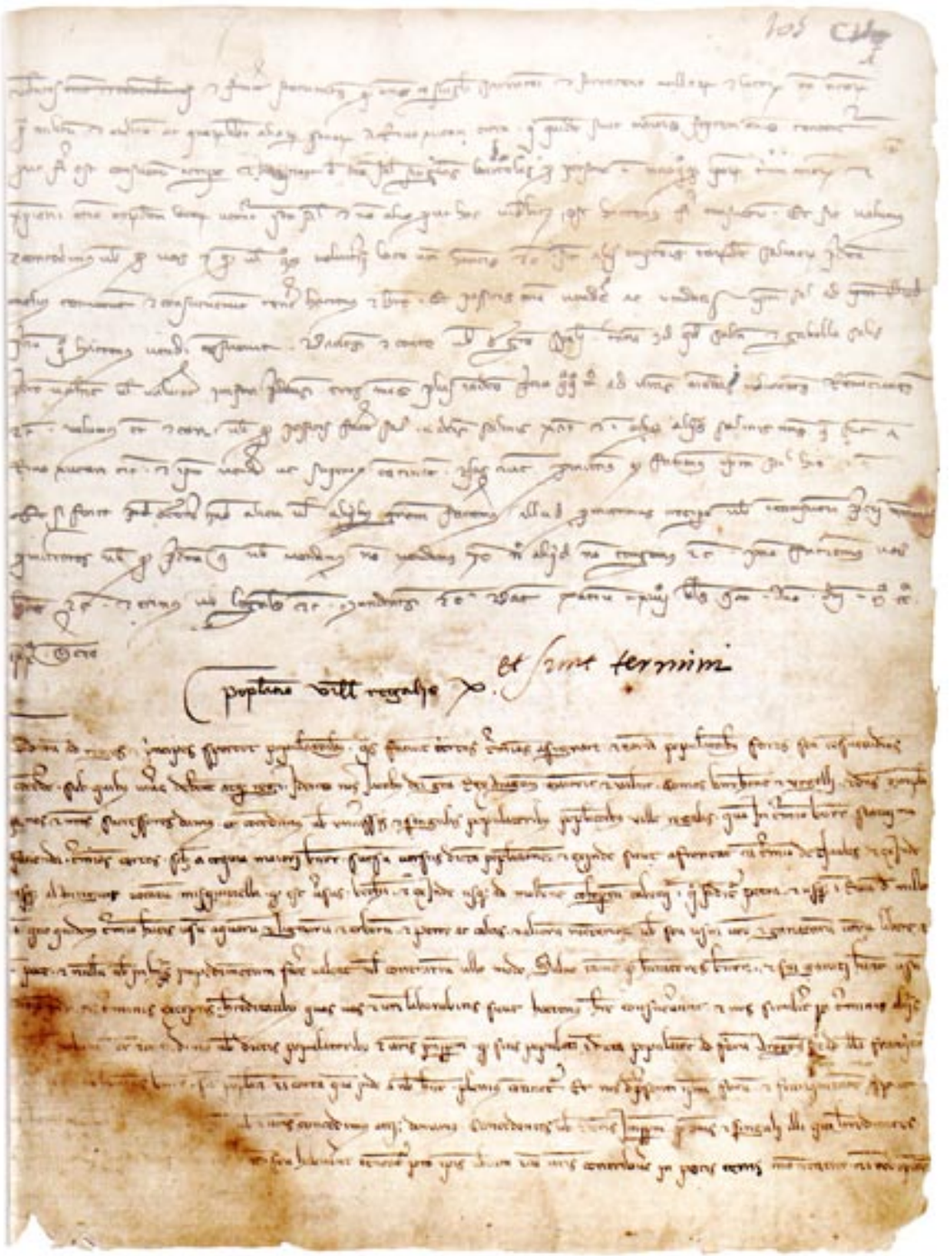
Queda doncs meridianament clar que, amb anterioritat a la promulgació de la carta de poblament, Vila-real ja era una realitat i els seus primers habitants coneguts —Abraham de la Torre i na Borrela— vivien allí, almenys, des d'abans de 1269 (Ferrer Navarro, 1975: 407-409).

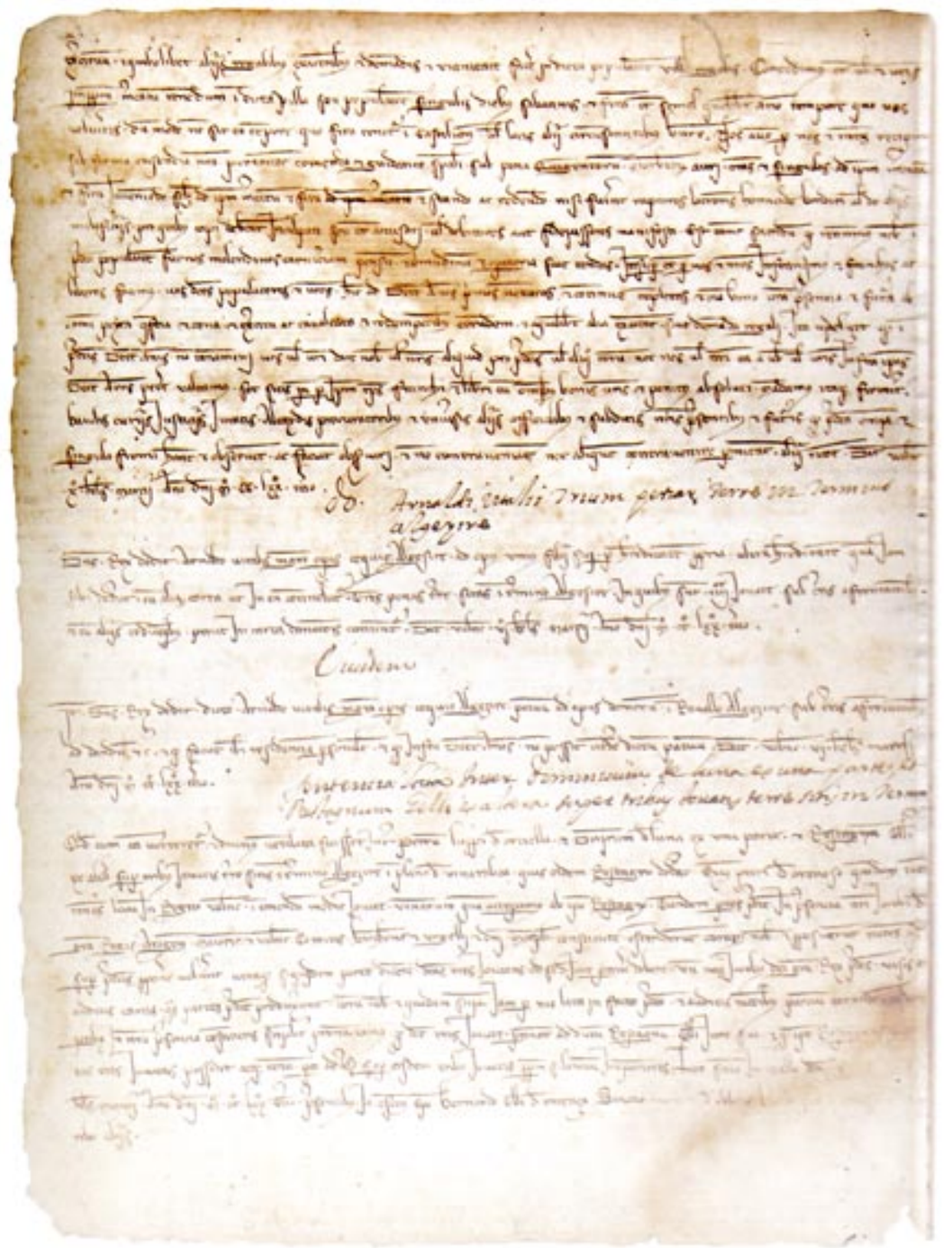
La pobla es va alçar *ex novo* o es va construir aprofitant antigues construccions? Si comparem les dues donacions efectuades el 1269 amb les dutes a terme a partir de 1272, observarem diferències importants entre elles; la donació corresponent a Abraham de la Torre recull la cessió d'un estadi amb un casal així com una partida amb un altre casal que confrontava amb "carrariam publicam". Ja que el casal és un lloc despoblat amb algunes cases, caldrà pensar que aquell casal devia ser alguna antiga alqueria islàmica abandonada, que és el que se li devia donar a Abraham de la Torre. El mateix ocorre amb la cessió a favor de Jaume Alamany; es devia tractar de cases separades les unes de les altres, en un hàbitat dispers com correspon a una alqueria islàmica. Per contra, a partir de 1272 el que predomina en les donacions és el lliurament de solars, i això en una localitat que, segons paraules del monarca, s'estava construint. Per tant, podem pensar que, si bé el 1269 es van lliurar uns caserius, la qual cosa no va meréixer l'atenció d'un document fundacional, a partir de 1272 es degué produir un canvi en planificar-se ja una vila de nova planta que va resultar ser el paradigma de les pobles ortogonals que es construïen al Regne de València.

Un traçat tan perfecte en què tot està mesurat, no hauria sigut possible si haguera hagut d'englobar ací i allí caserius, per la qual cosa cal deduir que la vila a la qual es concedeix la carta de poblament el 1274 es va edificar *ex novo*.

El pla triat per a la nova localitat és el que es coneix com hipodàmic, ortogonal o de tauler d'escacs, el mateix que s'havia triat per a moltes de les localitats que s'edificaven des del segle XII tant a França com a Itàlia o en alguns dels territoris hispànics. Era la

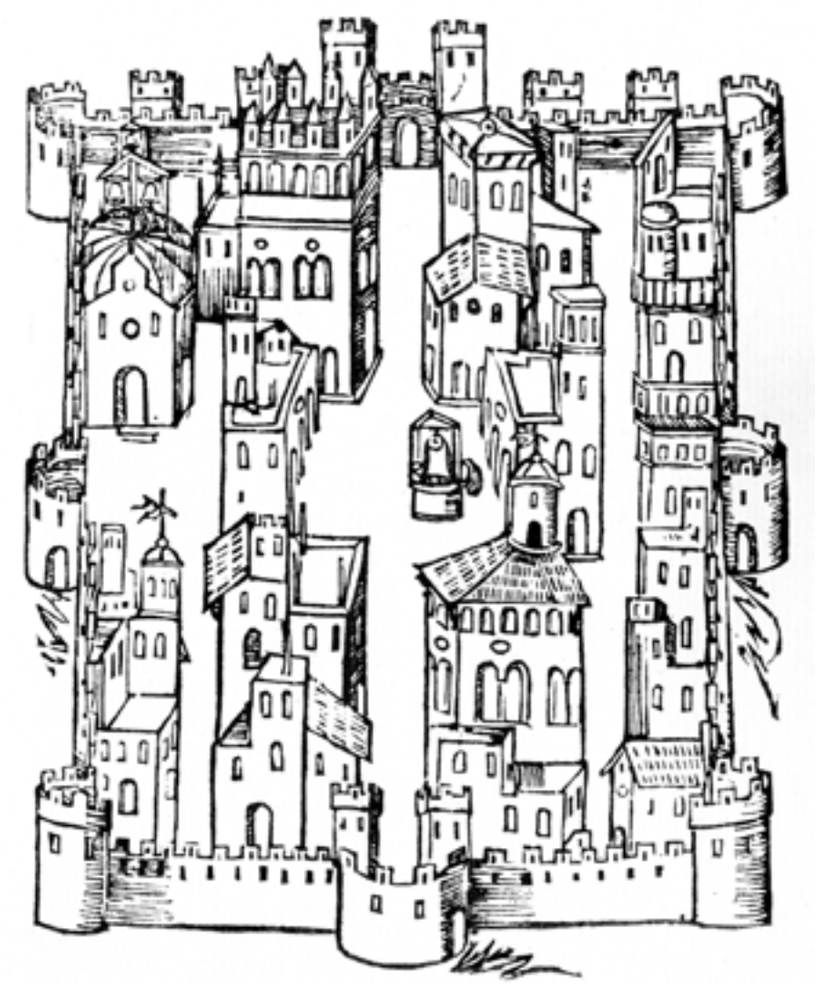
Carta Pobla de Vila-real, atorgada per Jaume I, el 20 de febrer de 1274. ACA, Cancelleria Reial, reg. 19, 105r./v.





mateixa traça que s'havia seguit en la nova construcció de Castelló, Almassora, Nules i Almenara, entre d'altres (Torres Balbás, 1968: 121).

En el cas de Vila-real es representa un rectangle amb quatre cubs en els angles, tallats per dos carrers perpendiculars —*cardus* i *decumanus*— que divideixen el nucli urbà en quatre parts iguals, de manera que formen les parròquies de Santa Maria, Santa Llúcia, Santa Caterina i Sant Julià. L'encreuament de les dues vies dóna lloc a la plaça, centre de la vida local on es trobava el pou, la Casa de la Vila, els obradors o botigues i en el seu entorn la Botiga del Forment. En aquesta plaça se celebra els dissabtes el mercat setmanal així com la fira anual. A les dues vies principals s'uneixen unes altres quatre que conformen la graella de carrers en què es distribueixen les illes de cases. Els carrers principals compten amb altres de transversals així com amb carrerons o atzucacs que únicament portaven a alguna propietat particular, per això solien conéixer-se pel nom del propietari o de l'immoble. Un d'aquests carrerons es denominava de la Jueria perquè albergava la comunitat hebrea que vivia en la localitat. Les quatre parts iguals en què es dividia el nucli urbà estan pensades i planificades per a assumir l'enquadrament veïnal sobre la base de la mateixa població. El quarter o parròquia és una estructura formal de caràcter comunitari que marca les jurisdiccions per a l'elecció de jurats i justícia i determina el funcionament de les prestacions comunitàries, *deenes* (Ferrer Navarro, 1975: 410-412).



La vila en la segona meitat del segle XVI, dibuixada a l'obra de Martí de Viciana

Enfront del tipus d'assentament intercalar, la nova localitat sorgeix com una concentració del poblament en unitats majors, fet que accentuarà encara més les formes semiurbanes i que, si bé la seua dedicació és preferentment agrària, comptarà des de la seua gènesi amb un apreciable nombre d'artesans.

La nova localitat naixerà sense muralles; serà a finals del segle XIII, l'any 1294, quan Jaume II cedirà els diners dels seus drets sobre la vila per a la construcció de les muralles, "pro construendo muro in dicto loco". Un any després, el 3 de juliol, s'aprova el projecte d'edificació del mur que ha d'envoltar el perímetre de la vila. Les muralles es construeixen mitjançant dos llenços paral·lels de maçoneria d'uns seixanta centímetres de grossària cada un i amb una separació d'uns altres cinquanta centímetres que s'ompli amb terra piconada. El 1348 se celebrava una festa en commemoració del cinquantenari de la construcció de les muralles, muralles que estaven envoltades per un fossat o vall que, segons pareix, mai es va inundar d'aigua i es va convertir en un autèntic femer, fins al punt que arribarà a arrendar-se el fem del vall. Les entrades a la vila se salvaven mitjançant ponts (Doñate Sebastiá, 1969: 149-163).

Es tracta d'una fundació reial? El dubte podria sorgir pel fet que els dos primers documents referits a la nova pobla, els de l'any 1269, en els quals s'esmenta Jaume Alamany i Abraham de la Torre, els emet l'infant Pere. En el primer es diu que la confirmació es realitza "in ville nostre Regalis", mentre que en el segon es declara que Abraham de la Torre és "habitatori ville nostre Regalis". Tant en un document com en l'altre, l'infant Pere es denomina senyor de Vila-real. Es tracta d'una titulació correcta, ja que des de 1213 el futur Pere I era senyor de Borriana i, per tant, podia denominar-se senyor de la nova pobla ja que aquesta es trobava en el terme de la seua població de Borriana.

El 1272 es realitzen noves donacions a servents de la casa de l'infant en les quals s'especifica que les concessions es fan en la nova pobla de Vila-real que s'estava construint per manament del rei. Després, quan es parla per primera vegada del fet que s'està alçant una pobla, Vila-real, es precisa que és per ordre del rei, ja no apareix en absolut l'infant Pere com a senyor de "ville Regalis". És més, el 1273, any en què es concedeix el nombre més gran de donacions als colons que poblaran la localitat, en tots els documents apareix el rei com a titular de la vila. El 1274, amb la concessió de la carta de poblament, queda clar tant l'origen jurídic com polític de Vila-real, com a pertanyent al patrimoni reial. Vicent Gil ha analitzat el supòsit que tant el rei com el seu fill es titulen senyors de la nova pobla, i ho atribueix a les desavinences per les quals passen les relacions entre Jaume I i el seu fill Pere en els temps en què es funda Vila-real (Gil Vicent, 2008: 43-57).

La morfologia jurídica de la carta de poblament de Vila-real respon a la tipologia que Font Rius denomina d'*establiments veïnals* (Font Rius, 1967: 289-326), que es distingeixen tant dels establiments agraris col·lectius com de les cartes de franquícia i privilegis que estableixen un estatut jurídic més o menys complet de la nova població.

La carta de poblament de Vila-real dóna per fet per a la nova pobla l'estatut jurídic de Borriana, per la qual cosa es regirà com aquesta pel Fur d'Aragó, "sitis populatis in dicta populatione ad forum Aragonum". Pot resultar un tant estrany el fet que se li concedesca el Fur d'Aragó en una data tan avançada, quan feia ja dècades que el fur predominant, que van rebre la majoria de localitats veïnes de Vila-real, era el de València. Per aquest motiu la nostra vila va quedar com un illot envoltat de poblacions que es regien pel Fur de València. El perquè de la concessió del Fur d'Aragó a Vila-real resulta d'allò més lògic si tenim en compte que la pobla es

va fundar dins del terme de Borriana i, atés que aquesta es regia pel Fur d'Aragó —encara no existia el de València quan es va conquerir Borriana— a la nova població es va concedir el mateix fur (Ferrer Navarro, 1975: 413-414).

En la carta de poblament se sobreentén la jurisdicció del rei sobre la nova pobla, jurisdicció que segons el Fur d'Aragó serà ostentada pel justícia de Borriana. Igualment dóna per feta la composició de la renda feudal: terra en franc alou a canvi del pagament del delme i de la primícia. S'obliga a tots els veïns a contribuir en els impostos directes —peita, cena, monedatge, host i cavalcada, entre d'altres— així com en els indirectes —lleuda, peatge—. Per tal d'atraure els colons, se'ls eximeix dels impostos directes al llarg dels primers deu anys, així com durant sis dels indirectes. Per a cobrir les necessitats bàsiques dels pobladors s'autoritza el lliure ús de l'aigua, de la llenya, dels pastos, de les pedres i de la calç; s'estableix la correspondència compartida amb els habitants de Borriana i es concedeix als de Vila-real idèntiques franquícies a les que gaudien aquells (García Sanz-García Edo, 1995).

El rei es reserva les regalies, és a dir, el monopoli dels forns, molins, carnisseries, pes i almodí o lloc on es guardava el gra, igual que les botigues i obradors. Respecte a l'enumeració d'aquestes regalies cal puntualitzar que es tracta d'una enumeració genèrica i no han d'existir necessàriament en el moment en què es promulga la carta de poblament.

Així mateix es concedeix el privilegi de poder celebrar mercat cada dissabte, així com una fira anual per a la qual es pot fixar la data que es desitge, sempre que no es perjudique la fira de Castelló o la d'altres localitats pròximes. En un principi es triarà el dia 21 de setembre, festivitat de sant Mateu, per al seu inici, i es prolongarà al llarg dels quinze dies següents.

Quant al terme que s'assigna a la nova vila, la carta de poblament és explícita respecte d'això ja que en aquesta es diu:

> damus et concedimus vobis et universis et singulis, populatoribus Ville Regalis, quam in termino Burriane cursum versus dictam populationem, et exinde sicut afrontat cum termino de Nules et exinde usque alantigor vocatur Misquitiella quod est versus Bechin et exinde usque ad mollonem cohopertum cabecii in quo scinditur petra et usque in rivum de Millars.

De l'enorme terme de Borriana se separa el de Vila-real, perfectament delimitat en la carta de poblament i del qual destaca la fita denominada *antigament* Misquitiella. Es devia tractar d'un lloc que el 1274 es coneixia des d'antic amb aquesta denominació i que es refereix amb tota seguretat a la Torrassa, extensa explotació agrícola d'època romana situada en la partida del Pla Redó i en la qual es va edificar una casa forta o torre (Arasa Gil, 2004: 101-109). Dins del terme designat a Vila-real es devien trobar agrupacions reduïdes de cases. Se sol tractar de xicotetes alqueries en poder de particulars i que, sovint, disposaven d'idèntics elements que la vila; això és, de forn, molí, carnisseria, hostal, etc. Eren freqüents els conflictes entre la vila i els posseïdors de les alqueries en negar-se aquests a participar en les tasques obligades als de la vila. Una part del terme es devia dedicar al bovalar, perquè quinze dies després de la concessió de la carta de poblament Jaume I autoritzava la seua existència.

Si bé les magistratures reials de la nova vila, el batlle o l'agent fiscal, són les de Borriana, el nomenament el 1273 de Juan de Cascante com a escrivà de Vila-real evidencia una organització municipal plena per a la nova pobla. Amb la concessió de la carta de



Ordinacions i estatuts de Vila-real, recopilats pel notari Montesinos, 1711. Arxiu Municipal de Vila-real, 1317

poblament Vila-real iniciava el llarg camí de la història de les institucions ciutadanes; així, dos dies després de la concessió de la carta de poblament esmentada, el Conqueridor lliurava el rectorat de l'església a Joan Gutiérrez. El primer batlle que coneixem és Salomó Vidal, el jueu a qui Pere I ordena el 1276 que, com a batlle seu a Vila-real, cite els propietaris absents de la localitat perquè tornen a fixar allí la seua residència. Un document datat el 1276 assenyala que el justícia de Vila-real Pere Rubim va intervenir en una disputa entre Joan Pertusa i Bernard Punt per un conflicte de terres. Un altre conegut és Bernard Colom, personatge a qui Pere I encomana el 1279 el justiciat de Vila-real, càrrec en què el succeirà l'any següent Pere d'Olivella.

Fins al 1280 Borriana mantindrà el dret sobre la cort del justícia de Vila-real, per la qual cosa tots els plets hauran de resoldre's en la cort de Borriana. Com indica Vicent Gil, disposar de la jurisdicció era no sols un símbol de poder sinó també una important font d'ingressos (Gil Vicent, 2008: 113-124). Per aquesta raó els enfrontaments entre les dues viles van ser constants, l'una per escapar del sotmetiment i l'altra per mantenir-lo; els esforços de la primera es tradueixen en una sèrie de privilegis que la segona s'afanya a impedir. Així, el 1288 Alfons I reconeix Vila-real com a integrant del patrimoni reial davant de les queixes de Borriana. La llicència concedida a la nova vila el 1302 per a poder triar lliurement el càrrec de justícia portarà una sèrie de conflictes amb Borriana fins al 1317, any en què el rei ratifica l'autonomia de Vila-real. Entre 1272 i 1329 Vila-real rep vint-i-sis privilegis i concessions reials, així com set ratificacions i confirmacions que consoliden una política municipal estable, emancipada de la jurisdicció de Borriana i amb representació en les institucions del regne. Serà el 1330 quan es convoque la vila per primera vegada a corts, en les quals

els representants del municipi juren el canvi de fur, ara serà el de València, pagant mil sous a la hisenda reial (Ordenances Municipals, 2002: 8).

Pel que fa al model de govern municipal, el de la nostra vila es fonamenta en el de València; respecte d'això cal recordar que, a partir de 1245 i de forma gradual, Jaume I dirigeix un important procés de canvi polític que s'estén a totes les viles reials, especialment al Regne de València; uns poders municipals autònoms del poder reial, amb competències tant de govern com fiscals i judicials. Serà amb Pere I, mitjançant l'atorgament al Regne de València del *Privilegium Magnum* en les Corts de 1283, quan s'estén a totes les viles i llocs valencians poblats per cristians el model municipal de la ciutat de València i afegit al text dels Furs; govern municipal constituït per un justícia, uns jurats i un consell municipal a més d'altres càrrecs secundaris que es renovaven anualment de forma més o menys directa pel conjunt de veïns (Ferrer Navarro, 1990: 184-188).

El justícia exercia principalment les funcions judicials, encara que també n'atenia d'altres com el manteniment de l'ordre públic o la recaptació d'impostos. Els nomenaments eren anuals i qui ocupava el càrrec no podia tornar-lo a exercir fins passats dos anys, després es va ampliar a tres. El nomenament no el feia el monarca directament sinó el municipi, que proposava una terna entre la qual el rei elegia. A partir de 1288 ja no hi ha intervenció reial.

Va ser així com van nàixer els nostres ajuntaments, amb una organització administrativa i, consegüentment, amb una limitada burocràcia local que va començar a deixar testimoni escrit de la seua activitat.

Un dels grans problemes que tenien tant els monarques com els feudals era atraure colons a les viles i llocs que volien colonitzar. En el cas de Vila-real el rei va encarregar a tres personatges la tasca de repoblar la localitat, la seua aparició data de l'any 1273 i es tracta d'Arnau Escrivà, batlle de València; fra Pere Peironet, comanador de l'orde del Temple a Borriana, i Pere Juneda, veí de Borriana.

Al marge de les dues concessions datades el 1269 la majoria es concentren entre els anys 1272-1275, fora d'aquestes dates únicament trobem sis anys en què es documenten donacions —1276, 1280, 1282, 1283, 1285 i 1289— en els quals es lliura o es confirma una sola heretat en cada un d'ells. Durant el període 1272-1275 es van produir trenta-set donacions i dues confirmacions i va ser el 1273 l'any en què es van realitzar més concessions.

La majoria de les donacions contenien un solar per a construir la casa —alguna vegada la casa ja estava edificada— així com una quantitat de terra i, en comptades ocasions, drets sobre molins. La terra era tant de secà com de regadiu, de manera que es lliuraven cultius de cereal, horta i vinya. Els lots de terra comprenien entre cinc i vuit jovades, 15 i 24 ha respectivament, quantitat molt superior a la majoria de les efectuades en la resta del país com confirma el *Llibre del Repartiment* (Cabanes Pecourt-Ferrer Navarro, 1979-1980). El fet que es lliuren lots de terra tan grans es pot deure a diverses causes, una d'elles bé podia ser que diversos beneficiaris o familiars seus treballaven com a servidors en la casa del rei o en la dels seus fills, els infants Pere i Jaume (Ferrer Navarro, 1975: 414-428).

El fet que es lliuraren lots majors que els concedits en altres llocs o que es donaren en franc alou, no va ser suficient reclam per a atraure un nombre òptim d'immigrants. Per a solucionar aquest problema, el 1276 comencen una sèrie de peticions dels monarques destinades a atraure repobladors. Aquell any Jaume I va atorgar poder

al batlle Muce de Portella per a establir i donar a cens propietats en unes quantes localitats, entre les quals estava Vila-real (Ferrer Navarro, 1975: 435). En el cas concret de la nostra vila les facilitats es van buscar en la reducció de les exigències tributàries i les obligacions fiscals, per mitjà de l'exempció durant deu anys dels drets reials ordinaris de peita, cena, redempció de la host i monedatge.

Ni tan sols així es va aconseguir atraure un bon nombre de colons, per la qual cosa Pere I va invitar, l'any 1280, els mudèjars de Castalla i Biar a traslladar-se a Vila-real on es va fundar una moreria en el lloc que posteriorment seria el raval de Castelló. El rei es comprometia a posar sota la seua empara els qui anaren a poblar aquesta moreria. Aquesta protecció —que no acabava en el moment en què s'hi instal·laren, sinó que seria a partir d'aquell moment quan es farien més presents les mercés reials— els feia francs durant dos anys de qualsevol peita, costa, cena i qualsevol altra exacció reial, únicament haurien de pagar la desena i la primicia, igual que els cristians. Passats els dos anys, els habitants de la moreria haurien de contribuir d'idèntica forma al que feien els seus correligionaris al Regne de València. Se'ls lliurarien propietats rústiques perquè les cultivaren en franc alou així com una casa on habitar. Amb aquesta finalitat Pere I ordenava al seu batlle que edificara una casa coberta amb corral envoltat de paret per a cada un dels sarraïns que anaren a instal·lar-se allí, tot això sufragat pel patrimoni reial. Malgrat tot açò, l'acollida no va ser molt favorable i els pocs mudèjars que van venir degueren abandonar la moreria poc de temps després (Ferrer Navarro, 1975: 436-437).

Si l'atracció de repobladors resultava una tasca difícil, no ho era menys retenir-los; malgrat que una de les clàusules de totes les donacions es referia a la prohibició de vendre o alienar durant un període determinat allò que s'havia concedit, sovint s'hagué d'anul·lar el decret, tal com va succeir el 1280 quan Pere I concedí llicència perquè pogueren vendre un terç dels seus béns. Més preocupant encara era l'absència o l'abandó del lloc de residència per part dels colons; si bé la clàusula principal de la majoria de les donacions exigia la presència a Vila-real dels beneficiaris de les concessions, molts d'ells abandonaven la localitat, motiu pel qual els batlles els comminaven a tornar a la vila sota pena de perdre les propietats que tenien ací.

La colonització del terme municipal conformarà un nou paisatge agrari. Durant la dominació islàmica el paisatge agrari del terme de Borriana mostrava una sèrie de grans finques, rafals, entorn de la medina, extenses explotacions propietat de funcionaris o veïns de la vila i treballades per jornalers. Més allunyades de la població s'estenien les propietats dels habitants de les alqueries que treballaven les terres en col·lectivitat. Amb l'arribada dels primers repobladors el paisatge canvia radicalment a causa de l'organització del treball dels nous posseïdors de la terra; ara es parcel·laran tant els rafals com les propietats treballades de forma col·lectiva, i apareixen en el seu lloc explotacions unifamiliars amb una extensió que difícilment sobrepassa les quinze hectàrees i se subdivideixen en diverses parcel·les que es reparteixen de cap a cap de les diferents àrees de cultiu. Es tracta de xicotetes unitats capaces de ser cultivades per una sola família; és a dir, la unitat de producció en l'economia feudal (Ferrer Navarro, 1999: 223-245). A més de la parcel·lació, contribueixen igualment a la transformació del paisatge la sèrie de camins, sendes, séquies i braçals que van haver de construir-se per a facilitar l'accés així com el reg als nous camps sorgits de la fragmentació en parcel·les de les antigues propietats, parcel·les més xicotetes en el regadiu i majors en el secà.

S'ha debatut el fet de si hi va haver alguna séquia o séquies en el que serà el terme de Vila-real amb anterioritat a la fundació de la vila; en data d'avui ho desconeixem, encara que no es descarta que poguera haver-hi hagut alguna séquia fora d'ús i

que, en aquest cas, fins i tot va poder ser possible que Jaume I l'aprofitara (Doñate Sebastiá, 1966: 203-214). Ara bé, si ens cenyim a la documentació, la primera notícia que posseïm sobre la utilització de les aigües del Millars per al regadiu data de l'any 1266; es tracta d'una llicència als veïns de Borriana per a prendre aigües de l'assut de les séquies de Castelló i Almassora en moments de sequera. La primera vegada que es menciona la séquia de Vila-real és el 1272 quan, en citar els límits d'algunes terres que es concedeixen durant aquell any, es parla de la séquia nova que el monarca va manar construir; així doncs, la seua edificació va haver d'iniciar-se amb anterioritat a aquell 1272. Tot i que sabem de la seua existència, desconeixem si ja estava en funcionament o no perquè no es parla de regadiu en cap moment. Sí que donava reg l'any següent, el 1273, atés que en aquella data es concedeix a Guillem Ramon de Moncada el dret a regar el terme de Nules amb les aigües sobrants de la séquia de Vila-real.

Tot pareix indicar que la construcció en la seua totalitat no va acabar fins al 1282 i que es va dur a terme en fases successives. Així, el 1274 Jaume I va vendre per dos anys les rendes que posseïa a Borriana a fi d'obtenir diners per a destinar-los a la construcció de la nova séquia, els set mil sous que va obtenir els va lliurar a Pere Peironet, que els va destinar a l'obra de la séquia (Ferrer Navarro, 1975: 434). El 1281 tenim notícies que Pere I va costejar un nou tram, obra que va tenir una sèrie de problemes per la defunció de l'encarregat de l'obra, Bertran Adalbert.

El 1291 Jaume II recordava que el sequiatge que s'obtenia de la séquia de Vila-real des del barranc del riu Millars fins al riu Sec i fins al terme de Nules s'emprara en el manteniment i neteja d'aquesta séquia. Cada població tenia el seu propi sequier, per a Vila-real aquesta tasca corresponia al batlle de la població. El fet que coneguem el nomenament de sequiers per a l'any 1307 ens permet creure que a finals del segle XIII ja hi havia un sistema de reg en plena activitat i que funcionaven les bases administratives i jurídiques que regeixen l'aprofitament de l'aigua en la nostra població.

L'aigua de la séquia no sols s'utilitzava per al consum humà i per al reg dels camps, sinó també com a força motriu per als molins. La primera referència que coneixem sobre la molineria en el nostre terme procedeix de la donació que va fer Jaume I al seu forner Pere Garcés, a qui autoritza la construcció d'un molí en la capçalera de la séquia el 1274. La següent autorització data de l'any 1280 i en aquesta Pere I concedia als jueus Ramon de Iuyach i Isaac de Castelló construir dos molins en la séquia de Vila-real; la utilització d'ambdós molins es regulava a Fur de València, la qual cosa proporcionava al monarca un terç dels beneficis que s'obtingueren (Román Millán, 2000: 71).

Qui van ser els pioners que van edificar les cases i van rompre els camps de la nova pobla? Gràcies a les concessions efectuades tant per l'infant Pere com pel rei o els seus repartidors coneixem la identitat de cinquanta-sis colons que van ser agraciats amb donacions, així com d'altres vuitanta-dos que apareixen com a veïns confrontants les escriptures dels quals desconeixem. En total són cent trenta-vuit els caps de família, la qual cosa equivaldria a uns cinc-cents habitants aproximadament.

Cap dels colons establits a Vila-real pertany a la noblesa; aquesta vila és una de les poques poblacions que no compten amb nobles entre la nòmina de beneficiaris de les donacions. El que sí que trobem són domèstics o familiars seus al servei del rei o dels infants; es tracta de servidors que exerceixen oficis com ara forner, porter, troter, falconer, escrivà o argenter, etc.

D'entre tots els immigrants únicament coneixem la procedència de quinze d'ells; si acceptem el gentilici del seu cognom estaríem en presència de colons originaris d'Almuniente, Ayerbe, Barcelona, Calaceit, Caldes, Cantavella, Cascante, Castelló,



Séquia Major. Arxiu fotogràfic d'Onofre Flores

Daroca, Girona, Gisona, Osca, Marsella, Terol i Saragossa. A més d'aquestes procedències devia haver-hi gent originària de Morella, ja que en una donació es diu que el que s'havia lliurat confrontava amb cases dels homes de Morella. Igualment degueren haver-hi, encara que durant poc de temps, mudèjars procedents de Castalla i Biar (Ferrer Navarro, 1975: 434).

Gràcies a l'estudi del pare Ramón de María (Ramón de María, 1935) coneixem els que van ser els primers que van habitar la vila, que són: els Escorna, Porta, Cortit, Porquet, Garcés, Sanz, Monroig, Peralada, Ramon, Cascante, Marín, Osca, García, Saera, Eneti, Pocullull, Tamarit, Fuster, Marqués, Torrellas, Stadella, Almunia, Bonasch, Concas, Pertusa, Palma, Insa, Cabrer, Balaguer, Lavata, Camarasa, Marino, Fulda, Guerra, Daroca, Monpalau, Espanyol, Juneda, Cantaveylla, Girona, Tomás, Llobregat, Atzori, Soria, Sot, Gallur, Saguardia, Amenos, Albert, Vidal, Tolsa, Borrás i Peyro.

Pràcticament des d'un principi devia comptar la vila amb representants de les tres religions, cristians, musulmans i jueus; si dels musulmans no sabem res més que la invitació que els va cursar Pere I perquè vingueren a poblar la moreria de la vila, sobre els jueus posseïm documentació que dóna testimoni de la seua presència, d'entre els quals es poden destacar Abraham de la Torre, procedent de Barcelona, i Salomó Vidal, batlle de la localitat en el temps de Pere I.

A diferència del que ocorre en altres llocs en què, com a conseqüència de les donacions efectuades, s'organitza una societat igualitària ja que a tots els colons es lliuren idèntiques propietats, a Vila-real les donacions que s'efectuen als distints colons són, des d'un principi, notablement diferents. L'extensió de terra lliurada varia extraordinàriament segons siga la concessió —des de 3 ha fins a 46 ha—, si bé és cert que hi ha una majoria de donacions que contenen 18 ha. La distinta extensió de terra lliurada, així com la proximitat o distància de la séquia, representen diferències importants en el valor del que s'ha concedit.

Vila-real va nàixer el 1274 com a vila reial i es va incorporar al Regne de València quan aquest comptava amb dos fronts oberts, el primer era el de la segona revolta mudèjar, una revolta que acabà el 1276-77 amb la derrota dels islamites i així la

monarquia de Pere I es va assegurar el domini efectiu de tot el territori. Els efectes d'aquesta revolta respecte a la nova vila van ser la instal·lació durant un temps dels mudèjars vinguts de Castalla i Biar.

L'altre front, el de la pugna entre noblesa i monarquia, se centrava en el marc jurídic i, amb ell, l'hegemonia política en el regne. La major part de la noblesa era d'origen aragonés i s'atrinxerava en la defensa dels furs propis i es resistia a l'extensió del Fur de València, de tal manera que en les Corts de Saragossa de 1264 aquesta noblesa va exigir al monarca la vigència del Fur d'Aragó en el territori valencià; Jaume I es va negar a això, tot i que va permetre el manteniment dels furs aragonesos en els llocs on estigueren implantats, com seria el cas de Vila-real (Ferrer Navarro, 2007: 9-12).

Els enfrontaments entre la noblesa aragonesa i la monarquia es van reproduir amb major intensitat durant el regnat de Pere I i fou la qüestió foral l'eix principal de les desavinences. El 1283 els barons i les milícies urbanes d'Aragó, tot aprofitant les dificultats per les quals passava la monarquia —excomunió del sobirà per l'annexió de Sicília—, van arrancar del monarca una sèrie de concessions, entre elles la vigència del Fur d'Aragó per als aragonesos residents al Regne de València.

Aquell mateix any de 1283 Pere I guanyava per a d'ell el suport de les viles reials i de l'estament ciutadà valencià amb la confirmació dels Furs de València i la concessió del *Privilegium Magnum*, que consagrava la personalitat i el predomini del model urbà d'organització territorial sobre el senyorial.

La política reial va vacil·lar durant el regnat d'Alfons el Liberal, ja que va concedir el 1286 l'aplicació del Fur d'Aragó en el regne i per a fer-lo complir va penetrar en terres valencianes un exèrcit aragonés armat per la Unió, que va devastar les hortes de Murviedro i València (Zurita, 1972).

Per a combatre les dificultats financeres i polítiques, la corona aliena patrimoni reial, de manera que al començament del segle XIV, 1315, únicament trenta viles continuaven formant part del patrimoni, entre elles Vila-real.

Amb la política de Jaume II s'incrementa la implicació valenciana en les empreses exteriors de la monarquia, a canvi del suport financer corresponent les viles reials obtenen la facultat d'imposar cises —impostos indirectes— així com de desenvolupar una fiscalitat pròpia, municipal.

La qüestió foral continuava enverinant la política interna valenciana. Alfons el Benigne troba en les Corts de 1329-30 una solució de compromís; en el regne es renuncia al Fur d'Aragó i s'accepta el de València. Com a contrapartida, la noblesa obté majors competències amb l'entrada en el govern municipal de les ciutats, cosa que tenien vedada fins aquell moment.

Les concessions del monarca afavorien la senyorialització del territori valencià, al mateix temps que marcaven una inflexió en la política d'aliances amb un progressiu distanciament entre la corona i les viles reials. La major discrepància radicava en la contínua erosió del patrimoni reial, la qual cosa posava en mans de la noblesa un vast cabal de rendes i jurisdiccions. En aquest aspecte, la major amenaça vingué amb Alfons el Benigne en el seu intent de segregar, en benefici del seu fill Ferran, una part important del patrimoni reial que, pel que fa al Regne de València, incloïa les principals ciutats i viles, entre les quals no es trobava Vila-real. L'assumpte era tan greu que una delegació de representants de les viles reials encapçalats pel morellà Francesc de Vinatea va obligar el monarca a derogar la concessió.

La divergència entre la monarquia i les viles reials s'estenia igualment a les campanyes exteriors dels monarques, campanyes que cada vegada pareixien més desvinculades dels interessos dels ciutadans però que representaven abundants aportacions econòmiques per a les viles.

Amb tot, la ruptura definitiva va ser de naturalesa política provocada per l'avanç de l'autoritarisme polític que perseguia la centralització del poder i l'enfortiment de la sobirania reial en detriment del model pactista defés per les ciutats i materialitzat a través de les Corts. La crisi va derivar en un enfrontament armat, la guerra de la Unió de 1347-48, amb la qual culminava tota una etapa i es donava pas a una altra.

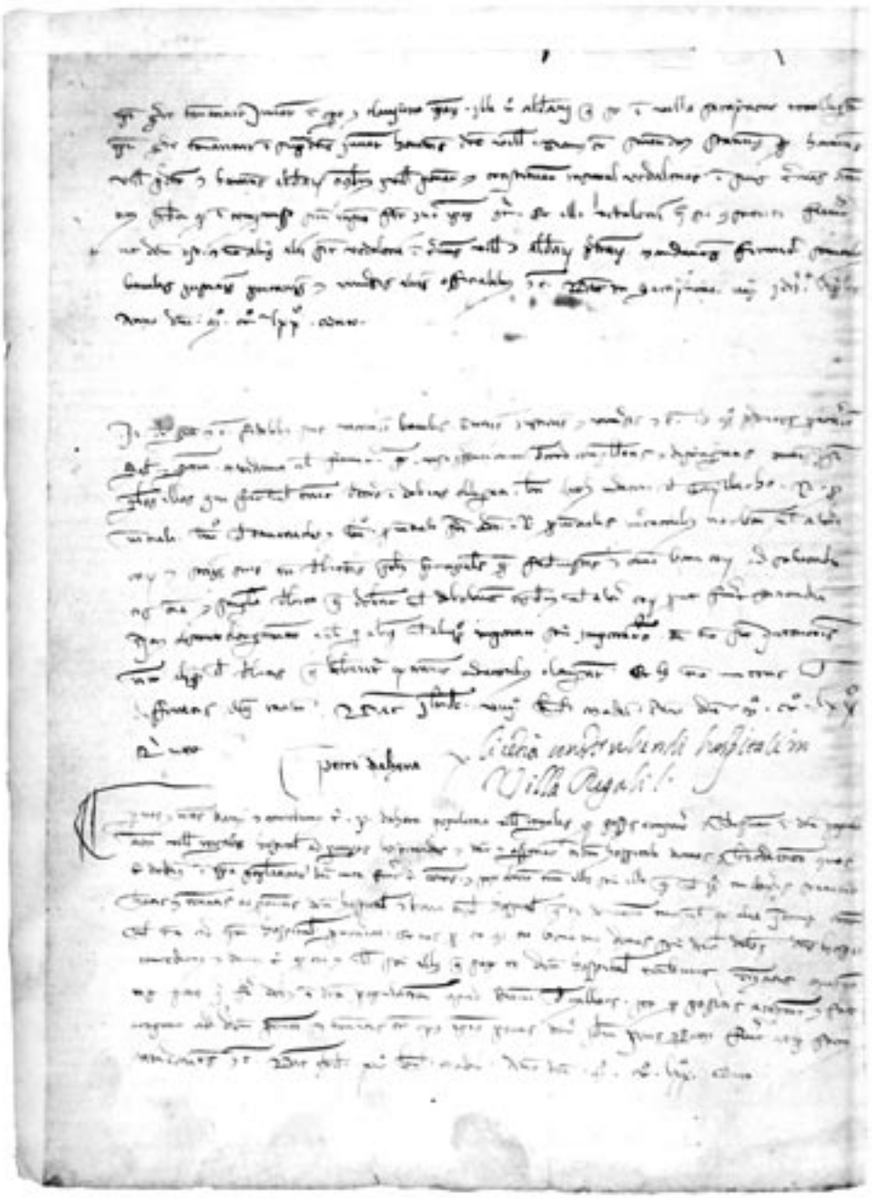
Una època d'expansió: primera meitat del segle XIV

Després de diversos segles de creixement, cap a finals del segle XIII o començaments del XIV comencen a advertir-se per tot Europa els primers símptomes d'una profunda depressió (Furió, 1995: 103). Al Regne de València, assolit ja el domini polític i militar pels conquistadors cristians, s'iniciava la primera fase de la seua expansió demogràfica i econòmica. Les terres valencianes encara estaven poc poblades i amb una economia —especialment en les zones de frontera— més lligada al botí i al pillatge que al treball de la terra o de l'artesania. Repoblar les terres i posar-les en cultiu seran les prioritats dels poders públics, conseqüència de tot això serà un creixement econòmic extensiu que es prolongarà al llarg de tota la primera meitat del segle XIV.

Els signes que evidencien un creixement en tot el país són clars; en les poblacions la saturació de l'espai urbà desbordava la fèrria cotilla que representaven les muralles i apareixen els ravals. A Vila-real, a penes quaranta anys després de la seua fundació, es registra la presència del raval denominat de Santa Llúcia, al migdia de la vila enfront del portal de València. S'instal·la al costat de l'hospital de Sant Miquel i Santa Llúcia fundat el 1275 per Pere Dahera (Ferrer Navarro, 1975: 435). La seua ubicació, fora de les muralles de la vila i al migdia de la localitat, s'avançava en més d'un segle a les teories d'Eiximenis, que aconsellava per a aquest tipus d'establiments "hospitals, locs de llebrosos, bordells e tafureries e escoriments de clavigueres deuen estar a la part contraria d'aquell vent qui mes s'usa en la ciutat" (Eiximenis, 1927: 19).

Els nivells demogràfics devien ser considerables en la majoria de les poblacions valencianes en vespres de la gran epidèmia; a cent anys de la conquesta, el Regne de València estava ja prou poblat. Respecte d'això no posseïm dades demogràfiques referents a Vila-real per al període de la primera meitat del segle XIV, si bé degué assolir un alt nivell de població perquè, amb motiu de la guerra de la Unió, el 1348 va mobilitzar una host de vuitanta homes; atés que el volum de la host guarda una proporció amb el nombre de veïns del lloc, podem suposar que per a mitjan del tres-cents Vila-real devia comptar amb uns 580 focs, la qual cosa equivaldria a uns 2.000-2.300 habitants (Pozo Chacón, 1995: 30).

Una població d'aquesta grandària no podia tenir una administració permanent dedicada a la cura de les obres públiques —cas de *Murs e Valls* a València—. La competència en aquest apartat recaurà en un o dos obrers pagats pel municipi que els contractava per a la realització d'obres concretes. Per concessió reial, el cost de les obres menors se sufragava en part amb la primícia eclesiàstica així com amb el terç del que es



Jaume I autoritza la fundació de l'Hospital a Pere Dahera, 18 d'abril de 1275. ACA, Cancelleria Reial, reg. 20, 243v.

recaptava amb les multes. Quan es tractava d'una obra important es pagava mitjançant la recaptació de recursos extraordinaris. En el que podem considerar com a obres públiques, principalment el que tenia a veure amb els murs de la vila, participaven els habitants de la localitat organitzats en denes, en les quals treballaven tant homes com dones. Hi havia un límit d'edat així com un acord quant a substitucions d'absents que havien de ser reemplaçats per altres sufragats pels substituïts. A mesura que avança el segle XIV s'observa una disminució en l'aportació de la dona a aquest tipus de treballs. Els obrers especialitzats eren portats de fora i percebien distints salaris segons la seua categoria (Aparici Martí, 1996: 52).

Una vegada alçades les muralles, les obres de protecció segueixen el seu curs amb la construcció de portals i torres que cobreixen les entrades de la localitat. El 1348 s'acaba el portal de València que constava de dues torres i porta llevadissa, donava accés al camí que venia de València i, després de travessar tota la població com a carrer Major, donava pas al denominat portal de Castelló (Ferrer Navarro, 1975: 411).

La vila disposava d'espais dedicats a la producció de calç, que es duia a terme en forns; no obstant això, no disposava de cap pedrera per a l'extracció de pedra, per això havia d'abastir-se de la que proporcionaven les pedreres de Borriol o Betxí.

La localitat continuava celebrant tant el mercat setmanal com la fira en la plaça; respecte al primer, els dissabtes es reunia sota els porxes de la plaça tota una multitud de gent provinent no sols de la localitat sinó també d'una sèrie de llocs pròxims —d'un radi d'acció tal que els fóra possible anar i tornar en un mateix dia— a fi de comprar i vendre els productes més variats. Les ordenances emeses pel Consell el 1326 sobre els productes que es comerciaven en el mercat ens ofereix una llarga llista: "espardenyes, polls, gallines, oques, anades, perdius…", la qual cosa indica que no es comerciava únicament amb productes agraris. És més, les cises que gravaven les mercaderies indiquen que moltes d'elles no tenien res a veure amb el consum diari, per la qual cosa haurem de concloure que a aquest mercat no concorrien només llauradors, sinó també artesans vinguts de fora.

El fet que travessara la vila el camí reial significava una afluència de viatgers que necessitaven proveir-se de tot el que és necessari per al viatge; a fi que aquest comerç no fóra monopolitzat per uns pocs, sinó que tots els veïns pogueren beneficiar-se'n, es prohibeix als hostalers vendre tot tipus de mercaderies en el seu establiment i se'ls permet únicament vendre palla, ordi i candeles:

> …que per ço que lo camí real que passa per la vila sia millor recapte e que lo millorament e utilitat que'ls vehins de la vila han e tenen de vendre les vitualles e viandes als caminans, sia compartit en moltes persones e que no romanguen en dos o tres solament (Ordenances Municipals, 2002: 68).

L'augment demogràfic serà causa i efecte del creixement agrícola així com de l'ampliació de la superfície cultivada. Aquesta gran empresa colonitzadora coincidia amb la remodelació i ampliació de les xarxes del reg. Una de les grans obres van ser les séquies derivades del riu Millars que proveeixen d'aigua quatre viles de la Plana.

En efecte, Vila-real compartia les aigües del Millars amb Castelló, Almassora i Borriana, i el creixement del regadiu al llarg de la primera meitat del segle XIV originarà una sèrie de conflictes sobre l'aprofitament de les aigües del riu esmentat. A fi de solucionar aquests problemes es va establir un arbitratge per part de Pere de Ribagorça el 1347 en el qual es va regular el gaudi de l'aigua per cada una de les poblacions en moments d'escassetat (García Edo, 1997). En aquests casos, l'aigua que baixara pel riu es dividiria en seixanta files o parts iguals dalt de l'assut de Vila-real que era el primer de tots; les seixanta files es distribuirien de la manera següent: catorze per a Vila-real, catorze i mitja per a Castelló, dotze i mitja per a Almassora i dinou i mitja per a Borriana. Quan la sequera fóra tan gran que no es poguera aconseguir ni tan sols una fila per a Almassora, es passaria a un repartiment per hores; se cediria tota l'aigua a Vila-real durant 28 hores, a Castelló 29 hores, a Almassora 25 hores i finalment a Borriana 38 hores. Quan qualsevol de les quatre localitats demanara que s'efectuara el repartiment de l'aigua, les tres restants havien d'enviar els seus partidors al lloc prefixat.

A Vila-real la presa de l'aigua per al reg partia de la gola una vegada captada des de l'assut situat prop de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia; allí naixia la séquia principal que vorejava el marge dret del riu fins a arribar a l'altura de Santa Quitèria, a partir d'ací prenia la direcció de la vila prop de la qual arrancaven uns quants canals

la missió dels quals era tant proporcionar el reg als camps pròxims a la vila com subministrar aigua als habitants d'aquesta.

La séquia Major continuava pròxima al costat oriental de la localitat i, després de passar-la, s'obria a dos canals, la séquia Sobirana i la Jussana; la primera discorria en direcció a Cap de Terme al llarg de tres trams, "dels partidors de Borriana als partidors de la séquia Roja, dels partidors de la séquia Roja al riu Sec, del riu Sec a Cap de Terme". Per la seua banda la Jussana creuava les Alqueries actuals i, després de rebre els sobrants de la Sobirana, es convertia en la séquia Major de Nules. Ja el 1382 es parla de la *séquia nova*, que segons I. Román, que segueix Martí Cercós, devia ser la sequiola que entra en la vila i que es va construir per a portar aigua a les obres de l'església i que les finques limítrofes aprofitaran per a regar (Román Millán, 1999: 61-68).

L'aigua era portada fins als camps per *braçals, files* o *filloles* que connectaven amb les parcel·les per mitjà de *boqueres*. Les parcel·les es disposaven perpendiculars a les séquies majors i paral·leles a les files.

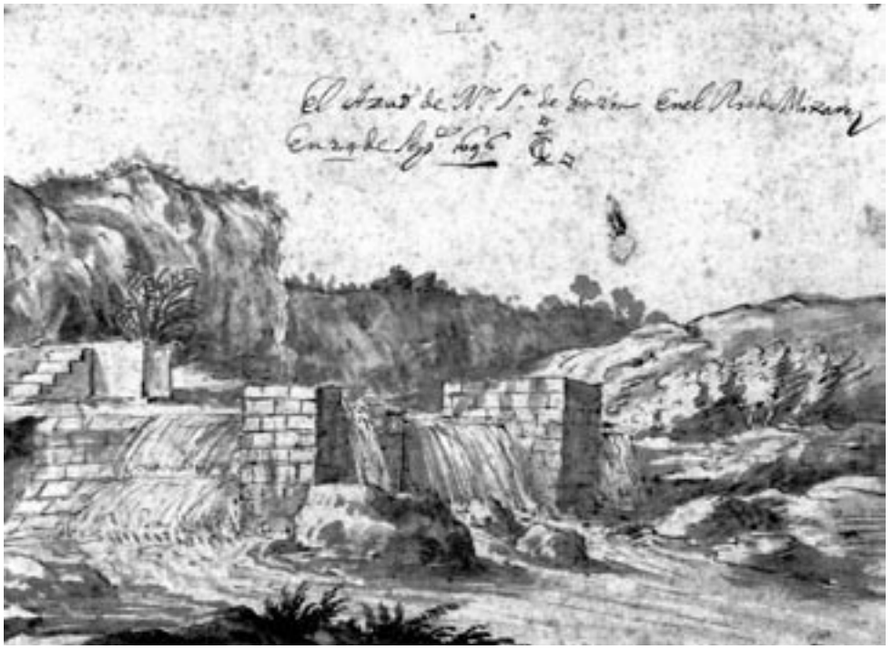
Atés que el reg en l'horta de Vila-real es regeix pel principi segons el qual l'aigua va unida a la terra, es durà a terme un repartiment equitatiu entre totes les terres que tinguen dret al seu gaudi. En les ordenances de 1326 s'indica que el repartiment es farà seguint el torn corresponent a cada *ull*, ordenats des del més pròxim al riu Millars —les Solades— fins a Cap de Terme, les últimes que es regaran:

> que lo sabasequier o sequier si sabasequier no hi haurà, sien tinguts de portar el aygua de les cèquies de Vila-real ordenadament aixi que comensen al Riu de Millars en aprés de ull en ull, arreu, tro al cap del terme.Emperò si a ell serà ben vist que en algun altre lloch del terme haja menester a regar, que la y puxen donar (Ordenances Municipals, 2002: 282).

En casos excepcionals el sequier podia alterar aquest ordre.

El reg farà que la tradicional tríada mediterrània —cereal, vinya i olivera— deixe gradualment la seua aclaparadora superioritat per a donar pas a una varietat de cultius, sense deixar per això de continuar sent predominants, almenys els dos primers. Ara bé, amb l'extensió del reg, el terme es divideix en dues zones, la de regadiu i la de secà.

L'horta s'estenia per les terres situades a l'est de la séquia Major, presentava una extensió reduïda ja que no superava el 16% del total de les terres cultivades, composta per parcel·les molt fragmentades de les quals quasi la meitat no superaven les cinc fanecades, mentre que les més extenses no solien sobrepassar les deu fanecades. Predominaven les que la documentació denomina *horts*, de xicoteta extensió, al voltant de fanecada i mitja, i que es dedicaven tant al cultiu arbori com a hortalisses i verdures, en menor quantitat a vinya i cereal. No posseïm notícies sobre el cultiu de la morera, sí que les tenim quant al cultiu del lli i del cànem, ja que el 1326 es va prohibir batre i ventar lli dins de la població "que algú no gos batre ni ventar ni espadar ni estendre lly algú dins los murs ni en los ravals de Villarreal…" (Ordenances Municipals, 2002: 246); el mateix ocorria amb les basses que es feien per a amarar el cànem. Les ordenances emeses pel Consell sobre els productes que es comerciaven al mercat el 1326 indiquen la gran varietat de productes agraris que donava el regadiu de la nostra localitat. També hi havia horts de secà susceptibles d'algun reg esporàdic que tenien una valoració inferior als que disposaven de reg regular.



Assut del riu Millars. J. Conchillos, 24 de setembre de 1696. Museu Sant Pius V, València

El secà se situava a l'oest del regadiu, ocupava un 84% del total romput. Generalment, la majoria de les seues terres es dedicaven al cultiu de cereals de cicle curt i de poca qualitat com ara ordi, panís, dacsa o civada. La vinya tenia un ampli cultiu beneficiat per una sèrie de circumstàncies que potenciaven la seua explotació, entre les quals cal destacar una política proteccionista que prohibia la importació de vi i reservava per a la producció local l'avituallament de la vila. També era important el cultiu associat, l'existència de dos tipus de plantacions en un mateix camp, generalment cereal i vinya. En canvi, el cultiu arbori, oliverar i figuerar estava molt poc estés i això malgrat el seu rendiment elevat, prova d'això és l'import elevat de les multes imposades per cremar o tallar oliveres i garroferes: "…cometen pena de sexanta sous cancun qui cremarà o tallarà arbres per cascun arbre… ço es de oliveres o garroferes en lo terme de la vila…" (Ordenances Municipals, 2002: 105). Les parcel·les eren majors que les del regadiu i oscil·laven entre les deu i les trenta-cinc fanecades les més xicotetes, ja que les dedicades a la producció del cereal eren més extenses. Els diferents cultius no es trobaven reunits sinó més aviat disseminats per tot l'espai, fet que impedia el seu aprofitament per al bestiar que no disposava de zones extenses on pasturar. És més, moltes de les parcel·les dedicades al cultiu extensiu del cereal, que es trobaven en els extrems del terme, no sols no resultaven rendibles per la seua baixa producció sinó que es furtava el seu aprofitament per a pastos del bestiar.

El valor de la terra variava molt segons fóra de regadiu o de secà. J. I. del Pozo ha avaluat el valor mitjà d'una fanecada de regadiu en uns cent deu sous, mentre que valora la dedicada a l'aprofitament extensiu de cereal al secà en quatre sous i mig. L'enorme diferència entre una varietat i l'altra suggereix que la producció del regadiu era d'un alt rendiment, mentre que la del secà resultava totalment al contrari (Pozo Chacón, 1995: 37).

El terme acollia un bon nombre de ruscos que es destinaven a un lloc determinat, lloc que anava variant segons l'època de l'any. El fet que s'acolliren ruscos de propietaris forasters, que pagaven el denominat "erbatge de abelles", indica l'abundància de flora en el lloc en què es dipositaven, vora del riu Millars, la qual cosa contrasta amb la pobresa vegetal de la resta del terme.

La fitació dels horts per a impedir que foren envaïts pel bestiar dificultava en gran mesura l'adobament animal, que fou substituït per l'humà i pel reg (Ordenances Municipals, 2002: 70). L'escassetat d'animals de transport i de tir dificultava les tasques agrícoles en certs moments; a l'agost, quan té lloc la sembra del cereal d'hivern; la collita en el mes de juny, quan calia portar el gra a l'era, o al setembre, en la recol·lecció del raïm.

Generalment al capdavant del patrimoni agrari figurava el cap de família que solia ser el baró i era qui dirigia el treball familiar; la dona únicament apareix com a propietària comptades vegades i quan això succeeix les seues possessions solen ser de les més pobres del conjunt de llauradors. Més freqüent és veure la dona treballant la hisenda associada amb els seus fills. En alguna ocasió, després de la mort del cap de família no es produïa el repartiment de la hisenda entre els hereus, sinó que aquesta romania sencera i era explotada per tots els hereus sota la direcció d'un d'ells; generalment aquestes solidaritats se solien realitzar en els casos en què hi havia una gran propietat.

Una part important del terme, possiblement un terç, estava integrat per terres que es cultivaven a cens, terres en què, tant els xicotets propietaris com els acomodats, buscaven ampliar els beneficis que obtenien de les seues pròpies. Els perceptors d'aquests censos eren majoritàriament veïns que tenien professions no relacionades amb l'agricultura, institucions religioses o almoines.

L'emfiteusi era inexistent; en canvi, sí que es practicava la cessió a *llaudó* (Pozo Chacón, 1995: 53), una modalitat de tinença de terra consistent en el repartiment de la collita entre el propietari de la terra i el que la treballava.

Si bé hi havia famílies llauradores que comptaven amb un patrimoni concentrat, les pràctiques testamentàries actuaven en contra de la integritat de les tinences i les fragmentaven, de manera que quan moria un dels cònjuges es realitzava la divisió dels béns matrimonials entre el supervivent i els hereus.

Davant de l'auge de l'agricultura, la ramaderia té una importància més prompte gris i això es deu al fet que, en el secà, a l'escassetat de farratge calia sumar les exigències de l'agricultura extensiva del cereal que impedia dedicar l'extensió necessària a les zones de pastos; i a l'horta, tota una sèrie d'ordenances tenien com a finalitat preservar la fragilitat del sistema de canals davant del trànsit del bestiar (Ordenances Municipals, 2002: 295). Finalment, en la part inculta del terme, per la seua sequedat i pobresa vegetal.

La difícil integració d'agricultura i ramaderia es manifesta en les *Ordenances Municipals* que privilegien els espais agraris enfront dels ramaders i arraconen aquests en llocs escassament aptes, ja que el bovalar de la vila, la zona dels horts d'aprofitament intensiu, estava situat a l'est de la població. Es tractava d'una zona agrícolament molt rica en la qual el bestiar únicament podia transitar per determinats camins sense detenir-se i agrupat en ramats no superiors als cent caps. La zona de regadiu es defenia del bestiar tancant molts dels seus horts. Els camps dedicats al cultiu de cereal, blats, estaven vedats al bestiar caprí i al porcí, les porcades tenien prohibit l'accés a aquestes terres a partir de juny, des del dia de Sant Joan fins a començaments de novembre. A causa dels grans danys que ocasionaven en els camps, la seua cura estava regulada mitjançant una sèrie de normes relacionades amb aquells que havien de guardar els animals:

> … que ninguna persona, sien menor de deu anys, no gose guardar porchs ne li puxen eser acomanats a guarda. Et que de deu anys tro a quinze no gose guardar sino tro en quinze porchs, et de XV anys tro en vint, axi mateix, no gose guardar sino XV porchs, et de XX anys avant ne puxe guardar tro en trenta, et no pus. En axi que nengun hom non puxe guardar sino tro en quantitat de trenta porchs. Aço entes et declarat que hom que hage sexanta anys o mes sie entes et compres en menor de deu anys, axi que no gose guardar en nenguna manera hom que hage LX anys o mes (Ordenances Municipals, 2002: 128).

Quant als camps de secà plantats de vinya o sembrats de cereal, s'establien una sèrie de multes per als bestiars que els envaïren, multes que variaven la seua quantia si s'hi entrava de dia o de nit:

> establiren y ordenaren que si bestiar algú ab guarda o sens guarda entrarà en vinya borrada o ab verema o en blat, llegum o sembrat o çafranat o cultivada de altri, pague lo senyor del dit bestiar o aquell qui lo y guardarà de dia deu sous e de nit quaranta sous… (Ordenances Municipals, 2002: 95).

També la volateria tenia prohibit l'accés als camps; en aquest cas, la quantia de la sanció s'establia segons l'animal que la cometera:

> que si oques, anades o gallines faràn danys en orts, blat, heres de altri, paguen per pena, ço es, cascuna oca, sis diners e cascun anade quatre diners e cascuna gallina dos diners… (Ordenances Municipals, 2002: 78).

Altres mesures prohibien l'estada de bestiar foraster en els corrals i alqueries del terme:

> establiren y ordenaren que algun vehí o habitador de Vila-real o hereter del terme de aquella no gos dins son corral o alqueria acollir bestiar gros ne menut de hom que no sia vehí o habitador de la vila o de son terme (Ordenances Municipals, 2002: 79).

Igualment estava vedat acollir bestiar de forasters i ajuntar-lo amb el propi:

> que algú vehí no gos tenir ne rebre en son bestiar, ni en sa guarda, bestiar de algun pastor estrany… (Ordenances Municipals, 2002: 80).

Les autoritats locals van intentar compensar la insuficiència de pastos afavorint la transhumància i el règim comunitari de recursos. La transhumància es realitzava portant el bestiar a la zona de Terol. Jaume II ho havia formalitzat el 1325. Aquesta operació es duia a terme cada any; a partir de maig els bestiars de la vila s'encaminaven cap a Albarrasí i Terol; ben sovint es presentaven problemes pel fet que els senyors de les poblacions de l'interior castellonenc pretenien cobrar el pas dels bestiars per les seues terres. Quant al règim comunitari de recursos, els animals podien pasturar lliurement en les terres incultes o en aquelles que no es treballaven des de feia deu anys i que estaven situades al sud-est de Vila-real i en les que els confrontaven amb el terme de Borriana. Aquest aprofitament va comportar una infinitat de tensions entre ambdues localitats que s'acusaven mútuament d'incompliment del que s'havia estipulat (Ordenances Municipals, 2002: 313).

Primers símptomes de debilitat: segona meitat del segle XIV

L'increment de què es gaudia s'interromp a mitjan segle XIV per la conjunció d'una sèrie de calamitats de divers tipus que afectaran la majoria de les regions d'Europa. Per tot arreu la concatenació de pestes, fam, guerres i catàstrofes climatològiques assolava els camps i poblacions, arruïnava els negocis i delmava la població (Iradiel *et alii*, 1989: 265-321).

La densitat d'aquestes catàstrofes no podia ser tan intensa al Regne de València ja que, ni estava tan saturat demogràficament, ni tan explotat com la vella Europa. Les terres valencianes es trobaven encara en plena expansió i això, si bé l'impacte va ser de tal calibre que impressionà els que la visqueren, la veritat és que els seus efectes van ser alleujats per la contínua afluència d'immigrants que venien de llocs devastats (Cabanes Pecourt, 2000), així com per la gran disponibilitat dels recursos del país, per la qual cosa no es va aconseguir interrompre del tot la tendència expansiva que es produïa des de la conquesta. El que va ocórrer pot considerar-se com una crisi de cicle curt dins del marc d'una fase de creixement més llarg, com un punt i seguit, mai com un punt i a part.

De totes les calamitats que es van produir, cap com la guerra, més que per la seua acció directa, per la seqüela de pillatges, fams i malalties que ocasiona. De les dues guerres que van tenir lloc en el nostre territori, la primera d'elles, la guerra de la Unió de 1348, era la resposta ciutadana a les pretensions sobiranistes enfront del model pactista que es realitzava (Rodrigo Lizondo, 1975). Tant la monarquia com els seus oficials aplicaven una sèrie de contrafurs que provocaven una tremenda sagnia en les hisendes municipals.

Amb tot, el detonant per a la lluita va ser la proclamació de la infanta Constança com a hereva del tron en contra del costum hereditari que es duia a terme en la Corona d'Aragó i que excloïa les dones de la successió al tron. Per a combatre aquest contrafur es forma la Unió en defensa dels furs i privilegis del regne. Ara bé, aquest moviment no va obtenir una unanimitat total i la seua proclamació en la capital del regne va ser seguida pel naixement a Vila-real d'una lliga realista, la Germania o Fraternitat, encapçalada per Pere de Xèrica.

La força unionista comptava, a més de la capital, amb diverses poblacions més com ara Alzira, Murviedro, Llíria, Cullera, Gandia, Ontinyent, Albaida, etc. Per contra, una gran part de les viles reials, encapçalades per Xàtiva, s'uniren al bàndol realista juntament amb la classe feudal. S'iniciava així una vertadera guerra civil.

En la Plana, els unionistes van aconseguir atraure al seu bàndol les localitats de Castelló i Vila-real. El rei va aconseguir recuperar l'adhesió de Vila-real, però no la de Castelló que va continuar sent unionista. A partir d'aquells moments en la Plana es va viure en constant estat d'alerta amb contínues escaramusses fins al final de la guerra amb la victòria realista.

Mentre va durar la contesa es va establir en el castell d'Almassora una guarnició permanent al comandament de Guillem de Bellera. El front de batalla se situa a Vila-real, per la qual cosa la vila viurà en constant estat de setge, amb el seu terme exposat a incursions enemigues, que se solen respondre amb altres accions de represàlia en el terme de Castelló al qual arriben a talar en una ocasió.

L'aportació de la vila a aquesta guarnició va consistir en una host formada per uns vuitanta homes entre genets, ballesters, llancers, tabalers, atzemblers, correus i portaestendard amb comandament propi. Tot i les constants escaramusses que va mantenir, únicament va morir un combatent.

A pesar del que poguera paréixer, la guerra no va resultar traumàtica per a Vila-real, sí que ho va ser, però, la repressió que es va desencadenar després del triomf realista, sobretot pel que fa a les multes elevades que van haver de satisfer les poblacions rebels per a obtenir el perdó reial. No va ser aquest el cas de la nostra vila, ja que havia militat en el bàndol vencedor; amb tot, Vila-real havia contribuït ni més ni menys que amb set mil sous per a la campanya, quantitat que no va poder recuperar tot i les repetides promeses del monarca.

L'altre conflicte bèl·lic va ser l'anomenat guerra dels Dos Peres, lluita que es va entaular entre Castella i la Corona d'Aragó al llarg de deu anys i que va tenir el seu principal escenari al Regne de València; va provocar una vertadera sagnia en el país, especialment durant la segona etapa, quan el 1263 els castellans van ocupar gran part del territori valencià i van arribar a les portes de la capital del regne, la qual cosa van repetir l'any següent amb la rendició dels castells de Murviedro i Almenara, amb assetjaments a Nules i amenaçant Vila-real (Sáez Abad, 2008). Els anys 1362-65 es van viure amb inquietud en la vila, prova d'això és que es van dur a terme reparacions i obres tant en la muralla com en les torres de la localitat, alhora que es van alçar barreres en alguns carrers i es van destruir ponts que creuaven la xarxa de séquies. Malgrat tot, la nostra vila no va arribar a estar entre les poblacions que van conquerir i van saquejar els castellans, per la qual cosa s'estalvià de les brutals arpades d'aquesta guerra, tal com els va succeir a moltes altres localitats del país.

D'entre totes les calamitats que es pateixen durant la segona meitat del segle XIV, la pesta negra de 1348 va ser especialment virulenta; portada des d'Àsia per les naus genoveses, la plaga es va propagar ràpidament. Al Regne de València va arribar pel port de la capital i, facilitada pel clima humit i calorós, es va estendre per tot el territori (Ubieto, 1975: 53). La mortaldat va ser enorme, la *Crònica* de Pere el Cerimoniós parla de tres-cents morts diaris únicament en la capital, xifra exagerada però que, en menor quantia, la corroboren diverses fonts en els llocs més variats del regne on va provocar desastres pertot arreu (*Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim*, 1999: 79-80). Més terrible encara resultava el fet que la seua aparició era cíclica, cada deu o dotze anys tornava i sembrava el terror; ho feia el 1362, 1374-75, 1380, 1383-84, 1395, amb intensitats menors que la de 1348 però suficients per a impedir la recuperació de la població.

L'impacte immediat de l'epidèmia va ser brutal; Pere el Cerimoniós ens diu en la seua *Crònica* que "la terra queda fort apobrida e desolada de gents". Fou açò el que ocorregué a Vila-real? El 1969 J.M. Doñate va publicar un treball titulat "Datos negativos referidos a la Plana de Castellón, en relación con la peste de 1348" (Doñate Sebastiá, 1969: 27-43); en aquest estudi, basant-se en l'anàlisi de les dades contingudes en el Llibre de Claveria —en el qual es registren els ingressos i despeses— de l'exercici de 1348-49, arribava a la conclusió que resultava totalment impossible que una calamitat com la pesta de 1348, amb les terribles característiques descrites en altres llocs, passara sense deixar la més mínima empremta per una població com Vila-real, la demografia de la qual era ja important per a l'època.

En efecte, el manuscrit no aporta cap dada que permeta sospitar sobre la presència de la pesta negra, ni en la localitat ni en els seus veïns. És més, aporta tota una sèrie de detalls que demostren tot el contrari: així els contactes amb les localitats veïnes

Nules, Onda, Borriana i Almassora són molt freqüents, atés que estaven coalitzades en la guerra de la Unió, guerra que es trobava en el seu moment àlgid. Igualment la vila afronta, amb els seus propis recursos, les seues necessitats econòmiques ordinàries i extraordinàries, entre les quals figura ni més ni menys que el sosteniment de la campanya bèl·lica que absorbeix el 55% del capítol de despeses. Per la seua banda, els particulars satisfan amb tota normalitat el pagament dels seus impostos i fins i tot l'amortització d'un préstec que la vila els havia concedit. És més, es produeix el cas curiós que el 1348 era metge de la vila Antoni Castellot, que va substituir aquell any l'encarregat d'anotar les incidències en el Llibre de Claveria, absent per formar part de la host. El fet que simultaniejara una tasca dura com la de ser escrivà —una de les poques que estava retribuïda— amb la seua de metge de la vila, ens fa suposar que no devia haver-hi pesta, perquè en cas contrari no s'entén que tinguera tant de temps per a dedicar a una altra activitat. És més, no resulta creïble que si era metge no consignara res sobre la pesta, si n'hi haguera hagut.

Contràriament a aquest mutis total quant a la pesta de 1348, sí que es registren incidències de pesta en altres dates; així el 1262-63 s'anota la paga de diversos salaris a aquells que van col·laborar en l'obertura de sepultures per a soterrar les víctimes de la pesta.

La política duta a terme pel Cerimoniós, amb les guerres de la Unió i la dels Dos Peres, va suposar un fort desemborsament econòmic per als seus vassalls. Els enormes costos d'aquestes guerres —especialment de la segona— es van sufragar mitjançant els subsidis aprovats en les Corts durant els anys 1362-63, 1364-65 i 1366-67. Vila-real va haver d'afrontar la part que li corresponia; si per a la guerra de la Unió la vila havia aportat set mil sous, per a la dels Dos Peres la quantia serà molt major, tan sols entre 1364-65 es pagaran catorze mil dos-cents trenta sous, quantitat a què caldria afegir moltes altres despeses com els vint-i-cinc mil vuitanta sous invertits entre 1376-1386 en la construcció i reparació de la muralla.

Però ací no acaben les despeses extraordinàries per a la vila; el monarca necessitava més i més diners per a la seua política i ho aconseguia mitjançant els procediments més variats, entre ells el de l'amenaça de separar la vila del patrimoni reial i de convertir-la en una població de senyoriu. Davant d'aquesta amenaça, el Consell va haver de desemborsar grans sumes per a impedir que es duguera a terme una política semblant; així, el 1372-73 es van pagar setze mil sous, uns altres vint-i-un mil el 1377-78 i vint-i-cinc mil el 1382-83. En total es van efectuar pagaments per valor de seixanta-dos mil sous en tan sols una dècada (Felip Sempere, 1989: 51-87).

A pesar d'aquests pagaments, no sempre es va poder detenir la venda o el traspàs de la vila, que va ser alienada diverses vegades: l'any 1357 es lliura a l'infant Enric de Castella, que la tornarà al patrimoni reial el 1366 en ser coronat rei de Castella; el 1367 es concedeix a la infanta Joana i al seu marit el comte d'Empúries, els quals la tornen el 1368. Els infants Joan i Martí en reben rendes senyorials entre 1366 i 1372. El 1384 el rei ven la localitat a Pere Centelles, senyor de Nules; davant de les protestes de la població, que tanca els portals de la vila negant-se a rebre l'esmentat senyor, es revoca la donació (Heredia, 2006, 3 de maig).

La principal font d'aprovisionament de la hisenda local estava constituïda per la recaptació de la peita —impostos directes—, que es va demostrar incapaç d'afrontar les copioses despeses que havia de suportar. A fi de solucionar el problema, es va reformar el sistema a partir de 1348 i es va adoptar la recaptació de cises —impostos indirectes—, mitjançant les quals es va aconseguir duplicar els ingressos; tot i això, no es van poder anivellar ingressos i despeses, per la qual cosa l'única solució possible a la situació d'estrangulació financera era acudir a una nova modalitat de crèdit, el censal,

una espècie de préstec encobert sota la ficció jurídica de la venda d'una renda perpètua. El seu baix interés —entre un 4 i un 8%— i el fet que no calia tornar el capital en un termini concret, expliquen la gran implantació del nou sistema financer (López Elum, 1980: 711-712).

Si bé l'adopció del censal va ser la solució per a disposar de diners ràpids i barats amb els quals poder satisfer els nombrosos pagaments a què s'enfrontava el Consell, a la llarga el deute públic es convertí en una pesada càrrega per a la hisenda municipal. El Consell va intentar solucionar el problema ordenant una derrama extraordinària el 1379-80, *cabeçatge* (Pozo Chacón, 1995: 111), tot assenyalant que els dos-cents veïns que pertanyien a la *mà matjor* pagaren a raó de quinze sous cada u; que els de la *mà mitjana* ho feren amb deu sous, i els de la *mà menuda* pagaren cinc sous. Les enormes despeses ocasionades el 1383 van desbaratar aquest intent de sanejament i el Consell es va veure obligat el 1390-91 a una nova operació consistent en la venda de pensions censals a un millor interés, així com a un augment de les taxes impositives, impostos directes, molts d'ells sobre productes de primera necessitat, la qual cosa va causar greus problemes a l'economia dels més necessitats.

El *cabeçatge* de 1379-80 classificava els veïns de Vila-real en els tres grups clàssics segons la nomenclatura de l'època: la *mà menuda*, la *mà mitjana* i la *mà matjor*. Si traduïm aquesta divisió al camp del patrimoni de cada un d'aquests grups tindrem que el primer d'ells —els que posseïen menys de mil sous de patrimoni— estava conformat pel 49% del total de veïns i representava el 10% de la riquesa; el segon grup representava el 30% dels veïns amb el 25% de la riquesa i, finalment, el tercer grup comprenia el 21% dels veïns amb el 64% de la riquesa.

Els percentuals indiquen clarament la gran diferència existent des de la perspectiva econòmica que tenia la societat de Vila-real, conformada principalment per llauradors, quasi la meitat dels quals tan sols disposava d'una renda escassa per no dir baixa. Per contra, una exigua minoria, trenta-nou famílies, acumulaven el 46% de la riquesa total (Pozo Chacón, 1995: 92-93).

A mesura que la societat s'anava configurant en escalafons, el govern municipal variava la seua composició, de manera que es va passar d'un consell general o assemblea general àmplia al consell de prohoms o assemblea veïnal reduïda, cada vegada més controlada pels notables de la localitat. Coneixem una composició d'aquest consell de prohoms: l'existent el 1368, que estava presidit pels quatre jurats i estava format per quaranta consellers, dels quals no hi havia cap de la *mà menuda*, quinze de la *mà mitjana* i vint-i-quatre de la *mà matjor*, així com un de qui no es coneixen béns. Es veu clarament com la representació era inversament proporcional al nombre de membres que conformava cada grup, el minoritari era el que ostentava la major representació.

El consell triava entre els seus components els quatre jurats i el tresorer, que eren els que dominaven la gestió municipal al llarg de l'any que durava el seu càrrec. El sistema triat era el de la cooptació, els jurats sortints i el consell restringit eren els encarregats de dur a terme l'elecció dels nous càrrecs, per la qual cosa i atenent la composició d'aquest consell restringit, els càrrecs principals requeien sistemàticament entre l'elit local, mentre que la *mà menuda*, com que no tenia cap membre en el consell de prohoms, estava exclosa del govern municipal.

Els anys de crisi solen ser propicis per a la violència social, per la qual cosa no resulta difícil que es produesquen moviments socials violents, especialment contra *els altres*, els musulmans i jueus (Arizaga Bulumburu, 2008). De tots els moviments que es produïren contra aquests habitants del país, el més significatiu va ser l'assalt que van

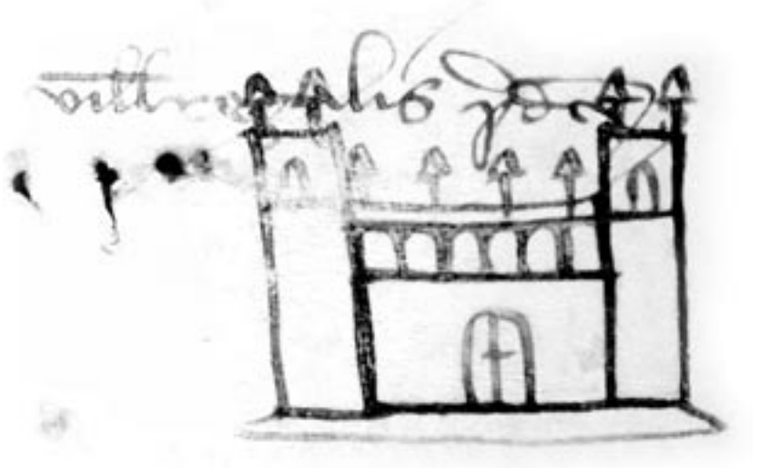
patir la major part dels calls o jueries del regne. El 1391 va ser assaltada la jueria de València i, a continuació, es repetia el mateix fet en moltes altres (Ferrer Navarro, 1976: 82-84). En la de Vila-real no va haver-hi violència física, però els seus habitants es van veure obligats a convertir-se al cristianisme o a abandonar temporalment la localitat, i es van haver de refugiar en la jueria de Murviedro, l'única que no va patir cap violència i en la qual es van reunir tots aquells que no van abjurar de la seua fe.

Quina és la resposta demogràfica davant d'aquest cúmul de calamitats que tenen lloc a partir de la segona meitat del segle XIV? Tot ens inclina a pensar que l'augment demogràfic que es produïa des de la conquesta canvia de direcció; ara es diversifica en tendències distintes segons les zones geogràfiques: mentre els nuclis del nord i de l'interior del país pateixen pèrdues en el nombre dels seus habitants, en altres es produeix una frenada en el creixement i s'estabilitza al llarg de les últimes dècades de la centúria o, com a màxim, es produeix un suau descens quant al nombre d'efectius (Ferrer Navarro, 1990: 196).

Per a Vila-real disposem de dos censos fiscals, els corresponents a l'impost del morabatí dels anys 1379 i 1385, censos fiscals que, a falta d'altres fonts més fiables, són les que utilitzen tant els demògrafs com els historiadors per a establir la població del regne durant els segles XIV i XV (Ferrer Navarro, 1975a, 67-88). Igualment posseïm un altre tipus de documentació que ens permet intuir la població que podria tenir Vila-real. Es tracta de la venda de les rendes que posseeix el rei en la localitat.

Segons el morabatí de l'any 1379 la vila comptava amb 590 focs, mentre que el de l'any 1385 totalitza 587, la qual cosa suposaria entre 2.000 i 2.300 habitants. Per la seua banda, les rendes del rei es van vendre l'any 1355 per 3.300 sous, el 1356 per 3.450 sous, el 1357 per 3.240 sous i el 1379 per 3.525 sous. Els dos censos fiscals mostren que en un espai de sis anys, 1379-1385, la població no ha augmentat gens i ha guardat una total estabilitat. El mateix fet indica la venda de les regalies; a penes hi ha diferències significatives en les sumes obtingudes i això en una separació de vint anys, 1355-1379. Si ens guiem exclusivament per la documentació i no comptem amb altres indicadors, caldria admetre un canvi en el cicle demogràfic de la nostra vila, aturament de l'augment i paralització al llarg de la segona meitat del segle XIV.

És cert que Vila-real es va salvar de l'envestida de la pesta negra així com dels efectes més greus de les guerres, i que l'aparició cíclica de pestes i la resta de calamitats patides durant la segona meitat de la centúria no van precipitar la població a una recessió demogràfica, però sí que van representar el final del creixement i l'aparició d'un immobilisme quantitatiu.



Vila-real, vista pel notari Guillem Cortes, 24 d'octubre de 1360. Arxiu Municipal de Vila-real, Pergamins, 30

Un segle de crisi? El segle XV

El segle XV ha sigut considerat com el Segle d'Or valencià, segle d'or i no sols per la plèiade d'escriptors i de grans obres que es van produir al llarg d'aquesta centúria, sinó també per l'auge economicosocial que s'observa en tots els aspectes. Ara bé, cada vegada hi ha un major consens a l'hora d'admetre que no tot el país va viure aquesta centúria com un moment extraordinari; si és cert que la ciutat de València assoleix el seu major grau d'esplendor durant el quatre-cents, no ho és menys que per a gran part del regne va ser una centúria de crisi (Ferrer Navarro, 1996: 11-47).

En el quatre-cents culmina el creixement demogràfic i econòmic per a gran part del país, creixement del qual es gaudia des de finals del segle XIII i que a penes s'havia vist interromput pels desastres de la segona meitat del segle XIV. La depressió, encara que va tenir una cronologia diferent de la de la resta d'Europa, va acabar afectant el territori valencià, sobretot les comarques septentrionals que van veure baixar de forma dràstica la seua població.

La tendència general del país quant a la seua població durant el segle XV és la d'un ampli retrocés a partir dels anys vint, que cessarà o es matisarà cap a finals de la centúria i experimentarà una lenta recuperació en moltes de les seues poblacions (Ferrer Navarro, 1990: 194-198).

El gran nombre de calamitats que planen sobre el país, ja molt debilitat pels fets ocorreguts en els últims cinquanta anys, es cobraran innumerables vides humanes. La pesta que apareix una trentena de vegades al llarg de la centúria provoca un bon nombre de morts, moltes vegades, més que epidèmies de pesta es tractava de malalties infectivocontagioses com el tifus, la tuberculosi, el xarampió, etc. La fam, convertida en un fenomen habitual, serà terrible especialment el 1435 i 1475. Els desastres de la guerra tornen a estar presents els anys 1429-30 i 1445-52 així com, col·lateralment, en la revolta de Catalunya contra Joan II.

A les pèrdues per mortaldat s'afegiran els canvis en l'estructura demogràfica del país, on la mobilitat poblacional beneficia els centres urbans i la zona meridional del regne i ocasiona la renovació dels llinatges locals.

La majoria d'aquests desplaçaments interns tenien com a destinació la capital del regne, fet que explica el seu creixement sostingut i la seua creixent demografia a finals de la centúria en la qual es comptava amb uns cinquanta-cinc mil habitants intramurs (Piles Ros, 1978).

La caiguda o redistribució de la població cristiana contrasta amb la recuperació de la musulmana. En molts llocs, tant la corona com els particulars impulsen la creació de noves moreries o l'ampliació de les existents, la qual cosa provoca al seu torn un transvasament de població mudèjar.

El segle XV és igualment el de la crisi de l'autonomia política. La mort de Martí I sense hereu legítim es resol mitjançant l'elecció del castellà Ferran d'Antequera. L'etapa trastamarista es caracteritza pel progressiu enfortiment del poder del rei així com per l'erosió del model d'estat establit en el segle anterior, basat en un equilibri entre el rei i el regne (Ferrer Navarro, 1996: 30). En essència, el procés es concreta en el reforçament dels òrgans de govern i administració de la monarquia per mitjà de l'augment de les seues competències i d'una hipertròfia de càrrecs, així com en la ingerència cada vegada major dels oficials reials en les administracions, tant les del regne com les locals.

Durant el regnat de Ferran I (1412-1416) i d'Alfons el Magnànim (1416-1458), els conflictes amb Castella així com l'empresa italiana van contribuir a enfortir la maquinària burocràtica de la monarquia al mateix temps que augmentava la pressió al país perquè subministrara els recursos econòmics i humans necessaris.

Aquestes exigències necessàries per a finançar la política expansionista que beneficiaven més la monarquia que les oligarquies dels seus territoris, no tardaran a despertar fortes resistències internes que seran el precedent d'un distanciament i ruptura entre la monarquia i part dels seus territoris, distanciament que desembocarà en la guerra civil catalana en els temps de Joan II (1458-1479). El triomf de la monarquia enfront dels catalans significava la consolidació definitiva de la corona sobre les administracions del regne i la domesticació de les seues oligarquies.

El Regne de València sempre havia estat un espai propici per a l'actuació de la monarquia a causa de l'elevat pes que hi tenia el patrimoni reial, l'escàs poder de la noblesa valenciana així com el suport interessat de les classes urbanes. Tot això fa que el Regne de València siga un fidel col·laborador de totes i cada una de les empreses trastamaristes (Ferrer Navarro, 1996: 23); Vila-real, com a població del patrimoni reial, seguirà el solc que marquen la resta de les viles reials, encapçalades per València que es convertirà en la gran protectora de la política dels Trastàmara.

Vila-real es veurà involucrada en la política expansionista de la monarquia; en uns casos, sufragant la part que li correspon, tant en diners com en homes; en d'altres, suportant els efectes directes de les empreses militars o polítiques. Si bé la guerra amb Castella duta a terme per Alfons el Magnànim no va afectar la nostra vila, ja que les





Furs de València. Arxiu Municipal de Vila-real, 3751, *Fori Regni Valentiae*. València: Juan Mey, 1547-1555. Restaurat per IVCR (2003-2007)

incursions castellanes van devastar les comarques interiors i meridionals del regne; no va ocórrer el mateix respecte a la guerra civil catalana, en la qual una formació encapçalada pel senyor Jaume d'Aragó, senyor de la baronia d'Arenós, va atacar repetidament la Plana amb els seus mercenaris castellans, portuguesos, navarresos i biscaïns, i en una d'aquestes incursions van obligar els habitants de l'alqueria de Bonretorn a abandonar el lloc i refugiar-se a Vila-real que va haver de tancar els portals el 1466. Vila-real enviarà una host composta per quaranta-cinc homes i contribuirà amb 4.143 sous i 4 diners en la derrama extraordinària per a la guerra. L'any següent participa amb vint-i-dos ballesters, dels sis-cents que envia el Regne de València en ajuda del rei per a véncer els insurrectes, a més de lliurar mil dos-cents sous.

La política de la monarquia no sempre és seguida per les viles reials, i d'entre elles la nostra. Això ocorre el 1459 quan Joan II ratifica la donació de Sogorb a l'infant Fortuna, Vila-real pren partit a favor de la vila i envia gent armada en ajuda d'aquesta. Tement els atacs de l'infant Fortuna per l'ajuda prestada a Sogorb, Vila-real es veurà obligada a realitzar una sèrie d'obres defensives i d'artilleria de la vila amb quatre sarbatanes i possiblement una bombarda.

Per a les despeses de la guerra el rei depenia dels subsidis de les Corts i dels municipis. Entre 1416 i 1475 les Corts valencianes van aportar a la monarquia més de dotze milions de sous, tots ells per al finançament de les empreses bèl·liques.

Els municipis jugaven un paper central en l'entramat financer de l'Estat, atés que mitjançant donatius i altres contribucions sufragaven les grans empreses reials. La contrapartida era un equilibri difícil entre l'endeutament censalista de les seues hisendes provocat precisament per les demandes fiscals de la corona i la pressió d'uns impostos municipals que s'esgotaven en el pagament dels interessos.

La Generalitat, que havia quedat definitivament consolidada el 1418, s'havia convertit en un poderós instrument en mans de les oligarquies del regne així com en una amenaça potencial per a la corona. La monarquia la supeditarà mitjançant el control del procés electoral i la col·locació de candidats fidels (Ferrer Navarro, 2007: 19-26). Per a això imposa la designació dels jurats de la ciutat de València, que eren homes de la confiança del rei. Juntament amb el control dels càrrecs, els oficials reials forçaven els diputats a avançar crèdits a la corona i fins i tot a embargar el cobrament d'alguns impostos; açò és, intervenien sovint els recursos de la institució.

Igualment el municipi serà domesticat per la corona. En la ciutat de València la intervenció de la corona es va concretar amb la introducció el 1418 de la *ceda*, un sistema de provisió dels càrrecs dels jurats que reservava al monarca la confecció de la llista de candidats que havia de votar el Consell General. Ara bé, l'allunyament del rei respecte de la ciutat exigia la col·laboració de delegats de la seua confiança, poderosos i ben informats dels tripijocs de la complexa política municipal; per això era el mestre racional qui informava el rei dels candidats idonis i qui acabava elaborant les llistes.

En la resta dels governs municipals la ingerència de la corona es va traduir en la substitució del sistema tradicional de cooptació per un nou règim d'insaculació. La monarquia era l'encarregada de confeccionar les llistes dels candidats que entrarien en el sorteig. Com a resultat d'aquesta política, les oligarquies nobiliàries i urbanes perdien vigor, per la qual cosa progressivament s'anaven integrant en els engranatges del nou model d'estat centralitzat. El control del municipi facilitava la concessió d'uns donatius que els convertien en una peça clau de la maquinària financera de la corona, però sense cap contrapartida més enllà del benefici particular d'una exigua oligarquia.

Pel que fa a Vila-real, la documentació és generosa a l'hora de mostrar-nos una sèrie de mortaldats un tant cícliques que colpeixen la localitat; unes vegades de forma directa i d'altres, de forma indirecta, se'ns ofereix un panorama de les distintes pandèmies; així el 1410 coneixem l'existència de diverses epidèmies; sabem que l'any 1410 va haver-hi pesta, ho certifica l'intent d'impedir la marxa d'un metge "per ésser molt necessari en la dita vila per lo temps pedimial…". El 1420-21 l'epidèmia es manifesta en la necessitat de demanar un préstec per a pagar al rei l'impost del morabatí, a causa de la pesta la vila està mancada de recursos; l'any següent s'han de rebaixar tres-cents sous en la subhasta de les cises de les carns per a aconseguir que algú se les quede perquè havien mort els carnissers i la població havia vist minvats els seus habitants a causa de la pesta; i així d'altres anys com el 1426, el 1450 i el 1477. L'any 1494 la malaltia colpeix novament la població de la vila; aquesta vegada, segons J. M. Doñate, es devia "al mal que's diu que tenen les dones del mal de lo sement" (Doñate Sebastiá, 1969: 131). En altres dates en què la pesta s'apodera de localitats pròximes a la nostra, la vila escapa d'aquest mal, tal ocorre el 1429-30, 1450, 1490. El 1429-30 s'acorda poder importar vi blanc, ja que se n'han esgotat les existències a causa de la molta gent forastera que hi havia en la vila per culpa de les morts que s'observen a causa de l'epidèmia a València i a altres llocs.

Coetàniament a les aparicions de pesta, la vila pateix una sèrie de calamitats climatològiques que ocasionen la pèrdua de les collites i causen grans fams, tal com ocorre el 1435 i sobretot el 1475, anys en què l'extrema sequera va produir una fam espantosa, que va causar gran debilitat en la població i la va deixar desnodrida davant de qualsevol de les pestes —principalment el xarampió— cosa que produïa uns efectes certament catastròfics. Es tractava a més d'una societat amb una esperança de vida curta —uns trenta-vuit anys—, la qual cosa significava una etapa breu de matrimoni, a la qual se solia accedir cap als vint anys; si a això unim la quantitat important de viudes i eclesiàstics, arribarem a la conclusió que es tractava d'una societat amb escàs poder de reproducció.

Així doncs, no és gens estrany que totes aquestes calamitats, que incidien en una població ja certament debilitada pels esdeveniments patits en la segona meitat del segle XIV, acabaren ocasionant una pèrdua demogràfica. En efecte, les dades que posseïm gràcies a l'impost fiscal del morabatí ens revelen el següent:

Any	Nombre de focs	Respecte cens anterior
1379	590	
1385	587	- 3 focs
1415	512	- 75 focs
1427	475	- 37 focs
1445	389	- 86 focs
1451	364	- 25 focs
1469	279	- 85 focs
1485	323	+44 focs
1493	350	+27 focs
1499	290	- 60 focs

Al llarg d'un poc més d'un segle, 1379-1499, Vila-real passa de 590 focs als 290, la qual cosa equival a una pèrdua superior al 50%, pèrdua que presenta un començament significatiu en el primer cens del segle XV i després d'ell una caiguda constant en cada un dels censos fins al de l'any 1485 i el següent, el de 1493, en què s'observen dues pujades contínues, per a tornar a tenir un descens important en l'últim cens del segle (Ferrer Navarro, 1975a: 71). Les xifres que ens ofereix el morabatí per a Vila-real

no són l'excepció ni de bon tros; si atenem el que ocorre en altres poblacions de la Plana, la tònica és la mateixa:

	Any	Nombre de focs
Borriana	1427	354
	1451	214
	1469	166
	1481	160
	1485	108
	1493	134
	1499	136
Castelló	1415	972
	1427	883
	1451	649
	1463	725
	1469	626
	1481	499
	1485	480
	1493	479
	1499	484
Almassora	1415	281
	1421	273
	1427	216
	1433	228
	1451	140
	1463	149
	1469	108
	1481	102
	1485	105
	1493	106
	1499	117

En el seu conjunt podem indicar que la Plana perd més d'un 50% de focs en el transcurs del segle XV, amb fortes caigudes de vegades d'un cens al següent, que presenta una lleugera recuperació a finals del segle amb l'excepció de Vila-real que tanca el seu període el 1499 amb un descens de seixanta focs (Ferrer Navarro, 1975a: 72).

En els censos fiscals s'anoten els caps de família, que en situacions normals es refereix únicament als barons i tan sols en casos extraordinaris es converteix la dona en cap de família. En el cens de l'any 1445 trobem un total de 84,8% de barons i un 17,2% de dones, la qual cosa equival a seixanta dones de les quals vint-i-set són viudes.

No sols s'està produint un descens en el nombre de veïns en la localitat de Vila-real al llarg del segle XV, sinó que també es dóna un augment de la pobresa entre els que queden; el 1415 la nostra vila compta amb cinc-cents dotze focs dels quals vint-i-sis no poden pagar l'impost per ser pobres, és a dir, un 5%; no obstant això, el 1445, amb tres-cents vuitanta-nou focs hi ha trenta-nou classificats com a pobres, un 10%. En tan sols trenta anys, 1415-1445, s'ha duplicat el percentual de pobres al mateix temps que s'han perdut cent vint-i-tres focs. L'empobriment resulta una tònica general per a les poblacions de la Plana; de fet, Almassora comptava l'any 1421 amb un 6,5% de pobres, mentre que el 1433 arriba al 10% (Ferrer Navarro, 1975a: 85).

En el segle XV, a les pèrdues per mortaldat caldria afegir la mobilitat poblacional que ocasionava canvis importants en l'estructura demogràfica, al mateix temps que renovava els llinatges locals. Vila-real compta amb quatre censos que aporten dades per a l'estudi de la mobilitat dels seus habitants, es tracta dels anys 1415, 1445, 1481 i 1510 (Ferrer Navarro, 2005: 354-355). El total dels llinatges trobats en els censos esmentats és de quatre-cents trenta-quatre, que es distribueixen així:

Any 1415		
Total llinatges	230	100%
Romanen	142	61,73%
Desapareixen	88	38,27%

Any 1445		
Total llinatges	195	100%
Procedeixen de 1415	142	72,83%
Són nous	53	27,17%
Romanen	110	56,41%
Desapareixen	85	43,59%

Any 1481		
Total llinatges	151	100%
Procedeixen de 1445	110	72,84%
Són nous	41	27,16%
Romanen	76	50,33%
Desapareixen	75	49,67%

Any 1510		
Total llinatges	163	100%
Procedeixen de 1481	76	46,62%
Desapareixen	87	53,38%

Al llarg del segle XV s'ha anat reduint el nombre dels llinatges de Vila-real, la tendència a la baixa es produeix al llarg de tot el segle, únicament en el cens de l'any 1510 s'aconsegueix remuntar amb un 7,37%. En poc menys d'un segle, 1415-1510, hem passat de dos-cents trenta llinatges a tan sols cent seixanta-tres, la qual cosa equival a una pèrdua del 29,14%, fet que traduït a la mobilitat ens indica el següent:

Anys	Total llinatges	Permanència	Mobilitat
1445	175	56,64%	43,59%
1481	151	50,33%	49,67%
1510	163	46,62%	53,38%

El grau de mobilitat mostra clarament dues tendències: que cada vegada l'aportació de llinatges nous és major en la població, creixent de cens en cens, des del 43,59% l'any 1445 fins al 53,38% el 1510; en segon lloc que, a pesar de l'augment de la immigració, la pèrdua del nombre de focs continua augmentant. Les aportacions d'immigrants que arriben a la nostra localitat els anys 1485 i 1510 procedeixen de llocs molt diversos, si bé s'aprecia una major afluència de les localitats de les comarques del nord del país, una immigració procedent, doncs, del mateix regne.

L'índex d'arrelament, el resultat de dividir el nombre de famílies pel de llinatges, és tan sols de l'1,93% de famílies per estirp, xifra molt baixa que es deu a l'enorme mobilitat, ja que molts llinatges apareixen només en un únic cens i desapareixen amb posterioritat; al seu torn, en cada cens trobem un nombre important d'estirps noves i tot això es tradueix en un alt percentual de llinatges que no arriben a quallar i que compten amb una sola família que els representa (Ferrer Navarro, 2005: 356). Així doncs, Vila-real mostra al llarg del segle XV una població molt fluctuant amb fortes pèrdues compensades parcialment per la vinguda d'immigrants; aquesta renovació constant fa que l'índex d'arrelament siga molt baix, si bé això no és obstacle perquè hi haja arrelat un grup de llinatges la representació dels quals es manté en la

localitat, almenys, des del primer fins a l'últim dels censos, 1415-1510; es tracta de les denominades estirps bàsiques, trenta-vuit llinatges, la qual cosa suposa un 12,07% del total; la majoria d'aquestes estirps són les que compten amb un nombre més gran de famílies, entre les quals es troben:

Llinatge	Nombre de famílies	Llinatge	Nombre de famílies
Calaceyt	18	Igual	13
Conques	8	Pellicer	11
Cortés	23	Peris	12
Ferreres	7	Prats	9
Garcia	7	Traver	9
Garriga	10		

Són els llinatges del patriciat urbà i dels llauradors més rics els que es perpetuen secularment enfront de la presència més inestable i eventual de jornalers rurals o proletaris urbans, vinguts de no se sap on i abocats a una nova emigració.

Els desastres ocorreguts al llarg del segle XV obrin un abisme entre la classe llauradora de la localitat: per una banda, els llauradors rics, posseïdors d'una gran hisenda i que dominen el mercat local; per una altra, els jornalers, vinguts de fora o eixits de la mateixa comunitat local, gents que ni tan sols compten amb un tros de terra pròpia i s'han de contractar diàriament per a poder sobreviure (Pozo Chacón, 1995: 101-103). Alguns dels llauradors rics invertiran part dels seus beneficis en l'arrendament d'algun dels impostos locals, en la compra de deute públic o es convertiran en prestadors d'altres llauradors menys afortunats; els seus membres més destacats arribaran a pertànyer a l'elit local i entraran a formar part del govern municipal.

Igual que en el món dels llauradors, no tots els artesans instal·lats en la localitat gaudiran d'idèntica fortuna; els uns desapareixeran de la vila víctimes de la gran mobilitat social que pateix la població al llarg de la centúria; els altres, al contrari, romandran en el seu obrador i constituiran la unitat bàsica de producció local (Aparici Martí, 1996: 141-147). D'entre aquests últims, alguns sobreeixiran en els seus negocis i escalaran posicions mitjançant l'arrendament d'alguna imposició municipal o comprant deute públic i fins i tot arribaran a participar en el govern de la vila (Navarro-Igual-Aparici, 1999: 161-198).

Així doncs, d'aquesta forma, un reduït nombre de llauradors i artesans enriquits controlarà l'entrellat del poder local de manera que, malgrat que el Consell arribarà a ser prou nombrós —fins a vuitanta consellers—, únicament hi participarà un reduït grup de llinatges. En efecte, si observem els que van ser els jurats de la vila entre els anys 1450 i 1475 comprovarem que els cent que van exercir aquest càrrec —quatre per any— pertanyien només a trenta-sis llinatges; alguns com els Borreda, Gil i Martorell van exercir el càrrec fins a set vegades; els Sentadina, en cinc ocasions; els Vilagrasa i Rosselló, en quatre; els Jover, Muntalbà, Muntanyés, Penafel, Rey i Rovira, en tres. Si investiguem els que van ser els justícies de la vila al llarg dels vint-i-cinc anys indicats, tornarem a trobar els Borreda, Gil, Muntanyés, Rovira, Rosselló, etc. Si es tracta del càrrec de jutges comptadors, van exercir aquest ofici els Borreda, Gil, Martí, Rosselló, Muntanyés, etc. Ara bé, si el que volem saber és els que van exercir durant aquests mateixos anys les professions més humils, com ara trompeta, saig, carceller, ministril, guàrdia del terme, etc., ens trobarem amb llinatges com ara: Cavero, Çanon, Vallterra, Sanç, Traido, Ferriç, Silt, Durà, Misanta, Egual, Foix, Simó, Malbrusca, Andrés, Belda, Navarro, Macario, Gravalosa, Perdigó, Solà, Gargallo, Boix, Dorta, Seguí, Melià, Font, Alós, Caritat, Camanyes, Alcaniç, Valls, etc. És a dir, no hi



Caixa de cabals del Consell, 1580. Fusta folrada de planxa de ferro. Ajuntament de Vila-real

ha la menor relació familiar entre els que regeixen la política municipal i els que s'ocupen d'activitats més modestes; tot pareix indicar que la política municipal es troba en mans d'una minoria que es reparteix els càrrecs i es perpetua en el poder.

Dominar la política local no sols els permet beneficiar-se de molts dels negocis que es produeixen en la localitat, sinó fins i tot evitar certs perills; tal com ocorre el 1464 quan la localitat envia una host composta per quaranta-cinc homes a la baronia d'Arenós per a lluitar contra el senyor Jaume d'Aragó, que es dedicava a saquejar la Plana i va arribar en una de les seues incursions a les portes de Vila-real. Cap dels que componien l'elit local van formar part d'aquesta host, i això malgrat que eren els únics que disposaven dels equips pertinents per a la guerra; es van limitar a prestar les seues armes a altres veïns perquè anaren a combatre. La documentació de l'Arxiu Municipal en el seu Manual de Consells de l'any 1463-64, document número 59, ens mostra el llistat dels que van prestar les seues armes: Borreda, Rovira, Penafel, Juneda, Rosselló, Gil, Riera, Sentadina, Mascarell, etc. Els qui les van rebre van ser Peris, Fagona, Monroig, Pellicer, Pallarés, Turó, Monçó, Maca, Català i Morató, entre d'altres.

Les contínues despeses produïdes per les empreses militars de la monarquia Trastàmara obligarà les hisendes locals a recórrer una vegada més al deute públic i, en particular, al crèdit censalista (Ferrer Navarro, 1996: 24). D'aquesta manera, des de començaments del segle XV, els crèdits censals s'instal·len com a base principal de les finances municipals. Si bé el censal era la forma més ràpida i barata d'obtenir diners en metàl·lic, el problema és que adquirirà un caràcter estructural que hipotecarà els ingressos tradicionals i obligarà a contractar nous censals a fi de satisfer els interessos periòdics o redimir els més onerosos.

La creació de noves comptadories —la de *claveria de censals* i la del *quitament*—, dedicades respectivament al pagament d'interessos i a l'amortització del deute, demostren fins a quin punt el problema de l'endeutament havia desbordat la capacitat administrativa de les hisendes locals i havia convertit el censal en la ruïna dels municipis.

Òbviament Vila-real no es troba al marge de la dificultat econòmica, motiu pel qual ha de recórrer una vegada i una altra a l'emissió de deute públic, obligada davant de la necessitat d'afrontar les enormes despeses, entre les quals destaca el suport financer a les empreses militars de la monarquia. Fins a tal punt la necessitat de recórrer al

censal ha sigut l'operació financera més freqüentada pel municipi que, cap a finals de la centúria, les despeses efectuades per la localitat en una anualitat es distribuïen de la manera següent: un 79-80% es gastava en pagaments dels interessos i censos, així com en la peita deguda al rei; un 12% en els salaris de l'administració; finalment, un exigu 8% es dedicava a infraestructures i serveis comunitaris.

També els particulars havien de recórrer a l'emissió de censals per a poder afrontar els impostos elevats que havien de satisfer al municipi. La documentació de l'època és rica a l'hora de ressenyar la compravenda de censals per part dels habitants de la localitat, així com de l'augment de denúncies al justícia local relacionades amb l'impagament de les pensions, la qual cosa demostra la ruïna de la majoria de la població al mateix temps que l'enriquiment d'una exigua oligarquia. En efecte, el mercat del deute públic s'articulava a dos nivells: en el primer d'ells es trobaven les xicotetes quantitats emeses pels particulars i que solien adquirir-se per veïns de la localitat; en segon lloc, les grans sumes requerides per la hisenda local que es cobrien per creditors de la ciutat de València. Així ocorre amb Borriana, el deute públic de la qual es troba en un 75% en mans de creditors de la ciutat de València, o de Castelló, que compta amb un 77% del seu deute en poder dels de la capital del regne. En el cas de Vila-real únicament el 50% del seu deute públic es troba en poder de creditors de València, cosa que indica la gran capacitat financera de l'oligarquia local, oligarquia que, segons la documentació, es tracta dels Bosch, Juneda, Pineda, Calaceyt, Ais o Pedrinya, els mateixos que vèiem que monopolitzaven la política local i que ara observem com dominen les finances.

Anys de pestilències, de malalties infectivocontagioses, la qual cosa significa la gran necessitat que tenien totes les localitats de comptar amb el personal sanitari suficient per a atendre una població propícia a les malalties, Vila-real no n'era una excepció. L'exercici de la medicina estava regulat, dirigit i subvencionat pel Consell (Doñate Sebastiá, 980: 803-810). El metge tant podia ser cristià, musulmà com Çaat Zeyt que exerceix en la nostra localitat entre 1438-1451, o jueu com Isaach Gracia, metge que actua el 1440. El Consell, quan no comptava amb el nombre suficient de metges per a atendre la població, solia contractar professionals que vivien en localitats veïnes, que es traslladaven a Vila-real algun dia de la setmana per a visitar els pacients. Coneixem el contracte que se li va fer a Jaume Ferrer, veí d'Onda, el 1495, pel qual havia de venir a la nostra localitat cada dissabte al matí per a visitar els malalts sense cobrar-los res. Ara bé, si els receptava alguna medicina o si es requerien els seus serveis un altre dia que no fóra el dissabte al matí, en ambdós casos el malalt havia de retribuir-lo econòmicament.

Hi ha igualment l'apotecari, si bé no percep cap remuneració pels seus serveis a càrrec del Consell, únicament en circumstàncies extraordinàries aquell abona el cost dels medicaments que s'han subministrat als malalts, tal com ocorre en anys de pesta.

Cirurgians, ho són tant els barbers com els mateixos metges, *metge-cirurgià*. Quan el contracta el Consell se li paga menys —la meitat— que al metge. Sol facilitar i cobrar els medicaments que prescriu.

Amb el personal sanitari treballaven personatges que prestaven els seus serveis en casos molt concrets, aquests eren el *tornabraços* o el saludador. El primer es dedicava a recompondre els ossos dislocats o trencats, "a tornar braços e peus a aquells qu'ils s'afollen els se giren de loch". El saludador cura a distància mitjançant benediccions i neteja els aires. El seu poder no és directe, es mostra intercessor entre Déu i les coses terrenals. J. M. Doñate ho documenta per primera vegada el 1487 (Doñate Sebastiá, 1980: 807). Cal recordar que la vila comptava, ni més ni menys que des de 1275, amb un hospital que estava ubicat en el que seria el raval de València, hospital que

va estar en funcionament al llarg de tot el període estudiat i prova d'això és que el 1486 s'aconsegueix un privilegi que permetia recaptar almoines per tot el regne amb destinació a l'hospital, establiment aquest que des de la seua fundació es dedicava a recollir pobres i pelegrins, però no a les pràctiques mèdiques.

El Consell s'encarregava igualment de dur a terme una política sanitària; així, davant de l'aparició del paludisme, es prohibeix el cultiu de l'arròs en aigua estancada, *stantia*; se'n limita el cultiu a un *quartó* per veí i a una distància mínima de la població. Respecte d'això són abundants els acords del Consell reflectits en la documentació de la vila, en el Manual de Consells de l'any 1433 es diu:

> …que com alguns vullen fer arroços en loch no degut, per tal lo dit consell acorda que nengú no gos fer ni fer fer arroç sino tro en hun quartó de terra. Et que nengú que no puxe tornar l'aygua a la cequia mare o braçal de la qual pendrà l'aygua que no puxe fer arroç. Et axi mateix que en lo limit dels orts en nenguna manera no sen puxen fer, ne en lo rech de la cequia damunt del dit partidor de Burriana tro al Riu Sech. Et del riu en lla que'l puxen fer lla on vullen en les altres parts del terme…

Quant a la profilaxi sobre la pesta, es prohibeix l'afluència de forasters quan hi ha pestilència, sobretot si procedeixen de llocs afectats; de vegades s'imposa l'estada de quatre dies fora de la localitat, abans de permetre-se'ls l'entrada en aquesta.

La cura de les aigües *potables* és un aspecte que el Consell té molt en compte. Es castiga amb una multa el fet de tirar fems als pous de la localitat i als aljubs del terme. Les ordenances prohibeixen també llavar draps o ficar animals en les séquies:

> establiren e ordenaren ab bé, profit e utilitat de la vila e conservació de la sanitat dels habitadors en aquella, que ninguna persona estranya ni privada gos o presumixca llansar pedres, banyes ni altra brutedad alguna en los pous sots les penes dejús declarades… (Ordenances Municipals, 2002: 191).

Igualment estan vedades una sèrie d'activitats dels artesans, com ara amerar lli o cànem en aigües públiques, ni abans del *segón sedeny*; estendre cuiros i altres peces en la vila, "estendre cuyrams, banyes ne toços, budels ne lleus de bous en la plaça, ne en los porchens de aquella".

De la mateixa manera, tenint en compte la bona imatge de la població, es prohibeix tenir femers a l'entrada de la vila o llançar animals morts:

> que algú no fasa femer, ne ajust palles o fems o altra brossa, ne agranadures, ne git besties mortes ne mortines carns ne altres coses de qualsevol manera sien illisits ne semejants… (Ordenances Municipals, 2002: 182).

Dins d'aquest apartat incloem igualment la construcció del bordell que es va dur a terme el 1414 a fi de recloure-hi les dones que exercien la prostitució:

> Die sabbati, XII januarii any prefixi. Consell cridat com fos exposat per los honrats jurats de la vila en lo dit consell que com certs homens e persones haguesen dit als jurats e pregat que'ls donasen licencia de fer hun bordell tantum en la pobla de dita vila appellada den Anthoni Guasch, per tal lo dit honrat consell acorda e mana que fos notat que lo dit bordell fos lexat fer e obrar a aquell qui'l volgues fer a cost e messió sua propia

> et no pas de la vila, en lo qual les fembres errades poguessen estar e habitar dexant-ho a la discreció dels honrats jurats (Roca Traver-Ferrer Navarro, 2004: 1324).

L'intent de reclusió en el bordell no degué tenir molt d'èxit, ja que contínuament apareixen noves ordenances —anys 1438, 1488, 1494, 1499— en les quals s'ordena l'expulsió de la vila:

> …que si d'ací n'avant per alcun temps, qualsevol dona behina e habitadriu de la vila, la qual serà atrobada e o legitimament provat e averat, fahent pecat de fornicació e o de adulteri en la vila, que aytal dona presa e o atrobada segons dit es en el dit pecat, que ipso facto et sine alico remedio, triga e o alongament de temps, sie foragitada e privada de la vila… (Ordenances Municipals, 2002: 61).

El 1347 s'havia canviat la data de la celebració de la fira a l'11 de novembre, dia de sant Martí, amb la mateixa duració que abans, quinze dies. Al començament del segle XV es produeix una sèrie de problemes entre la fira de Vila-real i la de Castelló i, a conseqüència de tot això, el 1404, el Consell d'aquesta localitat demana al rei que canvie les dates de la de Vila-real; anys després, és el mateix Consell de la vila el que suplica al monarca que mude la data de la seua fira, que se celebrarà després de la de Castelló, igualment se li demana que el mercat setmanal es trasllade als divendres.

Els dies de la fira els llibres de protocols notarials registren una àmplia nòmina de clients de totes les categories socials i professionals, que protagonitzen operacions de préstecs, fiances, corredories, subhastes, procuradories, etc. Igualment, en les actes del justícia es ressenyen embargaments, transaccions fallides, etc. Tot això mostra la variada presència dels visitants a la fira, gent de qualsevol tipus que venia tant dels pobles veïns com de llocs llunyans, ja es tractava de simples curiosos com de factors de cases comercials; fira no sols de transaccions de productes sinó també de diners com testifica la presència de prestadors.

Si es va canviar la data de la fira no va passar el mateix amb el dia de mercat, que continuava celebrant-se els dissabtes i acollia gran varietat de mercaderies. J. Aparici publica "els Capiols de les imposicions de les mercaderies de Vilareal et de son terme del any M CCCC XXIIII", que contenen la primera relació que es conserva dels productes que es negociaven i que presenten l'àmplia gamma d'aquests, des dels agraris i quotidians fins als tèxtils, metalls preciosos i no preciosos, armes, etc. Productes com:

> fusta obrada e per obrar, oli, figues, ciurons, tots altres legums, nous, ametlles, avellanes, saffra et tota altra especieria, cera, cardo, formatge, castanyes, draps cruus et apparellats, llana, stam… lli, cuyram, seu, sagi, totes pells… mel et pega... or o argent obrat… congre o peix salat exceptat peix que vingue de la Albufera… ferre, hacer… totes qualsevol armes o arnessos de ferre, de cuyro… frens, selles (Aparici Martí, 1996: 112).

Un dinamitzador del comerç a xicoteta escala era el corredor, s'encarregava de connectar el consumidor amb el venedor itinerant a canvi d'una xicoteta comissió. El municipi solia afermar dos corredors per any, els quals, a causa del seu escàs treball, completaven la seua funció amb l'exercici de les funcions de saig, *cridacrides*, missatger, trompeta, etc.

Les relacions comercials no acabaven en el mercat i la fira, el municipi disposava per al seu ús del carregador de Borriana des del qual realitzava el comerç d'exportació i



Fira de Santa Caterina. Francisco Gimeno Barón. Oli sobre llenç. Museu de la Ciutat Casa de Polo. Donació de la família Bernat Flors

importació. Coneixem la construcció d'una barraca en aquest carregador l'any 1419, la finalitat de la qual era la d'emmagatzemar els productes abans de traure'ls per mar o de portar els importats a la vila.

Des de finals del segle XIV es produeix una reactivació del sector agrícola amb noves propostes, tant en cultius com en mètodes de treball. Amb tot, el cultiu del cereal continua sent la base i fins i tot s'exigeix la seua producció, com ocorre amb l'ordenança de l'any 1485, que obliga que tot veí dedique un espai de la seua terra per a sembrar "blat menut"; ordre que es repeteix cada vegada que arriben anys d'escassetat. Juntament amb el cereal, la vinya era un cultiu de gran predicament, ara perdrà importància pel fet que exigeix molta mà d'obra i serà substituïda per l'olivera i la garrofera, cultius arboris que coneixeran una forta expansió al llarg del quatre-cents (Pozo Chacón, 1995: 48).

Coincidint amb els anys de crisi s'inicia una espècie de reconversió agrícola amb la introducció del cultiu de noves espècies com ara la morera, la canyamel o l'arròs, que si bé demanen majors inversions, eren més rendibles. Com ja hem indicat, es restringeix el cultiu de l'arròs. Tant Joan I l'any 1388 com el Magnànim el 1448 van prohibir-ne la plantació; tanmateix, es continuava cultivant a causa de la seua alta rendibilitat i elevada demanda.

El descens de mà d'obra que es produeix al llarg de la centúria es combat de dues maneres: amb la disminució de la superfície cultivada; els terrenys menys aptes s'abandonaran. En segon lloc, amb l'augment de treballadors mudèjars, gent procedent dels pobles veïns com Betxí, Artana, la Vall d'Uixó o Eslida, que treballaran preferentment les terres més pròximes als seus llocs de residència.

L'atomització de les parcel·les a causa de les divisions que ocasionaven les successives herències feia perillós l'impacte de les adversitats climatològiques que produïen males collites, la qual cosa conduïa a etapes de crisi d'avituallament. El municipi s'ocupava de salvar el problema de la falta de cereal, per a la qual cosa utilitzava

diverses solucions: en primer lloc, emmagatzemar en la Botiga del Forment tant el gra de la vila com el dels particulars per a la seua conservació. Amb aquest monopoli s'intentava garantir no sols l'abastiment sinó també regularitzar els preus. Quan l'escassetat era tal que calia importar-lo, es destinaven una sèrie d'ajudes als que el portaren i, fins i tot, es prohibia la venda als forasters i es taxava la dels veïns a fi que no hi haguera especuladors.

Un aliment de la importació del qual depenia la vila era el peix i el seu abastiment es trobava en mans de particulars; el lloc de venda era exclusivament la pescateria, ubicada en la plaça, i estaven regulades les espècies que es podien posar a la venda així com els preus. Respecte d'això una ordenança de l'any 1388 detalla el següent:

> Primerament adzènia, cornia, tonyina, dalfí, alfons, bonítol, reg, dental, y altres peixos reales, corballs, congres, aspets que sien de tall; pagell, pagre, orada, sart, marbre, llisses, lampugues, verderols, pàmpols, llops, sardineta, vera, oblada e palomida, a rahó de sis diners la lliura.
>
> Item, coth, lluerna, morena, molls, sorells, bisols, sucla, boga, salpa, saboga menuda, corbell menut, veriada, cantera, agulla, escorpia, besuchs, melques, sien venuts a rahó de quatre diners la lliura.
>
> Item, bolig de ravalla, agullada, musola, vera, rajada, escrita, escat, llunada, solrag, sien venuts a rahó de tres diners per lliura.
>
> Item, llangostins sien venuts a rahó de huit diners per lliura. Item, pastil a dos diners per lliura, canell a un diner per lliura (Ordenances Municipals, 2002: 256).

La carn era un altre element alimentari important del qual s'autoabastia la ciutat. Cada any el Consell contractava dos carnissers perquè atengueren, l'un la taula del moltó i l'altre la del cabró, si bé ambdós podien vendre un altre tipus de carns. A partir de 1434 es va encarregar a un únic carnisser l'administració d'ambdues taules. En afermar-se, els carnissers asseguraven al Consell l'abastiment de la vila d'acord amb els preus que regien en la ciutat de València. Es comprometien a matar corders "grossos, no colluts ne caponats", així com a matar dos bous cada un d'ells per Pasqua de Pentecosta, sant Joan Baptista, sant Jaume i sant Bartomeu. Generalment exercien aquesta professió cristians, si bé la podien exercir igualment musulmans, tal com va succeir en alguna ocasió. A partir de l'any 1483 s'estableix que si el carnisser era musulmà, no podia degollar els animals per al consum, ho havia d'efectuar un cristià. El bestiar destinat al consum pasturava en el bovalar de la vila, bovalar que el 1470 estava ubicat en "els horts e fanecades del rech de la cequiola ensemps ab los horts de la cequia Major". En aquest bovalar el carnisser de la taula de moltó podia ficar fins a cent caps de bestiar i el de cabró, uns altres seixanta.

Quant al vi, component essencial en la dieta, el municipi practicava una política proteccionista de producció pròpia, de tal manera que tan sols es podia vendre vi si es posseïa, com a mínim, "un quartó de vinya avinyanada" en el terme; únicament en casos molt determinats es permetia la introducció de caldos forans, tan sols es podia importar vi procedent de ceps no locals si aquests eren propietat d'algun veí de Vila-real, o quan la collita era tan escassa que no hi havia vi en la vila:

> Que algun home strany o privat no sia tan osat que goz metre vi ne verema de altre lloch o terme en la vila e terme de Vila-real de sa collita, de compra ne de donació ne de altra manera a obs de vendre o revendre o tenir-ne en casa a obs de son beure… (Ordenances Municipals, 2002: 39).

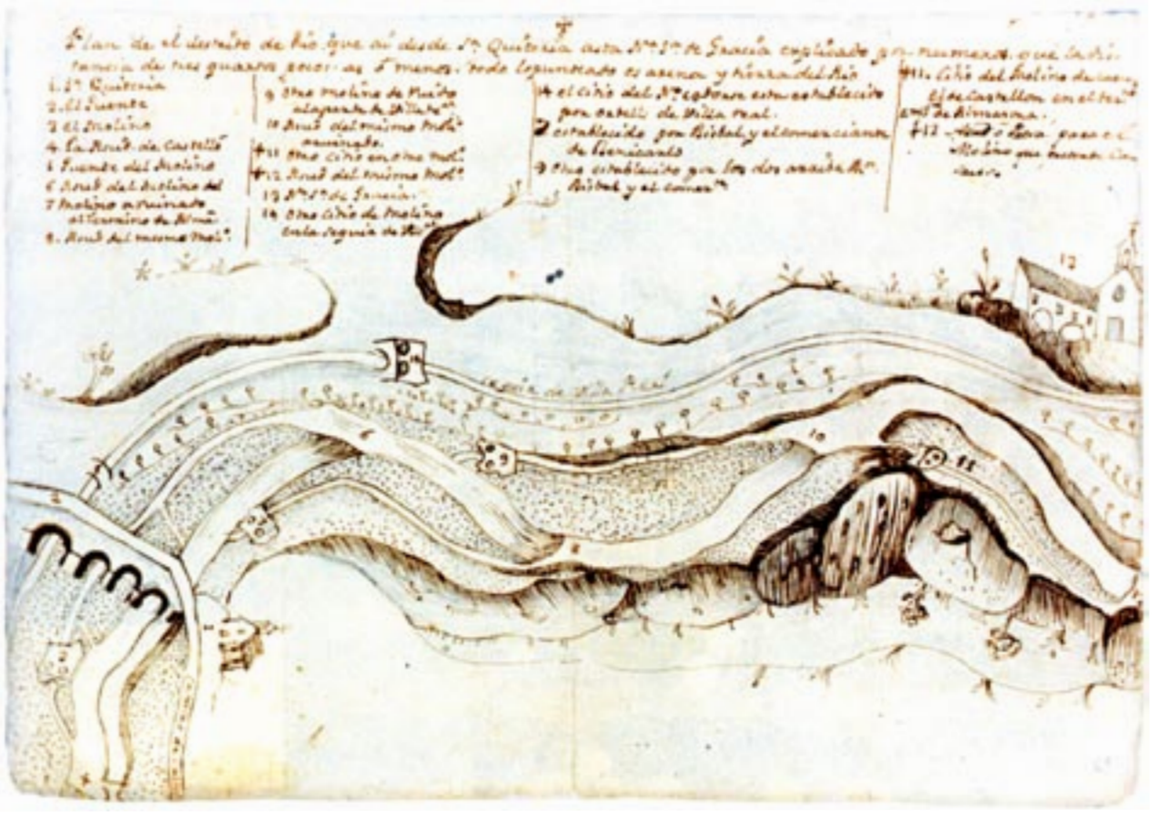
La sal, monopoli de la corona, era un altre producte necessari que no es produïa en la localitat. Si bé Jaume I li va concedir a la població de Vila-real la gabella de la sal, aquesta va desaparéixer i van haver de comprar-la obligatòriament a la veïna Borriana, segons una ordre del Cerimoniós de 1349. El seu aprovisionament va estar envoltat sempre de problemes, ja que els veïns de Vila-real es queixaven tant del preu que havien de pagar com de la seua baixa qualitat.

Dos productes imprescindibles en la dieta de l'home medieval eren la farina i l'oli, ambdós s'obtenien mitjançant la mòlta en els molins, per això no és estrany que tot el que està relacionat amb la molineria estiga perfectament tipificat en les ordenances que es van establir a fi que no hi haguera el menor frau. El molí resultava una infraestructura cara; el propietari no solia ser qui exercia l'ofici de moliner, sinó un personatge adinerat que el posseïa com un negoci qualsevol, sovint la seua propietat es trobava repartida entre diversos amos. A Vila-real els molins s'ubicaven escampats pel terme, se situaven en les capçaleres de les séquies ja que eren de tracció hidràulica; n'hi havia igualment dins de la població, eren els anomenats de sang o tracció animal. Sobre aquests últims, J. M. Doñate suposa que la seua existència es va deure al fet d'assegurar la mòlta en uns moments en què la vila estava sent assetjada per les tropes de Ferran d'Antequera (Doñate Sebastiá, 1990: 99-123). Entre els hidràulics i els de sang, n'hem documentat al voltant de dinou, el més antic que coneixem era el molí Nou que es trobava al raval de Castelló; posteriors van ser el molí del Frontó, el molí de la Vila, el molí de Cap de Terme, el molí d'en Folch i el molí d'en Guilem Ocello, entre d'altres.

Complement del molí era el forn i, de la mateixa manera, tampoc el propietari d'un forn solia ser el que treballava com a forner. En l'edat mitjana duien a terme la producció del pa dos artesans: el flaquer o flaquera i el forner. Els primers, més nombrosos, eren els que pastaven el pa. Es tractava d'una professió que estava sotmesa a una rígida reglamentació municipal, de la qual s'excloïen els deutors de la vila i els hostalers. Una vegada pastat el pa pels flaquers, els forners s'encarregaven de coure'l. En la vila van arribar a funcionar al mateix temps fins a quatre forns: el forn Abadia, el forn Chic, el forn Vell i el forn Davall.

Des de la seua fundació la vila va comptar amb un xicotet nombre d'artesans, grup que va anar creixent amb el temps fins arribar a l'existència de gents dedicades a diversos oficis. D'entre tots ells destaquen els relacionats amb la producció de teixits. Les ordenances de 1326 assenyalen ja com calia dur a terme les operacions de cardatge, pentinat i filat, al mateix temps que estableixen la reglamentació sobre el que havien de fer tant els teixidors com els paraires. Són les noves ordenances de la segona meitat del segle XV les que ens permeten entreveure el desenvolupament que adquireix aquest sector, desenvolupament que no va més enllà de la producció per al mercat local, com ho demostra el fet que no es comptava amb un molí draper —element imprescindible per a la manufactura d'un producte acabat—, així com que l'impost que es cobrava sobre qualsevol teixit produït i venut en la vila —Tall del Drap— (Doñate Sebastiá, 1971: 69-76) s'obtenia sobre "el drap que cascú se obra e tala en ses cases". Açò últim indica igualment que la casa i l'obrador compartien un mateix espai. L'únic lloc destinat exclusivament a la producció tèxtil era el que es referia als tints, situat al raval de València, almenys des de 1412. Un col·lectiu important dins del tèxtil el conformaven els sastres, nombrosos en la vila i entre els quals figuraven diversos jueus.

Tal com va anar prenent importància la producció tèxtil anava decaient la manufactura del cuiro, l'adoberia del qual coneixem des de 1360; ara bé, sí que es mantenen artesans del cuiro com els cuirassers i, especialment, els sabaters.



Riu Millars, séquia i molins, 17. ARV. MP., 198, "Plan del distrito del rio que ai desde Santa Quiteria asta Nuestra Señora de Gracia, explicado por numeros"

La vila no sempre disposava dels artesans que necessitava; aleshores el Consell col·laborava a portar-hi aquells la professió dels quals era considerada necessària. S'ajudava econòmicament la persona requerida (Roca Traver-Ferrer Navarro, 2004: 1610), bé perquè adquirira una casa, bé concedint-li un préstec en metàl·lic, que la persona interessada es comprometia a tornar. A canvi de tot açò, l'artesà serviria a la localitat amb el seu ofici. Eren molt sol·licitats els artesans del metall gràcies a la seua àmplia activitat (Roca Traver-Ferrer Navarro, 2004: 2358). Normalment la vila solia comptar amb dues o tres ferreries que funcionaven al mateix temps; quan es contractava un ferrer se li solia lliurar la ferreria i les eines del seu antecessor que eren propietat de la localitat. Igualment eren requerits els fusters, que acostumaven a treballar per al mercat local.

Tret d'excepcions, els diversos oficis eren exercits per gents de la localitat i la seua continuïtat es produïa mitjançant l'accés dels joves al mercat de treball, la qual cosa succeïa quan tenien al voltant de dotze anys i es prolongava fins als dinou o vint anys, edat en què molts accedien al matrimoni. La duració, doncs, de l'aprenentatge solia comprendre uns vuit anys, període que caldria descompondre en dues etapes: la de l'aprenentatge en si i una segona en què, ja adquirits els coneixements de l'ofici, l'artesà es valia del contracte per a mantenir el jove com a mà d'obra barata.

La dona també entrava en aquest mercat laboral; si bé únicament coneixem contractes relatius al servei domèstic, no dubtem en absolut que n'hi haguera d'altres destinats a l'aprenentatge de diversos oficis.

En finalitzar el contracte, els joves rebien el que s'havia estipulat, la soldada, una quantitat de diners, així com roba, base del dot. Per a dirigir i vigilar aquest mercat laboral estava el pare d'orfes, que s'encarregava que no hi haguera joves desocupats i es preocupava de trobar-los treball.



La consolidació de la societat

Vicent Gil Vicent. Arxiu Municipal de Vila-real

El període modern manca, quasi per definició, dels trets nítids del món medieval, que el precedeix, i del contemporani, que el succeeix. Es pot afirmar que es tracta d'un temps de transició i consolidació de la societat en temps de crisi, caracteritzat, almenys, pel creixement oscil·lant de la població i reestructuració constant de l'economia, les solidaritats i els antagonismes de la societat i el seu conflicte i adaptació a les noves exigències de l'estat modern.

A l'esquerra: dones netejant el paelló. Fotografia Conchita Pesudo

En les pàgines següents, he intentat d'articular una sèrie de reflexions sobre aquells temes als quals s'ha prestat menys atenció en l'abundant i rica bibliografia publicada sobre l'època que ens ocupa i que permeten explorar el caràcter i desenvolupament de la societat de Vila-real entre aproximadament 1500 i 1848 i explicar, al meu entendre, moltes de les característiques de la societat actual.

Potser el lector quede decebut per no trobar en aquestes pàgines la data o la dada precisa que cercava —el lector interessat per a ancorar la matèria històrica pot cercar cronologia i fets precisos fàcilment amb les noves tecnologies o més pacientment amb la lectura de l'important corpus bibliogràfic que se cita—. M'he limitat, més modestament, a intentar una invitació, una introducció a descobrir la història de Vila-real, no tant des dels fets i les dates com des dels problemes i les interrogacions, les coherències i les discontinuïtats, ocultes sovint sota l'aparent lògica del fil cronològic o narratiu. Tot i que l'acotació cronològica s'ha ultrapassat sempre que el tema i l'estat de la investigació ho ha fet possible.

Cal començar recordant que el creixement demogràfic, tot i que oscil·la, és un fet inqüestionable i demostra que les conseqüències de les pèrdues de població per sobtades i violentes mortaldats es van poder superar obrint la vila a l'immigrant.

Al llarg del segles, Vila-real ha demostrat ser una vila oberta i creixent al si d'una societat agrària en constant reestructuració i, per què no, reinvenció. Fins a la segona meitat del segle XX, l'economia de Vila-real experimenta un constant reajustament des d'una economia tancada, orientada a garantir la subsistència de la família amb una reduïda comercialització d'excedents que rarament ultrapassaven el mercat local o comarcal, a un sistema econòmic en el qual les transaccions comercials exteriors condicionen conreus i producció. Els reptes i canvis d'aquesta configuració del sistema econòmic transformaran les condicions socials i la mentalitat de la societat al llarg dels segle XVI, XVII i XVIII.

Un dels sentiments més arrelats de la nostra societat és sentir-nos poble. Els antropòlegs socials insisteixen a recordar-nos que l'economia i la demografia depenen, en cert sentit, d'un altre factor: la creació d'entitats polítiques viables i estables. D'ací la preocupació per explorar les solidaritats i els antagonismes de la societat i, en particular, el parentiu i el seu conflicte i adaptació a les noves exigències de l'estat modern. Un estat que no dubtarà a afermar la seua autoritat amb la força de l'exèrcit i la captació de les classes dirigents per la seua burocràcia.

La pèrdua d'una certa autonomia del govern local a favor del centralisme és un dels trets característics del període modern i va tenir enormes conseqüències en tot el procés de desenvolupament social i polític de Vila-real. Personatges com els Montull, Mascarell, Blau, Alberola, Llorens, Benedito ens han fet conscients de la funció del

parentiu i el clientelisme en la vida diària i en la política local. Les seues decisions i la gestió de l'Administració pública descobreixen com la preocupació de controlar l'elecció dels càrrecs i mantenir la seua gestió al marge del control estatal deixen Vila-real en un discret segon pla en tots els llocs de decisió política i serveixen, sobretot, per a reforçar el poder personal de certes famílies en l'àmbit local i afavorir a través d'elles una política d'intermediaris —juristes i síndics a València, diputats i senadors a Madrid—. Aquesta actitud tancada de la classe dirigent, sempre necessitada d'intermediaris —retratada per Blasco Ibáñez i presentada amb la pàtina del tòpic del conservadorisme característic del llaurador—, propicia, des de la segona meitat del segle XVIII, l'arribada d'una elit burgesa forana comercial i financera, cas dels Polo, que emparentarà amb els dirigents locals i acabarà per substituir-los en el món de l'economia exportadora tarongera.

No obstant això, actituds col·lectives, resumides en abundants plets i conflictes de tot tipus, descobreixen una clara consciència cívica en la defensa dels drets i privilegis de Vila-real. Aquesta és una realitat que es percep amb tot el seu dramatisme en les Germanies, als avalots contra les conductes desfermades foranes de les autoritats militars o religioses, a la primera carlinada del 1833 i, sobretot, el 12 de gener del 1706 en la defensa de la vila davant l'avanç a sang i foc del Borbó, per citar només algunes de les dates més significatives de la història de la violència de Vila-real, anteriors al segle XX.

Aquestes reaccions col·lectives tenen el seu fonament en els valors i solidaritats percebuts per la gent ordinària. Els historiadors, a vegades, han definit el segle XVII i XVIII com l'era del mercantilisme, una aliança entre el poder i el benefici que va posar les bases del capitalisme i va ajudar a preservar formes de vida social més antigues molt més temps amb influència de l'Església catòlica i el control de la Inquisició. No obstant això, almenys en el cas de Vila-real, aquests segles no van ser tan tradicionalistes ni proteccionistes com se sol afirmar. Així ho demostra una aproximació més humana a la comunitat —la família, el carrer, el poble—, a les experiències d'aquells que van haver d'enfrontar-se a reptes i es van regir per valors diferents dels nostres. Les creences de la gent sobre allò que fan poden ser rellevants en la història de qualsevol ciutat i aquest fet és inqüestionable en qualsevol moment crític de la història de Vila-real, com podrem comprovar.

Creixement i oscil·lacions d'una població en temps de crisi

El nostre coneixement de la població valenciana es basa en els censos de 1510, 1609, 1646 i 1692. D'acord amb les xifres del cens de 1510 i aplicant el coeficient de 4,1, cal suposar que en vigílies de les Germanies Vila-real tenia 1.357 habitants (Valldecabres: 371-376). La crisi política i social de començaments del segle XVI, així com tot un seguit de brots epidèmics, van paralitzar el creixement de la població fins a la dècada de 1530. L'any 1535 es comptabilitzen 297 cases —1.218 habitants (AMVr Cl. 296: 27r.). L'expansió demogràfica iniciada en aquesta dècada prossegueix fins al 1580 i es caracteritzarà per una taxa de creixement anual del 0,52%. Una greu epidèmia de tifus i pesta bubònica patida durant la primavera i l'estiu de 1558 atura el creixement; tot i que els seus efectes queden desdibuixats pels importants contingents immigratoris, impossibles de xifrar, arribats des del 1572.

La major part dels immigrats procedeixen de la zona meridional francesa i la superpoblada i pobra vessant nord dels Pirineus i Prepirineus, majoritàriament del Bearn. Arriben fugint de la inestabilitat provocada per les guerres de religió entre catòlics i hugonots i atrets per una favorable conjuntura econòmica, qualificada de "molt gran prosperitat y abundancia" pel cronista Viciana i els comissionats reials. Per assegurar l'aveïnament, des del 1505, el Consell obliga al cap de família nouvingut:

> per bé e hutilitat de la dita vila e pobladós de aquella, que cáscun vehin e habitador de la matexa vila tingua facultat e plen poder de pendres qualsevol heretats del terme de la matexa vila los quals compraren persones forasteres [...] per lo preu matex que comprada l.aurá lo dit home estranger si ja lo dit estranger no fara lo contingut e expresat en lo privilegi de la població de la dita vila, có és que vingua a estar a la dita vila ab sa casa capmaior e familia... (AMVr MC 49, 36r.; Aparici, 1996: 36)

Tanmateix, entre 1580 i 1592 la prosperitat i abundància s'han acabat. Des d'ara es fa corrent la suplicació: "De fam, pesta i de guerra allibereu-nos Senyor". Les tres principals amenaces de la vida de la gent es presenten sovint conjuntament. Les sèries de batejos de l'últim decenni del segle XVI mostren una paralització del creixement demogràfic, en quasi perfecta concordança amb l'evolució estancada de la producció agrària que reflecteixen els delmes del bisbat de Tortosa (Casey, 1993: 299-314). Els brots epidèmics que es manifesten el 1592 —any de la mort del que serà sant Pasqual Baylón— i les seqüeles de la pesta europea del 1625-1631 són tot un anunci de les greus conseqüències que tindrà una prolongada crisi mixta —malalties contagioses, crisi de subsistències, mala nutrició, violència de la guerra— entre els anys 1647 i 1652. A l'augment de les mortalitats extraordinàries, la disminució dels matrimonis i dels naixements, s'afeixen tot un ventall de desastres: caiguda de la producció, bandositats, exigències fiscals i militars, la violència de la guerra —allotjament de tropes en trànsit—. Tot això fa poc atractiva la vila per venir a viure-hi. El ritme d'arribada d'immigrants minva espectacularment. Tanmateix, el descens de la immigració ja era una realitat des del 1611 per l'expulsió dels moriscos (1609).

Tot i que l'expulsió dels moriscos no afecta directament Vila-real —les famílies mudèjars que vivien a la moreria del raval de Castelló havien estat foragitades el



Detall del retaule de sant Jaume. Paolo de San Leocadio, 1513-1519. Església arxiprestal Sant Jaume de Vila-real

1502—, sí que trastoca el ritme de la immigració. Les viles del patrimoni reial són ara menys atractives que les terres de les senyories. Tota una política d'atracció de nova població a les senyories despoblades de vassalls desvia la immigració dels nuclis urbans a les terres dels senyors. La majoria dels nous repobladors establerts a les terres de moriscos de Vila-real van ser, sobretot, valencians, mallorquins, aragonesos, catalans i alguns italians i francesos. En molt casos es tracta de vassalls transvasats pel senyor. Entre 1611 i 1620, les terres de Vila-real, treballades, arrendades o propietats de moriscos, van passar al patrimoni dels seus senyors: el duc de Cardona, el marqués de Guadalest o el marqués de Quirra (ACA, Reial Cancelleria, reg. 383-384; ARV, Mestre Racional, 10136-19137). Entre 1620 i 1645, Cristòfor Carròs de Centelles i Mercader, primer marqués de Nules i de Quirra, baró d'Almedíxer, estableix les propietats de Vila-real a favor dels seus vassalls mallorquins. Els nous terratinents apareixen com a veïns a la seua baronia —Mascarell, la Vilavella, Aigües Vives—. Tots ells havien estat transvasats de la senyoria del Centelles a Mallorca al nou marquesat de Nules (AMVr Peita, 1091; 1096).

Des d'un punt de vista demogràfic, tot això va significar l'envelliment de la població. Sobre aquesta població vella va fer estrall la supermortalitat del període 1646-1652. Tota una barreja de malalties com ara la pesta, la pigota o les tercianes o la simple subalimentació fan que es perda el 5% de la població (Bernat, 1990: 387).

No hi ha cap recompte de població de la segona meitat del segle XVII, de manera que el balanç demogràfic d'aquest període s'ha de fer necessàriament partint del cens de 1646, això emmascara la disminució de la mortalitat catastròfica durant el tercer quart del segle XVII. Només el 1665, 1682, 1691 i 1694 es pot parlar de crisis demogràfiques. El darrers atacs de pesta que es van abatre sobre la geografia valenciana entre 1676 i 1678 no afecten Vila-real. Malgrat això, les conseqüències de les pestes mediterrànies de finals del segle XVII o les de Marsella del 1720, com les nord-africanes posteriors, es varen traduir en dificultats d'abastiment blader i mesures preventives.

Tanmateix, a començaments del segle XVIII, es va patir la crisi puntual més greu de la seua història moderna. L'assalt a sang i foc de Vila-real per les tropes borbòniques, el 12 de gener de 1706, i els posteriors exilis i empresonaments als presidis d'Orà s'emporten un 20% de vila-realencs —un mínim de 650 habitants i un màxim de 750 habitants— A les morts del 1706, cal afegir tot un seguit de destruccions, desordre productiu, propagació de malalties infeccioses, desnatalitat i tot tipus de dificultats, resumides en la documentació oficial i privada com: "els mals temps" (Gil, 2009; Vilanova, 2006: 60, 67).



Valencians. B. Espinalt. *Atlante Español*… Imprenta Hilario Santos, Madrid, 1786. Biblioteca Valenciana, XVIII/2863

A partir del 1739, les contínues queixes pels "mals temps" i les seqüeles de crisis de subsistències queden velades per cinquanta anys de forta expansió demogràfica en què la població augmenta fins a una taxa pròxima a l'1% anual i fan certa l'observació del geògraf Cavanilles: "vino la paz y empezo a multiplicarse nuestra especie". Tot i que, el 1757 la vila acorda la festa anual a la Mare de Déu de Gràcia, en prova de gratitud després d'una epidèmia, al cens de Floridablanca del 1768, el veïnat havia assolit una xifra de 6.287 habitants.

Tot i que falta un estudi de l'estructura de la família de llarga durada, com el recentment fet per Pasqual Mezquita per als segles XIX i XX (Mezquita, 2009), versemblantment, el comportament demogràfic familiar des de finals del segle XVI es caracteritza per una elevada fecunditat i una mortalitat severa, sobretot entre els grups d'edat infantil i jovenívola. L'edat mitjana de la dona que es casa per primera vegada és de 21 a 23 anys durant els segles XVII i XVIII. La majoria dels matrimonis se celebren durant els mesos d'agost i setembre, quan era passada Quaresma i una vegada acabades les feines agrícoles (Vilanova, 1988: 51). La nupcialitat era prou intensa amb una escassa presència de fadrins definitius. Els matrimonis desfets per la mort d'algun dels cònjuges es refan en una proporció elevada, sobretot quan la ruptura s'esdevé en els primers anys i qui enviuda és el marit.

Tot i que la major part de les famílies comencen a dissoldre's a la mort d'un dels cònjuges, també es desfan per desavinences matrimonials. Els expedients judicials i els processos d'Inquisició testimonien les causes i conseqüències de la separació matrimonial. El procés de separació el sentencia el justícia als segles XVI i XVII i l'alcalde ordinari, al XVIII; tot i que el tribunal eclesiàstic dóna el vistiplau a la separació, però mai reconeix la dissolució del matrimoni. Això ocasiona més d'una denúncia interessada per bigàmia davant el Tribunal de la Inquisició, com la presentada l'any 1721 contra el moliner José Comin, a resultes de la qual, —tot i estar separat oficialment, mal que a desgrat del sogre—, va ser condemnat a deu anys de presó, els cinc primers anys al rem en les galeres de l'Armada Reial per haver refet la seua vida amb una nova dona (AHN, Inq. Cartas al Consejo, 503/7: 383, 385-386).

La causa principal de separació la constituïren els maltractaments de la dona per l'home. El testimoni de Francisca Agrait resulta aclaparador:

> Que fuese condenado su marido a restituirle y entregarle los bienes que aporto al matrimonio [para retirarse de su marido] por motivo de las muchas vezes que la maltratava sin razón, castigandola a deshoras de la noche.Y que por ello cada instante la despachaba de su casa.Y que son tantos los malos tratamientos que padece que son insufribles. (AMVr Exp. Jud., 2403; Barreda, 32)

Detall del retaule de sant Jaume. Paolo de San Leocadio, 1513-1519. Església arxiprestal Sant Jaume de Vila-real



Tot i això, la precocitat del matrimoni, unida a l'absència de pràctiques de control de naixements, garantí una fecunditat legitima i il·legítima —bords abandonats a la porta de l'hospital— elevada —el nombre real de fills per família oscil·la entorn del valor central de 5—, només limitada per la duració de la lactància materna i l'amenorrea temporal que sovint provoca i pels avortaments provocats i espontanis, conseqüència de les condicions higièniques i sanitàries i el règim laboral de les dones.

Aquest comportament demogràfic es va traduir en una població jove, gràcies a la qual va continuar el seu creixement, malgrat les dificultats de finals del segle XVIII i principis del XIX originades pels "dimonis de la fam, la [Guerra] del Francés i la [febre] groga i el còlera", com es pot llegir en un exvot del 1823.

Una societat agrària en contínua reestructuració

Si s'haguera de creure al peu de la lletra els cronistes Viciana i Escolano, el geògraf Cavanilles i els viatgers que passen per la Plana entre 1500 i 1809, Vila-real era "jardi de la natura", "nou jardi paradisiac", "campinya de les mes riques", "fertil de tot gra, vi, oli i horta, regada pel riu Millars". Tampoc s'ha de caure en l'extrem contrari de considerar la societat anterior a la transformació agrícola i industrial pel conreu del taronger endarrerida i poc desenvolupada. Cert que una gran part del terme era "terreny molt sèç" on no són estranyes les "calamitats i miseries". Tanmateix, el seu paisatge tampoc és "l'estepa desertica i desolada", descrita pel francés Brunel l'any 1655. Respon més bé a la descripció feta per l'anglés Towsend l'any 1787:

> Terres baixes sembrades de blat, panís, civada, diferents llegums i melons i plantades de moreres. Terres més altes, destinades a l'olivera i les de més amunt rocams i garroferals. (Gil, 1984)

El sector agrari tradicional mediterrani va ser el que predominà durant el segles XVI i XVII. Es basa en el conreu de grans i secundàriament en altres produccions orientades a garantir la subsistència de la família amb una reduïda comercialització d'excedents que rarament ultrapassaven el mercat local o comarcal. També és inqüestionable que, al llarg de tot el segle XVIII, els cultius de la morera i el cànem i, en menor mesura, arbres de fusta determinen les orientacions comercials o especulatives que caracteritzaran les transformacions citrícoles dos segles més tard. Tant als segles XVIII com XIX i XX la demanda del mercat determina la producció i transformacions del camp.

Ahir com avui, l'agricultura ha estat sempre una activitat econòmica en contínua reestructuració. L' any 1566, de les 3.166 hectàrees cultivades del terme —un 46,6 % de la superfície total—, 1.179 hectàrees, és a dir el 37,23%, eren terres regades per l'aigua del riu Millars. Al llarg de dos-cents vint anys els progressos de la terra en correu s'aturen: de 3.166 ha del 1566 es passa a 3.481 ha el 1786. És a dir, tan sols s'incrementa en un 10% la terra conreada (Ardit, 1993: I, 264).

A l'horta, la clàssica trilogia mediterrània: blat, vi i oli, des del segle XIV, mostra importants desequilibris. Base de l'alimentació, la panificació del cereal —blat, ordi, sègol, civada, mestalls, espelta, mill, panís— determina al llaurador a dedicar la major part de la seua explotació al regadiu del seu conreu. El model d'autoconsum es considerava fonamental per assegurar l'abastiment no sols de la família sinó també de la vila. Per això les *Ordinacions i Estatuts* recullen l'obligació de "fer cascú un ort de blat menut e que sia feta crida a pena de X sous" i, en anys de necessitat, s'ampliava aquesta obligació a conrear, almenys, "2 fanecades de grans menuts, sota pena de 20 sous" (Aparici, 1996: 38).

Juntament al conreu del cereal, el cultiu de la vinya, present des del segle XIII, s'estén, tant en el paisatge de l'horta com al secà. Tanmateix, l'autosuficiència de gra —caracteritzada als segles XVII i XVIII per una lenta però difícilment aturable penetració del blat de moro— afavorí el monocultiu del cereal en detriment de la vinya. El 1566, la vinya s'havia reduït des d'un 28,15% (1366) a un 12 %. El seu cultiu es retrau al secà on perviurà fins al segle XX. Aquest paisatge agrari es completa amb la combinació del cultiu de "terra i arbres". Tradicionalment, sempre s'ha identificat amb aquests conceptes el cereal amb els fesols, ametlers, oliveres i figueres. Des de la

segona meitat del segle XVI, i sobretot al llarg dels segles XVII i XVIII, els garrofers s'afermen i es fan els amos de les terres més altes del secà, al temps que la força del treball al camp substituirà el bou per la mula (Badenes). Des del 1648, en pocs inventaris *postmortem* i manifests de béns no apareix "una mula", "cavall" o "pollina". La compravenda d'aquestes cavalleries és motiu d'un important mercat en el qual destaquen tractants francesos, com els Dematheu.

L'any 1733, el 80,86% d'horta ja estava en plena producció —25.200 fanecades—. Al secà, hi ha 1.200 fanecades en producció. Associats a les diverses explotacions de terra regada, el cànem i la morera senyoregen el conreu de l'horta. Als marges dels camps, als indrets improductius, a les vores del riu és obligatori plantar arbres de fusta per abastir la Reial Marina. Del "vivero de arboles i planteles de 673 arboles de madera: nogales, alamos negros y blancos, chopos, fresnos, almezes, encinas, pinos veros y alcornoques", de l'any 1782, l'actual Termet, el xop de Nius i molts arbres de la ribera del Millars són testimoni d'aquesta política estatal de planters d'arbres (AMVr, Llorens, *Ordres*, 1782).

A partir del 1748, la tradicional trilogia mediterrània queda superada pel conreu de cultius comercials i de les plantes d'ús industrial. Aquests cultius exigeixen una producció amb excedents per al mercat i inversions de capital comercial. El resultat d'aquesta recerca d'un producte competitiu va ser la diversificació i experimentació contínua de cultius: canyamel (1424), arròs (1506) i, sobretot, una progressiva consolidació de la morera per a la cria dels cucs productors de seda. A la primera meitat del segle XVIII, tota una geografia d'horts de moreres fan de Vila-real el primer productor de la Plana, amb una llotja en la qual s'arriben a comercialitzar 12.058 lliures anuals i amb les quals s'abasteixen 46 torns de filar. La puixança sedera de Vila-real dura poc. A mitjan segle XVIII, una plaga de pebrina ataca la morera i decau estrepitosament el seu cultiu. La crisi de la indústria sedera serà ja imparable.

Per a fer front a aquesta crisi, es va recuperar el conreu de fibres industrials de tradició musulmana, com ara el lli i, sobretot, el cànem i, fins i tot, s'experimenta tota una política de reforestació dels marges dels camps i erms amb arbres de fusta. Fins al 1834, tant les fibres industrials com la fusta es fan presents en l'economia local per l'incentiu d'un mercat monopolitzat per l'Estat i assegurat amb preus a l'alça. Les necessitats de cànem —eixàrcia, vela— i fusta —l'arbre, pals de les naus—, així com de mà d'obra de l'artesanat del cànem per a l'arsenal naval de Cartagena determinen l'adequació de la producció del camp a les exigències d'un mercat protegit per l'Estat. L'any 1834, en plena crisi d'aquest mercat, encara s'afirmava: "el cañamo en este País no sólo es la cosecha principal sino que ella es el primer eslabón que forma la riqueza y de él dependen todas las demas clases" (AMC, Gobernación, *Proyecto para aumentar el precio y asegurar la salida del Cañamo*).

La producció del cànem ficà les bases d'una agricultura comercial capitalista que esdevindrà essencial en el desenvolupament econòmic del segle XIX i XX. No és casualitat que el taronger comence a ocupar les mateixes terres en les quals s'havia conreat el cànem. No és casualitat tampoc que la primera onada expansiva de la citricultura coincidirà amb les primeres manifestacions de la decadència del cànem. El seu cultiu reglamentat, les relacions de dependència entre productors i comerciants que exigia la venda de cànem brut o elaborat en les seues primeres fases, la seua manufactura en fàbrica o magatzem amb mà d'obra femenina van servir de base per a la nova economia exportadora que exigeix la taronja.

Totes aquestes variacions de producció i innovacions, ahir com avui, es veuen condicionades per un paisatge agrari d'extrema fragmentació parcel·lària —el 90,81%

del parcel·lari de l'any 1785 oscil·la de les 0,25 a les 3 ha—, ocupada per l'especulació dels cultius més rendibles en parcel·les insuficients, que exigeixen inversions particulars que no tots els propietaris poden fer. En moments de crisi s'abandonen horts. Així *l'any de la pebrina*, l'Ajuntament estableix als horts abandonats nous propietaris, tal i com es pot comprovar als establiments fets des de l'any 1745.

En tot temps ha estat fonamental per al llaurador aconseguir que la terra produesca el màxim possible. Tot i tenir l'aigua segura del Millars, mai s'ha oblidat que la seua és una conca on els canvis climàtics són motiu de sequeres o inundacions. L'aigua del riu Millars ha estat sempre un conflicte permanent, un bé que cal administrar, com afirmava l'advocat Llorens el 1762. La qual cosa —com el mateix advocat recordava a l'autor dels deu volums de l'*Agricultura general y gobierno de la casa de campo* (1765-1795), l'il·lustrat José Antonio Valcárcel— exigeix la prudència i la necessitat d'un cicle de cultiu per tal de deixar descansar la terra i no exhaurir els seus recursos i aprofitar la terra en descans per a obtenir terres més riques i deixar pasturar o passar per elles el ramat.

Algunes pràctiques, que avui poden paréixer insòlites, són tota una lliçó d'ecologia en els memorials presentats a la Real Sociedad Económica del País. A la terra de cereal, com recordava Manuel Polo de Bernabé, tallar el blat molt alt significa permetre que subsistiren tiges altes, precises per a la palla del ramat, però també rebuscades pels més pobres i per fer créixer les lleguminoses. Deixar pastar el ramat en les terres en descans, als corrals i bovalar significava adob amb el qual enriquir el sòl vegetal. El mateix cal dir de la columbina, l'excrement de la paloma. El millor adob que hi ha reservat per als sòls exigents. La qual cosa explica la profusió i pervivència del colomer en tot el paisatge urbà i rural de la nostra contrada. Com afirmava Cavanilles el 1793:

> el estiércol es una materia muy necesaria en estos lugares por la multitud de huertas, y por la calidad fuerte de las aguas, que lejos de disponer sobre los campos el légamo que otros rios suelen conducir, se cargan de lo que roban al derramarse con los riegos. Para acopiar pues la mayor cantidad posible de estiercol se emplean hasta niños de muy tierna edad, corriendo por sendas y caminos (Cavanilles, 1793: I, 109).

El sempre necessari i insuficient adob integra la ramaderia dins l'espai econòmic de la vila. Malgrat que en les *Ordinacions* i que sovintegen els conflictes i plets —*carnatges*—, es privilegia l'espai agrari sobre el ramader. La presència del ramat es fa imprescindible en una terra que necessita del seu adob per a ser rendible. Per això, el Consell afavorirà la pastura al bovalar i corrals locals del ramat autòcton i, sobretot, del transhumant arribat de terres veïnes de Betxí o Castelló, el Baix Aragó, el Maestrat i els Ports. El 1566, quatre ramaders de Mosquerola i aldees pròximes a Albarrassí sojornaven amb 3.000 ovelles aVila-real. Els llauradors i ramaders locals llogaven els corrals als ramaders a canvi del fem que deixaven els animals (Domingo, 1983: 75-76). La necessitat de l'adob plantejava sempre l'eterna dificultat de com integrar la ramaderia en una policultura de base cerealícola i amb un parcel·lari fragmentat i creuat per tota una complexa i costosa xarxa hidràulica —séquies, sequioles, braçals—.

Percentatge de l'estructura de la propietat agrícola (1566-1786)

	1566		1786	
	Propietaris	Extensió	Propietaris	Extensió
<= 1	6,3	0,6	30,8	4,3
1,1-5	49,2	18,3	47,6	29,8
5,1-10	15,7	13,8	9,7	16,4
10,1-30	26,7	54,9	11,2	39,9
> 30	2,1	12,4	0,7	9,6

Font: Ardit, 1993: 219; Domingo, 1983: 150-160



Segadors. F. Ribalta, s. XVII. Museu Sant Pius V. València



Pastors. L. Domingo, L. Calado, V. Navarro. Ceràmica esmaltada, 1755. Refectori de sant Doménec. Oriola

Qualsevol estructura agrària està lligada a les relacions socials de producció vigents. En el cas de Vila-real, aquestes relacions són el resultat d'una societat molt diversificada. Com a part del patrimoni reial, la senyoria de Vila-real la detecta el rei, representat pel batlle. El batlle era l'oficial reial encarregat de rebre i administrar totes les percepcions que tocaven al patrimoni reial en la vila. Des del segle XIV, el seu nomenament és resultat d'un servei a la Corona i, sobretot, s'obté per compra —*propines i donatius*—. Les famílies dels Montull (1439-1499), Vergara (1500-1523), Gil (1524-1533, 1684-1703), Maiques (1535-1542, 1553-1560), Mascarell (1543-1550, 1561-1615), Pitarch (1616-1663), Jordà (1664-1673), Gamboa (1674-1679), Adrià (1680-1683), Alberola (1706) detecten i controlen la batllia al llarg de tota l'època foral (ARV, Mestre Racional, 4961-5171). Per sota de la senyoria, hi hagué sempre diversos sectors socials intermedis: burgesos urbans i camperols enriquits —entre els quals trobem les mateixes famílies esmentades al front de la batllia— i institucions eclesiàstiques que explotaven les seues propietats útils amb fórmules temporals i renovables, com la parceria o l'arrendament. A molts dels cognoms esmentats, recorren les famílies quan necessiten diners o, fins i tot, liquidar deutes o ajornar pagaments endarrerits. Les necessitats de diners es resolen amb crèdits directes, bé per via del censal amb uns interessos molt variables d'entre el 7% i el 10% , pel préstec usuari, prohibit per la legislació però practicat sovint amb la disfressa d'un préstec graciós —sense interés— o per la venda a carta de gràcia o la constitució d'un debitori, maniobres que en realitat implicaven un endeutament addicional.

Els protocols notarials dels segles XVII i XVIII mostren la realitat dels processos d'endeutament i com les dificultats derivades de collites deficients, els pagaments de dots, legítimes i llegats testamentaris o la liquidació de deutes anteriors i, en menys ocasions, les inversions acaben amb l'expropiació de les propietats dels deutors i la concentració de patrimoni en certes famílies. És a dir, descobreixen els contrastos socials al si de la comunitat. Com exemple, el cas de dues famílies destacades. Des del 1622, la rebaixa dels censals al 5% d'interés és causa de la decadència del censal com a forma de col·locació de capitals. Els Mundina o els Mascarell, entre 1626 i 1646, reclamaran a tots el seus deutors la liquidació de les quantitats que els deuen. En no poder fer front al pagament, molts dels deutes pel capital dels censals es resoldran amb l'expropiació de les propietats. Per aquesta via d'expropiació dels sectors camperols més dèbils, s'eixamplaran patrimonis i es concentrarà la propietat agrària en una nòmina de famílies destacades.

A l'ombra d'aquest sistema va créixer un estrat de grans arrendataris que sotsarrendaven les terres, les cedien en parceria o les explotaven directament amb mà d'obra jornalera. Llogar-se a jornal, encara avui, és una forma de completar ingressos per part del llaurador propietari de terra d'insuficient rendibilitat per la seua excessiva fragmentació, afavorida per models familiars i costums hereditaris.

Propietaris amb càrregues de censals (1566-1675)

Vàlua propietat	Total propietaris		Propietaris amb censals		Vàlua censals	
	1566	1675	1566	1675	1566	1675
< = 50	254	122	89	4	544	11
51-100	84	114	59	10	442	5
101-200	43	121	31	16	239	18
201-300	18	43	15	13	155	82
301-400	2	34	1	8	12	34
401-500	1	12	1	3	11	12
> 500	2	34	1	20	10	102
	404	480	197	74	1.413	264

Font: Domingo, 1983: 141-143. Elaboració pròpia

Volum real terra gravada amb censal

	1566		1675	
	Parcel·les (ha)	Propietaris	Parcel·les (ha)	Propietaris
Horta	343	1.330	75	252
Secà	44	83	8	12
	387	1.413	83	264

Font: Domingo, 1983: 148-149. Elaboració pròpia

Les complexitats de la societat agrària: prohoms, propietaris i llauradors

L'any 1626, l'advocat Andreu Bosc reduïa l'immensurable nombre de gradacions i la complexitat de la societat del seu temps a proporcions raonables, emprant un vocabulari institucional. Comença amb la distinció de tres braços, aquells que estan representats en les Corts del Regne: els dos ordres privilegiats dels eclesiàstics i els militars, i el tercer ordre de la gent comuna, el braç reial. Tot seguit, Bosc diferenciava en el braç reial, tres mans: la mà major —prohoms—, la mitjana —ciutadans de menor grau, terratinents i artesans propietaris i aquells que exercien "la intelligencia de les arts de les quals se ha de saber", com ara els mercaders i notaris— , i la mà menor —el comú de la gent, el llaurador.

En qualsevol vila reial, aquesta tríade de mans es mantenia l'any 1739, tot i que ara la recaptació de l'impost de l'*Equivalente* la batejava d'acord a la vàlua dels béns declarats pel contribuent amb llenguatge fiscal: grans, mitjans i menuts propietaris.

Aquestes diferències socials del segle XVII i del XVIII, poc més o menys, corresponen a la noció moderna de la classe dominant, la mitjana i la treballadora. Des del segle XVII, en el llenguatge oficial s'havia reemplaçat de manera efectiva la divisió social predecessora medieval del prohom, el capellà i el camperol.

Els prohoms, els terratinents grans propietaris o les classes altes i dominants han estat els membres més visibles de la societat i, en molts aspectes, els més fàcils de definir. Aleshores, el seu nucli el constituïa un patriciat, emmarcat, d'una banda, per una reeixida elit integrada per una amalgama de nobles urbans —"cavallers i generosos"—, ciutadans honrats, advocats, rics terratinents. Cap al 1700, aquesta àmplia classe, que es distingeix principalment per la seua pretensió de dur una existència rendista i de gaudir de reconeixement públic, controlava una proporció considerable de la riquesa urbana i rústica —gairebé una quarta part de la propietat—, i també un ampli conjunt d'altres recursos tant socials com polítics i culturals.

Malgrat l'elevat nivell de mobilitat d'algunes famílies dins els seus rengles, la seua posició privilegiada va romandre sense qüestionar, en termes generals, al llarg d'aquest període. Amb això no es vol dir que les elits no canviaren durant aquests segles turbulents. Tot al contrari: van experimentar una transformació molt important en consolidar-se dins les seues files un sector rendista i professional poderós que acapararà el mercat de la terra en competència amb les classes mitjanes, majoritàriament llauradors i en un nombre més reduït mercaders a la menuda i botiguers o artesans i els professionals, com ara els notaris, que consideren la propietat de la terra com

un element clau en la pugna per l'ascens social. Tots empraran la vinculació de béns, que fixa perpètuament la línia de successió determinada pel fundador del vincle per preservar el patrimoni i adquiriran noves propietats en les subhastes públiques dels béns desamortitzats a les institucions eclesiàstiques el 1798, 1805 i 1807 i amb pagaments parcials en *Vales Reales*, títols de deute públic fortament devaluats, vendes dels béns desamortitzats.

La gent comuna, el poble pla constituïa una categoria social ben definida, que gaudia d'un reconeixement públic considerable a l'hora de conformar solidaritats. La percepció d'aquest fet va contribuir a la difusió del mite que hi havia poca gent pobra a Vila-real, i encara menys gent rica; es tractava d'una "ciutat per a tots", és a dir, amb una classe mitjana àmplia i relativament pròspera. En realitat, les fronteres que separen un sector de l'altre estaven lluny de ser impermeables. Gràcies a la riquesa o al favor reial —coses que sovint anaven unides— es podia de manera gradual, "de grau en grau", ascendir des dels "més ínfims estats" a la categoria de ciutadà honrat o "hidalgo de casa y solar conocido" al segle XVIII. Tot i que l'exercici de les armes era socialment més considerat, la majoria dels viatgers d'aquest itinerari lliscós es preparaven en el camp de les lletres. És a dir, amb una educació formal i la provisió de títols universitaris en dret, teologia i, en menor nombre, en medicina. A la vista de l'èxit que dóna el títol en casos com el dels Mascarell (Arroyas, 1993), no es poden qüestionar les grans possibilitats de què disposaven aquells que gaudien de prou paciència, diners i connexions per a ascendir en l'escala social.

Tanmateix, cal no caure víctimes de les il·lusions que proporcionen la prosopografia dels membres més visibles d'aquesta mà mitjana. Atesa la ferma aliança de la monarquia amb la classe dirigent, la majoria dels seus membres tenien poques eleccions fora de pagar i queixar-se per la mala administració de l'oligarquia local o blasmar l'endeutament crònic de les finances municipals a conseqüència de les exorbitants demandes fiscals de la corona.

Malgrat el seu paper limitat pel que fa a la política, el poble —llauradors petits propietaris i jornalers o artesans a jornal de mestres rics— és un component sempre present en els desordres i conflictes. La por als desordres decidirà les autoritats a assegurar la subsistència de les classes populars en temps de crisi. En els pitjors anys de crisi financera, la principal causa del deute públic van ser les despeses en gra i altres comestibles. Aquest detall suggereix que l'estabilitat, l'ordre de la vila es compra al preu d'una certa acomodació social. L'aparent cohesió social descansà en la pràctica en saber acomodar el poble com a clientela de la classe dirigent i aprofitar-lo en les seues lluites pel poder i mobilitzar-lo a l'hora de fer públiques revindicacions amb la política de la violència del carrer.

Els ciutadans moderns eren conscients de les significatives i, fins i tot, extremes variacions en els nivells de riquesa dins la vila i els ravals, així com de la pobresa estesa que la prosperitat de les seues classes altes i mitjanes no podia encobrir. Aquesta prosperitat no era producte de l'economia urbana sinó també i, sobretot, del camp, el veritable fonament de l'economia de Vila-real fins la segona meitat del segle XX.

El *Manifiesto de Bienes* de l'any 1739 censa 762 cases en les quals el cap de família es declara com a llaurador. Més aclaridor resulta el Cens de Floridablanca del 1787: dels 978 veïns que apareixen com a llauradors, 578 són propietaris i 400 es presenten com a jornalers. El padró de béns de l'any 1786 matisa les consideracions del cens i deixa veure grans diferències entre els 1.613 propietaris de terra.

Distribució urbana dels propietaris de terra

Vàlua fiscal terra (lliures)	1566			1675			1786		
	Vila	Ravals	Forasters	Vila	Ravals	Forasters	Vila	Ravals	Forasters
0,25-5	223	23	516	217	86	205	266	760	393
6-20	134	11	193	24	30	64	65	105	181
21-30	11		13	16		3	4	4	1
> 50	2		2	3			1	1	1
	370	34	724	260	116	272	336	870	576

Font: Domingo, 1983: 141-149. Elaboració pròpia

Vila-real és inqüestionablement una població agrària, no només pel seu paisatge urbà aclaparadorament rural del carrer d'Avall on, de les 127 cases censades el 1739, 105 són de llauradors, o els ravals, 275 cases de petits propietaris i jornalers sinó, sobretot, perquè el treball del camp, tant en moments de producció de subsistència com en els de cultius comercials per a l'exportació, reclama i absorbeix la plena activitat de la majoria de la població i això està sempre present en l'arquitectura de les cases i condiciona l'estructura urbana. Tot i això, l'agricultura de subsistència, el cultiu de plantes industrials i, ja al segle XIX i XX, la citricultura coexisteixen en l'espai urbà amb una variada gamma d'activitats manufactureres, moltes d'elles derivades de l'agricultura, d'altres complementàries i necessàries per l'abastament local.

L'obrador artesà està present en tota la sociotopografia urbana. Ocupa la major part de les cases dels artesans i es fa present en torns de filar i cardes i altres estris en les cases dels llauradors que descobreixen tota una economia secreta amb la qual la família completa els guanys del camp. Dins la vila, la producció artesanal s'organitza en petits tallers de caire familiar junt als espais econòmics d'iniciativa municipal —almodí o botiga del forment i sitges, venderia de la sal, flequeria, pes de la farina i del contrast, forns de coure pa, taules de la pescateria o de la carnisseria, els clots arrendats o en propietat de l'adoberia, la forja—. Els obradors amb botiga, oberts als porxes de la plaça, en unes poques cases del carrer Major, al carrer d'Amunt i raval de València es presenten com a espais de producció en els quals l'artesà manufactura i comercialitza la peça a l'aixopluc d'una organització gremial, imitada de la ciutat de València i amb dependència, en algunes ocasions, de les directrius del govern gremial de Castelló.

Els components principals de l'artesanat local eren els paraires, teixidors, torcedors i velluters de seda i, en general, els oficis relacionats amb la manipulació de les fibres tèxtils o les primeres matèries. En termes d'ocupació, aquests oficis són sempre més nombrosos que no aquells altres que transformaven productes semielaborats —sastres, sabaters—. Per això, aprofitarem el que sabem d'ells per caracteritzar l'artesanat d'aquests segles.

Uns pocs d'aquests artesans eren negociants o mercaders a la menuda que no només traficaven partides de llana, draps de cànem o seda, arribat el cas, també podien actuar com a organitzadors de les diferents fases de fabricació. Tanmateix, la major part de l'artesanat manté obradors amb aprenents i oficial que comparteixen l'espai de la vida quotidiana de la família de l'artesà. Al costat d'aquests obradors, habilitats i facultats pel corresponen gremi, la filatura fou tothora un treball invisible, l'ocupació característica d'un gran nombre de dones i població infantil i fins i tot de famílies senceres de llauradors o menestrals necessitats d'ingressos complementaris per a viure.

Els mestres més rics eren els qui acaparaven la mà d'obra de l'aprenent —"afermaments"—; de manera que dos de cada tres paraires, velluters, soguers o teixidors no podien tenir cap aprenent i les dues terceres parts no menaven més d'una parella de torns o telers. La precarietat de molts dels artesans s'aguditza, sobretot, el grau de dependència que havien contret amb el capital d'origen mercantil. L'any 1566, els paraires, o el 1687 i 1749 la majoria dels velluters i torcedors de seda es queixaven o es declaraven endeutats amb mercaders i negociants que monopolitzaven l'adquisició de matèries primeres, la seua distribució i la comercialització del producte resultant.

Fos l'obratge de la llana, la manufactura de la seda o la indústria del cordam i el drap i llenç de cànem, tota ella estava corporativitzada, subjecta a una minuciosa reglamentació que enquadrava tant el treball com els diferents processos de fabricació i qualsevol aspecte de la vida de l'artesà. Les repetides ordinacions gremials, oportunament sancionades per l'autoritat municipal, prefixaven tant les condicions de l'exercici de l'ofici —examen d'accés, jerarquia laboral, mitjans de producció— com les característiques del producte —qualitat i quantitat de primeres matèries—, els procediments de fabricació i la vida quotidiana i la mentalitat privada i pública dels artesans.

L'adoberia del raval de València, les moreres del Barranquet i la forja anuncien, fora de l'espai urbà, tot un seguit d'espais de producció artesanal. D'acord amb el creixement urbà, trobem major i menor nombre de forns de rajola i calç. Cal advertir, però, que les notícies que tenim de tots aquests llocs provenen dels conflictes que ocasionen. Entre els quals són freqüents els ocasionats per les basses d'amerar lli i cànem, sempre en entredit per la sanitat pública, o els molins drapers, en conflicte permanent per l'ús de l'aigua i trencament de les séquies.

El comerç local i l'abastament de la vila, tant els dissabtes de mercat, com al temps de la fira —advocada a Santa Caterina el 1602—, descobreixen que no només hi ha a la vila i ravals llauradors i artesans. La comercialització dels més diversos productes agraris i tèxtils en brut o en diverses fases de manufactura, l'important comerç de pelleteria, la variada peixateria, ferreteria —ferro, acer, armes, arnesos, frens, selles—, cuir o metall preciós —"obra d'or o argent"— suggereixen la presència d'un important sector terciari —prohoms, ciutadans, juristes, notaris—. L'evolució del consum, tanmateix, ens és poc coneguda. Els inventaris del segle XVI revelen una clientela reduïda. El consum es concentra en els estrats benestants; assenyaladament notaris i professionals del dret, l'ascens social dels quals en el decurs del segle XVI es manifestà, també, en el nombre, la varietat i la qualitat dels articles que posseïen. Destaquen les despeses tèxtils, caracteritzades pel gust per les sedes o draps estrangers de qualitat. Al segle XVII, les pautes de consum han canviat. D'acord amb els llibres del mercader francés Boixadell, la clientela de Vila-real és variada. Tot el ventall social és present, fins el llaurador amb pocs possibles. La major part s'aboca a la roba de vellut i uns pocs, a les modes franceses per a les grans ocasions. Abunden les vendes de les teles de lli i cànem per a l'aixovar domèstic. No és casual que el gros de les vendes de Boixadell siga "roba comuna" assequible per al consumidor menys cabal. Això no haurà estat possible sense un abaratiment de l'oferta de manufacturats i la possibilitat de satisfer els seus deutes a crèdit i aplaçaments al temps de la collita.

Com es pot comprovar en els capítols d'arrendament de les cises de *Mercaderies*, tant al mercat com a la fira concorren majoritàriament els habitants de les poblacions de la rodalia. En temps de malaltia i guerra, en què les portes de la vila es tanquen, els intercanvis es fan "fora lo portal". És a dir, en tot temps, la vila és molt conscient que per a viure necessita ser abastida. L'aprovisionament de la matèria primera de l'alimentació dels veïns és garantia en temps de crisi de subsistència i alça de preu amb l'emmagatzemament del cereal a les sitges excavades al sòl de la plaça i la distribució

i revenda a la botiga de forment o l'almodí. El 12 de gener de 1706, les autoritats borbòniques trencaran l'escut de l'almodí i cegaran algunes sitges i demostren, així, que la vila deixava de tenir assegurat el pa per "gracia i voluntad de Nuestro Señor el Rey". Al llarg del segle XVIII, l'almodí s'arrendarà a particulars més ocupats en els guanys propis que en el bé comú i el veïnat reemplaçarà les sitges comunitàries de la plaça per les particulars, soterrades davant la casa pròpia o al corral i el rebost.

La mateixa dependència de l'exterior trobem en l'abastament de mà d'obra qualificada. Fins l'any 1568, és aclaparadora la presència de mà d'obra i mercaderia a la menuda musulmana en l'abastament de la vila. Des del 1572, els abastadors moriscos se substituiran per artesans, tractants, negociants i mercaders a la menuda francesos. En les corts del 1645, es denunciava que el comerç de teixits a la menuda estava en mans de francesos. Al segle XVIII, reforçats pels maltesos (1765) i genovesos (1773), arribaran a controlar el mercat d'importació i exportació, així com l'interior. Els Lostau, Parra, Sichet, Sarthou són part d'una xarxa comercial i financera que l'any 1773 s'estenia per totes les duanes marítimes fins el port de Cadis i estava present en qualsevol mercat i tracte. Tots ells, segons Godoy, eren "una de las columnas más fuertes de este Reyno en la Industria i el Comercio". De fet, els seus contactes i activitat possibilitaran la transformació de l'economia de Vila-real.

L'entramat d'aquesta manufactura urbana i indústria dels ravals i del món comercial, d'acord amb les necessitats dels habitants, determinen l'ampliació del recinte emmurallat, i l'expansió o densificació del teixit habitat. Les prohibicions recollides en les *Ordinacions* exigeixen localitzar moltes de les manufactures fora vila. La qual cosa transforma l'urbanisme originari. El resultat d'aquesta transformació es veu en el creixement dels ravals de València, Castelló i Onda. En tots els ravals és notable l'emplaçament d'una indústria que desplaça del centre de la vila la manufactura urbana i l'espai d'hàbitat. Això suposa una contradicció l'any 1562, ja que al temps que es modifiquen i milloren les defenses de la vila —muralles i portals—, se superen el seus límits defensius i l'hàbitat de la vila esdevé un espai obert. El Consell, al segles XVI i XVII, i l'Ajuntament, al segle XVIII, facilitaran i controlaran aquest creixement. Crearen avantatges per als nous pobladors, amb l'atorgament d'ajuts als qui construïren cases noves i ordenaren creixements lineals en els camins que eixien de la població.

Al mateix temps, es va regular la qualitat de la urbanització i de les noves edificacions, amb la posada en pràctica massiva de fórmules de contracte emfitèutic urbà que crearen unes construccions barates però de qualitat notable. D'acord amb aquests contractes, el propietari del terreny —el Consell, el 1486, o l'Ajuntament, l'any 1745— permetia edificar a l'emfiteuta en parcel·les del raval de Castelló o del d'Onda, però, a diferència del que passava en una venda, mantenia els drets de propietat sobre l'edificació i romania interessat en la construcció realitzada. El procés d'urbanització havia de ser ràpid i el resultat sòlid i durador, per tal que el cens es pogués cobrar aviat i indefinidament. Així, en els contractes s'incloïen obligacions per a l'emfiteuta que pretenien, entre altres coses, evitar problemes legals durant la urbanització —dret de càrrega en una paret mitgera i obligació de deixar carregar al veí en l'altra—; resoldre entrebancs urbanístics —desnivells, terraplenaments— i assegurar la qualitat de la construcció —fonaments, bigues de fusta, parets, finestres—.

És molt més complicat donar una noció concloent de com es trobava distribuïda la riquesa dins de l'espai urbà. El projecte per a pagar el servei reial que va ser votat a les Corts Valencianes del 1626 dividia la societat local en sis nivells de riquesa. La distribució dels rics i els pobres pels "carrers i filloles" de la vila i els ravals, mostra el predomini de la gent rica al carrer Major i dels treballador i els menys afortunats al raval.



Heràldica de la família Llorens, 1747. Arxiu Municipal de Vila-real. Fons Llorens

L'any 1611, la casa del cavaller Don Alvaro de Castellví es distingeix per l'heràldica de l'orde de Montesa, la de Cristòfol Guimerà per l'escut de l'orde de Calatrava i la de Bonanat Guimerà, per l'escut quarterat en creu. Tal com es veu en el *retrato* de la vila, dibuixat pel veí del carrer d'Amunt Mateu Viciana per a la *Cronica de la ciudad de Valencia y su Reyno*, escrita pel seu pare Martí de Viciana l'any 1563, les cases de dues plantes de les famílies dels ciutadans Bellot, Gil, Porta, Pitarch, Cabrera, Sant Esteve, Mascarell tenen com a veïns les botiges del mercader Beltran, el *sombrerer* Hernández, els sastres Ripollés i Jabres, el teixidor Bernat i Moliner, el cerer i confiter Peris, l'apotecari Sart, el cirurgià Soler i les escrivanies dels notaris Jordà, Pitarch, Rocafort. Les cases de "solar conocido" es bastiran al segle XVIII al carrer Major, a la porta d'elles camparà l'heràldica dels Mundina o els Llorens. El carrer d'Avall és domini dels Pujol, Pasqual, Herrero, Balaguer, Benlloch. El carrer d'Amunt, de la vídua i hereus de Pere Canós, Miquel Gil, Amposta, Mata, i en ell tenen bon passar la família del ciutadà Benet, el pubill Jerònim i el metge Joan, el vicari de l'església parroquial mossén Jerònim Sart i mossén Joan Jordà i s'obri camí el notari Ramos. El raval d'Onda s'admira de l'art de l'empeltador Jaume Mezquita i el de València, amb les sentències del pare guardià del convent de Santa Bàrbara, les sabates del sabater Cano, les espardenyes dels Llazer, els canemassos dels teixidors Marçal i Redó i els paranys per "fembra i tord" contat a la taverna pel fadrí Saera. El raval de Castelló acull els nouvinguts Sans, Pallarés, Lloti, Monfort, els pedrapiquers Bellaire i Llazer, La Torre, Gargallo, Gorris (AMVr Peita, 857).

Tot i això, una distribució antrotoponímica a partir dels *Llibres cappatro de la peita* a l'època foral i els *manifestos* i *padron de bienes* al segle XVIII i XIX descobreix que en no poques ocasions el llinatge ric, tot i tenir al seu origen l'alberg —illa de cases— o la casa pairal al carrer Major, al llarg del temps, es distribueixen per tota la geografia urbana. Tot està en funció de la grandària de la família que conforma el cognom. Els cognoms que es mantenen al llarg del segles per dues o tres famílies mantindran al 1778 o el 1843 la seua presència en el lloc que ocupa l'alberg o la casa originària del llinatge el 1366 (AMVr Cl. 327: 85v.; ARV Bailia, lletra E, 928). D'acord amb el costum de transmissió de la propietat, l'alberg o la casa es dividirà en cases mitgeres,

que s'ocuparan per la família de l'hereu o de la filla casada. Cada matrimoni i herència suposa, en molts casos, noves divisions de l'immoble. Aquell cognom biològicament més prolífic, com els Martí o Calaceit, o amb fortuna adversa es reparteixen per tota la vila i els ravals, tot i mantenir un major grau de riquesa i tenir major consideració social.

Tanmateix, no menys cert és el fet que la majoria dels agermanats, avalotats del segle XVII i, sobretot, maulets del 1706, 1710 i 1720 i carlistes del 1833 són gent dels ravals (Gil, 1987).

Els fonaments del "bon ordre" en la societat rural: solidaritats i aliances

És en les relacions entre l'articulació social i la representació política on es comencen a detectar divergències significatives. El govern municipal delimita els patrons fonamentals de l'organització urbana en quatre parròquies o quarters —barris—. La identificació de persones en les eleccions dels càrrecs municipals fins al segle XVIII fan sempre referència a la seua condició de parroquians. Era aquesta la condició oficial que delimita l'accés als càrrecs polítics. Potser cal explicar que l'activitat política formal estava centralitzada en el justícia —proposat pels jurats— i els quatre jurats —un per parròquia— elegits pel Consell, constituït d'acord a les demarcacions parroquials.

La parròquia o el quarter, a més a més, acomplia el paper d'enllaç decisiu en la cadena de l'administració municipal en les dues àrees claus, la defensa i la fiscalitat. Això que és cert en relació amb el règim municipal, ho és també pel que fa als aspectes més importants de la vida social: la identitat col·lectiva està arrelada en la parròquia, en el barri, en el carrer on es viu. Des del segle XIII, l'advocació de cada parròquia o quarter a Santa Maria, Sant Miquel i Santa Llúcia, Sant Julià, Santa Caterina, així com, en els segles XVII i XVIII, les ermites, capelles, capelletes i retaules ceràmics dels carrers dedicats a tot un ben orquestrat santoral tridentí, identifiquen els veïns i els fan gelosos dels seus privilegis de pertànyer a un espai reconegut públicament. Això reforça o configura un esperit profundament conservador, tant pel que fa a la transmissió del patrimoni, de les pertinences visibles de la família, com a les possessions menys tangibles, com ara l'honor d'exercir la representació política de la parròquia al Consell o el clavariat a la festa del carrer.

Les relacions socials prenen la forma d'una molt densa i complexa xarxa d'interaccions. Nombroses solidaritats —família i parentela, patrons i clients, coresidència, amistat i germandat rituals—, connectaven els individus discontínuament tant de manera vertical com horitzontal. Ja s'ha assenyalat com les pautes de residència mantingueren un grau elevat de barreja social. La segregació de classe característica de les ciutats durant els segles XIX i XX tenia pocs precedents en l'era preindustrial, quan tothom vivia en una proximitat no forçada. I si bé de la proximitat no en resultava automàticament la comunitat, la barreja física de la classe alta, baixa i mitjana proporcionava un cert sentit d'identitat de barri que es basava en la creença àmpliament compartida que els veïns o coparroquians es devien els uns als altres obligacions especials.

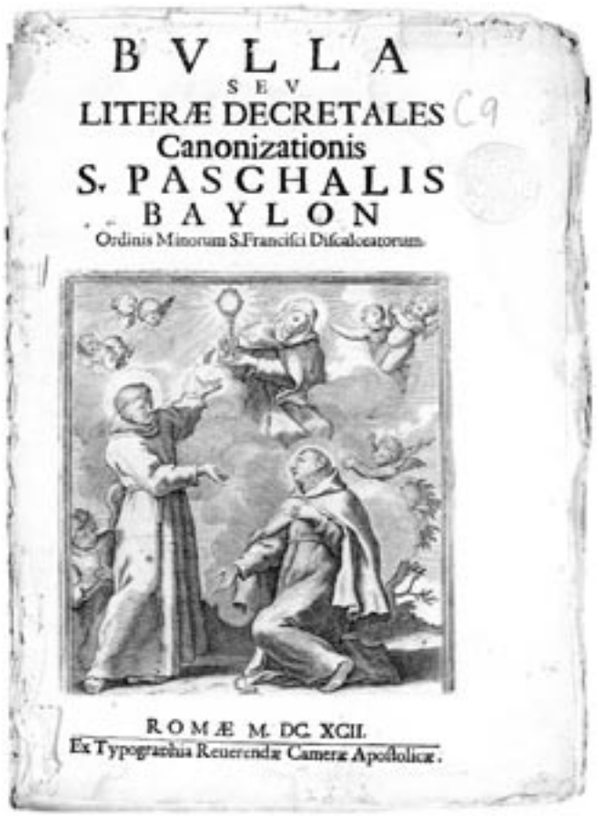
En aquesta mentalitat arrelen les aliances de classe, especialment, quan la vila s'enfronta amb els poc populars dirigents forans. En aquests moments, s'arriba a situacions

Diputats del braç reial, obra de Joan de Sarinyena, 1592. Palau de la Generalitat. València



certament dramàtiques i no es dubta, en sentir-se *cos únic*, a enfrontar-se a l'alta política eclesiàstica i estatal. Dels molts exemples que hi ha de cooperacions interclassistes —tots ells allunyats dels antagonismes de classe que alimentaren les Germanies del segle anterior—, n'és un el front comú de l'any 1619 de totes les classes socials contra el general dels franciscans per la venda del cap de sant Pasqual a la Generalitat. Aquesta coalició de tot el poble, en una causa comuna encapçalada per la confraria de la Sang, resolta violentament amb l'empresonament i procés per l'Audiència de València de 80 veïns "de toda condición, edad y sexo" per haver-se enfrontat "sin reparar en medios" a l'Església i Generalitat i haver menyspreat l'autoritat reial, es reproduí, a imitació de la ciutat de València, contra el comte d'Oropesa entre 1646 i 1648. El virrei d'Oropesa en aquesta data va intentar sense èxit d'abolir el sistema d'insaculació del govern municipal i nomenar directament els jurats. L'obstrucció de la intenció del franciscans i del virrei d'Oropesa testimonia l'eficàcia d'aquestes aliances temporals, en especial quan les polítiques reials limitaren substancialment la llibertat dels funcionaris de la Corona de maniobrar i dividir l'oposició.

S'ha triat el primer exemple tenint en compte la participació decidida dels majorals i confrares de la Sang de Jesucrist i amb la finalitat de cridar l'atenció sobre el paper que van tenir les confraries de devots. Des del 1602, la confraria constitueix una de les característiques més distintives de la vida religiosa i social. L'amistat sagrada dels germans i les germanes confraternals era un dels vincles socials més profunds. Ser membre d'aquestes corporacions era voluntari i sovint incloïen tant dones com homes. L'església parroquial i els convents de franciscans, carmelites i dominiques allotjaven diferents categories d'associacions religioses tant penitencials com d'altres menes, que oscil·laven, pel que fa a la grandària, des d'un grapat de membres fins a nombroses corporacions com la confraria del Roser o la de la Puríssima i d'altres


BVLLA
SEV
LITERÆ DECRETALES
Canonizationis
S. PASCHALIS
BAYLON
Ordinis Minorum S. Francisci Discalceatorum.
ROMÆ M. DC. XCII.
Ex Typographia Reuerendæ Cameræ Apostolicæ.

Butla canonització sant Pasqual Baylón.
Archivo de la Provincia de San José.
València

de caràcter penitencial com la Sang o els terciaris franciscans. Aquestes associacions proporcionaven un espai ritual per a la convivència de diferents ordres socials.

La mateixa forma de sociabilitat interclassista es troba a les obreries de l'església parroquial i conventuals o als treballs comunitaris, tot i que tant les obreries com les obligacions comunitàries cada vegada es fan més classistes. Les primeres, queden constituïdes tan sols per "personas de calidad", en les segones abunden els casos de persones que s'escapolien mitjançant pagament o substituïts —molts dels substituts esclaus—.

En els expedients judicials es documenten, també, diverses pautes informals de sociabilitat: la taverna, el moment de llogar-se a la plaça, anar a per aigua als pous o a coure el pa al forn i el mercat o la pràctica de la caritat per part de l'elit i de la classe mitjana proporcionaven nombroses oportunitats de contacte entre diferents grups i classes socials. En tots aquests espais, fins i tot les fronteres de gènere podien ser superades a través, per exemple, de confiança, crèdit, obligació mútua, fins i tot amistat es podien distribuir entre un ampli ventall social, tal com els llegats i les concessions de responsabilitats personals dins dels testaments suggereixen sovint. I així com difícilment es pot qüestionar que bona part de la gent vivia en el seu petit món, la majoria dels membres del qual procedien de bases socials similars, les abundants oportunitats de contacte i intercanvi a gairebé tots els nivells socials van contribuir molt a minorar el sentit de distància imposat.

En el "bon ordre" arrelava l'estabilitat de la societat. L'ordre, d'acord amb el cronista Escolano, és l'"ánima del universo, y a esta cuenta serán cuerpos sin alma las [repúbliques] que no la tienen". Per això es cuidava d'ell no només el govern de la vila que administra i regeix "la cosa publica" sinó, també, l'Església. No debades, la *Cartilla y breu instrucció de la doctrina christiana* (València, Pere Huete, 1571) avisa que la vida de tothom cal ajustar-la als articles "contenguts en lo Credo de Deus, los quals son catorze, ço es, set pertanyents a la divinitat y set a la humanitat de nostre redemptor" i mana: "Qualsevol bon chrístia ha de fer quatre coses que son: creure, obrar, apartar-se dels vicis y pecats y saber y orar les oracions que la sancta Mare Església té ordenades".

A Vila-real, les conseqüències de la reforma del Concili de Trento (1545-1563) es van deixar notar des de l'últim terç del segle XVI amb el reforçament del paper de la parròquia de Sant Jaume en la vida quotidiana privada i publica, instada amb vigor per mitjà de la visita pastoral del bisbe de Tortosa (APVr Llibres visites pastorals, I) i la creixent presència dels ordes conventuals el 1575, 1593 i 1639: franciscans, carmelites, dominiques (Traver, 1909: 258-411). Des del 1604, l'orde mendicant dels franciscans serà la que gaudirà de major prestigi, gràcies al predicament que dóna tenir el cos incorrupte d'un sant: Pasqual Baylón.

Tot i que el clero de la parròquia de Sant Jaume és el responsable directe de fer complir "l'ordé que en ella es dona i apren per viure i ben morir". Un orde que es feia públic quan el terme era beneit cada diumenge entre la Creu de Maig —festa de la Invenció— i la Creu de Setembre —l'Exaltació— per protegir-lo de la maltempsada climatologia i de les plagues. La mateixa benedicció rebien totes les cases i corrals, visitades una darrere l'altra pel rector en el salpàs. L'església parroquial de Sant Jaume és el lloc central del culte, on es bateja, on se celebra el matrimoni, on cal complir el precepte pasqual i el dominical, on s'administren els sagraments i els dies de festa —més de trenta al llarg de l'any— i en el temps d'advent i quaresma s'aprén el catecisme i s'escolta la paraula divina en la llengua del poble —tot i que des del 1477 el castellà fa aparició a la trona (Pitarch: 271)— i on s'acomiada el difunt. En les seues



Processó. Ceràmica. Col·lecció particular. Vila-real

capelles laterals, les famílies més assenyalades institueixen beneficis i l'advocació es fa obra d'art en l'arquitectura, el retaule o l'altar. A un dels beneficis s'associava la funció d'organista i mestre de capella, que, fins el 1778, s'ocupava, també, de mestre d'infants, tot i que en la seua contractació intervenien les autoritats municipals. Les relíquies i *la plata*, guardades en la sagristia i inventariades tots els anys pels jurats de la vila, mostren el poder —*honor, devoció*— de l'Església. Les autoritats municipals apareixen sempre com a patrons dels béns de la Sagristia i les obreries o la fàbrica parroquial —Junta de Fàbrica, al segle XVIII—.

Les campanes s'empraven tant per al toc de les hores com per a assenyalar els fets vitals de la comunitat i per a alertar davant el perill. Els voltants de l'església acollien el fossar; i l'atri era com la prolongació del Pla de l'Església, servia com a lloc d'esplai i reunió, malgrat les prescripcions dels bisbe que maldaven per preservar el seu caràcter sagrat.

L'any 1579, el notari del Sant Ofici, Baltasar Gil, felicitava els inquisidors valencians per ser l'eix vertebrador del bon ordre en "temps de multitut de peccats e desórdens". Ningú podia dubtar d'aquesta veritat, vist el sentiment de la gentada de Vila-real, que en peregrinació havia anat a València per assistir a l'Acte de Fe, quan van veure el moliner del molí de la Roqueta, Joan Gineta, amb "coroca, vela i soga", després de cinc anys sense saber res d'ell i com "tots s'espantaren i feren la creu" en escoltar:

> Reconciliado por la secta luterana:
>
> Vilareal. Maestre Juan Gineta, francés de nación, vezino de Villa real, vino por un testigo y dixo de si que siendo domingo havia oído un sermón de luteranos sobre que no se havia de rogar a los santos. Siendole mandado volviese otro dia a la Audiencia, huyo y anduvo ausente tres años. Por esta razón y un testigo que dixo que el y otros eran luteranos fue preso. Nego, hizieronse diligencias. Confeso haver oído el sermón y haver leído y tratado y comunicado con otros franceses luteranos. Reconciliado con confiscación de bienes, cien açotes, galeras tres años. Coroca, vela, soga (AHN Inq. ll. 936, 235v.-236r.)

Vila-real, com a vila del bisbat de Tortosa, va ser incorporada al districte del Tribunal de la Inquisició de València l'any 1492. La presència i el control del Sant Ofici en la vida quotidiana es fa present amb tot un seguit de comissaris, notaris i familiars. Tots ells són *els ulls i les orelles* de la Inquisició a Vila-real fins al 1820. Comissaris, notaris i familiars del Sant Ofici van ser una peça clau de l'engranatge inquisitorial. Emplaçats entre els inquisidors del Tribunal de València i els eventuals reus locals, oficialment s'ocupaven d'encoratjar les delacions i imputacions al si de la comunitat i, sobretot, d'informar el Tribunal.

La condició de familiar era cobejada no sols pel temor que infonia, sinó, a més, pels avantatges que solia comportar —fur especial, exempcions fiscals, llicència d'armes—. De fet, el servei a la Inquisició és un dels esglaons més emprats per a l'ascens social, com es pot comprovar en el cas de famílies com els Albiol (1616), Aliaga (1679), Bellot (1607), Cabrera (1766), Franch (1717, 1748), Galindo (1782), Gil (1726), Jordà (1597, 1629), Mundina (1713), Sebastià (1740), Soler (1611), Vives (1739) (AHN Inq. Inf. Genealógicas; leg. 1786/13). Tots els pretendents al títol de familiar responen al mateix perfil sociològic: major de vint-i-cinc anys, *rico* —benestant— i, sobretot, *quieto* —assenyat—. Pocs d'ells van destacar en el servei al Sant Ofici. El notari Palanques, potser l'excepció el 1706. La seua actuació proborbònica, d'acord amb les directrius dels inquisidors, descobreix el pes polític que sempre va decantar el Tribunal del Sant Ofici a favor del centralisme i l'autoritarisme. D'altres com els Cucalo-Montull (1570), Blau (1625-1650), Insa o Llorens (1796-1805), emparats en la pràctica del secret i en el privilegi de la institució, van aprofitar la Inquisició en benefici propi per teixir un vel espés d'interessos, clients i esdevenir, sovint, una gens menyspreable força de cacic.

Un dels personatges més sinistres de la història de Vila-real del segle XVII, Jaume Blau, va saber aprofitar-se d'aquesta realitat que amaga la *familiatura* inquisitorial. Va aprofitar el títol de familiar del Sant Ofici i la seua condició de ciutadà i justícia de Vila-real per consolidar un important patrimoni "sin reparar en medios". Entre 1622 i 1650 va campar a plaer, malgrat "ser aborrecido i temido" i haver-li seguit quatre processos criminals l'Audiència i dos la mateixa Inquisició. Amb habilitat va saber convertir els seus processos en oberts enfrontaments entre les dues institucions. A conveniència sabia fer valer la seua condició de familiar del Sant Ofici quan volia empresonar-lo l'Audiència o la de justícia del rei, quan els inquisidors li obrien causa. Al llarg de més de vint-i-cinc anys es va servir dels càrrecs de justícia i mostassaf i dels privilegis de familiar en benefici propi. Fins a la seua mort el 1650, va controlar el govern municipal, sabia el poder polític i també l'econòmic que significava aquest control per fer valer els seus interessos o per atemorir els possibles enemics o competidors: "sabia a quien exigir ojos cerrados", com resoldre "fuera quejas de los enemigos que tuvo", quan calia amenaçar amb "el temor del desorden, favoreciendo bandoleros y hombres facinerosos" i, fins i tot, "mandar hazer algunas muertes en diversas personas y a los principales testigos" (AHN Inq., 5312/80, 840; ARV Mestre Racional, 11731).

El mateix cal dir de l'advocat Font d'Ursinos, que no va dubtar l'any 1746 a preparar testimonis contra el seu contrincant polític, l'incòmode i intransigent alcalde Manuel González —del qual, fins i tota la filla jurava davant els inquisidors que "tenia rabo" i "olia azufre"— o Francesc Insa i Joaquim Llorens, tots dos aprofitaven *la Cruz Verde* —distintiu del familiar del Sant Ofici— per dominar entre 1796 i 1805 el govern municipal, amb el suport de pobres i jornalers per menysprear els "caballeros hazendados y personas de notoria providad" i alterar fraudulentament les bosses d'insaculats per a l'elecció dels càrrecs públics.

Aquest profit de la Inquisició en benefici propi, el confirma el nombre total de vila-realencs processats pel Tribunal de València entre 1486 i 1820: 44 —41 homes i 3 dones—. D'aquests encausats, 15 van ser penitenciats en *Auto publico de la fe* a València, 3 *reprendidos*, 25 *suspensos* i 1 *absuelto ad cautelam*. Dels penitenciats, 1 va ser *relajado en estatua* —cremada la seua imatge— per judaïtzant en l'acte de fe del 1521 i els altres condemnats a galeres, presó i bandejament.

Tanmateix, i malgrat aquest control, no sempre la vila va viure en pau i ordre. La violència en tots els seus graus era una característica habitual de la vida civil. El dietari del rector valencià Pere Joan Porcar (1589-1628) —un dels documents més reveladors de tota l'època moderna— conté una implacable lletania de crims, malestar popular, revoltes del pa, pasquins, rumors de sedicions de moriscos i d'altres coses semblants. El mateix trobem en els dietaris dels segles posteriors i en les relacions de successos.

Les causes de la inestabilitat urbana, tal com existia, eren ben conegudes. La violència quotidiana s'expressava en picabaralles basades en l'honra i la deshonra, mentre que els episodis més extraordinaris de desordres col·lectius esclataven arran de les seqüeles de la guerra, els preus alts, les contribucions oneroses i la crisi econòmica general. Moltes de les respostes oficials fracassaven a l'hora de posar remei als greuges populars. Però, amb tot, pocs conflictes aconseguien de pertorbar els fonaments bàsics d'estabilitat i continuïtat de les relacions socials urbanes. Per sota de la superfície de violència i desordre, restaven obligacions i lligams profunds.

Més amenaçadores per a la pau social eren les rivalitats inacabables i les discòrdies considerablement sanguinàries entre nobles, molts dels quals utilitzaven de manera descarada bandolers i desafiaven obertament la justícia local. Les bandositats són un tret comú de la vida urbana mediterrània. Així, per exemple, als anys seixanta del segle XV, les disputes que tingueren lloc entre les famílies esquinçaren el "bon ordre" i exigiren repetides "paus i treves" (Felip: 51-87). Aquestes disputes entre l'elit local continuen al llarg de tota l'època moderna, que és l'escenari de bandositats aristocràtiques i d'altra mena i fa certa la fórmula "no hi ha bandolers sense senyors", repetidament emprada pels ministres reials.

Cal recordar, si més no, que els senyors jurisdiccionals dels segles XVI i XVII gaudien encara d'un dret múltiple i reconegut a la violència o l'ús de la força; oportunament plasmat i reglamentat en els furs, les constitucions o les lleis del regne. Doncs, en virtut d'aquests privilegis, qualsevol cavaller podia esdevenir un guerrejant amb facultat, per tant, de damnificar la persona, els béns i els drets del seu contrincant en una brega per malvolença, una vegada acomplert el tràmit preceptiu del desafiament previ. En les vint-i-vuit lletres de batalla adreçades des del 22 de febrer de 1406 al 28 de juliol de 1408 pel bastard Joan de Vilaragut a Pere Pardo de la Casta, el lector troba un gran nombre de frases insultants, moltes totalment ofensives per al bon nom de qualsevol cavaller:

> "no gosau acceptar los meus deseximents[…], car és notori a tothom que vostre pare à cavat, podat, laurat e fet tot ofici de laurador, e de açò ha hòmens en la Plana de Burriana, huy vius, qui l'han vist" (Riquer, I, 115)

L'any 1848, el poeta i governador de Castelló, Ramón de Campoamor, s'enfrontava a José Polo de Bernabé en un duel a pistola. El motiu: "el comunicado [publicat per Campoamor en *El Popular*] en que de la manera mas chocarrera llenaba de insultos al corresponsal de la *España*, que el creía ser Polo" (Gil, 2006a: 145-148).

Com es pot veure, desafiar-se, mobilitzar parents o valedors i fer-se la guerra no eren activitats exclusives de la noblesa medieval. La guerra privada, altrament, es desfermà amb tanta o més facilitat al si de l'oligarquia local, l'artesanat o el llaurador illetrat, que es fa fer i copiar l'oportú cartell de desafiament al llarg dels segles XVI, XVII, XVIII o XIX. Els uns i els altres, a més, tampoc no descartaven de fer-se ajudar, arribat el cas, per una colla o altra de bandolers. El joc de rivalitats i aliances familiars i de clientela fa que, sovint, el conflicte es convertesca en una lluita de faccions locals de llarga durada pel control del govern de la vila. El greuge particular esdevé, sovint, el substrat de les faccions polítiques locals.

D'altra banda, en les darreries del segle XVII, les bandositats es consideraven endèmiques, en paraules d'un exasperat virrei: "el terreno del Reyno de Valencia, [així] como produce trigo y cebada, brota también delincuentes, pues la semilla de éstos es casi inextinguible". La metàfora agronòmica del virrei és tota una declaració que el bandolerisme no és un desordre espontani dels "fills de la misèria", tal com li agradava de dir a Joan Reglà, és un tarannà peculiar d'arreu de la Mediterrània que té una trama força més complexa i uns actors entre els quals són presents el bandoler "fill de la benestança" o apuntalat des de dalt, en expressió de James Casey.

No tots els bandolers eren veritables saltejadors de camins ni membres habituals de quadrilles estables de malfactors, formades, majoritàriament, per llauradors o fills de camperols vinguts acceleradament a menys, jornalers sense terra, aprenents d'oficis artesans. Tanmateix, sovint, no eren sinó els seguidors circumstancials d'una bandositat qualsevol: ciutadans, llauradors, artesans, notaris i capellans que fan costat al capitost de la seua facció en el decurs d'una determinada brega urbana. Altrament, tampoc totes les colles —*partidas*— de veritables saltejadors no es dedicaven únicament a l'assalt del viatger. L'activitat d'aquestes colles fou prou dilatada i polifacètica: segrests, composició de persones benestants, falsificació de moneda, assalt d'alqueries i crema i devastació de collites i carnatges de ramats per comanda.

Vila-real també va ser testimoni d'enfrontaments ètnics. L'hostilitat de la xenofòbia popular sempre esdevindrà repressió institucional: primer contra jueus i musulmans, foragitats el 1492 i 1609 i en els segles XVII, XVIII i XIX; contra els artesans i comerciants francesos, bandejats el 1793 i massacrats el 1808, i els gitanos, en tot temps sospitosos d'enganys i malifetes.

La por a l'altre s'intensifica i es veu afavorida des de finals del segle XV per tot un seguit de circumstàncies econòmiques, socials i polítiques que aboquen a un tancament ideològic marcat per l'increment de la intolerància religiosa. En bona mesura, aquest clima cada vegada més opressiu era conseqüència d'una política uniformadora dissenyada des del poder, que es manifesta obertament el 1492 amb les notícies que arriben de la liquidació del darrer estat islàmic de la península i el foragitament de la població hebrea del call de la jueria o dels mudèjars de la moreria del raval de Castelló (1502) i l'expulsió general dels moriscos (1609). Amb les expulsions de jueus i musulmans culmina tot un seguit d'hostilitats envers les minories ètniques i religioses, que tenia arrels profundes i antigues.

La convivència es va assegurar i mantenir mentre aquestes minories van ser "els cofres del rei", guanys segurs del patrimoni reial, i es va tolerar per la necessitat de comptar amb unes comunitats que abastien de mà d'obra qualificada i serveis els obradors artesanals i el mercat local (Doñate i Magdalena, 1990; Meyerson, 1994: 393-467; Viciano, 2000). Tanmateix, el difícil equilibri entre l'antagonisme cultural i religiós i la convivència pacífica quotidiana havia quedat definitivament fracturat ja el 1391 amb l'assalt i la destrucció de la majoria de les jueries del regne, que a

punt va estar d'estendre's també a les aljames musulmanes. La pressió contra tots ells no deixaria d'incrementar-se al llarg del segle XV. La convivència s'havia fet difícil. Primer, per als jueus. Els cristians els acusaven de temptar la fràgil fe dels conversos —jueus batejats— i continuar instruint-los en els principis i la pràctica de l'antiga religió. Els anys 1486 i 1488, la Inquisició processava i penitenciava les famílies jueves dels pedrapiquers i obrers de vila Alonso i Fernando de Villarreal —Ferrando de Villareyal— per judaïtzants. Entre el 1450 i 1486, Fernando figura com a mestre en les obres de murs i valls o en la fàbrica de la Llotja de la ciutat de València al costat de Pere Compte (Zaragoza: 427). Aquest prestigi es pot generalitzar per al conjunt de jueus de Vila-real i motiu de ressentiments. Ressentits per la posició social del convers en la vida local, es tenien i manifestaven constants dubtes sobre la sinceritat de la conversió del jueu. Des de l'últim terç del segle XIV, l'antisemitisme està present en la societat de Vila-real i es manifesta públicament des del 1369 en els sermons contra jueus per conversos, com Pere de Conves o Joan Ferrandiç, contractats per la vila o des del 1376 en l'obligació imposada a tots els jueus de l'aljama d'actuar com a comparses en les representacions teatrals del *Devallament de la Creu* el Divendres Sant, (Doñate i Magdalena: 291-294) i l'esclat de violències i avalots contra l'aljama dels jueus de Vila-real els anys 1451 i 1477 (ARV Bailia, ll. 1151, 349v., 770r./v.). L'animadversió popular es converteix en repressió institucional quan l'any 1492 se'ls comminava a la conversió o l'expulsió.

Aquell mateix any, el Sant Ofici processava l'albeitar i músic Lluís d'Ixar per *moriscat* —"fer vida de moro" havent estat batejat— i el 1502, al temps que s'executava en la forca el bandoler musulmà Vellet, es foragitaven totes les famílies mudèjars que vivien a la moreria del raval de Castelló (1502).

Els conflictes contra els vassalls ramaders musulmans de les senyories veïnes, considerats i resolts legalment com a bandositats dels mudèjars o els enfrontaments per la competència econòmica en el món artesanal esclataran de forma violenta durant les Germanies i s'agreujaran amb la revoltes i repressions dels moriscos de la Serra d'Espadà (1526, 1568). Des del 1573 fins a l'expulsió general dels moriscos de l'any 1609, la relació entre les dues comunitats serà ambigua, ambivalent i certament força interessada. L'arribada de mà d'obra fugitiva del Bearn hugonot (França) minvarà la necessitat de l'artesanat morisc i descobrirà la xenofòbia antimusulmana en totes les zones urbanes. Les actituds xenòfobes es reforçaran amb mesures legals que limitaven la pràctica pública de la religió i formes de vida musulmanes. La publicística antimorisca, alimentada per l'interés religiós uniformador de l'Església —campanyes d'evangelització dels moriscos per frares exaltats del convent del Roser, visites del inquisidors— i la por —hàbilment aprofitada per les autoritats— que inspirava l'avanç dels turcs en el Mediterrani i els atacs de la pirateria barbaresca contra les costes de la mar de Vila-real i Borriana crearan, des del 1547, una opinió pública favorable a l'expulsió general dels moriscos.

Aquestes actituds afavoriran l'eficàcia repressiva del tribunal del Sant Ofici, establert a València el 1484. Tot i que estava dirigit especialment a vigilar l'ortodòxia dels conversos d'origen jueu i musulmà, ben aviat ampliaria el seu abast a d'altres àmbits de la cultura popular, les pràctiques sexuals i la dissidència política.

Delictes dels processats per la inquisició (1486-1820)

	1486-1520	1521-1620	1621-1700	1701-1819
Judaisme	4	1		
Mahometisme	1			
Luteranisme		5		
Proposicions herètiques				11
Supersticions		1	3	8
Sexualitat heterodoxa				6
Blasfèmies			3	
Total	5	7	6	25

Font: AHN Inq. Libros de Causas

En la intenció dels Reis Catòlics i els estaments del Regne, els seus veritables promotors i protectors, tant o més que les consideracions religioses pesaven les polítiques, ja que la Inquisició —l'única institució que abastava tots els regnes de la corona—, posava al servei de la monarquia un eficaç sistema d'informació i de repressió, a més de ser un poderós instrument d'harmonització legal i política (Gil, 2009).

Si bé no es pot parlar d'una acció conscient per part de la Inquisició, tampoc no es pot negar que la seua actuació tingué efectes col·laterals sobre la cultura valenciana del segle XVI i contribuí, amb la repressió d'idees, d'autors, editors i obres, a empobrir el panorama intel·lectual. Els casos de Joan Francesc Mas al segle XVI o de Juan Gil i Manuel Polo al XIX són paradigmàtics. Però, per important que fos l'impacte de la Inquisició en el teixit social i intel·lectual valencià, el replegament cultural i fins i tot lingüístic que s'opera en el trànsit dels temps medievals als moderns obeïa a moltes altres raons: polítiques, socials i econòmiques. Entre els pocs llibres que apareixen als inventaris *postmortem* dels protocols notarials, abunden els textos llatins de la pràctica professional —jurídica en advocats i notaris, religiosa entre la clerecia i casos pràctics entre uns pocs mercaders, artesans i moliners—. La resta és producció majoritàriament en castellà d'autors avui desconeguts i uns pocs llibres escrits en francés. La inflexió lingüística, inexorable, era ja un fet des d'abans fins i tot de les Germanies en els pocs llibres que posseïen els possibles lectors de Vila-real. Al segle XVIII, la relació de llibres, fulls i òperes en llatí, castellà, francés, italià, comprats i catalogats diligentment per l'il·lustrat Joaquín Llorens y Chiva —tot i el seu interés per la *Correccion de vozes y phrases que el vulgo, u comun de Valencia usa, o ha introducido hablando… en su materno idioma*, escrita per Carles Ros i impresa el 1771— i, a principis del segle XIX, la biblioteca del vicari Guerola són tota una declaració dels gustos i les intencions culturals de la burgesia i intel·lectualitat vila-realenca.

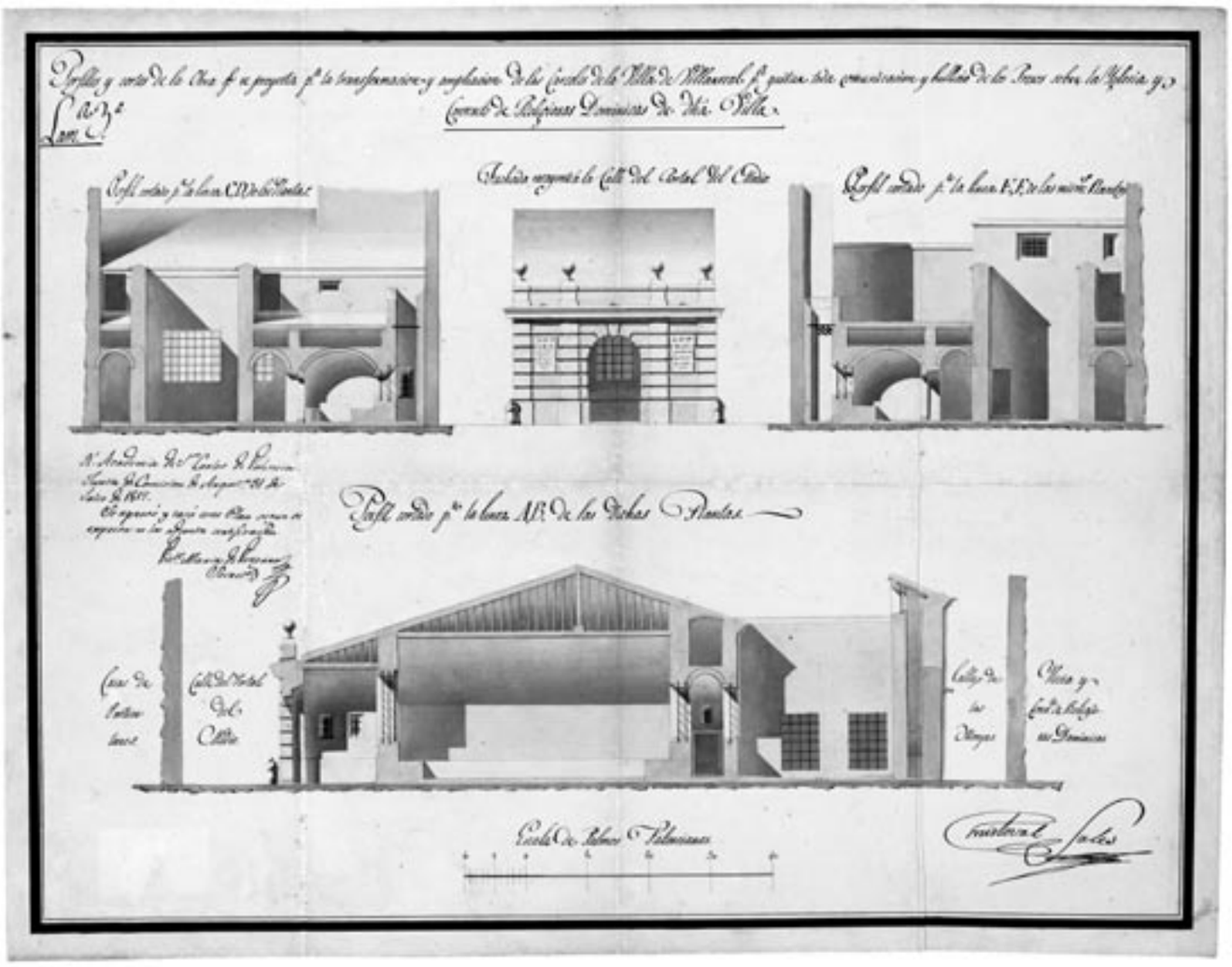
Marginalitat política i resposta social col·lectiva en temps de conflicte

A part d'aquesta violència més o menys crònica, també es pot distingir una mobilització col·lectiva concreta a favor del canvi o per a la defensa de les tradicions amenaçades per aquest (Pardo: 561-585). Tant pel que fa a la seua magnitud com a la seua organització i a la naturalesa de la seua amenaça a l'ordre existent, cal destacar dos conjunts de revoltes urbanes: les Germanies i, sobretot, les sèries d'aixecaments austriacistes contra les autoritats borbòniques el 1705-1706 i el 1710.

Amb l'excepció de la Guerra de Successió, cap altre episodi no va suposar al llarg de la història de la Corona d'Aragó una mobilització social tan gran com les Germanies. L'igualitarisme —que suggeria el nom de germandat— , el radicalisme social de l'ala més extremista del moviment i, sobretot, la forta participació popular evidencien sentiments de revolta que, sense cap mena d'ambigüitat, eren antiaristocràtics.

El primer tret a destacar de les Germanies és el protagonisme de les classes populars urbanes, a les quals se sumen després els sectors menys afortunats dels llauradors. Sembla clar que les Germanies formen part d'un dels últims capítols de la crisi del municipi baixmedieval. De fet, en les protestes, es repeteixen sense parar els arguments concernents a la corrupció administrativa de les institucions locals, l'elevat grau d'endeutament d'aquestes com a responsabilitat de les oligarquies locals amb consentiment de la corona. El fet que els alçats reiteraren —sobretot al principi— la seua adhesió al rei no s'ha d'entendre només com una manera de buscar un suport polític de primer ordre, sinó també com la manifestació més clara que la revolta es dirigia contra uns dirigents locals i regnícoles que, en actuar des de feia temps com una casta de poder, s'havia convertit —aprofitant l'absentisme reial— en una oligarquia dirigent de les institucions i, per tant, de la política econòmica a desenvolupar i de la gestió fiscal i financera.

A resultes de la derrota dels agermanats, s'accelera la ingerència forana en el funcionament dels òrgans de govern local més enllà d'allò que determinaven els furs. L'extensió del sistema d'audiències en substitució d'un rei invisible, que tan sols es fa present en les Corts quan necessita recursos econòmics —en les Corts del 1528 per primera vegada s'anteposarà la concessió del servei a la reparació del contrafur (Arroyas, 1986: 57-101; Canet, 2001: 473)— i subsidis —excusats en les necessitats defensives davant l'espenta turcobarbaresca—, així com la creació i evolució del Consell d'Aragó cercarà l'homogeneïtzació i centralització política i la creació d'una perifèria marginal. Tot i que no faltaren els conflictes, el patriciat i l'oligarquia local adequarà el seu pas al de l'autoritarisme reial. Progressivament col·laborarà en la castellanització de la burocràcia administrativa en les seues —contades— relacions amb Madrid i donarà suport als intents de modificar, en benefici del monarca, l'entramat institucional i el seu funcionament. Les actuacions dels síndics en les Corts —els greuges quan els van plantejar mai no van ser de vertader abast i interés per a la vila—, el pactisme per la institucionalització del virregnat o la permissivitat mostrada en la manipulació del municipi per la Corona, mostren sempre una convinença de l'interés propi en detriment del "be de la cosa publica". L'interés de les autoritats reials, cada vegada més marcades per una forta empenta absolutista i centralista, no era altre sinó el d'assegurar la fidelitat de la classe dirigent i el màxim nivell possible de cooperació econòmica i militar. La presència de l'exèrcit —en trànsit o aquarterat— assegurava el manteniment del poder polític i de l'ordre establit, més que per garantir la seguretat de Vila-real.



Presó de Vila-real. Cristóbal Ayora. ARV. Mapes i plànols, 427: "Perfiles y corte del proyecto de ampliación de las cárceles del ayuntamiento de Vila-real, para evitar los ruidos y comunicación de los presos con el convento de monjas dominicas de dicha villa", 1817

S'han escrit moltes pàgines sobre la revolta austriacista a Vila-real des que mossén Benito Traver publicara *Villarreal en la Guerra de Sucesión*, l'any 1925. Ara i ací, cal insistir sobre la decidida participació de Vila-real a favor de l'arxiduc Carles des del 16 de desembre del 1705 i aprofundir en la condició socialment diversificada dels seguidors de la Casa d'Àustria en una societat valenciana que al seu dia vaig qualificar de "masegada per corrosius divisionismes, incapaç de mostrar-se com un cos únic" (Gil, 1988). En aquesta societat dividida, un dels fets més cridaners és la forta presència i el protagonisme dels eclesiàstics en les campanyes de propaganda de la causa austriacista, la qual cosa contraresta l'interés manifestat pel govern borbònic de presentar el conflicte successori com una guerra de religió. Dins del clero destaquen especialment els franciscans, carmelites i part del clero secular que, per la seua extracció social, es trobava més identificat amb la problemàtica social de les classes populars, mentre que els beneficiats de l'església parroquial —encara que tampoc de manera unànime— i les monges dominiques, es van posar del costat del Borbó. El patriciat urbà va manifestar també la polaritat de les seues preferències. L'arxiduc va reclutar els seus partidaris entre els ciutadans, com els Alberola i els professionals en ascens al si del govern municipal, especialment entre aquells que es trobaven fortament vinculats a les institucions forals, en tant que reconeixien la seua creixent importància en els llocs de decisió local i regnícola. Al contrari, els cavaller i el terratinent absentista es va decantar pel Borbó, molts d'ells, com la família Palanques, pel

caràcter populista de la revolta. La burgesia i la resta de sectors socials dependents de la comercialització dels seus productes al mercat interior i exterior, com els Mundina, van nodrir tímidament les files austriacistes a causa de l'estrangulació comercial provocada per la declaració de guerra el 1702 i, sobretot, desitjosos de portar avant una sèrie de projectes econòmics que topaven amb la competència dels comerciants estrangers afavorits pel model mercantilista hispanofrancés.

Tot i aquest decantament col·lectiu a la causa austriacista, nombrosos ciutadans es van mostrar decidits borbònics, i van haver de fugir de Vila-real fins el 1707, com declaraven en els seus memorials presentats al Consejo de Castilla entre 1711 i 1736. Així, no resulta sorprenent que malgrat el dràstic càstig a sang i foc del 12 de gener de 1706, una part del veïnat i del govern de la vila es mostrara favorable a les dràstiques mesures militars antiaustriacistes i mostrara sorpresa i indignació pel tracte que rebran de la Nova Planta castellana: allotjaments militars i noves exaccions del govern central. És significatiu que molts d'aquells borbònics del 1706 mostren actituds de desafiament fiscal fonamentades en el dret civil i els privilegis forals perduts per l'abolició dels furs.

Les elits del poder i dels diners: la formació de la classe dirigent burgesa

La burgesia valenciana que protagonitzà la modernització de la capital i de les altres ciutats del país a mitjan segle XIX, no era ja la mateixa del segle XVIII. En els últims decennis del Set-cents, es produeix un relleu generacional que basarà la seua fortuna en el comerç, quasi sempre amb una millora substancial de la seua posició econòmica. Un nou grup s'hi fa present des de la dècada del 1830, per a consolidar-se definitivament en els anys centrals del segle XIX.

Entre les causes apuntades per a explicar aquesta mutació en els components de la nova classe dirigent figuren, en primer lloc, els canvis en les conductes econòmiques introduïts per la crisi de finals del segle XVIII. La majoria de la nova burgesia agrària es caracteritza per col·locar capitals amb mentalitat empresarial en una agricultura tarongera exportadora, molt més rendible i atractiva. Aquesta dinàmica es veurà de seguida afavorida, com ja s'ha assenyalat, pel procés desamortitzador, que obri les portes del mercat de la terra, primer amb Godoy, el 1798-1799, i després amb els successius governs liberals (1820, 1836-1837, 1841 i 1855). Un bon nombre dels nous burgesos rendistes procedeixen de fora de Vila-real, és el cas dels Polo de Bernabé, els mallorquins de la Vall de Sóller, Arbona, Castañer, Estades, Mayol o l'anglés Ecroid Neylli. Aquests nous propietaris substituiran una part important de les dinasties terratinents del Set-cents en els registres mercantils del segle XIX. Entre els majors contribuents de mitjan segle XIX, també trobem la segona generació d'antics immigrats que havien arribat en les dècades centrals del segle XVIII.

Comerciant. Estampa publicitària 1842. Col·lecció particular. Vila-real



La biografia de personatges com els Puchol poden resultar paradigmàtiques de l'ascens llampant d'aquesta generació de grans comerciants. De la mà dels governs lliberals moderats, sabran aprofitar els seus contactes i preeminència social per a beneficiar-se personalment de les grans reformes que s'emprenien a Vila-real o a la ciutat de València, de l'empedrat dels carrers a l'enllumenat de gas i el Teatre Principal, de les empreses navilieres i el ferrocarril a les financeres, a través de la Societat Valenciana de Foment o la Societat de Crèdit Valencià, i les inversions en societats industrials

internacionals del carbó. Les seues iniciatives s'aixoplugaran en la participació dels importants prohoms de l'aristocràcia financera valenciana: Campo, Llano, Caruana, Forés i Trénor.

Gràcies a aquestes relacions, al voltant dels Puchol i Sarthou, s'articulà un sector important de la burgesia d'adscripció política conservadora. Enfront, l'oposició carlista, d'arrel igualment burgesa i oligàrquica, representada per Llorens. Ambdós grups no representaven sinó dues faccions oposades i rivals d'una mateixa elit local dominant, sovint emparentada i disposada a parar l'esquena els uns pels altres. Les seues respectives xarxes de clientela es reforçaran amb tot un ventall de professionals liberals i els favors d'encimbellats alts càrrecs de la política i l'administració a canvi de la subordinació als interessos dels respectius consorcis financers.

El caràcter nouvingut de les dinasties burgeses d'aquesta nova elit dirigent portà a alguns dels seus membres a la mitificació dels seus avantpassats, cas dels Sarthou, fins i tot si aquesta passava per la falsificació dels veritables orígens. Junt a la passió per la genealogia, real o inventada, l'estima pel llinatge serà un dels molts aspectes simbòlics que la nova classe privilegiada prendrà del referent que tenia més a prop en el temps: la noblesa de l'antic règim, així es pot comprovar en l'escut de pedra picada dels Polo que campeja damunt la porta de la casa dels Mundina al carrer Major.

El caràcter de família patriarcal, en la qual el pare és l'autoritat suprema, és assumit com a part integrant del tarannà de la burgesia i es reflecteix en la formació de negocis familiars, en la cohabitació o la residència pròxima dels fills casats i, fins i tot, en l'erecció del panteó mortuori que perpetua la fama del cognom. La família apareix així com una unitat tancada en la qual les dones constitueixen un veritable capital humà emprat per a establir aliances amb altres llinatges. De fet, la formació d'una xarxa de relacions familiars que transcendesca el mer nucli conjugal és fonamental per a l'estabilitat de les fortunes i per al manteniment d'un estatus laboriosament assolit, que eventualment pot culminar amb l'obtenció d'un títol nobiliari, cas dels Puchol. Les aliances matrimonials entre nobles i burgesos contribuïen també, per altra banda, a l'acoblament més ferm del conjunt de les elits.

Tanmateix, la consolidació dels vincles interfamiliars no s'aconseguia fins que no hi hagués un hereu. El naixement d'un fill és, per tant, l'objectiu últim de la família, en la mesura que assegura la perpetuació del llinatge. Per això, morir sense fills es considera una tragèdia i, fins i tot, pot comportar la ruptura de les relacions entre famílies, en tornar-se a casar el vidu o la vídua amb una altra persona. No és estrany, doncs, l'interdicte que la moral burgesa llança contra el celibat i, especialment, contra el de les dones, alhora que s'encunya la imatge pejorativa de la fadrina.

Trobar-se, relacionar-se i reconéixer-se són, per tant, necessitats bàsiques de la nova classe dominant que figuren en la mateixa essència de la seua autoreproducció. Per tal de subvenir-les, la societat burgesa ha de dissenyar l'escenari de la seua activitat pública i, amb aquest objectiu, pren el poble i emprén la reestructuració de l'espai urbà amb l'enderrocament dels murs de la vila, la projecció de l'eixample de la ciutat amb una albereda on deixar-se veure, un casino on relacionar-se i, ja el 1904 (Gazeta de Madrid, 146 de 25, maig, 1904: 741), amb l'assoliment del títol de ciutat per al poble. Es tracta, primordialment, de crear un univers ordenat en el qual les famílies benestants trien el seu lloc d'hàbitat i oci, mentre les classes populars queden segregades a barris marginals i la taverna.

Els balls que s'organitzen al Casino contribueixen a propiciar felices trobades que havien d'acabar en avantatjosos casaments. Però, aquests lligams només es tornaven

més íntims i, per tant, més profitosos amb l'entrada en l'espai de la privacitat. Els Polo, Puchol, la Mayorazga s'enorgullien de posseir un palauet fora vila en el qual es feia patent el poder econòmic del seu propietari. En l'interior d'aquestes mansions, un nombrós servei domèstic es mou en un espai sobrecarregat de mobles, espills, retrats familiars, quadres i porcellanes. Els criats són també el cordó umbilical que uneix la família burgesa amb l'exterior, compra, porta encàrrecs i transmet les invitacions formals que donaran lloc a la visita, l'acte social per excel·lència. Aquesta tenia el seu espai propi en la casa, el saló, on es feien també festes, enteses com a formes socials de trobada i identificació de les elits, i on el propietari mostrava tota la seua potència en la decoració de l'estança. Per altra banda, i en una estricta divisió per sexes, els homes aprofitaven aquestes reunions per a repassar la política local i tancar negocis, mentre les dones s'encarregaven d'un altre mercat no menys important, com el matrimonial. Era, de fet, el moment adequat per a demostrar les virtuts de les joves casadores, sotmeses a l'estricta observació dels manuals de comportament, com ara les *Reglas de urbanidad para el uso de las señoritas*, publicades el 1847 per Francesc Bertran de Lis i fetes matèria d'ensenyament a la casa dels Benedito.

A través d'aquests actes quotidians, com també de l'assistència al Casino, la classe burgesa no sols ocupava el seu oci, sinó que assegurava la cohesió del grup i dissenyava la seua pròpia forma de comportament.

La prosperitat de la nova classe burgesa es basava en bona mesura en l'aprofitament de la revolució que havia protagonitzat des del 1823, però també en l'explotació de les classes populars, que no sols no van rebre cap recompensa pel seu suport al canvi polític, sinó que sofriren les conseqüències de les transformacions econòmiques. És cert que enmig, entre les grans fortunes, la massa de llauradors, artesans, botiguers i treballadors assalariats que els contemporanis designaven amb el terme genèric de *poble*, hi havia una classe mitjana d'extensió i contorns imprecisos que aplegava sectors molt diversos, des de petits comerciants i modestos empresaris a tota una legió de professionals liberals i empleats públics —advocats, escrivans, notaris, metges i farmacèutics, corredors i comissionistes—. Tanmateix, la implantació del capitalisme es caracteritzà sobretot per un accelerat avanç en la polarització social, de manera que, al mateix temps que es conformava una reduïda elit burgesa, s'anaven engrossint les files d'aquells que havien de viure a la vora mateixa de la subsistència. Per a molts, la situació era tan precària que la nova classe privilegiada es va veure obligada molt prompte a dissenyar una política de control de les capes subalternes. La política paternalista de les juntes de Beneficència, que oferien *sopes econòmiques* als aturats i procuraven ocupar-los en obres públiques patrocinades pels prohoms locals, s'alternava amb un control polític de la mendicitat per la Policia Rural —*els rurals*— i la Guàrdia Civil. Dins la mateixa lògica, s'emmarca també l'assistència municipal o privada, patrocinada sobretot per institucions de clara militància catòlica, com les Conferències de Sant Vicent de Paül, que perseguien tant la subjecció de la classe obrera com la normalització dels seus costums.

Les mesures assistencials, plantejades a mitjan camí entre el control social i la coartada moral, difícilment podien pal·liar, però, el deteriorament de les condicions de vida i de treball de les classes assalariades. Paral·lelament, la formació de la consciència de la classe obrera es canalitzava a través de tota mena d'associacions, que si al principi tenien només un caràcter corporatiu, gràcies al nou clima de llibertat d'associació aconseguit amb la revolució del 1868, derivaran en el sindicat i el partit polític obrer.

S'abismaven així les diferències entre la classe propietària, enriquida amb l'auge de la taronja i de l'agricultura d'exportació, i els sectors més humils del llaurador. Molts dels llauradors amb poca terra i molts deutes i jornalers acabaran allistant-se —a jornal el 1833, esperonats pels capellans locals el 1872—, en les partides carlistes i en l'incipient republicanisme del 1854.

La primera empenta revolucionària, clausurada amb la regència d'Espartero i la seua posterior defenestració, havia culminat amb l'enderrocament de l'edifici polític i institucional de l'antic règim. Per a bona part de la nova classe dominant, adscrita voluntariosament al moderantisme polític, la revolució s'havia acabat i era ja el temps de recollir els beneficis. Per a la part restant i, sobretot, per als sectors populars que tant havien contribuït al seu triomf, el procés revolucionari continuava obert, almenys mentre no s'assolira l'objectiu d'una participació plena en un nou model polític. El temps de les grans transformacions que es produiran a Vila-real al llarg del segle XIX i XX havia començat.



José Polo de Bernabé. Estrada.
Museu de la Ciutat Casa de Polo



La transformació d'un model econòmic

Samuel Garrido Herrero. Universitat Jaume I

D'acord amb el plantejament editorial d'aquesta obra, el capítol que ací comença ha d'estar dedicat a la història dels vila-realencs durant el període comprés entre les primeres dècades del segle XIX i l'inici del segle XXI. Com que el capítol ha d'ocupar necessàriament poques pàgines, abordar un espai tan dilatat de temps obliga a assumir alguns inconvenients. Si es parla d'un nombre molt elevat de temes, l'inconvenient serà que es podrà dir molt poca cosa de cada tema i no quedarà lloc per a l'anàlisi. Si l'interés se centra en un nombre més reduït de qüestions, podrà aprofundir-se més en cada una d'elles, però a costa de no mencionar altres assumptes de similar interés. Enfrontat a aquest dilema, he optat per la segona alternativa, perquè és l'única que permet dotar l'exposició d'un fil argumental per tal que no es convertesca en una mera acumulació de dates, dades i noms.

A l'esquerra: monument homenatge als agricultors de Vila-real, obra de l'artista Vicente Llorens Poy

Perquè el lector puga saber des del principi quin és el fil argumental que seguiré, caldrà començar explicant les característiques del model econòmic que es va configurar al País Valencià durant les dècades centrals del segle XIX. Un model que va continuar tenint vigència durant més de cent anys.

Segons una magnífica síntesi de l'historiador Salvador Calatayud (2010), descansava bàsicament sobre tres pilars: (a) una agricultura de caràcter intensiu fortament orientada cap a l'exportació; (b) unes densitats de població molt altes en la zona del regadiu litoral, i (c) una incipient industrialització, que depenia molt del desenvolupament agrari i d'empreses de dimensió xicoteta i mitjana. Gràcies a les exportacions (que eren sobretot, encara que no únicament, de taronja), l'economia valenciana es va vincular molt fortament, des de molt prompte, a l'economia dels països industrialitzats d'Europa, la qual cosa va crear unes condicions més favorables per al desenvolupament que les existents a la major part d'Espanya. Simultàniament, però, la prosperitat valenciana era especialment sensible a les fluctuacions de l'economia internacional, de manera que la caiguda de la demanda que de tant en tant es produïa a Europa tenia efectes molt durs per als valencians.

Va ser un model que va tenir la capacitat de dotar l'economia valenciana d'un indubtable dinamisme, però les seues potencialitats van començar a esgotar-se a partir d'algun moment de les últimes dècades del segle XX. Com és evident, l'economia valenciana ha continuat tenint capacitat per a generar creixement, però la seua reorientació cap a les activitats turístiques no ha bastat per a contrarestar la pèrdua de dinamisme de l'agricultura i d'alguns sectors industrials. La qual cosa explica en part per què la crisi econòmica internacional iniciada al final de la primera dècada del segle XXI ha colpejat el País Valencià amb especial duresa.

En aquest capítol es prestarà atenció a la manera concreta com el model de desenvolupament valencià a què s'acaba de fer esment ha trobat plasmació a Vila-real: una ciutat que va ser pionera en l'adopció del monocultiu taronger i que, més tard, va reforçar l'orientació exportadora de la seua economia per mitjà d'una potent indústria ceràmica.

L'economia i la societat vila-realenca al començament del Segle XIX

Vila-real va passar de tenir 6.287 habitants en el cens de Floridablanca (1786) a tenir-ne 10.208 el 1857, i 16.068 el 1900. Entre 1786 i 1900 la seua població va experimentar, doncs, un augment del 156%. Com que l'economia local era aleshores bàsicament agrària i els ingressos de la immensa majoria dels vila-realencs depenien de l'agricultura, és evident que un increment de tal magnitud hauria estat impossible de no haver-se produït un creixement paral·lel del producte agrari, com a resultat d'alguna de les següents tres possibles raons: (a) l'extensió de la superfície cultivada, (b) un procés d'intensificació que fera possible obtenir més producte per unitat de superfície i (c) l'actuació simultània de les dues raons anteriors. El quadre 1 proporciona moltes pistes per a saber què és el que realment va passar.

Quadre 1: Superfície cultivada a Vila-real, 1786-1900 (números índex, 1786 = 100)

	Total cultivat	Horta
1786	100	100
1821	119	112
1859	131	119
1885	133	120
1900	137	121

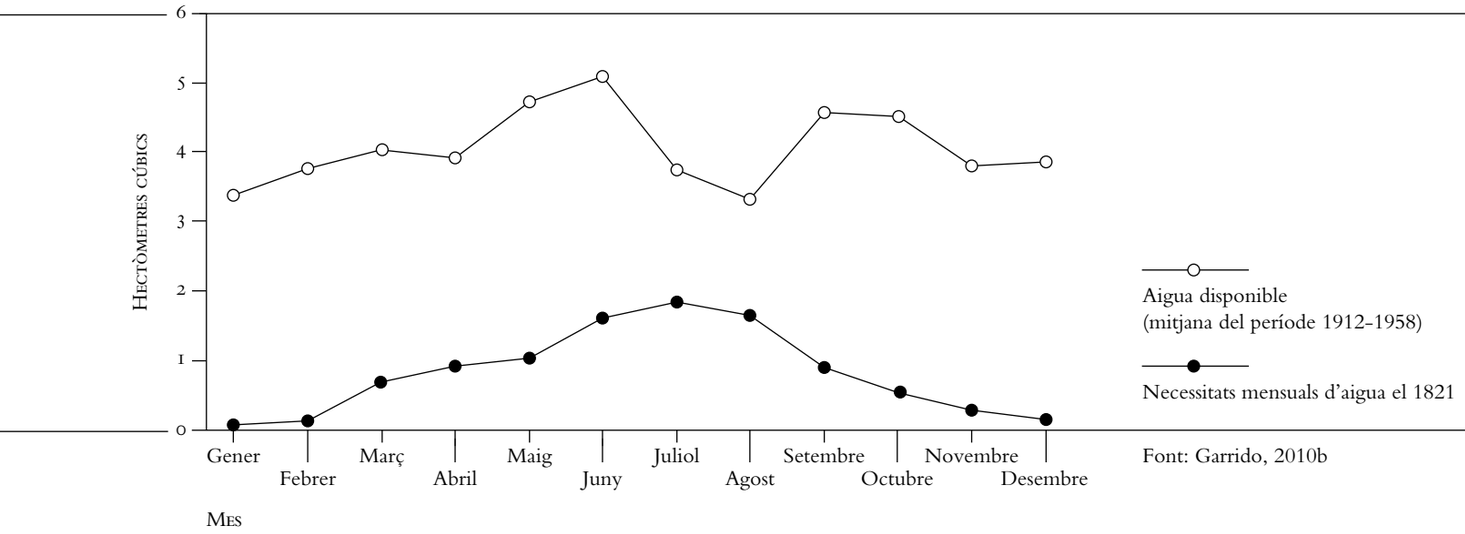
Font: Garrido, 2004: 25 i 16

Com es veu en el quadre 1, el creixement agrícola vila-realenc del vuit-cents va ser alhora extensiu (ja que la superfície total cultivada va créixer en un 37%) i intensiu. Com després s'explicarà, durant la segona meitat de la centúria, la intensificació es va aconseguir principalment gràcies a la difusió del taronger per l'àrea regada, però durant la primera meitat del vuit-cents la intensificació va descansar en l'ampliació de la mateixa àrea regada, que (com a mitjana) permetia multiplicar per sis els rendiments monetaris que s'obtenien en els terrenys que abans eren de secà. Segons es desprèn del quadre 1, però, entre 1786 i 1859 el regadiu va créixer a una taxa mitjana acumulada de només el 0,24% anual. Per què va créixer de manera tan lenta? I per què va romandre pràcticament estancat entre 1859 i 1900?

Tradicionalment s'ha donat per suposat que com més regadiu més riquesa, i (com a conseqüència d'aquest supòsit) el ritme de creixement del regadiu s'ha utilitzat en ocasions com a indicador aproximat del ritme de creixement de l'economia. Però no és evident que res d'això siga correcte. Com és sabut, els rius valencians es caracteritzen per les grans variacions del seu cabal, tant al llarg dels mesos d'un mateix any com pel que fa al mateix mes de distints anys. Directament relacionat amb això, abans que en el segle XX es construïren els pantans que a hores d'ara regulen els rius, era habitual que les comunitats de regants posaren forts obstacles perquè les hortes cresqueren més enllà d'una determinada grandària, que no es calculava prenent en consideració la superfície que podia regar-se amb el cabal mitjà que portava el riu del qual prenien l'aigua, sinó prenent en consideració l'àrea que podria regar-se sense excessives dificultats durant les freqüents situacions de moderada escassesa (Garrido, 2010). Això permetia controlar millor els conflictes entre els regants durant les grans sequeres, i també permetia que, en reduir el risc de perdre les collites per falta d'aigua,

les hortes pogueren cultivar-se de manera més intensiva que si hagueren sigut més àmplies. Però quan no hi havia sequera es *desaprofitava* aigua (fins i tot a l'estiu), com es pot veure en el gràfic 1.

Gràfic 1: Disponibilitat i consum d'aigua a l'horta de Vila-real



Font: Garrido, 2010b

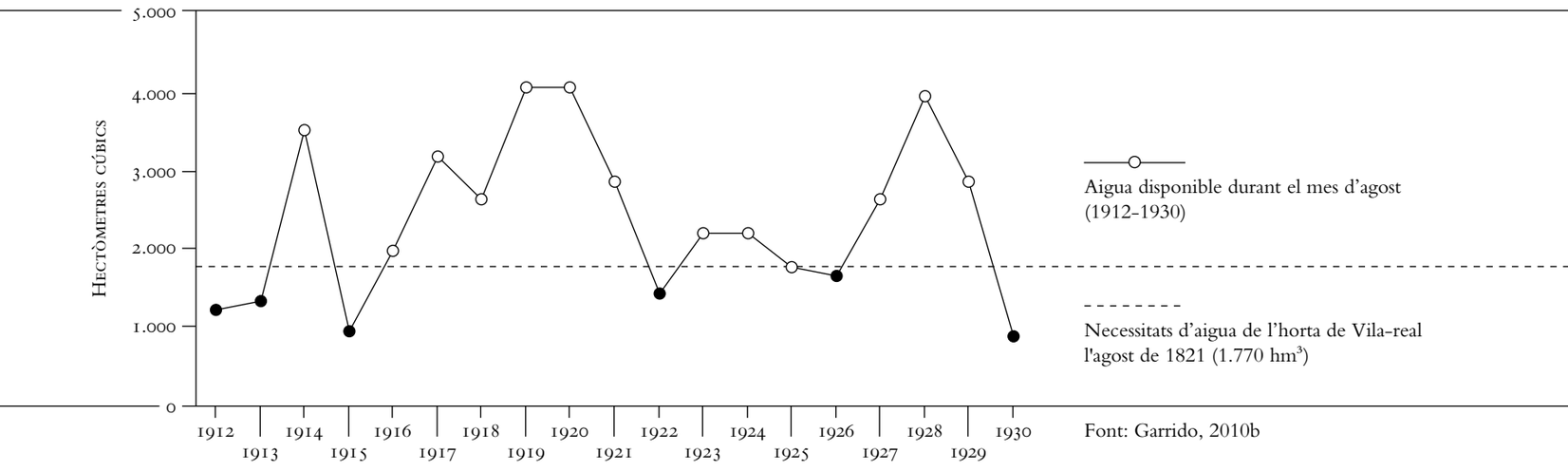
Per a confeccionar el gràfic he tingut en compte, d'una banda, el cabal mensual que el riu Millars va portar com a mitjana, al seu pas per l'assut de Vila-real, entre 1912 (primer any de què es disposa informació) i 1958 (l'any anterior a l'entrada en funcionament del pantà del Sitjar); he calculat el 23,33% d'aqueix cabal (perquè, segons la Sentència Arbitral de 1346, l'assut de Vila-real tenia dret a desviar cap a la séquia Major un 23,33% de l'aigua que portara en cada moment el Millars), i per últim he considerat que, després de ser desviat, un 30% d'aqueix volum es perdia per evaporació i filtracions. D'altra banda, he calculat l'aigua necessària per a regar les collites que contenia l'horta el 1821. El resultat és concloent: amb l'aigua que portava el Millars com a mitjana, hauria pogut regar-se una superfície substancialment més gran de la que realment es regava.

Però el cert és que era bastant freqüent que el riu portara molt poca aigua a l'estiu. Quan això passava, el reg havia de ser racionat, es perdia una part de la collita i augmentaven les tensions entre els llauradors. Com es pot veure en el gràfic 2, durant sis mesos d'agost del període 1912-1930 (els que estan marcats en negre) el Millars va proporcionar a Vila-real menys aigua de la necessària per a regar l'horta a l'agost de 1821. Si l'horta haguera sigut més gran, els anys durant els quals hauria calgut racionar el reg també haurien augmentat, i era això el que es pretenia evitar.

El quadre 2 mostra què es cultivava a Vila-real l'any 1821. La major part del regadiu estava ocupat per una rotació de conreus en què intervenien el blat, fesols i panís. Proporcionava tres collites de cada dos anys, d'acord amb la següent seqüència:

Primer any	primera collita: blat / segona collita: panís
Segon any	collita única: fesols

Gràfic 2: Disponibilitat d'aigua i consum (agost de 1821) a l'horta de Vila-real



Font: Garrido, 2010b

Quadre 2: L'ús de la terra a Vila-real el 1821 (en fanecades)

Regadiu (26.861 fanecades)		Secà (35.536 fanecades)	
Hortalisses	155	Garrofera	25.919
Sembrat	21.362	Olivera	869
Garrofera	613	Vinya	5.543
Olivera	3.395	Figuera	795
Vinya	1.233	Associats*	2.174
Figuera	103	Malesa	236

* Es tracta de finques en què hi ha plantacions on intervenen les garroferes, vinyes, oliveres i figueres

Font: Garrido, 2004: 163

Encara que no apareguen en el quadre 2 (perquè la font a partir de la qual s'ha confeccionat el quadre no informa d'elles), i a pesar que la sederia era des de feia temps una activitat en decadència, el 1821 encara tenia una certa importància la collita de fulles de morera. Estava destinada a alimentar els cucs de seda que molts vila-realencs criaven a l'andana de les seus cases i procedia de les moreres que envoltaven la majoria de finques. Però, quan a partir de 1854 es va estendre per tot el País Valencià una malaltia que matava els cucs de seda, les moreres de l'horta de Vila-real van ser arrancades amb rapidesa.

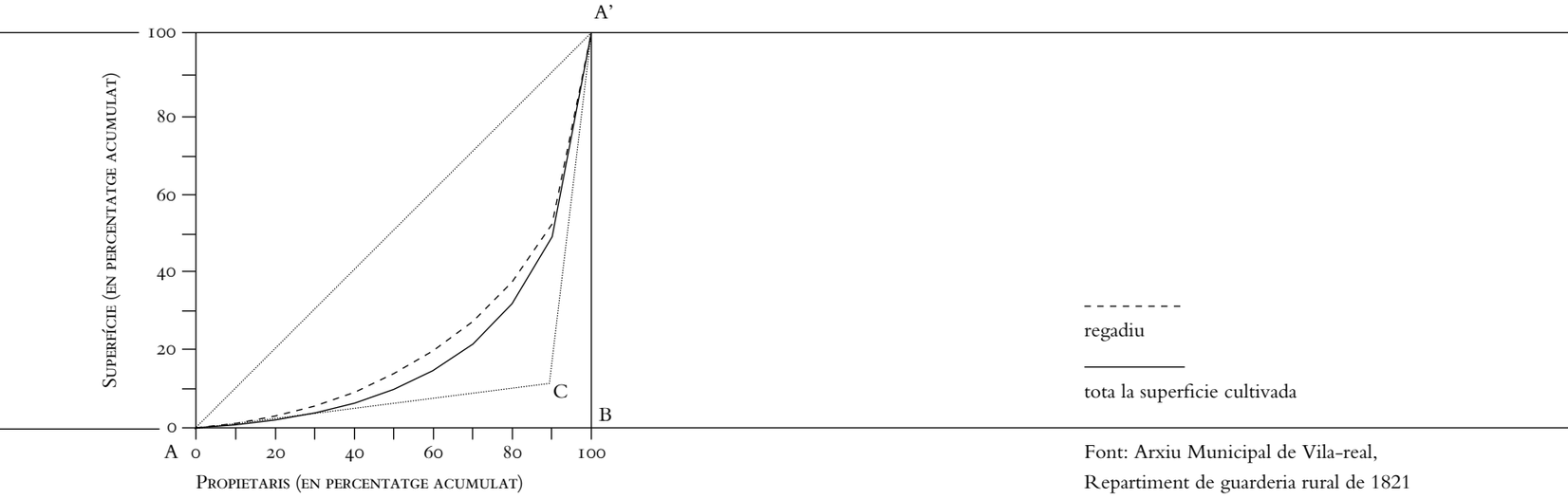
Pot cridar l'atenció que aproximadament el 20% de l'àrea regada acollira arbres i arbusts de secà (és a dir, garroferes, oliveres, vinyes i figueres). Proporcionaven uns ingressos monetaris per unitat de superfície que eren menors que els proporcionats per les plantes que només podien cultivar-se al regadiu, però molts propietaris dedicaven a ells les seus finques de regadiu perquè (a) allí donaven molta més collita que quan eren cultivats al secà, (b) consumien menys treball que els cereals, llegums i hortalisses i (c) dedicar-se a ells era una manera de disminuir el risc, ja que continuaven proporcionant collita (encara que fóra menor) fins i tots durant els anys en què l'aigua era especialment escassa.

Mentrestant, el secà era el domini per excel·lència de la garrofera, que n'ocupava més del 70%. En gran mesura, era així perquè la garrofera era el cultiu que millor

s'adaptava a les exigències del terreny, que era en general de molt mala qualitat (ja que hi abundaven les roques i la capa de terra era molt prima). Però no era aquell l'únic avantatge que oferien les garroferes. Gràcies a elles, era menor la superfície del regadiu que havia de dedicar-se a cultivar alfals i altres aliments per al ramat. Requerien poques atencions. Com la garrofa aguanta durant molt de temps sense fer-se malbé (fins i tot després d'haver caigut de l'arbre), la recol·lecció podia ajornar-se fins molt avançada la tardor, en uns moments en què hi havia poca demanda de treball al regadiu. I era un producte que (a més de ser bàsic per a la subsistència dels cavalls i matxos dels mateixos llauradors) era fàcilment comercialitzable, fins al punt de donar origen a un comerç de certa entitat cap a València o Barcelona.

El mateix any 1821, la propietat de la terra cultivada al terme estava repartida entre 2.552 persones, 1.469 de les quals posseïen menys de 12 fanecades i (d'aquestes) 933 posseïen menys de 6 fanecades. La petita propietat, doncs, ja tenia una forta presència al terme de Vila-real al començament del segle XIX. Però la abundància de petits propietaris era compatible amb una distribució bastant desigual de la propietat, com pot comprovar-se en el gràfic 3.

Gràfic 3: Distribució de la propietat de la terra a Vila-real el 1821 (corba de Lorenz)



Font: Arxiu Municipal de Vila-real, Repartiment de guarderia rural de 1821

Per a confeccionar el gràfic 3 s'han ordenat els esmentats 2.552 propietaris segons la grandària de la seua propietat, de menor a major. Després de considerar que 2.552 = 100, han estat dividits en 10 subgrups, cada un dels quals inclou el mateix nombre de persones (és a dir, un 10% de 2.552). A continuació s'ha calculat el percentatge de tota la terra cultivada que era posseït per cada subgrup. Per últim, s'han acumulat els percentatges i se n'ha fet una representació gràfica, cosa que ha donat com a resultat la línia contínua del gràfic. Tot seguit, s'ha repetit l'operació considerant exclusivament les 2.201 persones que tenien terra de regadiu, el que ha permès obtenir la línia de traços discontinus.

Si tots els propietaris hagueren posseït exactament la mateixa terra, el 10% d'ells hauria posseït el 10% de la superfície, el 20% d'ells hauria controlat el 20% de la superfície, etc., de manera que la línia resultant hauria sigut la recta de punts que uneix els vèrtex A i A'. Si, per contra, la propietat acumulada pel 90% més pobre dels propietaris només haguera suposat el 10% de la terra, la representació gràfica prendria

la forma del dos segments de punts que uneixen A i A' passant per C. En general: com major siga la polarització en l'accés a la propietat de la terra, més se separaran les línies de la diagonal A-A' i més s'aproparan al vèrtex B.

Per a tenir una idea més precisa del que ens indica el gràfic 3, es pot recórrer a l'índex de Gini. Aquest pot adoptar valors situats entre 0 i 1. Si la distribució de la propietat és totalment igualitària, serà igual a 0. Si la polarització en la distribució és la màxima possible, serà igual a 1. En conseqüència, com més s'aproxime l'índex de Gini a 1, més desigualtat. En el cas que comentem ací, la forma de la línia de traços discontinus del gràfic 3 equival a un índex de Gini de 0,628, mentre que la forma de la línia contínua equival a un índex de Gini de 0,694. Són xifres que indiquen una polarització social bastant acusada, perquè normalment es considera que quan l'índex de Gini supera el 0,5 la desigualtat comença a ser important. Naturalment, els índex de Gini que hem calculat per al 1821 serien encara majors en cas d'haver pogut incloure en el càlcul els vila-realencs que vivien de treballar la terra sense tenir cap propietat (és a dir, els jornalers estrictes). Per desgràcia, però, desconeixem el seu nombre.



Cultiu tradicional de cereal, 1914. Trilla d'Asunción Pesudo. Arxiu Municipal de Vila-real



Sembrant creïlles. Arxiu fotogràfic d'Onofre Flores

L'expansió de la taronja

Durant la segona meitat del segle XIX es va produir un fet que tindria repercussions enormes per a la vida local: l'expansió del taronger per l'horta.

Era un arbre ben conegut a Vila-real des d'època medieval, però abans del segle XIX es cultivava en forma d'exemplars aïllats, la fruita dels quals estava principalment destinada a satisfer el consum familiar de l'agricultor. Segons s'afirma en una inèdita història de Vila-real que va escriure Pascual Martí pel voltant de l'any 1895, això va començar a canviar a partir del 1816, l'any en què un propietari va plantar per primera vegada un hort de tarongers. Uns altres dos van fer el mateix el 1820. Durant algun temps, van ser els únics horts existents, però els amos de les parcel·les veïnes es van llançar a imitar-los a partir del 1840:

> En dos años –diu Martí– quedó toda la partida del Campás plantada con muy pocas excepciones. En lo restante del término, en todas las partidas hubo imitadores que, aunque pocos en número, servían para animar a los vecinos y todos los años había nuevas plantaciones y de este modo, siempre paulatinamente, siguió la propagación del naranjo, hasta que subiendo los precios del fruto más de lo que podía esperarse despertó a los propietarios y la tibieza o falta de resolución se convirtió en afán de plantar. Todos se culpaban a sí mismos por no haberlo hecho más pronto, y el término se transformó, quedando en pocos años convertido en un naranjal, de modo que en el día es muy poco lo que queda por plantar.

Quadre 3: Superfície ocupada pel taronger a l'horta de Vila-real

	Fanecades de tarongerar	Superfície de l'horta ocupada pel taronger (en %)
1847	357	1,3
1858	2.202	7,9
1859	2.594	9,1
1860	2.624	9,2
1871	3.194	11,2
1882	18.696	63,6
1900	24.139	83,0

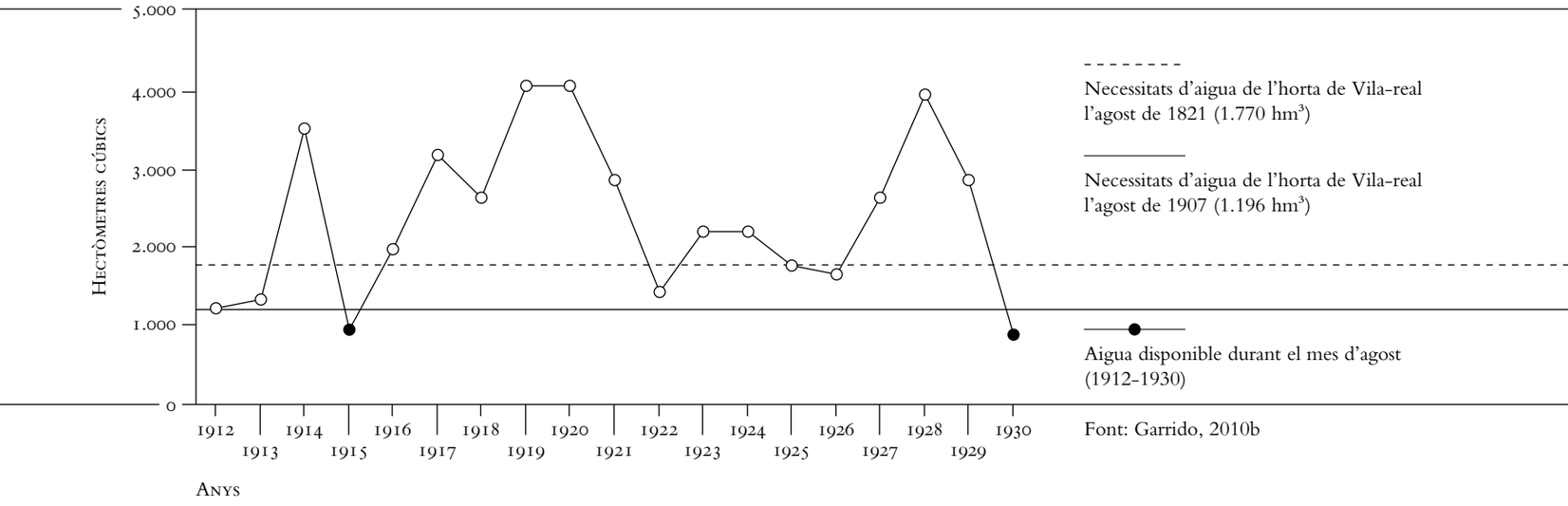
Font: Garrido, 2004: 87

Com pot observar-se en el quadre 3, la gran acceleració a què Martí fa referència es va iniciar en la dècada del 1870, i cap al 1900 la taronja ja quasi s'havia convertit en el monocultiu de l'horta. Els autors del segle XIX coincideixen a assenyalar que no va ser Vila-real, sinó Borriana, la localitat de la Plana on abans van començar a plantar-se a gran escala horts de tarongers. Però també indiquen que a Vila-real el procés va avançar de manera especialment ràpida. Va haver de ser efectivament així, perquè el 1879 l'alcalde va proposar traslladar a principis d'agost la fira que es feia a les festes de Sant Pasqual, adduint com a motiu la falta de concurrència de forasters provocada:

> por la escasez de recursos con que cuenta el vecindario y pueblos comarcanos en dicha época, por no haber recogido aún las cosechas de los terrenos sembrados, pues si bien en esta plaza la cosecha más abundante y que proporporciona mayores recursos es la de la naranja, no sucede lo mismo en los demás pueblos (Acta de la sessió municipal del 23 d'abril de 1879).

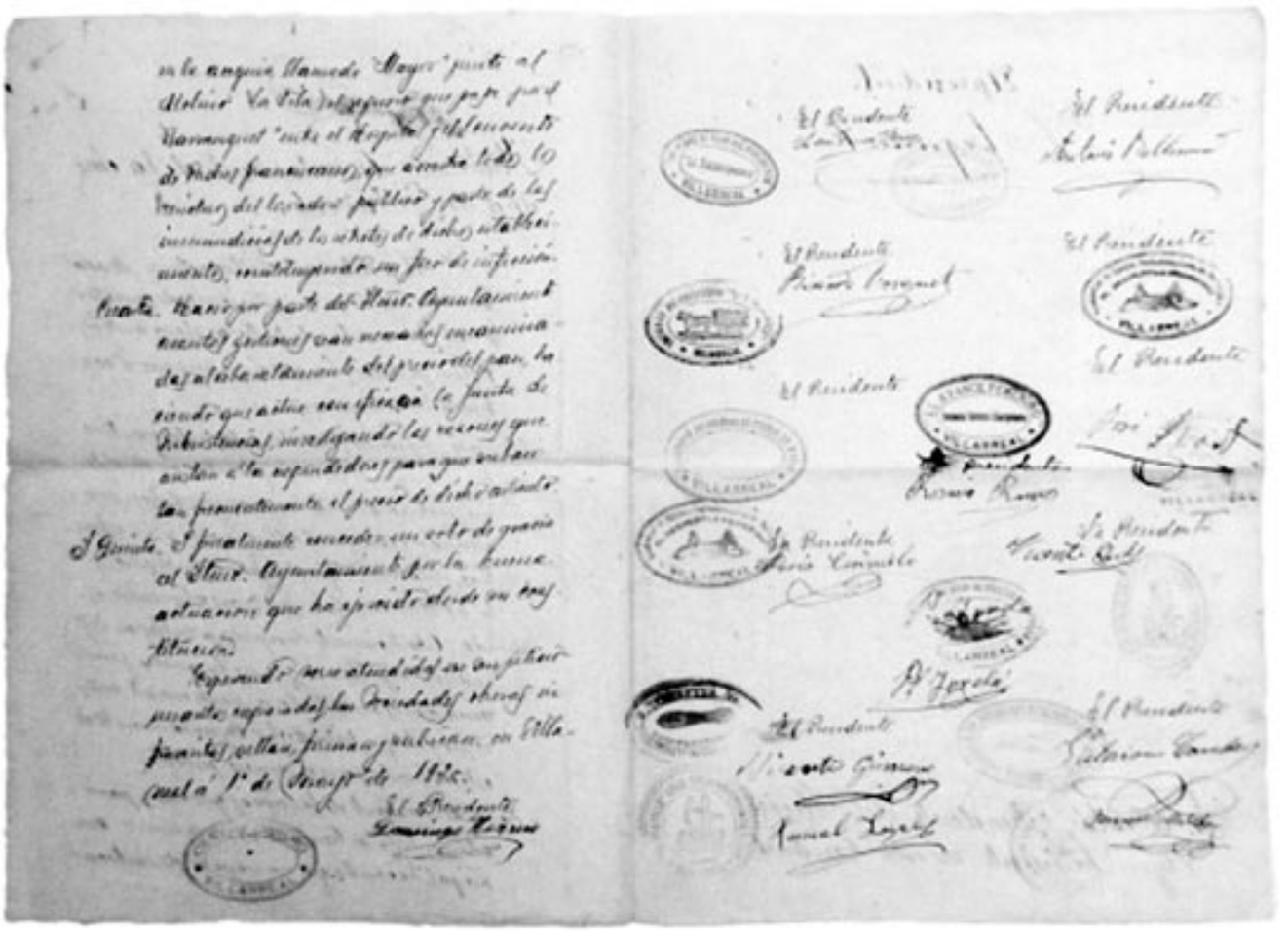
Malgrat la major rendibilitat de la taronja, però, la rapidesa amb què la transformació de cultius va tenir lloc a Vila-real és una cosa que crida fortament l'atenció, a causa de l'alt risc que sol indicar-se que implicava. Risc, d'una banda, perquè els tarongerars de la Plana s'havien vist atacats durant la dècada de 1860 per una plaga (la *goma*) que havia provocat una gran mortaldat d'arbres; la seua virulència va disminuir durant la dècada de 1870, però encara no estava clar si estava definitivament vençuda. D'altra banda, perquè la taronja estava sent tan remuneradora a causa de la forta demanda que existia d'ella a Gran Bretanya, però encara era molt prompte per a saber si aquella demanda es consolidaria o si, per contra, baixarien els preus com a conseqüència d'una sobreproducció; si açò darrer passava, les fortes inversions que eren necessàries per a crear els horts de tarongers es perdrien. A més, no existien entitats de crèdit a què pogueren acudir els nombrosos propietaris xicotets per tal obtenir préstecs amb què finançar la reconversió. Així les coses, com s'explica que aquesta fóra tan ràpida? La resposta està en part proporcionada pel gràfic 4.

Gràfic 4: Disponibilitat d'aigua i consum (agost de 1907) a l'horta de Vila-real



Font: Garrido, 2010b

Les finques plantades de garroferes, oliveres i vinyes només tenien dret a ser regades dues vegades a l'any, en els moments que la comunitat de regants considerara que hi havia aigua disponible per a fer-ho, però quan els propietaris substituïen aquells conreus per uns altres de més necessitats hídriques la parcel·la adquiria de manera automàtica els drets plens a l'aigua. Moltes d'aquelles finques pertanyien a foresters i (sobretot) a convents i altres institucions religioses. Durant el segle XIX, les desamortitzacions (és a dir, la confiscació per part de l'Estat de terra en poder de l'Església i els municipis, que a continuació era venuda en pública subhasta) va afectar un mínim de 2.900 fanecades a l'horta de Vila-real. De manera bastant ràpida, els nous propietaris van fer una substitució de conreus, la qual cosa va provocar que els problemes provocats per l'escassesa d'aigua foren especialment greus durant un conjunt de grans sequeres que es van presentar en les dècades de 1860 i 1870. Pel que fa a l'aigua, el taronger presentava dos avantatges en relació als cereals i llegums i (especialment) en relació a les hortalisses: (a) com a norma, necessitava menys aigua; i (b) quan la finca estava plantada de tarongers, disminuïa la probabilitat de perdre per complet la collita si l'aigua havia de ser racionada com a conseqüència d'una sequera molt forta. És això el que va convéncer molts vila-realencs de la necessitat de cultivar taronges.



Encunys de les societats i sindicats obrers, 1920. Associacions, 78/1920. Arxiu Municipal de Vila-real

L'any 1907, l'horta comprenia unes 3.000 fanecades més que el 1821, i a penes quedaven en ella parcel·les plantades de garroferes, oliveres i vinyes. Gràcies al fet que ara estiguera quasi exclusivament ocupada pel taronger, però, el 1907 necessitava menys aigua de la que havia necessitat el 1821 (una diferència d'uns 950.000 m³ a l'any, segons els meus càlculs). També gràcies al taronger, havien disminuït les ocasions en què l'aigua havia de ser racionada, com mostra el gràfic 4.

Per la seua banda, el fet que els abundants propietaris xicotets foren capaços de sumar-se amb tanta rapidesa a la nova especialització sembla estar relacionat amb quatre factors. En primer lloc, fins que els tarongers començaven a donar fruita era habitual que la terra continuara dedicant-se al cultiu de cereals i hortalisses intercalades. En segon lloc, l'auge del taronger va ser la causa d'una important pujada dels jornals. Com que els menuts propietaris pràcticament no contractaven mai treball assalariat i ells mateixos (i la resta dels membres de la seua família) actuaven de manera habitual com a jornalers dels majors terratinents, aquella pujada els degué permetre fer estalvis. En tercer lloc, gràcies a la taronja va aparéixer una activitat agroindustrial de certa entitat (magatzems, fusteria de caixes, fabricació de claus, ...) que feia més fàcil que els membres de la família llauradora pogueren trobar treball complementari. En quart lloc, va intervenir una circumstància que estava present en totes les hortes valencianes: la terra que pertanyia a cada propietari solia estar fragmentada entre un nombre elevat de parcel·les.



Collidors. Arxiu fotogràfic Flores-Llorens



Encaixant al corral. Arxiu fotogràfic Flores-Llorens



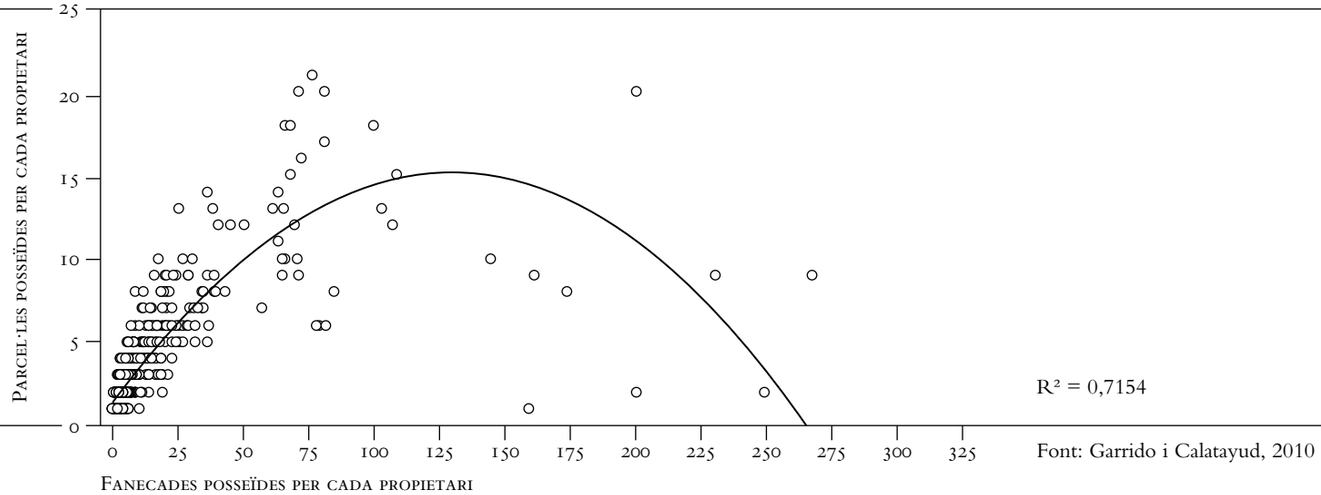
Comerciants exportadors de taronja 1934

Açò darrer es pot observar en el gràfic 5. Es considera en ell a 686 propietaris elegits de manera aleatòria, tot posant en relació la terra que posseïen a l'horta amb el nombre de parcel·les en què estava dividida. Cada cercle en el gràfic indica l'extensió posseïda per cada persona i les parcel·les en què estava fragmentada. Com a mitjana, cada propietari disposava de 12,24 fanecades i les seues finques estaven dividides en 3,25 parcel·les. Sol considerar-se que es tenien moltes parcel·les perquè fóra menor la probabilitat de perdre la collita en cas d'un accident meteorològic (el raonament és el següent: si cau pedra i es disposa de diverses parcel·les separades entre si per alguna distància, serà menys probable que quede afectada tota la collita que si tota la terra estiguera concentrada en una única parcel·la). És possible que en part sí que fóra així, però tot sembla indicar que la raó principal de la preferència per tenir moltes parcel·les era una altra: era un mecanisme per tal de racionalitzar l'ús de la força de treball familiar, ja que així era més fàcil assolir que cada parcel·la regara en un moment distint per tal d'aconseguir que entraren en saó de manera escalonada. És això el que explica la forma de la línia de tendència que s'ha inclòs en el gràfic 5: en el cas dels xicotets i mitjans propietaris, a més terra posseïda, en més parcel·les estava dividida; en el cas dels majors terratinents (que no explotaven les seues finques amb força de treball familiar, sinó recorrent a assalariats), a més terra, menys parcel·les.

En qualsevol cas, el que interessa destacar ací és que la fragmentació de les finques dels xicotets propietaris en moltes parcel·les va ajudar a fer més fàcil que pogueren cultivar-les *a ratos perduts* i que dedicaren la major parts dels dies de l'any a treballar com a jornalers.

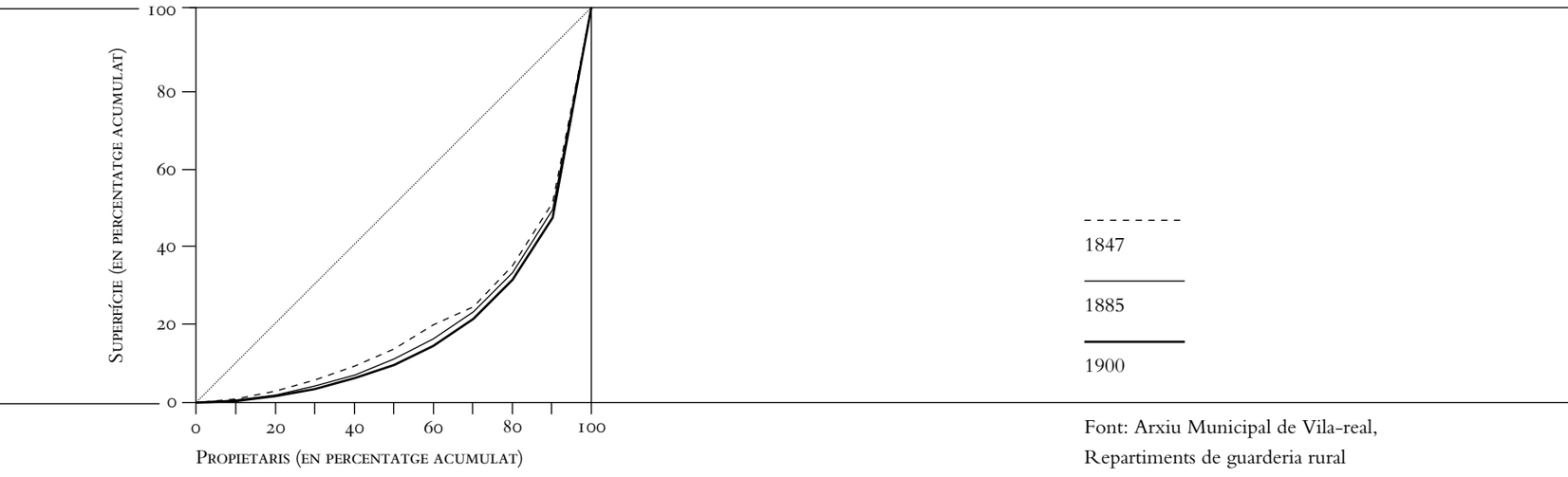
Segons el gràfic 6, la difusió del taronger per l'horta no va repercutir en una distribució més igualitària de la terra cultivada, sinó al contrari. Si, com s'ha indicat abans, el 1821 la distribució de la superfície de regadiu presentava un índex de Gini de 0,628, l'any 1900 havia passat a ser de 0,694. De tota manera, tant la imatge transmesa pel gràfic 6 com per l'índex de Gini que s'acaba d'indicar resulta un poc enganyosa. En realitat, la polarització en l'accés a la terra va créixer principalment com a conseqüència d'haver sigut molt elevat el nombre de persones que (per herència o per compra) van accedir per primera vegada a la propietat de la terra, normalment gràcies a finques de dimensions molt reduïdes. Si el 1847 eren 2.448 les persones que tenien terra a l'horta (1.363 de les quals posseïen 6 o menys fanecades), el 1900 havien passat a ser 2.423, que eren propietàries de 6 o menys fanecades.

Gràfic 5: Fanecades i parcel·les posseïdes a l'horta de Vila-real, el 1885, per 686 persones



Font: Garrido i Calatayud, 2010

Gràfic 6: Distribució de la propietat de la terra a l'horta de Vila-real, 1847-1885 (corba de Lorenz)



Font: Arxiu Municipal de Vila-real, Repartiments de guarderia rural

L'increment del nombre de propietaris no va ser un fenomen exclusiu de l'horta. El secà del terme estava repartit el 1847 entre 1.305 propietaris (301 dels quals tenien 6 o menys fanecades). El 1900 havia passat a estar repartit entre 2.115 persones (827 de les quals eren ames de 6 o menys fanecades). Aquest darrer any, el 60% dels propietaris del secà disposaven de menys de 12 fanecades. Unes finques tan menudes (que normalment estarien plantades de garroferes) a penes servien per a proporcionar ingressos als seus posseïdors, però gràcies a elles va ser més fàcil que molts llauradors pobres es convertiren en amos de tarongerar quan cap a l'any 1900 va començar a ampliar-se per mitjà de pous l'àrea regada.

Mereix destacar-se que Vila-real (i en general tota la Plana, tret de l'horta de la ciutat de Castelló) presentava una gran diferència amb la resta de la zona litoral valenciana pel que fa a la manera d'explotar la terra: mentre que l'arrendament tenia una gran presència a la majoria del regadiu valencià (per exemple, cap al 1890 al voltant del 90% de l'horta de València estava cedida en arrendament), ací a penes tenia importància i quasi només era utilitzat per alguns grans propietaris foraster. L'any 1859 únicament hi havia a Vila-real 281 arrendataris, que explotaven 2.733 fanecades de regadiu i 66 fanecades de secà. Representava això el 9,5% del regadiu i el 0,16% del secà. En conjunt, només es treballava per mitjà d'arrendataris el 4,1% de la superfície cultivada al terme. El 1871 continuaven havent-hi 276 arrendataris, però el seu nombre va experimentar tot seguit una forta davallada, perquè —com a tots els llocs— l'avanç del taronger va produir la quasi desaparició dels contractes d'arrendament. En uns casos, perquè els propietaris van passar a dur directament la terra quan es van decidir a fer la plantació. En uns altres, perquè després de fer la prova van arribar a la conclusió que l'arrendament perjudicava les fortes inversions que havia exigit la plantació dels horts. Segons indicava el 1904 l'enginyer agrònom Antonio Maylín, perquè

> el arrendatario, atento sólo a la obtención de los mayores beneficios en el plazo que dura el contrato, busca casi siempre el obtener aquéllos a expensas del suelo y con notorio perjuicio del vuelo, observándose constantemente que todo accidente imprevisto que ocasiona aumento en el presupuesto de gastos es origen de conflicto entre propietario y arrendatario, el cual no se resigna fácilmente a aumentar sus gastos para procurar la conservación y buen estado de lo que no es suyo, sobre todo si el accidente es causa de una disminución probable o segura en los productos.



Sindicato Agrícola Católico. Arxiu Municipal de Vila-real

La transformació del secà

El primer pou de reg va ser perforat per un propietari acomodat l'any 1878. Un segon el va imitar el 1889 (amb la intenció de regar una finca de 96 fanecades), i uns altres dos ho van fer en la dècada del 1890. Però la situació va experimentar tot seguit un gir radical. Segons l'explicació que es dóna en una publicació editada el 1914 per la Comunitat de Llauradors de la ciutat:

> La naranja se vendía a muy buenos precios, y los labradores, algo huraños, algo desconfiados de las cosas nuevas, pasaban por aquellos campos que fueron viñas y algarroberales, veían crecer los naranjos con mayor rapidez y vigor que en la huerta, y comenzaron las discusiones y fue el tema obligado de muchos este asunto. Y convinieron dos, cuatro, seis, en asociarse para hacer entre varios lo que cada uno de por sí no podía llevar a efecto, y hubieron recelos y disputas, y hoy se mostraba uno desconfiado y otro estaba en duda, hasta que en 1901, después de algunos intentos que no llegaron a realizarse, se constituyó la primera Sociedad para construir un pozo y regar sus tierras [en realitat, 1901 és l'any que va començar a regar]. Los labradores, algo desconfiados del éxito de esta empresa, bautizaron a esta Sociedad con el nombre de *Els atrevits*, pues un atrevimiento significaba, hace trece años, comenzar una empresa de este género. La Sociedad Pozo del Madrigal —que así se denomina la asociación a que nos referimos— construyó un pozo a muy poca distancia de la población, y cuando comenzaron a regar vieron ya los labradores que esta transformación de cultivo no era patrimonio exclusivo de la gente acaudalada, viose que también los propietarios modestos podían reunir un crecido capital aportando pequeñas cantidades entre varios asociados, y ese espíritu de Asociación fue deserrollándose, y hoy se formó una Sociedad y poco después otroas, hasta que hemos llegado al momento actual [desembre de 1913], y contamos con la cifra de cincuenta y tres Sociedades destinadas a convertir tierras de secano en regadío. Y lo simpático de estas Sociedades es que no las forman capitalistas para explotar grandes negocios; estan constituidas por labradores modestos, la mayoría de escasa fortuna.

En efecte, abans de finalitzar l'any 1904 ja hi havia constituïdes 22 societats (quadre 4), i 53 abans de finalitzar 1914. El 1913 funcionaven 38 pous, 31 dels quals pertanyien a les societats i 7 a un sol propietari acomodat. Segons la Comunitat de Llauradors, les 31 societats reunien en total 1.830 socis, dels quals "hay 1.189 cuyos predios oscilan entre 1 i 6 hanegadas". Dels 62 pous que hi havia en actiu el 1924, 49 eren de societats. Com a resultat, la superfície de regadiu va experimentar una substancial expansió (quadre 5). Amb 29.177 fanecades de nou regadiu, el 1955 ja s'havia aconseguit crear una àrea irrigada tan gran com la de l'horta tradicional de la ciutat.

Quadre 4: Constitució, per quinquennis, de societats de reg a Vila-real

	Societats constituïdes	Societats que comencen a regar
1895-1899	2	-
1900-1904	20	17
1905-1909	8	13
1910-1914	23	11*
1915-1919	-	
1920-1924	-	
1925-1929	6	
1930-1934	10	

* Fins el 1913

Font: Garrido, 2004: 41

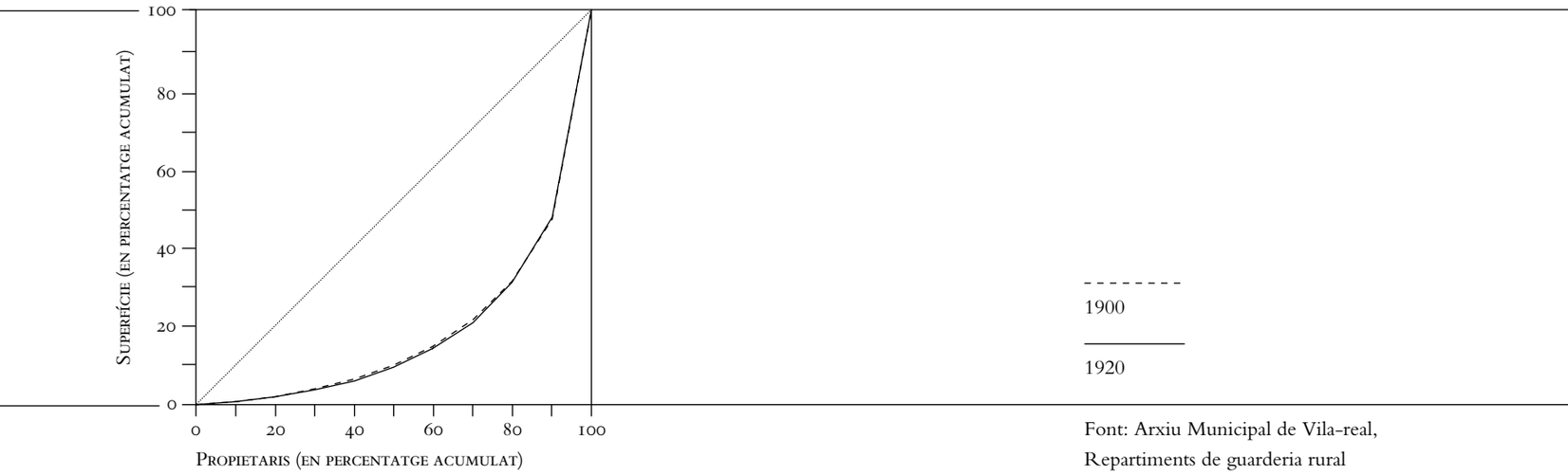
Quadre 5: Superfície cultivada a Vila-real, en fanecades (1900-1960)

	Regadiu	Secà	Total
1900	29.083	42.345	71.428
1905	30.944	40.935	71.879
1910	35.767	36.131	71.898
1915	38.121	34.237	72.358
1920	43.853	28.527	72.380
1925	46.451	26.226	72.677
1930	48.706	24.071	72.777
1935	52.848	20.409	73.257
1930	54.667	19.117	73.837
1945	56.244	18.061	74.305
1950	56.338	17.425	74.063
1955	58.260	15.512	73.772
1960	63.059	10.808	73.867

Font: Arxiu Municipal de Vila-real, Repartiments de guarderia rural

Si ens haguérem de guiar exclusivament pel que indica el gràfic 7, caldria concloure que l'expansió del taronger per l'antic secà no va tenir repercussions sobre la manera com es distribuïa la riquesa agrària: la corba de la distribució de la superfície regada el 1900 (quan l'àrea regada era exclusivament la de l'horta tradicional) i la corba de la distribució de la superfície regada el 1920 (quan el regadiu inclou l'horta tradicional i la terra que rep l'aigua procedent de pous) pràcticament se superposen. L'índex de Gini del regadiu era de 0,699 el 1920. En realitat, cal fer unes matisacions similars a les que ja s'han fet abans.

Gràfic 7: Distribució de la propietat de la terra al regadiu de Vila-real, 1900-1920 (corba de Lorenz)



Font: Arxiu Municipal de Vila-real, Repartiments de guarderia rural

L'any 1920 les persones que tenien terra de regadiu eren 4.657, 1.109 més que el 1900. D'aquelles 4.657 persones, 3.741 posseïen 12 o menys fanecades, el que significa que el nombre de propietaris d'aquestes característiques havia augmentat en 746 entre 1900 i 1920. A pesar que (com a conseqüència de l'avanç del regadiu) el 1920 es cultivava una superfície de secà que era un 43% menor que la del 1900, el nombre d'individus que tenien finques al secà havia experimentat també un lleuger increment entre les dues dates: eren 2.115 el 1900 i 2.143 el 1920. Aquesta darrera informació és rellevant perquè aporta molta llum sobre la manera com s'estava realitzant la transformació del secà en regadiu: en ocasions la portaven a terme propietaris acomodats i persones que ja posseïen al secà finques d'una certa extensió, però també va ser molt freqüent que molts propietaris xicotets i jornalers sense terra compraren finques de secà diminutes i que a continuació les transformaren en regadiu utilitzant treball familiar. Només el 1920, per exemple, va haver 62 vila-realencs que van accedir per primera vegada a la propietat de la terra per mitjà de la compra d'una parcel·la de secà inferior a 12 fanecades (inferior a 3 fanecades en el 81% dels casos). El 1935 l'enginyer agrònom Rafael Font de Mora va utilitzar les següents paraules per a descriure el procés:

> Al alumbramiento de aguas y a la conversión del secano en naranjal se debe el que en la zona litoral de Valencia y Castellón se haya realizado la mayor labor de colonización del mundo, y no se crea que ésta ha sido obra del Estado ni de grandes propietarios: ha sido la obra de los braceros, de la clase trabajadora, de los humildes, que, reunidos en Sociedades, han conseguido para Levante y, por tanto, para España, una riqueza que nunca pudo soñarse. Y no es fácil la tarrea en algunos casos. Hecho el pozo y encontrada el agua en la zona de Villarreal, Almazora, Onda, etc., tiene que empezar el obrero por ir arrancando a fuerza de barrenos la roca que constituye el suelo; luego, aprovechando los días lluviosos y aquellos en que no encuentra trabajo, va llevando tierra de barrancos y ríos, hasta llegar a crear una capa de tierra laborable; el mayor trabajo ya está realizado, no tiene más que nivelar el terreno, hacer las regueras, plantar los naranjos, cuidarlos con esmero y esperar la recompensa que tan bien ha ganado. Si se contase el valor del trabajo de los obreros dueños de naranjales de secano, que ellos criaron, seguramente a su trabajo no han encontrado la debida remuneración; pero así lograron los labradores de esta zona la independencia económica que tanto aman los hombres libres.



Maquinista i pouer. Pou de reg

D'altra banda, molts terratinents gran i mitjans, com que no disposaven de suficient capital o amb la pretensió de no assumir unes despeses salarials que d'altra manera haurien sigut molt elevades, van transformar el secà en regadiu pel sistema *a fiat*. Consistia en un acord entre l'amo del terreny i un jornaler o xicotet propietari, que aportaven el treball. Una vegada feta la plantació, la finca era repartida segons la proporció prèviament acordada i els qui l'havien transformada passaven a ser propietaris d'una de les seues parts.

Les condicions de vida

En la cita que acabem de reproduir, Rafael Font de Mora deia que els xicotets llauradors que transformaven el secà pretenien assolir la "independència econòmica". Volia dir amb aquella expressió que pretenien disposar de terra suficient com per a no veure's obligats de manera imprescindible a guanyar jornals treballant per a un altre. Van ser moltes les persones que ho van aconseguir? Hi ha una manera de saber-ho.

En diversos informes tècnics elaborats al començament del segle XIX s'assegura que un hort de tarongers de 12 fanecades bastava perquè una família llauradora poguera viure exclusivament de treballar-lo. Els qui posseïen menys de 12 fanecades d'hort, en conseqüència, per a obtenir els ingressos imprescindibles per a viure necessitaven treballar a jornal durant una quantitat més o menys gran de dies de l'any. Normalment, els qui tenien entre 12 i 60 fanecades també utilitzaven bàsicament força de treball familiar, però (depenent de quins foren els requeriments de treball de les seues finques) en ocasions contractaven assalariats i altres vegades eren ells mateixos els qui es llogaven com a jornalers. Per últim, els amos de més de 60 fanecades de tarongerar solien explotar-les utilitzant principalment jornalers.

En el cas del secà les variacions eren molt majors, però sembla adequat suposar que, com a mitjana, una família que disposara d'un mínim de 72 fanecades de secà podia viure només de treballar-les.

A partir de les dades anteriors, he considerat que 1 fanecada d'hort proporcionava, com a mitjana, els mateixos ingressos que 6 fanecades de secà. A continuació, he *reduït* a "fanecades equivalents de regadiu" la terra posseïda per tots els qui tenien finques al terme de Vila-real. Per exemple, si algú tenia 1 fanecada de regadiu i 12 de secà, he considerat que això representava 3 fanecades equivalents de regadiu. Els resultats de l'operació apareixen al quadre 6.

Quadre 6: Distribució de la riquesa agrària a Vila-real, 1885-1920 (mesurada en fanecades equivalents de regadiu)

Fanecades equivalents	Nombre de propietaris		
	1885	1900	1920
12 o menys	2.538	3.340	4.075
12-60	654	647	899
més de 60	71	77	117
Total	3.263	4.064	5.091

Font: Garrido, 2004: 103

Com s'hi pot apreciar, el nombre de persones que (en cas de voler) haurien pogut viure dedicant-se només a treballar la seua terra va augmentar significativament a Vila-real entre 1900 i 1920. Però el nombre dels qui tenien una propietat insuficient per a viure només d'ella va créixer en una proporció similar. Com a resultat, tant el 1900 com el 1920, al voltant del 80% dels propietaris que tenien terra a Vila-real necessitaven (en cas de ser llauradors, cosa que succeiria en la majoria de casos) complementar amb altres ingressos els que obtenien cultivant les seues finques. Naturalment, és un càlcul només aproximat, entre altres raons perquè moltes persones també posseirien terra en altres municipis, però no tenim aquesta informació.

Per tal de conéixer quines eren les condicions de vida de molts dels llauradors que disposaven d'una *propietat insuficient*, hem pogut recórrer a un informe elaborat l'any 1907 pel metge vila-realenc Manuel Lassala, que aleshores presidia el Sindicat de Regs de Vila-real i poc abans havia presidit la Federación Agraria de las Provincias de Levante, una entitat que agrupava associacions agràries integrades principalment per propietaris acomodats.

Per a fer els seus càlculs, Lassala utilitza una família *típica* que és propietària per herència de la meitat de la casa en què viu, que també posseeix una minúscula extensió de terra (de la qual no indica per desgràcia la seua grandària, ni tampoc els ingressos que proporciona) i que obté la gran majoria del que necessita per a viure gràcies a jornals. Pels molts detalls que proporciona (en ocasions carregats de tòpics i prejudicis) val la pena reproduir al peu de la lletra la seua descripció de la unitat familiar *típica*:

> Se compone de seis personas, entre los mayores y la gente menuda: no hay padres ancianos si suegros indigentes que llevar a remolque. Pascual, que se casó a los 25, tiene hoy 39 años; es alto y fornido, analfabeto, de carácter pacífico, de una salud fundamental y sólida; su resistencia a la fatiga es mucha, su poder de calorificación inmejorable, pues en el rigor del invierno lleva un sencillo traje de algodón y los pies desnudos de abrigo; con excepción del cráneo que, según la tradición mahometana, ha de estar siempre bien cubierto, y de los riñones, que son la coladilla del frío, y de los cuales nunca puede apartarse la ancha faja, todo su cuerpo es cara. De soltero

solía beber aguardiente los domingos, pero hace ya muchos años que su mujer ha conseguido que no lo pruebe. Finalmente, Pascual no ha sido nunca fumador; el tabaco le marea, de lo cual se alegra, pues tres cuartas partes de los jornaleros fuman y ese vicio les cuesta diez céntimos diarios, o sea unos siete duros al año.

Gracia es la conyuge, feílla y basta, pero dura para el trabajo, sana y ahorrativa. Ahora está lactando a una niña de 11 meses que se llama Dolores.

De los hijos, el mayor es Manuel, un granuja de 12 años que nunca ha querido poner los pies en la escuela, pero que ya tiene oficio, pues es uno de los *colmeros* de mejor reputación; en invierno tiene el honor de figurar en las cuadrillas de *cogida* y sube con su capacito a los colmos de los árboles para alicatar la naranja.

Viene luego Teresa, de 10 años, que hasta nueva orden es niñera: está todo el día fuera de casa y en pago de sus servicios recibe la merienda y 25 céntimos de peseta.

Por fin, existe en la família un tal Andrés, personilla de 7 años que ayuda a misa y va a la escuela, muy formalito e inteligente, pero que no sería de ninguna utilidad en casa si su madre, con persistente severidad, no le mandase a comprar y a dar recados y no le hiciese encender el fuego, barrer la casa, dar de comer al borrego y a los conejos y tener algunos ratos en brazos a Dolores (Lassala, 1907: 113).

Les principals despeses familiars estan originades per l'alimentació. Són com a mitjana 2,20 pessetes diàries, repartides de la següent manera:

Pan	(3.500 g)	1,32
Sardinas	(150 g)	0,15
Queso	(50 g)	0,10
Fruta	(500 g)	0,05
Patatas	(1.000 g)	0,18
Alubias	(200 g)	0,09
Arroz	(400 g)	0,16
Aceite	(100 g)	0,15
Total		2,20 pesetas

La següent font de despesa en importància era el vestit, que en el cas del cap de família exigia gastar 64,75 pessetes anuals:

Ropa de Pascual	Precio	Duración	Gasto anual
Sombrero	4,00	1 año	4,00
Pañuelo de pita	3,50	1 año	3,50
Blusa de vestir	9,00	3 años	3,00
Blusa de diario	4,25	6 meses	8,50
Cuatro camisas	12,00	4 años	3,00
Cuatro camisetas	5,00	2 años	2,50
Pantalón dominguero	10,00	2 años	5,00
Pantalón de diario	5,00	1 año	5,00
Tres calzoncillos	8,00	2 años	4,00
Tres pares calcetines	3,00	1 año	3,00
Faja	4,00	2 años	2,00
Manta vestir	10,00	5 años	2,00

Manta de diario	5,00	1 año	5,00
Seis pañuelos	1,50	1 año	1,50
Diez pares alpargatas	11,00	1 año	11,00
Alpargatas de malva	1,75	1 año	1,75
Total			64,75 pesetas

El total de la despesa familiar anual seria el següent:

Alimentos		803,00
Vino		73,00
Casa		30,00
Vestidos		206,36
Pascual	64,75	
Gracia	49,83	
Teresa	32,53	
Manuel	30,25	
Dolores	29,00	
Leña		54,75
Petróleo y fósforos		29,20
Jabón		47,45
Médico y Botica		10,95
Reposición de herramientas		26,50
Total		1.281,21 pesetas

Mentrestant, els jornals que guanya Pasqual al llarg de l'any proporcionen a la família 680,25 pessetes. Gràcia es dedica, quan el treball de la casa i les atencions a la filla menuda li ho permeten, a cosir espardenyes, cosa que aporta unes altres 45,5 pessetes a l'any. El fill Manuel obté 75 pessetes d'anar a collir a l'hivern i 45 pessetes de recaptar a l'estiu herba per a vendre. La filla Teresa guanya 90 pessetes. La venda dels animals criats a casa reporta 95 pessetes addicionals. En total, uns ingressos anuals de 1.020,75 pessetes, que serveixen per a cobrir el 80% de les despeses familiars. L'altre 20% s'obtenia de treballar la terra pròpia, que durant els bons anys permetria acumular uns estalvis que normalment acabarien sent destinats a comprar més terra.

S'ha de tenir present, però, que 975 de les 5.091 persones que el 1920 tenien terra a Vila-real només posseïen 1 fanecada "equivalent de regadiu", de manera que (en cas de tractar-se de llauradors) pocs estalvis podrien fer.

Com es desprèn de la informació aportada per Lassala, les taxes de treball infantil en l'agricultura eren altíssimes. Especialment abans de la difusió dels adobs químics a partir dels primers anys del segle XX, els xiquets de famílies pobres solien començar la seua vida laboral actuant com a fematers. És a dir, recollint pels carrers i camins el fem que deixaven les cavalleries, que a continuació era utilitzat en els horts familiars per a fertilitzar la terra o era venut. En directa relació amb això, les taxes d'assistència a l'escola eren molt baixes, i com a resultat també les taxes d'alfabetització.

Entre el 1876 i el 1880, només un 45% dels espanyols majors de 10 anys sabia llegir i escriure. Al País Valencià el percentatge baixava al 26% (mentre que a Castella-Lleó se situava en el 70% i a Cantàbria en el 85%). Vila-real, per la seua part, devia ser una de les grans localitats valencianes on menys persones estaven alfabetitzades. De

les 12.915 persones que vivien l'any 1879 a Vila-real i en el que ara és el municipi independent de les Alqueries, només 569 sabien llegir i escriure, i unes altres 880 únicament sabien llegir. Per als majors de 10 anys, representa això una població alfabetitzada d'aproximadament el 8% si entenem per alfabetitzats els que saben llegir i escriure. I d'aproximadament el 17% si incloem entre els alfabetitzats els que només saben llegir.

Segons la font d'on trac la informació, el 1879 hi havia en la localitat 1.524 xiquets d'entre 4 i 12 anys, i 1.427 xiquetes, però només assistien regularment a escola 364 xiquets i 235 xiquetes. Cosa que no devia d'estar tan sols provocada per la raó que ja s'ha donat, sinó també per la pobresa de l'oferta educativa. De fet, una de les tres escoles existents era descrita de la següent manera:

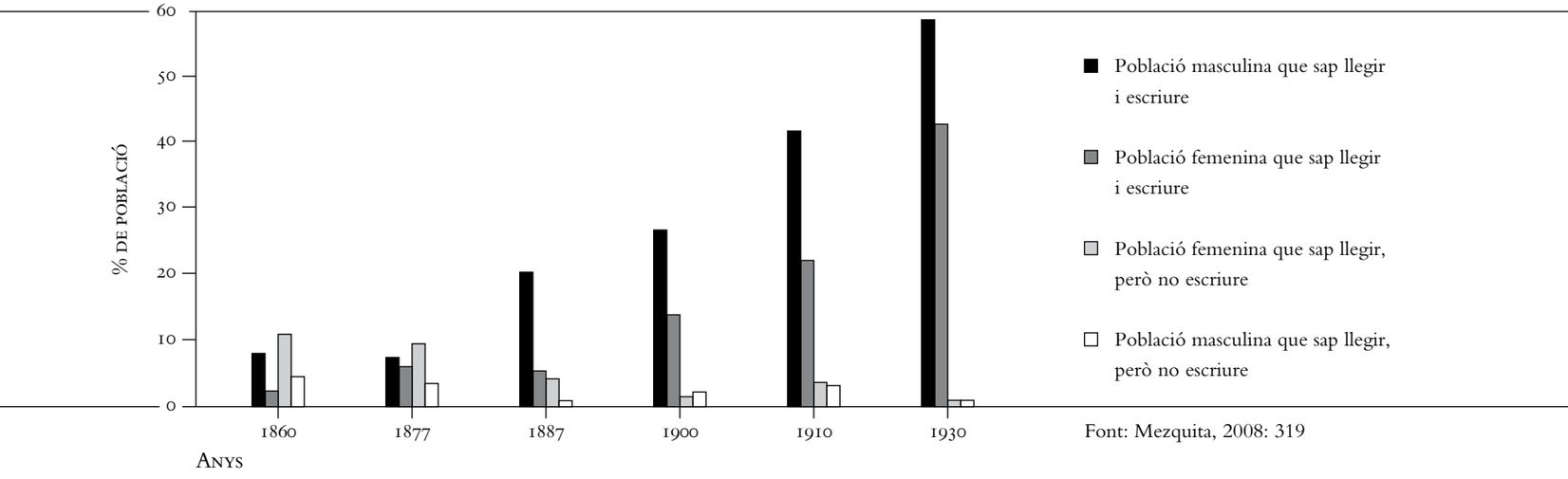
> En un viejo casuchón de un solo piso sin distribución ordenada en su interior, ... en la planta baja ... hay colocadas seis mesas donde se agrupan 67 niños. En el primer piso, especie de desván de 11 metros de longitud y 5 de latitud, hay distribuidas once mesas para 120 discípulos ...; y separado de éste por un tabique ... se encuentra un pasillo cerrado de 5 metros de longitud y 2,20 de latitud donde se ven hacinados y unos sobre otros 162 párvulos (*Diario de Castellón*, 28 de març de 1879, 1).

Sempre segons aquella font, l'any 1879 els vila-realencs que estaven cursant estudis secundaris eren només 12 (que en la seua majoria estudiaven en seminaris), mentre que unes altres tres persones estaven estudiant una carrera superior (Medicina, Farmàcia i Dret).

Pel que fa a les taxes d'alfabetització, el País Valencià només convergiria amb Espanya en la dècada de 1940. Sembla que Vila-real ho va fer amb un cert retard, però immediatament després va superar els nivells d'alfabetització valencià i espanyol. L'alfabetització universal només s'aconseguiria en el conjunt d'Espanya a partir de la dècada de 1970, gràcies a l'escolarització obligatòria. El gràfic 8 i el quadre 7 ens informen de tot això.

Les dades del gràfic 8 (que es refereix a la població major de 6 anys) procedeixen dels censos de població. He cregut interessant presentar-lo per tal que es veja la diferència del nivell d'alfabetització entre homes i dones. El quadre 7 ens informa del grau d'alfabetització dels quintos (de Vila-real i d'altres localitats valencianes, perquè siga possible comparar) que van ingressar a l'exèrcit en una mostra de lleves entre 1895 i 1969. En el conjunt de lleves considerades, van fer el servei militar 11.048 quintos vila-realencs, 11.048 dels quals (el 72%) van declarar si sabien llegir i escriure. Dels qui ho van declarar, 8.571 sí que en sabien i 2.477 no en sabien. Però com s'observa en el quadre 7, les diferències al llarg dels temps van ser enormes. Al començament del període els quintos de Vila-real presenten un nivell d'alfabetització acusadament baix: en les quintes de 1895 a 1899 només era del 26,5%, cosa que contrasta amb el 39% del conjunt dels quintos valencians i, sobretot, contrasta amb el 75% d'alfabetització que presentaven els quintos procedents de la veïna ciutat de Castelló. Encara que haja experimentat un gran avanç, en les lleves de 1932 a 1936 la taxa d'alfabetització de Vila-real encara està per sota de la mitjana valenciana, però ja la supera clarament entre les lleves de 1952 a 1956. Pel que sembla desprendre's d'això, el grau d'absentisme escolar s'hauria reduït notablement a Vila-real durant la dècada de 1920, i pràcticament hauria desaparegut durant la dècada següent.

Gràfic 8: Alfabetització a Vila-real per sexes, 1860-1930 (majors de 6 anys)



Font: Mezquita, 2008: 319

Quadre 7: Percentatge de quintos que sap llegir i escriure, 1881-1969

Any de la quinta	1881-85	1895-99	1912-16	1932-36	1952-56	1967-69
Vila-real		26,5	54,9	80,7	99,0	100,0
Castelló	50,0	75,0	67,1	94,1	97,1	99,0
Gandia	30,7	47,7	59,6	86,7	94,9	100,0
Alzira	32,6	42,1	46,9	82,5	90,6	98,9
Elx	24,1	26,9	51,2	96,0	97,6	100,0
Oriola	23,9	37,3	45,5	72,8	87,3	100,0
País Valencià	29,9	39,0	55,3	86,7	94,4	99,6

Font: Martínez-Carrión i Puche, 2009: 174

De manera pràcticament unànime, els economistes i altres científics socials donen molta importància a l'anomenat *capital humà* com a font de creixement econòmic. En gran mesura, aquest capital depèn de l'educació, que pot considerar-se com una forma d'inversió de les famílies. Com a indicador de com avança l'acumulació de capital humà en una societat, sol utilitzar-se l'evolució del nivell d'alfabetització. Però el cas de Vila-real (i en general el del País Valencià) mostra que no és sempre un indicador adequat: malgrat que presenta uns altíssims nivells d'analfabetisme, la ciutat va ser capaç d'acollir una de les agricultures més dinàmiques d'Espanya. Com hem vist, això es va fer a costa d'una enorme inversió de treball (que era en part la que impedia que els xiquets pogueren anar a escola), però el resultat sembla que va ser que els vila-realencs, com a mitjana, gaudiren a finals del segle XIX i principis del segle XX d'una capacitat de consum que era superior a la que tenien com a mitjana la resta dels valencians i dels espanyols.

Els historiadors i els economistes estan molt interessats a descobrir com ha evolucionat el nivell de vida al llarg de la història. És un assumpte que presenta enormes complicacions, en part perquè el nivell de vida depèn de factors que són molt difícils de mesurar i, en part, perquè sovint es té poca informació sobre els

factors que tenen influència sobre ell i sí que són mesurables. Per tal de salvar aquestes dificultats, l'evolució al llarg del temps de la talla d'una població sol utilitzar-se com a indicador aproximat de l'evolució del nivell de vida d'aquella població, ja que la talla que assoleix una persona en edat adulta (a banda de dependre de factors genètics) està fortament condicionada per l'alimentació que va rebre i les malalties que va patir durant la infància.

Quadre 8: Talla mitjana dels quintos (en cm) a l'edat de 21 anys, 1861-1969

Any de la quinta	1881-85	1895-99	1912-16	1932-36	1952-56	1967-69
Any de naixement	1861-65	1876-80	1891-95	1911-15	1931-35	1946-48
Vila-real		165,05	165,41	165,17	166,60	167,45
Castelló	162,16	162,52	163,63	164,69	166,75	167,27
Gandia	163,00	163,45	163,90	166,79	167,74	170,22
Alzira	162,83	164,32	164,56	166,11	165,93	166,92
Elx	163,01	163,99	163,63	165,38	165,60	166,46
Oriola	162,44	163,62	163,98	165,24	165,34	168,02
País Valencià	162,75	163,90	163,85	165,27	166,30	167,29

Font: Martínez-Carrión i Puche, 2009: 175

Al llarg del període considerat en el quadre 8, la talla mitjana dels quintos valencians va coincidir sempre amb la dels quintos espanyols. La talla dels quintos de Vila-real, però, no ho va fer durant els primers anys contemplats: els vila-realencs eren sensiblement més alts, i la mitjana de la talla vila-realenca només va coincidir amb la mitjana espanyola i valenciana a partir de les quintes de 1932-1936.



Proclamació de la Segona República per l'alcalde Manuel Usó Jarque, 1936. Arxiu Pasqual Cortés

Vila-real industrial

Durant la dècada de 1970 es va produir una profunda renovació dels estudis històrics valencians, com a resultat del qual van ser molts els investigadors que van voler saber per què, al llarg dels dos segles anteriors, l'economia valenciana havia seguit una via bàsicament agrària i no havia experimentat un procés d'industrialització a la manera del que va experimentar Catalunya. En aquells moments es pensava de manera majoritària que el desenvolupament agrari valencià va ser incompatible amb un desenvolupament industrial. Es creia, per exemple, que la contrapartida de la prosperitat de l'agricultura va ser l'absorció per part d'aquesta de fortes inversions, que no van poder anar cap a la indústria. Però a mesura que la investigació va avançar, va quedar de manifest que les coses no van transcórrer exactament d'aquella manera. Al contrari, va existir un reforçament mutu entre el sector agrari i el sector industrial, per més que siga veritat que la industrialització valenciana del segle XIX i de la major part del segle XX va distar de presentar trets espectaculars.

Cap a l'any 1900, el País Valencià era la tercera regió espanyola per nivell d'industrialització. Aportava el 8,3% a la producció industrial espanyola, un percentatge que era similar al percentatge que representava la població valenciana en relació a la població espanyola. Això feia que el País Valencià no poguera ser inclòs entre les regions espanyoles no industrialitzades. Però al mateix temps, el situava clarament per darrere de Catalunya (que aportava el 40% de la producció industrial espanyola) i del País Basc.

La interconnexió entre la indústria i l'agricultura valenciana es va manifestar de dues maneres. D'una banda, va sorgir una indústria proveïdora de béns de producció per a l'agricultura (màquines, envasos, fertilitzants, etc.). D'altra banda, l'expansió del mercat com a conseqüència de l'augment de renda proporcionat per l'agricultura també va servir per a donar un cert impuls als sectors industrials que fabricaven béns de consum (mobles, teixits, calcer, etc.).

La manera com tot això va trobar plasmació a Vila-real ha estat estudiada per Joan Carles Membrado (1995 i 2000). En aquest i en el pròxim apartat seguiré bàsicament les seues explicacions. Però, per tal de tenir una visió de conjunt resulta oportú reproduir la que Benito Taver proporcionava l'any 1909:

> A Villarreal no se la considera como población industrial, sin duda porque su agricultura tiene mayor importancia. Debemos hacer notar, sin embargo, que no es escasa, ni mucho menos, su producción industrial, como lo acreditan los siguientes datos: una de las que llegó en Villarreal a altura considerable, fue la de alpargatas, que ha decaído de algún tiempo a esta parte. Sin embargo, hace algunos años se ha construido por Clavería, García y compañía una fábrica movida a vapor, donde acuden a trabajar gran número de jóvenes obreras en la confección de tejidos y bordados para dicho calzado.
>
> Los tejidos de cáñamo y algodón, que en otro tiempo fueron de las principales industrias de Villarreal, han disminuido mucho.
>
> Hay muchos talleres de carpintería, en los que se fabrican desde la sencilla mesa de pino hasta la pesada, resistente y artística puerta de nogal.
>
> Además, tenemos dos serrerías mecánicas movidas a vapor, la fábrica de luz eléctrica, las de puntas de París, jabones, botones, chocolates, de tejas, piedra artificial, calzado, cerrajería y otras de relativa importancia.

> El arte de imprimir tiene aquí también su representación. En marzo de 1903 estableciόse un taller tipográfrico con todos los adelantos (...)
>
> También hay fábricas de licores, con marcas tan acreditadas como conocidas. Molinos harineros, sobresaliendo el (...) de Sanmillán, montado en grande escala, y según todos los progresos moderno.
>
> Pero la principal de todas es la recolección de la naranja, empapelado, confección de cajas y transporte de las mismas, ocupando a unos cuantos miles de personas durante una parte del otoño y todo el invierno y primavera. (Traver, 1909: 507)

En el quadre 9 apareix una relació (que no és completa, perquè falten com a mínim els magatzems de taronja) de tots els establiments industrials i comercials que, segons el Consell Provincial d'Indústria i Comerç de Castelló, funcionaven l'any 1910 a la ciutat.

Les primeres notícies que tenim sobre la fabricació d'espardenyes a Vila-real són de la dècada de 1870, per més que (igual que a Castelló i a la Vall d'Uixó, les altres dues localitats de la Plana on va aparéixer una indústria espardenyera d'importància) els orígens d'aquesta activitat han de ser molt anteriors. Sembla que va ser durant els últims anys del segle XIX quan va adquirir un major desenvolupament, per a entrar en una certa decadència a partir dels primers anys del segle següent. Segons el Consell Provincial d'Indústria i Comerç de Castelló, el 1910 es dedicaven a l'espardenyeria 265 homes de Vila-real, 3.220 dones i 24 xiquets. Segons la mateixa font, mentre que a Vila-real es produïen 150.00 dotzenes d'espardenyes a l'any, a Castelló se'n produïen 285.000 i a la Vall d'Uixó unes altres 200.000. El declivi de la producció espardenyera es va accentuar durant la dècada de 1920, com a conseqüència en part de l'inici de la producció de sabates a la Vall d'Uixó. L'espardenyeria viuria un cert reviscolament durant els anys posteriors a la Guerra Civil, però va tornar a entrar en decadència que ara seria ràpida i definitiva des de mitjans de la dècada de 1950.

Entre les dècades de 1870 i 1970, en qualsevol cas, l'activitat industrial vila-realenca va girar primordialment al voltant de la taronja. "La industria y comercio —va escriure Carlos Sarthou Carreres cap a l'any 1910— son los derivados de la producción naranjera: serrerías mecánicas (laminado de madera para cajas); fabricación de puntas de París [és a dir, claus], y confección del dorado fruto en soberbios almacenes de la afueras de la población" (Sarthou, 1914: 454). Eren aquests darrers els que tenien una major incidència sobre l'ocupació. Fins a una època relativament recent, tenim per desgràcia molt poca informació sobre el seu nombre o sobre la quantitat de treballadors que ocupaven, però hi ha tres coses que semblen indiscutibles: (a) el personal utilitzat sempre ha sigut majoritàriament femení, (b) els jornals guanyats d'aquella manera per les dones i les filles dels jornalers i dels llauradors més modestos eren bàsics per al pressupost familiar i van ser un dels factors que van permetre la transformació de parcel·les de secà en regadiu per part de persones de pocs recursos econòmics i, (c) abans de la dècada de 1930, les empreses de manipulació de cítrics estaven molt poc mecanitzades i consumien enormes quantitats de treball. A propòsit d'aquesta dada, el vila-realenc Carlos Sarthou Francesch (un dels gerents del Sindicat Agrícola El Mijares) proporciona una informació molt il·lustrativa sobre com es manipulava i s'envasava la taronja al començament del segle XX:

Quadre 9: Establiments industrials i comercials de Vila-real el 1910

		Número
Textiles	Lino y cáñamo	11
	Lana	1
	Pasamanería	5
	Serrería	2
	Torneros en madera	2
	Otras industrias en madera	15
	Cesteros	1
	Otras industrias de materiales leñosos	12
Metalurgia	Fabricación y laminaje de otros metales usuales [distintos al hierro]	3
	Objetos pequeños, principalmente de hierro	3
	Caldereros, hojalateros, estañadores	4
Cerámica	Vidrios, cristales, lunas, espejos	4
	Porcelana y loza	4
	Tierra cocida	3
Productos químicos (propiamente dichos y productos análogos)	Productos químicos propiamente dichos	7
	Colores y tintas	3
	Cuerpos grasos y análogos	2
	Guanos al por mayor y menor	8
Industrias de la alimentación	Molineros	4
	Panaderos	36
	Otras industrias relativas a la preparación de cereales	4
	Carniceros, salchicheros, etc.	16
	Conservas de carnes, quesos, etc.	8
	Harinas al por mayor y menor	16
	Otras industrias relativas a los alimentos sólidos	18
	Cervecerías y fábricas de malta	1
	Destilerías, licores	4
	Otras industrias de bebidas	55
	Manufactura del tabaco	3
Industrias del vestido y del tocado	Sombrereros	2
	Sastres	4
	Costureras y modistas	6
	Fabricantes de calzado	8
	Otras industrias del vestido	6
	Barberos y peluqueros	13
	Otras industrias del tocado	1
Industrias del mueblaje	Ebanistas y fabricantes de muebles	1
Industrias de la edificación	Hornos de cal, yeso y fabricantes de cemento	2
	Obreros en terraplenes y poceros	2
	Trabajadores en piedras, albañiles y fumistas	30
	Cerrajeros	14
	Carpinteros de edificios y de taller	18
	Pintores en edificios	4
Construcción de aparatosde transporte	Constructores de carros y coches	7
	Silleros y guarnicioneros	5
Industrias relativas a las letras	Impresores	1
	Relojeros	2
	Quincalla, juguetes	2

Font: Consell Provincial d'Indústria i Comerç de Castelló (1910)

> El trabajo de confección (...) se considera que empieza por la clasificación o *tria* del montón general, practicada por parejas de mujeres (las que se crea necesarias para dar abasto a las *trías*), provistas cada pareja de tres capazos: uno, para la naranja basta; otro, para la entrefina, y otro, para las naranjas que a primera vista se observan podridas o averiadas. Llenos los capazos, son trasladados a manos por los hombres designados al efecto (*cabassejadors*), al sitio señalado por el encargado para formar los dos montones denominados *basto* y *fino*.
>
> En cada uno de estos montones, a su alrededor y formando círculo, sentadas sobre la paja o lecho del almacén, se acomodan otras mujeres por parejas, con cinco capazos en grupo junto a ellas: uno para la naranja de primera (...); otro para las floretas (...); otro para las segundas (...); otro para las terceras (...), y otro para las averiadas. A medida que se van llenando los capazos, son también trasladados por los hombres al sitio señalado de antemano a la clase.
>
> Formados ya los montones de clases por tamaños, viene la operación de rectificar. Para ello se ponen igualmente y en la misma forma que para la anterior, las parejas necesarias con cuatro o cinco capazos.(...)
>
> Terminada la anterior operación, viene la de envolver en papel de seda las naranjas (*empaperar*), por muchachas que se sientan en cuclillas en el suelo alrededor de los montones, por parejas, formando círculo, teniendo un capazo entre ambas de las dos de cada pareja, provistas de papel de seda timbrado en purpurina (cortado a medida) por la mujer encargada de este servicio, envolviendo una por una las naranjas, de manera que el anverso del timbre salga al exterior.(...)
>
> Los capazos que se van llenando de naranjas empapeladas son llevados, por los braceros de este servicio, a la plataforma o encajador, dejándolos arrimados a las cajas vacías de sus respectivos tamaños y calidades (...)
>
> La operación de encajar es bastante delicada y es trabajo qu permite lucirse; y, por consiguiente, las encajadoras son muy diestras y suelen tener mucho gusto en los detalles, pues de ellos depende la buena presentación de la mercancía (...)
>
> El citado trabajo se efectúa en cada caja por dos mujeres puestas de frente, una a cada extremo del envase, arrodilladas sobre almohadillas, servidas por una muchacha (*tiradora*) situada entre las dos a un lado de la caja, rodeada de los capazos de naranjas, las que va dejando caer suavemente dentro de los compartimentos, en los cuales las van arreglando las encajadoras de manera que no queden flojas ni excesivamente apretadas que puedan perjudicarse, procurando que por los ventiladores (*espilleres*) de las cajas no se exhiban rasgaduras del papel (*pelats*) (...) (Sarthou, 1914: 304-307).

El procés de modernització dels magatzems de taronja, que com déiem es va iniciar en la dècada de 1930, va continuar durant la dècada següent i es va accelerar durant la de 1950. L'any 1965, hi havia 23 magatzems amb instal·lacions mecanitzades, i deu anys més tard n'havien passat a ser 74 (54 a Vila-real i 16 a les Alqueries), que segons Membrado "donaven ocupació a una quarta part de la població" (1995: 86). En la dècada de 1980, però, els inicis de la decadència de l'activitat citrícola va determinar que molts d'ells tancaren. Sempre segons Membrado, els 15 que continuaven en actiu a la ciutat el 1991 ocupaven uns mil empleats (el 6% dels actius vila-realencs).

El 1930 eren vuit les xicotetes empreses que es dedicaven a fabricar els carros necessaris per a dur la taronja des dels horts als magatzems, i uns anys després un empresari va



Marca del Sindicato Agrícola del Mijares. Arxiu Flores-Llorens

començar a construir amb la mateixa finalitat carrosseries d'automòbils i camions. Tot això, va fonamentar les bases perquè a partir de 1960 sorgirà una indústria de certa entitat especialitzada en la fabricació de peces per a automòbil i camions. De manera similar, la demanda de paper de seda per a embolicar les taronges va propiciar el naixement d'una no menyspreable indústria paperera.

Al començament del segle XX la perforació de pous significava la necessitat de disposar dels motors i les bombes necessàries per a elevar l'aigua. Encara que es compraven fora, per a reparar-los van sorgir a la localitat una gran quantitat de tallers, que en un segon moment passen a construir les seues bombes. Aquella activitat es consolida en la dècada de 1930. L'any 1960, hi havia 11 tallers relacionats amb la maquinària per a l'elevació d'aigües. Gràcies a això va aparéixer a la ciutat una especialització mecanometal·lúrgica, que prompte es decantarà en part cap a la construcció de maquinària per a la indústria ceràmica i en què va tenir durant un temps bastant importància la construcció de maquinària agrícola.

Els horts de tarongers de Califòrnia (que era juntament amb al País Valencià l'altra gran potència citrícola mundial) ja estaven fortament mecanitzats en la dècada de 1930. Ací no va passar el mateix perquè els jornals eren relativament barats i no hi havia una gran necessitat d'estalviar treball humà utilitzant màquines. Aquella situació va experimentar poques variacions durant els anys immediatament posteriors a la Guerra Civil de 1936-39, quan la falta de divises i l'estat general de l'economia espanyola dificultaven a més la importació d'una maquinària que encara no es fabricava a Espanya. És per això que entre 1948 i 1960 només es van matricular a Vila-real vuit motocultors, però a partir d'aquesta darrera data el ritme

de matriculació es va disparar. Com que era maquinària d'importació, en dissenyar-la no s'havien tingut en compte les característiques dels horts de tarongers valencians, motiu pel qual era de relativa gran envergadura i no sempre resultava fàcil circular entre les files d'arbres. La necessitat d'adaptar-la a les condicions de l'agricultura local va ser una de les raons que va determinar l'aparició a Vila-real d'una indústria constructora. Durant la dècada de 1960, van ser matriculats en la ciutat 1.072 motocultors i cavadores, de 46 marques distintes, 15 de les quals eren de fabricació vila-realenca (Bronco, Casaña, Cavasola, Cymet, Demeter, Font, Helena, Macaper, Moabar, Movicam, Record, Terbu, Truss i V. G.) En la dècada de 1980, se'n van matricular unes altres 2.300. Però tot seguit les vendes d'aquest tipus de maquinària van començar a experimentar una davallada (entre altres motius, perquè l'estalvi de jornals va passar ara a aconseguir-se a través d'un ús cada vegada més generalitzat d'herbicides i de la disminució de les vegades que es treballava la terra).

Durant molt de temps, en definitiva, Vila-real va ser bàsicament una ciutat eminentment tarongera, però gràcies a això va ser també una ciutat amb una (poc espectacular però innegable) activitat industrial. Amb el pas del temps, moltes empreses perdrien la seua vinculació inicial amb la taronja i orientarien els seus subministraments cap a activitats no relacionades amb la citricultura. El més freqüent és que acabaren actuant com a indústria auxiliar de les fàbriques de taulells, que són les que passarien a dominar l'economia local durant les últimes dècades del segle XX.



Interior fàbrica d'espardenyes. Arxiu Municipal de Vila-real

La indústria ceràmica

La indústria espanyola del taulell (que durant la primera meitat del segle XX estava fortament concentrada a la comarca de la Plana, i dins d'aquesta a les localitats de l'Alcora i Onda) va passar per un període molt favorable a partir dels últims anys de la dècada de 1950, com a conseqüència del *I Plan Nacional de la Vivienda* (1956) i del bon període que en general va viure la indústria de la construcció a Espanya gràcies a l'auge del turisme. El resultat va ser una proliferació de noves empreses. A tota la Plana hi havia, l'any 1946, unes 38 empreses ceràmiques (que ocupaven uns 1.700 treballadors; el 1964 havien passat a ser 102 (on treballaven unes 6.000 persones). Va ser aquell el context en el qual va aparéixer la indústria taulellera a Vila-real.

Quadre 10: Localització i capacitat productiva de la indústria taulellera espanyola el 1997

	Fàbriques	Treballadors	Capacitat productiva (m²/dia)
l'Alcora	53	3.884	398.150
Onda	45	2.984	251.400
Vila-real	15	2.790	163.900
Castelló	13	1.874	149.400
tota la Plana	178	16.778	1.358.300
Espanya	247	19.725	1.515.000

Font: Membrado, 2001: 339

Al contrari que l'Alcora i Onda (o que la mateixa ciutat de Castelló), Vila-real no comptava amb una tradició prèvia en aquella activitat. La primera empresa taulellera es va fundar ací l'any 1956, però tot seguit la ciutat va viure un espectacular desenvolupament del sector, fins al punt que al final del segle XX era el tercer municipi espanyol amb major capacitat productiva (quadre 10) i, si sumem les persones que treballaven en les fàbriques de taulells i les que treballaven en les indústries auxiliars d'aquestes, el primer municipi pel que fa als llocs de treball creats pel sector (quadre 11).

Quadre 11: Nombre de treballadors empleats per la indústria auxiliar del taulell a la Plana el 1997

	Vila-real	Almassora	Onda	Castelló	l'Alcora	tota la Plana
Extracció i atomització d'argiles	75	–	188	10	169	502
Tall de taulellets	–	5	30	5	–	77
Envasos de cartó	15	–	–	17	5	214
Frites, esmalts i additius químics	487	612	292	227	380	2.615
Maquinària ceràmica	719	271	176	478	162	1.973
Expositors de fusta	322	100	4	20	–	551
Laboratoris de decoració al tercer foc	563	161	145	46	60	1.356
Activitats similars no auxiliars (porcellana sanitària, mosaic de vidre)	180	120	30	–	–	338
Total	2.369	1.269	865	803	776	7.626

Font: Membrado, 2001: 421

Com Membrado (1995: 168-171) argumenta, el ràpid enlairament de la indústria ceràmica a Vila-real s'explica en gran part per dos factors. Un d'ells és la seua proximitat geogràfica a Onda i l'Alcora: els primers empresaris vila-realencs que van invertir en el nou negoci tenien referències molt bones sobre com funcionava i sobre les seues expectatives, i van poder recórrer a la contractació de treballadors procedents d'aquelles dues ciutats per tal de disposar des del principi de personal qualificat. En segon lloc, l'auge de la indústria taulellera era en certa manera una prolongació de l'anterior auge citrícola: molts dels capitals que van servir per a posar en marxa les primeres fàbriques s'havien acumulat gràcies a la taronja, la indústria auxiliar de la qual també va actuar com una font de tècnics qualificats, i ella mateixa va acabar convertint-se en una indústria auxiliar de la ceràmica.

El 1956, l'any de la creació de la primera fàbrica de taulells a Vila-real, una forta gelada va colpejar durament l'economia vila-realenca, que encara depenia bàsicament de la taronja. En l'etapa final del segle XX la dependència del cultiu i del comerç dels cítrics no havia desaparegut per complet, però sí que havia disminuït fortament. Ara eren les fàbriques de taulells i la seua indústria auxiliar les que actuaven com a motor de l'economia local.

> Aquesta especialització al voltant d'una única activitat industrial –escrivia fa relativament poc Membrado (2001: 349) en el seu documentat treball sobre la indústria ceràmica– (...) podria resultar perjudicial per a l'economia de la Plana en cas que en un moment determinat es produirà una crisi conjuntural o estructural que afectàs el subsector industrial en qüestió (...) Ara bé, en el cas que en ocupa i en el moment actual resulta bastant improbable que s'esdevinga una crisi conjuntural –i encara menys una d'estructural– al sí de la indústria ceràmica; ans al contrari, és en aquests moments que el taulell de la Plana viu la major etapa expansiva de la seua història.

Malauradament, però, aquella etapa finalitzaria a penes sis o set anys després que aquestes paraules foren escrites: com a conseqüència de la crisi econòmica internacional que va començar l'any 2007 i de l'enfonsament del sector espanyol de la construcció, quan aquesta obra es publica la indústria ceràmica està immersa en una de les etapes més difícils per les quals mai ha travessat.

A manera de visió final de conjunt

Encara que els seus orígens primers siguen més remots, el que avui és habitual denominar *procés de globalització* va començar a cobrar forma, al llarg del segle XIX, com a conseqüència del comerç internacional de productes agraris. Bàsicament, el País Valencià va participar en aquell comerç en qualitat d'exportador, i en les pàgines anteriors hem pogut veure com es va traduir això a Vila-real.

Durant la segona meitat del vuit-cents, Vila-real va ser una de les primeres localitats valencianes on la taronja es va convertir en un monocultiu. A partir d'aquell moment, l'economia local no deixaria mai de tenir una forta dependència de les exportacions. L'especialització en un únic conreu comercial va actuar com a font de riquesa, però també va ser la causa de fortes dificultats per als vila-realencs quan es produïa una pèrdua generalitzada de la collita o quan per algun motiu la taronja no podia exportar-se. En la segona meitat del segle XX, la primitiva especialització agrícola va ser complementada amb una nova especialització industrial, la ceràmica, i la demanda de treball per part de les fàbriques de taulells va ser una de les raons que van determinar que durant les dècades de 1960 i 1970 molts immigrants procedents d'altres regions d'Espanya, especialment d'Andalusia i de la Manxa, feren augmentar de manera ràpida el nombre de vila-realencs.

En la primera dècada del segle XXI, el padró d'habitants de la ciutat ha tornat a créixer a gran velocitat, però ara com a conseqüència de la vinguda d'immigrants de procedència estrangera, fet que ha representat la culminació del procés *d'obertura al món* de la ciutat. Tot aquest fenomen ha coincidit amb la necessitat de sotmetre la indústria vila-realenca a una profunda reconversió. A hores d'ara no pot saber ningú cap a on portarà aquesta, però el dinamisme que ha mostrat l'economia local al llarg dels dos últims segles dóna peu a suposar que podrà realitzar-se amb èxit.



Plaça Major. ©2009 Merche Maravé

Realitat i reptes d'una ciutat al segle XXI





Desenvolupament econòmic i medi natural

Enrique Cabrera Marcet. Universitat Politècnica de València

"Sólo el necio confunde valor y precio"
Antonio Machado

La història dels últims cent anys de Vila-real, és a dir, la història d'allò que ha succeït des de l'última crònica oficial de mossén Benito Traver (1909), encara que té les seues singularitats locals, de cap manera pot entendre's sense emmarcar-la en el seu context. Un context que ha d'establir-se tant en l'espai, una Espanya que amb l'arribada de la democràcia ha vist les dècades més florents de la seua història, com en el temps, una època caracteritzada per la globalització en la seua accepció més àmplia. I així, avui, res del que passa al món, inclús en els nostres antípodes, ens és alié. Les crisis siguen polítiques o econòmiques, l'actual n'és un bon exemple, s'instal·len en tot el món de manera simultània i d'aquestes també s'ix al compàs.

A l'esquerra: el nou pont del Millars a l'ermita (per l'any 2002)

Parlem d'una època en què la magnitud dels canvis que s'estan vivint i la velocitat amb què se succeeixen són de tal magnitud que, des d'aquesta perspectiva, una dècada actual equival a un segle dels nostres avantpassats. Tant és així que el Vila-real que les actuals generacions estan deixant no s'assembla res al que van conéixer en la seua infància. I aquest és, al meu entendre, el fet diferencial de la història de les últimes dècades que tot seguit es conta. Les nostres vivències són ben diferents de les que van viure els que ens van precedir.

I si els canvis socioculturals són importants, encara ho són més els que cauen en l'àmbit en què aquest text se centra, el del desenvolupament econòmic i la seua relació amb el medi natural. Perquè aquella ciutat eminentment agrícola de fa només cinquanta anys (no diguem ja la de començaments del segle XX) és avui majorment industrial. I clar, per a bé i per a mal, el paisatge del seu terme municipal és el seu puntual fedatari. I aquest és, precisament, el gran repte que el món en general i la nostra ciutat en particular té plantejat: maximitzar els avantatges i minimitzar els impactes que tots aquests canvis necessàriament generen. Aquesta és una tasca complexa perquè la majoria de les vegades els interessos són contraposats i per això aconseguir un punt d'equilibri raonable no és immediat.

I no ho és perquè la cultura que avui ens presideix es basa en el curt termini o en la immediatesa. Ho demostra la ranciesa que ara té el missatge amb què als estudiants d'aleshores se'ns encoratjava: "Cal estudiar per a ser un home de profit el dia de demà". I el seu substitut: "A viure que són dos dies" evidencia bé les diferents maneres d'entendre la vida. I, com no podia ser d'una altra manera, el nostre medi natural és un fidel reflex d'aquest canvi. Avui, beure d'una séquia de reg resulta una temeritat quan fa només cinquanta anys era tota una delícia. Per no beure, ja ni l'aigua de l'aixeta ens bevem. No ens fiem i per això recorrem, a pesar dels enormes costos mediambientals que comporta, a l'aigua mineral embotellada.

Es parla d'agricultura ecològica com una forma diferent de cultivar el camp quan fa seixanta anys el terme ni tan sols existia. I no existia perquè senzillament tota aquesta ho era. Ens omplim la boca amb el terme Agenda 21, un conjunt d'activitats que van nàixer en la primera cimera mundial sobre desenvolupament sostenible de Rio de Janeiro de 1992, i que estan orientades a fer més habitables unes ciutats que, amb o sense Agenda 21, continuen degradant-se. Alguns dels seus objectius (protegir els

espais lliures i la biodiversitat ampliant el verd urbà o millorar la mobilitat i fer del carrer un entorn acollidor) són en l'actualitat manifestament necessaris. Però quan érem xiquets i podíem jugar als carrers ningú no els trobava a faltar.

En qualsevol cas no és l'objectiu d'aquesta contribució aportar dades concretes de l'evolució social i econòmica que Vila-real ha viscut de manera tan intensa en aquestes últimes dècades. Hi ha cronistes que després d'estudiar-la a fons l'han narrada fil per randa. Alguns dels més rellevants participen en aquesta obra. Abans, tal com s'ha dit en el resum, es vol propiciar una reflexió sobre els avantatges i inconvenients del canvi que la nostra ciutat ha patit. Avui tenim una població, enfront de la rural d'antany, eminentment urbana. Avui la nostra economia depén molt més de la indústria que del camp. Avui la nostra ciutat és coneguda en tot el món, el seu equip de futbol ho ha fet possible, quan abans els seus llums s'apagaven a uns pocs quilòmetres. Avui, Vila-real, com molt poques ciutats de la seua dimensió, gaudeix i, al mateix temps, suporta una globalitat que tot ho inunda.

Per aquesta transformació s'ha pagat un preu important. El medi natural, aquest treball ho evidencia, s'ha deteriorat de manera notable. I el riu Millars, totalment regulat al seu pas per la ciutat, ja no és un riu. Tinc un record entranyable del Barco Voltat i m'imagine que tots els que van tenir la sort de gaudir-lo ho compartiran. És el paratge del riu on, quan no hi havia cap piscina, entrenaven els nadadors del poble. Si no ho impedim, el paisatge que encara veiem ja no el recordarà ningú dins d'unes dècades. Em ve a la memòria, quan jo era xiquet, la imatge d'haver anat amb mon pare a veure jugar el Villarreal a Onda, aleshores en tercera divisió o tal vegada en primera regional. Era un mes de maig cap a finals dels anys cinquanta. Vam anar, com tots, amb La Panderola. Jo encara olore aquella intensa olor de tarongina que ens va acompanyar tot el trajecte, avui jalonat de naus industrials. No hi ha cap taronger al llarg d'una carretera les distàncies de la qual es mesuraven pel temps invertit per les cavalleries en recórrer-la (l'hora, els sis quarts, etc.).

Vila-real, com molt poques ciutats ho han fet, s'adaptat molt bé als nous temps. Pel caràcter imaginatiu i emprenedor que sempre van tenir les seues gents no podria haver sigut d'una altra manera. Estic, com tots els que volem aquest meravellós poble, orgullós de la nostra història i del nostre esperit. Però no menys cert és que un poble que ignora el seu passat està abocat al fracàs. I convé reflexionar sobre què hem guanyat i què s'ha perdut en tan apassionant període. Només d'aquesta manera aprendrem de la història. I aquest és, no em canse de dir-ho, l'objectiu d'aquesta reflexió.

Una reflexió més qualitativa que quantitativa perquè les dades amb què compta no són homogènies, corresponen a períodes de temps diferents i han sigut obtingudes amb distints criteris. Al meu parer, poc importa que moltes d'aquestes dades que s'aporten corresponguen a la província i no a la ciutat, senzillament perquè la majoria dels estudis publicats aborden marcs provincials o autonòmics. Però ajustar els valors a l'àmbit local, encara que seria convenient, no és necessari perquè les tendències són tan clares i evidents que cap de les conclusions es veuria afectada si s'haguera disposat de dades locals fiables i concretes. Al cap i a la fi, la globalització a escala provincial també és una realitat.

Fem una pausa per a revisar el desenvolupament econòmic viscut i recordar la transformació que el nostre territori ha vist. I fem-ho amb esperit crític i constructiu. Només així no repetirem els errors comesos, que no són tants, i reforçarem els aspectes positius que hi ha hagut en la nostra ciutat en aquestes últimes dècades.

Els fets: el canvi de les ciutats. El cas de Vila-real

Segons el cens de 1897 (CLV, 1994), a finals del passat segle XIX els habitants de Vila-real, que en aquell moment incloïa els de les Alqueries, eren 16.000 i la major part d'aquests (el 82,1% de la població activa) es dedicaven a l'agricultura. Avui, a punt de finalitzar la primera dècada del segle XXI i ja sense la contribució de les Alqueries, té una població que supera els 50.000 habitants (a 1 de gener de 2009 constaven 51.647 ciutadans en el Padró Municipal), i molt pocs són els que treballen en el camp, els que més els immigrants. Ho diu l'informe del mercat de treball (INEM, 2008) corresponent al quart trimestre de 2007. Del total de treballadors afiliats de la ciutat, 22.441 persones, només 538 es dediquen a tasques agrícoles, la qual cosa representa un pobre 2,4% de la població activa. Un percentatge que, d'acord amb l'esmentada publicació, duplica la província de Castelló (4,5%).

Si parlem en termes econòmics, la productivitat del sector agrícola (valor del producte a peu de camp, un detall que convé subratllar) presenta números semblants. Segons les xifres de la Cambra de Comerç de Castelló (CC, 2008), el 2007 la contribució conjunta d'agricultura i pesca va representar el 4,47% del total. No figura el valor desagregat (únicament l'agricultura) que per al conjunt de la Comunitat Valenciana (CV, 2008) va aconseguir el 2,25%, ordre de magnitud en línia amb el de la població activa.

En resum, descomptant l'antiga contribució de les Alqueries, en poc més de cent anys la població de Vila-real s'ha quadruplicat i, en canvi, el pes del sector agrícola ha passat a ser pràcticament testimonial. Unes xifres que sintetitzen perfectament la dimensió d'un canvi molt brusc perquè durant la primera meitat del segle XX les coses continuen pràcticament igual. En efecte, el 1950, Vila-real ronda els 18.000 habitants, és a dir, comptava amb 2.000 persones més que les reflectides en el cens de 1897, amb una àmplia majoria, molt per damunt del 50%, dedicada a l'agricultura (Martí, 1995).

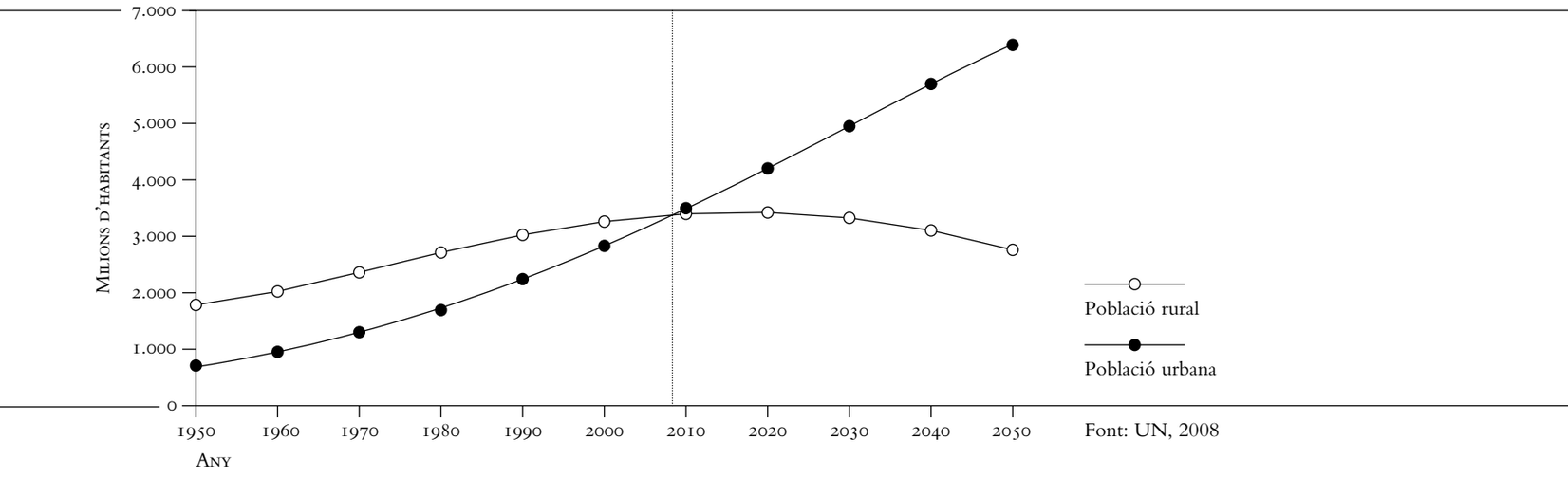
Així doncs, com a tot el món, la vertadera transformació comença en la segona meitat del segle XX coincidint amb la finalització de la Segona Guerra Mundial. El gràfic 1 (UN, 2008) ho evidencia. El 1950 poblen la terra 3.000 milions d'habitants mentre que poc més de 50 anys després, el 2007, són uns 7.000 milions. O siga, en poc més de 50 anys l'increment de la població mundial supera la població que s'havia establit en la Terra des del començament de la humanitat fins l'any 1950, la qual cosa dóna una idea molt clara de la magnitud dels canvis que a l'actual civilització li està tocant viure. Un fenomen que va molt més enllà del canvi ocupacional (de l'agrícola a l'industrial) i que una ciutat com Vila-real ha vist.

En efecte, el mateix gràfic 1 evidencia que, com a conseqüència de l'imparable flux migratori del camp a la ciutat, el 2007 la població urbana per primera vegada en la història de la humanitat iguala la rural. El camp es despobla de manera accelerada, un fet molt més acusat en els països en desenvolupament que en els que ja ho estan, com és el cas d'Espanya. El gràfic 2 (UN, 2008) evidencia que, encara sent un fenomen general, és molt més acusat en els països en desenvolupament, entre altres raons perquè són els que alberguen les noves grans megalòpolis del món, com Mèxic o São Paulo.

En definitiva, les ciutats suporten una pressió antròpica antany inexistent, conseqüència tant de l'augment poblacional com del canvi d'ocupació. I els impactes que generen els

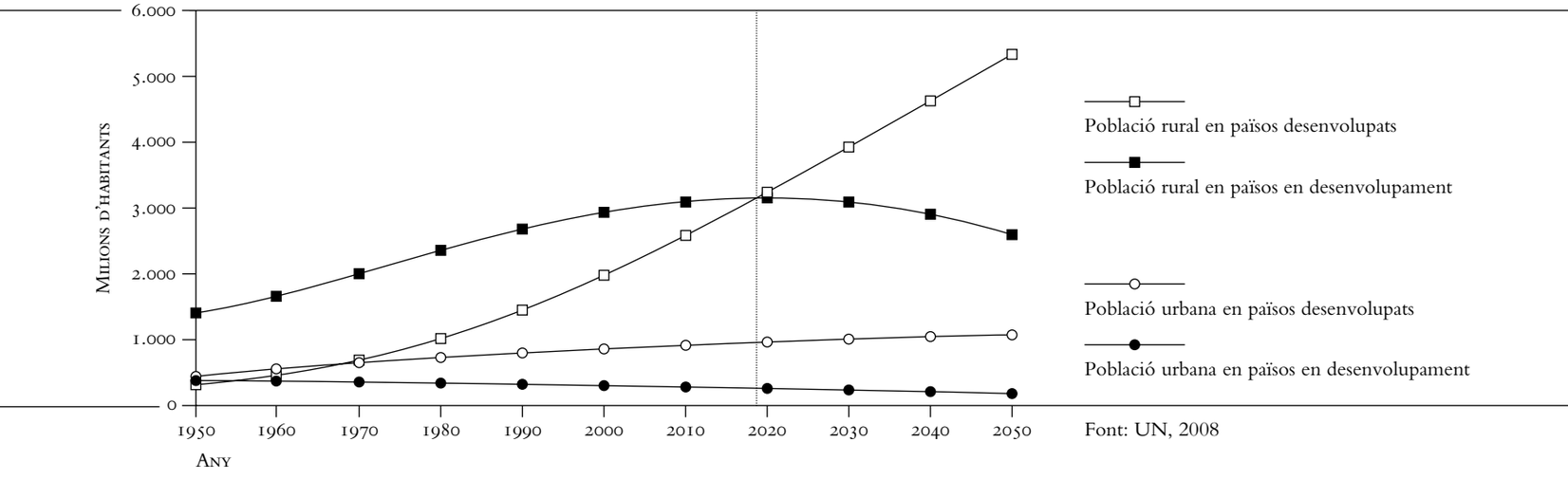
nous i molt més intensos usos del territori són la major evidència. Un clar indicador és la qualitat de l'aire atmosfèric de Vila-real i de tot el seu terme municipal, conseqüència de les emissions generades tant pel seu important parc automobilístic com per la indústria ceràmica, un assumpte que per la seua importància s'analitzarà amb més detall més avant. Però en aquesta exposició general dels fets convé, ja des del principi, destacar les conseqüències d'un deteriorament atmosfèric que ha propiciat que només els cultius llenyosos, com el taronger, hagen pogut sobreviure en el nostre terme municipal. Ja a ningú no se li ocorre cultivar verdures. Què prop i, al mateix temps, què lluny està en el nostre record el mercat de bajoques del carrer de Josep Ramon Batalla, enfront del quarter de la Guàrdia Civil, posteriorment traslladat al carrer de Borriol. Què ha sigut de les nostres prestigioses bajoques d'antany?

Gràfic 1: Evolució de la població urbana i rural al món



Font: UN, 2008

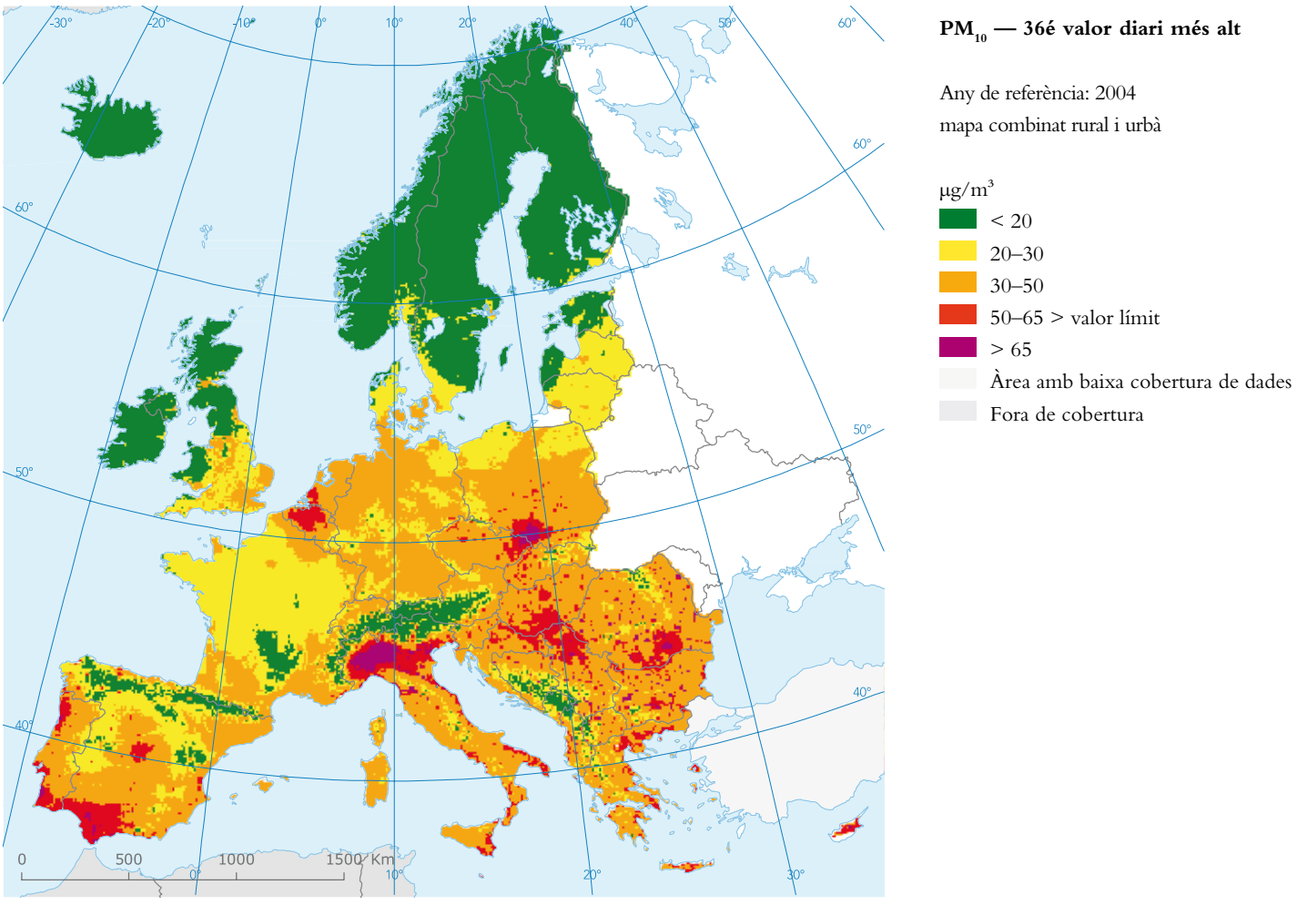
Gràfic 2: Evolució de la població urbana i rural al món



Font: UN, 2008

La figura 1 (EEA, 2007) mostra com València i l'àrea del taulellet de Castelló es troben entre les 36 àrees d'Europa en les quals la contaminació de l'aire aconsegueix majors valors (en roig les zones que en almenys 35 dies a l'any superen els 50 µg/m^3 en PM_{10}, és a dir, partícules en suspensió amb un diàmetre comprés entre 2,5 µm i 10 µm), un escenari impensable en la dècada dels cinquanta. Uns nivells en línia amb els que detalla el Pla de millora de la qualitat de l'aire de la zona ceràmica de Castelló (veure el quadre 1 pàgina 133) que mostra que Vila-real ha sigut una ciutat avantatjada pel que fa al canvi d'una societat rural en urbana i industrial. Un alumne excepcional que apostarà per això i ho farà amb totes les seues conseqüències, amb tots els seus avantatges però també amb tots els seus inconvenients. És per això que el repte que avui es planteja és fer-la més sostenible, més habitable, més humana... sense renunciar al seu progrés, a la seua espenta econòmica, a la seua creativitat. Una tasca certament complexa. Però aquest i no un altre ha de ser el nostre objectiu si de veritat pensem en les generacions futures tal com els nostres avantpassats van pensar en nosaltres.

Figura 1: Nivell de concentracions de PM_{10} a Europa (EEA, 2007)



Vila-real al llarg del Segle XX

En el transcurs del segle passat Vila-real ha passat a ser una ciutat industrial quan abans era rural i va gaudir d'una puixant agricultura fins a finals del segle passat que, no obstant això, ara agonitza. D'una altra banda, la incipient indústria de la primera meitat del segle XX ha esdevingut (l'actual crisi entesa com un parèntesi) en una florent indústria. L'evolució d'ambdós sectors, analitzats des de l'òptica del seu impacte en el medi natural, és el que ara es revisa.

L'agricultura

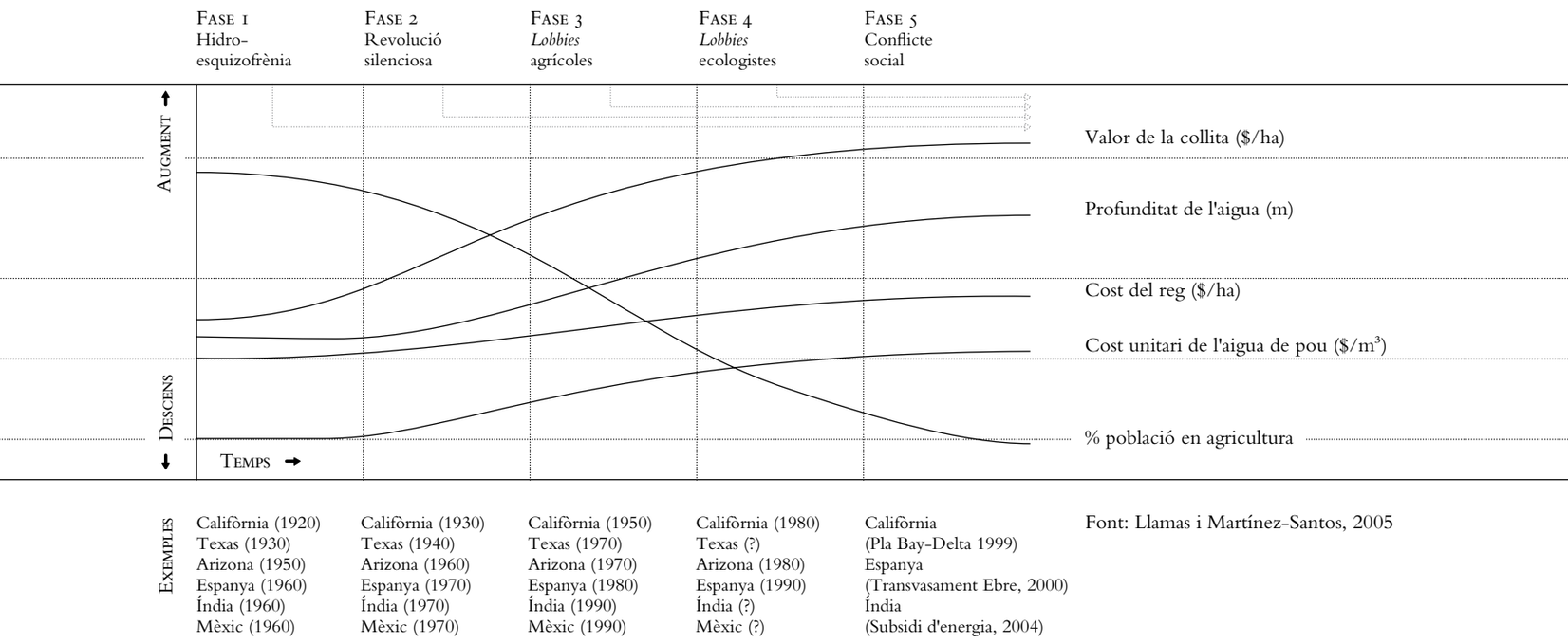
Breument i des de l'òptica que ens ocupa, convindrà recordar el camí recorregut des de l'última crònica escrita (l'any 1909) fins al moment en què ens trobem. Per tant, ens situem en els albors del segle XX, un moment especialment important per a la nostra ciutat. El llaurador de Vila-real camina encabotat per tal de transformar el secà en regadiu. Una iniciativa que s'articula entorn de la Comunitat de Llauradors, tal com es conta en una memòria que data de 1912 i que es redacta per a presentar-la al Concurs d'associacions agrícoles que es va celebrar a Espanya aquell mateix any. L'Ajuntament va tenir el 1994 la feliç idea de reproduir-la perquè just és rendir tribut als que tant van fer per nosaltres (CLV, 1994).

No és moment de reproduir els detalls del que aquells visionaris van fer. Tan sols cal dir que el 1910 estan ja operatius 37 pous (se'n van obrir més, encara que alguns es van abandonar perquè el cabal que tenien no justificava la seua explotació) amb unes profunditats que oscil·laven entre els 29 metres del pou Cor de Jesús, a la partida Pinella, i els 73 m del pou la Esperanza, a la partida del Madrigal. Ambdós encara estan operatius (Quirós, 1992). Tot això va propiciar que en una sola dècada, entre 1902 i 1913, quasi 10.000 fanecades de secà es transformaren en regadiu. De justícia és que des de 1923 les primeres estrofes de l'himne de la ciutat "Foradant les dures penyes…" els recorde per sempre i que als llauradors de Vila-real se'ls represente amb pic i pala obrint un nou pou, i no tant llaurant un camp, en el monument que la ciutat els ha tributat. Perquè encara que meritòria és aquesta segona tasca, la primera va ser excepcional.

Per tal de justificar la importància del que els nostres avantpassats van fer, cal situar al món i en el seu just context un esforç tan singular. Ens ho conta el professor Llamas, un reconegut expert en el maneig de les aigües subterrànies. Qualifica de revolució silenciosa (terme empleat per anomenar canvis socials imparables causats per l'acció de persones senzilles) el que, entre finals del segle XIX i començaments del XX, van fer els nostres avantpassats: transformar amb aigua subterrània el secà en regadiu. No va ser una *top-down action* resultat d'una decisió de govern, sinó més bé una *bottom-up action,* és a dir, una iniciativa nascuda del llaurador, del poble en general.

Amb tot, el sorprenent del cas és que, segons Llamas (gràfic 3), la revolució silenciosa comença a Califòrnia el 1930 i es generalitza a Espanya al voltant de 1970, quan la tecnologia ja permet fer perforacions. El cronograma que trobem més avall mostra les etapes en què Llamas divideix la política de l'aigua del segle XX. La primera, la hidroesquizofrènia, es correspon amb el període de construcció de les grans preses al món. La segona és, precisament, la revolució silenciosa. Les tres posteriors no tenen un interés directe per a aquest article, encara que ja anticipen l'evolució d'alguns dels indicadors agrícoles a què després ens referirem. En particular, la població agrícola (en clar retrocés), el valor de les collites, la profunditat dels pous i els costos unitaris de l'aigua elevada i del reg. Així doncs, el gràfic 3 demostra l'audàcia i l'anticipació dels nostres avantpassats.

Gràfic 3: Ús de l'aigua subterrània en països àrids i semiàrids en el segle XX



Exemples					
	Califòrnia (1920)	Califòrnia (1930)	Califòrnia (1950)	Califòrnia (1980)	Califòrnia
	Texas (1930)	Texas (1940)	Texas (1970)	Texas (?)	(Pla Bay-Delta 1999)
	Arizona (1950)	Arizona (1960)	Arizona (1970)	Arizona (1980)	Espanya
	Espanya (1960)	Espanya (1970)	Espanya (1980)	Espanya (1990)	(Transvasament Ebre, 2000)
	Índia (1960)	Índia (1970)	Índia (1990)	Índia (?)	Índia
	Mèxic (1960)	Mèxic (1970)	Mèxic (1990)	Mèxic (?)	(Subsidi d'energia, 2004)

Font: Llamas i Martínez-Santos, 2005

Ja en un altre escenari, el socioeconòmic, les dificultats superades al llarg del segle XX per l'agricultura han sigut objecte d'estudis detallats (Obiol, 1994 a), per la qual cosa no cal tornar a aquesta qüestió. El que ací importa, ja s'ha dit, és la relació entre l'agricultura i el medi natural i les circumstàncies que l'han condicionada. Pel que fa a això, el segle XX pot dividir-se en quatre etapes:

Des del 1900 fins al 1960, amb la creació i consolidació del paisatge citrícola que encara avui coneixem.

Des del 1960 fins al 1985, amb la violenta irrupció de la química en el camp. És, des de l'òptica del medi natural, l'època fosca de l'agricultura.

Des del 1985 fins al 2004, amb el refinament de la química i l'arribada del reg per degoteig.

A partir de 2004, l'agricultura ecològica i la producció integrada inicien el seu camí.

La primera d'aquestes etapes es forja amb la clara aposta pel cultiu dels cítrics i la creació del paisatge actual i que tant de bo puguem llegar als nostres descendents. L'imparable creixement dels agres va ser possible gràcies al comerç exterior les xifres d'exportació del qual van créixer de manera espectacular després de la Segona Guerra Mundial (Agustí, 2000). I la causa principal de la crisi actual ha sigut precisament la saturació del mercat que en va permetre l'arrancada. La rendibilitat dels camps de tarongers es va traduir en un augment de la cotització de la terra i va possibilitar que persones emprenedores (a Vila-real sempre n'han abundat) pogueren obtenir crèdits amb la terra com a garantia hipotecària, així com la creació d'activitats subsidiàries complementàries al camp entre les quals destaca la maquinària agrícola. Tot ha sigut objecte de detallats estudis (Membrado, 1995).



Exportació de taronges a Vila-real (per l'any 1950)



Polvorització dels tarongers a l'hort d'Evaristo Olcina (actual av. Pius XII), 1932

Així doncs, l'auge econòmic propicia l'inici d'una nova etapa. Com que el camp és rendible i l'exportació mana, el calibre de la taronja és el paràmetre principal i de cap manera es pot descuidar. Això facilita la irrupció dels agroquímics alhora que s'inicia el declivi de les labors agrícoles pròpies de la primera meitat del segle XX. Tot acompanyat amb un fet gens menor. Amb la maquinària agrícola i l'ús dels agroquímics, l'agricultor externalitza la majoria de les tasques que abans realitzava i pot dedicar-se al camp en règim de temps parcial. El temps sobrant, cada vegada major, el dedica a activitats complementàries i possibilita el creixement de la indústria subsidiària. El resum del que antecedeix és clar. Les millores econòmiques i socials propicien que la relació entre l'agricultura i el medi natural visca la seua pitjor època.

En efecte, el descobriment del DDT el 1939 (gràcies al qual el seu descobridor, Muller, va rebre el Premi Nobel) donarà pas a la síntesi de nous productes (Pascual, 2009) que s'utilitzaran com a pesticides i herbicides. Eren productes químics agressius i escassament selectius que no sols acabaven amb les plagues característiques dels cítrics (cotonet, serpeta, etc.), sinó que també agredien tota la fauna auxiliar i alteraven l'equilibri ecològic del sistema. L'ús de molts dels plaguicides, pesticides i herbicides de llavors avui està prohibida (Coscollá, 2004), una època en què també els abonaments nitrogenats s'administren amb massa generositat. El desconeixement dels processos feia que bona part d'aquest adob no arribara a les plantes. En efecte, es perd per diverses causes (Agustí, 2000), entre aquestes l'arrossegament de l'aigua de reg, la causa fonamental de l'augment dels nitrats en les nostres aigües subterrànies.

Una època, aquesta de la irrupció de la química, en què l'adobament es feia *a calendari*. És a dir, coincidint amb les èpoques en què es pensava que l'arbre més necessitava l'adob (floració i creixement del fruit fonamentalment), s'adobava amb massa generositat. Avui ja se sap que no és així, que l'arbre recorre al nitrogen de manera més sostinguda en el temps i que, en conseqüència, també així ha d'administrar-se, la qual cosa possibilitarà el reg per degoteig. Els altres minerals que el sòl necessita, sobretot fòsfor i potassi, són fàcilment fixats pel sòl i no arriben als aqüífers (Agustí, 2000), raó per la qual no han contaminat les aigües subterrànies.

La tercera de les etapes a què ens referim, amb una duració d'unes dues dècades, comença a mitjan època dels 80. Es caracteritza per la generalització del reg per degoteig i la millora dels productes agroquímics. El reg per degoteig no suposa, en termes globals, gran estalvi d'aigua (la qual s'administra de més en el reg a manta i majorment recarrega els aqüífers), però sí que ha contribuït de manera poderosa a racionalitzar l'agricultura. A això ha ajudat també el coneixement que l'adob convé administrar-lo de manera més uniforme i sostinguda en el temps. D'una altra part, la millora dels agroquímics s'ha fonamentat en una actuació més selectiva. S'ha aconseguit dirigint la seua acció i ja no ataca de manera indiscriminada, sinó que actua només sobre els elements nocius de vegades amb mimètics d'hormones que, sense arribar a matar-los, impedeixen el seu creixement i reproducció.

La quarta etapa és en la qual ens trobem. La lluita contra els enemics dels cítrics comença a estar presidida per la protecció i producció integrades. Això és possible per la racionalització de la resta de tècniques del cultiu (maneig del sòl, plantació, adob, reg, poda i recol·lecció). Un conjunt d'actuacions que s'han denominat agricultura ecològica (Pascual, 2009), de tal manera que avui agricultura i medi natural tornen a caminar de la mà, i crea la paradoxa que la mala fama de l'agricultura, conseqüència de les pràctiques poc convenients del passat i ja descrites, li ha arribat quan menys ho mereix. Com moltes vegades passa, els efectes secundaris tarden alguns anys a visualitzar-se.

La indústria

En arribar a aquest apartat, qui aquesta crònica escriu sent una particular nostàlgia. No és per a menys, ja que en repassar l'exhaustiva recapitulació *Vila-real, ciutat industrial* (Membrado, 1995), la fàbrica de Marcet en la qual vaig viure la meua joventut mereix una detallada i precisa anàlisi. El que Membrado ens conta és exactament el que va succeir. Ho sé bé perquè allí estava jo. Per extensió, a qui vulga conéixer amb tot luxe de detalls la història de l'evolució de la indústria de la nostra ciutat, li recomane una obra, la de Membrado, que està estructurada en dos blocs. El primer dedicat a la indústria en general i el segon, ja de manera més específica, al taulellet.



Indústria taulellera actual

La primera part, el de la indústria en general, pivota entorn dels sectors tèxtil i alimentari. Aquest últim lligat a la comercialització de cítrics i a la resta d'activitats complementàries com el paper, la maquinària agrícola, el transport, les bombes d'aigua o la fusta. Des de la nostra òptica, la relació del desenvolupament econòmic amb el medi natural, l'impacte d'aquestes activitats industrials, a excepció de les papereres, era pràcticament nul. Aire, aigua i sòl, els tres mitjans que suporten els impactes derivats de les activitats industrials, són generalment alterats per processos de combustió o per abocaments d'efluents industrials o de residus sòlids. Com que les primeres activitats industrials no requerien la generació de calor i l'aigua com a matèria primera no es necessitava, a excepció de les papereres, no hi havia cap problema. Tampoc no es generaven residus sòlids industrials i per això l'impacte ambiental va ser pràcticament nul fins al 1960.

Però a partir dels anys seixanta tot canvia. L'ús indiscriminat d'agroquímics i els adobs generosos en l'agricultura comencen a contaminar tant les aigües subterrànies com els sòls. D'una altra banda, la irrupció amb una força inusitada del sector del taulellet en aquesta mateixa dècada (Obiol, 1994 b) no li eixirà gratis al medi natural. Una explosió lògica tant en el temps com en l'espai. En el temps perquè, després de les freqüents i intenses gelades patides cap a la meitat del segle XX, cal diversificar el risc. També la mecanització de les labors agrícoles i la necessitat d'amortitzar aquesta maquinària propicia la delegació de bona part del treball de camp, la qual cosa possibilita que un llaurador inquiet i emprenedor s'hi dedique a temps parcial, invertint en activitats alternatives la resta del seu temps, cada vegada major. De tal manera que el que comença sent una activitat menor prompte esdevindrà una ocupació principal.

El motiu pel qual Vila-real opta per la indústria del taulellet i no per un altre sector industrial sembla que és conseqüència d'una forta tradició provincial que es remunta al segle XVIII (Membrado, 1995). No obstant això, el que sorprén és la rapidesa d'un canvi que en poc més de dues dècades modifica de manera radical el perfil laboral de la ciutat. Cal dir que en quinze anys, entre 1960 i 1975, el percentatge d'ocupació agrícola es redueix a la tercera part, ja que passa d'un 49,8% a un discret 18,6% (Martí, 1995). Una velocitat de canvi mantinguda fins al dia d'avui en què tan sols un simbòlic 2,4% de la població laboral treballa en el camp.

L'espectacular irrupció de la indústria del taulellet tindrà dues conseqüències ben diferents. En la part positiva, l'augment espectacular de la capacitat adquisitiva del ciutadà mitjà de Vila-real, fet que evidencia l'evolució de la renda per càpita de la seua població. En la part negativa, el deteriorament del medi natural, especialment

el de l'aire que respirem, perquè les aigües subterrànies de moment no pareix que s'hagen vist molt afectades per abocaments industrials. Amb tot, toquem fusta perquè, bé ho sabem, molts efectes secundaris no es visualitzen fins que ha transcorregut un cert temps.

Però anem a l'origen d'aquests impactes ambientals. L'aire es contamina perquè el procés de fabricació del taulellet comporta emissions (Lamparero i col·l., 2008). En quasi totes les seues etapes s'emeten partícules, especialment durant la mòlta que se sol fer per via humida i el seu posterior assecat. Les partícules que s'emeten són sobretot part dels minerals que conformen la matèria primera dels taulellets. No obstant això, les emissions generades en el procés de fabricació de les frites són diferents i solen incloure metalls (principalment zirconi, bari, zinc i plom).

El segon tipus d'emissions correspon als processos de combustió que exigeix tant la fabricació dels taulellets com la de les frites. Aquesta és la raó per la qual la indústria del taulellet ha sigut inclosa en la Directiva Europea per al comerç de drets d'emissió de gasos d'efecte hivernacle (UE, 2003). La combustió és necessària en diferents etapes del procés, com l'atomització, l'assecat, la cocció i la cogeneració. Els principals gasos que la combustió genera són CO_2, CO, NO_x i SO_x. Però no són els únics perquè durant l'escalfament i la cocció del material les matèries primeres es descomponen i es genera una emissió addicional de CO_2 i NO_x, així com el HCl que procedeix de les impureses minerals i el SO_x present en els sulfats i sulfurs de les terres, la matèria primera bàsica del taulellet.

L'emissió en elevades dosis de minerals, metalls i gasos, l'origen de la qual no està en una fàbrica concreta sinó en la densitat de la indústria del taulellet en la zona, no sols és causada per la indústria. A aquesta cal sumar-li les emissions que genera l'intens trànsit de tota la zona de la Plana. La suma d'ambdós efectes ha deteriorat de manera progressiva la qualitat de l'aire i avui és un dels principals problemes que la nostra ciutat i el seu terme municipal tenen plantejat. Tant que hem vist com és un dels punts més contaminats d'Europa (figura 1) i açò ha obligat la Generalitat Valenciana (Lamparero i col·l., 2008) a llançar un Pla de millora de la qualitat de l'aire per a la zona ceràmica de Castelló. No hi ha dubte que tant el canvi a combustibles de major qualitat, ja que en l'actualitat s'utilitza gas natural, com les millores tecnològiques i la fi de la gasolina amb plom ha suposat un alleugeriment important per a l'aire que respirem. Però tot això ha sigut neutralitzat tant per l'augment de la producció de taulellets com pel creixement del trànsit rodat de la zona. De tot això ens ocupem més avant.

L'empitjorament de la qualitat de l'aire ha suposat el final de l'agricultura hortolana. Cultivar com antany tomaques, cebes o bajoquetes és senzillament impossible. La durant molts anys prestigiosa llotja de bajoquetes de Vila-real, ja que era coneguda en tota la regió, tindrà un ràpid final. El seu declivi comença el 1985 i, en breu, l'any 1993, veurà el seu tancament (Obiol, 1994 b).

Però no sols la qualitat de l'aire s'ha vist alterada. També les aigües subterrànies poden haver-se vist afectades per l'activitat de la indústria del taulellet. A causa de la necessitat d'usar aigua en algunes etapes del seu procés de fabricació, les indústries s'han implantat lluny del nucli urbà, on les xarxes d'aigua potable i drenatge municipals no tenen cobertura, i per abastir-se han hagut de recórrer a l'aigua subterrània, mentre que generalment els seus abocaments han anat a parar a pous cecs. Si els aqüífers que tanta vida han donat a Vila-real han sigut o poden ser contaminats en un futur immediat, encara no ho sabem. Però resulta evident que quan les aigües residuals i industrials no són convenientment tractades el risc de contaminació és alt.

I no ho sabem per la lentitud dels contaminants en el subsòl, per la mateixa naturalesa depuradora del sòl i, en definitiva, per la reacció final que puga haver-hi amb les aportacions externes. Tot això ha propiciat que de moment aquest problema estiga passant molt més desapercebut que el de la contaminació de l'aire ja descrit. En aquest cas l'impacte és immediat mentre que el de l'aigua es retarda. Però que hi ha i que sobretot hi va haver un problema de focus de contaminació incontrolat pareix evident. No convé oblidar que en els començaments de la indústria ceràmica la consciència ambiental era pràcticament nul·la. Amb tot i per fortuna, mesuraments concrets evidencien que la incidència dels abocaments de les taulelleres en les aigües subterrànies, almenys de moment, no ha sigut alta, encara que s'han detectat (Escrig i Morell, 1996) punts amb concentracions de contaminants més altes del que es considera normal. Esperem que el pas del temps confirme aquests fets.

Les raons que expliquen les baixes concentracions mesurades en els aqüífers de la Plana s'expliquen pels actius processos d'interacció per adsorció dels sòls amb els minerals argilosos i perquè altres processos com la precipitació de carbonats, sobretot de zinc i cadmi, també influeixen. Així mateix, hi contribueix la reduïda velocitat de migració dels metalls a través d'aquests sòls (Escrig, 1995). Així doncs, l'adsorció, la lenta velocitat de migració a través dels sòls dels contaminants i la seua posterior dilució en el mateix aqüífer expliquen per què les concentracions de contaminants en aquests siguen, per fortuna, prou inferiors a les esperades. Amb tot, algunes anormalitats preocupants detectades i les enormes dificultats que comporta recuperar un aqüífer, encara que de vegades és pràcticament impossible, aconsella augmentar la vigilància.

Per tant, resumint l'impacte de la indústria ceràmica en el medi natural, es pot dir que en l'aire és preocupant, i d'això són conscients l'Administració i els mateixos industrials, tal com evidencia l'existència de l'esmentat pla per a millorar la seua qualitat (Lamparero i col·l., 2008). Quant a l'aigua subterrània, atenent als registres disponibles en l'actualitat, la situació no és alarmant i, atés que els abocaments directes no depurats o no existeixen o han disminuït notablement, pareix que el major risc ja ha passat. Que així siga, perquè una contaminació per metalls, la industrial, és molt pitjor que la contaminació per nitrats que, com veurem, afecta àmplies àrees de la capa freàtica de Vila-real.

Els beneficis del desenvolupament econòmic del segle XX

Pocs són els que qüestionen que amb el desenvolupament econòmic que hi ha hagut en aquests últims cent anys ha millorat la qualitat de vida dels ciutadans de Vila-real. Tot i això, arribats a aquest punt convé preguntar-se què s'entén per qualitat de vida i com es pot, si és possible, mesurar. Un assumpte de complexa definició en què, amb relatiu èxit, aprofundeixen els sociòlegs. I és així perquè en funció de l'òptica des de la qual es contemple admet molt diverses interpretacions. Una de les moltes definicions que en la literatura es poden trobar (Palomba, 2002) entén per qualitat de vida "tenir bones condicions objectives i un alt grau de benestar subjectiu, així com sentir la satisfacció col·lectiva de necessitats mitjançant polítiques socials, a afegir sempre a la satisfacció individual de necessitats."

Les distintes dimensions que componen la qualitat de vida poden estructurar-se en dos grans blocs. El primer integrat per indicadors objectius que poden mesurar-se amb precisió i que al seu torn poden agrupar-se en quatre grups: materials, socials, polítics i ambientals. En el segon bloc inclouríem el benestar personal, amb una valoració més subjectiva, la satisfacció amb el treball que es té, el grau de realització personal, l'autoestima i el gaudi (que no la possessió) dels recursos amb què compta. Aquest segon bloc, per subjectiu, pot ser objecte d'una anàlisi concreta. Per això ens centrem en els indicadors objectius i mesurables de la qualitat de vida, així com en la seua evolució en l'interval de temps que estem considerant.

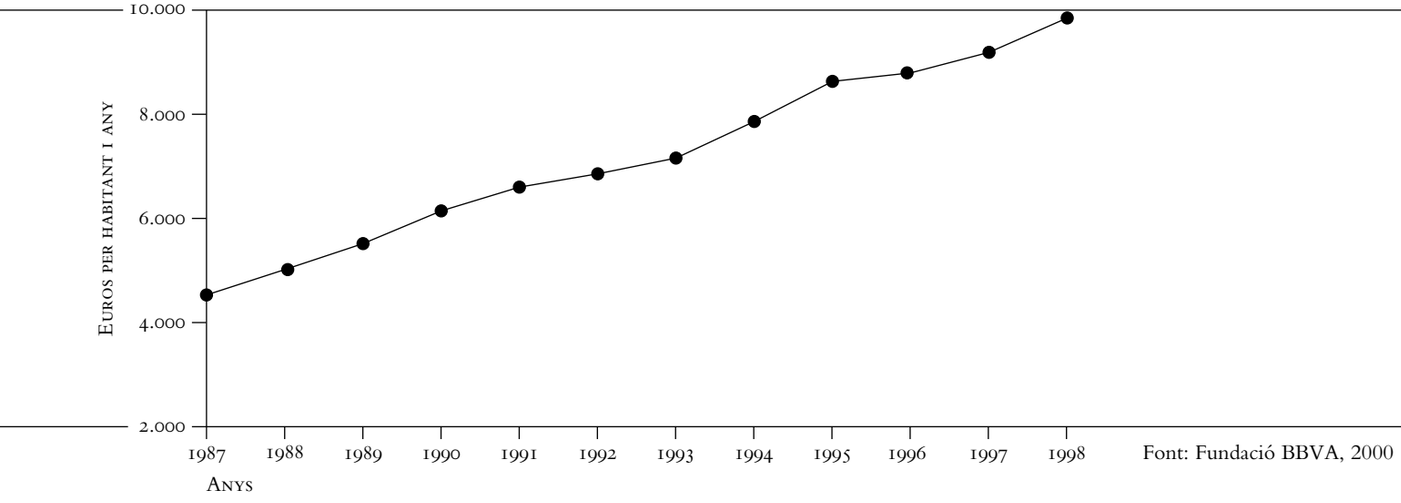
Els principals indicadors objectius materials són:

Ingressos disponibles
Nivell d'educació
Posició en el mercat de treball
Salut

És evident que un bon nivell en aquests indicadors materials és sinònim d'una bona qualitat de vida, encara que no sempre serà així. I d'entre tots aquests el més rellevant i el que més documentat està és la renda per càpita dels ciutadans, un paràmetre referit al valor mitjà en la província de Castelló. Resulta evident que l'evolució de la renda mitjana a Vila-real seguirà la mateixa pauta i, en tot cas, el seu valor seria de l'ordre de magnitud de la mitjana provincial. Doncs bé, el creixement d'aquesta renda en l'última dècada del segle XX (gràfic 4) ha sigut espectacular. Tant que en onze anys hem duplicat pràcticament les nostres rendes. S'ha passat dels 4.531 euros de l'any 1987 als 9.849 euros del 1998 (FBBVA, 2000). L'indicador clau, els ingressos mitjans del ciutadà, no enganya. El progrés que hi ha hagut ha sigut espectacular.

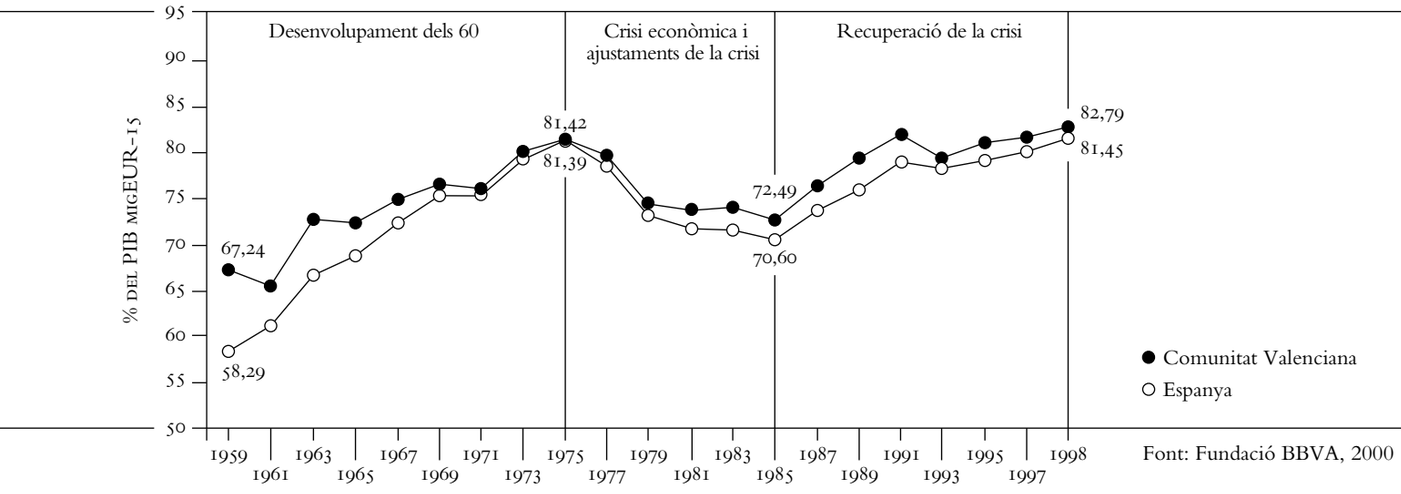
Un període també brillant si es compara aquesta evolució amb la del seu entorn més pròxim, Espanya i la Unió Europea. El gràfic 5 mostra l'evolució, en aquest cas del PIB mitjà de la Comunitat Valenciana (FBBVA, 2000), respecte a aquests entorns. De nou, la millora és palpable. I encara més ho seria a la ciutat de Vila-real, un alumne de la classe sempre avantatjat. Però tampoc no cal preocupar-se per una falta de dades concretes que no altera qualitativament els resultats. El gràfic 5 té, a més, un recorregut temporal suficient per a evidenciar la periodicitat de les crisis econòmiques.

Gràfic 4: Evolució temporal de la renda de la província de Castelló a finals del segle XX



Font: Fundació BBVA, 2000

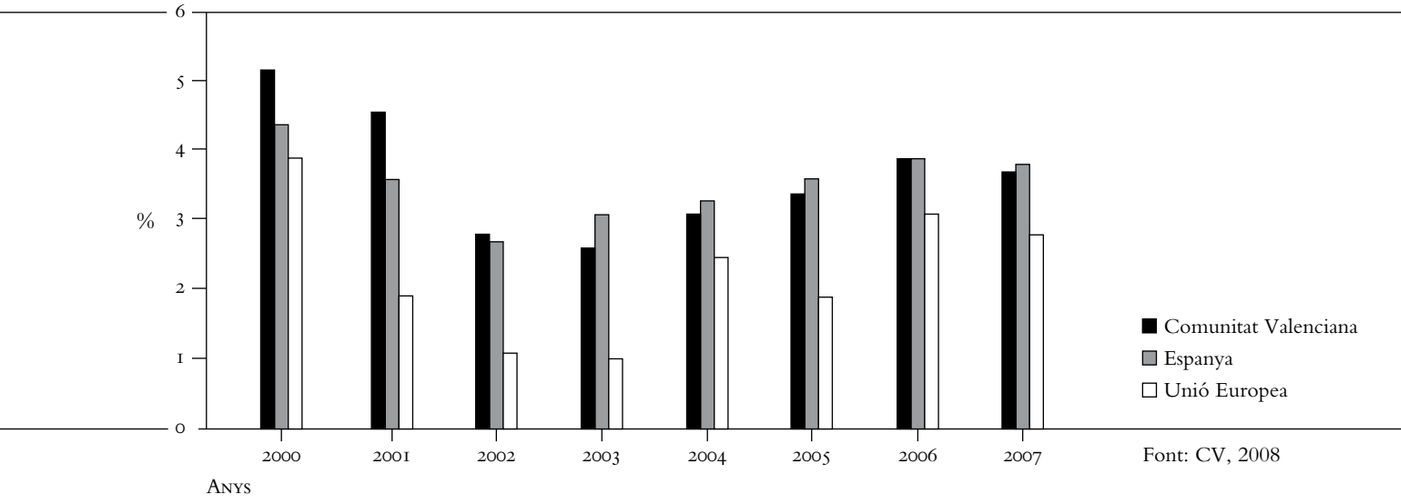
Gràfic 5: Convergència de la Comunitat i d'Espanya en les últimes dècades del segle XX



Font: Fundació BBVA, 2000

La tendència de finals del segle XX que mostren els precedents gràfics 4 i 5 s'ha mantingut en els primers anys del segle XXI. Vila-real, com a part de la Comunitat Valenciana, ha continuat en la seua convergència cap a l'Europa dels 15. Així ens ho mostra el gràfic 6 (CV, 2008), ja que la renda per càpita provincial de Castelló ha continuat amb el seu creixement imparable fins aconseguir el 2006 els 23.379 euros (CC, 2008) que comparats amb els 4.531 euros de 1987 permet concloure que en vint anys la renda de Vila-real s'ha multiplicat per cinc, una xifra que, inclús descomptant la inflació, és formidable.

Gràfic 6: Creixement econòmic de la Comunitat i d'Espanya en el segle XXI



Font: CV, 2008

Així doncs, en el primer i més objectiu dels indicadors materials mesurables s'ha donat un salt de gegant. I pareix evident que el mateix ha succeït amb la resta d'indicadors quantificables com, per exemple, el nivell d'educació (a Espanya avui el 19% de la població és universitària enfront del 13% d'Alemanya), la posició en el mercat de treball (la progressiva reducció d'hores laborables per setmana fins arribar a les 35 actuals és una clara evidència) o la salut (on l'evolució de la piràmide d'edat és un bon indicador).

També els restants indicadors quantificables de Palomba, siguen ambientals, polítics o socials han millorat. Amb tot, convé subratllar que, d'acord amb aquest criteri (Palomba, 2002), l'ambiental té una accepció ben diferent de la que ací es considera. No es refereix a l'estat del medi natural sinó a l'habitabilitat de la ciutat com la seguretat, el transport o l'accés a les noves tecnologies. El segon dels indicadors, el polític, contempla sobretot les mesures de protecció dels dèbils. Una societat més justa proporciona, sense el menor dubte, una qualitat de vida molt superior a la de societats amb grans desigualtats de la renda, tan pròpies dels països en desenvolupament. Finalment, dins dels indicadors socials s'inclouen les relacions familiars, amb els amics o amb l'entorn en general.

En conclusió, la millora de la qualitat de vida dels ciutadans al llarg del passat segle XX ha sigut, des de qualsevol òptica quantificable, certament espectacular. Però arribats a aquest punt és inevitable preguntar-se si aquest creixement és sostenible. Podem continuar millorant la nostra qualitat de vida sense comprometre el futur de les generacions futures. Abans de respondre aquesta pregunta convindrà aprofundir en l'ombra d'aquest desenvolupament que, com ja s'ha vist, és el deteriorament del medi natural.

Inconvenients del desenvolupament: el deteriorament del medi natural

Hi ha aleshores certesa absoluta que la qualitat de vida del ciutadà de Vila-real ha millorat de manera espectacular en les últimes dècades. Majorment perquè els indicadors econòmics vistos i que corresponen a la província de Castelló o a la Comunitat Valenciana es veurien notablement millorats si estaren referits, com haguera sigut desitjable, a la nostra ciutat. Però també hi ha la certesa, ja s'ha vist, que hem pagat un preu molt alt. El nostre entorn natural ha perdut molta qualitat, particularment l'aire que respirem i, en menor grau, l'aigua que bevem. A açò ens referirem a continuació. En el cas de l'aire, per l'abast dels estudis que existeixen, amb una anàlisi a escala provincial. No és aquest, per fortuna, el cas de l'aigua, ja que es disposa d'estudis d'àmbit local.

El deteriorament de la qualitat de l'aire

El problema, ja s'ha dit, l'ha generat una indústria del taulellet que ha sigut inclosa en l'annex I de la Directiva 2003/87/CE del Parlament Europeu, dins de l'apartat d'indústries minerals (UE, 2003). I ha sigut inclosa per l'emissió ja descrita de gasos d'efecte hivernacle, sobretot de CO_2. Dues són, convé recordar-ho, les principals causes que propicien la seua emissió. La primera, per la descomposició dels carbonats presents en l'argila, el tractament de les terres que és focus d'emissió ineludible i que com a matèria primera no té alternativa. La segona, els processos de combustió



Contaminació atmosfèrica a Vila-real vista des de la carretera d'Onda. Fotografia Vicent Climent i Miguel Mora, 2010

que requereixen moltes de les etapes del seu procés productiu i en què les millores tecnològiques i el combustible que es crema encara tenen molt a dir.

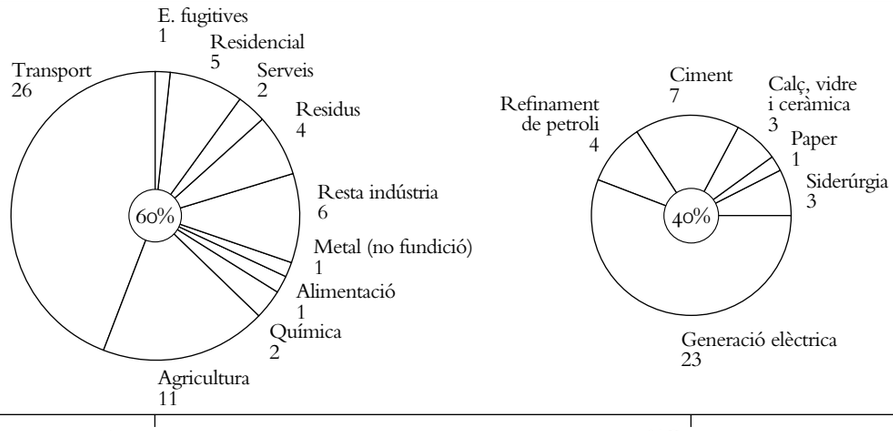
Per a situar el problema en el seu context real convé dir que la seua contribució al total d'Espanya és poc significativa. Tal com mostra el gràfic 7, és inferior a l'1% (Diago, 2004). Però, clar, als efectes que ací ens ocupa no importen tant les emissions absolutes sinó més bé els seus valors unitaris (emissions per km^2) de superfície. I quan ens referim a aquests, la indústria del taulellet està molt localitzada i Vila-real suporta una càrrega important d'aquesta. Per això els valors que es registren sí que són preocupants.

Però, tal com s'ha dit, a empitjorar la qualitat de l'aire no sols contribueix la indústria del taulellet. El trànsit rodat, bé és cert que en gran mesura és conseqüència de la intensa activitat del sector de la ceràmica, també contribueix de manera notable. Dos fets així ho evidencien. No en va, el transport és a Espanya (gràfic 7) el sector que més gasos d'efecte hivernacle emet (el 26%). En segon lloc, perquè la densitat del parc mòbil de Vila-real és molt alta. Mentre que el 2006 a Espanya segons un estudi realitzat per Cetelem (www.cetelem.es) el seu valor mitjà era de 501 vehicles per cada 1.000 habitants, a Vila-real el primer de gener de 2009 era quasi un 50% major (703 vehicles per cada 1.000 habitants). Un valor obtingut a partir de les dades del padró municipal del primer dia de l'any 2008 i que a continuació es detallen:

> Habitants: 51.647
>
> Parc mòbil, un total de 36.315 corresponent al desglossament següent: turismes 24.971; autobusos 3; camions 4.830; tractors 628; ciclomotors 3.677; motocicletes 2.206.

I a tan formidable parc mòbil, cal dir que respecte a això Castelló també presenta un indicador molt alt, s'ha de sumar l'efecte del trànsit generat per l'activitat ceràmica i que correspon a un parc mòbil no censat en l'àrea de la Plana.

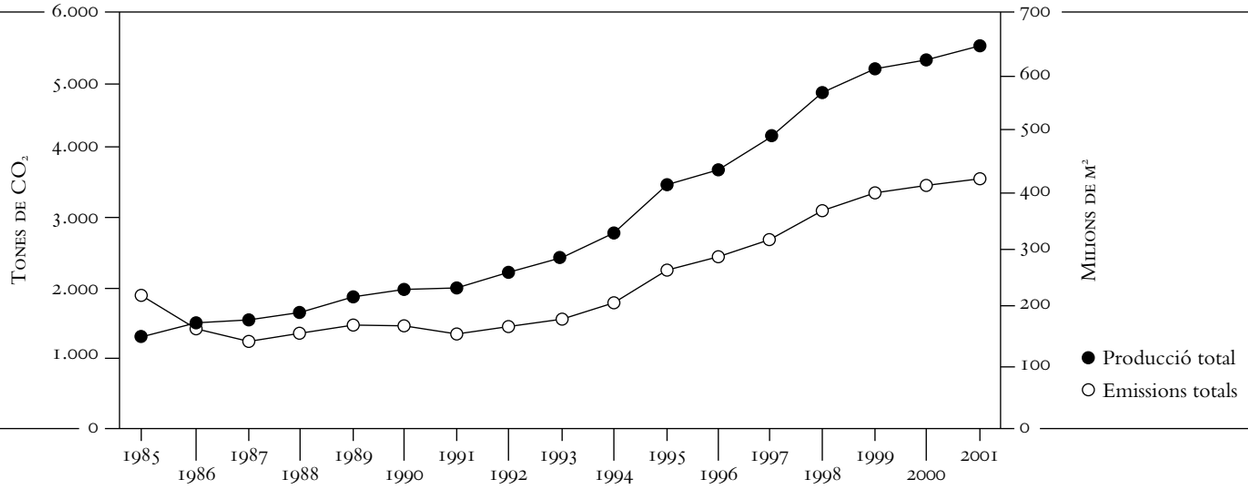
Gràfic 7: Contribució a Espanya de la ceràmica a les emissions de gasos d'efecte hivernacle



60% No regulats — 40% Regulats — Font: Diago, 2004

En definitiva, millorar la qualitat de l'aire exigeix actuar en dos fronts distints. Ambdós transcendeixen l'àmbit municipal i s'evidencia una vegada més la globalització de problemes i solucions. Es pot minimitzar l'impacte de la indústria ceràmica local i racionalitzar el trànsit local, però aquestes mesures poden ser poc eficients si les ciutats limítrofes no mostren la mateixa sensibilitat. En tot cas, en això s'està. El canvi de combustible a gas natural i la millora tecnològica s'ha traduït en una disminució unitària molt important de gasos d'efecte hivernacle, ja que s'ha passat de 12,5 tones de CO_2 per 1.000 m^2 de taulellets el 1985 a menys de la meitat, 5,6 tones l'any 2000. Però clar, pels augments de producció que hi ha hagut la situació no millora (Diago, 2004). Així ho evidencia el gràfic 8 que mostra l'evolució de les emissions i la producció en el període 1985–2001. Ambdues gràfiques van al compàs fins que arriba el gas i propicia el seu desacoblament.

Gràfic 8: Evolució de les emissions de CO_2 procedents de la indústria ceràmica de Castelló

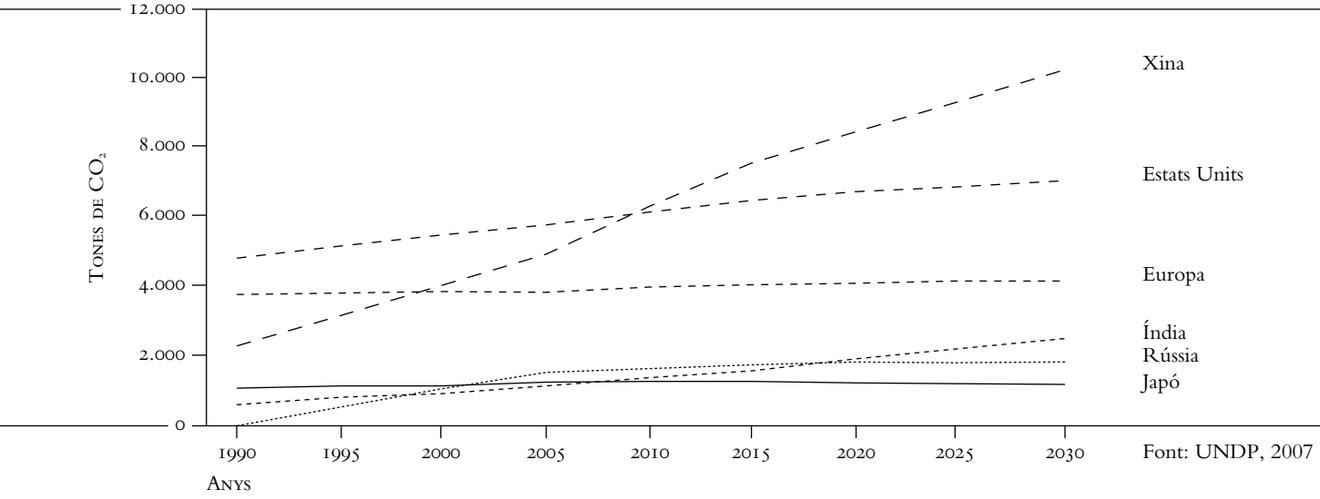


Un desacoblament que en comparar les emissions generades pel trànsit rodat amb la seua intensitat també evidenciaria el canvi a combustibles menys contaminants (sense plom) imposat fa una dècada. Però clar, el mateix problema de nou. La malaltia evoluciona més ràpidament que el remei perquè el nombre de vehicles que avui circula per la zona és molt superior al que hi havia fa només uns anys.

Amb tot, per a centrar bé el problema convé insistir en això, el principal impacte ambiental de les taulelleres, incloent el transport de mercaderies lligat a aquestes, desborda a Vila-real i fins i tot a la indústria del taulellet perquè no convé oblidar que, encara que menys, també ens arriben les importants emissions que s'emeten des del polígon industrial del Grau de Castelló. Així doncs, aquest és un problema globalitzat. I encara podem anar-nos-en més lluny. El gràfic 9 (UNDP, 2007) mostra l'evolució en el temps de les emissions mundials de gasos d'efecte hivernacle generades en les àrees més desenvolupades i la tendència que s'espera que seguesquen en les dues pròximes dècades. El panorama, sobretot pel que fa a la Xina, és senzillament desolador i sobretot si consideren les repercussions que en el canvi climàtic (IPCC, 2007) poden arribar a tenir.

Per tant, estem davant d'un problema mundial d'enormes dimensions en què Vila-real és pràcticament un gra d'arena en el desert. Però això no ens eximeix d'assumir la nostra part de responsabilitat, principalment per l'aire atmosfèric que respirem, un problema l'escala del qual a la Plana de Castelló és molt menor.

Gràfic 9: Evolució de les emissions de CO_2 en megatones al món



Font: UNDP, 2007

El deteriorament de la qualitat de l'aigua

Aquest és un problema molt més local l'abast del qual, a hores d'ara, com ja s'ha dit, és desconegut. Perquè excepte el cas dels nitrats agrícoles l'avanç del qual cap als aqüífers és molt ràpid, la resta dels contaminants es mouen amb gran lentitud i és per això que, després de quaranta anys d'activitat industrial amb alguns abocaments incontrolats, els impactes podrien no haver aparegut encara. Per aquest motiu convindria instal·lar xarxes per a controlar la qualitat de les aigües subterrànies (Sahuquillo, 2000). Les polítiques preventives són sempre molt més eficients que les correctives i també servirien per a veure l'evolució de la contaminació per nitrats dels nostres aqüífers.



Bassa per al reg per degoteig, 2009

Respecte d'això es compta amb una anàlisi exhaustiva de l'assumpte (Quirós, 1992) que encara que puga paréixer un tant antic pel fet de tenir més de quinze anys no ho és tant perquè l'anàlisi es realitza quan més agut és el problema. Constata que hi ha àmplies zones en què els nivells de nitrats dels aqüífers són molt elevats, ja que superen fins i tot els 300 mg/m^3, una situació que pel que s'ha dit no hauria d'haver empitjorat. L'estudi inclou, a més, una conclusió tan pionera com precisa. No cal adobar tant el camp, cosa que a hores d'ara els agricultors i sobretot els que reguen per degoteig han aprés. Seria interessant repetir avui el mateix estudi i constatar com els nivells de nitrats són menors que els detallats en el treball de Quirós, ja que les recàrregues que hi ha hagut des de llavors hauran contribuït a diluir les seues concentracions. O, encara millor, instal·lar una xarxa de control que permeta el seguiment de l'evolució dels contaminants.

En l'estudi de Quirós, a més dels nivells de nitrats en els 86 pous analitzats distribuïts uniformement pel terme, també figuren les profunditats dels pous, amb un valor mínim de 35 metres en el pou la Igualtat i un màxim de 184 en el pou la Hidràulica que, per la seua proximitat relativa, resulta sorprenent. En la majoria dels pous l'aigua es troba a una profunditat compresa entre 50 i 75 m, forqueta que amb les seues periòdiques variacions tan dependents de la pluja anual es manté pràcticament estable. Així ho confirmen els que duen a terme les labors de manteniment i reparació de les bombes submergides en els pous. Un resultat que evidencia que, des de l'òptica de la quantitat, la pressió sobre els recursos hídrics es manté estable. No és estrany doncs que a partir de finals de la dècada dels vuitanta (Obiol, 1994 a) la superfície cultivada, i amb ella les necessitats d'aigua, comencen a decréixer.

Pressió antròpica i sostenibilitat urbana a Vila-real

La nostra ciutat, és evident, suporta una notable pressió ambiental, conseqüència d'una activitat humana molt superior a la de fa cent anys. Una pressió que convé identificar i quantificar per a delinear després en els aspectes que més condicionen la qualitat de vida dels ciutadans línies d'actuació que l'alleugen. És evident que quan els seus carrers es van traçar ningú no va imaginar que suportarien el trànsit rodat actual. Avui, en molts aspectes, la ciutat és menys *amigable* que antany. Convé reflexionar sobre això i propiciar el debat perquè l'opinió dels ciutadans és el més important. No en va és la ciutat la que ha d'estar al seu servei i no al revés. Però clar, abans de

demanar preferències, convindria educar-los ambientalment sobre les conseqüències i riscos de determinades opcions, els efectes secundaris de les quals no són visibles a curt termini. Com a punt de partida poden servir els nombrosos i interessants estudis que existeixen sobre aquest tema, començant per les iniciatives locals de l'Agenda 21 desenvolupades en molts municipis espanyols (AZ, 2005). Aquestes han de ser explorades per tal d'implementar les que més convinguen a Vila-real.

Sense anar més lluny, l'Observatori per a la Sostenibilitat a Espanya acaba de publicar una anàlisi sobre la sostenibilitat en el medi urbà i en el medi rural (OSE, 2009) que pot resultar de notable utilitat. A Vila-real no hi ha població rural, per la qual cosa només importa la part urbana de l'estudi. Com que és un treball detallat i exhaustiu, els indicadors que l'estudi contempla resulten interessants a l'hora de valorar la sostenibilitat d'una ciutat. En particular els dotze següents:

Activitat econòmica per habitant (índex d'activitat econòmica/habitant)
Taxa d'ocupació (població ocupada/població activa)
Índex de motorització (vehicles per cent habitants)
Producció de residus per habitant (quilos/persona/dia)
Consum d'energia elèctrica per habitant (megawatts/hora/habitant)
Consum domèstic d'aigua (litres/habitant/dia)
Superfície de zones verdes per habitant (m^2/habitant)
Ús eficient de l'estoc d'habitatge (ràtio habitatges principals/habitatges no principals)
Densitat urbana (habitants/sòl de naturalesa urbana)
Increment de superfície per habitant (variació de l'indicador sòl artificial/habitant)
Mitjana anual de concentració de PM_{10} (partícules en suspensió amb un diàmetre comprés entre 2,5 μm i 10 μm)
Mitjana anual de concentració de NO_2

L'estudi també analitza les capitals de província, Castelló inclosa. Per similitud i proximitat de les poblacions, els seus resultats poden extrapolar-se a Vila-real d'alguna manera. Encara conscient que és un exercici arriscat començant per la idoneïtat dels indicadors seleccionats he de manifestar que jo vaig sentir curiositat per veure els resultats de les ciutats de l'estudi, Castelló i València, que em són més familiars. Es proporcionen per a totes les capitals de província, en una escala d'1 a 7 establida a partir dels valors extrems que registren les ciutats espanyoles, els dotze indicadors precedents. El millor indicador que la nostra capital registra, sens dubte calculat abans que esclatara l'actual crisi econòmica, és el que correspon a la taxa d'ocupació perquè aleshores no hi havia quasi desocupació i el pitjor, per allò que s'ha dit, l'índex de motorització (66,8 per cada cent habitants). Convindrà recordar que a Vila-real, encara que un any després, aquest valor era encara major (70,3).

L'interés de l'estudi és indubtable. Tot això amb independència que els indicadors han d'adequar-se a la problemàtica de cada cas i sobretot a les prioritats que els ciutadans mostren. La metodologia dels estudis sobre sostenibilitat de la Universitat de Yale, l'últim publicat recentment (YCELP, 2008), pot ajudar pel que fa a això. En primer lloc, fixa els objectius i a partir d'aquests defineix els indicadors que els mesuren. El caràcter més internacional de l'estudi -entre altres organismes participa la Unió Europea- i l'experiència acumulada pot servir de guia, a pesar que no se centra en l'àmbit urbà sinó en el nacional. Per això és el model que, com a colofó d'aquest treball, es proposa (quadre 2).

El balanç cost-benefici

Anteriorment, s'han repassat els aspectes positius i negatius del desenvolupament econòmic. Pareix evident que el balanç global és positiu, però arribats a aquest punt la pregunta que convé fer-se és òbvia. Vila-real pot mantenir un nivell de creixement econòmic semblant al de les últimes dècades sense que el sistema es col·lapse? O, dit més col·loquialment, és el nostre desenvolupament sostenible? El terme, convé explicar-ho, naix a l'empara de les Nacions Unides. En el pròleg del document sobre aquest tema elaborat per la Comissió Mundial sobre el Medi Ambient i el Desenvolupament (CMMAD) la seua aleshores presidenta, l'exprimera ministra de Noruega Gro Harlem Brundtland, conta la seua gènesi. El 1983, l'Assemblea General de l'ONU sol·licita l'elaboració d'un programa global per al canvi per a identificar:

> Estratègies mediambientals que permeten establir l'any 2000 un desenvolupament sostenible.
>
> Vies que propicien una major cooperació internacional en aquest assumpte, sobretot entre els països desenvolupats i els que no ho estan.
>
> Solucions eficients per tal d'afrontar els problemes de l'ambient.
>
> Sensibilitats mediambientals comunes.

La comissió, sens dubte, va complir a la perfecció l'encàrrec i les estratègies que s'havien de seguir van quedar perfectament definides. Però la seua posada en pràctica ha sigut insuficient. S'ha avançat, però com que la magnitud del problema és avui molt major que l'any 1983, la distància entre on s'està i on s'hauria d'estar ha augmentat, i així ho diuen els fets. Avui, ja celebrat el primer decenni del segle XXI, estem més lluny de complir l'objectiu que en aquell moment es va establir.

I és dins d'aquest informe encarregat, el títol final del qual és *Nuestro futuro común* (CMMAD, 1988), on el terme es defineix de la manera següent: "Desenvolupament sostenible és un procés de canvi en el qual l'explotació dels recursos, l'orientació de l'evolució tecnològica i la modificació de les institucions estan d'acord i acreixen el potencial actual i futur per a satisfer les necessitats i aspiracions humanes". El desenvolupament sostenible està doncs, des del primer moment, lligat al canvi, tant el de l'explotació de recursos com el de la reforma de les institucions que els administren. Però la societat sempre ha mostrat una notable reticència als canvis, majorment si suposen modificar cultures i comportaments tan arrelats. Però sempre ha sigut així. Fa 200 anys el gran historiador Edward Gibbon va atribuir el declivi de l'Imperi Romà a l'immobilisme. "Tota activitat humana que no evoluciona mitjançant successives reformes és decadent", va sentenciar. I la història es repeteix.

El canvi és, sens dubte, necessari si no volem continuar vivint a costa d'empobrir el medi natural. La nostra generació va heretar un medi natural meravellós i, sobretot en les últimes dècades, l'hem deteriorat de manera notable. L'herència ambiental que rebem l'estem dilapidant. No és estrany que la definició col·loquial del terme que figura en la contraportada del llibre *Nuestro futuro común* siga: "Desenvolupament sostenible és el que assegura la continuïtat del progrés humà a través d'actuacions que respecten els recursos de les generacions futures". Perquè això és, al cap i a la fi, el que està en joc, el futur de les generacions futures.

El medi natural compleix quatre funcions essencials:

Contribueix a la reposició d'un gran nombre de béns insubstituïbles (aire, aigua, etc.).

Proporciona béns naturals (paisatges, parcs) de valor incalculable.

És el receptor de residus de les activitats de producció i consum.

Permet el sosteniment de totes les classes de vida.

I no podem prescindir-ne de cap. El problema que es planteja és que empobrint l'ambient els perjudicats són les generacions futures i als dirigents polítics, víctimes de l'opinió de les majories i de la tirania del curt termini, els costa apostar per la seua conservació. Però com que prevenir sempre és més econòmic que curar, l'actual deteriorament del medi natural equival a hipotecar les generacions futures. No pareix raonable quan nosaltres, així s'ha evidenciat, tant ens hem beneficiat de l'esforç dels nostres avantpassats.

Urgeix doncs habilitar mecanismes que minimitzen els impactes que són conseqüència del desenvolupament i que, en definitiva, aposten pel futur. Per a això és necessari educar la ciutadania, que ha de saber quant hi ha en joc. I amb aquesta educació ambiental i establint en el mitjà o llarg termini balanços cost-benefici i no, com ara, en la immediatesa, prendre les decisions que convenen al futur. Inclús, quan siga menester, caldria protegir recursos naturals amenaçats o escassos i establir impostos ambientals, camí ja iniciat per ciutats i països més sensibles amb el medi natural. En l'actualitat, la problemàtica lligada a la sostenibilitat urbana està adquirint el màxim interés, tal com evidencia la proliferació de conferències internacionals que aborden l'assumpte (veure per exemple http://sue-mot.org/conference). Aprofitem totes les idees que emergeixen d'aquestes. Ens juguem molt.

L'activitat econòmica en el futur. Els seus reptes principals

Pareix evident que després del notable creixement econòmic de les dues últimes dècades que ha vingut de la mà de la indústria del taulellet i, en menor grau, d'una construcció que amb l'actual crisi econòmica sembla haver tocat fons, la futura riquesa continuarà venint de la mà de la indústria. Perquè és d'esperar que tan prompte com se supere la difícil conjuntura econòmica actual, la ceràmica segurament continuarà estirant el carro. No pareix probable que el sector haja esgotat totes les seues possibilitats de creixement quan queden economies emergents per explotar, mentre que les més madures continuaran requerint un element essencial en qualsevol construcció moderna. I, el que és més important, el sector ja ha mostrat capacitat suficient per a superar situacions tan adverses com l'actual.

Però admés que la indústria del taulellet de Vila-real continuarà millorant els seus dissenys i augmentant la seua competitivitat per tal d'alçar novament el vol en un termini raonable, també haurà d'esforçar-se més a l'hora d'integrar plenament l'activitat en el seu marc territorial natural per tal de minimitzar els seus impactes ambientals d'aquesta manera. La societat és absolutament conscient dels grans beneficis que ha

reportat la indústria del taulellet. Però la seua acceptació social seria encara major si el seu desenvolupament no condicionara tant el medi natural, una tasca complexa sobretot per la globalitat dels mercats i les competències deslleials d'alguns països emergents d'entre els quals destaca la Xina. I encara que el seu procedir no siga una aposta de futur i tard o prompte hagen d'assumir els costos que ara s'estalvien, la pertorbació que en l'actualitat introdueixen en el sistema és notable.

Entre altres raons perquè el sector en l'actualitat només veu possible una potencial reducció del 4% de les emissions de CO_2 i a un cost molt elevat (Diago, 2004), mentre suggereix que, per tenir una relació cost-benefici més favorable, altres sectors industrials disposen de més marge de maniobra. No obstant això, i amb independència del que Kyoto establesca i de com es repartesquen els drets d'emissió, la realitat és que la qualitat de l'aire atmosfèric que es respira a tota la Plana de Castelló ha de millorar-se en un termini de temps raonablement curt. Un problema que, clar està, no sols està condicionat per l'emissió de gasos d'efecte hivernacle. Molt tenen també a dir sobre això les partícules que s'emeten. I en són conscients tots els sectors implicats, com ho evidencia el Pla de millora de la qualitat de l'aire de la zona ceràmica de Castelló (Lamparero i col·l., 2008) en el qual Vila-real ha sigut inclòs.

Un pla que inclou una estació per a mesurar la qualitat de l'aire en el centre de salut la Bòvila. Amb capacitat per a avaluar tant la concentració de partícules PM10 com els distints metalls, els valors allí registrats evidencien concentracions elevades, encara que per sota dels nivells límits i que en el futur s'han de controlar. Estan, en tot cas, en sintonia amb la figura 1 que forma part d'un estudi recent de l'Agència Europea del Medi Ambient (EEA, 2007).

Quadre 1: Nivells de PM_{10} en diverses estacions de mesura

Estació	Mitjana anual PM_{10}(µg/m³)				Núm. superacions de 50 µg/m³ de PM_{10} (VL per 2005) Període diari			
	2002	2003	2004	2005	2002	2003	2004	2005
l'Alcora	sd	sd	40	38	sd	sd	81	54
l'Alcora-PM	36	33	34	33	42	33	39	24
Almassora	sd	sd	38	35	sd	sd	61	36
Benicàssim	sd	sd	24	25	sd	sd	3	10
Borriana	sd	sd	32	36	sd	sd	24	49
Onda	24	26	29	27	5	17	16	9
Vila-real-PM	35	36	37	36	18	40	46	28
Castelló	37	41	36	45	26	83	34	30

Font: Lamparero i col·l., 2008

Tot i això, el problema està sent objecte d'un cuidadós seguiment i seria desitjable que les recomanacions que allí es fan es porten a la pràctica. Estructurades en dos grans blocs: vigilar la qualitat de l'aire i millorar la caracterització meteorològica de la zona, i controlar les emissions per a després introduir les millores tecnològiques on la relació cost-benefici siga més favorable, seria més que desitjable també que es portaren a la pràctica fins a les últimes conseqüències.

En l'actualitat, també pareix evident que els focus puntuals d'abocaments d'aigua industrial procedents de les taulelleres estan molt més controlats després de l'entrada en servei de la depuradora d'Onda, Betxí i Vila-real. Sens dubte ha suposat un avanç

notable per a preservar la qualitat dels aqüífers del terme municipal de la ciutat. Amb tot, tal com s'ha dit, pareix oportú implantar una xarxa de vigilància semblant a la de l'aire. En qualsevol cas, el fracàs de la recent cimera sobre el canvi climàtic promoguda per Nacions Unides i celebrada a Copenhaguen el desembre de 2009, és una evidència més de l'enorme dificultat que comporta harmonitzar el desenvolupament econòmic i el medi natural, l'objecte d'aquesta reflexió.

Molt més complex s'albira el futur d'una agricultura que ha marcat la cultura de la gent de Vila-real i el paisatge del seu territori, a més d'infinitat de beneficis, inclosos els econòmics. Però la veritat és que, com qualsevol activitat econòmica, està subjecta als preus del mercat i aquests són els que manen. Els mercats tradicionals del nord d'Europa que van ser els motors del nostre desenvolupament agrícola, segons sembla, ja han donat de si tot el que podien donar, per la qual cosa la solució, si existira, hauria de provenir dels països emergents de l'est d'Europa, amb Rússia al capdavant. Enrere va quedar la preocupació pels nous productors del nord d'Àfrica i Israel. Les seues taronges, sobretot en el cas del país jueu, ja no constitueixen cap amenaça.

En tot cas, si continua el desànim en el sector, els que sobrevisquen podrien veure un futur millor. Els preus dels cítrics són molt sensibles a la seua demanda. Si és inferior a l'oferta, encara que no siga per molt, la seua cotització es desploma molt més del que seria raonable. Però també és veritat el contrari. Per poc que la demanda supere lleugerament l'oferta, els preus es recuperen de manera espectacular. Dit d'una altra manera, la distància entre una situació roïna i una altra acceptable és escassa. Caldria doncs habilitar mecanismes per a tractar de superar una situació dura, però molt possiblement transitòria. Hi ha massa en joc.

I n'hi ha perquè a l'agricultura d'avui, a banda de la fama de contaminant merescuda fins fa unes dècades, poc li queda d'aquella agressivitat. Els valors culturals, la identitat d'una ciutat i el nostre meravellós paisatge ho mereixen. Com també ho mereix el record d'aquells dels quals hem heretat un territori meravellós. Cert és que en les actuals circumstàncies els productes de l'horta no es poden cultivar, però ens queden els tarongers. I no són aquests fruiters el nostre major senyal d'identitat?

Ja no sols és una qüestió cultural o de paisatge. També l'equilibri ambiental del territori ho exigeix. Se sap que tot creixement vegetal d'un taronger o, fins i tot, de qualsevol arbust captura carboni i gasos d'efecte hivernacle que queden integrats tant en la biomassa (com a assimilats fotosintètics) com en el sòl (en forma d'humus) en estructures de carboni estable. Per tant, el carboni queda immobilitzat durant llargs períodes de temps. Inclús hi ha autors que estimen que la capacitat d'emmagatzemament de carboni per part del sòl vegetal supera el de la massa vegetal (Batjes, 1999), per la qual cosa l'actual abandó del cultiu que s'aprecia és molt negatiu. Per això l'excessiva urbanització presenta dos aspectes molt negatius. El primer, l'augment de l'escolament i la disminució de la infiltració de l'aigua en les capes freàtiques. En segon lloc, l'emissió brusca del carboni emmagatzemat, que explica per què un incendi forestal és tan inconvenient.

No pot ignorar-se que la important biomassa vegetal d'un hort de tarongers adult és un magatzem temporal de carboni que es torna a l'atmosfera quan aquest mor, és a dir, quan l'hort s'arranca. De tal manera que per processos de mineralització es transforma novament en CO_2 i H_2O. En aquest sentit, la biomassa vegetal constitueix tan sols un magatzem temporal de carboni que es torna a remetre a l'atmosfera en el moment que aquesta mor i aleshores es transforma novament en CO_2 i H_2O a través de processos de mineralització. No obstant això, el protocol de Kyoto no contempla els sòls agrícoles com a albellons de carboni i no s'ha aconseguit un consens internacional general sobre la seua eficàcia (en etapes de creixement vegetal

són clars albellons de la mateixa manera que s'emet quan s'arranca). No és, llavors, un albelló net.

Pel que fa a la utilització de l'aigua, amb la tutela del Sindicat de Regs, els nostres agricultors van fer una bona aposta a l'hora de convertir a reg per degoteig bona part de les fanecades de la ciutat amb reg tradicional. I no tant per l'estalvi de l'aigua (si s'efectua un balanç global, sense considerar directament la dotació l'aigua aplicada, m^3/hectàrea i any, no hi ha estalvi com a tal al camp), sinó perquè permet racionalitzar el cultiu i augmentar la competitivitat, dos aspectes clau per a la supervivència de l'agricultura. Qui podia imaginar fa només unes dècades que en la pàgina web del Sindicat de Regs, www.regvila.com, els torns que més rellevància tenen són ja els de reg per degoteig. Han substituït aquells bans entranyables que ens deien per quina fila discorreria l'aigua l'endemà. Aquest és el camí que s'ha de seguir, conservar l'essència de les tradicions i de les cultures alhora que la ciutat s'adapta a uns nous temps que demanden, sobretot, competitivitat i bon fer.

El reg per degoteig està acabant amb l'ofici del regador tradicional i a aquest efecte les basses recentment construïdes permeten una regulació que d'alguna manera substitueixen el paper de l'assut de Santa Quitèria, construït fa ara un poc més de trenta anys. Independentment del fet que no es pot discutir el paper que ha jugat el pantanet de Santa Quitèria des que es va construir, ara convindrà replantejar el seu futur. Perquè si amb el reg per degoteig els objectius que es van aconseguir amb la construcció del pantà no tenen sentit, com no regar de nit, sembla raonable demolir-lo. Són prou les preses que, per circumstàncies anàlogues que ací es comenten, s'estan demolint als Estats Units. L'argumentació és ben senzilla. Per què no recuperar el llit del Millars i la biodiversitat que l'aigua fluent del riu generava si l'objectiu pel qual la presa es va construir ja no té sentit?

No és aquesta una qüestió plantejada exclusivament per ecologistes. Són els mateixos enginyers civils (EWRI, 2003) els que han creat una comissió de treball específica. No es pot qüestionar l'important paper que exerceixen els embassaments en general

El Millars quan arriba a l'ermita, 2009



i el de Santa Quitèria en particular, però els temps i les circumstàncies canvien i cal adequar-se a aquesta situació. I si de passada es millora el medi natural, molt millor. Ací queda, doncs, aquesta idea pionera a Espanya però molt contrastada al món. Cal estudiar l'assumpte amb la importància que té i actuar en conseqüència perquè l'objectiu a complir encaixa a la perfecció amb l'argument que en aquesta contribució es defén: sense comprometre el progrés econòmic, cal minimitzar els impactes derivats de l'acció de l'home.

Una ciutat al servei dels seus ciutadans

En els últims anys la ciutat ha crescut sense disposar d'un pla estratègic. Pel que fa a la seua edificació, ha seguit les directrius d'uns plans d'ordenació que s'han adequat a les circumstàncies del moment. I poc més. El que es planteja en aquest apartat va molt més enllà de l'estricte ordenament territorial. La ciutat ha de saber cap on se'n va, i no sols en els aspectes urbanístics, sinó en totes les qüestions que importen als seus ciutadans i que en són moltes. És veritat que la recent creació de l'Agència de l'Energia i Medi Ambient en la ciutat suposa un primer pas, encara que tímid, en la direcció que a continuació es detalla. I en qualsevol cas no convé oblidar el que una i altra vegada la realitat evidencia. Pel que fa al medi natural, les paraules van molt per davant dels fets. Els canvis rellevants són escassos, per la qual cosa l'aforisme de Lampedusa "Tutto sera lo stesso mentre tutto sera cambiatto" està avui més vigent que mai.

A hores d'ara, moltes ciutats han apostat ja per l'Agenda 21. A Espanya possiblement siga Saragossa (AZ, 2005) la ciutat que més interés ha posat, assumpte que s'analitza també en l'estudi de l'OSE. Un altre exemple notable és que la Comunitat de Madrid ha creat una oficina de suport als municipis (www.madrid21comunidad.fida.es) articulada a través de la Fundació FIDA (Fundació per a la investigació i el desenvolupament ambiental). Un resum dels principals objectius de l'Agenda 21 es detalla en un document de síntesi que es pot consultar en l'esmentada pàgina d'Internet. D'aquesta s'han extret els que més convenen al cas i són els següents:

> Establir un pla estratègic amb els seus objectius, línies d'actuació i indicadors per avaluar els avanços aconseguits.
>
> Establir estratègies integrades, i no accions parcials, per a preservar el medi natural.
>
> Implicar tota la comunitat. La participació ciutadana en totes les qüestions que afecten el medi ambient és clau. Així ho subratlla la Unió Europea (UE, 2005).
>
> Crear un registre amb la informació relativa a l'estat del territori que possibilite efectuar un detallat seguiment de la seua evolució. La implantació de xarxes de seguiment de la qualitat ambiental facilitarien aquest objectiu.

Amb tot, el més important és adequar aquestes idees al cas de Vila-real, fent un vestit a mida. La ciutat ha de tenir el seu pla d'acció, adequat i adaptat a la seua història, reflexionar sobre el model de creixement seguit fins al moment per tractar de millorar el que ja està fet i evitar no repetir els errors. En altres paraules, no es tracta tant de qüestionar el que s'ha fet fins ara sinó més aviat reflexionar i mirar al

futur. Al cap i a la fi, el nostre problema no és, ni de bon tros, dels més difícils. Ací estan les megalòpolis de molt complexa, quan no impossible, governabilitat.

Convindrà, per tant, establir un pla director que concrete els pilars bàsics sobre els quals s'assenta la qualitat de vida de la ciutat i els principals elements que la integren. La necessària concreció s'estableix a partir d'indicadors el seguiment dels quals indicarà l'avanç o retrocés de la qualitat de vida en la ciutat. Així doncs, sembla convenient estructurar aquest concepte multidisciplinari i adequar-lo a les especificitats de Vila-real. El model que s'ha de seguir bé podria ser el de l'últim dels informes que sobre sostenibilitat realitzen periòdicament la Universitat de Yale i altres institucions de prestigi (YCELP i CIESIN, 2008). Es defineix l'indicador global EPI (Environmental Performance Index) com una síntesi dels principals aspectes que caracteritzen el medi natural. El resultat final de l'estudi és un rànquing mundial que quantifica com és de sostenible un país. Espanya, cal dir-ho, no queda massa bé en aquest últim estudi. Ocupa, en el context dels 28 països de la Unió Europea, una molt discreta posició, la dinovena. Però clar, és fàcil suposar que la concreció que a continuació es proposa poc té a veure amb la que allí es planteja. No pot ser d'una altra manera atés que aquella escala és nacional i la que ara ens ocupa és local.

I en aquest àmbit urbà l'objectiu és avaluar la qualitat de vida del ciutadà de Vila-real que, d'alguna manera, és la combinació d'un conjunt de valors que poden agrupar-se entorn a les tres dimensions, social, econòmica i ambiental (CMMAD, 1988) que caracteritzen la sostenibilitat (quadre 2). La combinació global de las tres dimensions permet finalment avaluar la qualitat de vida en la ciutat. En qualsevol cas, és fàcil entendre que, en funció de com es ponderen els distints apartats, el resultat final serà diferent.

En la proposta de valoració també s'ha inclòs la forma de vida dels ciutadans a través del concepte de l'empremta ecològica (MMA, 2007) i que es concreta a partir del "total de superfície ecològicament productiva necessària per a produir els recursos consumits per un ciutadà mitjà d'una determinada comunitat humana, així com la necessària per a absorbir els residus que genera, independentment de la localització d'aquestes". Algunes comunitats, com el cas de Navarra, l'han calculat tant per al conjunt de la comunitat com per a algunes de les seues ciutats més importants (Tortajada, 2007).

No és objecte d'aquest treball proposar una ponderació, ni discutir els indicadors a considerar, ni tan sols decidir el que és rellevant i el que no ho és tant. Aquesta és una decisió que competeix al conjunt dels ciutadans mitjançant la seua activa participació. A l'hora de dur-ho a terme hi ha nombrosos treballs (YCELP i CIESIN, 2008) que poden utilitzar-se com a referència en un vestit que, ja s'ha dit, el ciutadà de Vila-real ha de fer-se a mida. De fet, i només com a exemple, el quadre 2 inclou alguns dels indicadors que es podrien considerar. En particular, i també com a exemple, en el corresponent apartat s'han inclòs quasi tots els considerats en l'estudi de l'OSE. En la penúltima columna figura algun valor que correspon a la ciutat de Vila-real, com ara el cas del parc mòbil per cada mil habitants. Però, i en això cal insistir, el que ací s'exposa només pretén contribuir a despertar inquietuds i obrir línies d'actuació que contribuesquen a millorar la nostra ciutat.

Quadre 2: Una primera proposta per a valorar la qualitat de vida de Vila-real

Objectiu: Qualitat de vida de Vila-real

Eixos	Àrees	Indicadors	Vila-real	Valor guia (Espanya)
Sostenibilitat social	Serveis	Llocs escolars per 1.000 habitants	x	x
		Nombre de policies per 1.000 habitants	y	y
	Habitabilitat	Nombre de vehicles per 1.000 habitants	703	501
		Parcs i jardins (m^2 per 1.000 habitants)	y	y
		Densitat urbana (habitants/m^2)	z	z
	Cultura	Habitatges amb accés a Internet	x	x
		Universitats per 1.000 habitants	y	y
	Equitat social	% de dones en alts càrrecs	x	x
		% de marginalitat	y	y
		Habitatges principals / no principals	z	z
Sostenibilitat ambiental	Aire	Concentració de NO_x	x	x
		Concentració de CO_2	y	y
	Aigua	Consum d'aigua per habitant	x	x
		Qualitat d'aigua consumida	y	y
		Aprofitament d'aigua tractada	z	z
	Residus	Residus generats per habitant	x	x
		Percentatge de residus reciclats	y	y
	Petjada ecològica	Petjada ecològica global (ha per persona)	x	x
		Hectàrees necessàries per a urbanitzar	y	y
Sostenibilitat econòmica	Industrial	Índex d'activitat econòmica per habitant	x	x
		% d'ocupació de la població industrial	y	y
	Agrícola	% de disminució de superfície conreada	x	x
		% d'ocupació de la població agrícola	y	y
	Comercial	Nombre de comerços per habitant	x	x
		% d'ocupació de la població comercial	y	y

Conclusió

Ja posant el punt final a aquest treball convindrà preguntar-se quina ciutat tindrem d'ací a 100 anys quan allà en els albors del segle XXII siguen uns altres els que repassen l'estat de Vila-real. No sóc endeví i no sé quina serà la ciutat que coneixeran. Però sí que sé com desitjaria que la trobaren el 2110. Una ciutat moderna i habitable, fruit d'un segle més de treball i progrés aquesta vegada realitzat des del respecte i conservant el medi natural de Vila-real. Un esforç fonamentat en una seriosa reflexió del que ha succeït en el passat segle XX, un creixement econòmic imponent encara que, bé és cert, amb una apreciable degradació del medi natural. I tot perquè en les primeres dècades següents a l'inici de l'expansió econòmica ningú no va aconseguir percebre amb claredat les conseqüències d'aquesta conducta. Però un bon dia la ciutat va reflexionar seriosament entorn del model del creixement que va patir i va valorar la importància dels efectes secundaris. També va establir la ferma conclusió que s'havia de créixer, sí, però de manera sostenible i continuant amb la tradició dels seus avantpassats, ells també havien de ser generosos amb les generacions futures.

Com que els fets no admeten discussió, al llarg dels últims 100 anys Vila-real ha sigut un alumne brillant en pujar-se al carro del progrés econòmic que els països desenvolupats han viscut. Els seus veïns han demostrat creativitat, capacitat de treball i generositat. I ací estan els resultats. Però, tal com s'ha vist, qualsevol desenvolupament econòmic presenta llums i ombres. I el repte és que les llums no deixen de fer claror i que les ombres s'esvaesquen. Una tasca certament complexa perquè els interessos són contraposats. I per a fer-ho possible, cal posar el màxim interés. Per aquest motiu la primera mesura és sensibilitzar la ciutadania i ensenyar-li a valorar la importància del medi natural. Fins ara ho teníem i per això no coneixíem el seu valor perquè pel fulgor del desenvolupament econòmic ens hem fixat molt més en el curt termini. Sens dubte explicar bé a les generacions futures la història de Vila-real i ensenyar-los a conservar cultura i tradició és la primera lliçó d'aquesta conscienciació ciutadana i d'aquesta aposta pel futur.

Amb tot, d'això cal ser conscients, ja que en un món tan globalitzat bona part de les llums i ombres que ens envolten s'allunyen de la capacitat d'actuació local. Encara que és evident que sempre hi haurà molt a fer i caldrà esforçar-se al màxim. Pel que fa a les llums, a saber continuar potenciant el desenvolupament econòmic de la ciutat, el treball de qualitat, la innovació i la tecnologia continuaran sent els principals ingredients d'unes qualitats inherents al ciutadà de Vila-real. I per ser el seu major patrimoni, convindrà no perdre'l tot i ser conscients que en un món tan globalitzat no estarà tot fet.

Pel que fa a les ombres, pareix evident que l'excessiva dependència del sector ceràmic és una notable debilitat. Així ho ha posat de manifest, i amb tota la seua cruesa, l'actual crisi econòmica. Convindria, doncs, diversificar les fonts de riquesa per potenciar tal vegada de nou una indústria agroalimentària vinguda a menys en els últims anys, però sense oblidar que la globalització també condiciona les decisions locals. No es poden prendre decisions estratègiques ignorant l'entorn. Però sí que hi ha assumptes, com fer un Vila-real més amigable, que estan en les nostres mans. No obstant això, preservar la qualitat de les aigües que bevem i de l'aire que respirem ja no depén exclusivament de nosaltres. I menys encara la possibilitat de canvi climàtic de la qual avui tant es parla. En repassar el que ha sigut el segle XXI, els nostres descendents sabran fins a quin punt els models climàtics i les hipòtesis que els suporten s'han confirmat.

En conclusió, pel que fa al desenvolupament econòmic i a la seua interacció amb el medi natural de Vila-real, la recepta "Anàlisis globals, solucions locals" és l'adequada i, d'una altra banda, l'única a l'abast de la ciutat. És, d'alguna manera, una nova versió de la dita castellana *a Dios rogando y con el mazo dando* d'antany. Al capdavall, constitueix el principal patrimoni rebut i, per tant, el que hem de conservar per damunt de tot. Molt més que els tarongers i taulells el futur dels quals, tot i dependre de nosaltres, es troba condicionat poderosament per altres circumstàncies que ens són totalment alienes. Per això la capacitat d'adequar-se amb imaginació i sentit de l'anticipació a cada època sempre ens ha de presidir. I perquè els que ens van precedir van saber fer-ho a la perfecció n'estem orgullosos. Tant de bo la història es repetesca amb els nostres descendents.



Vila, ravals, ciutat i societat

Vicent Ortells Chabrera. Universitat Jaume I
Raquel Martí Castillo. Ajuntament de Vila-real

Serreria, anys 1920

Hi ha èpoques en la història més propícies que altres perquè nasquen assentaments humans que esdevindran pobles, viles i ciutats amb el pas del temps. El mateix podem dir de les civilitzacions pel fet que miraren més o menys cap a la vida urbana (Ortells, 2008: 49).

La Mediterrània és bressol de vida ciutadana a l'empara de la Grècia clàssica en primer lloc. Aquells homes togats sabien gairebé de tot. És clar que hi havia molt a fer i aprendre. Igual mesuraven l'arc de meridià, com la longitud de la mar coneguda o s'aplicaven en el disseny de ciutats, amb els cànons de la bellesa i la racionalitat. En la part alta, se situava l'acròpoli, per tal de buscar la proximitat divina. En el pla, la ciutat comercial i artesana. Tot ben recte, en tauler d'escacs o traçat hipodàmic, en record d'Hipòdam de Milet. Feren modestes fundacions, colònies comercials, des de les portes de l'Atlàntic fins a l'Àsia Menor. El mateix Aristòtil aconsellava que les ciutats no sobrepassaren els 10.000 habitants per no perdre l'harmonia i l'equilibri.

Roma prengué el testimoni clàssic amb una altra mirada. Els grecs comerciaven mentre que els romans conquerien i dominaven. Els militars alçaven les noves ciutats amb models de campament romà: dues vies principals, *cardus* i *decumanus*, i un encreuat central com a plaça d'armes, celebracions i poder, una estructura molt semblant a la planta medieval de Vila-real.

Els romans dissenyaven les seues vies i dividien el territori que els interessava. A prop nostre, entre Tarraco i Cartago Nova, Valentia —la València romana que etimològicament significava *fortalesa*—, es funda mirant de reüll la ibèrica Sagunt. Grans ciutats europees tenen el segell d'origen romà i militar, com ara Londres, Lleó, Lió i Lugo, distintes accepcions que recorden les legions romanes. En altres casos és l'emperador el que bateja la nova vila. August fou el més prolífic: Saragossa (Caesar Augusta); Càceres (Caesarina), Aosta, als Alps italians, o Mèrida (Emerita Augusta).

Després vingueren temps de tebiesa repobladora. La caiguda de l'Imperi Romà destrueix bona part de les seues obres urbanes. El món rural guanya terreny. Els pobles vinguts d'Aràbia i el Pròxim Orient colonitzaren el nord d'Àfrica fins al Magrib. El concepte de ciutat canvia radicalment respecte al món clàssic de grecs i romans. Tal vegada per buscar el contrapunt, la religió islàmica trasllada als nuclis urbans els seus símbols amb la mitja lluna al capdavant i defuig la geometria de l'encreuament de carrers, principal símbol cristià. La ciutat clàssica és un seguit de creus, bé grega, oriental o llatina, generadora de la geometria urbana. Els seguidors de Mahoma, en les seues medines, creen un desori aparent on només despunta la mesquita, amb una gran plaça de benvinguda, oberta a la llum i a tots els fidels. Fins i tot el mercat es fa extramurs. En els segles nové i desé es creen distintes ciutats magribines, temps en què va destacar la trilogia imperial del Marroc: Fes, Meknés i Marràqueix, les quals conserven imponents medines en l'actualitat.

A l'antiga Al-Andalus trobem un bon nombre de ciutats romanes com ara Híspalis, Corduba, Gades... Algunes creixen molt en el període islàmic, especialment la Còrdova califal. Al territori valencià, els pobles berebers convertits a l'Alcorà troben indrets semblants a les seues valls presaharianes. Apareixen alqueries per tot arreu i els noms així ho recorden (Ortells, 1993): Alzira (l'illa en el Xúquer), Benicarló,

Beniparrell, Benidorm, Alcora, Almassora, Guadalest (el riu), així fins a més de 150 municipis valencians, en especial al sud de València i a Alacant.

A la Plana, Onda domina el prelitoral amb arrels preromanes, tant en el seu nom com en l'emplaçament estratègic arrecerat en un turó. Borriana és una petita alqueria (Guichard, Mesado, 1976). Al mig s'obri un passadís, amb la principal i antiga via Augusta, construïda segles enrere pels romans. La política repobladora i estratègica del rei Jaume I i els seus successors necessita tenir d'aliat el territori. Així doncs, entre el bastió musulmà de la Serra d'Espadà i el munió d'alqueries mores de la costa (Ortells, 1987) apareix un corredor lliure d'ocupació estable i important. En aquest camí reial s'albiren les noves viles de Castelló, Almassora, Vila-real, Mascarell, Nules i Almenara. Totes aquestes alineades seguint un eix de comunicació històrica: la Via Augusta.

Al segle XIII, també veren la llum altres ciutats del sud d'Europa, en un context sociopolític semblant. A la Gascunya francesa, les bastides fundades per anglesos o francesos, com ara Mirande. Un altre eix repoblador és el camí de Sant Jaume: Jaca, Sangüesa, Santo Domingo de la Calzada. També les valls pirinenques del Rosselló: el Capcir, el Vallespir i el Conflent, on destaca Vilafranca, van ser comarques ben conegudes pel rei Jaume, com també ho foren les catalanes i mallorquines, entre les quals cal destacar Sa Pobla i Petra.

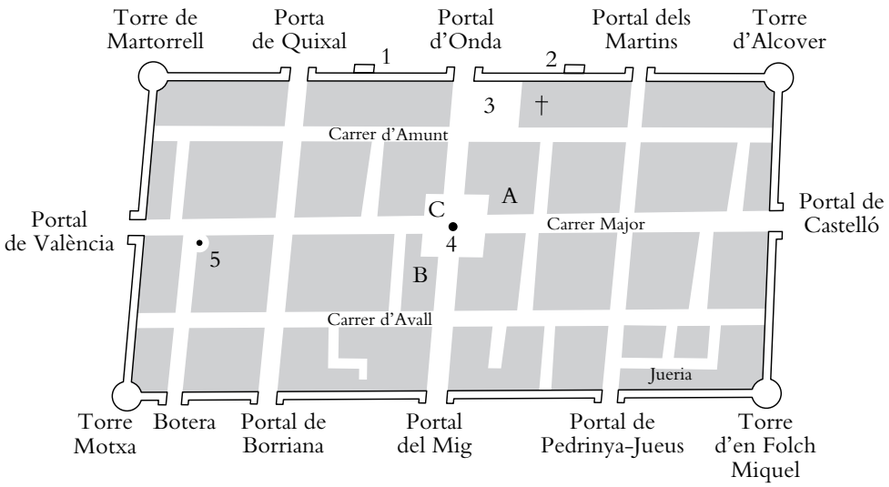
Pobles i viles unides per un rei i una història comuna. Vilafranca del Penedés, Vilanova i la Geltrú, Vilanova d'Alcolea, la Pobla de Segur, la Pobla de Benifassà, la Pobla Tornesa, la Pobla Llarga i tantes altres. De viles reials en trobem menys. Entre les bastides de França, Villereal; i Vila Real, una important ciutat actual al nord de Portugal.

La vila medieval: situació estratègica, emplaçament segur

Vila-real se situa en una planúria ampla i oberta, de rebliment quaternari, a suficient distància del riu Millars i un xicotet barranc, per tal de no patir excessius problemes d'inundacions. La vila antiga es construeix a 42 metres sobre el nivell del mar i a uns 10 km de la costa, la qual cosa marca una vocació general de terra endins. La situació general li ha conferit un paper de pont i comunicació entre el litoral, la vall del Millars i la Serra d'Espadà.

L'emplaçament escollit és sòlid, sobre un potent mur de conglomerats i argiles quaternàries: les fèrtils solades, com recorda el nom d'una partida rural. El mantell al·luvial del Millars, amb un pendent de l'1%, facilitarà el creixement urbà que buscarà el migdia en l'orientació general (Ortells, 1992: 278). En resum, tant la situació general com l'emplaçament local faciliten enormement el desenvolupament urbà i és per això que la ciutat no recorda problemes massa greus causats per la seua ubicació geogràfica, com ara inundacions o esllavissades. El subsòl és potent i abundant en aigües, amb braçals relictes que formen algunes enigmàtiques coves. Si mirem l'entorn, el lloc on naix la ciutat és idoni, ja que a l'altra vora del Millars es troba Almassora i, en avançada cap a la mar, Borriana. Ocuparia, doncs, un espai lliure i quasi equidistant entre Castelló i Nules.

"Tota bella ciutat devia ésser quadrada..."



Plànol de Vila-real, segons dades de José María Doñate (1973, 1982); Aparici (1996: 26)

1. Torre d'en Baquo
2. Torre del Fossar o del Front d'Albaida
3. Pla de l'Església
4. Pou de la plaça
5. Pou Xic, del Racó o Portal de València

A Hostal
B Casa de la Vila
C Aljub-presó al subsòl de la plaça

Al segle XIV, la vila fou un bon model per als manuals teòrics de l'època, tot i que òbviament n'hi havia molt pocs. Francesc Eiximenis (1384), monjo franciscà, escriu *Lo Crestià* i, entre moltes més coses, reflexiona sobre com hauria de ser la ciutat perfecta: situació, planta, edificis, oficis. Aquest frare erudit i predicador visità la vila el 1394 (Doñate, 1982: 246) i pogué adonar-se que les seues teories urbanístiques s'acomplien quasi a la perfecció en el nostre poble.

> Quals ciutats són pus aptes a pendre alegria entorn aquesta nostra mar apellada Mediterrànea... Ciutats marines, qui han plaent siti e aigües en copia, car aitals ciutats donen a l'hom tota espècie d'alegria; car per la mar donen a l'hom bell esguard, e sovint novelles e molta abundancia de coses necessaries, per la terra dilaten lo dit esguard, donen plaer de deportar-se e d'anar sens enuig, e dilaten a hom lo cor.

Vila-real és una ciutat Mediterrània, sense ser marinera, a una prudencial distància de la mar, com tantes altres que tenen graus en una costa sedimentària i pantanosa. Les aigües abundants es troben en el riu Millars. Si de la mar vénen novetats i coses necessàries, com ara mercaderies, per la terra s'amplia l'horitzó i la seguretat.

> Tota bella ciutat devia ésser quadrada..., car llavors, al mig de cada costat, deu ésser un portal principal..., e del portal d'orient fins al portal de ponent pas carrer gran e ample traversant tota la ciutat de part en part; semblant sia del portal principal qui guarda mig jorn fins a l'altre principal qui guarda tramuntana...

La vila medieval és una planta quadrada, d'orient a ponent s'estén el carrer Major, via principal interurbana i probable pas històric de la Via Augusta i camins posteriors. De migjorn a tramuntana, de la mar a la muntanya, el segon eix de Borriana a Onda, i enmig un bastió cristià.

> Hauria quatre quartons principals... e cascuna part podria haver plaça gran e bella...

La plaça central és un referent ciutadà. És el centre geomètric del recinte, equidistant per a tots els habitants. És quasi com una segona casa per a tothom, on es fan fires, mercats i espectacles. Els porxes creen un espai públic i alhora privat, on es pot xarrar, contractar o passar una bona estona. La grandària de la vila no és prou gran per a tenir places secundàries. Els quarters són els barris actuals. Els francesos mantenen aquest topònim. La vila reial dibuixa un plànol traçat a cordell que recorda els campaments romans amb el *cardus* i *decumanus maximus* que s'encreuen en una plaça d'armes central i els *cardine* secundaris. Un rectangle de 320 x 160 metres aproximadament amb un interior distribuït simètricament en quarters, que es besen en una plaça quadrada, central i porxada. Aquesta marcava la separació medieval dels quarters de vila que definien les jurisdiccions electorals o de prestacions de treballs obligatoris en casos d'urgència: Santa Maria, Santa Llúcia, Santa Caterina i Sant Julià (Heredia, 2004: 88).

> En lo mig de la ciutat deu ésser la Seu e aprés ella deu ésser gran plaça e bella... Aquí deu, aprés la Seu, estar lo bisbe, e aprés d'ell los sacerdots... Per cascuns dels quatre quarters de la ciutat deu ésser posat un orde dels mendicants, e parróquies certes... e en lo costat de la ciutat deu estar lo palau del príncep, ben jort e alt, qui haja eixida de fora lo mur...

Al voltant de la plaça central s'alcen els edificis principals: el poder civil representat per la Casa de la Vila, l'eclesiàstic amb l'església Major, i un palau nobiliari. Dins de la vila es trobava el convent de les dominiques, situat en l'actual espai de la plaça Major i l'edifici de l'Ajuntament. En els ravals se situaren després els convents de Sant Pasqual i del Carme en una ubicació que busca donar servei als fidels d'una certa jurisdicció territorial.

> Lo mur deu haver en cascun angle principal un bell castell. E cascun portal principal deu estar entre dues torres, e les torres deuen ésser pus altes e majors en los quatre portals principals... Deu ser lo mur bo e alt, e gros, e fort... E deuen aquí tenir bombardes poderoses que trenquen tot aquell aital bastiment. E deuen tenir aparellat foc e pega e alquitrà, ab que hi meten foc si s'acosten al mur... Deu, encara, haver lo mur davant si barbacana, e aprés, valls o vall pregon...

Tot el recinte de la vila estava envoltat per un mur d'uns 10 metres d'alçada, interromput per quatre torres angulars i quatre portals centrals principals. Molt prompte, les necessitats dels veïns i de circulació feren que s'obriren portalets secundaris. En total, quinze (Doñate, 1972: 157), els quals recordem a continuació:

Portal de València, amb dues torres i porta llevadissa.

Torre de Martorell, en l'angle sud-occidental.

Portal de Quixal, documentat des de 1376 fins a 1477, obert a meitat del carrer actual Ecce Homo. A uns metres d'aquest, cap al nord, apareix la torre d'en Baquo.

El portal d'Onda, tot i ser dels principals, no tenim indicis que estara fortificat en la primera construcció.

Torre del Fossar o d'enfront de l'abadia, junt a l'església, que s'orientava cap al sud.

Portal dels Martins, de curta existència, entre 1364 i 1416, en el carrer Doctor Font. En aquesta zona, es trenca el traçat regular amb la construcció de la nova església.

Torre d'Alcover, documentada el 1377 i reconstruïda el 1410 que tancava el recinte en l'angle nord-occidental.

Portal de Castelló, amb torres i barbacana, possiblement el de major fàbrica.

Torre d'en Folch Miquel. A l'inici del camí del mateix nom, l'actual Cedre.

Portal d'en Pedrinyà o de Sentilari. Aquest canvia diverses vegades de nom, almenys en els documents: dels Juheus i de la Sanch de Jhesu Xrist, aquest últim des de 1584.

Portal d'Enmig, en el centre del rectangle, orientat vers la mar. A l'igual del seu contrari cap a Onda, no tingué torres inicialment.

Portal de Borriana, en el carrer de Benedito, documentat des de 1383.

Portal de la Botera: "Item mes mana eser notat que si los del carrer de la Botera volran fer portal en aquella, que los sia llicit e permes de fer lo dit portal, ferm e bo, ab portes fortes, seguons dels portals de la vila es acostumat de fer". El Manual de Consells de 1489-1490 recorda aquesta voluntat dels veïns. Per la botera eixien cap al vall les aigües pluvials del sector.

Finalment, la torre Motxa (SE) que junt amb un llenç de muralla en la Casa de l'Oli són els únics testimonis actuals (Doñate, 1982: 163-180). La torre va passar per nombroses calamitats, però es va alçar de nou. El 1410 es reconstruí totalment perquè l'anterior es va enderrocar. Avui conserva la planta octogonal de forma pesant i massissa.

Entre el mur i el fossat hi havia la berma, un espai d'uns deu metres, certament ampli. La distància protegia la paret de les humitats. Cal tenir en compte que aquestes eren construïdes de terra i conglomerats extrets del vall. Els carreus de pedra eren un luxe poc habitual. En aquest espai es van construir cases que donaven al vall. És molt probable que recollira aigües evacuades de la vila per mitjà de canaletes.

Encara a principis del segle XX es conservava el topònim del carrer del Vall. Si la Carta Pobla és de 1274, el 1348 se celebra el cinquantenari del mur (Doñate, 1972). Això vol dir que cases i tanques s'enllesteixen conjuntament. Posteriorment, hi ha reformes i es rebleix el vall, perquè sembla que es convertí en un bassot de fem. Les cases se soldaven a la muralla i només on topaven els carrers i carrerons, deu en total, es veia de franc el mur des de l'interior de la vila. Això fou un impediment gros i va tenir gran influència en l'enderrocament definitiu.

Envers lo portal qui va vers la terra o l'horta o los camps, deuen estar los llauradors; e en cascuna part de les dites quatre deu haver carnesseria, pescateria, almodí e tot recapte per los habitants aquí, hoc encara, si hi ha aigües copioses, deuen-se partir pertot egualment.

L'agrupació urbana per oficis era habitual i més visible com majors eren les ciutats. En la vila també trobem testimonis de certs oficis si tenim en compte els noms de carrers, com el dels Torners (Colom) o dels Aiguaders (Benedito), (Heredia, 2004: 69). Però, és clar, que el grup majoritari era el dels llauradors, ubicats per tot arreu. L'aigua i el seu bon ús està en el principi del poble i extensament documentat (Gil, 2008: 83-88). La primera referència a la séquia de Vila-real data de 1272 i el seu ús industrial com a força motriu dels molins ens remet a 1274.

La situació geogràfica de Vila-real es troba en el litoral mediterrani, un emplaçament sobre terrenys sòlids i segurs, una morfologia regular, bones muralles, torres i portals. A més, disposa d'una plaça central ampla i quadrada, de carrers rectes de topografia plana i bones terres per a cultivar. Tots aquests elements ajudaran una xicoteta vila a fer-se gran en els pròxims segles.

Els ravals i la ciutat preindustrial fins al segle XIX

Tot i que el recinte murat gaudia de solars, ben prompte comença a créixer el poble extramurs. A meitat del segle XIV fou el raval de Santa Llúcia que partia del portal de València. Posteriorment, el raval de Castelló. En aquest habitava l'escassa població musulmana del municipi. També immigrants i artesans buscaren ubicació en el raval, potser per ser menys valuosos els solars que els de portals endins. El raval d'Onda és posterior, però marcarà el major creixement de la ciutat. Cap a la mar mai no s'ha parlat de ravals. Hom coneix el mot popular de l'*Ensanche*, curiosament dins de la vila mateixa.

El rei Jaume I atorgà donacions de terres i cases per a nous pobladors, que no sempre tenien voluntat de permanència (Ferrer Navarro, 1975). Els primers anys de la nova vila foren difícils i amb una població escassa si es jutja per fets com ara que el rei Pere III convidava per carta els moros de pobles meridionals com Biar i Castalla a instal·lar-se en la vila amb protecció especial i els concedia casa coberta amb corral cercat de tàpia en la moreria del raval de Castelló. Malgrat tot, la mesura no sembla que fou del tot efectiva, ja que el 1301 Jaume I dóna a en Guillem de Gallifa les cases i patis que restaven sense propietari. També passarien dècades fins a completar-se de cases el clos murat. Hom podia trobar alguns horts i patis, com ara al costat del carrer d'Amunt, l'hort de l'Abadia (Rosselló, 1987; Martí, 1995).

Els ravals i la vila són quasi coetanis i això s'explica en part per ser Vila-real un poble caminer, creuat per un camí reial, comunicació de primer ordre que travessa pel centre de la vila. També jugaran un paper inductor molt important els convents i l'hospital, que atrauen les cases a la seua proximitat. En primer lloc cal recordar l'hospital de Sant Miquel i Santa Llúcia, concessió del rei Jaume I en document signat a Lleida el 17 d'abril de 1275, només catorze mesos després del document fundacional de la vila (Doñate, 1984).

> Por Nos y por los nuestros te concedemos a ti, Pedro Dahera, poblador de Villarreal, que puedas construir y edificar en la dicha población un hospital para albergue de pobres y darle y asignarle a dicho hospital las casas y la heredad que Nos te dimos en la misma población...



Raval de Sant Pasqual, 1959

El barri de l'Hospital, a l'altra banda del Barranquet, és el de major percepció ciutadana en el present i es coneix genèricament com el *Barrio*. L'hospital seria la primera edificació constatada més enllà de les muralles. En aquest raval de València, ara conegut com del Carme, habitaren els artesans teixidors, ferrers i tintorers. També, tal com era costum en l'època, lluny de la vila murada s'ubicà l'hostal del Bordell, un prostíbul que acollia les dones de *guany*.

> Espitals, lochs de leprosos, bordells e tafureries e scorriments de clavegueres deuen star a la part contraria d'aquell vent que més se usa a la ciutat: per tal que lo vent aquell no tir les infeccions del dit loch, ans les luny e no les hi leix acostar...

Aquestes recomanacions de Francesc Eiximenis ben bé s'acomplirien, tot i que hospitals i prostíbuls no es barregen avui dia, aquests darrers s'ubiquen encara al costat de les vies de comunicació importants.

A la part contraria de la vila naix el raval de Castelló, avui de Sant Pasqual, on creixerà la moreria. La segregació de classe i religiosa és ben palesa i es produeix una clara distinció entre els que viuen dins i fora de la vila. Fins i tot el terme *ravalera*, en femení, s'empra actualment en certs contextos irònics, però la veritat és que els ravals actuals tenen major valor urbà que les viles. El barri musulmà s'inicià el 1280, tot i que la població no seria massa important, com podem deduir del nombre de propietaris de terres al terme que abracen l'islam. El 1566 n'eren 213 (Domingo, 1983), però majoritàriament eren residents de Betxí i d'altres nuclis pròxims consolidats abans de la conquesta cristiana.

Més que la moreria, l'autèntic inductor del creixement cap al riu Millars va ser l'ermita del Rosari i el convent annex dels frares alcantarins, que demanen permís al Consell de la Vila per al seu trasllat des de l'ermita de Gràcia el 1578 (Traver, 1909). També, els pares carmelites demanen permís per bastir un convent el 1593. Els segles XVI i XVII veuen créixer les ciutats espanyoles marcades per la fundació de convents, que són un pol d'atracció per a nous barris. A més, cal recordar que els nous convents es bastien a la vora del Camí Real i les comunicacions sempre han jugat un paper principal en el desenvolupament urbà.

Quadre 1: Població de Vila-real en l'etapa preindustrial (1565-1887)

1565	327	veïns
1646	474	cases
1794	1.500	veïns
1857	10.208	habitants
1887	13.750	habitants

Font: Ortells, V. (1983). Elaboració pròpia

Parlem ara dels pobladors, els vilatans que no passarien d'uns centenars ja en són més de mil el 1565. Un aveïnament de població d'aquest any atorga 327 veïns, és a dir, l'equivalent nombre de cases i 1.471 habitants, multiplicant la xifra per un coeficient de 4,5 membres per unitat familiar. Amb una mitjana generosa de 100 m^2 per casa, ocuparien 3 ha. Calculem per al recinte medieval unes 5 ha i en resten dos per als estrets carrers i nombrosos solars i hortes (Ortells, 1999). En el segle XVII, hi ha un creixement considerable. El 1646 es recompten 474 cases, uns 2.100 habitants. És molt significatiu el fet que la vila no perda població després de l'expulsió morisca del 1609. Això refermaria la poca importància d'aquest col·lectiu en una vila cristiana. No passa el mateix en altres localitats valencianes que minven clarament el seu cens.

Quadre 2: Principals ciutats valencianes el 1646

València	45.000	Sogorb	2.800
Oriola	7.300	Sagunt	2.700
Xàtiva	6.200	Llíria	2.700
Alacant	6.000	Vinaròs	2.600
Castelló de la Plana	5.200	Xixona	2.600
Elx	4.400	Aiora	2.600
Ontinyent	4.000	Vila-real	2.100
Alcoi	3.500	Gandia	2.000
Morella	3.200	Oliva	2.000
Alzira	3.100	Dénia	2.000

Font: Pérez Puchal, P., Veïnat del 1646. Els habitants aproximats s'han obtingut multiplicant pel coeficient 4,5. Elaboració pròpia

Vila-real ocupa el lloc disseté entre les principals ciutats valencianes de l'època. Per davant, algunes viles de l'interior i la muntanya, com ara Morella, Sogorb, Aiora o Xixona. Pensem que la població a les zones rurals continuava sent molt destacada. La vila no passa desapercebuda en importants mapes. En uns anys fonamentals en la història de la cartografia, Vila-real està present en la magna obra *Theatri Orbis Terrarum* del cartògraf holandés Haertel, més conegut pel seu nom llatinitzat Abraham Ortelius. El full número tretze és el de "Valentae Regni olim Contestanorum si Ptolomeo, Edetanorum si Plinio credimus typus", amb data de 1584. Vila-real s'identifica amb la silueta d'un campanar, tot i no ser l'esvelt actual, el qual va començar a construir-se el 1682 (Traver, 1909: 274). La construcció de la nova església marcarà el futur urbà de la vila i trencarà l'antic traçat medieval. En la vila medieval dibuixada per Martí de Viciana el 1564 s'observa una modesta església amb façana culminada per espadanya, sense campanar, i orientada cap al sud deixant una placeta davant. També destaquen tres carrers principals i s'intueix un eix central en sentit ponent-llevant. En la plaça quadrada es veuen porxes i un gran palau.

La nova església superarà considerablement qualsevol edifici del nucli urbà i del terme:

> La Iglesia Parroquial es obra nueva de tres naves, y acaso la más grande de cuantas tiene España en línea de Parroquias, atendiendo a su buque, que sobraría para una Catedral.

Paraules d'Antonio Ponz que degué conéixer la majestuosa església, que orienta la seua façana cap al mar i s'eixampla fora del clos tancat de la vila.

Quadre 3: Principals ciutats valencianes el 1786

València	103.918	Gandia	7.433
Oriola	23.276	Llíria	7.069
Alacant	18.927	Novelda	6.422
Elx	17.554	Vila-real	6.287
Xàtiva	12.900	Vinaròs	5.999
Castelló de la Plana	12.003	Crevillent	5.929
Alcoi	11.434	Sagunt	5.839
Alzira	8.406	Sogorb	5.649
Ontinyent	7.892	Sant Joan d'Alacant	5.191
Monòver	7.605	Oliva	5.026

Font: Cens de Floridablanca; Bernat, J., Badenes, M., *Crecimiento de la población valenciana* (1609-1857). Elaboració pròpia

La capacitat per construir una església tan gran havia d'estar acompanyada necessàriament per un augment demogràfic i un temps de relativa bonança econòmica. Santiago Vilanova (1988) estudia el segle XVIII i constata com es duplica la població. El 1786, Vila-real ha guanyat tres posicions entre les ciutats valencianes més poblades, amb 6.287 habitants. Estem a les portes del segle XIX que portarà grans canvis tecnològics: el tren, l'electricitat, l'automòbil, la industrialització. Tot això apareixerà progressivament durant la segona meitat de segle i Vila-real canviarà la seua imatge.

La ciutat industrial: 1840-1960

Vila-real entraria en el concepte estadístic de ciutat a meitat del segle XIX, quan s'arriba als 10.000 habitants, concretament 10.208 el 1857, any en què es crea l'Institut Nacional d'Estadística i es realitza el primer cens espanyol. El Padró de Béns de 1843 aporta un plànol de la ciutat on s'observa que l'espai ocupat per la nova ciutat és prou més gran que el de l'antiga vila.

Els ravals de Castelló i València s'han vist superats per l'edificació cap a ponent. El paper inductor de la nova església és molt destacable. No hi haurà un raval d'Onda perquè tampoc no existeix encara la carretera nova. Per la part de llevant, el nucli urbà no avança. La murada i la sequiola que hi corre en paral·lel són dos límits tangibles, com també ho és el valor econòmic dels terrenys d'horta per al cultiu. Tanmateix, la sequieta, que discorria a cel obert per l'actual carrer de l'Aviador Franco, es veu acompanyada per panys de cases a les seues vores. La proximitat de l'aigua, quan



Plànol de Vila-real de 1843. Arxiu Municipal de Vila-real, 895. Padró de Béns

encara no hi havia aigua corrent a les cases, era una necessitat imperiosa. Mossén Traver ens ho recorda (1909: 232) així:

> El vecindario se abastecía del agua del río, teniendo que valerse de grandes recipientes, durante las grandes avenidas de aquel, para que reposara de ellos y beberla clarificada.

La xarxa de sèquies ha influït de manera destacable en l'organització inicial i en el creixement posterior de l'entramat urbà (Obiol, 1984), com succeeix en moltes altres ciutats agrícoles del litoral mediterrani.

El Padró de Béns comptabilitza el nombre de cases i amb això es constata que la vila medieval ha quedat àmpliament superada per un poble nou. El total arriba a 1.919 cases, de les quals 394 estan en la vila, el 20,5%. Els ravals primer i segon de Castelló serien els de major població, amb 763 cases (40%), seguits pel de València, 483 (25%). Finalment, el raval de ponent hi comptava amb 279 cases (15%).

Data de 1861 té un plànol, fins ara inèdit, conservat a l'Arxiu d'Obres Públiques de Castelló i que hem conegut per gentilesa del senyor Medín Arnau Nácher. Com es pot apreciar en la reproducció adjunta, es tracta d'un document de treball executat arran del projecte per a construir una nova carretera d'Onda a Borriana, en el seu pas pel nucli urbà de Vila-real.

El sector de ponent és el que mostra més diferències amb el plànol actual. Queda ben clar el Barranquet al sud que, segons el dibuix, forma un angle recte per l'oest del nucli urbà. Sembla que seria el canal conegut com la Palafanga o Parafanga, una excavació artificial o, tal vegada, l'aprofitament d'un braçal natural, que recollia les escorrenties pluvials. El nom ens aclareix la pretensió de parar les aigües i fangars (Heredia, 2004: 74). La nova carretera haurà d'obrir-se pas amb una reforma interior a partir de l'actual carrer dels Àngels. També l'entorn del carrer de l'Ermita està poc consolidat.

Plànol de Vila-real de 1861. Projecte de la carretera d'Onda a Borriana, escala 1:5.000. Arxiu d'Obres Públiques, Castelló



Cap al mar no hi ha barreres naturals, però sí humanes i fins i tot psicològiques. La murada continua exercint el seu paper de límit, reforçat per la sequiola i més enllà els horts, els quals suposen per a la vila el fonament econòmic de la seua existència. Malgrat això, el ferrocarril es traça per aquesta zona per a creuar el Millars i arribar a Castelló en línia recta. El 26 de desembre de 1862 arriba el tren (Heredia, 2004: 42). En el plànol de 1861 es dibuixa una mena d'albereda, entre el que seria l'edifici de l'estació i el projecte de carretera a Borriana i Onda, objectiu tècnic del document. Aquesta es destaca en una línia fina i divideix en dues meitats la població. També s'apunta lleument el recorregut de la sequiola a uns metres de la murada i el vall. Enfront de la torre Motxa es dibuixa el que podria ser la safona, a prop del vell camí a Borriana, una bassa nodrida per les aigües de la sequiola, que alleujava la set de les cavalleries i ramats (Heredia, 2004: 88).

Dins de la vila es pot observar com no s'han obert encara els carrers d'Amunt i d'Avall (Sant Roc, Sant Antoni, Desemparats i Cova Santa). La plaça no és totalment regular. La morfologia interna mostra espais oberts, possibles horts o solars al costat dels murs. Aquests a penes destaquen, tret d'un petit semicercle en la torre Motxa i un rectangle que s'avança a la línia de murada en l'angle sud-oriental. Dins del recinte destaca la pervivència de l'atzucac, un carreró sense eixida, l'únic que conserva la vila actual. El 1865 s'obrin els carrers esmentats i comença la demolició de les parts més visibles de la murada, que en bona part feia de tàpia posterior a les cases que s'hi havien adossat (Heredia, 2004: 71).

El raval de Castelló ensopega amb el convent de Sant Pasqual. Enfront, l'espai del futur jardí. La sequiola continua pel camí de la Travessa, però les cases enfilen pany i pany del Camí Real, la via més important del poble i motiu essencial del seu naixement. La morfologia és de poble caminer, estirat seguint la seua ruta cap a Borriol i, si tots els camins fan cap a Roma, aquest més ho faria en el seu temps com a Via Augusta.

El Camí Real perd el seu nom quan entra en la vila, però continua amb el carrer Major i després el camí de la Carretera, sempre topònims de primer nivell. El raval de València sí que té un límit natural en el Barranquet, que aleshores tindria aigües fluents prou freqüents. A l'altra vora, el *Barrio*, ja amb gèrmens de carrers i creixent, com no podia ser d'una altra manera, cap a ponent.

Vila-real té uns onze mil habitants aquests anys. Estem a les portes de la ciutat industrial, un període en el qual les ciutats es renoven a marxes accelerades i canvien la seua imatge. El tren, l'electricitat, la higiene urbana, els jardins, les fàbriques, els eixamples i reformes interiors, nous edificis públics, casinos i teatres. El poble passa a ser ciutat. El 1900, Vila-real era la novena ciutat valenciana, amb 16.068 habitants. Alcoi, capital industrial del tèxtil, és la tercera. La citricultura era el motor de l'economia.

Quadre 4: Principals ciutats valencianes el 1900

València	213.550	Villena	14.099
Alacant	50.142	Borriana	12.962
Alcoi	32.053	Xàtiva	12.600
Castelló de la Plana	29.904	Dénia	12.431
Oriola	28.530	Carcaixent	12.262
Elx	27.308	Cullera	11.947
Alzira	20.572	Ontinyent	11.430
Requena	16.236	Novelda	11.388
Vila-real *	16.068	Crevillent	10.726
Sueca	14.435	Monòver	10.601

* inclou les Alqueries

Font: INE, *Crecimiento y crisis en la población valenciana*. Elaboració pròpia

El 31 d'octubre de 1889 s'inaugura oficialment el tramvia a vapor d'Onda al Grau de Castelló, que popularment prompte es va conéixer amb el nom més curt i senzill de la *Panderola,* tal vegada perquè era allargassada i negra a causa dels fums. Un diari de l'època feia referència a la Plana com una "fértil comarca; en la que se cosechan y exportan tan ricos productos como la naranja, aceite, vino, algarroba, cáñamo y otros de menor importancia; se crían ganados lanar, mular, bovino y de cerda, y existen industrias desarrolladas como azulejos, vajilla, alfarería y otras..." (*El Clamor de la Democracia,* Castelló, 20 de juliol de 1882). La societat ja reclamava unes comunicacions més adients a la pujança econòmica i, finalment, es va fer realitat un tren amb vocació exportadora, entre els centres de producció i el port de Castelló (Pons, 2002). Vila-real era la cruïlla principal en el traçat de la Plana, amb dos ramals cap a Onda i el Grau de Borriana. Això també va generar el major espai d'estació i recorregut urbà, entre totes les ciutats de la Plana que comunicava. Dos camins de ferro limitaran el poble durant setanta-quatre anys. El tren general tindrà a prop magatzems de taronja, per dur cap a Europa els cítrics. En l'estació també estaran presents amb la fàbrica de sucs Citronia, magatzems, tallers diversos, un enorme camp de cabirons de fusta —que era la matèria primera per als envasos— i el rajolar de la Bòvila. La *Panderola* tindrà un paper inductor del creixement de la ciutat cap a ponent, on també es desviarà la carretera general el 1928 (Ortells, 1997: 29). Això agreujarà progressivament el trànsit amb la convivència del trenet i els vehicles. Pel carrer de Sant Joaquim i la plaça del Calvari arriba a l'estació on es genera l'espai urbà més important en grandària que té actualment la ciutat. El trajecte cap a Borriana el farà en solitari fins que les cases s'acosten a la via al final dels cinquanta. Herència de la *Panderola* són les dues avingudes més amples de la ciutat: l'avinguda d'Alemanya i l'avinguda d'Itàlia.

En el plànol que reproduïm en la següent pàgina (Pons, 2002: 53), es destaca en gris el traçat previst inicialment i en línies discontínues el definitiu. La part occidental és la que més destaca en el dibuix, ja que es tractava del sector que havia d'ocupar el nou tramvia. La carretera d'Onda i el camí de l'Ermita són els dos eixos principals. També destaca la carretera de segon ordre de Molins de Rei a València, que travessa tot el poble i la vila. Aquesta conserva la morfologia antiga amb els carrers d'Amunt i d'Avall sense obrir-se. Un enigmàtic eix creua el dibuix en diagonal. És clar que hi havia cases per tot arreu, però podria ser un projecte de trajecte cap a Borriana que buscava l'abastiment d'aigua per a les locomotores en la safona o simplement un producte del pas del temps en la conservació del document. El barranc de l'Hospital és l'element natural més destacat. El cementiri en el Calvari i zones arbrades, horts o solars ocupen espais destacats en els voltants del carrer de l'Ermita i Joan Baptista Llorens.



Plànol de Vila-real de 1889. AGA. Obres Públiques, 28584

A finals del segle XIX, en la major part de ciutats occidentals, es produeixen tot un seguit de canvis urbans que marquen el trànsit de les viles antigues tancades a la ciutat moderna oberta a l'exterior i descongestionada. Per tal d'aconseguir-ho també calgueren actuacions contràries al patrimoni històric, com ara l'enderrocament de murades, inevitable en la majoria de nuclis urbans, i que alhora posa en valor les escasses restes actuals, que no el tindrien si les murades estaren per tot arreu. Hem vist el valor del ferrocarril en el disseny urbà i cal recordar actuacions d'embelliment i dotacionals, com els jardins, passejos arbrats, sanejament, aigua corrent, empedrat dels principals carrers i les fàbriques en la perifèria.

Vila-real ja és ciutat oficialment el 1904, per Reial decret d'Alfons XIII. En els anys anteriors havia estat preparant-se per a aquest nou rang. La llum en els carrers i en els domicilis s'inaugurà el 1898 i un any després tindran aigua les cases, procedent del pou d'en Vicent Amorós (Traver, 1909). El 1913 s'empedren els carrers Major Sant Jaume i el conegut com a *Ensanche*. Muralles i capelles enmig dels carrers formen part

cada vegada més de la nostàlgia col·lectiva. La indústria girava al voltant dels cítrics, però també hi havia d'altres, tal com recorda Carlos Sarthou:

> Antiguamente abundaba más que hoy la fabricación alpargatera; hoy funciona una gran fábrica a vapor en la Alameda y muchos talleres particulares; existen otras fábricas de somiers, jabón, chocolate; baldosas y piedra artificial; hielo; ladrillos y tejas, aguardiente, harina, papel, varias carpinterías y seis molinos... (ap. 1910: 454).

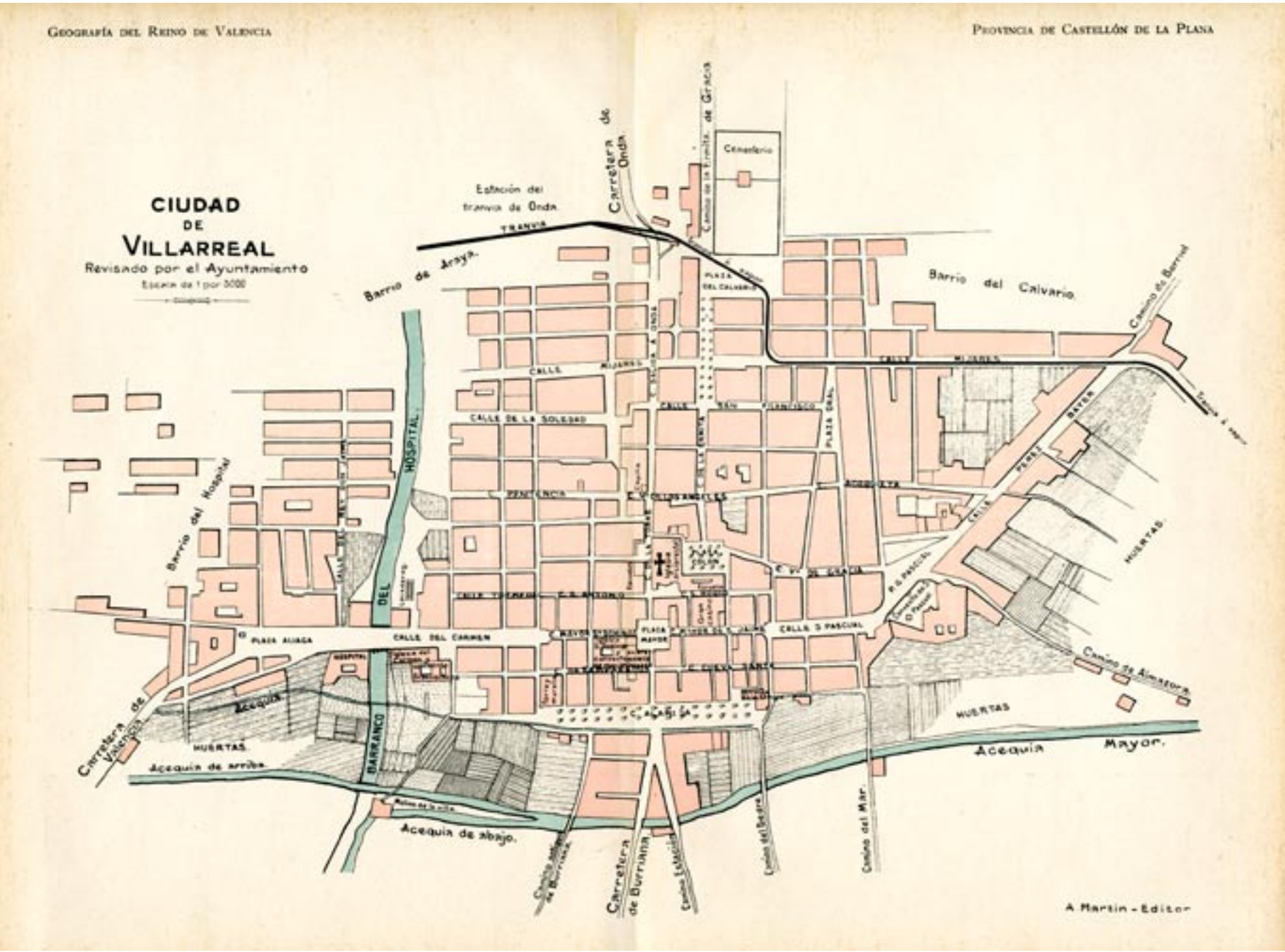
Els passejos i jardins eren una altra de les aspiracions ciutadanes a principis del segle XX. La Murà pren el nom oficial d'Alameda, nom que reben molts del nous bulevards aprofitant els terrenys adjacents als murs desapareguts, tot i que els arbres no són d'aquesta espècie. El primer jardí de Vila-real és el de Sant Pasqual, condicionat el 1903 amb glorieta central i un xicotet estany i arbres exòtics, com ara magnòlies i pins canaris (Heredia, 2004: 61). La ciutat conservava hortes interiors i era la principal la Huerta, un espai triangular entre els rengles de cases que miraven al Camí Real, d'una banda, i seguint la sequieta per l'altra. Les séquies i les files de l'horta conduïen el creixement. El plànol publicat per Carlos Sarthou (1910) reprodueix la Huerta i altres horts seguint la séquia Major. La *Panderola* se sobreimposa al carrer de Mijares, mentre que la carretera general ja és de primer ordre i manté el trajecte per l'interior del poble i la vila. La trama urbana augmenta per ponent, on la terra de cultiu té menys valor. Destaca la consolidació de barris perifèrics, el del Calvari, Araya i el clàssic de l'Hospital.

Un empadronament de 1902 dividia la ciutat en sis sectors:

Barri de la vila: plaça Major, Major Sant Jaume i Sant Doménec, Sant Roc (Amunt), Sant Antoni (Amunt), Cova Santa (Avall), Bodega, Desemparats (Avall), Sant Manés (carreró del Forn), Mauro, plaça del Racó, Benedito (Aiguaders o carrer dels Horts), Estació (carrer del Portal del Mig o *Ensanche*), Climent (carreró de Gil), Zalón, Torre, Colom (carrer dels Torners), Trinquet Vell, Pedro, la Sang, Sant Lluís, Rubert, Alameda (La Murà), Borriana i Gamboa (carreró del Morito). Reuneix els carrers de la vila medieval, on viuen 2.080 habitants, i notem alguns canvis respecte al present, en toponímia i morfologia, especialment a la plaça dels porxes i l'església i convent de les dominiques. També espais transformats, com el Pou del Racó, en referència al pouet que abastia el raval de València (Ortells, 1994).

Raval d'Onda: Ecce Homo, Dolors (Forn de Messeguer), Comunió, Morera, Crist de la Penitència (carrer del Moreral), Puríssima, Creus Velles, Onda, Sant Francesc, Soledat, Mare de Déu dels Àngels, Buenos Aires, plaça de Colom, Ermita, Sant Cristòfol, Tranvía, Barranc, Santa Cristina, Mare de Déu del Roser. En aquest populós raval estaven censades 2.758 persones. Articulat al voltant del Mercat i els carrers de l'Ermita i Onda, és un sector urbà que creix amb força sobre terrenys de menor valor que els de l'horta. De la memòria històrica rescatem els carrers de la Morera (Bisbe Rocamora) i del Moreral (Penitència), que recorden l'arbre fonamental en la producció de seda, molt important en la Plana al segle XVIII. També el carrer del Tranvía (Cronista Traver), recorda el pas de la *Panderola*.

Raval de Castelló o de Sant Pasqual, Doctor Font (Forn de Cabellera), Trinquet, Sant Miquel, Mar, Pare Molina (Almàssera de Cabrera), Sequiola (av. Tàrrega, primer tram), Bayarri (carrer Enseñanza), Santa Anna, Mare de Déu de Gràcia, Infants (carrer de Mitja Cara o Guitarrers), Pérez Bayer (Camí Real), Pare Espuig (carrer del Pou), Santa Clara, plaça de Sant Pasqual, Polo de Bernabé.



Plànol de Vila-real de 1910. Sarthou, 1913

El Camí Real, nom actual, és el vertebrador de l'increment urbà cap a Castelló. D'altra banda, recordem els distints recintes de pilota valenciana, fins a tres si comptem l'actual.

Raval segon de Castelló: Castelló, Pilar (carrer del Rajolar), Sequieta (Aviador Franco), Sant Josep (carrer Nou); Santa Bàrbara, les Eres (Escultor Amorós), Mitja Cara, Cor de Jesús, placeta de l'Orat (Dos de Maig), Mare de Déu de la Salut, Calvari, Sant Joaquim, Santa Isabel (carrer del Fum, travessera de la cova), Barraca (Vázquez de Mella), Sant Ramon, Millars (Joan Baptista Llorens), Palafanga i Santa Quitèria.

En general, els carrers del barri descriuen les feines del camp i la preuada aigua: les Eres, Millars, Sequieta. La forma urbana del barri té molt a veure amb el traçat d'aquest menudet canal que regava les hortes veïnes, refrescava la xicalla o servia de safareig improvisat.

Molts pobles tenen un carrer Nou a finals del segle XIX i principis del XX, en el nostre cas enmig dels horts. I en el subsòl, una sorpresa, l'enigmàtica cova, o tal vegada una successió de cavitats que l'aigua excavaria molt abans que fos construït el poble. Cal recordar la proximitat, en perpendicular, del barranc de la Palafanga. Curiosament, els noms de Mitja Cara i de l'Orat eren oficials el 1900 i sembla que no ofenien ningú. La majoria dels vila-realencs, exactament 4.987, vivien entre hortes, séquies i cases amb coves, és a dir, més que juntant la vila i el raval d'Onda.

Raval de València: Raval del Carme, Sant Vicent, Vives (carrer de l'Escorredor), Horts, Porteria, Vall, Santa Llúcia (Espardenyers), Betxí, plaça de Betxí, Sant Joan (Sequieta), Tremedal, Salvador, Moreral (Crist de la Penitència), Sant Pere, Assumpció.

Noms d'oficis i referència a les murades en l'escorredor i el vall (actual Zumalacárregui). El camí dels Horts portava fins al molí de la Vila. En aquest barri s'empadronen el 1902 un total de 2.121 habitants. Recordem que és un dels més antics i que tenia el límit natural del Barranquet, on estaven els llavadors.

Barri de Mislata: Hospital, hort de les Monges, València, Artana, Nules, plaça de la Creu d'Aliaga, Sant Bartomeu (carreró de Bono), Rei en Jaume, Forn de Gil, Taronger, Barques (Exèrcit), la Parra (Vilavella), Olivo (Alconchel) i Pietat.

El barri amb més percepció ciutadana a Vila-real és el de l'antic hospital, que funcionà des de 1275 fins a 1954. El topònim de Mislata no s'ha conservat. Entre hortes i tarongers creixia el *Barrio* cap a ponent, com tota la ciutat, amb 1.376 habitants.

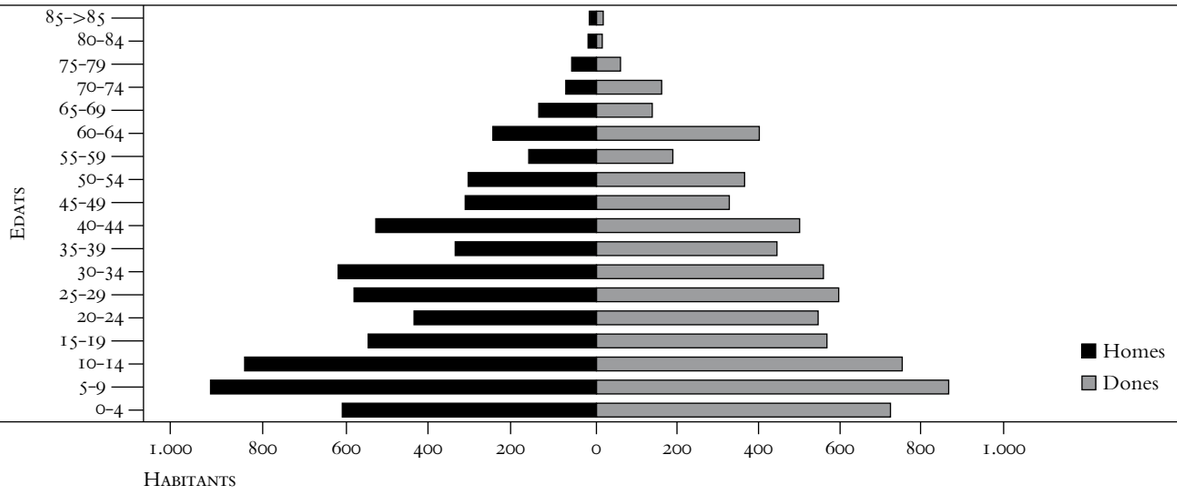
Quadre 5: Evolució de la població en la primera meitat del segle XX

	habitants
1900	13.611
1910	14.705
1920	14.051
1930	15.812
1940	17.537
1950	17.924

Font: Ortells, V. (1999). Elaboració pròpia

La primera meitat del segle XX és d'inestabilitat, crisis i guerres arreu del món. Vila-real no és aliena a aquestes situacions i en seixanta anys no és capaç de duplicar la població. Els primers vint anys són d'estancament, ja que fins i tot perd 650 habitants en l'intercensal de 1910 a 1920. Recordem els danys col·laterals de la Primera Guerra Mundial. La ciutat viu un període d'emigració desconegut a casa nostra. El polític valencià Luis Lucía se sorprenia per aquest fet: "¡Solo de la riquísima Villarreal han emigrado este año (1917) más de quinientas familias!" (Garrido, 1987). Tot i que ens sembla exagerat aquest nombre de gent, és demostratiu de la crisi demogràfica viscuda que, a més a més, tingué en l'epidèmia de grip coneguda com la *cucaracha* un segon aliat per a desballestar tota la població. En només cinc mesos, la grip de 1918 va provocar 102 defuncions (Patuel, Obiol, 1987) i seqüeles en la projecció futura.

Gràfic 1: Piràmide de població de 1902 (total habitants: 13.982)

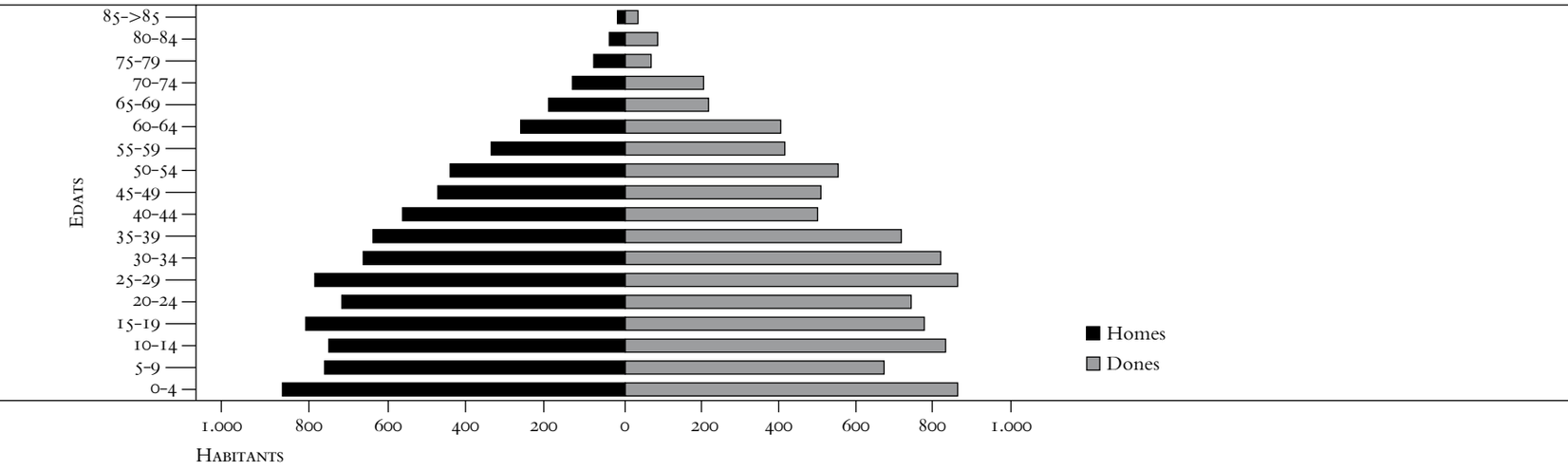


Tot i no créixer, la piràmide de població de 1902 mostrava característiques expansives, amb base ampla i joventut. Tan sols cal recordar que el 1902, els menors de vint anys eren el 41,7%, enfront dels 28,6% de 1991. Els valors s'inverteixen en la gent gran, amb un 5% i 13,1% respectivament. Trobem fins a tres generacions buides, per caiguda de la natalitat i la imatge general mostra inestabilitat, amb graons molt amples enfront d'uns altres minvats. Les dones superen els homes en els esglaons d'adults, símptoma d'una situació emigratòria, on són els barons els primers en eixir. Aquest fet s'agreujarà pels efectes de la Guerra Civil, que el 1945 deixa una ràtio de 88 homes cada 100 dones, en contrast amb els 100/100 de 1991, any que culmina un període immigratori molt important.

Vila-real continua creixent lentament cap al secà, com moltes ciutats agroindustrials mediterrànies. Un element inductor serà la carretera nova, N-340, que es desvia el 1928 pels carrers actuals de l'avinguda de Castelló, Joan Baptista Llorens, Vicente Sánchiz, Sant Manuel i avinguda d'Itàlia, per on transcorrerà, amb molts incidents i accidents, fins a 1980. Tallers, magatzems i xicotetes fàbriques buscaran la proximitat d'un eix d'importància estatal.

En el padró d'habitants de 1924 es registren 130 carrers, vint més que el 1900. Destaquen els nous de l'entorn de la *Panderola* i el Calvari, amb noms que recorden l'activitat del barri: Fàbrica, Serreria, Treball... El 1933-1934, la Cooperativa Catòlica Agrària, constituïda el 1919, construirà 61 habitatges unifamiliars que ocupen dues illes completes entres els carrers de l'Ermita, Traver, Ambaixador Mascarell, Màrtirs de la Independència i el Cordó. La iniciativa va estar decisiva per a consolidar com a residencial aquesta zona d'expansió. També, al cor del barri de l'Hospital, es promou per part del Sindicat, entre 1924-1926, la construcció d'onze habitatges al carrer de Lleó XIII.

Gràfic 2: Piràmide de població de 1924 (total habitants: 17.809)





Plànol de Vila-real de 1924. Arxiu Municipal de Vila-real. Obres Públiques



Plànol de Vila-real de 1934. Arxiu Municipal de Vila-real, 25/1948

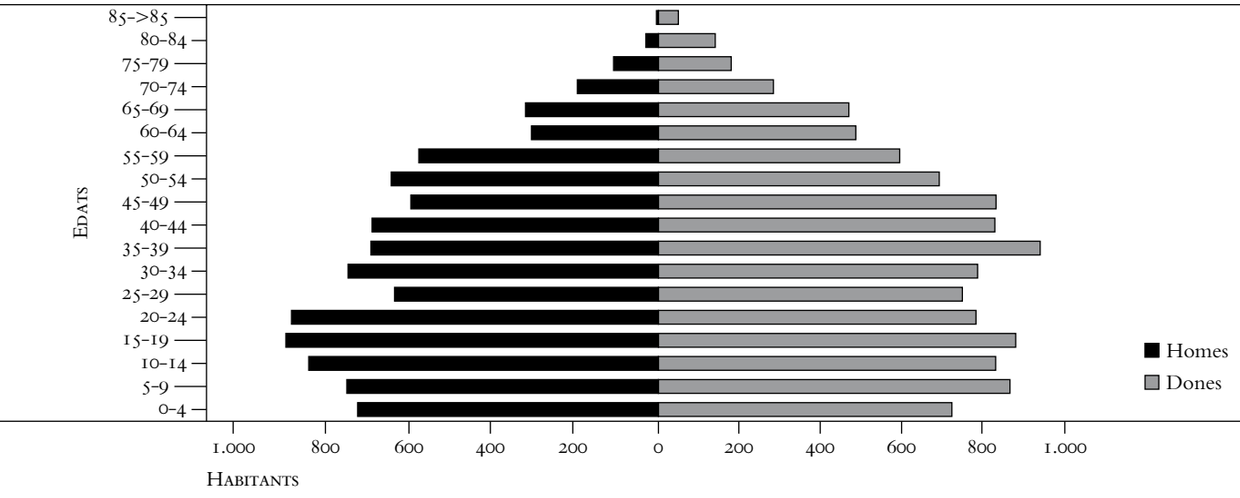
La forma externa de Vila-real s'assembla, el 1934, a un arbre frondós, amb un potent tronc mirant a llevant i el ramatge dens i arrodonit cap on es pon el sol. La séquia i els trens en són responsables. En el sector sud-occidental, la *Panderola* és el límit urbà. En l'anomenada circumval·lació naixen els camins rurals cap a Betxí, *Vilancamp* (Miralcamp) i la senda dels Pescadors. Aquest és un document de planificació que avança el que seran nous carrers i illes de cases, però no s'acompleixen en molts casos. És notori el sector 4, on estan marcades les quadrícules, però el barri actual s'articula seguint els camins. El grau de compliment actual és major en el sector 2, on l'avinguda de Tàrrega articula fins a sis illes de futures cases, tot i que la sequiola la travessa en el primer tram. L'escorxador (1921), en el camí de la Mar, i l'escola Cervantes (1932), en l'avinguda de Lerroux (el Cedre), estaran solitaris durant molts anys. La Segona República es fa present en el nom dels carrers principals, començant per la plaça de la Vila. Polítics com Pablo Iglesias (tram de la *Panderola*), Blasco Ibáñez (passeig de l'Estació), Emilio Castelar (Cova Santa), entre d'altres.

Vila-real no fou devastada en la Guerra Civil amb el mateix grau que poblacions veïnes com ara Nules, Moncofa o Xilxes. No obstant això, sí que va patir danys concrets en edificis, el més significatiu dels quals fou el gran forat del campanar. El plànol de 1934 destaquen els "objetivos militares determinados", com eren els assortidors de Campsa, un d'ells en la plaça de la República, les estacions del tren, l'Ajuntament, Telègrafs, Telèfons i el quarter de la Guàrdia Civil. Amb tot, les accions bèl·liques no obligaren a modificar la trama urbana. La major pèrdua, irreparable, fou l'incendi de l'església de Sant Pasqual, autèntica joia del protobarroc valencià. A més del campanar, les bombes devastaren diverses cases dels carrers de Tremedal, Aviador Franco i la zona de la Huerta. També les bombes aèries enderrocaren la fàbrica tèxtil de Marcet, a la carretera d'Onda.

La ciutat es paralitza en la dècada dels quaranta, fins i tot perd alguns habitants en el nucli urbà producte de la fugida de la guerra i postguerra. El padró de 1940 registra com a població disseminada un total de 744 persones, que en són 1.140 el 1950 i 1.493 el 1960. Molta gent buscaria la major seguretat de les alqueries i masets enfront del compacte urbà, més visible des dels avions, la temuda *pava*.

> Aunque durante varios años apareció como aletargada y sin ilusiones urbanísticas, a partir del año 1949 inició su Corporación Municipal un vasto plan, que ya ofrece hermosas realidades, y hace augurar el más brillante porvenir. En tan poco tiempo se han realizado obras de urbanización, de entre las que hay que destacar las de las Avenidas del General Primo de Rivera, José Antonio y Teniente Coronel Torrente (Tàrrega, la Murà), que semejan una ancha y seductora cinta de casi un kilómetro de longitud; el ensanche de la antigua plazoleta de la Virgen de Gracia, en donde se levanta el monumento a Tárrega; y la pavimentación de las calles de Onda, Comunión, Conde Albay, Ramón y Cajal, Burriana, Santo Domingo, San Jaime, Falangista Miró (Torre Motxa), Desamparados, Cueva Santa, San Roque, San Antonio, Meseguer, D. Pedro, Onoll, Insa, Climent, así como de las plazas del Generalísimo Franco (la Vila), Pescadería... (Carnet Castalia, 1954).

Gràfic 3: Piràmide de població de 1945 (total habitants: 20.665)



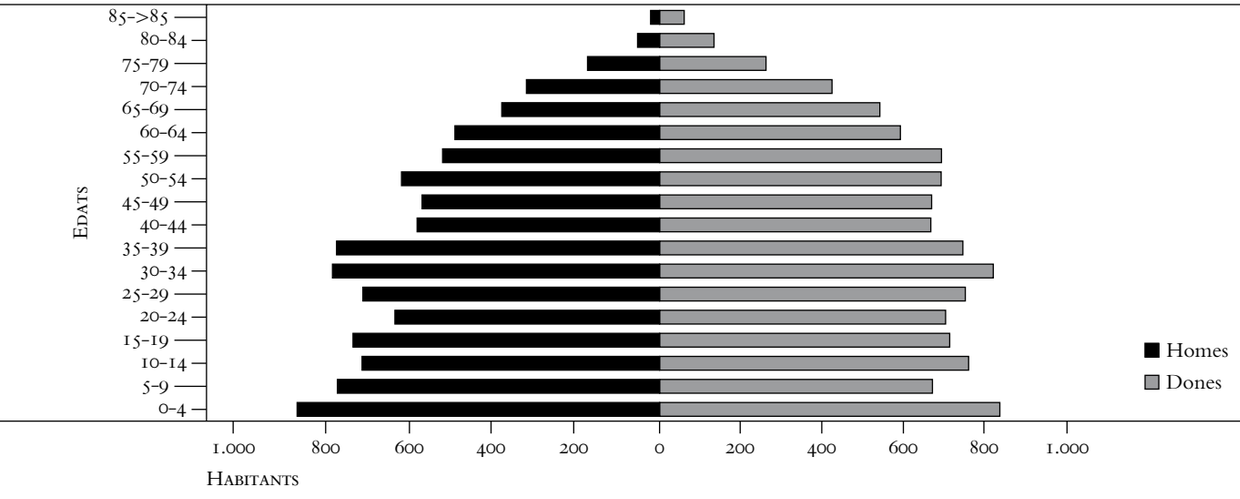
Els nous carrers i les millores generals són reflex d'una població en creixement, que guanya més de tres mil habitants entre 1950 i 1960, la qual cosa suposa un 19% d'augment aritmètic, el segon més alt del segle XX.

Els estralls de la guerra no són tan sols demogràfics. Hi ha de psicològics, famílies desestructurades, canvis socials i una economia arrabassada. La caiguda de la natalitat és el tret més destacat de la piràmide de 1945. La disgregació de les famílies i el descens de la nupcialitat marquen la pauta d'una societat trencada que només busca sobreviure. Un altre fet important és la baixada del nombre de barons al voltant dels 35 anys. Són els que més patiren la guerra, molts mobilitzats en el front. El domini femení és aclaparador entre els 25 i els 50 anys: 3.420 homes enfront de 4.104 dones, 83 per cada 100. En canvi, el grup de cinquanta quasi s'iguala amb 98 per cada 100, la qual cosa demostra que els efectes de la guerra es deixaren notar, i molt, en els barons. Finalment, la gent gran, amb més de 65 anys, torna a donar valors de forta feminització, ja que de cada 6 homes hi ha 10 dones.

Diuen que els nadons apleguen al món amb un pa sota el braç. El que sembla clar és que l'augment de la natalitat és fidel reflex d'una millora en les condicions econòmiques, després d'una recessió tan forta com la generada per la guerra i postguerra. El grup de 0 a 5 anys, nascuts entre 1955 i 1960, és el que té més efectius en la piràmide de 1960. Això vol dir que la base és més ampla que qualsevol altre esglaó. La natalitat ha pujat tres punts respecte a 1945 (13,6 i 16,7 per mil). La piràmide té forma expansiva i els adults entre 25 i 40 anys són majoritaris i això anuncia una dinàmica natural alcista.

Vila-real ocupa la desena posició entre les vint ciutats valencianes més importants pel nombre d'habitants. Per davant, les capitals provincials i les ciutats industrials. També, la indústria taulellera comença a ocupar tota la Plana i és el principal factor d'atracció dels immigrants vinguts des de distintes regions espanyoles.

Gràfic 4: Piràmide de població de 1960 (total habitants: 20.380)



Quadre 6: Principals ciutats valencianes el 1960

València	505.066	Torrent	24.042
Alacant	121.575	Villena	21.934
Elx	73.320	Sueca	20.612
Castelló de la Plana	62.493	Gandia	20.340
Alcoi	51.096	Xàtiva	19.896
Oriola	44.830	Algemesí	19.057
Sagunt	40.293	Requena	18.933
Elda	28.151	Ontinyent	18.787
Alzira	26.669	Borriana	18.616
Vila-real*	24.516	La Vall d'Uixó	18.596

* inclou les Alqueries

Font: *Crecimiento y crisis en la población valenciana*. Elaboració pròpia

La ciutat disgregada i la immigració interior (1960-1980)

Vila-real incrementa el seu cens en 12.862 habitants en quinze anys, un 64,2% respecte a 1960. Això té una clara conseqüència territorial i és el trencament del compacte urbà i l'aparició de grups en la perifèria de ponent on el preu del sòl és més baix. Allí s'instal·len els nouvinguts i construeixen cases que recorden les del seu origen andalús o manxec: una sola planta i arrenglades seguint els camins del parcel·lari agrícola, reconvertits en carrers d'uns pocs metres d'amplària. Casetes emblanquinades que amb el progrés dels seus amos milloren en condicions: carrer del Riu (conegut popularment com a *Río río*), Melilla, Cases de Capote, Evangelistes, camí d'Artana, Miralcamp, etc.

La vila perd en aquest període el principal patrimoni urbà, la singular plaça quadrada, ja malmesa pels anys i modificacions anteriors, però que mantenia la trama medieval completa. La nova plaça naix del convent de les dominiques, molt més gran, però també completament impersonal. Curiosament, després de la mutilació, la plaça antiga es declara monument historicoartístic espanyol.

Les reformes interiors apleguen a altres zones amb molta més fortuna. La plaça del Llaurador, sobre el solar de l'antic cementeri i després Calvari. la *Panderola* deixa de circular el 1963 i regala a la ciutat l'estació i el traçat exterior. L'estació i edificis annexos donen per a molt i avui trobem allí escoles, centre de salut, jardins, i una plaça amb esvelta xemeneia en record de la ciutat industrial. La ciutat celebra 700 anys d'història i aquest esdeveniment actua de catalitzador de noves actuacions urbanes. El primer institut, el Francesc Tàrrega, als inicis dels setanta serà la locomotora del barri més nou i amb més futur,i trencarà la secular resistència de l'horta a ser urbanitzada.

Quadre 7: Els anys de fort creixement (1960-1981)

	habitants
1965	26.715
1970	29.482
1975	32.877
1981	34.738

Font: Ortells, V. (1999), IVE. Elaboració pròpia

El consistori aprova el primer PGOU el 1973, basat en la Llei del sòl de 1956 i del tot triomfalista amb les previsions de futur, ja que apuntava a una població de 56.000 habitants, vint anys després. Tampoc no s'ha executat la principal infraestructura viària que plantejava el pla: un perifèric envoltant tot el nucli urbà (Martí, 1995:192).

La indústria ceràmica és protagonista de la major transformació que tindrà el terme en la seua història. Tenint en compte els eixos viaris, com la N-340, es construeixen les principals factories, com Alaplana, Azuvi i Porcelanosa. En canvi, enmig dels horts del secà, Zirconio i Todagrés. L'auge del taulell també marcarà, malauradament, l'inici del declivi citrícola.

El 1981, el 40% dels habitants havien nascut fora del municipi. La immigració que es produeix és familiar i assistida, és a dir, sol estar precedida per algun parent, amic, veí, normalment baró, que en trobar una situació econòmica favorable porta la dona i els fills i corre la veu en el seu poble, un lloc rural on l'economia agrària i el latifundisme aporten poca feina. Les serres de Cazorla i Segura, entre Andalusia i la Manxa, tenen a Vila-real pobles quasi sencers, com ara Santiago de la Espada. També hi ha casos curiosos, com els procedents d'Aielo de Malferit, a València, que vingueren juntament amb la fàbrica de paper. Des del Maestrat, la Plana Alta i el Baix Aragó es produeix una immigració de proximitat.

És destacable el capítol dels nascuts a l'estranger, el 0,85% del cens el 1981. Són en total 348 habitants, dels quals 256 provenen de França i 40 d'Alemanya. La resta, per sota de 10 van nàixer, ordenats per nombre, a Gran Bretanya, la República Dominicana, l'antiga Unió Soviètica, Portugal, Suïssa, Itàlia, el Marroc, Xile, l'Argentina, Cuba i l'Uruguai. La gran majoria són fills d'emigrants espanyols de principis de segle o de la Guerra Civil (Ortells, 1987: 580).

Panoràmica de l'hort de Puchol



Plànol de Vila-real de 1971. Elaboració pròpia



La ciutat planificada (1980-2000)

Les ciutats són el reflex de la societat que les habita. En el seu paisatge influeix la cultura, la religió, els costums, l'economia, la política, la planificació i la participació ciutadana. El poble ha deixat de ser un ens tancat i compacte i s'estén cada vegada més. La ciutat industrial limitada pels trens i les fàbriques, on anaven els treballadors caminant, deixa pas a un territori periurbà amb fàbriques, camps de cultiu i habitatges disseminats. És necessari ordenar el creixement. Els nous ajuntaments democràtics treballen en aquest sentit. El 1982, s'aprova el Pla general d'ordenació urbana (Ortells, 1986) en el qual el sòl urbà residencial correspon al nucli urbà en compacte, a les urbanitzacions del marge dret del Millars i a la casa unifamiliar oberta, els tradicionals masets. El sòl industrial s'ubica al costat de les vies de trànsit, amb restriccions en el nucli urbà. Industrial hortofructícola és qualificada la zona adjacent a l'estació del ferrocarril. El document legalitza l'ocupació real del sòl que, de manera més o menys espontània, es va consolidar en les dècades anteriors, que tingueren un fort increment urbà i industrial.

El PGOU de 1993 és el que està en vigor, fins que s'aprove definitivament l'actual. El tret fonamental és l'ampliació de l'ús residencial a la zona d'expansió de la partida Madrigal, on una nova ciutat difusa s'ha configurat a poc a poc. Urbanitzar la zona és un gran repte, donades les dificultats que imposa un parcel·lari agrícola minifundista i portarà molts anys d'execució que arriba fins al present.

El Pla preveu un total de 914,45 ha d'eixamplament urbà, de les quals 527 són per a usos residencials i la resta industrials. Les noves zones d'habitatge estan al sud del Barranquet, amb cases unifamiliars adossades. En edificació semioberta es planifica l'àrea de l'avinguda de Francesc Tàrrega, Riu Ebre i a l'est de Pius XII. Blocs plurifamiliars fins a deu altures, rodejats de zones verdes i equipaments comunitaris. Finalment, els grups perifèrics completen el sòl residencial. Alguns ja s'han unit al nucli urbà, com la zona de Melilla.

D'ús terciari es qualifica l'àrea de l'estació on radiquen els comerços de taronja. Així mateix, queda programada l'àrea sud-oriental per a les mitjanes i grans superfícies que apareixeran al final dels noranta.



Avinguda de Francesc Tàrrega

Plànol de Vila-real de 1988-2008.
Elaboració pròpia



El PGOU estableix quatre tipus de sòl industrial:

Grandària mitjana, al voltant de la carretera d'Onda.

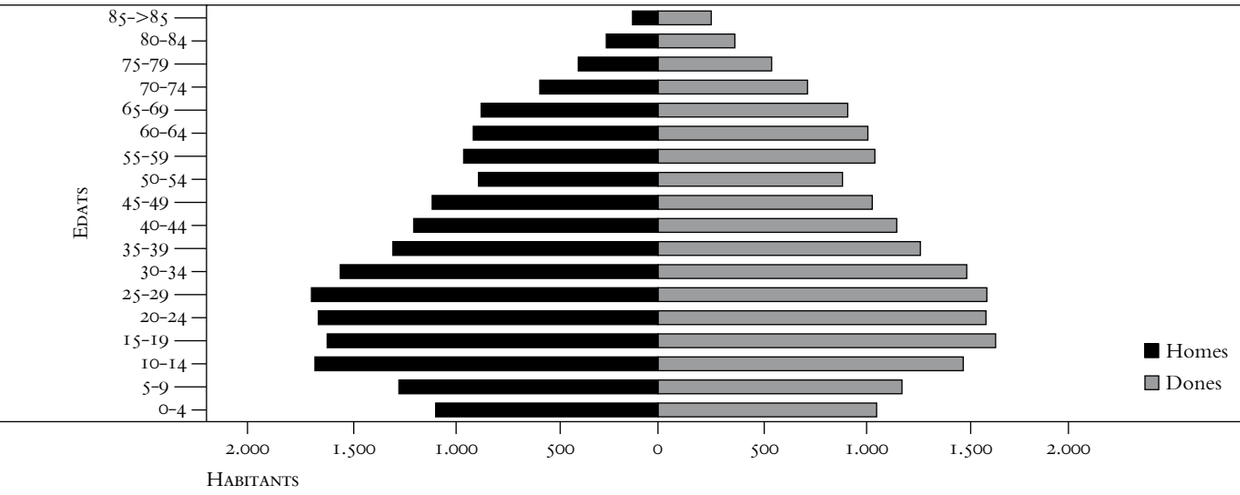
Polígons industrials, en tres sectors: al sud, avinguda d'Itàlia-N-340, les fàbriques més grans; al nord, indústria del metall, ceràmica i complementària i, enclavaments industrials en la carretera d'Onda.

De tolerància industrial es defineix la zona entre Pescadors, Alemanya i Onda, amb tallers i la paperera.

Finalment, té consideració d'enclavament industrial especial la granja de la Florida, a uns 8 quilòmetres del nucli urbà, amb una activitat compatible amb el seu emplaçament i que necessita un cert aïllament de les zones habitades.

El sòl no urbanitzable més extens és l'agrícola, sobretot en les partides de Solades, Pinella i Pla Redó. El de protecció del medi, el Termet i el llit del Millars.

Gràfic 5: Piràmide de població de 1991 (total habitants: 38.444)



La ciutat del nou mil·lenni

La dècada a cavall de les dues centúries final i principi de segle ha estat la de més canvis socials en la ciutat. El paisatge humà s'ha transformat radicalment. El que abans es comptava pels viatgers a París o Londres, es veu ara pels nostres carrers. Colors, parles, creences, tradicions. Un conglomerat multicultural de 83 nacionalitats. Els canvis urbans no han estat tan importants, però Vila-real ja supera els 50.000 habitants i amb això entra en un nivell superior en el rang de les ciutats espanyoles.

Quadre 8: Principals ciutats valencianes el 2007

València	797.654	Alcoi	60.700
Alacant	322.673	Paterna	59.043
Elx	222.422	Elda	55.289
Castelló de la Plana	172.624	Sant Vicent del Raspeig	49.341
Torrevieja	94.006	Vila-real	49.045
Oriola	80.468	Alzira	43.038
Gandia	77.421	Dénia	42.704
Torrent	75.131	Burjassot	37.042
Benidorm	69.058	Villena	34.523
Sagunt	63.359	Petrer	33.486

Font: Institut Valencià d'Estadística, www.ive.es. Elaboració pròpia

Si recapitulem el que hem vist anteriorment, Vila-real sempre ha ocupat llocs preferents en la xarxa valenciana, tot i no haver-se'n beneficiat de conjuntures especials com puguen ser el factor de capital administrativa, ciutat metropolitana, ciutat industrial central o centre turístic. Vila-real era la novena ciutat el 1900 i la desena el 1960. El 2006, ocupa el catorzé lloc. Per davant, ciutats metropolitanes com Torrent o turístiques com Torrevieja i Benidorm. El fet destacable és que al llarg dels anys el municipi s'ha consolidat en població i ha adaptat diferents funcions econòmiques: agrícola, indústria variada i recentment, centre de serveis i comercial, aquest amb un futur previsible de major entitat. Fins i tot, el turisme específic hi té cabuda en els últims anys.

Quadre 9: Creixement accelerat en el canvi de segle (1991-2008)

	habitants
1991	38.444
1995	39.930
2000	41.531
2004	45.582
2008 (1/9/08)	51.681

Font: IVE, Ajuntament de Vila-real. Elaboració pròpia

Vila-real ha multiplicat per quatre la seua població en el segle XX. En els primers cinquanta anys tan sols va enregistrar un augment de quatre mil persones i va tenir l'únic període de descens en el decenni de 1910 a 1920. En els trenta anys posteriors al 1950 es doblarà la població, en una etapa de natalitat i immigració elevades. Després hi haurà un recés caracteritzat per l'estancament de la natalitat. Finalment, en els anys que portem del segle XXI, la ciutat ha viscut el major increment demogràfic de la seua ja dilatada història, amb 10.150 habitants més entre el 2000 i 2008. La causa fonamental ha estat la immigració, que ara està formada principalment per una amalgama de procedències i nacionalitats.

El 1997 començava a notar-se la presència d'estrangers que ocupaven treballs en el camp, la construcció i els serveis. La caiguda de la natalitat, la reactivació de l'economia i l'envelliment de la població generen necessitats de mà d'obra cada vegada majors, en un fenomen generalitzat en tot l'Estat. Tot i això, les xifres de 1997

són una mera anècdota respecte a les de 2008. Fa deu anys, el principal col·lectiu era el magribí, amb 106 persones, de les quals el 80% eren barons entre 20 i 35 anys. A penes havia començat el reagrupament familiar. De xiquets menors de deu anys nascuts a l'estranger tan sols se'n contaven 18. El 2008 en son 1.065, el 18,16% del total d'aquesta edat, per damunt del 15,3% que suposen els estrangers del total del municipi i que demostra la major natalitat d'aquests col·lectius. A més a més, hem de recordar els nascuts a Vila-real de pares estrangers.

Quadre 10: Població immigrada estrangera el 1997 i el 2008

1997

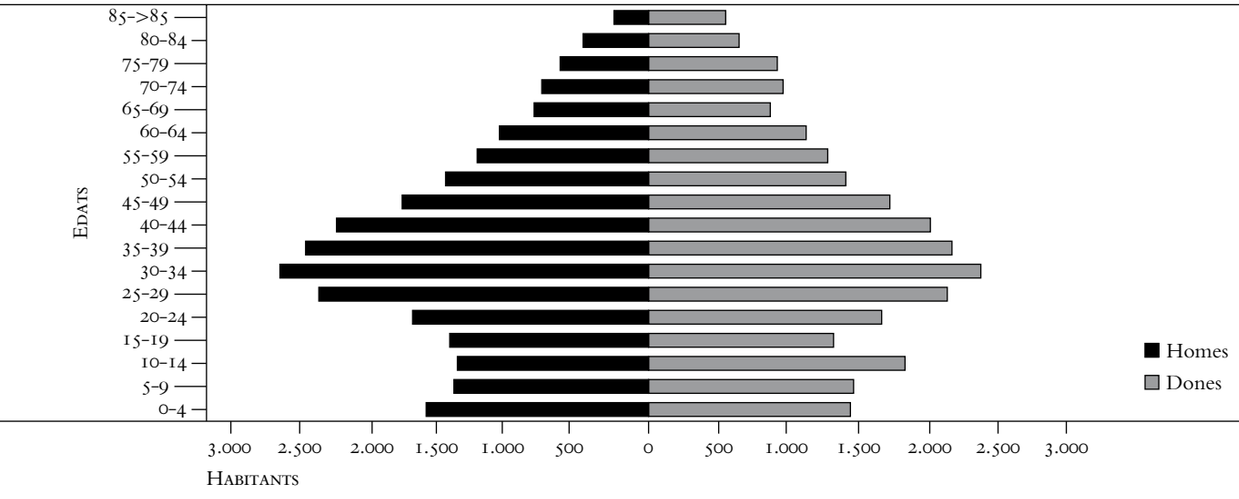
Països	Habitants
Marroc	82
Argèlia	24
Sèrbia i Montenegro	21
Xina	15
Brasil	14
Itàlia	12
Resta d'Europa	44
Resta d'Amèrica	40
Resta d'Àsia	6
Resta d'Àfrica	3
Oceania	1
36 nacionalitats	267

2008

Països	Habitants
Romania	3.421
Marroc	1.779
Colòmbia	420
Argèlia	357
Brasil	297
Argentina	173
Equador	146
Itàlia	131
Xina	93
Polònia	91
Resta d'Europa	470
Resta d'Amèrica	256
Resta d'Àfrica	120
Resta d'Àsia	44
83 nacionalitats	7.816

Font: Ajuntament de Vila-real, Padró Municipal, 1 de gener de 1997 i 1 de gener de 2008

Gràfic 6. Piràmide de població de 2008 (total habitants: 51.052)





Immigrants

És destacable que el 1997 no hi haguera empadronat cap ciutadà de Romania. En canvi, trobem un grup destacat de Sèrbia i Montenegro, 21 persones, des de xiquets a gent major de cinquanta anys. Es tracta d'una emigració especial forçada per la Guerra dels Balcans. Deu anys després, han passat a tan sols 5 persones, una sola família i dos més de bosnians. Després dels magribins, el grup més importants és el de llatinoamericans, de Brasil, Nicaragua, l'Argentina i Xile.

El 2008 hi ha 7.816 empadronats de 83 nacionalitats diferents amb data 1 de gener. Aquesta xifra no ha deixat de créixer, fins i tot començada la crisi econòmica. L'última dada de la qual disposem, a 1 de setembre, registra 8.277 inscrits. Possiblement, en molts casos són regularitzacions de persones residents.

Quadre 11: Distribució de la immigració estrangera per barris (total immigrants: 7.803). Números absoluts

Països	Vila i ravals			Expansió de llevant			Expansió de ponent			Disseminat		
	Total	homes	dones	Total	homes	dones	Total	homes	dones	Total	homes	dones
Romania	979	496	483	1006	509	497	917	466	451	519	278	241
El Marroc	400	258	142	424	276	148	626	390	236	329	206	123
Colòmbia	73	30	43	178	71	107	105	46	59	58	23	35
Algèria	99	65	34	95	62	33	138	87	51	23	16	7
Brasil	54	28	26	105	42	63	89	36	53	51	20	31
Argentina	59	31	28	61	30	31	35	21	14	18	9	9
Equador	57	25	32	30	18	12	16	9	7	43	16	27
Itàlia	36	20	16	44	22	22	33	19	14	18	10	8
Xina	4	2	2	49	24	25	32	19	13	8	4	4
Polònia	13	7	6	23	11	12	44	28	16	12	7	5
Resta d'Europa	70	37	33	129	71	58	163	80	83	105	64	41
Resta Amèrica	47	21	26	111	39	72	80	40	40	29	16	13
Resta d'Àfrica	20	12	8	22	11	11	44	23	21	34	21	13
Resta d'Àsia	12	5	7	11	6	5	8	7	1	15	8	7
Total	1.923			2.288			2.330			1.262		

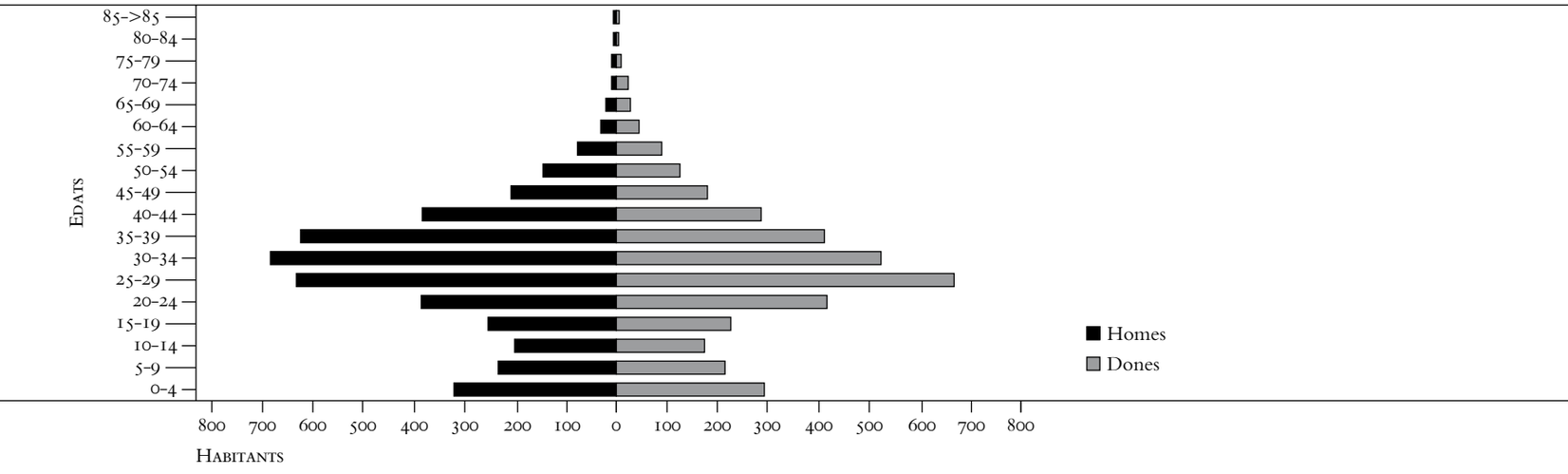
Font: Padró Municipal 2008

L'emigració recent, a diferència de la vinguda els anys seixanta del segle XX, ho fa de manera continuada i concentrada en molt pocs anys. D'altra banda, la ciutat té el sòl i el creixement regulat i no apareixen grups perifèrics. Els pocs assentaments espontanis es produeixen els primers anys amb l'ocupació d'alqueries i masets més o menys abandonats pels propietaris. Progressivament, el nivell econòmic permet llogar o comprar habitatge i s'infla també la bombolla immobiliària per part dels immigrants. Així, doncs, les zones més antigues i en condicions d'habitatge més precari es veuen renovades en el veïnat.

Romania dobla en nombre d'immigrants al Marroc amb 3.421. És el grup que té més senzilla l'entrada a Espanya, a més de ser ja fa dos anys membres de la Unió Europea i tenir a Castelló una de les principals comunitats de l'Estat. Hi ha moltes famílies i l'equilibri entre homes i dones és molt gran (104 homes per 100 dones els romanesos; 99 per 100 els espanyols). Quant a les edats, es veu clarament l'efecte d'una entrada recent amb clar domini dels adults (76,3%) i una xifra de vells molt reduïda (0,9%). El 22,8% de menors de 20 anys és un número força destacable per damunt del total municipal (21,9%) i amb això podem pensar que la projecció del futur en molts d'ells serà l'assimilació al lloc on s'han educat i la radicació definitiva.

De la resta de països d'Europa oriental provenen 351 persones i les nacionalitats més nombroses són Polònia amb 91 i Ucraïna amb 89.

Gràfic 7: Piràmide de població estrangera 2008 (total immigrants: 7.927)



Nascuts a Europa occidental trobem 336 habitants, amb Itàlia com el país amb major representació amb 131 repartits per totes les edats i equilibrats per sexe. Els italians estan assentats ja fa anys a la Plana per qüestions de treball en l'àmbit de la ceràmica. La immigració portuguesa és la segona, amb 89, i és més de tipus general. Després, França, Alemanya, Suïssa, etc., possibles descendents de l'emigració espanyola històrica.

Més de dos mil persones tenen a Àfrica el seu origen. El Marroc és el principal amb 1.779, seguit d'Algèria amb 357. Són els immigrants que porten més temps a Espanya, per proximitat i vincles històrics com el protectorat del nord del Marroc. A Vila-real suposen el grup més antic i fortament masculinitzat, amb 17 barons per cada 10 dones. El 60% tenen entre 20 i 44 anys i el 31% menys de 19. És visible la reunificació familiar, tot i que en el grup de 20 a 44 hi ha la meitat de dones.

El principal país de procedència de l'África sud-sahariana és Nigèria, que també és el més poblat del continent, amb 54 persones. Tots tenen menys de 44 anys i els homes tripliquen les dones. També hi ha 7 xiquets i xiquetes menors de 10 anys i un grup molt equilibrat, entre 25 i 29 anys (10 homes i 9 dones), que indueix a pensar en famílies. De l'antiga colònia espanyola de Guinea equatorial trobem 33 persones, que trenquen la tònica de masculinitat ja que les dones tripliquen els homes, tal vegada per tenir l'entrada a Espanya més accessible. El Gabon, Ghana, Guinea Bissau i Gàmbia tenen un únic ciutadà baró, possible mostra de la immigració més dramàtica de les pasteres, la majoria traslladats des de les illes Canàries a la península si eviten la deportació o són menors.

La vinculació d'Espanya amb Amèrica Llatina és un factor que beneficia la integració dels immigrants d'aquesta procedència que totalitzen 864 persones. Colòmbia és el país majoritari amb 420 habitants, dels quals el 28,5% tenen menys de 20 anys, el 58,3% entre 20 i 44, i tan sols el 13,2% superen els 45. El Brasil és la segona, amb 297. Cal recordar que és una nació que supera els 180 milions d'habitants. Les dones són majoria, 6 homes per cada 10 dones, igual que succeeix en la resta dels països americans. La raó la trobem en els treballs assistencials i de serveis que desenvolupen principalment la població femenina. Quasi tots els països llatinoamericans tenen alguna persona entre nosaltres: l'Argentina (173), l'Equador (146), Veneçuela (65), Cuba (35), el Perú (33), l'Uruguai (29), Xile (20), Bolívia (16), Mèxic (13), el Paraguai (8), Nicaragua (5), Hondures (5), República Dominicana (4), Guatemala (1) i Panamà (1).

Els asiàtics són majoritàriament xinesos, el país més poblat de la Terra. No han augmentat significativament des de 1997, quan suposaven la quarta nació per origen. Actualment, són la novena amb 93 persones. Es tracta de la comunitat més opaca i més definida en les seues activitats econòmiques, centrades en els restaurants, basars i gimnasos. Està equilibrada en la distribució per sexes, 49 homes i 44 dones, però no hi ha cap persona amb més de 65 anys (31% menors de 20 anys i 69% de 20 a 64). El costum xinés és retornar al seu país quan tenen una edat avançada. Els altres països asiàtics són: el Pakistan (21), l'Iran (4), Turquia (4), Corea (3), Síria (3), l'Índia (2), Tailàndia (2), les Filipines (1), Israel (1), Armènia (1), el Japó (1) i Taiwan (1).

La població estrangera ha continuat augmentant el 2008, però a un ritme que podem valorar en la meitat que els anys anteriors, tot i tenir en compte la regularització de moltes persones ja residents. Si el 1970 va ser la indústria ceràmica i una agricultura productiva la inductora de la immigració, els darrers anys han estat la construcció i els serveis els motors de l'entrada massiva de gent forana, tant a Vila-real com a Espanya. Aquest cicle sembla esmorteït pel canvi de conjuntura econòmica mundial i, amb això, la capacitat d'acollida de nouvinguts només queda en funció de l'envelliment de la població autòctona i l'existència de treball per cobrir.

Quadre 12: Moviment natural de la població (1966-2007)

Anys	Naixements			Defuncions			Creixement Vegetatiu %	
	Nombre	Taxa** Vila-real	Taxa* País Valencià	Nombre	Taxa** Vila-real	Taxa* País Valencià	Vila-real	País valencià
1966-1970*	582	20,6	20,0	269	9,5	9,5	1,11	1,05
1981	567	16,3	18,6	305	7,5	10,4	0,88	0,82
1986	488	13,2	11,5	309	8,4	8,5	0,48	0,30
1990	424	12,5	10,3	361	9,3	8,6	0,32	0,17
1995	405	10,1	9,1	375	9,4	8,6	0,07	0,05
2000	501	12,0	9,9	351	8,4	8,8	0,36	0,11
2005	610	13,0	10,8	399	8,5	8,6	0,45	0,22
2007	627	12,8	11,0	376	7,6	8,0	0,52	0,30

Font: Martí (1994), IVE, INE, Ajuntament de Vila-real. Elaboració pròpia

* Taxa de naixements o defuncions per 1.000 habitants

** Mitjana anual de naixements i defuncions del quinquenni

El moviment natural de la població marca el comportament demogràfic d'una societat i sempre ha estat en funció de la situació socioeconòmica, política i el nivell de la sanitat. A principis del segle XX eren habituals les famílies nombroses, amb cinc i sis fills. En la recuperació de postguerra, el nombre es redueix a tres o quatre. A partir de 1980, el nombre passa a ser d'entre 1 i 2, i arriba a ser quasi de 0, el moviment natural, és a dir, que si no hi ha saldo migratori positiu, la població s'estanca o fins i tot perd efectius. La mortalitat evoluciona en funció del nivell assistencial i les ràtios són més estables, tret dels temps de guerra.

Vila-real mostra un comportament propi d'una ciutat agroindustrial, amb immigració forta durant els anys seixanta. Els fluxos migratoris són els que han fet augmentar la natalitat els últims cinquanta anys, ja que és set punts superior la dels anys seixanta del segle XX respecte a l'actual (20,6/12,8). La davallada és contínua fins a 1995 i comença una mínima recuperació que coincideix amb l'inici de la immigració estrangera. Els anys posteriors, amb la reunificació de les famílies, creixerà fins a tres punts. Malgrat tot, en general, la societat actual observa comportaments semblants en el sentit de tenir menys fills que en el passat.

Quadre 13: Evolució de l'estructura per edats (1902-2008)

Edats	1902	1924	1945	1960	1991	2008
0-19	41,76 %	35,6 %	30,81 %	29,65 %	28,66 %	21,9 %
20-64	53,26 %	58,39 %	60,55 %	58,79 %	58,18 %	64,6 %
65 i més	4,98 %	6,01 %	8,64 %	11,56 %	13,16 %	13,5 %

Font: Ortells, V. (1994), Ajuntament de Vila-real. Elaboració pròpia

Malgrat la immigració dels darrers anys, Vila-real posseeix el 2008 una estructura de població evolucionada, a l'estil dels països occidentals. El 1902, la piràmide s'inscriu en l'anomenada primera expansió, com els països subdesenvolupats, amb natalitat i mortalitat elevades i una base sòlida. Els joves menors de 20 anys superen el 40%, més del doble que en el present, mentre que els majors de 65 anys no apleguen al 5% enfront del 13,5% actual.

El 1960 s'acomplirà la fase de transició, on la natalitat i la mortalitat han descendit. Els joves han perdut 12 punts i els majors s'han envellit en 7. Finalment, estem avui en un estancament lent malgrat que en els darrers anys ha entrat saba nova i jove. El tret que defineix la piràmide de 2008 és el fort nombre d'adults entre 20 i 64 anys, 11 punts més que el 1902 i 6 més que el 1960. Això produirà en un futur immediat un notable augment de la població anciana que no es veurà compensat per la gent jove si segueix la natalitat com fins ara.

Quadre 14: Estructura per edat i sexe el 2008

Edats	homes	dones	total
0-4	1.598	1.444	3.042
5-9	1.399	1.423	2.822
10-14	1.375	1.185	2.560
15-19	1.436	1.331	2.767
20-24	1.704	1.672	3.376
25-29	2.374	2.137	4.511
30-34	2.656	2.386	5.042
35-39	2.470	2.174	4.644
40-44	2.246	2.019	4.265
45-49	1.781	1.730	3.511
50-54	1.461	1.418	2.879
55-59	1.235	1.288	2.523
60-64	1.079	1.125	2.204
65-69	823	868	1.691
70-74	763	961	1.724
75-79	640	927	1.567
80-84	469	645	1.114
85-89	190	394	584
90-94	55	136	191
95-99	10	22	32
99 i més anys	0	3	3
Totals	25.764	25.288	51.052

Font: Ajuntament de Vila-real. Elaboració pròpia

Observant la població immigrada, la principal diferència la trobem en els majors de 65 anys, tan sols l'1,42%, conseqüència lògica del temps d'arribada i del factor d'edat adulta principal. En aquest sentit, entre 20 i 64 anys en són el 74,29%, deu punts més que la general. Més concretament, el 63% dels immigrants estrangers tenen entre 20 i 44 anys. Finalment, els menors de 20 anys representen el 24,28% enfront del 21,9% general i el 21,3% dels nascuts a Espanya. Això significa una major natalitat de la població immigrada. La previsió de futur a curt termini és l'augment de l'envelliment, tot i que puguen retornar algunes persones als seus països d'origen. El canvi de cicle econòmic també farà que disminuesquen notablement les entrades d'adults i de menors.

Quadre 15: Estructura de la població immigrada estrangera el 2008

Edat	Homes	Dones
0-4	320	293
5-9	234	216
10-14	202	175
15-19	254	229
20-24	387	419
25-29	597	669
30-34	684	528
35-39	625	413
40-44	383	289
45-49	207	181
50-54	144	128
55-59	75	92
60-64	29	45
65-69	21	29
70-74	8	24
75-79	7	11
80-84	3	1
85-89	2	2
90-94	0	2
Total	4.182	3.745

Font: Ajuntament de Vila-real. Elaboració pròpia

La distribució per sexes depén essencialment de la dinàmica migratòria. Per regla general es mouen més els barons i això fa que els llocs d'eixida tinguen major feminitat en els adults joves. Contràriament, als països receptors augmenten els barons. La major esperança de vida en les dones donarà un desequilibri en les edats més avançades.

Quadre 16: Evolució de la distribució per sexes. Homes per cada 100 dones (1902-2008)

Edats	1902	1924	1945	1960	1991	2008
0-19	103,1	102,8	106	105,5	105,1	107,9
20-64	91,8	89,5	88,4	91,6	100,6	106,6
65 i més	78,7	73,7	61,4	67,3	78,3	74,6
General	95,7	93,0	90,7	92,2	98,6	101,8

Font: Ortells, V. (1994), Ajuntament de Vila-real. Elaboració pròpia

En els menors de 20 anys s'ha produït un augment constant al llarg del segle XX, de 103 homes cada 100 dones el 1902 a 108 cada 100 el 2008. Novament és la immigració la responsable, tot i comptar amb el fet que la mitjana mundial en nàixer és de 103/100. En els adults, la trajectòria secular és diferent, amb una inflexió motivada per l'emigració i la guerra (91,8 el 1902 i 88,4 el 1945) que després recupera efectius masculins per l'efecte contrari de la immigració (106,6). En la gent gran es reflecteix una evolució paral·lela als adults perquè davalla la primera meitat de segle (78,7, el 1902 i 61,4 el 1945) i es recupera després el nombre de barons fins als 74,6/100 actuals, amb la mateixa causa-efecte comentada.

En la segona meitat dels noranta i els primers anys del nou mil·lenni s'ha viscut a Espanya una dècada de canvis socioeconòmics i territorials sense parangó en la història anterior. Vila-real no ha estat al marge, però ho ha fet més en els canvis demogràfics que en el territori. La consolidació i la planificació urbana ha impedit que es formaren assentaments irregulars. Contràriament, s'han recuperat habitatges en degradació en zones del nucli antic. Les reformes interiors o la restauració d'edificis emblemàtics han estat les principals actuacions. A diferència de ciutats veïnes, com Castelló i Borriana, no s'ha executat cap Pla d'actuació integrada (PAI) i estan pendent, entre d'altres, el de Solades per a residència, el de sòl industrial del sud-oest i el projecte de gran parc comercial del sud-est. També necessita la ciutat les rondes exteriors, en especial la que connectarà la carretera d'Onda amb la N-340.

La forma externa de la ciutat actual s'ha difuminat amb el pas del temps per l'ocupació progressiva del territori, tant per l'ús residencial com per l'industrial. Els límits orientals són contundents, a mena de mur de contenció del creixement per part del ferrocarril i de la carretera N-340. Tan sols usos terciaris, com l'Hospital de la Plana, han aconseguit superar aquesta barrera lineal. Per ponent, la morfologia és ben diferent i està marcada pel creixement tentacular guiat per antics camins rurals, ocupats en els seus voltants per tallers i fàbriques. La intensitat de l'ús industrial és quasi absoluta en el sud, amb les fàbriques més grans i, al nord-oest, amb el límit natural del Millars. El riu, també emmarca la ciutat disseminada dels masets, que en uns anys s'integrarà en la morfologia urbana, però sempre recordarà el parcel·lari agrícola inicial.

L'estructura urbana continua presidida per un centre històric multifuncional, residencial i terciari. Mantenir els habitatges de la vila i els ravals és un objectiu fonamental perquè no es degraden les zones antigues. Els habitatges d'immigrants han ajudat a recuperar moltes edificacions, però continua sent escàs el nivell de rehabilitació de cases unifamiliars.

Quadre 16: Habitatges construïts en el període 1995-2006

Anys	Vila-real	Castelló	Borriana	País Valencià
1995-1998	749	1.461	700	141.412
1999-2002	1.613	2.531	1.572	255.109
2003-2006	2.209	5.487	1.835	343.737
Total	4.571	9.479	4.107	740.258

Font: web IVE, obres d'edificació de nova planta, 1995-2006. Elaboració pròpia

La renovació de l'expansió urbana occidental ha estat important, amb noves construccions multifamiliars entre l'antiga N-340 i el Calvari-Trinquet, però la principal transformació s'ha produït en el nord-est, barri del Pilar i les avingudes de Francesc Tàrrega i de França, amb edificis en compacte o torres exemptes i zones de serveis comunitaris**.** Al sud-est, la morfologia dominant la dibuixa l'habitatge parell, alineat en carrers residencials. Els eixos de primer nivell són el carrer del Cardenal Tarancón, Consolació i un tercer inacabat al costat de l'hipermercat Carrefour. Els blocs col·lectius apareixen al costat de la séquia Major.

Vila-real no ha estat al marge de l'explosió immobiliària del trànsit de final i principi de segle. Si en el quadrienni 1995-1998 es construïren 749 nous habitatges, en el 2003-2006, la xifra es multiplica per 3. Els habitants actuals en relació amb els

habitatges construïts en la dècada (10,7 habitants per habitatge) superen inclús a Castelló (18), però estan lluny de la mitjana valenciana (6,5), molt inflada per les residències de la costa.

Les reformes internes i les periurbanes són el principal segell de l'inici del nou mil·lenni. La imatge de la vila ha millorat substancialment amb l'adaptació als vianants. La trama medieval no s'ha recuperat, però el disseny de la plaça Major actual, a més d'engrandir l'espai, ubica a la ciutat en el paisatge urbà del segle XXI.

En la perifèria, el parc de la Panderola ha continuat creixent i de manera molt acurada recuperant elements simbòlics de la ciutat industrial, com ara el fumeral de Citronia. La major transformació territorial la trobem en la Mayorazga. Aquest nou barri exemplifica correctament el creixement planificat. El valor el posa l'ús residencial, que comporta dotacions escolars (col·legi Angelina Abad), assistencials (centre de salut del Pilar) i d'oci, com ara el parc-jardí i pista d'hoquei.

Els canvis interns han estat importants, però la imatge exterior de la ciutat s'ha revolucionat de dalt a baix per l'esport. La transformació major en metres quadrats està representada per la ciutat esportiva del Villarreal CF i també la línia del l'horitzó urbà la modifica el nou estadi del Madrigal, que és, de moment, l'edifici més alt del poble. També Vila-real és avui una ciutat de serveis i comercial, amb l'espai del sud-est que conté hipermercats, multicines, centres docents i altres serveis.

Vila-real planifica en el present el seu futur a curt i mitjà termini, amb previsions per al doble dels habitants actuals. El nombre de persones ja no és un referent de qualitat, en especial si apliquem criteris de sostenibilitat socioeconòmica i ambiental. Pensem que Vila-real té capacitat per a créixer, però no es tracta d'una competència en una lliga interurbana. Ens sembla més positiu consolidar el potencial actual com a ciutat residencial, centre industrial, comercial i de serveis; i no oblidar mai l'essència de les ciutats mediterrànies, tranquil·les i habitables, rodejades de fèrtils terrenys cultivats.

Xalets vora el riu Millars



Plànol de Vila-real de 2008. Elaboració pròpia



Any 2008


FARMACIA
18:58
SALON
DE
JUEGO
$ $
Café
RADIO MENEU

La ciutat de serveis

Emili M. Obiol Menero. Universitat de València

El capítol pretén oferir una mirada rigorosa i sintètica, entre informativa i interpretada, del sector terciari en la ciutat. Interessarà respondre a les preguntes cardinals bàsiques de la prestació de béns i serveis a Vila-real, des de quan fins on passant pel per què, amb l'intent de localitzar espacialment i temporal[1] els fets més destacats. S'entén que el sector serveis històricament ha estat tractat com un assumpte menor, empetitint la seua importància objectiva davant de l'omnipotència dels sectors tarongers i ceràmics que han dirigit, si no més, la història contemporània de la vila. Aquest menyscabament tradicional pel sector serveis, es matisa en el darrer segle en què els progressos en el sector ajuden a valorar una ciutat que ha assumit que la seua estratègia per a consolidar i desenvolupar el seu paper com a ciutat intermèdia en l'àmbit valencià passa també per ser una ciutat de rang i jerarquia en les economies de serveis.

A l'esquerra: el carrer Major Sant Jaume, una de les principals artèries comercials

Si tota ciutat és un ens viu, la progressió del qual s'administra a través de períodes d'agitació reformadora i de pauses sovint silencioses i de vegades d'ebullició, i que aquesta alternança té referències socioeconòmiques, no hi ha dubte que entre aquestes i de manera notable en destaquen dues: els ritmes d'urbanització, però també i sobretot l'increment en la dotació de béns i serveis col·lectius que marquen un abans i un després en les generacions que els coneixen.

El capítol es resol primer amb un estat de la qüestió sobre la naturalesa dels serveis, per a seguir amb els apartats de les primeres edats de la vila i la ciutat contemporània; en aquests, la dotació comercial i de serveis junt amb les seues característiques són el principal fil conductor. Un quart apartat aborda detingudament els principals equipaments i serveis col·lectius que la ciutat ha contemplat per a finalitzar amb un altre dedicat a l'oci i el turisme en el municipi.

La naturalesa del sector serveis. Comerç i jerarquia urbana

A pesar del significatiu perfil industrial de la ciutat des del 1970, el context d'uns sistemes productius que llisquen des d'una economia de béns a una altra de funcions ha ocasionant que els serveis siguen una funció crucial i axial a Vila-real. En aquest trànsit (quadre 1) de la societat industrial a la de serveis, l'evolució del sector terciari en la ciutat ha tingut una línia expansiva i una sèrie de trets que el distingeixen de la resta de branques productives (Cáceres, 2003). Entre els positius, una significativa capacitat per a crear ocupació en períodes expansius i un comportament molt més estable davant dels períodes recessius, la qual cosa contribueix a suavitzar les crisis; entre els negatius, una productivitat més baixa i una tendència a registrar altes taxes d'inflació; entre ambdós, acompanyant-los, una presència creixent dels serveis no destinats a la venda.

1. Al llarg del capítol les successives implantacions d'infraestructures i equipaments del sector serveis s'indicaran amb el seu nom seguit entre parèntesis de la data d'execució. Per exemple, Hospital de la Plana (2000). Així mateix apareixeran entre cometes expressions extretes dels documents indicats. El capítol deixa de tractar alguns àmbits que pertanyen al sector terciari (esports, espectacles, cultura,...) perquè s'analitzen individualment en altres capítols d'aquesta obra.

Quadre 1: Estructura sectorial de l'ocupació (2001)

	Sector Agrari	Sector Indústria	Sector Construcció	Sector Serveis	% Serveis	Total
Vila-real	978	8.460	1.818	8.065	41,7	19.321
Província CS	18.043	63.031	24.431	107.656	50,5	213.161
País Valencià	98.072	413.876	204.232	998.845	58,2	1.715.025
Castelló de la Plana	2.006	17.325	6.623	39.390	60,2	65.344

Font: Cens de població i habitatges (2001). Elaboració pròpia

Els serveis són un conjunt d'activitats en què predomina el sector privat, malgrat que amb l'Estat autonòmic (1978) i el reforçament competencial dels municipis democràtics, es va elevar sensiblement el nombre d'ocupats públics. La mateixa naturalesa de molts serveis, sovint intangible, no exclou el caràcter essencialment personal de molts d'ells (sanitat, educació, seguretat…) la qual cosa no permet plantejar fàcilment la seua substitució per capital o tecnologies, encara que els costos laborables s'eleven.

Vila-real, en les últimes dècades, ha confirmat que amb l'increment d'ingressos la despesa en serveis inicia una línia ascendent i diversificada (oci, benestar, cura personal...) i, sobretot, que alguns serveis que abans es desenvolupaven dins de l'empresa ara s'externalitzen i donen lloc al creixement del conjunt de serveis avançats a les empreses (banca, assegurances, assessories…). El resultat és la creixent imbricació que es produeix entre indústria i serveis des del costat de la producció i els efectes d'aquests canvis en el consum de les llars, on també apareixen camps en què es produeixen la substitució i la complementarietat entre béns i serveis.

Els espais de serveis són espais relacionals i creadors de centralitat, per això la seua localització és fonamental per al disseny de la ciutat. Dos exemples són claus en la vila. Pensar en una disposició oest del conjunt d'infraestructures viàries lineals (ferrocarril, CN-340), i no est com la que contemplem, o haver mantingut intacta la plaça medieval, el seu entorn conventual i la plaça del Mercat, haguera dibuixat un altre centre històric urbà i amb ell una altra disposició del sector serveis. Les activitats terciàries tenen així un paper gens menyspreable en l'organització de la xarxa urbana i en l'ordenació del territori. Enfront de la tradicional dispersió per la ciutat dels establiments privats com a punts de proximitat, els serveis públics, com que impliquen uns punts de prestació, una àrea d'influència i uns desplaçaments dirigits, defineixen i caracteritzen centralitats que configuren ciutats o zones especialitzades relativament planificades. En aquest sentit, la vila va disposar d'una de les primeres d'aquestes ciutats planificades en la província, la Ciutat Esportiva (2000) del Villarreal CF SAD.

La creixent terciarització de la ciutat pot ser observada des de la demanda. Un primer front d'explicació resideix en la despesa de les famílies com a conseqüència no sols de l'elevada elasticitat-renda que mostren els serveis a mesura que milloren els ingressos, sinó també en els canvis que s'operen en la societat en general: majors nivells d'educació, incorporació de les dones al treball formal, canvis en les estructures —menys natalitat/més envelliment— i en les dinàmiques demogràfiques

—immigracions estrangeres massives de països pobres—. Un altre, en l'ús creixent de serveis que realitzen les indústries i les demandes intermèdies, efecte tant dels canvis organitzatius que s'han produït en les empreses com de la complexitat en augment amb què s'enfronten aquestes, la qual cosa impulsa a utilitzar cada vegada més serveis per a produir i guanyar mercats (Cuadrado, 2003).

Però també des de l'oferta hi ha factors que fan que el pes dels serveis tendesca a augmentar en el conjunt de l'economia local. El primer, el caràcter no emmagatzemable i personal dels serveis, la qual cosa implica que els augments de productivitat exigesquen sempre una major utilització del factor treball que dóna lloc a l'increment del volum d'ocupació —autònoms, assalariats...— indistintament de la seua qualitat. El segon, la injecció quasi contínua d'ocupació per part de les administracions públiques davant d'una societat que fins el 1950 tenia molt poc desenvolupats els quatre pilars bàsics del benestar (pensions, educació, sanitat), alguns (serveis socials de dependència) encara en els seus inicis.

Però, si hi ha un tret que caracteritza al sector és la seua composició interna heterogènia (quadre 2), que inclou activitats tan distintes com el comerç, els transports o l'ensenyament, per esmentar-ne només tres d'elles. Tant els serveis destinats a la venda com els de no-mercat han seguit sempre una línia evolutiva ascendent no exempta de processos d'ajustament més silenciosos que els del sector industrial. En les activitats de distribució, més enllà dels cicles econòmics i les seues repercussions en l'ocupació, s'observa des de la desaparició quasi completa de les reparacions, fins a la consolidació de les diferents corredories passant per l'atonia en transports. Però les branques que han registrat majors increments d'ocupació són: hostaleria, sanitat, educació, administracions públiques i serveis a les empreses ja siguen professionals (advocats, assessors, gestors), inercials (neteja, seguretat) o avançats (enginyeria i consultoria informàtica i aplicada, disseny, sistemes d'organització i gestió empresarial). Els serveis han protagonitzat, així, una important creació d'ocupació des de 1980 que compensa la destrucció del taronjaire i diversifica el ceràmic i contribueix de manera important a l'expansió de la població activa. Tendència que seguirà augmentant perquè els factors i l'entorn que impulsen el seu creixement continuaran —un principi científic assenyala que per cada ocupació en la indústria se'n creen quatre en serveis si l'estructura està equilibrada—; si bé, la ciutat hauria de pensar en quins serveis li interessen més i apostar ací pels destinats a la producció i a la I+D+i sense descuidar la resta, sobretot després de la greu crisi (2009) financera i immobiliària mundial i que tan fortament ha colpejat la vila[2].

El comerç és un servei de connexió tangible dedicat a la demanda final (detallista) o intermèdia (majorista) que afegeix valor a través de les seues utilitats. La seua disposició tradicional seguia un model jeràrquic en la ciutat. En el centre urbà coincidia amb major intensitat i especialització, la qual cosa conferia un paisatge i una animació especial a aquestes àrees; mentre que, en la resta de l'espai urbà, es dispersaven xicotets establiments de productes quotidians, *la tenda del cantó,* que formaven algunes agrupacions més denses en els centres dels barris; finalment en els accessos a la ciutat apareixien establiments orientats a la logística i l'allotjament. Els comerços ocupaven la planta baixa de les cases del poble i s'acomodaven espontàniament al carreratge principal del centre històric, mentre que edificis a propòsit i singulars es destinaven als avituallaments i serveis bàsics.

2. Al novembre de 2009 els aturats eren 5.636, l'11% de la població total de la vila; d'ells el 39% corresponien al sector serveis. El fort impacte no impedia la generació de nous contractes que eren 2.436, el 83% dintre del sector serveis que seguia sent motor socioeconòmic malgrat les adversitats. Durant el bienni 2009-2010, de fortíssima desocupació en el municipi, els governs d'Espanya i el Consell a través dels plans respectius per al foment de l'obra pública local invertiren 25 milions/€ a Vila-real bona part d'ells per a seguir creant o millorar serveis (Centre de Dia per a Discapacitats en la Bòvila, edifici Serveis Socials del Barranquet, CEAM, jardí del Molí de la Vila, Casal Jove, pavelló Nord…). Una política keynesianista que també s'aplicà en la fortíssima crisi del 1917 que féu venir a la vila el director general d'Obra Pública i prometre inversions per 3 milions/ptes.

Quadre 2: Sector terciari. Dades econòmiques bàsiques (2008)

	Vila-real		Castelló		Prov. Castelló	País Valencià
		m²		m²		
Població	49.045		172.624		572.282	4.885.029
Quota mercat	107		406		1.381	10.819
Automòbils	23.277		85.383		264.083	2.273.030
Oficines bancàries	50		212		667	4.963
Activitats comercials majoristes	252		835		2.862	24.179
Activitats comercials detallistes	1.035	148.143	4.198	556.147	14.414	110.595
% Activitats comercials minor 2002-07	17,2		19,2		19,6	19,2
Alimentació	317	21.936	1393	109.269	5.425	39.334
Tradicional	309		1.341		5.122	36.332
Supermercats	8	10572	52	63886	304	3.002
Total no alimentació	653	99.410	2.592	372.236	7.932	62.665
Vestit/calçat	192	12.513	679	57.711	1,843	13,711
Llar	161	46.188	634	137.957	2.094	16420
Resta no alimentació	299	40.709	1279	176.569	3.995	32.534
Comercials mixt	65	26.797	213	74.641	1.056	8.599
Hipermercats	2	17.000	2	15.949	8	67
Ambulant	7		39		161	2.920
Altres	54	7.380	161	19.387	845	5.313
Índex comercial	111		516		1.273	11.426
Índex comercial majorista	120		408		1.287	11.768
Índex comercial detallista	104		610		1.261	10.793
Índex comercial econòmica	186		664		1.906	10.716
Índex restauració-bar	109		544		1.384	11.217
Índex turístic	16		193		1.045	8.883
Índex industrial	312		697		2.544	11.436

Font: *Anuario Económico de España* (2008). Elaboració pròpia

	Vila-real		Castelló		Prov. Castelló		País Valencià	
	n/h	s/h	n/h	s/h	n/h	s/h	n/h	s/h
Activitats comercials alimentació	6,3	464,4	7,9	731,3	8,9	701,3	7,7	621,7
Activitats comercials no alimentació	12,9	1.963,6	14,6	2.092,1	13,0	1.808,1	12,3	1.693,5
Activitats comercials	20,5	2.972,1	23,6	3.247,1	23,5	2.857,9	21,6	2.662,6

	Núm.	Núm.	Núm.	Núm.
Índex comercial total	101,9	457	1.110,8	10.000
Índex comercial majorista	106,3	361,5	1.074,9	10.000
Índex comercial detallista	97,4	559,0	1.48,8	10.000

	Núm.	m²	Núm.	m²	Núm.	m²	Núm.	m²
Centres comercials	1	9.180	3	94.051	6	134.003	62	1.663.025
Centres comercials tendes	13		214		320			
Centres comercials pàrquing		801		5.439		8.062		

Font: *Atles Sociocomercial de la Comunitat Valenciana* (2009). Elaboració pròpia
n/h = nombre total/1.000 habitants; s/h = superficie m²/1.000 habitants

L'augment i diversificació del consum ha ocasionat una recomposició interna i espacial del comerç. L'actual societat presenta unes dinàmiques que apunten cap a la desaparició, cohabitació o reemplaçament entre tipologies comercials, amb l'emergència totpoderosa de les noves formes comercials que instrumenten tecnologies i capital per a eliminar incerteses del mercat i que semblen connectar millor amb l'increment del consum. Societat de consum que és coetània al creixement de la producció, a la mobilitat de la població i a les noves formes de creixement urbà, concauses complexes que entreteixeixen un dens entramat que atrapa el comerç. Confirmada la llei d'Engel —menys despesa en béns necessaris i més en superflus a mesura que augmenta la renda disponible—, alhora que es diversifiquen els productes per exigències de màrqueting, el comerç és conduït a inserir-se d'una altra manera en el territori amb l'objectiu de conquistar i ampliar uns consumidors cada vegada més allunyats (Sainz, 1998) però captius de la publicitat. Gran part de les compres es fa en viatges multipropòsit i cap a fora durant el cap de setmana per la qual cosa *anar de compres* s'escomet en to festiu i es concep com a manera d'ocupar l'oci. Per això, es duu a terme en entorns agradables que reuneixen serveis la semiòtica dels quals és complexa però eficaç per a vendre; es busca el *shopping* amb el foment de la hipersegmentació dels consumidors a través de nous productes i l'homogeneïtzació d'estils de vida.

La ciutat coneix els desplaçaments del consum motivats per les formes de creixement urbà local i subregional. Les perifèries urbanes s'engrandeixen i dispersen fins i tot més enllà del límit municipal (masets al Madrigal i a Sta. Quitèria; en la ciutat, adossats al sud, i edificació semioberta, al nord) amb assentaments de famílies acomodades i molt mòbils, mentre que en canvi el centre urbà, relativament, s'erosiona socialment i econòmica i és per això que hi romanen famílies lligades a la compra a peu. Centre que a més concentra el CBD i el gros de les botigues tradicionals. Aquesta polarització redueix les xicotetes empreses detallistes, les peculiaritats endògenes de les quals (envelliment, baixa formació, atomització, immobilisme, forma de vida…) les fan incapaces per a afrontar crisis i competències a pesar de perseguir la rebaixa de costos d'explotació (treball familiar, horaris interminables...) i augmentar la competitivitat amb fórmules associatives acompanyades d'iniciatives d'urbanisme comercial. Enfront d'aquest comerç detallista han aparegut noves formes comercials que es caracteritzen per la seua gran potència d'inversió i la gestió integrada i optimitzada; en part, la seua presència és símptoma de modernització i vigor de la ciutat. Organitzades en cadenes sucursalistes, augmenten la grandària dels establiments, incorporen tecnologia, desespecialitzen el treball i s'insereixen estratègicament en el territori redefinint àrees i buscant emplaçaments que amplien el seu radi d'atracció. Són grans botigues d'autoservei, amb predomini de l'alimentació i de la feminització en la mà d'obra, i que traslladen al consumidor i als articles les funcions d'atenció i informació, per la qual cosa requereixen grans superfícies, aparcaments i equipaments tècnics. La seua implantació està arraconant les botigues tradicionals que, mesurades tant en vendes com en superfície, s'observen en gradual desaparició mentre que aquelles, amb la concentració de vendes, van engrossint quotes de mercat. La seua instal·lació en la perifèria ha trencat l'anterior coincidència espacial entre comerç, accessibilitat i centre històric; de la mateixa manera que el creixement de la motorització ha convertit aquestes perifèries en frontisses que articulen les dinàmiques de ciutat afavorides per planejaments urbanístics expansionistes. Els hipermercats són els descobridors del gran valor comercial de la perifèria urbana i, amb el seu atractiu, han fet possible en la vila el divorci entre la dualitat centre urbà geogràfic i centralitat comercial. Les noves dinàmiques de consum ocasionen així noves relacions comercials els resultats de les quals són una major complexitat on generalistes i especialistes intenten conviure i on les fórmules tradicionals i renovades coexisteixen en desequilibri i proximitat.

Una de les funcions ciutadanes rellevants és la provisió de béns i serveis col·lectius que garantesquen el desenvolupament personal. És per això que la ciutat ha d'estar ben equipada i distribuïda cap a dins i ben jerarquitzada cap a fora, per tal d'aconseguir així una acceptable cohesió social. Vila-real ha d'ésser conscient del repte, per la qual cosa com major quantitat i qualitat funcional tinga major serà la possibilitat d'augmentar la seua capacitat d'influència en el territori circumdant i la producció de la vertebració necessària. Així, conjuminant els intercanvis de tipus horitzontal (competència-complementarietat) amb els de tipus vertical (dependència-dominació) amb les ciutats del seu entorn, cal intentar avançar en ambdues dimensions. La vila, una de les capçaleres del clúster ceràmic, és i està en l'Àrea Urbana Integrada de Castelló (AUIC), on té suficient rang de població i grandària de funcions per a polaritzar un territori subregional, com també nivell suficient de centralitat per a desenvolupar una àrea d'influència real. La seua qualificació i dinàmiques urbanes transmeten una alta capacitat d'adaptació futura per a afrontar un desenvolupament les perspectives del qual apunten, malgrat les debilitats i amenaces existents, a progressions favorables una vegada sobrepassats els 50.000 habitants. Des del 1985, hi ha un fort procés de recomposició interna del rol urbà de la vila en la comarca de la Plana que es tradueix en una progressió rellevant de la ciutat aminorada un tant des de l'any 2008. El seu nivell dotacional terciari ha deixat arrere la condició de municipi-satèl·lit agrotaronger i la converteixen de manera consolidada en focus de centralitat alternatiu que s'homologa com a ciutat de nivell 4 o DTH-2 (Gandia, Elda, Benidorm, Alcoi, Sagunt) dins de la jerarquia urbana del País Valencià (quadre 3).

Quadre. 3: Sector terciari. Dades bàsiques. Vila-real i principals ciutats del país valencià*

	P (2009)	QM**	ACM	ACD núm.	ACD sup./m²	IC	IR	IT	II	IAE	RFD €/h.	PIB €/h.
Vila-real	50.626	100	252	1.035	148.143	111	109	16	1.028	186	13.662	25.610
Castelló	177.924	378	835	4.198	556.147	516	544	193	2.634	664	14.776	24.864
Torrevieja	101.381	169	191	1.939	256.974	169	248	90	124	165	13.066	16.105
Paterna	61.941	116	488	920	120.234	199	110	47	233	149	14.217	23.368
Sagunt	65.821	130	185	1.679	165.053	125	145	52	284	181	12.743	31.954
Torrent	76.927	135	222	1.216	127.553	112	125	11	83	92	12.680	10.568
Alcoi	61.698	118	293	1.542	160.113	156	111	14	123	141	13.356	19.653
Elda	55.174	97	350	988	58.171	117	68	22	98	109	11.748	17.602
Benidorm	70.280	156	137	2.801	186.685	163	390	2.733	60	199	14.776	28.015
St.Vicent	51.507	90	255	856	118.034	101	83	2	134	91	13.846	13.231
Mislata	43.740	73	108	789	76.875	56	70	-	32	39	12.483	8.585
Dénia	44.035	99	136	1.429	211.743	93	137	209	82	115	14.041	23.945
Gandia	79.958	168	481	2.430	336.108	262	282	266	95	160	13.659	20.031
Oriola	84.626	176	371	1.480	225.601	193	211	116	127	152	13.709	12.450

P = població (2009); QM = quota de mercat; ACM = activitats comercials majoristes; ACD = activitats comercials detallistes; IC = índex comercial; IR = índex restauració-bars; IT = índex turístic; II= índex industrial; IAE = índex activitats econòmiques; RFD = renda familiar disponible; PIB = producte interior brut

Font: *Anuari Econòmic Espanya* (2008). *Atles Sociocomercial de la Comunitat Valenciana* (2009). Elaboració pròpia

* Prescindim de les tres més poblades: València, Alacant i Elx

** País Valencià = base 10.000

Les primeres edats. El pes del factor mercantil en la fundació de la Vila

Si raons de tipus geoestratègic, manteniment de la vida urbana i de promoció econòmica en un àmbit subregional (Aparici, 1996), van impulsar la creació per part de Jacobus rex Valentie de la "ville nostra Regalis", una derivada seua, l'activitat mercantil va estar com a rerefons en bona part de les decisions que la van fer créixer i desenvolupar-se. Associada a processos d'especialització i divisió del treball, la qual cosa suposa una relativa renúncia a l'autosuficiència per part dels seus habitants, la vila prompte va convertir la concentració d'individus i activitats en un bon instrument que facilitava l'intercanvi de béns i serveis, reduïa els costos de transacció i afavoria l'aglomeració d'activitats econòmiques.

Les forces centrípetes expansives que van estimular la polarització de la nova vila es van manifestar promptament en dos blocs de concessions règies. Les primeres apareixen en la mateixa carta de poblament (1274), de marcat caràcter "d'establiment veïnal" (Gil, 2008), on s'indica explícitament que tindrà tant un mercat ordinari cada dissabte sense cap tipus de franquícia real, així com una fira anual guiada i protegida per la Corona "tempore quod vos volueritis", és a dir a celebrar en la data que es triara, i amb la sola condició de no fer-la coincidir amb cap altra de l'entorn; les dues celebracions es mantenen fins avui. Aquestes fires anuals eren el temps i el lloc que reunien les transaccions extraordinàries de l'època, per això pareix desproporcionada la concessió per a un nucli incipient i xicotet. Llevat que ja en aquells moments el seu ambient transaccional fóra puixant o la corona apostara per les possibilitats comercials de la nova vila situada en el camí litoral de la Via Augusta. La fira es va celebrar primer des de sant Mateu (21-IX) per a canviar-se a sant Martí (11-XI) des del 1347, per la qual cosa si la seua duració era quinzenal acabava el dia de santa Caterina, d'ací el seu nom popular; dates de celebració que van generar conflictes durant tot el segle XV (García, 1995) amb altres municipis especialment Castelló i Sagunt amb fires en dies molt pròxims. La fira[3] va ser sempre un esdeveniment en el calendari i no una promoció religiosa associada a la devoció de santa Caterina; de fet, només hi ha constància cronològica i no nominal fins al 1604. La plaça medieval porticada, l'únic espai obert però abrigat de la vila, va ser el seu escenari tradicional que apareix de vegades en *els antuixans de la fira* (1711) enfront del portal d'Onda. La fira era un esdeveniment ben organitzat pel Consell Municipal on els diners estaven actius i circulaven tant com les mercaderies i en la qual els comerciants, malgrat les franquícies indicades en la carta de poblament, tenien uns alts peatges ja que a la hisenda feudal no li faltava imaginació (Gil, 2008) per a trobar motius amb què engrossir les seues arques. Des de la seua fundació, la vila va mantenir a través d'aquesta fira un pes específic relativament important en l'agenda mercantil regional en centralitzar l'absorció i distribució de productes agraris, artesanies, informació i manufactures del seu entorn. Avui la fira és una fita important en el calendari de la venda ambulant del mediterrani espanyol amb vora 700 llocs de compravenda.

Més factors apareixen en la carta de poblament que donen suport la cofundació mercantil de Vila-real. El fet que el rei es reservara el monopoli de "furnos, molendinos, carniceriam, pensum et almudinum et operatoria sive tendas" i que encara es recorde en el segle XVII que "vendre es pot al menut qualsevol cosa, mentres no toque en arrendament de la vila" (1688), sembla indicar que aquestes activitats ja estaven en el segle XIII o estarien promptament i que les considerava prou rendibles per a reservar-se-les com així es desprén de la cessió (1313) que Jaume II fa d'un forn de coure pa a J. Calaceyt a canvi d'un cens de 600 sous. Com també la concessió dels mateixos *aemprius* que Borriana, carregador marítim inclòs, apuntava a assegurar

3. La celebració de la fira ha tingut alteracions de calendari i lloc bàsicament per les interferències entre la fira de la carta de poblament i els festejos en honor a sant Pasqual a partir del segle XVII. Un exemple, el 1730 el Consell deroga la Fira de novembre, ja coneguda per Sta. Caterina, que llavors durava 8 dies, i la trasllada a principis de setembre per a reforçar les festes en honor del sant, amb l'aplicació de tots els privilegis econòmics a l'esdeveniment.
Celebrada, per primera vegada el 1691, la festa en honor a sant Pasqual, patró (1917) de la ciutat en substitució de sant Jaume, és festa de precepte des del 1730. El 1795, el geògraf T. López assenyala que "Villareal también es moderna…en el convento de los Descalzos de S. Francisco se conerva y venera el cuerpo de S. Pasqual Baylón con cuio motivo es mui frequentado de todo el Reyno".
El 1854 la fira de St. Pasqual és celebrada el 2-VIII amb una duració de 3 dies en la plaça conventual del Roser i no en el raval perquè impedia el trànsit; després es va decidir el seu trasllat des del 27-VII fins al 4-VIII i posteriorment (1876) passar-la als dies 17, 18 i 19 de maig per la competència d'altres fires (València…) i la calor intensa, i allargar-la (1901) de tres dies de celebració a una setmana.
Mundina(1873) i Sarthou (1913), respectivament, veien les fires de la vila així: "… celebran dos ferias anuales, la una llamada de la Longaniza que no tiene importancia para el comercio, y la principal que se celebra en los últimos días de julio y primeros de agosto más concurrida que la primera y de alguna importancia comercial"; "...la feria de la llonganisa y otras son de las predilectas, ésta se celebra en la plaza de la Constitución el domingo de Sta. Catalina, y es la primitiva feria que concedió el Rey Conquistador...hoy ha decrecido bastante en importancia... se celebran mercados todos los días ordinario, y extraordinario los sábados en la plaza de Colón (vulgo del Fosar)... La feria se celebra hoy con motivo de las fiestas de S. Pascual, en Mayo, en sustitución de la de principios de agosto que se celebraba antes".

subministraments i a possibilitar transaccions; fins i tot la vila va tenir una *barraqua* en el Grau de Borriana fins al segle XVI a manera de magatzem en què dipositava les mercaderies de la vila per a abans o després de l'embarcament.

El segon bloc de concessions de caràcter mercantil són un conjunt de privilegis, datats només quinze dies després de la carta de fundació. Entre els quals destaquen l'exempció per sis anys als concurrents a la fira dels impostos del trànsit de mercaderies (*lleuda i peatge*), la concessió d'una expenedoria oficial de la gabella de la sal que trencava el monopoli de Borriana i la delimitació d'una devesa bouenca pròpia amb dret de pasturatge restringit, entre altres per als carnissers de la vila, que se situà (1551) finalment en l'horta i després pels voltants (el Termet) de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia. Un últim fet, amb triple lectura en el sector (comerç, hostalatge, transport), advoca pel pes important que el sector serveis va tenir en el naixement de la vila: Jaume I llicencia (1275) el comerciant P. Dahera perquè construesca un hospital de pobres. Aquest es compromet a donar els seus béns per a dotar-lo a canvi del dret de pas pel pont que s'estava construint en el riu Millars.

Les 346 ordenances municipals vigents entre els segles XIV-XVIII (Gil, 2002) recopilades (1711) per E. Montesinos, ens poden servir per a acostar-nos al coneixement dels oficis de la vila així com als usos d'espais i activitats mercantils. En elles, s'esmenten[4] 29 ocupacions, però poques ordenances referides a la funció de compravenda; dos exemples: "venda en almoneda es deu fer en el lloch destinat en la plaça solament davant lo hostal den Arnau Ais e davant lo Aberch del cami o carrer major ansus e no en el dit cami o carrer" (1326), "los tenders no gos en dumenge ni altra festa colent, publicament, parar tenda ni vendre mercaderia en la plaça ni en les carreres de la vila, si donchs no sera la dita festa en disapte que sia mercat o en fira"(1326). Les tendes o botigues presenten també poques referències. Les primeres, de llicència cara, tenien les seues ordenances en les quals s'indicaven els articles que obligatòriament havien d'oferir, els guanys màxims a obtenir si eren de primera necessitat com l'oli, o la conveniència de situar els preus d'acord amb els de les viles circumveïnes. A partir del segle XVII, de les tendes es van separar alguns negocis com el del sabó o la neu (Doñate, 1977), encara que alguns com els de les *botigues del forment* continuaven sent clau per al manteniment de la ciutat i, per això, estaven subjectes a precaucions: "ab be profit de la vila e per coldre e evitar algun del frau... la porta de la botiga del forment se haja de tancar ab dos panys y dues claus la una tinga lo hu dels jurats e la altra lo botiguer" (1561). La provisió permanent

4. "…advocat, apreador, batedor, carnisser, calsiner, cardador, carseler, conseller, corredor, escriva, faedor, flequer, hostaler, jurat, moliner, moço, mustasaf, obrer, pastor, peyter, peixcador, pilater, revenedor, sequier, síndich, taverner, tender, teixidor, traginer,…" A ells, que constituïen el gruix del cens, s'haurien d'afegir *els mercaders*, una selecta i xicoteta part de comerciants que destacava en nivell de gestió, volum de patrimoni i estratègies per a la promoció social i que solien ocupar càrrecs en el Consell. De fet, al llarg de la història de la vila, els cognoms i llinatges influents tenen una base comercial: Montull, Mundina, Polo de Bernabé, Sarthou, Rullán, Puchol…"

La plaça de la Vila amb l'hostal del Rei és, possiblement, un dels racons més genuins de la ciutat



de la vila era una política fonamental per la qual la creació de botigues en nombre i localització òptima era una preocupació que no es descuidava pel Consell; com quan el 1757 s'obrin quatre noves botigues, dues intramurs als costats de Castelló i València, i altres dues en els respectius ravals.

No obstant això, sí que apareixen multitud de referències mercantils quan s'indiquen deures, drets i multes relacionades amb els oficis que presten béns i serveis. Valga l'exemple dels carnissers que "no pot vendre a pes caps, feges ni altres mencions" (1326) i la indicació de "en quines hores deu escorchar" (1516), dels taverners que "no poden vendre en sa taverna, ni altre per ells en altre puesto, carn, hous peix ni altres coses, ni los casolans civada en menut" (1326) i sobretot dels hostalers donat el seu pes específic (6%) en les disposicions municipals[5]. Com que era vila reial, la ciutat sempre va tenir l'honor i la càrrega de donar allotjament a la corona, l'hostal del Rei estava en la plaça porticada i per exemple, al llarg del segle XIV, a càrrec de P. de Boil per adjudicació (1318) de Jaume II i de B. Riba (1353). Tal vegada, en aquest hostal va tenir lloc la mort de la reina Maria de Luna. No obstant això, no sempre la reialesa pernoctava en l'hostal ja que Felip II, per exemple, es va allotjar al palau dels Cucaló de Montull al cor del carrer Major, sens dubte el casalici més gran i senyorial de la vila.

La bona situació geogràfica de Vila-real tant en les rutes principals meridianes (València-Tortosa-Barcelona) com en els itineraris secundaris i transversals (serra de Gúdar-eix del Millars) li conferia ser estació de posta, parada i fonda. Precisament per aquest caràcter de ciutat de pas, les ordenances restringien fortament als hostalers (Del Pozo, 1995) les seues funcions i les limitaven a les possibilitats de venda d'alguns productes al detall i a la seua tasca genuïna de subministrar allotjament i menjar: "les dones publiques serán al bordell del raval de Valencia, i que els hostalers ne pugen acollirlles als seus establiments dins la vila" (1517). De la importància de la funció d'allotjament de la vila va donar fe M. de Viciana (1564) "siempre ay muy buen aparejo de mesones y servicios, y provisión de pan, carne, vino y otros mantenimientos y regalos para los caminantes… tiene 340 casas en que ay gente honrada, rica i bien tratada". En la plaça medieval es localitzaven els principals hostals —encara la Caixa Rural va comprar (1922) l'hostal de Joano perquè la seua casa social estiguera al cor de la vila—, mentre que en el carrer Major vivia la flor i nata, alhora que els oficis i les artesanies en el seu creixement buscaven els ravals, per la qual cosa fins i tot alguns topònims del carreratge encara els recorden: guitarrers —carrer dels Infants—, torners —carrer de Colom—, aiguaders —carrer de Benedito—, botoners —carrer de Torrehermosa—… (Heredia, 2007). El cronista de Borriana observava l'important pes de la molineria: "hay 11 molinos harineros, 2 en la villa, que sirven aun a los de los pueblos comarcanos y 7 molinos de aceite" i les principals professions "hay medico, cirujano, boticarios, boticas de paños, casas de venderías y de oficiales manuales con mucho cumplimiento, y estudio ordinario de letras latinas". Les activitats comercials, en conjunt, eren usuals a pesar d'unes relacions socioeconòmiques dirigides fonamentalment a l'autoconsum en un context rural —feudal dominant i on la faceta mercantil— urbana, polaritzada, era secundària però al mateix temps molt significativa. Amb tot, atenent a les finalitats pràctiques i les transaccions que es verificaven en la vila, sembla clar que per funció i funcionament Vila-real va tenir des dels seus inicis una dimensió mercantil substancial i que la va exercir alhora que consolidava la seua jerarquia econòmica contribuint d'aquesta manera a cohesionar bona part del nord valencià.

5. Paga la pena pormenoritzar algunes *Ordinacions* referides a *Hostalers*: "no gosen comprar verema, ne vi", "no passar vi a quartes en los hostals ni que los hostalers puxen comprar grans pera vendre", "que no goze acullir de un dia e una nit avant home munda e vagamunt", "que no goze tenir en son hostal fembra alguna franca o cativa que fasse pecat de adulteri", "que de la campana del seny tocada avant, no gos tenir la porta del hostal oberta si donchs no la tindra a miga cadena", "de no donar ni prendre servisi algu als hostalers ni a lurs companys per fer comprar vi", "que los hostalers no puxen vendre sino palla, cevada, y candeles y que ningu puxa tenir a lloger mes de una cavalcadura","que ningun hostaler gos comprar pa continuament de un flequer o flequera" ,"que no puguen mostrar, dir, ni nomenar als hostes taverna alguna".

La ciutat contemporània

L'agrociutat tarongera. Comercialització i serveis primaris

Una certa orientació i pes comercial havia d'existir en una vila en què el 7% dels seus veïns fabricaven teixits de cànem, filoseda i cintes, recollia 1,1 milions d'arroves "de todo género de frutas, de las quales gran parte son naranjas chinas y agrio" (Cabanilles, 1795) i tenia una jerarquia urbana de quart nivell consolidat des del 1570 en el regne valentí (Piqueras, 1992). Aquesta empenta econòmica, també traslladada a la demografia, va haver de puntuar perquè durant l'organització territorial d'Espanya com a estat se li assignara a la vila la condició de capçalera de partit judicial, un tema clau. En efecte, la reordenació integrada de les demarcacions territorials on es projectaven les administracions públiques escomesa pel liberal F.J. de Burgos (1833), i que en la pràctica roman intacta fins a l'actualitat, establia el partit judicial (1836) de Vila-real (Onda, Tales, Eslida, Artana, Betxí i la vila), dins de l'acabada d'estrenar província de Castelló de la Plana (Obiol, 2008). El municipi es convertia així en una xicoteta capital administrativa que assumiria a escala menor les mateixes funcions que la capital, no només la de justícia; s'erigia automàticament en un centre comarcal en què la progressiva concentració d'instàncies públiques atrauria no només altres serveis sinó, com indicava la llei, les infraestructures viàries que es desenvoluparien immediatament. Tanmateix, l'excessiva fragmentació de partits judicials a la Plana va fer desaparéixer (1882) de dret el de Vila-real, es van mantenir els de Nules i Castelló. No obstant això, de fet, la ciutat mai va perdre la seua vocació d'acollir infraestructures i serveis de les administracions públiques i conservà trets de la seua antiga condició de capçalera de partit en els registres de la propietat i fins i tot en el títol "arciprestal a perpetuidad" concedit (19-9-1884) a l'església de Sant Jaume per Lleó XIII. Entre 1854-1859 les professions liberals i serveis eren el 7% dels actius, al voltant de 107 persones que "es dedicaven a comprar gènere als fabricants o llauradors, per a després revendre'l... també eren els botiguers amb xicotetes tendes de queviures i objectes de primera necessitat" (Mezquita, 1987).

La vila s'instal·là aviat en el model agrocomercial que va quallar amb el procés de *tarongització,* capdavanter en el país, i que tant va condicionar no només l'estructura agrària municipal (Garrido, 2004) sinó fins i tot la seua idiosincràsia. El terme municipal fou pioner en plantació de taronges (1790) i mandarines (1846), per la qual cosa almenys des del 1875 i fins ben entrat el segle XX, mentre no es matisara, els qualificatius de *comerç* i els seus derivats es reservaven i aplicaven al sector taronger ja que "esta cosecha constituye su principal comercio" (Mundina, 1873) i tot ell "se reduce a 20 almacenes destinados á la confección de cajas de naranja para su remisión al extranjero... 2 comerciantes de guano con sus respectivos almacenes, 3 tratantes de caballerías y 1 de pieles y lanas". La resta d'establiments de compravenda no tenien aquella condició ni nom, eren tendes, *botigues* o *industria comercial* (Martí, 1893) que ascendia a 117 expenedories[6] per a un total de 12.916 habitants dels quals el 84% vivien en el poble i que "no obstante de ser labradores la mayor parte, hay otros que se dedican a la fabricación de alpargatas y trabajan para los parroquianos ó para las casas de comercio". L'omnipotència i transversalitat de l'entramat taronger, feia associar el comerç amb la indústria, confonent la part amb el tot, i monopolitzant tota la estructura econòmica i social de Vila-real (quadre 4): "la principal de todas las industrias es la recolección de naranjas, empapelado, confección de cajas y transporte, ocupando á unos cuantos miles de personas, durante una parte del otoño y todo el invierno y primavera. El comercio lo constituye principalmente la exportación de frutas al extranjero" (Traver, 1909). Entre 1882-1889 els majors contribuents —industrial, territorial— de la vila, entre d'altres, són els comerciants D. Latorre i A. Soriano, tots dos tanmateix sense participació activa com a membres de l'Ajuntament (Bernat, 1985).

6. Martí (1896): "Expendidurías de harinas, 7, panaderías 22, carnicerías 11, tabernas de vino y aguardiente 34, tiendas de abacería 30, jabonerías de jabón blando 3, tiendas de paquetería 3, tiendas de ropa con mostrador 3 y buhoneros ambulantes 4... sin contar otras de tan poca importancia que no se merecen mencionarse"; entre les ocupacions assenyala: "tejedores de lienzo ordinario, zapateros, sastres, guarnicioneros, carpinteros, albañiles, horneros, aguadores, maestros herradores y de obra, profesores del arte de curar, farmacéuticos, letrados, notarios, agrimensores…". El 1885 hi havia 36 botigues de vi, 8 d'aiguardent, 11 de queviures i 13 fleques.

Quadre 4: Matrícula industrial. Vila-real (1888-1889). Nombre de contribuents

Proveïdors de carn	1	Venda d'algeps	2	Fàbrica de rajoles	4
Trinquet	1	Comerciant per compte alié	2	Farmacèutics	3
Taules billar*	3	Aiguardent a l'engròs	1	Llander	1
Carruatges 4 rodes amb 2 cavalls	7	Enrajoladors	2	Forn amb botiga	6
Especuladors en blats	3	Oli i vinagre	4	Forn de calç	1
Taules tresillo (Casino Antic)	8	Tractants de guano	6	Forn intermitent	1
Botigues de vins i aiguardents	35	Café casino	2	Comares	3
Botigues d'adrogueria	3	Tafurs	6	Metges cirurgians	6
Hostal	3	Sastres	2	Molins (3 mesos)	1
Merceria i paqueteria	15	Cabestrers	5	Molins (6 mesos)	5
Oli mineral	7	Calderer	1	Notaris	1
Venedors teixits	2	Fuster	21	Pesador i mesurador	8
Peix salat	1	Manyans	7	Pintor brotxa sense taller	2
Carro *amillado*	5	Confiters	3	Sagnadors	4
Especuladors en fruites	2	Constructors de carros	5	Secretari municipal	1
Venedors farina	2	Fab. aiguardents	4	Telers	5
Botigues de pa	11	Fab. xocolate	1	Veterinaris	5
Cansalada salada	6	Fab. farines (2 moles)	1	Sabaters	2
Casa d'hostes	1	Fab. sabó	3		
Especuladors en calçat	3	Fab. vins	3		

Font: AHMV (H.1241). Elaboració pròpia
Població Vila-real: 12.916 habitants
*(Casino Antic, Amistad, Nuevo)

El comerç taronger, realment un conjunt de destreses aplicades a la manipulació manyosa en la presentació del fruit que estaven pròximes a la seua manufactura, més els seus agents i infraestructures que propiciaven les transaccions de mercaderies, va tenir avanços significatius des del 1860 coincidint amb els moments d'esplendor d'una Europa colonial i industrial. Tres notes ho poden exemplificar. Una, l'esforç dels terratinents en particular —J. Polo de Bernabé va utilitzar (1876) la tècnica d'alta enginyeria hidraúlica del *colmatatge* per a construir finques (Obiol, 1988)—, i dels agricultors en general per a transformar les superfícies de secà en regadiu va ser excel·lent, per la qual cosa V. Sánchiz, entre molts altres, demana a l'Ajuntament (1901) que se l'eximesca de la contribució territorial per 10 anys per *traure finques* al Pla Redó. Dos, entre 1908 i 1920, la iniciativa particular va emprar més de 15 milions de pessetes per a traure aigua a la profunditat de 45 m per poder regar 32.000 noves fanecades (Tormo, 1923) moltes d'elles, les més pròximes a la vila, acompanyades per masets que servien per a guardar arreus i alleugerir els rigors de la canícula. Cal recordar que el 1914 hi havia ja 37 pous en funcionament i 75 en construcció dels quals el 70% pertanyien a societats de regants. Tres, el 1909, la Companyia Valenciana de Navegació, dirigida per V. Puchol construeix a Anglaterra un gran vaixell de vapor mercantil que portarà per nom *Villarreal*.

No obstant això, també va haver-hi moments d'adversitat, com els associats als efectes de la I Guerra Mundial. Sens dubte, durant la segona dècada del segle XX es va deixar sentir una de les crisis més greus que va conéixer el sector taronger i la ciutat, i que va desembocar en un conjunt de protestes. Entre les quals cal destacar: la imponent manifestació i míting popular (18-III-1917) de "40.000 de personas pidiendo auxilio al gobierno de Madrid" (Traver, 1909)[7], que es va celebrar en la plaça de Colom per a exigir pa i treball, i la subsegüent insubmissió ciutadana reflectida en la dimissió de l'Ajuntament a resultes de *la ruina del pueblo*. Conflicte que va donar rellevància a

7. Especialment convulsos van ser els mesos II-III del 1918: una manifestació de 3.000 dones protestà per la *crisis precaria* i l'excessiva pujada del pa i apedregà els comerços que no van tancar. El percebut abandonament i menyspreu del govern –la premsa de l'època parlava de *débâcle*- va provocar dos boicots electorals, de manera que de 4.517 electors, només en van votar 141 i en blanc en la primera ronda i ningú en la segona. Ni es van presentar voluntaris per a la constitució de l'Ajuntament, en el qual a més els empleats estaven en vaga. Finalment, el consistori es va constituir el 31-III-1918. Però la crisi portava mesos. El 7-XII-1917 es crea l'Auxilio Naranjero i es posen a disposició dels llauradors propietaris 12 milions/ptes. per a crèdits individuals que no podien excedir de la quantitat cadastral, tota una contradicció per quant no s'havia ajustat encara l'administració del cadastre a la transformació de secà a regadiu de les finques.

l'Asociación Villarrealense de Caridad, que ara inaugura (1918) el seu Menjador de caritat, i que tant va afectar d'altra banda a la Caja de Ahorros de Villarreal (1911) —el seu lema era "favorecer a los trabajadores"— que es va veure arrossegada a la fallida, entre altres factors, pels desastres acumulats. Una altra de les seqüeles fou la multiplicació dels venedors ambulants —oliers, xocolaters...— i oficis de carrer —adobacossis, estanyer...— (Juan,1985) així com l'abandonament del projecte d'urbanització (1914) del Barranquet que contemplava una calçada de 20 metres d'amplària.

La mirada d'un paisà pot valer per a caracteritzar la situació general del moment "la industria y el comercio son los derivados de la producción naranjera... hay confección del dorado fruto en soberbios almacenes en las afueras de la población", i la comercial de la ja oficialment(1904) ciutat (Sarthou, 1913)[8]: "En el interior de ésta hay muy buenas tiendas en géneros de comer y vestir y otros ramos; pero su comercio lo mata la proximidad á la Capital y las facilidades de comunicación… las principales plazas son la de la Constitución... y la de Colón, con arbolado y donde se celebra el mercado, ambas tienen pórticos ó aceras cubiertos... y la calle Mayor tiene muchos comercios, casinos…". En efecte, la vila es presentava (Tormo, 1923) com "importante, rica, bonita, ofrece carácter moderno con calles adoquinadas y algún comercio, nada favorecida por el liberalismo del segle XIX, no es ni cabeza de partido siquiera, el registro de la propiedad es en cambio de primera clase", encara que de nou la gelada de 1926 va activar les protestes per a fer desaparéixer l'impost sobre el transport de fruites. En una ciutat amb pell i cor de taronja cap el 1930, el subsector comerç era el més important (26%) dins d'un sector serveis que ocupava el 13% de la població local (Mezquita, 1987)[9], igual que la indústria, i comptava amb una diversificació d'interés d'acord amb un perfil d'agrociutat de xicotets propietaris amb nombrosos espardenyers que celebraren (1924) el seu congrés regional a Vila-real. La vila, no obstant això, encara presentava reminiscències de societat amb formes econòmiques vuitcentistes, un fort pes del tradicionalisme carlista i amb transaccions que poques vegades superaven els mínims imprescindibles.

Els aires de llibertat dels primers anys 1930, quan hi havia 5 farmàcies en la vila, donaren pas a sol·licituds, majoritàriament denegades, de "bares de señoritas y establecimientos de lenocinio", però també de moltes altres activitats mercantils amb autorització —venda d'embotits i carns fresques (1933), terrasses de bars, assortidor de Campsa (1933), parades de gelats i refrescos (1936)…— que fins i tot van continuar desenvolupant-se en plena Guerra Civil: *bailes domingueros* (1937), quioscos (1937), restaurants (1938) o perruqueries de senyores (1938). En la immediata postguerra, cohabitant amb l'estraperlo, les eres i les cartilles de racionament (1952), el comerç detallista, després de dissipar-se en teoria durant la contesa —de les 125 associacions de la vila cap referenciava la paraula comerç—, va començar a reorganitzar-se d'acord amb el nou règim. Ara es crea, per exemple, una *academia comercial* (X-1939), es canvia a instàncies de l'Ajuntament el nom de *tabernas* pel de *café-bar* (XII-1939) pel seu perill per a la moral de la ciutat, o es constitueix el *Gremio Local de Industriales y Comerciantes* (1944). En plena autarquia el sector taronger es va reajustar (Obiol, 1994) i especialitzar: "destacan por su gran importancia los múltiples comercios de exportación de frutas, especialmente de naranjas y sobre todo mandarinas, de cuya variedad es este término el primer productor de España, que son enviadas a distintas partes de Europa, además de abastecer los mercados nacionales" (De la Torre, 1953)[10]; i es va modernitzar en els últims anys del franquisme "en orden de importancia de las industrias figuran, en primer lugar, los almacenes de naranja y centrales hortofrutícolas, con cámara" (Doñate, 1973). Aquest sector comercial, tan potent i actiu com també subjecte a inseguretats climàtiques (gelades de 1926, 1946 (-9,3ºC), 1952, 1956…)

8. "Existen dos posadas, dos fondas, algunas tabernas (no queremos decir su número), siete casinos, dos teatros de sociedad, dos trinquetes y horchaterías. El ayuntamiento... paga una nutrida guardia municipal y cuerpo de vigilancia nocturna...". Paga la pena indicar el que comenta sobre la província de Castelló perquè serveix molt bé per a la vila: "hoy día el comercio forzosamente hemos de confesar que carece de importancia, si hacemos excepción del de la exportación de las naranjas, que constituye un veneno de riqueza en la Plana....Hecho este importante distingo, el restante comercio es el necesario para el consumo ó vida de los pueblos en los distintos ramos del desenvolvimiento humano, la importación de coloniales, materias químicas para abonos, telas y materiales para construcciones y pequeñas industrias; y también el comercio anejo á la industria ó producciones del fluido eléctrico".

9. El percentatge es refereix només als homes i majors de 25 anys que eren un total de 684. Dins del comerç apareixien: alimentació 81 (61 flequers, 9 taulers, 3 carnissers…), transport 44 (24 ferroviaris, 11 conductors, 5 carreters…), religiosos 48, oci i esbarjo 34 (31 taverners…), sanitat 30 (13 metges, 1 sagnador…), ensenyament (11 mestres).
Un bon resum de la situació municipal és l'article "Villarreal y sus problemas municipales" en *Diario de Castellón* (26-IV-1929).

10. El diagnòstic de la situació comercial de Vila-real es veia així: "hoy en día el comercio en Vila-real forzosamente hemos de confesar que carece de importancia, si hacemos excepción del referente á la exportación de las naranjas, que constituye un veneno de riqueza en la Plana... Hecho este importante distingo, el restante comercio es el necesario para el consumo ó vida del pueblo en los distintos ramos del desenvolvimiento humano: el agrícola, exportación en pequeña escala de algarrobas…y otros productos; importación de coloniales, materias químicas para abonos, telas y materiales para construcciones…. y también el comercio anejo á la industria ó producciones del fluido eléctrico".











Etiquetes comercials de diferents comerços i sindicats agrícoles entre els anys 1920-1950. Arxiu Flores-Llorens

i polítiques (I Guerra Mundial, Civil…), va demostrar altes capacitats per a generar fortunes, rendes i un mercat de treball temporer però sòlid en compaginar bé les seues dimensions especulatives amb el seus fonaments productius apiramidats. També per forjar temperaments més o menys tòpics d'austeritat i suficiència: "els de Vila-real anem a peu a Borriana a cobrar les taronges, ells vénen ací en taxi a sol·licitar préstecs", "Vila-real és un poble que no li fa falta res"...

El lideratge taronger, com a motor socioeconòmic totpoderós, va continuar sent un ressort exportador del qual ara feia gala el *Movimiento:* "Y tenemos el comercio naranjero, considerado uno de los más importantes de Europa… y una agricultura riquísima, una industria potente, unos servicios y una paz como ninguna juventud de ningún tiempo tuvo a su disposición"[11]. El règim dictatorial del general F. Franco (1939-1975), provocat pel colp militar d'un grup de turbulents generals africanistes contra la legítima II República, tant en la seua fase falangista o autàrquica com en la tecnòcrata o *desarrollista*, va impregnar l'entramat burgés i terratinent del comerç taronger nodrint aquesta interrelació les principals *fuerzas vivas* del poder local. El Pla urbanístic de 1949, que va preconcebir l'avinguda de F. Tàrrega, "una ancha y seductora cinta de casi un Km de longitud", va mantenir la invisibilitat del comerç detallista (quadre 5) en una *gran y progresiva ciudad*[12] que de manera puntual tenia (Carnet-Castalia,1954) *comercios menores de todas clases*. Se'n comptabilitzen un total de 508 per a 21.170 habitants de fet el 1954[13], és a dir, 24 comerços/1.000 h. Amb les primeres immigracions castellanes i andaluses, atretes per les primigènies i urbanes fàbriques ceràmiques (La Plana, 1956; Azu-vi, 1957), i en la mesura en què la ciutat va creixent en extensió superficial, demografia i nivell de rendes, es produeix un increment de la complexitat funcional[14] que es constata en què "cuenta con un

11. *Diario Mediterráneo* (DM). Monogràfic sobre Vila-real. (17-5-1967). L'alcade J. Ferrer assenyala que: "Se ha superado el problema del mercado al por mayor de hortalizas, el de la urbanización de la nueva plaza del Generalísimo, el de la misma casa del ayuntamiento, que convertirá la hermosa plaza principal en una de las más capaces y mejores de España".

12. Així "Villarreal de los Infantes: ciudad progresiva" és un reportatge en la revista de tiratge nacional *Mundo Ilustrado* (1953), núm. 101-102, any XXXII, en el qual, d'una manera inexplicable, la paraula *comerç* no apareix ni una sola vegada. En aquell any es cultiven 49.800 fanecades i pocs mesos abans (24-X-1952) el topònim conexia l'afegitó acientífic i més o menys ressonant "de los Infantes".

13. Guia Carnet-Castalia (1954): "Abonos 4, Agentes comerciales 24, Agentes propiedad inmobiliaria 19, Aguardientes 5, Alpargaterías y zapaterías 7, Artículos regalo 1, Bares y cafés 12, Bicicletas y velocípedos 6, Carnicerías 28, Carpinteros 15, Carreteros 6, Carrocerías 1, Cereales 2, Comadronas 2, Comestibles y ultramarinos 65, Contratistas de obras 14, Droguerías 14, Electricidad 7, Envases frutas 7, Espectáculos 7, Exportadores de frutas 24, Farmaceúticos7, Ferretería 4, Floricultura 1, Fotografía 1, Frutería 1, Garaje 1, Gaseosas 1, Géneros de punto y tejidos 18, Gestorías 2, Hojalateros 7, Imprenta 6, Insecticidas 2, Lejías 2, Maderas 2, Maquinaria talleres 9, Materiales construcción 1, Médicos 11, Notarios 2, Ordinarios 1, Panaderías 44, Papelería 3, Paquetería 12, Pastelería 4, Peletería 1, Peluquería Sra 8, Pensiones 8, Piedra artificial 4, Pompas fúnebres 3, Practicantes 3, Radio 1, Relojería y joyería 3, Sastrería 9, Seguros 1, Serrerías 9, Sombrería 2, Tabernas 23, Velas y bujías 3, Transportes 1, Veterinarios 2, Vinos-mayor-3, Vinos -menor- 5, Zumos 1".

14. DM, (8-2-1970). Entrevista a l'alcalde J. Vilanova: "hay que considerar el gran volumen de los grupos de transporte, banca, agua, gas y electricidad y otros servicios más que al unísono con las industrias mueven toda la masa de la ciudad en pleno crecimiento y desarrollo; durante la temporada de octubre-mayo trabajan 6 ó 7 mil productores, en su mayoría personal femenino, no obstante, sin considerar esta última rama por ser temporera, la población activa ocupada entre la industria y servicios es superior a los 7 mil productores, siendo el número de empresas aproximadamente 500...,Villarreal es ciudad de futuro"; "hoy existen más de 100 tiendas de ultramarinos y una panificadora que agrupa a unas 20 panaderías... en otros sectores también las cifras son expresivas, más de 40 droguerías y perfumerías, otras tantas mercerías, más de 20 tiendas de calzados, modernos establecimientos de electrodomésticos, 14 tiendas de tejidos y artículos de confección"; "hay que señalar la iniciación de la nueva biblioteca con un presupuesto de más de 8 M/ptas. en plena zona estudiantil y que constituirá uno de los edificios más interesantes de la ciudad. Además está la pista polideportiva, con más de 6 M/ptas. de coste, ya aprobada por la Delegación Nacional de Educación Física y Deportes, que junto al campo de deportes constituirá un complejo deportivo de lo más completo de nuestra provincia".

15. "existe gran multitud de pequeños comercios locales, con un número elevado y en una situación asfixiante. Estos han conocido una proliferación extraordinaria, sin ninguna duda su número supera al que una previsión racional hubiese planeado con lo cual los pequeños comercios diseminados tienen que acudir a mil artilugios para salir adelante como el manejo del peso con maestría o unos márgenes elevados y nunca unas cifras elevadas de ventas. ¿Cómo solucionar esta anómala situación?. Continuar con el presente estado es disparatado por lo que la idea de crear cooperativas es buena para basar en la cifra de ventas la prosperidad del negocio. Ello permitiría reducir precios y ampliar ventas con mayor beneficio para comerciantes y consumidores, las tiendas estarían mejor suministradas, se ampliarían los locales y se expenderían diversos géneros, además de que los comerciantes de una calle o de un barrio prorratearían entre sí sus ganancias adquiriendo una posición negociadora muy fuerte".

comercio más activo, realidad lógica si consideramos sus cifras de población así como el desarrollo paralelo alcanzado tanto por la industria como por la agricultura". Avanç comercial que responia en quantitat i varietat a l'esperançadora dècada 1960-1970 (Zirconio, 1964; Todagrés, 1969) no exempta de problemes en el sector (Cebrián, 1959)[15] entre els quals destacaven l'excessiva atomització comercial i la seua baixa rendibilitat, si bé s'albirava la creació de cooperatives com a possible solució. A pesar de la primacia tarongera, començava a construir-se el discurs políticament correcte i, al mateix temps relativament real, de l'equilibri econòmic intersectorial com a característic i desitjable d'una vila que s'enorgullia de ser *ciutat de futur.*

Quadre 5: Matrícula industrial. Vila-real (1950). Nombre de contribuents

Garatge	1	Venda paper fumar	6	Fab. essència taronja	1
Adrogueries	21	Restaurant econòmic	1	Fab. conserves vegetals	1
Espardenyes majorista	1	Café en societat	3	Lab. químic i farmacèutic	1
Articles neteja	1	Venda draps i metall vell	1	Fotògraf	1
Brioxeria	2	Fab. gèneres punt	3	Fab. insecticides	1
Carbó	2	Venda torró i esponjats	5	Taüts folrats	1
Carns porc	3	Taller mecànic	5	Arquitecte	1
Material envasos	3	Notari	2	Fab. lleixiu	1
Pirotècnic	2	Pensió	1	Fab. gasosa	1
Teixits	10	Café restaurant	1	Estatutari	1
Venda calçat	5	Taller maquinària	3	Fab. caixes cartó	1
Venda joguets i quincalles	2	Celler	1	Fab. pells	1
Venda mobles	2	Hostal	6	Fab. cítrics	1
Venda barrets	2	Venda bunyols	1	Tal. reparació bicicletes	1
Vins	2	Fab. envasos	1	Fab. rajola, teula, llosetes	1
Magatzem abonaments	2	Casa hostes	1	Fusters	1
Papereria	12	Manyeria	7	Fab. extracció oli	2
Especulador fustes	2	Gelateria	1	Taller reparació cotxes	2
Articles pell	1	Venda de pa	1	Boter	2
Comestibles	49	Taula billar	4	Gestor administratiu	2
Venda aparells ràdio	2	Corredor comerç	1	Serradora	21
Veterinari	4	Especulador fruites	1	Espardenyer	23
Ultramarins	3	Sabater	1	Ebenista	3
Barberies	44	Fab. espardenyes	4	Fab. bugies	3
Carbó i llenya	1	Venda sabatilles i espardenyes	1	Practicant	3
Carns fresques	25	Farmàcia	6	Carreter	3
Comare	2	Soldadura	11	Perruqueria senyores	3
Especulador ferros	1	Venda màquines cosir i escriure	1	Tintoreries	3
Ferrer	2	Sastre	10	Talabarder	3
Llander	5	Fab. borres	1	Fab. aiguardent	4
Venda papereria i escriure	6	Bar	15	Fab. sabó	4
Drogueries	15	Venda llet (269 vaques)	108	Fab. veles	4
Fruites	41	Assortidor gasolina	1	Confiteria	4
Cansalada en mercat	1	Acadèmia	1	Pastadora i forn	41
Venda taulellets	5	Taverna	30	Carros 2 cavalleries	5
Ferreteria	3	Corredors pesos i mesures	2	Contractista obres	6
Pompes fúnebres	2	Proveïdor fruites	2	Electricista	7
Corredor finques	16	Trinquet	1		
Venda velocípedes	2	Ràdio. Construcció	1		

Font: AHMV (685). Elaboració pròpia

Quan s'inagura (1963) la I Fira Exposició de Maquinària per al cultiu del taronger —en aquell any es matriculen 407 motocultors—, la ciutat era un "núcleo comercial de 1ª categoría[16] con una tipología de mercado europea" (Fontana, 1963). El seu índex de valoració d'especialització comercial era de 55 i ocupava la posició 99 dins dels 143 nuclis espanyols de 1a categoria. Aquest *Atlas Comercial de España* la integrava dins de l'Àrea Comercial de Castelló i presentava un índex de quota de mercat de 0,86; inferior a la mitjana (1) d'Espanya. A 9 quilòmetres de la capital, Vila-real tenia 462 llicències comercials, el 9% de la província —que aleshores tenia 2.027 automòbils—, quasi tantes com Vinaròs (538) i 2,2 vegades més que Morella, les dues subàrees reconegudes oficialment i que perduraran fins a l'actualitat.

Entre 1954-1968 el nombre de comerços s'incrementen en la ciutat un 55%. Són anys en què el gremi d'ultramarins protesta (1951) per a demanar que es prohibesca la venda clandestina i es complesquen estrictament els horaris i els tancaments, com també són freqüents (1955) les reclamacions perquè es prohibesquen les llicències de vaqueries en el nucli urbà. Durant els anys 1970 (Porcelanosa, 1975) la ciutat passa de tenir 60 a 93 comerços d'ús ocasional i un índex de centralitat comercial d'1,80 a 2,52, la qual cosa la situa respectivament en la segona posició en cens d'establiments per darrere de la capital però en una accentuada posició secundària en termes per càpita, inferior a la mitjana de la comarca de la Plana (Ortells, 1983), a la qual només supera en calçats, electrodomèstics (en 1969) i confecció (en 1976). L'impuls demogràfic de la ciutat, amb un increment de població anual acumulat d'1,70% entre 1950-60, major que la capital, i de 2,68 entre 1960-1975, no era suficient per a fer créixer no ja proporcionalment sinó simplement de manera mesurada un sector comercial que es ressentia d'una escassa capacitat de despesa dels seus veïns i la sempreviva proximitat de Castelló de la Plana. Però no sols li avantatjava aquesta, una ciutat prioritzada i amb dotació dirigida d'equipaments (Obiol, 2008), sinó també la resta de ciutats

16. Aquests eren aquells nuclis de població que posseïen un o més establiments en onze, almenys, de les següents tretze rúbriques: aparells electrodomèstics; material de sanejament; discos, instruments i edicions musicals; òptiques; articles per a xiquets; mobles; articles per a esports; articles per a fotografies; llibres; joieries i rellotgeries; grans magatzems, sucursals bancàries; clíniques i sanatoris particulars; amb elles es pretenia mesurar l'índex d'especialització i intensitat comercial d'Espanya. Castelló de la Plana tenia un valor de 154 i ocupava la posició 39, mentre que Vinaròs aconseguia 38 i 135 respectivament. Vila-real se situava entre Elda -57- i Aranda de Duero -54- El conjunt dels 143 municipis de 1a categoria comercial a Espanya se situaven entre Madrid -2.582- i Lloret de Mar -28-.

Propaganda de diferents comerços de la ciutat apareguda en els programes de festes del barri del Pilar (1950) i Verge dels Desemparats (1949)





importants de la Plana (Borriana: 2,27 a 2,70, Nules, la Vall d'Uixó, Onda) amb índexs comercials superiors tant el 1968 com el 1976, que situaven Vila-real en una posició subalterna.

El II *Atlas Comercial de España* (1993), va mantenir l'estructura anterior que situava de nou la vila dins de l'àrea comercial de la capital ara junt amb altres 17 municipis de la Plana. El seu índex de *gasto potencial comercializable* (IGCO) aconseguia un 121 que era el 18% de la despesa de l'àrea exclosa Castelló, açò permetia veure les dues cares de la moneda: un dinamisme mercantil significatiu però comparativament sota l'ombra del major impuls comercial de la capital que quintuplicava la seua ràtio d'especialització i despesa —IGCO de 601—. Per la seua banda, l'*Atlas Comercial del País Valenciano* (1993) caracteritzava la vila com un "municipio que gravita directamente sobre la cabecera del àrea", un més entre els 87, i li assignava un nivell econòmic de 5 en una escala de 10 —6 per a la capital i 10 per a Benicàssim—. Tanmateix, ja segons el *Atlas Sociocomercial de la Comunidad Valenciana* (2009), dintre del àrea comercial de Castelló, Vila-real és subcapçalera amb subàrea comercial en la qual s'inclouen 9 municipis —Borriana, Nules, les Alqueries, Betxí, Artana, Eslida, Aín, Moncofa—, 117.018 habitants i un temps mitjà d'accés a la vila de 14,8 minuts. Subàrea, la de la vila, que en població supera a 10 de les 21 àrees comercials del país.

La ciutat industrial-ceràmica. La progressiva dotació de serveis per a una capçalera comarcal de fet

Amb un rerafons de municipi fonamentat socieconòmicament sobre les *cinc magnífiques* fàbriques de taulell, l'ocupació en el sector serveis, en nombres relatius, ha passat de representar el 25% (1960), en una ciutat de 20.025 habitants; al 44% (2008), en una altra de 50.625 habitants; passa pel 37% (1981), en una urbs de 34.780 veïns, en el recorregut mostra una evolució positiva i sincronitzada amb el creixement demogràfic en duplicar-se en la pràctica ambdues magnituds. Les xifres d'ocupació en el sector terciari (1975: 31,8%; 1991: 40%, 5.672; 2001: 42%, 7.701; 2008: 9.864) incorporen l'ocupació temporera tarongera, especialment important en dones (1981: 1.192, 1991: 991) fins a finals del segle XX.

Atenent a les llicències comercials entre 1960-1986, aquestes es van multiplicar per 2,2 (Obiol,1994), mentre que la població ho feia per 1,7 amb un progrés més lent. No obstant això, les llicències, entre 1987-2007, només es multipliquen per 1,3 mentre que la població ho fa per un 1,5, a pesar de la important sagnia que va significar la segregació de les Alqueries (1986) i que va deixar pas a iniciatives que compensaren l'amputació, entre elles la decisiva creació del partit judicial (1989) de Vila-real (Borriana, les Alqueries) o les importants aportacions dels plans provincials d'obres i serveis que feren possible (1986) l'obertura de l'avinguda d'Alemanya o la restauració de l'ermita (Museu, Cavallerisses). Amb tot, aquesta evolució inversament proporcional entre llicències comercials/cens demogràfic, i a pesar de l'empenta de la capital provincial en els esmentats períodes, especialment en l'últim, no ha sigut inconvenient perquè en l'últim mig segle les llicències comercials hagen crescut a un ritme mitjà anual del 8%. Els sexennis 1983-1989 i 2001-2007 han sigut els de major impuls anual. A aquesta relativa consolidació i promoció del sector comercial va contribuir la Federació de Comerç i Artesanat (1978) que treballa per a revertir una situació en què "el comercio de consumo ha tenido últimamente menos importancia de la que cabría atribuirle por la ausencia de comarca y la cercanía de Castellón, resintiéndose ahora incluso de la proximidad de Valencia con el desarrollo de los medios de comunicación" (Doñate, 1972). La seua primera campanya (1981) era tota una declaració d'intencions: "El comercio es la vida de la ciudad. Comercio local: un

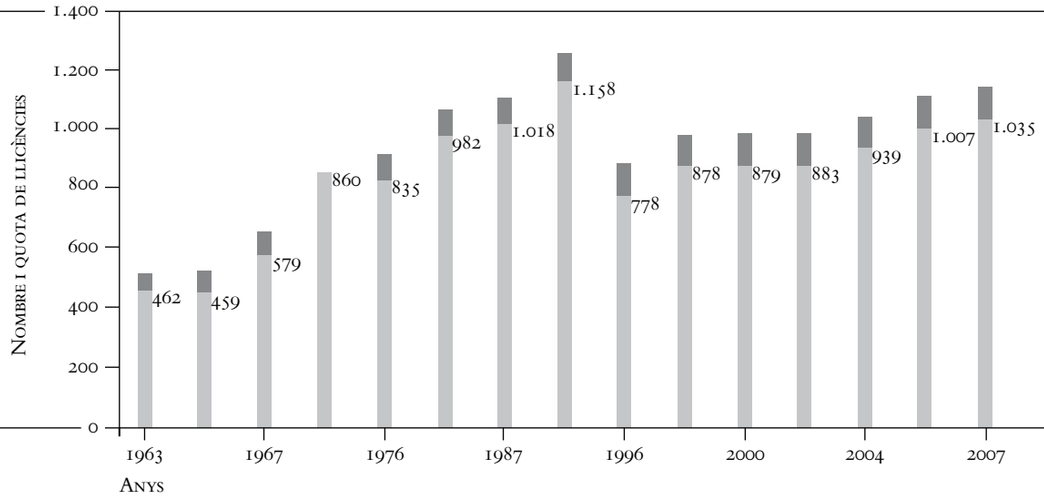
trato entre amigos", com ho va ser així mateix la seua primera guia entre comercial i turística de la ciutat titulada: *Vila-real: corazón de la Plana.*

Però encara que és d'interés el creixement de les llicències, és el comportament dispar per branques i les seues dinàmiques el que mereix subratllar-se en acusar pèrdues molt importants les relacionades amb l'alimentació i, al contrari, guanyar-les les activitats vinculades al tèxtil-moda, serveis a les empreses i a la llar. En efecte el 1963, l'alimentació reunia el 67% del total de llicències en uns moments en què les botigues, escampades arreu de la ciutat, eren el lloc per a comprar el que hi havia, no el que es demanava, a més d'un escenari per a xarrar i relacionar-se; en l'actualitat són el 28%. Entre 1995-2002, de les 65 activitats detallistes relacionades amb els béns diaris i que havien passat de 760 a 879 establiments, 36 havien crescut en nombre però 29 havien disminuït, els millors registres es van aconseguir en els comerços de peces de roba i tocat.

Els 879 comerços detallistes de l'any 2000[17] van passar per fi el miler l'any 2006 i arribaren als 1.035 (2007) que són una xifra important en representar 21,10 comerços/1.000 h. (gràfic 1), una dada homologable encara que un poc inferior a l'autonòmica (22,6), a la de la capital (24,3) o provincial (25,1). Millors registres s'aconsegueixen en superfície comercial detallista-m^2-/habitant on Vila-real que presenta 3,0 només és superat per Castelló de la Plana (3,2).

17. Les xifres comercials tenen una certa imprecisió que obeeix a les distintes fonts i circumstàncies de què emanen. Les fonts fiscals (es paga per establiment, nombre i tipus de llicència; els impostos varien contínuament: l'impost d'activitats econòmiques (IAE) va desaparéixer oficialment el 2002), sovint no coincideixen amb les estadístiques genèriques o temàtiques ja siguen municipals o autonòmiques. Per exemple, l'*Anuario Económico de España* assenyala que per al 2007 hi ha 1.035 llicències comercials que són 978 per a la Cambra de Comerç de Castelló (2008), xifres basades en l'IAE. Entre aquestes apareixen: 7 agències de viatge, 9 òptiques, 22 franquícies, 11 concessionaris d'automòbils, 40 oficines bancàries, 256 bars, 8 tintoreries i 97 perruqueries; en suma els epígrafs majoristes (61,62) són 234 i els detallistes (64,65) 978. Per al 2008, en total, l'IAE era satisfet per un total de 3.724 activitats relacionades amb el sector terciari, que comptaven amb més de 80 establiments: perruqueries (94), lloguer de locals (438), promoció d'edificacions (224) i de terrenys (83), transport de mercaderies per carretera (205), altres cafés i bars (173), reparació de cotxes (80) i peces de vestit i calçat (87).

Gràfic 1: Llicències comercials i quota de mercat



* El 1989 va haver-hi canvi de metodologia comptable

Font: *Anuario Mercado Español.* La Caixa (2008)

Deixades arrere iniciatives d'economat en el Sindicat i més enllà de les botigues d'ultramarins, en aquest trànsit va nàixer (1961) en la ciutat el primer autoservei (Ricasa*)* associat a la cadena Spar en el raval de Castelló, com també un poc més tard d'altres superserveis de capital local (Batalla, Rogante...) que no van poder resistir l'obertura de supermercats, primer lligats al capital autòcton (Cecos, Ecovill) després provincial (Ecocas…), més tard integrats en d'altres grups o desapareguts davant de la forta empenta de Mercadona*,* la cadena nascuda a la Pobla de Farnals, avui líder en distribució d'alimentació seca a Espanya i que va absorbir l'únic gran supermercat d'àmbit local (Flor). Els primers anys 1970, veuen nàixer també iniciatives tipus

magatzems populars tèxtils (Vda. Centelles), després traslladats (del carrer de la Pietat al Barranquet) i modernitzats en galeries, com també la multiplicació de botigues associades a un originari tronc comú, procés tan usual en l'àmbit dels autònoms (fotografia, forns —Garrofa...—, carnisseries…). La recerca de millors ubicacions que van seguir alguns establiments com el *comercio el Pilar* (carrers Ecce Homo —1939—, Sant Antoni —1945—, Onda —1962—), la diversificació comercial (drogueries més fotografia —Martí—, merceria més joieria —El Colaor—, comestibles més caixes de Nadal —Manrique—…) o l'especialització (Frutiver) distribuïda en barris, han estat estratègies per a sobreviure en un trànsit al segle XXI[18] de fortes mortalitats de negocis tradicionals.

Important, i coetània de la primera franquícia, va ser l'arribada (1992) d'un xicotet hipermercat (Amica), el primer de la ciutat deu anys després que obrira Alcampo en el sud Castelló, aprofitant el trasllat a Nules de la fàbrica local d'envasos Pallarés, més tard venuda a una multinacional (Polarcup). La seua fugacitat, com les firmes (Caprabo, Ardy...) que l'han succeït en el solar, contrasta amb el dinamisme de la primera botiga (Opencor) de conveniència (2005) de la província instal·lada a l'avinguda de la Murà i, sobretot, amb el del primer (2000) i gran (9.200 m²) hipermercat en la ciutat (Continente). La primera, en el cor de la ciutat, va alterar puntualment hàbits de compra no sols en cap de setmana, però de gran manera va ser el segon el que va introduir la vila en les noves formes comercials. La multinacional francesa planificà el seu establiment enganxat a l'expansió SE de la ciutat, en una zona d'urbanisme de baixa densitat, just en la intersecció -encreuament és la traducció de Carrefour- dels principals accessos rodats a la ciutat, i molt a prop de la seu de l'empori Porcelanosa. La seua arribada a Vila-real va convertir progressivament el sud de la ciutat en el principal àmbit de prestació de béns i serveis, no sols perquè va rebre el mercat setmanal municipal (2006) i altres supermercats multinacionals tipus descompte (Lidl, Plus, …) i temàtics (Sprinter, McGober…) en els seus voltants, sinó perquè va començar a acumular en les seues immediacions equipaments d'oci (cinemes, discoteques), galeries comercials, hotels (2001), aparcaments, col·legis i el nou palau de justícia.

El procés d'avanç ha sigut paral·lel als bons moments econòmics dels sectors productius rellevants, per la qual cosa el comerç, més que un sector refugi en les adversitats, ha estat dipositari d'iniciatives de capital molt variat per a la diversificació, l'ocupació alternativa de caire femení i juvenil i com a plataforma d'inversió i negoci. Amb unes barreres d'entrada molt baixes, els projectes comercials són majoritàriament individuals o d'entorn familiar i baix risc en inversió; de fet, la ciutat no coneix ni els tradicionals passatges comercials coberts entre carrers dels anys 1970 ni les galeries comercials a distintes altures dels anys 1985, sí la multiplicació d'entresòls, l'aprofitament d'antics magatzems de taronges per a nous models comercials i, per suposat, els "tot a 100/1€" i els serveis a domicili a més dels enigmàtics xinesos, tots ells competència directa del comerç tradicional al detall. En una ciutat amb pocs espais oberts i molt compacta, el comerç, a més del centre històric, ha buscat, junt amb els mitjans i grans establiments, les plantes baixes i els locals de les principals places, rotondes i artèries viàries que concentren en encreuaments i xamfrans el nombre més gran de botigues resoltes amb tractaments estètics, posada en valor i marquèting de baix nivell.

L'estructura comercial ha experimentat avanços significatius des del 1981. La ràtio dimensió demogràfica/equipament comercial la classificava en aquell any com a ciutat vertadera (38.385 h.) però també com a secundària i amb equipamient lleuger, per la qual cosa apareixia com subequipada i dependent per a un bon nombre de serveis. El rang baix d'especialització derivat d'una economia molt directament industrial-productiva i, sobretot, imposat pel veïnat pròxim de la capital provincial

18. Sense ànim de ser exhaustiu han desaparegut, entre d'altres: confeccions (F.Font, Sanahuja...), sastres (Benlloch…), electrodomèstics (Granda, Radio Meneu, Electro-Hogar, Hidalgo…), drogueries (Martí, Romualdo…), perfumeria (Font…), mobles (Bonet, Rubert...), merceries i paqueteries (El Colaor…), botigues d'ultramarins (Rogante…), fotògrafs (Serra…), acadèmies (Almi…), carboneries (Dimas…), metges (A. Font de Mora, F. Arenós,…), elaboració i venda de gel (Nácher...) i llimonades (Gasvi, El Tigre…), carnissers (famílies dels Poreno i Rutllos...), sabateries (Benjamin...). Altres s'han reformulat: mobles Goterris, electricitat La Luz...

(Ortells, 1980) va començar a matisar-se amb tècniques d'*urbanisme comercial,* bàsicament zones de vianants, així com amb polítiques dotacionals de serveis per a l'increment en la graduació de ciutat: piscines cobertes i pavelló poliesportiu Bancaixa (1992), nou edifici de correus (1998), subdelegació d'Hisenda (1999) i Prop (1999). Primer es van fer de vianants (1990) els carrers Major/la Sang/Colom, i després (1998) Sant Roc/la Cova Santa, a penes 1 quilòmetre, açò va convertir els quatre cantons o cruïlla de Sant Jaume en el principal encreuament comercial del centre històric. Els processos de creixement demogràfic de la vila, normalment d'altes densitats (825 h./km^2 el 2004), més que els tractaments d'embelliment, van impulsar la demanda i facilitaren la implantació d'oferta comercial intraurbana al c. Calvari, av. Cedre, el Barranquet i av. Riu Ebre, així com en les avingudes de ronda (Alemanya, Itàlia, França) i especialment en l'eix cardinal de la ciutat av. Tàrrega-Pius XII. Zonificació d'oferta generalista que respon a les demandes dels diferents districtes, però que de vegades s'especialitza en determinats serveis (oci i restauració gastronòmica junt amb automoció a l'avinguda de França o Primer Sedeny). En l'actualitat, les noves formes comercials de gestió afecten parcialment el comerç detallista però han sigut assumides totalment per les superfícies comercials mitjanes i grans que, amb la seua arribada a la ciutat, van alterar les dinàmiques i els processos de compravenda.

La significativa dotació d'equipaments contribueix a què Vila-real es configure com un node de referència de nivell 4 o DTH-2 dins de l'estructura territorial autonòmica valenciana, sent un nucli rellevant en l'Àrea Urbana Integrada de Castelló (Roger, 1995)[19]. El Pla d'acció territorial per a la distribució comercial —PATECO— (1998) la qualifica com a subcap de l'Àrea Comercial de Castelló, junt amb la capital i Borriana, mentre que el Pla d'acció comercial de Vila-real —PACV—[20] (2001) li assigna, tal vegada traslladant-li el patró hospitalari o a l'inrevés, el fet de ser cap d'una subàrea d'influència que engloba 20 municipis i 178.655 habitants repartits entre la Serra d'Espadà, la vall del riu Millars i el sud de la Plana i en la qual Vila-real representaria el 24% de la població. Durant la dècada 1997-2007, realment prodigiosa per a la vila, l'increment d'activitats terciàries ha sigut molt important perquè ha acostat desitjos amb realitats i s'ha configurat plenament com un centre guanyador de serveis dins del nord valencià. La ciutat, emergent, exerceix capitalitat de serveis en el quadrant SE provincial, acull dotacions pròpies i en recull d'altres per descentralització procedents de les polítiques de reforç d'integració urbana de la comarca. La vila, opulenta fins el 2007, contribueix amb el seu paper de ciutat intermèdia a generar interrelacions entre nuclis que ajuden a racionalitzar l'AUIC, que consoliden i articulen relacions amb la capital i les estenen en ventall al seu entorn sud i oest amb la finalitat d'enfortir la seua capçalera i els creixements compassats en la seua àrea d'influència.

El sector terciari (quadre 6) aglutina el 74% (1999) del total d'empreses locals (2.354), mentre que el comerç detallista té 968 establiments amb 83.499 m^2 de superfície de venda amb uns índexs respectius de 22,6 establiments/1.000 h. i 19,5 m^2 superfície venda/habitant. És a dir, una estructura comercial consolidada, amb un pes significatiu de les empreses detallistes (41%) i una despesa en béns de consum de 116 M/€ que representa una quarta part de l'efectuada en la subàrea funcional de Vila-real. Beneficiar-se de l'atracció neta de despesa en béns de consum que exerceix la ciutat com a capçalera de serveis, i així augmentar les seues vendes per damunt de la despesa dels residents (95%), és el gran repte del comerç local que ha d'esforçar-se per fer que la ciutat atraga realment més despesa de la que evadeix.

19. L'AUI de Castelló és un exemple d'estructura espacial consolidada recentment i dotada d'una gran vitalitat. En la seua configuració destaca la supremacia del municipi central en tots i cada un dels components del sector terciari, efecte tal vegada d'un estadi de desenvolupament més primigeni que el d'altres àrees urbanes del País Valencià. Podria apuntar-se un cert paral·lelisme entre l'AUI de Castelló i la d'Alacant on Vila-real tindria la seua rèplica a Sant Vicent del Raspeig, com a ciutats intermèdies emergents, si bé aquesta última estaria dotada d'un excedent de qualificació en ser la seu central de la Universitat d'Alacant.
Els nivells del sistema urbà atenen importància funcional de la ciutat, centralitat, qualificació urbana i dinamisme socioeconòmic. En el nivell 4, junt amb Vila-real estarien Gandia, Elda-Petrer, Benidorm, Alcoi, Sagunt i en el N-5 Oriola, Alzira, Dénia, Xàtiva i Ontinyent.

20. Segons el PACV (2001), algunes notes que radiografien el sector comercial en oferta i demanda són: la mitjana d'edat dels establiments ascendeix a 16 anys, mentre que el 85% tenen una superfície de venda inferior als 100 m^2, el 67% té una longitud d'aparador de 2-5 m i en el 43% treballa 1 sola persona, no hi ha assalariats en el 35%. Un 18% té més d'una botiga en la ciutat i el 16% en un altre municipi. La despesa dels residents assoleix els 116 M/€ (2.717 €/any/h.) i supera un 17% la mitjana del País Valencià; d'ells se'n destinen un 60% a la compra de béns diaris i el 21% a equipaments personals i de la llar (13%). Els visitants/compradors diaris a la ciutat són 4.192 que generen una despesa atreta de 45,5 M/€, el 58% efectuat en el comerç detallista. Per la seua banda, la despesa evadida assoleix els 22,2 M/€, que es deriven especialment cap a la capital en adquisició de béns d'equipament personal (46%) per major varietat de productes. La despesa comercialitzada en els establiments detallistes ascendeix a 143,5 M/€, que concentra el 28% de l'àrea funcional de Vila-real i, la major part, procedeix dels residents (81%). En estructura de la despesa, el 60% es destina a compres de béns diaris de consum, el 21% a equipament personal, el 13% a la llar i el 6% a despeses diverses. El lideratge en béns diaris correspon a Mercadona (64% de les compres), seguit de Carrefour (50%), Mercat Central (33%) i Mercadet (19%); les botigues queden relegades a un segon pla.

Quadre 6: Estructura de l'activitat econòmica del sector terciari. Vila-real (2000)

	Vila-real				Castelló de la Plana			
	núm.	%	IDC*	IdC*	núm.	%	IDC	IdC
Comerç a l'engròs	259	11,7	6,4	16,3	837	9,6	6,1	52,9
Comerç al detall	1.047	47,5	26,0	13,7	3.544	41,0	26	46,3
Béns diaris	457	20,7	11,3	11,2	1.611	18,6	11,8	39,6
Equipament personal	168	7,6	4,1	15,8	613	7,0	4,5	57,8
Equipament llar	133	6,0	3,3	13,6	529	6,1	3,8	54,1
Altres productes	289	13,1	7,2	18,7	791	9,1	5,8	51,4
Restauració i hostalatge	229	10,3	5,7	9,0	1.038	12,0	7,6	41,1
Ent. financeres i asseguradores	154	6,9	3,8	12,1	660	7,6	4,8	51,8
Altres activitats i serveis	378	17,1	9,4	10,6	2.046	23,6	15,0	57,6
Reparació	136	6,1	3,3	13,8	519	6,0	3,8	52,9
Total	2.203	148	54,9	12,5	8.644	141	63,4	49,2

Font: PACV (2001). Elaboració pròpia

IDC*: índex dotació comercial. Núm. activitats censades/1.000 h.

IdC*: índex de centralitat. Expressa el pes que representen les activitats econòmiques de Vila-real en comparació amb l'àrea funcional de Castelló per tipus d'activitat

En una ciutat netament industrial (Fuertes, 2005) basada en grans factories, l'avanç del sector terciari, a resultes dels processos indicats, presenta volums apreciables i progressius. Entre 1981-1999 va créixer un 3% en nombre de treballadors terciaris (5.829 en 1999), lluny de les xifres de la indústria (9.548, 61,2%) o de l'agricultura (118, -89,5%), s'observa així mateix un destacat component empresarial autònom (824, 57%) que més que duplica (2,4) el nombre d'empreses industrials i que defineix bé l'energia emprenedora de la vila. Però, sobretot, ha sigut entre els anys 2001-2007, coincidint amb el pletòric creixement local i el trànsit cap a una plena societat del benestar, quan l'increment dels treballadors del sector terciari aconsegueix el 28% (9.864), una xifra notable que afecta també el creixement de les empreses del sector 22% (1.221) (quadre 7), sense tenir en compte la indefugible economia submergida. L'efecte ha estat que, en conjunt, durant el període indicat els sectors secundari i terciari mostren dinàmiques contràries atenent al nombre de treballadors, ja que disminueixen en la indústria (47% a 40%) i augmenten en els serveis (39% a 44%), es constata així que amb l'arribada del segle XXI el rellevant sector ceràmic comença a presentar mostres de debilitat (26% a 20%), fins i tot en moments alcistes de foment de la construcció, i que la decantació ocupacional cap al sector terciari sembla irreversible.

El sector comercial assisteix preocupat a les repercussions que es deriven de la forta crisi econòmica (VIII-2008) fetes paleses amb el tancament de nombrosos establiments i es mostra alhora expectant davant dels avantprojectes de serveis, el Centre Comercial Obert i sobretot el Centre Comercial "La Vila" o "Espai Vila-real" que es pretenen, en teoria, complementaris i generadors de sinergies entre ells i amb la ciutat. Concebuts en plena eufòria econòmica, el primer, imita models mixtos privats-públics (Dijon, Terrassa…) i impulsat per la Federació de Comerç, de realitzar-se, vol mantenir i enfortir les botigues detallistes en el centre històric que es pretén convertir en espai de compres, serveis i oci; que compta, per això, amb la participació financera de les administracions

Quadre 7: Teixit empresarial. Empreses i treballadors afiliats a la seguretat social segons règims i activitat econòmica(2007)

Activitat econòmica (CNAE-93)		General		Autò	Total		Treballadors		Empreses	
		Emp.	Treb.	-noms	Emp.	Treb.**	% Prov.	%Vila	% Prov.	%Vila
01	Agricultura	*88	*672	51	88	723	5,7	3,22	9,2	4,62
15	Ind. productes alimentació i begudes	16	64	39	16	103	3.7	0,45	5,5	0,84
17	Ind. tèxtil	5	28	11	5	39	2,0	0,17	7,2	0,26
18	Ind. confecció i pelleteria	5	98	1	5	99	14,7	0,44	7,3	0,26
20	Ind. fusta i suro	14	365	49	14	414	17,3	1,84	6,9	0,73
21	Ind. paper	6	246	0	6	246	21,3	1,09	20,6	0,31
22	Edició, arts gràfiques	16	94	25	16	119	11,5	0,53	11,4	0,84
24	Ind. química	9	646	9	9	655	15,1	2,91	6,7	0,47
25	Fab. productes cautxú i plàstics	4	19	8	4	27	4,2	0,10	8,8	0,21
26	Ind. del taulellet	56	4.578	65	56	4.643	16,4	20,68	10,3	2,94
28	Fab. productes metàl·lics	45	471	84	45	555	14,5	2,47	11,1	2,36
29	Ind. construcció maquinària	72	1.062	96	72	1.158	29,1	5,16	29,5	3,78
31	Fab. maquinària, material elèctric	3	39	22	3	61	11,4	0,27	10,3	0,15
34	Fab. vehicles motor i remolcs	6	302	1	6	303	22,7	1,35	25,0	0,31
36	Fab. mobles, altres manufactureres	21	458	40	21	498	11,6	2,21	8,9	1,10
37	Reciclatge	1	43	-	1	43	53,7	1,76	33,3	0,05
40	Producció i distribució energia	3	11	1	3	12	3,0	0,05	13,0	0,15
41	Aigües: captació, depuració, distribució	4	22	-	4	22	2,1	0,09	3,1	0,21
45	Construcció	306	2.096	748	306	2.844	7,1	12,67	6,8	16,07
50	Cotxes: venda, reparació, gasolineres	51	360	109	51	469	8,3	2,08	7,2	2,67
51	Comerç majorista i intermediaris	130	1.856	182	130	2.038	9,6	9,08	7,9	6,82
52	Comerç detallista, reparacions	276	1.109	684	276	1.793	6,8	4,02	8,0	1,44
55	Hostaleria	118	354	271	118	625	3,9	2,78	5,2	6,19
60	Transport terrestre	65	430	228	65	658	8,4	2,93	7,6	3,41
63	Act. annexes transport, ag. viatge	7	26	10	7	36	2,2	0,16	4,3	0,36
64	Correus, telecomunicacions	4	11	8	4	19	1,8	0,08	5,4	0,21
65	Intermediació financera	2	88	1	2	89	2,7	0,39	2,9	0,10
67	Act. auxiliars intermediació financera	13	28	36	13	64	6,8	0,28	7,6	0,68
70	Act. immobiliàries	78	160	94	78	254	6,1	11,31	7,7	4,09
71	Lloguer maquinària i efectes	7	70	11	7	81	7,9	0,36	6,8	0,36
72	Act. informàtiques	10	52	23	10	75	10,3	0,33	11,6	0,52
74	Altres act. empresarials	156	912	269	156	1.181	6,1	5,26	7,8	8,19
75	Administració pública	6	482	3	6	485	4,0	2,16	1,2	0,31
80	Educació	38	457	66	38	523	8,6	2,33	8,3	1,99
85	Act. sanitàries, veterinàries, serv. socials	52	459	82	52	541	4,5	2,41	9,0	2,73
90	Act. sanejament públic	3	22	3	3	25	2,5	0,11	6,8	0,15
91	Act. associatives	3	8	14	3	22	1,7	0,09	1,3	0,15
92	Act. recreatives, culturals, esportives	41	332	56	41	388	12,9	1,72	12,1	2,15
93	Act. diverses, serveis personals	57	124	157	57	281	7,5	1,25	6,3	2,99
95	Llars amb personal domèstic	-	-	-	***102	***205	6,2	0,91	6,1	5,35
Total		1.775	18.872	3.569	1.904	22.441	8,4	100,00	7,3	100,00

* Són del règim agrari 27 empreses i 538 treballadors

** No s'han especificat aquelles activitats que tenen menys de 10 treballadors: extracció de minerals metàl·lics (7), extracció de minerals no metàl·lics (1), metal·lúrgia (1), fabricació instruments precisió (4), assegurances i plans de pensions (3), investigació i desenvolupament (9)

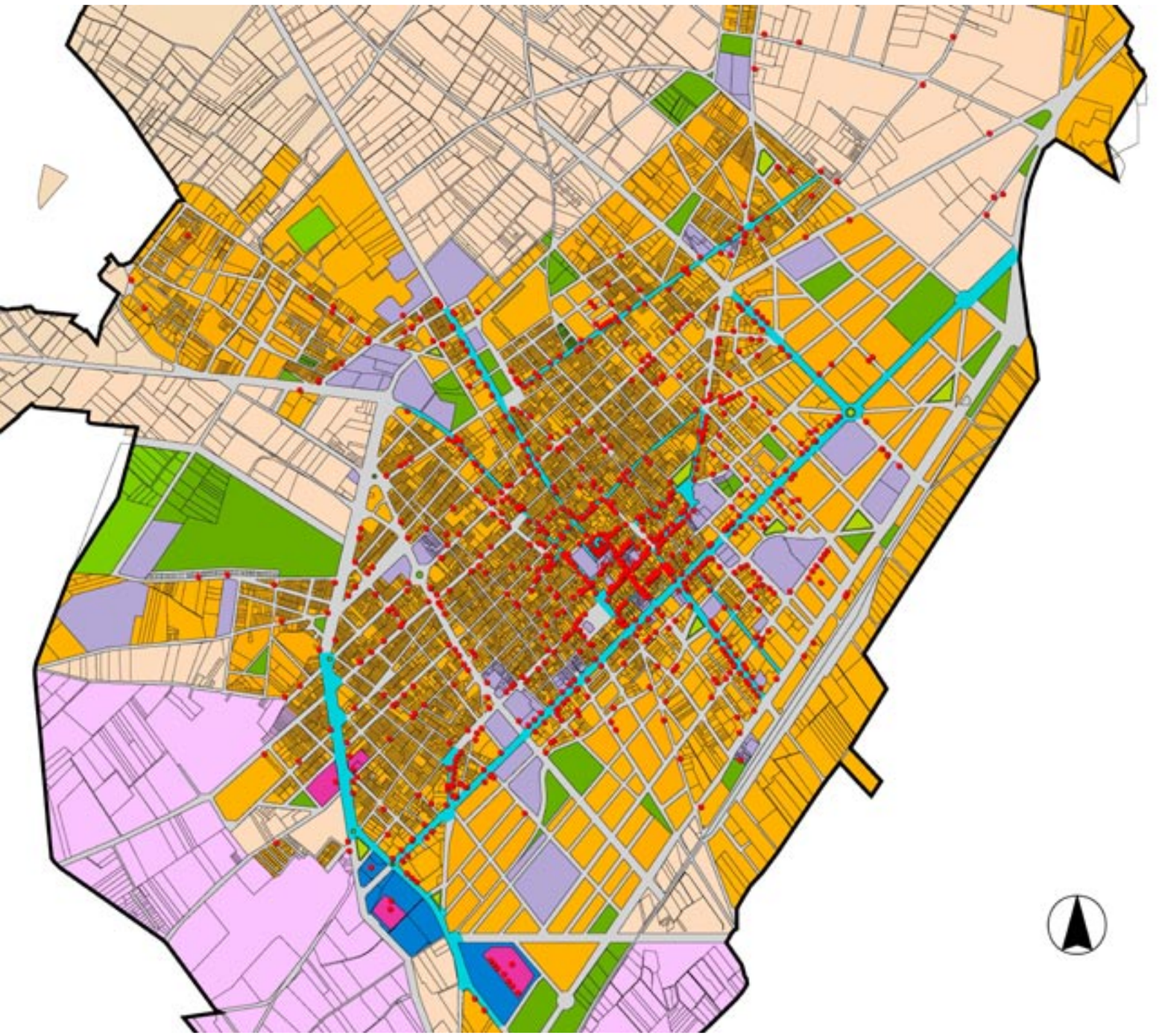
*** Pertanyen en la seua totalitat al règim de la llar

Font: INEM. Observatori Ocupacional. Elaboració pròpia

públiques partint del principi "I win you win". La premissa és que si el comerç és una forma de vida, és part del centre urbà i contribueix a fer ciutat, és necessari un projecte compartit i que revertesca els beneficis a les parts implicades. L'objectiu és fer del centre una zona moderna, oberta i atractiva per als fets comercials, especialitzats i de qualitat, alhora que un escenari polivalent amb projecció tant interior com comarcal. El fet de transcendir les fragilitats derivades d'una sensació de ciutat un tant desatesa i dèbil enfront de la competència és un dels reptes del seu pla estratègic i operatiu (Serrano, 2005) estretament connectat al PACV[21].

Amb plantejaments diferents, —planificat des de dalt, territorialment excèntric, sobre grans inversions privades, organitzat a partir de grans edificis, guiat per firmes punteres dins d'un disseny de ciutat comercial i d'oci...— potser naixerà "Espai Vila-real". El projecte aspira a ser un gran centre comercial regional, amb ubicació enfront de la factoria Porcelanosa. Les xifres que es manegen (125.000 m^2 de superfície comercial, 6.003 aparcaments, 2.045 llocs de treball implicats i 445 M/€ inversió) permeten pensar que el seu disseny apunta més a un parc comercial que alterarà profundament les direccions dels fluxos de consum i oci comercial com a mínim del sud de la província de Castelló. Iniciativa poderosa, emparada per grans grups d'inversió que, de desplegar-se, atraurà així mateix demandes interregionals i significarà una decantació tal vegada decisiva perquè Vila-real bascule cap a una economia de serveis quant a ocupació, rendes i ordenament territorial i supere la forta especialització i oligopoli del sector ceràmic, tot un repte i una necessitat arran de la crisi del taulell actual. Projecte de *mall*, a més, que juntament amb les modificacions sobrevingudes en el planejament urbanístic de la meitat sud de la ciutat (Programes d'actuació integrada —PAI—: Ciutat del Taulellet, del Transport, solars de La Plana i Azu-vi…), a més dels nous traçats viaris de circumval·lació (Ronda SO, traçat de l'AVE, desviació del ferrocarril...) i el nou aconduïment (2010) del Barranquet, s'ha de tenir molt present en la redacció del pròxim pla general d'ordenació urbana que ha de tractar Vila-real com una emergent ciutat de serveis. No tant perquè els esmentats programes crearan un nou paisatge en la faç meridional de la ciutat, sinó perquè, realment, constituiran en el seu desplegament una nova ciutat de Vila-real que duplicarà les seues dimensions actuals (11% del terme municipal) i reestructurarà el seu teixit socioeconòmic i urbanístic, fent bascular cap al sud bona part de les mobilitats i mirades.

21. Les estratègies del pla, derivades al seu torn del PACV, podrien resumir-se en: millora de les infraestructures d'accés al centre fent convergir cap a ell la circulació rodada, escometre actuacions i millores en guia de carrers i places, crear una zona blava i una sèrie de reurbanitzacions integrals en la pl. Major-pl. la Vila i c. Bayarri per a ser capaços d'acollir programes multifuncionals; i introduir tot un conjunt de millores en aparcaments, mobilitat, disseny del mobiliari urbà, valoració d'actius patrimonials i organització d'esdeveniments culturals i lúdics. La millora de la imatge del centre urbà de vianants, les actuacions de modernització en els eixos comercials i en el Mercat Central junt amb les estrictament professionals de dinamització, promoció i modernització d'establiments comercials, s'assenyala que hauran d'acompanyar-se de programes de microurbanisme comercial (creació de recorreguts de vianants, millores en els tractaments en voreres, calçades i enllumenat públic, ús comercial d'edificis públics singulars…).



Establiments i principals eixos comercials.
Font: Pla d'acció comercial de Vila-real (2001)

Els principals equipaments de serveis col·lectius

Els escenaris per als subministraments bàsics

La dotació de serveis col·lectius ha tingut d'entrada una debilitat crònica comuna a bona part de la municipalitat espanyola: la falta de pressupost tant per a sufragar la prestació com l'establiment que la fa possible. D'ací que el trasllat en precari de les distintes peces funcionals entre el patrimoni municipal o llogat i l'arrelada falta de liquiditat econòmica dels consistoris es mostren com una constant històrica.

Els mercats, com a recintes centrals i centralitzadors, han tingut personalitat pròpia dins de l'espectre comercial traslladant-la també al disseny de ciutat. Els porxes de la plaça medieval van ser la primera i tradicional llotja per a les compravendes, com de manera més informal ho foren els voltants de les muralles (1298), açò és la *berma*, recorreguda per un camí enganxat al seu llenç oriental des d'almenys el segle XIV. La venda de peix va eixir de la plaça porticada a les muralles enfront del portal de la Sang, on també era periòdic el mercat d'animals de corral. La decisió de plantar una arbreda en aquest lloc (1870) va traslladar (1903) la pescateria a la placeta de l'estanc de la calç, immediata al carrer del Campanar, i que a pesar de restaurar-se en la postguerra (1945), prompte es va mudar de nou (1960) als porxes de l'allargat edifici municipal (1880) de la plaça de Sant Miquel que van exercir de pescateria fins al 1970. Als peus del Campanar, la gran icona vertical del poble, es desenvolupaven periòdicament d'altres mercats més circumstancials com el de la carn de moltó (24-XII), amb les tafureries disposades en la via pública, o el dels tractants que realitzaven allí les proves de cavalleries amb el consegüent perill per a transeünts ja denunciat el 1923.

El trasllat definitiu del mercat a la plaça de Colom no va ser fàcil ni ràpid. Sobre l'antic fossar de Sant Miquel —desaparegut el 1816—, aquest espai extramurs folgat i cèntric reunia condicions per a un mercat d'abastiments sobretot "en el temps de verdures i hortalisses que és el de màxima concurrència de venedors". En quedar-se xicoteta la plaça de la Vila, es va escometre (1867) el trasllat allí mateix del mercat sabatí setmanal. Durant anys, i no sense problemes[22], el mercat es va disposar a la intempèrie en aquest espai un tant arbrat (1876) i rebatejat (1892) com a plaça de Colom. Sobre un senzill avantprojecte de mercat d'avituallament (1916), el recinte fou ampliat en les seues dimensions fins als 27 x 40 metres i es concebí la seua arquitectura a partir d'unes estructures metàl·liques amb cobert (1924), el cost total de la qual va ascendir a 72,4 M/ptes. A aquest mercat, ja diari[23], se li van afegir (1930) sis grups de casetes i altres tantes files de bancs que, a més de millorar les transaccions, respectivament tancaven el seu perímetre i organitzaven la distribució interna. Desestimat un avantprojecte (1951) de construcció d'un mercat d'avituallaments en l'espai del calvari, i en el context de noves pautes d'alimentació i consum —el 1956 es dóna el primer permís per a vendre carn congelada en el mercat, i es recorda a més que els preus han d'estar en la pissarra oficial sota multa de 1.000 ptes.—, la plaça de Colom es va remodelar (1960) aprofitant el canvi de qualificació jurídica —bé de propis—, i es construí la nova pescateria en els porxes de l'edifici que sustentava el Jutjat de Pau i abans unes escoles.

Raons d'antiguitat i higiene des de la mirada pretèrita[24] el van enderrocar i s'alçà (1973) en el mateix lloc un edifici insuls que difícilment es va adaptar des del principi a les noves necessitats i dinàmiques comercials en dissenyar-se amb tres altures, 138 parades i 3.346 m^2. La seua precipitada remodelació (2000) a penes aporta novetats positives més enllà de les intencions de pretendre revitalitzar un alacaigut mercat municipal que, de manera inaudita, segueix compartint edifici amb els jutjats. L'edifici del mercat condicionà el tradicional mercat setmanal sabatí que es va

22. - AMV 117/1924 "...por falta de concursantes el proyecto quedó desierto... se considera muy peligroso para el sosiego público demorar por más tiempo la realización de la obra, puesto que las numerosas y largas decepciones sufridas por el pueblo van tomando cariz rencoroso y pudieran hacer explosión, tan luego se produzca alguna de las lluvias cuya inminencia es evidente... se procede a contratar directamente con la Casa Herrerías y Construcciones C. Torras de Barcelona el establecimiento del cobertizo..." (29-9-1924).

23. La instal·lació de la llum elèctrica (1936) va suscitar controvèrsia al voltant dels horaris, un clàssic del sector. Es pretenia suprimir el del diumenge i fer un mercat nocturn el dissabte fins a les 23.00 hores. Anys abans (1932) els veïns i venedors també sol·licitaven que no hi haguera mercat dominical, encara que sí que volien el de carn a l'estiu (1933).

24. -DM 8-2-1970 "se ha solicitado en 22-12-1969 un préstamo de 25 mill/ptas al Banco Crédito Local para la financiación de los nuevos mercado y matadero-10 mill-. Estas dos obras vendrán a cubrir una necesidad muy acuciante ya que ambos han quedado totalmente anticuados". L'edifici, de l'arquitecte V. Vives, constava d'un semisòtan, plantes baixes escalonades i un primer pis. Entre 21-11-1970 i 12-4-1973, que fou el que va durar la seua construcció, el mercat diari es va celebrar provisionalment en el solar de l'antic cine d'estiu El Caserío i el del dissabte en ple llit del Barranquet. La seua remodelació (2000) intenta "convertir al mercado en un referente en el ámbito comercial de la zona centro, aumentando su atractivo hasta intentar conseguir un moderno establecimiento de venta de productos frescos de alimentación". El projecte, amb un cost de 51 M/ptes., ha reduït de manera molt considerable la superfície de venda (400 m^2) i ha situat allí les 13 parades supervivents (AMV 232/1999). Ja abans la ubicació dels jutjats va implicar una reforma en profunditat dels pisos de l'edifici, a més d'una agudització de les contradiccions en albergar en un sol edifici dues demandes tan contrastades com són el mercat i la justícia.

adossar i desenvolupar en els seus voltants ocupant les vies públiques. A aquest mercat ambulant, se li va afegir (1983) un de menor els dimecres en el mateix lloc i un altre de fruites i verdures en la ja plaça del Llaurador, també sabatí. La reorganització municipal de mercats ambulants (2005) els va traure de la ciutat i els va concentrar en la perifèria S, on ocupen un requalificat solar municipal multiusos. Aquest canvi va generar controvèrsia, no només entre els comerciants sinó també entre la ciutadania que espera l'esponjament de la plaça de Colom i la seua reversió a la ciutat com a espai obert disposat essencialment per a la recreació.





El Cedre i el Mercat, dos fites del paisatge urbà representatives de tantes altres funcions de serveis

La producció a l'alça de llegums i hortalisses[25] durant els anys 1940-1950 va ser efecte dels *anys de la fam* que forçaren de nou a *sembrar*, però sobretot de les gelades del període que van arruïnar els tarongers i promoure així el policultiu durant el creixement dels nous plantons. En aquella situació era usual la venda d'excedents en la pròpia casa, posant un senyal de la mercaderia que es venia en el balcó, i també un bon moment per a emprendre noves oportunitats de mercat en fresc i en conserva; precisament el magatzem de manipulació i envasament la Conserva —tomaca, pebrera...— en el camí de Borriana fou fins el 1980 un element més per a la diversificació agrària local. La progressió de les bajoques en la dieta alimentària va propiciar després el seu cultiu únic, per la qual cosa les transaccions a l'engròs van requerir d'un centre de concentració i de contractació que permetera desenvolupar convenientment el seu trasbals i manipulació. El projecte (1957) d'edifici, allargat i estret, es va instal·lar en la perifèrica plaça de Sant Ferran, en la memòria popular recent *de les Bajoques*, i un dels angles de creixement de la ciutat en el moment. L'apogeu del cultiu dels anys 1970 —4 Mil/Tn, 76 M/ptes., 400 treballadors—, va donar pas a una progressiva decadència que no va impedir el seu trasllat (1985) al NO de la ciutat dins d'un complex polifuncional en el qual es combinaven nous criteris de gestió urbanística: increment de dotacions ciutadanes, afavoriment de processos de remodelació urbana en origen i destinació i el fet de traure els fluxos comercials rodats als afores de la ciutat. El projecte mantenia la morfologia bàsica de llotja concebuda com un moll elevat per a càrregues i descàrregues, i cobert ara no de formigó com l'anterior sinó amb estructura metàl·lica. Una ràpida crisi, de casuística àmplia, qui sap si mediambiental inclosa, va afectar el sector de la producció i comercialització de la bajoca tot i i reconvertint (2000) el mercat en un pavelló i entorn poliesportiu.

La taula de la carn, açò és el dret al subministrament carni, era una de les llicències reials medievals que el Consell Municipal subhastava públicament. El primer escorxador reglamentat utilitzava aigües de la Sequiola, confrontava al camí del Cedre al costat de les muralles i ja funcionava (1876) després que s'haguera creat (1863) el servei de veterinària per al proveïment públic tutelat per V. Dualde, instància que escrupolosament exigia (1902) els requisits legals especialment als "expendedores que vienen de fuera". Motius sanitaris i urbanístics el van enderrocar junt amb el trinquet de Gavaldà per a permetre l'obertura de l'Albereda, de sempre *la Murà*. El nou escorxador (1906-1919) se situava aigües avall de la séquia Major al costat del transitat camí de la Mar, tot i recordant-se en el moment d'enderrocar l'antic (1917) l'obligatorietat que els particulars sacrificaren en ell. Posteriorment, en el mateix paquet de renovació d'equipaments de sanejament, que també inclogué el mercat, es va construir (1977) el darrer escorxador municipal en el Primer Sedeny al costat del Barranquet i molt a prop de la primera depuradora (1962), coetània d'altra banda del *palacio de comunicaciones* instal·lat en la plaça de la Pescateria. Els dos últims equipaments exemplificaven l'impuls a la dotació de serveis que van significar els primers anys 1960 i que arribaren també als religiosos arran sobretot de la creació (1960) de la nova diòcesi de Sogorb-Castelló, en bona part amputació sud de la de Tortosa. Ara es creen les parròquies i les esglésies dels Evangelistes (1963) i de Santa Sofia (1966), la primera amb "el esfuerzo de los hombres de acción católica de la arciprestal" i ambdues en sengles barris d'expansió de la ciutat a resultes de la immigració andalusa-castellana, de *forasters* en expressió col·loquial de la gent *del poble* d'aleshores.

La xarxa periurbana de séquies —la Sequieta i la Sequiola— i el servei domiciliari dels aiguaders, subministraven tradicionalment l'aigua d'higiene i boca a les cases que incorporaven a aquest efecte les cisternes i aljubs. El servei públic d'aigües potables a domicili, en part fet possible a través del pou i finca del farmacèutic V. Amorós, va ser tardà (1899) i insuficient en cabals per la qual cosa, davant de l'escassetat de recursos,

25. -"Villarreal no dispone de un mercado que cubra las necesidades de la campiña de su feraz término municipal que produce gran variedad de legumbres y hortalizas en cantidades considerables... especialmente de judías verdes apreciadísimas en el mercado nacional... que durante 8 o 9 meses al año se recolectan llegando a alcanzar una producción de 100.000 kg/día de las variedades samuga, manteca, garrafal, ...las pocas horas que necesita su comercialización y el minifundismo produce gran aglomeración de vehículos de tracción animal que ocupan la totalidad de las calles que dan acceso a los pórticos de la plaza donde hoy se efectúa la transacción... y que motivó que en 1948 los vecinos de la calle Ermita elevaran sus protestas" (AMV 84/1957). El 1959 hi havia un total de 49 contribuents de fruites i hortalisses a l'engròs.
El nou Mercat Municipal de Productes Agraris amb un pressupost de 20 M/ptes. es va ubicar sobre una parcel·la de 10.000 m² dels quals n'ocupava la meitat, la resta es va dedicar a unes pistes poliesportives a l'aire lliure (3,7 M/m²) i un ajardinament (1,1 M/m²). Les seues dimensions -103 m de façana i 35 parades- eren bastant semblants a l'anterior -126 m, 24 parades, 3,2 M/ptes.- (AMV, 403/1985).

es va reforçar amb la Bassa del Poble (1927). Aquesta assegurà el subministrament i va multiplicar les fonts públiques en les places, les boques de reg i va afegir els nous llavadors públics (1927) de la carretera d'Onda als anteriors (1904) del Barranquet assortits per la Sequieta. No menys importants eren els abeuradors, autèntiques gasolineres per a la ramaderia de tir i conreu, que apareixien en els principals camins d'entrada i eixida de la vila i lligats usualment a la xarxa de séquies. El de Canyaxiula (segle XIV), en el camí de les Voltes, i La Safona (segle XIX), en el camí de Borriana i deutor de la Sequiola com el del camí de la Mar, suprimit el 1930, són alguns exemples.

Els equipaments del benestar

La concessió (1275) al poblador P. Dahera de l'edificació d'un hospital com a alberg de pobres, vianants i sanatori, i la seua posterior assumpció (1380) pel Consell Municipal indica l'antiguitat per la preocupació en la prestació de serveis assistencials. Localitzat en el raval de València, a la vora sud del Barranquet, el seu període secular de servei, —remodelació i ampliació amb ajudes de J.R. Batalla (1897), reglament com a establiment de beneficència pública (1932)— va ser tancat (1954) després que des del 1940 exercira quefers de sanatori de tuberculosos. El trasllat d'aquestes funcions a l'hospital capitalí de la Magdalena va fer que les seues instal·lacions foren ocupades per la monges dominiques arribades per trasllat des del cèntric convent del Corpus Christi adaptat (1638) com a monestir sobre l'antic palau dels Cucaló de Montull. El vell hospital, també anomenat de St. Miquel i Sta. Llúcia, va albergar funcions pròximes com a leproseria (1907), però també exercí de centre escolar provisional (1920) amb els consegüents conflictes d'ús. Des del 2009 ha tornat a la gestió municipal, potser per a albergar instàncies culturals.

Les convulsions socioeconòmiques de les primeres dècades del segle XX feren multiplicar les ajudes socials per part de Ca la Vila (de lactància durant 18 mesos, lepra...), la qual cosa va conduir a organitzar auxili social i cases de socors. Precisament, l'atenció sanitària, començada a universalitzar (1943) per l'Estat, es va implantar en la Casota (1944) de la placeta de l'Orat i es va descentralitzar en els annexos del Menjador del Barranquet per a després construir-se ja l'ambulatori de la Verge de Gràcia (1978) en el carrer de la Mar. La sentida infradotació sanitària (1 metge/2.082 h. el 1954; 1/1.215 el 1978) i la prescripció de no assistir parts a les llars va cristal·litzar en la clínica maternal privada La Luz (1971-1981) que aprofità l'antiga casa del comerciant Costa, avui desapareguda. El dèficit d'equipaments socials en els barris i nous mètodes de gestió de salut pública van fer desplegar progressivament centres de salut per alguns districtes perifèrics com la Bòvila (1987), Carinyena (1993) i el Pilar (2009); mentrestant, l'Ambulatori, en aquest procés d'acostar l'atenció mèdica de base als ciutadans, era reconvertit en centre d'especialitats.

Un punt i a part decisiu tant per a les prestacions sanitàries en la localitat com per a la seua concepció urbanística, a més de per a la seua jerarquia de ciutat dins del país, va ser la construcció de l'hospital de la Plana (2000) en la perifèria E de la ciutat, al costat del ferrocarril, i en la confluència de les carreteres CV-185 i CN-340. Després d'un secular respecte a la superfície de l'horta que s'entenia intocable per les seues altes capacitats agronòmiques i culturals, la implantació de l'hospital en la rodalia del Segon Sedeny va trencar aquell contracte social consuetudinari de respecte i obrí aquest regadiu mil·lenari a la lliure ocupació que no tardà a produir-se. L'hospital[26] és el centre del departament sanitari 3 de la Generalitat que acull 43 municipis i 189.877 h./2008 repartits dins del rectangle comprés entre els municipis de Vila-real, la Vall d'Uixó, Montán i la Pobla d'Arenós. La seu hospitalària ha reforçat

26. - De tipus mitjà como els de Dénia, Gandia, Oriola o Torrevieja, l' hospital, tècnicament, va ser el trasllat de l'hospital Gran Via de la capital provincial que prestava servei a les comarques de la Plana Baixa i el Mitjà i Alt Millars. L'anàlisi de la seua memòria (2004) permet caracteritzar-lo: 11.030 ingressos/any, una mitjana de 165 urgències/dia, 166.884 consultes externes, 8.358 intervencions quirúrgiques i 1.129 naixements, 234 llits i una plantilla de 788 professionals dels quals són facultatius el 21%. Hospital de nova generació, el principi bàsic de malalt per habitació més la fortíssima onada immigratòria de la primera dècada del segle XXI, el van portar ja a una primera ampliació el 2007.
El seu emplaçament, que va requerir modificació de planejament i canalització del Barranquet -ja completat al PATRICOVA-, va obrir l'horta a l'ocupació immobiliària: col·legi britànic, residència geriàtrica, empreses de jardineria i vivers, conversió de la CV-185 en autovia. La reformulació d'aquesta autovia i del seu entorn com un futur gran boulevard, amb el permís de l'AVE, convertirà el seu recorregut en un dels grans projectes a dissenyar en el futur planejament local i comarcal.



En plena horta, l'hospital comarcal de la Plana continuà una secular tradició hospitalària i augmentà la jerarquia territorial de la ciutat

de manera notable el seu caràcter de capçalera comarcal prestadora de serveis i ha fet bascular cap a la vila nombroses mobilitats tant dirigides, és a dir lligades a les administracions públiques, com concurrencials, açò és associades al lliure mercat. L'atenció dels ancians i de les persones amb necessitats especials, una assignatura només parcialment aprovada per l'estat del benestar espanyol, és en part assistida, entre altres instàncies, pels centres comarcals especialitzats en residència geriàtrica (1995) i atenció a disminuïts físics i psíquics de la Bòvila (1997), centre de dia (2010) inclòs. La iniciativa privada o algunes fundacions —Caixa Rural: residència Santa Anna (1978) en l'alqueria de Nebot—, totes dues molt puntuals, orienten els seus interessos cap a les residències geriàtriques on la ciutat presenta importants infradotacions.

L'ensenyament era abans una qüestió municipal voluntarista. En la primigènia *aula de gramàtica* bé mestres contractats pel Consell —P. Tallat ja era docent el 1362— bé rectors adjunts a l'església de Sant Jaume, impartien nocions bàsiques de filosofia, lletres i ciències en la casa que després albergaria les escoles del Campanar. L'alcalde il·lustrat J. Llorens va fer que el Consell sol·licitara (15-X-1796) l'establiment oficial d'una escola primària que va quallar en la Reial provisió (1802) per a establir dues escoles per a xiquets i dues més de costura per a xiquetes que poc després ja eren conegudes per les aules de St. Pasqual, St. Jaume, el Carme, i la V. de Gràcia i que van ser premiades (1805) per la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València per la seua aplicació i aprofitament. Aquestes aules no tenien seu, que sí tingueren per exemple a Cullera, i per tant tampoc de solar d'esbarjo per la qual cosa tal vegada l'existència (1850) del pla dels Estudiants (Heredia, 2003) en l'eixamplament del camí de l' Ermita abans que la Palafanga poguera respondre, entre d'altres, a aquesta funció. L'enderrocament (1897) de les escoles de la Torre, antiga aula de gramàtica, va servir per a alçar un nou edifici polivalent (1899) destinat a escoles, telègrafs i habitatges per a mestres, que posteriorment es coneixerà com "les escoles del Campanar" o de "D. Federico" en record a un dels mestres titulars: F. Sánchez. Assolades aquestes escoles, el seu espai l'ocupa un edifici municipal (2006) de serveis culturals.

El 1903 es construeix el Patronat de la Joventut Obrera, o de la Sagrada Família, que perseguia fomentar la formació religiosa, cultural i de bons costums entre els treballadors joves. No obstant això, la falta d'escoles continuava sent una rèmora només en part alleujada per iniciatives dèbils i descoordinades[27]. El RD 17-12-1922 sobre obligacions

27. AHMV. Expedients. Algunes notes que demostren la precarietat educativa en el primer terç del s XX podrien ser: a les escoles de la Torre se'ls lleva part del pati, *del corralillo* (1901) per les cases veïnes; s'habiliten (1909) escoles provisionals en l'edifici de la plaça de Colom (1909) que desapareixeran (1922) per a destinar els porxes a mercat; es posen en marxa (1901) pels pares franciscans unes *escoles graduades* a les quals assisteixen xiquets pobres i que l'Ajuntament subvenciona amb 1.500 ptes.; davant del dèficit d'escoles es proposa el solar del Trinquet vell (1914); es construeix (1918) *l'escola dels Cagons* en un eixample del Barranquet amb donatius, entre altres, del cònsol d'Alemanya a València subministrats a resultes de la protesta popular (1917) en demanda d'ajudes; s'arrenda (1922) un local al carrer del Millars, 13 per a albergar escoles. El Sindicat impulsa (1921) les seues escoles nocturnes i diürnes. El canvi de nom d'edificis públics, especialment escoles, és un tema recurrent en el políticament agitat segle XX, per la qual cosa aquests anys convulsos no van ser una excepció: les *escoles del Quarter* passaran a anomenar-se (1922) col·legi Primo de Rivera, si bé més tard (1933) es retolen ja com a col·legi C. Arenal.
D'altra banda, cal dir que entre 1921-23 fou director general de Primera Enseñanza en el govern d'Espanya el vila-realenc Pasqual Nácher.

dels ajuntaments en les escoles va impulsar i restaurar les del Campanar i les de la plaça de Colom, però va ser el *Plan de reorganización de la primera enseñanza en Villarreal* (1933) el que de manera estructural va crear nous centres, reformà els existents i va adequar altres edificis per a ús acadèmic. En efecte, en el context del pla, es va inaugurar (20-11-1932) el grup escolar Cervantes en el camí del Cedre, s'acordà "construir 3 aulas más en el grupo escolar de la c/ Fabra fronterizo al Cuartel de la Guardia Civil" (1934), es va habilitar una escola de xiquets en arrendament (1934) en el magatzem taronger de T. Cabrera, alhora que s'acordà construir-ne una altra al c/ del Tramvia i adquirir l'hort de Sidro en la contornada de *la Huerta* per a oferir-lo a l'Estat amb l'objectiu de construir més escoles.

Als convulsos anys republicans[28], els succeiran altres no menys revolts durant el primer franquisme, una volta passat el conflicte bèl·lic en què les escoles es van convertir en hospitals militars improvisats (1938). Fins al 1975 l'escola *del govern*, es va nodrir de principis basats en el *Movimiento Nacional* concretats a les aules en les assignatures *formación del espíritu nacional, religión* i *enseñanzas hogar.* Durant el període, a més del subministrament gratuït de llet per als escolars, entre altres consideracions d'interés[29], caldria destacar la terminació (1927-1954) del convent de carmelites i la seua conversió en seminari menor, dins del *Plan nacional quinquenal de construcciones* l'alçament del grup escolar Pius XII (1959) a la vora de la Sequiola, la construcció (1964) de la guarderia infantil R. Cavestany del Sindicat per als fills de les dones del magatzems de taronges, així com la del nou col·legi (1969) C. Arenal erigit sobre les antigues escoles del Quarter en record de l'escriptora protofeminista que a finals dels vuit-cents assenyalava que a Espanya la dona només podia ser estanquera, reina o mestra.

La reforma política cristal·litzada en transició va incrementar les dotacions escolars amb l'emplaçament d'un col·legi —E. Ortells (1978), C. Sarthou (1979), P. Nácher (1982)—, en cadascun dels extrems d'una ciutat guiada pel Pla general d'ordenació urbana (1973). El model educatiu "col·legi per barri" com l' única dotació pública d'aquest, donà lloc als centres públics de La Panderola (1984), B. Calduch (1986) i el nou Cervantes (1992). Mentre, l'expansió de la ciutat, i sobretot l'ampliació educativa obligatòria gratuïta feren nàixer els nous Pius XII (2003) i A. Abad (2008) respectivament en el Primer Sedeny i nord de l'avinguda de Tàrrega, aquest darrer ocupa els amples solars de l'antiga finca la Cenia de *la Majorasga*. La construcció de centres educatius, dins dels paràmetres del planejament, es debat entre la rehabilitació, la nova construcció en el mateix lloc o en altre i el trasllat i aprofitament del solar per a usos nous, són exemples respectius el vell Cervantes, G. Barón (2008), A. Abad i el vell Pius XII —biblioteca amb pàrquing soterrat—; la reconversió funcional d'escoles cap a complexos culturals integrats continua inèdita, tal vegada el primigeni Cervantes fou una oportunitat al respecte. L'ensenyament concertat ha desenvolupat també centres educatius, però en nombre menor que en ciutats veïnes i més o menys semblants. L'orde de la Consolació va obrir (1910) el col·legi de St. Pasqual al carrer Major, assumí el Patronat i va alçar el flamant (1948-1954) i femení col·legi de l'avinguda de la Murà, que va donar pas (1988) a l'actual immediat a la séquia Major. Per la seua banda, la parròquia de Sta. Sofia constituïa (1968) el col·legi del B. Pont i l'orde carmelita feia el mateix amb el centre V. del Carme. Per la seua banda, la Fundació Flors acollia una incipient escola d'aprenents (1962) reconvertida a formació professional (1967) i ampliada posteriorment al col·legi F. Flors; el col·legi concertat Sta. Maria (1990) i el privat britànic BSV (2000) tanquen el cens de centres escolars locals edificats.

Un punt i a part en el progrés educatiu i en el creixement urbanístic de la ciutat va ser la creació de l'Instituto Nacional de Enseñanza Media Villarreal (1966). L'institut es va construir també aprofitant grans finques rústiques, l'hort de Sarto —Sarthou—, i es rebatejà amb el nom de F. Tàrrega en els anys 1980. El centre era una peça més

28. AHNV. Expedients. Valguen aquestes notes per a observar-ho: els mestres demanen que es construesquen grups de cases per a ells, la qual cosa contribuirà a alleujar la desocupació(1935); es demana crear una escola racionalista per a enrobustir el nivell cultural del proletariat segons l'esperit de F. Ferrer Guardia en l'edifici de V. Puchol anomenat de Polo o en l'edifici de les Joventuts Llibertàries(1937). Acabada la Guerra Civil, l'Ajuntament acorda(1940) dotar les escoles de *Crucifijo, Purísima y Caudillo*, rebatejar-ne algunes -*P. Manjón* s'anomenarà la del carrer del Cronista Traver o el denominat popularment *La Huerta* i oficialment G. Tàrrega (Heredia, 2004) passarà a anomenar-se Vázquez de Mella-, reparar-ne altres (1945) com la de D. F. Sánchez a causa dels bombardejos de la guerra i oferir(1945) un solar per a construir una guarderia infantil.

29. AHMV. Expedients. Es proposa la creació d'una escola d'iniciació professional (1952) en el col·legi Vázquez de Mella; es disposen els preparatius per al proveïment de llet en pols a les escoles (1955) així com s'estudia la possible creació d'una escola municipal d'artesania (1955) condicionant (1956) les *escoles de Cabrera*; es proposa anomenar Sta. Teresa al col·legi Pius XII (1960); el *Patronato* és assumit per les monges de la Consolació dedicant-lo a centre escolar, construint (1948) un altre cèntric entre els teatres antic (1933), avui Auditori Municipal, i nou de l'agrupació coral Els XIII. El 1960 hi ha una proposta per anomenar F. Tárrega a l'Escola Normal de Castelló; es reserva(1969) part del solar de *l'Estacioneta* per al futur col·legi que s'anomenarà Cardenal Primat V. E. Tarancón, centre que el director general de Primera Ensenyança promet construir en el discurs d'inauguració del col·legi Concepció Arenal (17-2-1969); s'adquireixen (1973) els terrenys per a la construcció del futur col·legi E. Ortells, any en què deixen de funcionar les escoles del convent dels pares franciscans.

d'una *ciutat de l'educació* que junt amb la vistosa Biblioteca (1973) Pública Municipal[30], també construïda com aquell per l'arquitecte V. Vives, volia deixar endarrere una ciutat sense batxillers per a construir-ne un altra de més culta i amb major igualtat d'oportunitats. La preocupació per la formació professional va comportar la inserció en la xarxa nacional d'una de les primeres Escuela de Capataces de Agrios (1970) que va tenir el PaísValencià, reconvertida en Centre de Capacitació Agrària (1976) ja reglat. Aquest es va completar amb la construcció de l'institut de formació profesional de Miralcamp (1980) al O fins i tot de l'apartada finca del *cuñadísimo* S. Suñer, tal vegada en un intent a l'unísón d'acostar centres educatius a barris perifèrics i servir com a punta de llança per a nous eixamples urbanístics. A pesar dels nous models de família, —nombre reduït de membres, caiguda de la natalitat—, l'extensió de l'ensenyament obligatori (2000) des dels 3 fins als 16 anys i el fort i ràpid procés immigratori estranger des de regions pobres (Romania, Magreb, Am. Llatina), van augmentar de manera exponencial les necessitats educatives[31]. Aquesta demanda desemboca, entre d'altres iniciatives, en la construcció de l'institut d'ensenyament secundari Broch i Llop (2005). La creació (1980) d'un centre associat de la Universitat Nacional de d'Educació a Distància, dins la seua política d'inserció en ciutats mitjanes, va tenir resposta a Vila-real amb la construcció de l'edifici de la UNED (1988, 1.751 m^2). Tal vegada no plenament conscient del seu caràcter universitari, la vila acull aquest centre d'ensenyament superior anomenat (2002) C. Tarancón que permet cursar (2007-08) 28 carreres universitàries a un total de 1.293 estudiants[32], d'ells un 10% veïns de la ciutat.

Les infraestructures de serveis

Cinc moments han estat claus per a estructurar les infraestructures viàries al seu pas per Vila-real, i amb ells condicionar el desplegament del sector terciari en una ciutat intermodal (quadre 8) des de la perspectiva del transport. Dos ferroviaris. El primer, l'arribada (26-12-1862) del *ferro-carril* de la línia Almansa-València-Tarragona que va comportar la construcció d'un nou pont de ferro sobre el riu Millars i una estació que, incendiada pels carlins, es va reconstruir (1873) i ampliar (1932) amb una quarta via (Flores, 2001) per a mercaderies per la Cía. Caminos de Hierro del Norte de España "en vista del extraordinario desarrollo que ha tomado la parte industrial y comercial de la naranja…; se ha levantado en el mismo lugar otra estación más esbelta y de mejores condiciones."(Traver, 1909). Els magatzems de taronges, nombrosos i amb grandàries notables, es localitzaven preferentment en les rodalies i principals accessos a les estacions on no sols trobaven descampats sinó entorns productius més

30. DM, (8-2-1970) "Tradicionalmente se leía bastante en unos tiempos en que el libro era artículo de lujo o capricho… desde los tiempos ya viejos del saloncito coquetón pero insuficiente en la vieja casona municipal… hoy se alcanzan los 10.000 volúmenes, 200 lectores diarios y un moderno material que facilita el trabajo de artesanos y estudiantes, pero su local en el ayuntamiento es insuficiente y plantea problemas de convivencia". "El proyecto de la nueva biblioteca (más de 8 mill/ptas de presupuesto, 3 plantas, 40.000 libros, 4 aulas, salón de actos para 282 personas, depósitos externos con montacargas, garaje para bibliobús…) que ya se está construyendo, parece demasiado hermoso y utópico para ser verdad y ha sido calculado con generosidad para las necesidades del año 2000.Villarreal se lo ha sabido ganar".

31. Lluny han quedat els temps d'instrucció parcial quan dels 1.255 xiquets que tenia la ciutat entre 6 i 12 anys (625 xiquets, 630 xiquetes), només n'estaven escolaritzats el 53% (Martí, 1896). Entre el curs acadèmic 1985/86 i el 2008/09 el cens d'alumnes escolars ha passat de 6.448 a 7.187, es comptabilitzen en l'última data els d'infantil, primària i secundària obligatòria tant dels col·legis públics com concertats. Aquest creixement de l'11% durant l'esmentat període va tenir els seus moments baixistes (1989/90 tot just 4.909) i alcistes (1999-2000 quan va passar de 5.036 a 6.253 en introduir-se l'ensenyament des dels 3 anys).

32. Els estudiants universitaris de Vila-real en les universitats públiques valencianes més pròximes ascendeixen en el curs 2007/08 a: 690 en la Universitat Jaume I (345 homes i altres tantes dones), que són 165 (dones 110, homes 55) en la Universitat de València. En la primera, la carrera amb més demandes és Administració i Direcció d'Empreses (12%) i en la segona Medicina (10%). Cal ressenyar que dels estudiants de la UNED C. Tarancón, el 88% són valencians, 36% de la capital provincial, té matriculats estudiants de 21 províncies espanyoles i un pressupost de 0,7 M/€ del qual l'Ajuntament contribueix amb el 8%.

pròxims tant als horts com a les andanes de càrrega. Aquest ferrocarril, després (1945) de RENFE, es va convertir en un factor de creixement per a la ciutat, condicionant mobilitats, planejaments urbans, localitzacions d'empreses i equipaments i, per descomptat, exercint com a escaló exportador de mercaderies[33] (COCI, 1934) a partir dels clàssics trens taronjaires. En els darrers anys tanmateix el traçat ferroviari es percep com una barrera per al creixement urbanístic, sobretot des que el sector citrícola llangueix (1990) i aposta pel camió i l'estació s'especialitza en servei de rodalia per a passatgers.

El segon, el del tramvia (31-10-1889) a vapor d'Onda al Grau de Castelló, la *Panderola*. Aquesta, amb la seua Estacioneta i baixadors (de Betxí, Els sis quarts…), va augmentar les possibilitats de servei a viatgers i empreses en una primera meitat del segle XX en què es forjaven les bases de l'estructura econòmica comarcal. L'empresari català J. Puig, impulsor del projecte (Peris, 1993), va albirar les possibilitats de la vila quant a les potencialitats exportadores dels seus productes i als increments de mobilitat funcional dels seus habitants. És per això que les vies van buscar les artèries i punts centrals de la ciutat i les connexions amb d'altres mitjans de transport. Puig perseguia en principi (1889) un trajecte urbà del tramvia, no periurbà, "con el objeto de facilitar a los vecinos de ésta la posible comercialidad y asistencia a la misma variando el trazado en forma que atraviese las calles de esta población". Si els traçats finalment executats del ferrocarril de via estreta van marcar l'urbanisme de la vila en la seua expansió, no hi ha dubte que de no rebutjar-se (1890) les seues propostes inicials (Obiol, 1994)[34], potser hagueren condicionat un altre bastidor del carreratge i amb ell un diferent disseny de ciutat que haguera acollit una altra disposició dels serveis. La progressiva introducció de l'automòbil —C. Font de Mora adquirí (1911) el primer de la vila— significà la desaparició (1963) de la *Panderola* que fou un tant simultània a l'arribada del Trolebús a la plaça Major (1961), transport col·lectiu impulsat per la Diputació Provincial i de servei breu (1969) pel seu fracàs. Troleibús comarcal, ara *TRAM* de Castelló (2008), que també es pretén fer arribar a la vila, tal vegada es perd de nou amb aquesta iniciativa una oportunitat per a implantar un modern tramvia que sí que milloraria de manera estructural i eficaç l'articulació i les mobilitats en la ciutat i en la Plana.

33. Segons la Cambra Oficial de Comerç i Indústria de Castelló (COCIC,1934): l'estació era la primera de les 15 provincials i expedia 68.847 Tm, el 31% del total de mercaderies de la província. La seua especialització en taronges (60.680 Tm) era important ja que aquestes representaven el 88% de les seues expedicions i el 40% de totes les exportacions de taronges per ferrocarril de la província. També exportava materials de construcció (8,3%), productes ceràmics i altres fruites amb 0,4% cada un d'ells. En mercaderies arribades, el muntant ascendia a 24.505 Tm, en aquest cas, el 13% provincial, era la segona destinació per darrere de Castelló. Ara les fustes (20%), farines (12%) olis i arbres (6%) eren respectivament els principals productes. En calç era la principal estació provincial en arribades (21%). En viatgers (1934), l'estació de Vila-real va tenir unes entrades/eixides de 41.872/40.383, el 10% de la província, registres que la situaven en quart lloc provincial per darrere de la capital, Borriana i Nules. El 1965 la vila va expedir 82 Tm de cítrics, 54 per ferrocarril a través de 3.000 vagons, la resta, 34% ja per camió.
Les antigues casetes de guardabarreres vigilaven els principals passos a nivell (caseta del camí del Cedre -1889- , Borriana i la de la Gallega) i guanyaren protagonisme amb la implantació de la 4 via la caseta del camí de la Mar o d'Obiol. L'estació, envoltada de comerços, *rebutgeros,* alqueries i cooperatives de taronges (Costa, Tries, T. Cabrera, E. Arrufat, les Barraques, R. Ramos, B. Beltrán*,* Sonavi, Coana*, ...*) ha conegut distintes modificacions i serveis -nou moll de càrrega cobert (1920), reculada (1932) de la caseta del Cedre per construcció de l'avinguda, seu duanera del SOIVRE, plataforma de contenidors (1980)… Avui es debat entre ser un mode de transport de viatgers útil per a la ciutat i integrar-se funcionalment i paisatgística en aquesta, convertir-se en l'estació de mercaderies de la Plana resituant-se un tant al sud, o traslladar-se de bell nou cap al E més enllà de la CN-340 buscant el futur traçat del tren-AVE alliberant en tot o en part el traçat actual.
Per la seua banda, el tramvia expedia per l'Estacioneta un muntant d'1,9 Tm, de les quals les taronges ascendien a 1.407.680 kg, el 72% del total, a penes el 4% de les expedicions tarongeres de les 9 estacions de la *Panderola*. El taulellet (1%), els adobs i farines (2,5%) i un ampli capítol de diversos (21%) evidencien la seua escassa potència mercantil que en aquell any era àmpliament superada per la recaptació per viatgers (69%).

34. El 31-1-1889 J. Puig de la Bellacasa presenta un pla per a inserir plenament la *Panderola* en la ciutat i prestar millors serveis. Aquest inclou: la ubicació de l'estació central de la *Panderola* en la plaça de Colom, el traçat de les vies intraurbanes pels c/ St. Joaquim i Sta. Anna fins arribar al raval de St. Pasqual i des d'ací la continuació d'un ramal pel Camí Real en direcció a Castelló, i un altre en direcció E per a buscar el ferrocarril de xarxa nacional. També la Compañía Burrianense de Tranvías (1888) volia prolongar el seu traçat fins a la vila amb la instal·lació d'una terminal en el Cedre que l'Ajuntament va desestimar perquè albergaria un centre escolar, la qual cosa apunta que el traçat i les connexions es farien pel camí del Cedre.

I tres de carreteres. El desplegament de la carretera intraurbana Onda-Borriana (1914) va implicar alteracions en el carreratge: la creació de *l'Ensanche* (1908), l'afecció i reculada de la nova (1909) capelleta dels Àngels, així com la modificació dels porxes de la plaça medieval; plaça que, d'altra banda, va acollir el primer assortidor de gasolina (1926). Transcendental fou la circumval·lació primera cap a l'oest de la carretera nacional CN-340 (1927), ja que en desviar-la de l'eix secular que creuava el carrer Major, -el vell Camí Real tal vegada tram de la Via Augusta-, va influir decisivament per a crear un centre urbà alleugerit de trànsit rodat tot i alliberant així els carrers adjacents que progressivament anirien acollint comerços. La nova disposició de la CN-340, superposada al col·lector de la Palafanga, un braç del Barranquet, va ser un corredor viari que aglutinà sense solució de continuïtat tallers (Guarque, Colom…), hostals (St. Joan, Cortés, la Masia), magatzems de taronges (Gil o Sardineta...), la segona benzinera (1950) en la bàscula, un tram de la *Panderola* així com nombrosos habitatges en principi bastant desalineats (*el Racó*).

La motorització progressiva de les famílies des del 1970 va fer oblidar gairebé el transport col·lectiu com a recurs alternatiu de mobilitat dins de la ciutat i comarca, i és un bon indicador d'aquesta desconsideració la inexistència d'una estació d'autobusos local. Els nombrosos danys ocasionats per la perillosa travessia urbana de la CN-340 desencadenaren un expedient (1973) que va acabar en la circumval·lació segona (1980), en aquest cas per l'est, a partir d'un tram de 3,5 km i un cost de 145 M/ptes. Tanmateix fou la implantació oest de l'autopista AP-7 (1977), que obrí un peatge en l'aleshores districte de les Alqueries, la que va implicar una important cicatriu territorial (1.164 fanecades) i productiva per a un terratge taronjaire llavors rendible. Situació diferent a la del traçat de l'autovia de la Plana (2000), paral·lela a l'anterior i més a ponent, d'abast molt menor no tan per afecció superficial sinó en repercussions socioeconòmiques davant d'un sector taronger agonitzant en rendes, treball i inversió.

Entre dos caixers hidrològics, el potent tall del Millars i el menut del Barranquet, la vila sempre necessita ponts —*el Pontarró* (1790), Sta. Quiteria, *el Pontet* del camí de l'Ermita, el pont del Raval del Carme— per salvar ambdós desnivells. Entre ells destaca, per ser tal vegada el més vila-realenc, el de l'ermita o pont Nou. La idea que el va concebre fou construir una carretera fins a l'Alcora la inversió de la qual ja era reclamada per Ca la Vila el 1937. Les obres del pont (1956-1960), amb un pressupost de 5,3 M/ptes., les dissenyà l'enginyer T. Quesada després que cercles del poder de la vila a Madrid (J. Bono, V. Enrique, J. Flors...) les feren possibles. Tanmateix, circumstàncies sobrevingudes paralitzaren la continuació del vial que buscava la carretera d'Onda-l'Alcora seguint el camí Fondo. El que resta del projecte originari, que buscava la connexió cap al NO provincial de la ciutat, és un imponent pont en direcció pràcticament a cap lloc, pensat per a suportar una carretera provincial i que mai passà de donar servei local al camí de l'Ermita. Aquest, un subtram de la CV-185, tal vegada mereixeria un tractament urbanístic amb morfologia d'ample passeig central tipus rambla.

També la xarxa viària rural condicionava el desplegament de serveis en permetre el trànsit mercantil i afavorir el proveïment. Les ventes, autèntics llocs de socialització promoguts per la reordenació caminera i hostalera de l'època borbònica, buscaven en disseminat els principals encreuaments de camins —venta de la Pols, de la Coixa, de l'Hora, del Hambre, del Pont del Millars, de Carme…— com les tavernes buscaven el centre neuràlgic de la plaça medieval: taverna del Ratat, dels Xurrets, de Fesols, dels Messeguers..., alguns barris: taverna de *la Huerta,* de Llúcio... o eixos principals: de Paco en el Barranquet. No sembla que el refranyer sobre una abundància de tavernes en la vila tinga fonament més enllà del tòpic ja que aquestes cantines eren ací igual de nombroses que en altres municipis de l'entorn.

Quadre 8. Fluxos de transport per modes (ferrocarril, autobús, autopista, CN-340). Any 2007 (mesos)

	Ferrocarril			
	viatges Vlr-Cs	viatges Vlr-Cbny	viatges Vlr-Vlc	viatgers pujats - baixats
Gener | Anualitat 2007	11.822 | 132.762	3.678 | 43.439	9.774 | 127.612	388.743 | 366.160
Febrer | Anualitat 2006	11.174 | 118.872	4.354 | 43.855	10.033 | 120.288	373.200 | 343.605
Març | Anualitat 2005	12.936 | 100.782	4.519 | 42.863	10.319 | 117.924	387.423 | 370.143
Abril | Anualitat 2004	11.748 | 91.994	3.741 | 40.206	9.858 | 107.960	382.541 | 371.158
Maig | Anualitat 2003	12.600 | 89.335	4.317 | 38.243	11.375 | 126.846	388.044 | 376.950
Juny | Anualitat 2002	10.151 | 79.341	3.382 | 38.540	9.543 | 126.751	348.044 | 348.071
Juliol | Anualitat 2001	9.392 | 68.414	2.801 | 39.220	9.687 | 123.000	313.054 | 305.858
Agost | Anualitat 2000	6.892 | 75.452	1.707 | 40.390	6.797 | 115.251	311.471 | 301.362
Setembre | Anualitat 1999	10.738	4.189	9.691	295.674
Octubre | Anualitat 1998	12.647	4.242	11.066	275.659
Novembre | Anualitat 1997	12.009	4.084	10.560	270.135
Desembre | Anualitat 1996	1.653	2.425	9.909	294.274
Total 2007	132.762	43.439	127.612	

	Autobús línia viatgers		AP-7		N-340
	total	Cs-Vlr	entrades	eixides	IMD (milers | mes)
Gener | Anualitat 2007	43.203	55,4%	55.652 | 461.862	53.136 | 579.216	809
Febrer | Anualitat 2006	41.257	54,7%	58.530 | 629.360	57.151 | 642.960	578
Març | Anualitat 2005	43.229	54,7%	47.578 | 599.070	52.096 | 603.139	390
Abril | Anualitat 2004	38.165	54,9%	32.704 | 802.913	45.650 | 741.134	664
Maig | Anualitat 2003	43.261	55,5%	34.034 | 806.549	48.400 | 727.861	664
Juny | Anualitat 2002	41.839	54,0%	39.872	47.090	693
Juliol | Anualitat 2001	40.945	52,1%	39.898	55.677	902
Agost | Anualitat 2000	32.071	51,1%	31.913	64.171	955
Setembre | Anualitat 1999	39.061	54,1%	31.031	45.958	666
Octubre | Anualitat 1998	40.889	53,8%	31.908	39.796	673
Novembre | Anualitat 1997	39.808	54,0%	31.421	36.497	600
Desembre | Anualitat 1996	33.820	54,1%	27.321	33.594	260
Total 2007	477.548	54,1%	461.862	579.216	

Vlr = Vila-real; Cs = Castelló de la Plana; Cbny = El Cabanyal; Vlc = València; IMD = intensitat mitjana diària
Font: Renfe, Hicid, Ministeri de Foment. Elaboració pròpia



El pont Nou, una enginyeria un poc desaprofitada d'acord als seus primigenis plantejaments

Seguretat, Casa de la Vila i finances

La necessitat d'avituallar les tropes que assíduament pernoctaven en el poble va fer sentir la necessitat de construir un quarter (1757) de cavalleria en el Camí Real aprofitant la *casa de la fusta,* una espècie de magatzem municipal. Així la vila, entre 1760-1830, va disposar d'un quarter per al proveïment i allotjament militar de l'entorn que fou reconvertit posteriorment com a hospital de malalts de còlera (1833), asil d'ancians i orfes, ferreria i finalment en immoble col·lectiu a finals del segle XX. El primer destacament de la Guàrdia Civil en la vila es va aprovar el 1881 però fins a la construcció de la casa-quarter, la benemèrita va estar provisionalment en un casalot amb pati central en el camí de la Travessa, a les esquenes de l'alqueria de Polo. Mentrestant, va haver-hi projectes (1901) de situar-la en el *porxe de la calç* o en el carrer de la Cova Santa precisament quan l'Associació Patronal i el Sindicat Obrer Catòlic van sol·licitar (1919) un augment de números i la seua constitució en secció completa de cavalleria. La nova i acastellada casa-quarter, a la vora de la nova carretera nacional, va ser retolada (1927) com Gral. Burguete i inaugurada (24-11-1929) pel general Sanjurjo, lluint des del 1944 el lema *Todo por la Patria*. La presència de la Guàrdia Civil va començar a minvar fins a desaparéixer (2000) des del moment que a la ciutat se li va assignar (1978) una comissaria de la Policia Armada, després Policia Nacional, una vegada sobrepassats determinats llindars d'envergadura urbana. Aquesta, a falta d'una comissaria pròpia, continua en seus provisionals, ara en l'antic edifici de correus; més sort tindrà la Policia Local que s'instal·larà en l'antic quarter de la benemèrita.

L'Ajuntament ha estat al llarg dels temps la instància més important a l'hora de prestar béns i serveis a la localitat. Tant directament com indirecta, l'Administració local és competent legalment o li competeixen en la pràctica els assumptes relacionats amb el benestar més immediat dels ciutadans. Amb els segles el Consell, gestionat segons el model municipal de la ciutat de València (Gil, 2008), mantenia rendes del lloguer

de béns ja assignats en la carta de poblament. Que van ser reconvertides després, amb la construcció de l'Estat liberal, en contribucions fiscals els ingressos de les quals són utilitzats a través de la política per a procurar la prosperitat del veïnat. Ja ho observa així el cronista M. de Viciana (1564) quan subratlla que els serveis que oferia la *universitat* eren relativament nombrosos i eficients, els portaven els regidors amb honradesa, bona gestió i diligència[35].

El vell ajuntament (1791-97, 560 m^2) va ser la plasmació arquitectònica del llarg procés d'ordenació administrativa municipal, entre les fites constitutives de la qual apareix la disposició (1719) segons la qual Ca la Vila s'organitzava amb dos alcaldes majors, sis regidors, un agutzil major i una assemblea de 26 veïns. El consistori donava resposta gradualment a les necessitats d'un poble que creixia en població, superfície i drets i guaitava expectant els distints avanços tecnològics (agrícola, industrial, transports, energia…). L'adquisició d'una bomba contra incendis (1863) va ser coetània a la disposició de serenos repartits pels cinc districtes de la ciutat, alhora que arribava el telèfon (1889) i el telègraf (1913), aquest especialment agraït pels comerciants, aquell tardaner (1970) a ser directe. Simultànies (1898) van ser la introducció de la llum elèctrica, feta possible per la Cía. Ricart, i la xarxa d'aigua potable, i encara que la Guàrdia Municipal es va crear prompte (1853), es retardà la seua reorganització com a Guàrdia Urbana (1893) amb un cap i 4 guàrdies, en tant que la Rural es dotà el 1899 associada a la Comunitat de Llauradors. També ara (1896) és traslladat el cementeri a la vinya de Ferreres a mitjan camí entre l'ermita i el poble, després del seu pelegrinatge pel Calvari (1816), i abans pels fossars de St. Miquel i St. Blai-Sta. Bàrbera, aquest últim el primer cementeri de la vila enganxat al Barranquet i a l'hospital. Per a oferir respostes socioeconòmiques, el consistori recorre a la imposició sobre béns que, de vegades, serveixen a més per a oferir treballs tipus *jornal de vila*. Així va succeir, per exemple, quan per a evitar l'entrada fraudulenta en la ciutat dels productes gravats per l'impost de consums, durant el període 1900-1920 es va organitzar el controvertit[36] servei i cos de *Consumeros* (Safont, 1949) integrat sobretot per ancians pobres i aturats que vigilaven, dins de garites construïdes a l'efecte, les principals entrades i eixides del poble.

Com a organisme vital, l'Ajuntament ha reflectit les diferents conjuntures polítiques i s'ha adaptat a les circumstàncies dels diversos cicles socioeconòmics, tot i exercint sovint de prisma, transmissor i catalitzador local. Així ho van entendre els regidors de mitjan segle XX quan impregnats d'una nova sensibilitat cap a les localitzacions centrals (accessibilitat, amplitud, ostentació de la dignitat institucional…), i enlluernats pel *desarrollismo* (enderrocament de patrimoni vist com a rèmora, verticalitat

35. - "acostumbra la villa pagar por sus vezinos la carga del real de la sal, servicios de cortes y otros que se offrescen a los reyes. Y en los derechos pertenescientes a la villa, son muy poquitos los que pagan los vezinos, porque la universidad siempre procura el alivio y exhoneración… pues ver la solicitud que los regidores ponen en la provisión de los trigos para la comunidad, es cierto de alabar, porque en cada un año al tiempo de la cosecha, temprano y presto, compran todo el trigo que han menester. Y después quando lo venden a los del pueblo, sin cargar más de lo que costó, le pueden dar y dan más barato que en ninguna otra villa… y para guardar los propios y rentas, y que sea bien governada, tienen hecho un estatuto, con el qual está proveído que qualquier hombre que en el año próximo pasado huviere administrado dineros de la universidad, lo que quedan deviendo lo haya de pagar de contado dentro de un año después de fenescida su administración, donde no, que sus bienes sean vendidos públicamente… este estatuto juran los regidores en cada año, so pena que si no cumplieren a la letra, que no puedan ayuntar en la sala de cabildo los consegeros para hazer nueva elección. Y porque siempre se ha guardado rigurosamente, los regidores no esperan la fin de la jornada sino que seis meses antes averiguan las cuentas. Y en esto no vale ruego de pariente ni amigo. Y el regidor que mejor la provee y haze es habido por más virtuoso. Y de esta manera la universidad se sustenta y acrescienta en sus propios y rentas".

36. AHMV Consums. L'organització de consum estava desenvolupada. Hi havia fidels de portal, burots de camins, aforadors, vigilants, recaptadors… El 1901 hi ha una acusació de frau en consums que va implicar el regidor Eixea, any en què el burot de Burriana es trasllada just a la séquia Major, en part, per a una millor vigilància. Posteriorment (1903) es construeixen garites en l'hort de St. Miquel, c/ Artana i c/ Estació, com també 7 caselles de burots de consums (1909) en la línia del tramvia Onda-Burriana. Cal assenyalar que el cronista P. Martín va ser fidel de portal fins al 1912 i que els enderrocaments (1920) de totes les garites serviren de runes per a la construcció de les escoles de pàrvuls del Barranquet o *dels cagons*. El 1908 es van produir importants disturbis en la ciutat en els quals es cridava "fuera los consumos, abajo la Guardia Civil".

edificatòria...) aprovaren la nova *plaza del Generalísimo*. La construcció del nou ajuntament (1963-1970)[37], la necessitat del qual ja era sentida per la corporació el 1930, va implicar l'enderrocament de l'anterior i l'incomprensible trocejament de la plaça medieval porticada que a pesar de l'amputació va ser declarada Monument Històric i Artístic (7-12-1973) amb el nom de *Plaza de D. Jaime el Conquistador*. També l'aleshores convent de les dominiques va ser derruït, el solar resultant en forma de quadrilàter trapezoïdal acollí la nova plaça en la qual una font central i després (1974) l'incomplet monument al rei Jaume I van ser components embellidors. Començada a endegar des del 1956, la plaça dedicada al Caudillo va obrir una nova centralitat en el cor històric de la ciutat, i amb ella un escenari per a la identificació, les relacions i el desenvolupament del sector terciari, però el preu va ser molt elevat: una fisonomia disharmònica amb l'entorn que va espedaçar el disseny hipodàmic de la vila, tot i enderrocant dos dels edificis més singulars d'una ciutat amb escàs patrimoni monumental arquitectònic i que aleshores complia 750 anys.

Els consistoris han aplicat polítiques de concentració d'equipaments no tan sols en els barris sinó en determinats punts de la ciutat, entenent que les economies d'aglomeració beneficien els consumidors. Així, les illes concentradores de serveis han sigut una política territorial a l'ús. Des de l'educativa central (1970), dirigida per l'Institut, fins a la d'assistència social de la Bòvila (1995), passant per l'esportiva de les piscines cobertes (1992) o de Miralcamp (1999) amb Centre de Tecnificació Esportiva inclòs, aquests districtes de serveis de vegades anomenats *ciutats*, distribueixen les demandes assumint el principi de la qualitat des de la quantitat. La consecució de la democràcia municipal (1979) i en major o menor grau el consens, van servir per a concebre uns consistoris —presidits pels alcaldes B. Carceller, E. Ayet, M. Vilanova, J. J. Rubert— les polítiques dels quals es van orientar majoritàriament a aconseguir i gestionar dotacions d'infraestructures i equipaments per a la ciutat, acostant-les als barris, i a procurar l'increment en els nivells i qualitat de vida dels ciutadans. Sobretot perquè en el trànsit d'una ciutat tarongera a una altra ceràmica, el desenvolupament de serveis personals i col·lectius no va acompanyar els forts creixements demogràfics i econòmics. Avanç que no haguera estat possible sense el marc constitucional de l'Estat autonòmic que va ser peça clau en la multiplicació i descentralització dels serveis públics que Vila-real va rebre per difusió de jerarquies i contigüitat, per a configurar-se com una de les grans ciutats (quadre 9) del País Valencià.

Les oficines bancàries són els punts neuràlgics dels serveis financers; com els balanços de les entitats, el pols econòmic del municipi. A més de l'arrelada Caixa Rural Catòlica Agrària (1919) —casino (1957), torre i oficina central (1968) casa social...—, alguns bancs espanyols (Hispano-Americano, 1924) van arribar prompte, com també abans de la Guerra Civil ho feren el del Comerç, l'Espanyol de Crèdit, la Caixa Postal i el de València. La fallida de la Caixa d'Estalvis de Vila-real (1911), amb el seu formidable edifici (1933), va ser assumida (1941) per la Caixa d'Estalvis de València, que va precedir la nombrosa arribada de bancs a partir del 1967 atrets pel negoci taronger. Els processos de liberalitzacions (1974) i fusions/absorcions (1990) en el sector, Bancaixa és un exemple del segon, han produït respectivament creixement d'entitats i reducció de les sucursals la presència de les quals en la ciutat és indicador de centralitats en obeir el seu desplegament al principi de: *people bank where they shop or where they work*. El districte financer de la vila està i se densifica en l'eix Major —carrer i plaça—, si bé la forta capacitat d'adinerar dels sectors econòmics locals ha difós sucursals pels barris, especialment en l'avinguda de Francesc Tàrrega. Aquestes, a més del seu servei originari de captar i prestar diners, s'han convertit en administradores financeres i contables de les economies domèstiques. Un comportament espacial semblant segueix el sector d'assegurances la captació de clients i prestació de serveis del qual l'obliga a la difusió de punts d'oferta.

37. L'edifici d'estil racionalista, amb domini de les línies verticals i horitzontals i grans finestrals envidriats, presenta absència d'elements decoratius i una pronau tetràstila en el seu accés principal, senyal inequívoc del llenguatge neoclàssic que tant agradava al franquisme. La commemoració del 700 aniversari de la Carta Pobla i la necessitat d'embellir la ciutat van portar a la corporació, entre altres iniciatives (urbanització del Calvari,…) a la convocatòria (1972) d'un concurs nacional per a construir un conjunt escultòric en honor al rei Jaume I. Resolt aquest a favor de V. Llorens per 1,8 M/ptes., el projecte constava d'un conjunt monumental articulat compost, d'una banda, per un pòrtic columnari que en la part de la plaça medieval concebia una interessant transició amb la reconstrucció d'arcs i la creació d'espais multiusos i, d'una altra, per la mateixa escultura del rei que s'alçava imponent sobre un elevadíssim respatller. Al final, en la seua inauguració(1974) només es va erigir l'escultura i no s'acabà mai tot el conjunt monumental. La decisió de construir un aparcament subterrani en la plaça Major va implicar el trasllat (2006) sobrevingut del monument a Jaume I i una reformulació urbanística en superfície (2008) en la qual es va prescindir, com a mínim, de la història i geografia locals. Ca la Vila, amb un pressupost de 49,1 M/€ (2008), és la segona empresa de la ciutat en nombre de treballadors (554), les despeses de personal representen el 36% del pressupost i les inversions reals el 29%. En l'apartat d'ingressos, l'IBI de naturalesa urbana és la principal (12,8 M/€) font d'ingressos, seguits de les aportacions de l'Estat (8,7 M/€) i els impostos sobre construccions (3,9 M/€), està en un segon escaló l'impost sobre vehicles (2,6) i l'IAE (2,1 M/€).



L'enderrocament de l'antiga casa consistorial trencà la plaça medieval i obrí la del Generalísimo, després Major



Quadre 9. Dotació d'equipaments de serveis col·lectius (2008)

	Equipaments públics col·lectius
1	Edifici Correus
2	Guarderies infantils
1	Oficina de Turisme
2	Piscines, una coberta
1	Hospital de districte la Plana
1	Centre d'especialitats sanitàries
1	Oficines de l'Agència Estatal Tributària
1	Centres d'educació especial específica
1	Agència de la Tresoreria Estatal de la Seguretat Social
6	Partit judicial (núm. Jutjats). Palau de Justícia
1	Oficina del SERVEF
1	Camp esportiu de base
1	Centre Capacitació Agrària GV
1	Oficines PROP GV
14	Centres escolars CEIP
3	Centres de salut
4	IES públics i concertats
1	Viver d'Empreses/Cambra de Comerç
1	Organitzacions empresarials
1	Escola Oficial d'Idiomes
1	Universitats —UNED—
1	Centre de Tecnificació Esportiva
1	Conservatori de Música
1	Comissaria de Policia Nacional
1	Inspecció Tècnica Vehicles
1	Hospital Psiquiàtric de Dia
1	Residència geriàtrica comarcal GV
1	Centre comarcal disminuïts psíquics i físics
1	Centre de Dia disminuïts
1	Centre de Conservació de Carreteres de l'Estat
1	Servei psicopedagògic escolar
2	Registre de la Propietat
3	Pavelló poliesportiu
1	Mercat Municipal
1	Biblioteca Central
2	Auditori-Teatre
2	Aparcaments subterranis
1	Estadi municipal de futbol
2	Museus
1	Estació ferrocarril RENFE/ADIF
1	Trinquet
1	Arxiu Històric
1	Ecoparc
2	Casal de Festes
1	Ciutat Esportiva de futbol
1	Centre/plataforma logística RENFE/ADIF
1	Centre escolar privat

Residencialisme estiuenc, oci i turisme

L'ermita de la Mare de Déu de Gràcia i les mateixes finques tarongeres més o menys pròximes a la ciutat i l'Estació eren les àrees de recreació —masets al secà: de B. Beltrán, del Lloro, de Latorre..., alqueries a l'horta: de Bou, de Medrano...— més visitades d'un municipi que (1889) *merece visitarse detenidamente*[38]. En efecte, la realització d'obres (1874) en l'ermita per a habilitar habitacions vacacionals o la cessió (1903) de la séquia Vella del molí amb *destino a paseo para veraneantes,* demostren el seu ús primerenc com a lloc d'esbargiment durant l'estiu. Desig que alguns terratinents com J. Polo de Bernabé satisfeien en la seua alqueria en reformar-la (1862) com a residència estiuenca, finalitat que va compartir amb V. Puchol en construir aquest la seua flamant alqueria (1901) i hort incomprensiblement no reconvertit en jardí amb l'expansió de la ciutat dels anys 1980.

El primer terç del segle XX va ser important en projectes d'oci, casino (1910) que imitava el de l'Exposició Regional Valenciana inclòs. Les mirades exteriors apunten al valor patrimonial monumental i natural com a atractius. Així E. Tormo (1927) indica que "la capilla de S. Pascual es acaso el primer monumento del barroco valenciano en orden de tiempo y mérito y que la iglesia arciprestal es el mayor templo de la provincia con 6 tablas interesantísimas de P. de Sancto Leocadio", mentre que J. Tuixans[39] (1930) assenyalava que "Villarreal de la Plana tiene una estación veraniega de primer orden: pinada, fuente y río... tradiciones y recuerdos históricos dignos de narrarse a quien pare atenciones a sus alegres habitantes siempre hospitalarios y de sentimientos levíticos". La intensificació d'estiuejants en l'ermita i el seu entorn

38. Gil Ballester, F. (1889), *Guía oficial de Castellón y su provincia*, Imp. Soto, Castelló, 209 p.

39. Joaquín Tuixans (1930), "Villarreal Monumental. Pro turismo", programa de festes. Aquest acadèmic de la Reial Acadèmia de la Història la caracteritzava així: "fecundizados sus campos por las linfas cristalinas del río Mijares... que contribuyen a criar esta alfombra esmeralda siempre verdinegra de sus hermosos naranjales esmaltados por el oro de sus frutos...mercado bien surtido, automóviles de alquiler, fondas y pensiones recomendables".

—Termet, camí del Molí Paquero...— fa sentir la necessitat embellir-la[40], millorar-la mediambientalment i dotar-la de serveis. Però és de nou el comerç de taronges, un dels puntals de l'economia local i valenciana entre 1880-1980, al qual s'acudeix sol·licitant-li ajuda per a la promoció turística. El delegat del Patronat Nacional de Turisme per al país de València, marqués de Laconiz, insta (1930)[41] l'Ajuntament perquè en les caixes de taronges destinades a l'exportació des de la ciutat es retolen les marques turístiques "Visitad España, visitad Levante".

Potser si s'haguera realitzat el projecte (1932) de l'arquitecte P. Cendoya a l'ermita, l'estructura urbana i el model de ciutat seria diferent. Sota el lema "Mucho aire y mucho sol" es va concebre un complex de base esportiva basat en components residencials i amb clares al·lusions a desenvolupar una ciutat de l'oci. L'objectiu era valoritzar les condicions naturals del lloc i fer sorgir una obra útil que responguera a la demostrada potencialitat de la vila. Calia superar l'àmbit reduït i rudimentari del Termet i constituir un important nucli d'atracció que amb vocació d'inversió productiva subministrara a més ingressos al municipi. Amb la forma aproximada d'una ciutat-jardí s'estructurava en tres mòduls, el primer i principal era esportiu (amb estadi de gran capacitat, pista d'atletisme i futbol; pistes poliesportives en els seus accessos exteriors), se situaria en la part alta i ocuparia bona part del Pinar. A ell s'afegien dos mòduls més, un residencial (cases, mercat, galeria comercial) i un altre turístic (hotel, restaurant, piscina, platja fluvial amb accessos). Amb reminiscències a l'estadi de Montjuïc en el primer mòdul, el projecte no va tenir a penes recorregut per la nit dels temps que significà la Guerra Civil, però sí que queden algunes construccions testimoni com l'alberg i l'escalinata.

L'aposta decidida pel turisme des dels governs franquistes durant el període 1960-1975 va passar quasi desapercebuda en la ciutat en no tenir recursos turístics convencionals. No obstant això, el paratge del Termet va continuar sent objecte de desig[42], sobretot residencial, a partir dels tradicionals masets que ara es dispersen i densifiquen pel seu entorn, però també com a recinte recreatiu i d'acampament. Uns *Apuntes para una guía turística de Villarreal* (Doñate, 1962)[43], un esbós on les referències al sector serveis són pràcticament inexistents, indicaven una certa inquietud per connectar amb l'efervescència turística d'aleshores. En aquests anys es crea la urbanització Los Angeles*, con todos los servicios que permite la comodidad deseada* i venuda sota la

40. AHMV. Ermita. Govern. Algunes notes per a contrastar la idea: davant de les deficiències en les estades d'estiuejants s'exigirà certificat mèdic i s'obrirà un registre de famílies admeses, també apareixen queixes dels residents temporals pel mal estat dels llavadors (1902); es fa entrega de la font amb escultura (1920); i es planten per les escoles 3.000 pins en la festa de l'arbre (6-2-1924); s'obri una caseta de banys i un quiosc per a venda de refrescos, no així d'alcohol que queda prohibit (1930). S'entén que cal embellir l'entorn, corregir l'abandó d'hostatgeria i ermita i amb aquesta finalitat es proposen la construcció de xalets per a estiuejants, la urbanització i l'eixample del camí de l'ermita i que s'acabe com més prompte millor l'escalinata que es construeix amb obrers en desocupació (1932).

41. AHMV Circular de 25-11-1930: "Pido colaboración en una obra verdaderamente nacional y brindo al Alcalde Constitucional para que con su autoridad e influencia indiscutidas se digne apadrinar y transmitir a los exportadores y centros naranjeros locales, que pasean por todo el mundo los prestigios paradisiacos de esta tierra, pomos de oro, milagros de color, de sabor y de aroma, la idea de estampar en las cajas de naranjas propaganda en varios *idiomas con las divisas "Visitad España" y "Visitad* Levante". Todo ello movido por el patriótico deseo de contribuir a promover y encauzar hacia nuestra Nación el turismo mundial".

42. AHMV Govern. Diversos. Falange (FET y las JONS) va projectar la construcció (1954) del campament Serra d'Espadà, alhora la plantació de 1.000 pins, feta realitat (1956) aquesta vegada amb 2.000 pins; l'administrador de l'ermita va proposar (1953): cedir gratuïtament a particulars terrenys enclavats en el Termet per a construir xalets d'acord amb el pla aprovat de 14-2-1953; són anys no només per a la instal·lació de *merenderos* i l'arribada periòdica del servei d'autobusos de la Hispano Fuente en Segures (1953), sinó també per a establir un bar-restaurant (1959) alhora que continuar amb la construcció (1960) d'habitatges en l'interior del molí. I per descomptat de fer realitat una vella aspiració, la construcció d'una piscina el projecte de la qual arrancà el 1962, va requerir rebaixos i esplanació de vessants(1964) i s'entregà oficialment el 8-10-1969.

43. DM (6-9-1962), Doñate, J.M. L'autor classifica el Termet com *idílico paraje* i assenyala que la ribera del Millars s'ha convertit en *codiciado lugar de veraneo.*



El projecte "Mucho aire y mucho sol" haguera canviat la fesonomia i funcions terciàries, així com part del paisatge del Termet i l'Ermita.

propaganda (1967): *invierta con acierto en aquello que pueda disfrutar.* Publicitada també a València, la urbanització volia imitar les promocions fetes en pobles balnearis del riu Palància. Molt més important a efectes de turisme va ser la creació (1971) del Centro de Iniciativas y Turismo de Vila-real —CITV—[44] (Obiol, 2005) que des del costat de l'oferta va realitzar inventaris de recursos i crea pautes promocionals de la ciutat. En el context del projecte d'eixamplament i millora de l'avinguda de l'Ermita (1972-1973), i d'urbanització del Termet, quan progressivament els masets anaren convertint-se en xalets, s'esbossa la construcció d'un "Centro Turístico en Villarreal de los Infantes" a l'empara de la Comissaria Nacional de Turisme i en el qual es contemplava la construcció d'un hotel o un parador de turisme bé en l'edifici de l'ermita o *ex novo* dins del Pinar i que compensaria una debilitat hotelera crònica (projecte d'*hôtel* de J. Melis (1916) en el carrer Tàrrega, Hotel España 1935…) només matisada per l'hotel-residencia Cristal (1971, 3★, 15 habitacions). La inestabilitat de la reforma política va paralitzar els projectes, si bé l'ideari del CITV entrà en l'engranatge administratiu de la primera corporació democràtica i quallà en el disseny d'unes *festes populars* que van recollir part de les seues iniciatives de reprendre tradicions locals (la xulla, el bou per la vila…).

El ja esmentat PACV (2001) informa de 6 establiments hotelers, amb 158 habitacions i 296 places, a més de 65 restaurants amb 4.960 places més 12 cafeteries, unes dades objectives que s'acompanyen d'altres aproximades: 64.824 pernoctacions, 5,86 €/despesa turística/dia, 0,5 Milions/compradors/any, 100.000 devots/any en la basílica de St. Pasqual. En tot cas, només recentment (2005), amb l'increment (2002) del parc hoteler associat al grup Marina d'Or —2 nous hotels: 1 de 4★, 1 de 3★—, la revalorització iconogràfica de St. Pasqual i sobretot la internacionalització empresarial i futbolística del topònim *Villarreal,* l'Administració pública local ha tornat a tenir mirada turística i quasi més per emulació i imperatiu autonòmic que per convicció. Amb prou visitants, estimats en 4.192/dia (2000) i escassos turistes —la Tourist Info local oberta (2006) en la casa natalícia de F. Tàrrega els xifra en 2.966/any (2007)—, la ciutat comença a fer el primer balbuceig en el complex camí del turisme. A això pareix apuntar, el fet de ser subseu de la VII exposició autonòmica (2008-2009) "La Llum de les Imatges", un certamen que, basant-se en recopilacions d'art sacre, pretén restaurar (església Major) i dinamitzar patrimoni arquitectònic religiós, embellir accessos i augmentar visitants. Com també la declaració (2007) de la Setmana Santa i del Festival Internacional de Teatre al Carrer com a festes d'interés turístic. En conjunt, un camp el del turisme on encara compta més el desig que la realitat.

44. Obiol, 2005. Veure "El turismo en Vila-real I", *Cadafal* (2005). L'ordenança tipus del Ministeri d'Informació i Turisme (3-7-1966) sobre foment del turisme establia la possibilitat de construir els Centros de Iniciativas y Turismo-CIT- com a instàncies per a l'orientació i ordenació turística. El de Vila-real va elaborar l'estudi *El turismo en Vila-real* un informe d'interés en el qual s'apuntaven iniciatives (cultura, educació, festes...) per a avançar en un model de ciutat que també incloguera l'oci i el turisme.
L'oportunitat del Centro Turístico es raonava perquè la ciutat era "nudo de comunicaciones, de destacada importancia, con 40.000 habitantes y la belleza del parque del Termet, bosque de pinos en medio de los campos de naranjos y bordeado por el río Mijares". La Comissaria de Turisme (1974) adduïa que les fórmules de construcció del parador podien ser del tipus nacional, col·laborador o inclús construir-lo la iniciativa privada i que per això no era necessari que el municipi fóra declarat Centre d'Interés Turístic Nacional. L'Ajuntament per a reforçar el projecte volia rebre ajudes per a "la reconstrucción y reparación de la calzada romana que va desde el puente de Sta. Quiteria a El Termet por el borde del río Mijares" i assegurava que avançava en dotacions esportives complementàries ja que "está realizando, anualmente, una serie respetable de inversiones, entre ellas 4 pistas de tenis y pista polideportiva con frontón". Posteriorment (1977) el consistori realitza una "Memoria para el acondicionamiento de la zona turística del Ermitorio de la V. de Gracia", dirigida al govern en la qual indica que "está realizando promoción de la finca de su propiedad de 141.162 m^2 ante la afluencia constante de visitantes de la comarca y regiones catalana y valenciana" i en la qual sol·licita entrar en el Pla de subvencions per a la promoció turística.


©2010 Google - Imágenes ©2010 Terra Metrics, Datos de mapa ©2010 Tele Atlas

Cartografia

Antoni Querol Gómez. UNED. Tortosa
Vicent Ortells Chabrera. Universitat Jaume I
Raquel Martí Castillo. Ajuntament de Vila-real

El medi natural

El paral·lel 40º nord i el meridià 0º, o de Greenwich, són les coordenades principals que defineixen la situació geogràfica del terme municipal. En plena plana quaternària del Millars, obert i amb comunicació franca en totes direccions, el municipi actual ocupa 55,1 km² amb els límits naturals del riu Millars al nord i del riu Sec de Betxí al sud. Els camins de la Ratlla d'Onda i el de les Voltes a les Alqueries conformen la resta de límits amb els municipis veïns.

A l'esquerra: imatge aèria del terme de Vila-real. Font: Google Earth.

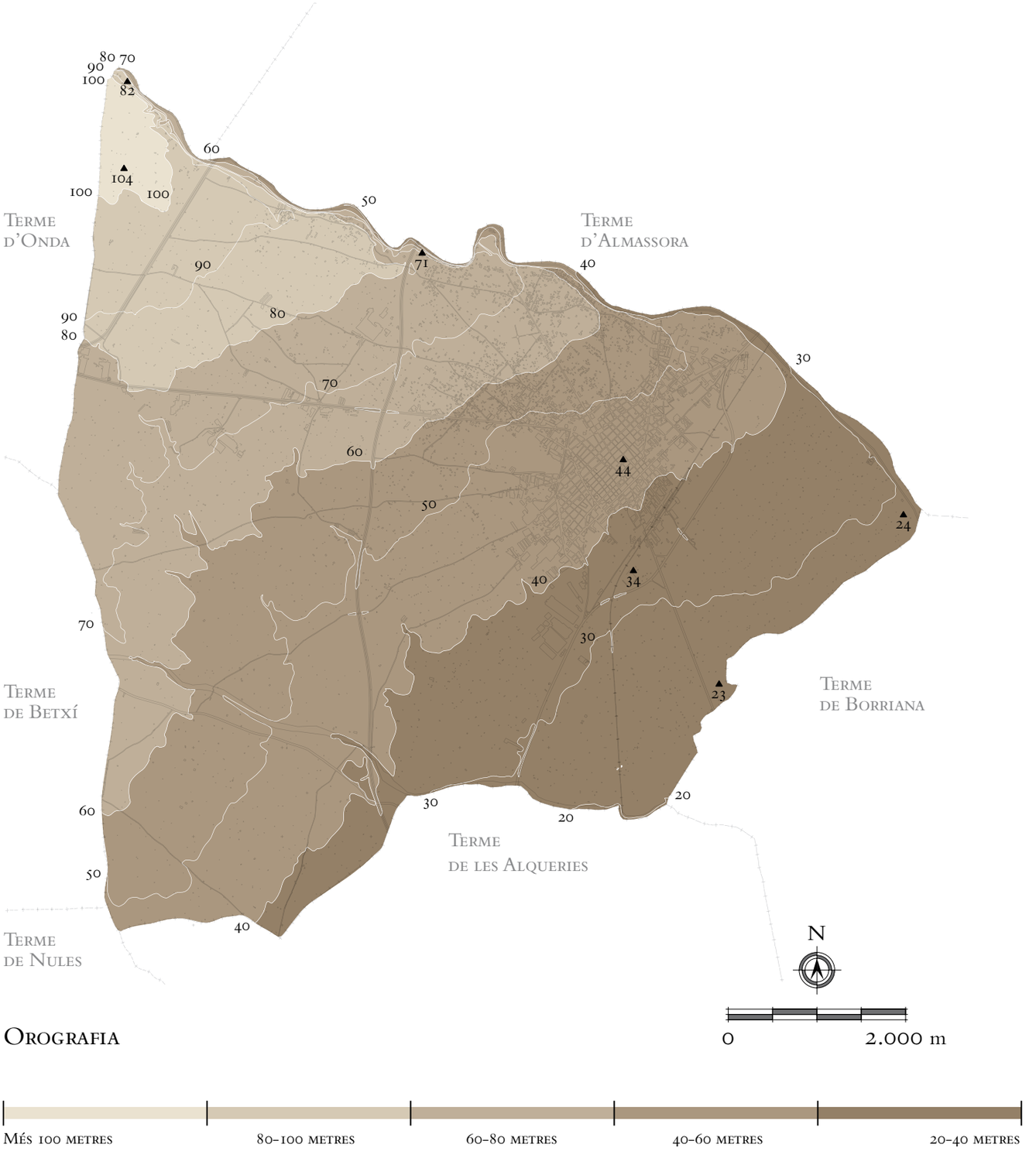
Vila-real s'assenta sobre terrenys recents, de l'Holocé i Plistocé, construïts en a penes deu mil anys en els quals el Millars, el riu Sec i nombrosos barrancs de diferent grandària han dipositat fèrtils al·luvions i solades que han desenvolupat excel·lents sòls agrícoles. La litologia la dominen les argiles, cobertes en algunes parts pròximes als barrancs per crostes calcàries o catifes arenoses, com en el Pla Redó. A prop dels rius es mescla amb l'argila algun cudolet, el tapàs ben conegut pels llauradors. En el llit de rius i barrancs apareixen els materials més nous, graves i còdols, junt amb les fines arenes. Sobre el rocam, els sòls varien des dels terrosos, és a dir, els rogencs propis de la Mediterrània calcària que entapissen el secà, fins als més sorrencs col·luvials de les zones baixes de l'horta (Amorós, 1985: 11). La geomorfologia és uniforme: una plana amb suau pendent, orientada de nord-oest a sud-est. Les altures de referència són els 104 metres en l'angle nord-occidental prop del riu Millars i els 20 metres del riu Sec en el límit amb les Alqueries. El centre de la vila es troba a 44 metres sobre el nivell de la mar. El riu Sec i els barrancs no arriben a trencar aquesta harmonia del relleu. En canvi, el Millars és un tall encaixat que volteja en meandres fins que es troba amb la rambla de la Vídua. Introdueix un paisatge singular amb farallons i balmes que cauen en picat fins al llit del riu.

El Millars guaita la mar a menys de deu quilòmetres però continua sent un riu vigorós amb ràpids i engolidors, tot i que està regulat en distints embassaments riu amunt i en tres assuts i un pantanet. El mòdul anual és de 15 m³/s en l'assut de Vila-real, però el control humà de les aigües modifica totalment el seu règim pluvionival mediterrani. El riu Sec de Betxí és el segon col·lector en importància per sota del metre cúbic per segon. Només porta aigua ocasional en els temporals de la tardor. En aquest sentit, el clima mediterrani temperat té episodis de pluges intenses de setembre a novembre i un segon màxim primaveral. L'hivern i l'estiu són escassos en pluges. El fred, excepcional, ens ve del centre d'Europa, enviat per potents anticiclons els mesos de gener i febrer. El calor més desagradable el porta el ponent, vent sec i calent. El llevant, humit i temperat, és un vent equinoccial, mentre que el vent del nord és fred i sec, el més temut en els mesos d'hivern. En tot cas, el clima és un dels valors més apreciats d'aquesta terra per als qui hem nascut ací, els qui han vingut de fora i els visitants temporals. El barranc de Ràtils, el dels Esbarzers i el barranc Roig són els principals del terme, envoltats i ocupats fins i tot per cultius. A penes suposen desnivell de tres metres en els trams on més s'encaixen i afloren aigua quan les pluges són abundants, normalment en les anomenades gotes fredes de la tardor. El Barranquet és el més conegut pels veïns, l'únic que creua part del nucli urbà, soterrat, però encara visible en l'avinguda del Cardenal Tarancón. En el tram final, el barranc de Pitoto, és on ocasionalment es produeixen inundacions. El nucli urbà és un dels més segurs del País Valencià enfront dels embats de l'aigua.

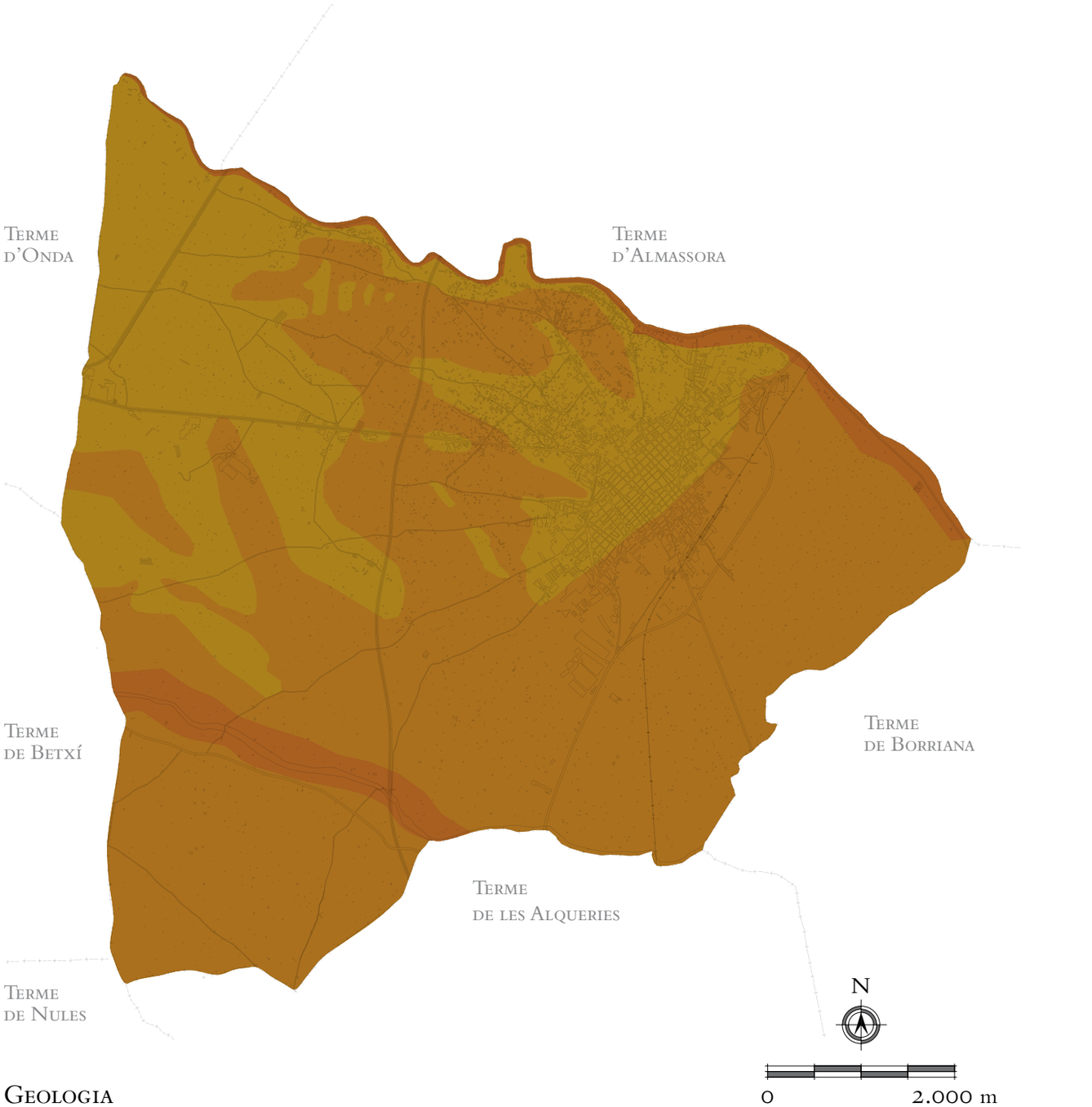
La vegetació natural de matollar i bosc mediterrani d'alzines ha desaparegut fa segles per l'ocupació humana i l'ús agrícola. Els retalls els trobem seguint els cursos fluvials. El Millars està fistonejat per un bosc de ribera o galeria amb espècies caducifòlies que creixen en altura: àlbers, salzes i bedolls que generen un paisatge cromàtic estacional en funció de la pèrdua i naixement de la fulla. Als barrancs, els acompanyen especialment els baladres i els esbarzers, que donen el nom a un d'aquests. Finalment, no podem oblidar el paratge del Termet que envolta el Millars i l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia, a mitjan camí entre espai natural i parc periurbà, on els pins pinyers han creat un indret molt apreciat pels ciutadans de Vila-real i els visitants.



Situació geogràfica



Font: Institut Cartogràfic Valencià. Elaboració pròpia



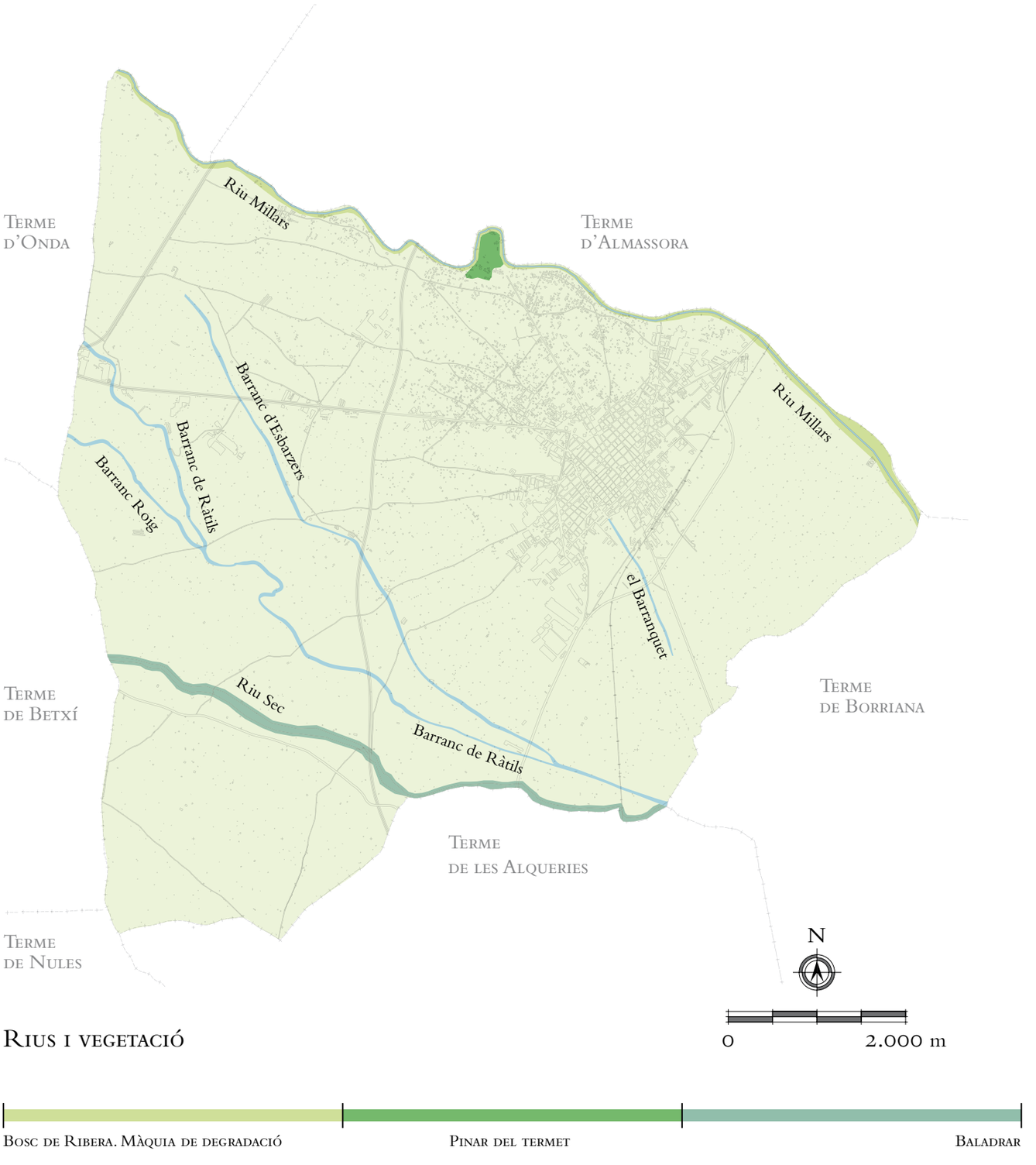
Geologia

Holocé
Dipòsits de rambla, còdols i terrasses

Plistocé Superior
Mantells d'arrossegall, argiles roges, crostes i còdols

Plistocé Inferior
Mantells al·luvials encrostats

Font: *Mapa Geológico Nacional* 1:50.000. Elaboració propia



Rius i vegetació

Bosc de Ribera. Màquia de degradació | Pinar del termet | Baladrar

Font: Institut Cartogràfic Valencià. Elaboració pròpia

Camins i partides

El terme municipal compta amb un bon nombre de camins rurals donada la intensa explotació agrícola i un parcel·lari minifundista, especialment en l'horta. L'estructura de la xarxa permet diferenciar dues zones que a grans trets coincideixen amb l'horta i el secà. En la primera, els camins formen una retícula en paral·lel a la mar, els sedenys. Des del primer, ja engolit pel nucli urbà, fins al quart o darrer. La malla, més o menys, la conformen els camins en direcció a la mar: Vora Riu, Sant Jordi, Na Boneta, la Mar, el Cedre, la Roqueta. Caminets i entradors completen un trencaclosques bastit al llarg de segles que, de moment, no ha tingut grans modificacions.

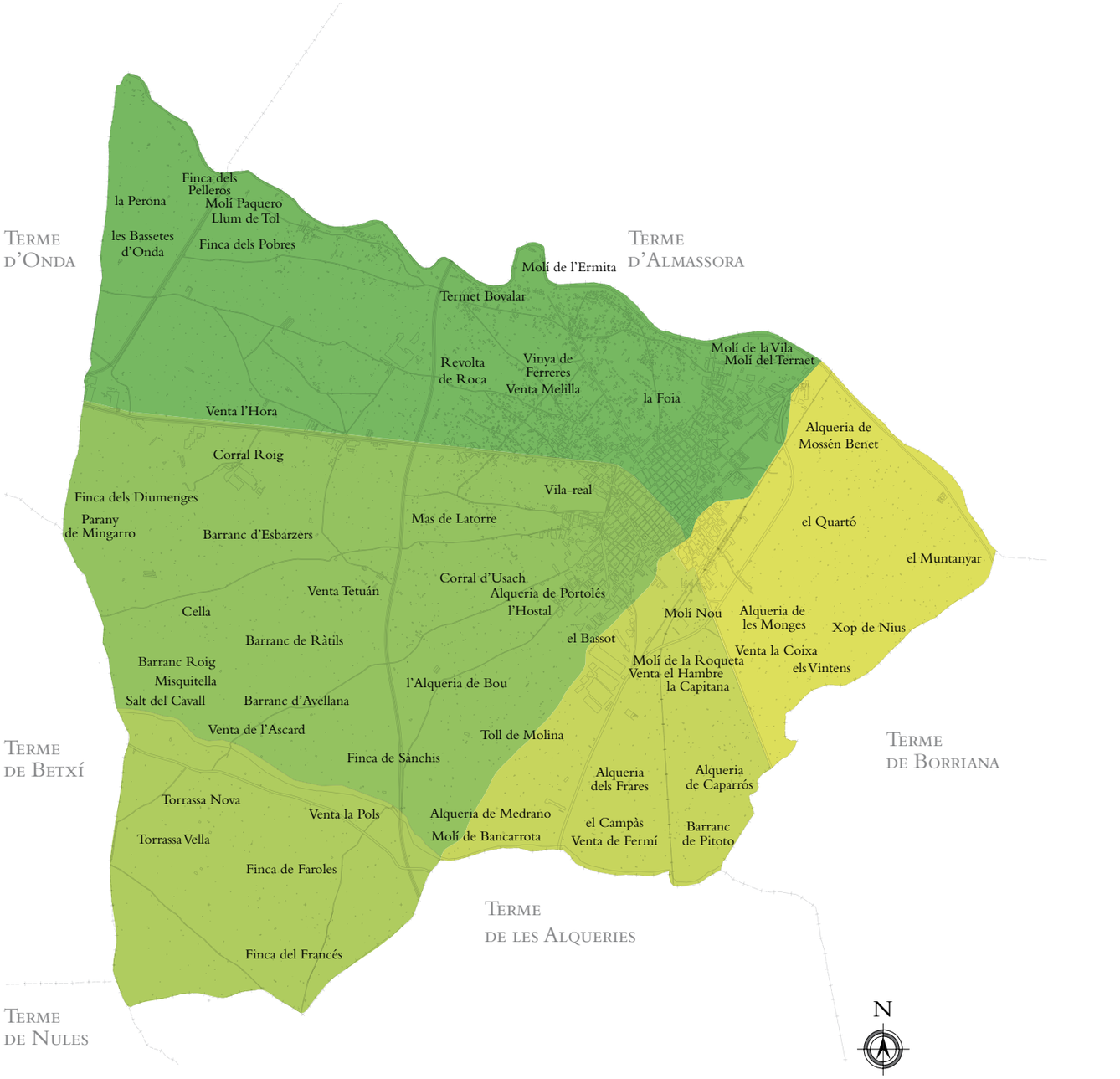
En el secà, la xarxa viària ve donada per la comunicació amb els pobles veïns estesos de llevant a ponent: Vora Riu del Madrigal, el camí Vell d'Onda, la Senda dels Pescadors, el camí de Miralcamp o de Vilancamp, de Betxí i d'Artana són els principals. Són com els dits d'una mà ben oberta. En forma el·líptica, com una ronda històrica, la carrerada dels Esbarzers trenca la xarxa radial perquè es creua amb tots els anteriors. Tot i això, el camí més antic de tots és el de la Carretera que cursa en direcció sud i possiblement hereta, en bona part, la comunicació romana de la Via Augusta. Els límits municipals acostumen a usar camins rurals, com ara el de la Ratlla d'Onda. En canvi, amb Borriana, la partió del terme té un rumb incert i tortuós seguint files i caminets. Les noves infraestructures viàries han modificat els camins rurals, en especial l'autopista AP-7, seguida a dues bandes per vies de servei, com el camí més recent, el Nou Sedeny del Madrigal al costat de la CV-10. Per últim, camins de segon ordre enllacen els anteriors, com el del Molí Bisbal, Fornets, Cuquello, Bellot, dels Frares i del Palmerar.

Les grans partides tradicionals, també les més conegudes, són Madrigal, Pinella i Pla Redó en el secà, i Cap de Terme (en l'actual municipi de les Alqueries), Carinyena i Solades en l'horta. Però tenim topònims que identifiquen zones concretes per alguna construcció, propietat o accident geogràfic (Obiol, 1987): la Torrassa, la Venta, Venta del Hambre, parany de Mingarro, barranc de Pitoto, barranc Roig, barranc dels Esbarzers, les Bassetes d'Onda, el Salt i el Muntanyar, entre d'altres.



Camins

Font: *Mapa Topográfico Nacional* 1:50.000, Obiol 1987, adaptat. Elaboració pròpia



Partides del Terme, alqueries, ventes i molins

Font: Obiol (1987), adaptat. Elaboració pròpia

El paisatge agrícola

La qualitat agronòmica dels sòls ha condicionat un intens aprofitament agrícola al llarg dels segles i, en especial, en les terres irrigades pel Millars. El paisatge de secà es va transformar més recentment arran de l'extracció de les aigües subterrànies que, de manera generalitzada, es va realitzar a principis del segle XX. Tot i que el cultiu de cítrics és el que domina quasi absolutament, el paisatge generat té una certa variació entre el secà i l'horta. En aquesta domina una forta divisió parcel·lària que condueix alhora a unitats de poblament temporal molt menudes, les alquerietes, més predominants que les grans casotes associades a explotacions extenses. Algunes de les alqueries més importants s'han incorporat al centre urbà: Polo, Puchol, Ramos... En el terme, en resten algunes d'importants (Benedito, López i Melchor, 1999), tot i que l'estat de conservació s'ha degenerat com l'evolució recent del cultiu.

El paisatge tradicional es conserva amb prou d'esforç: entrador, hortet, caseta, fila de reg i fruiters d'ombra, especialment figueres. Més recents són els paranys, sistema de caça temporal que ha ajudat els darrers anys a mantenir actives moltes petites explotacions agrícoles.

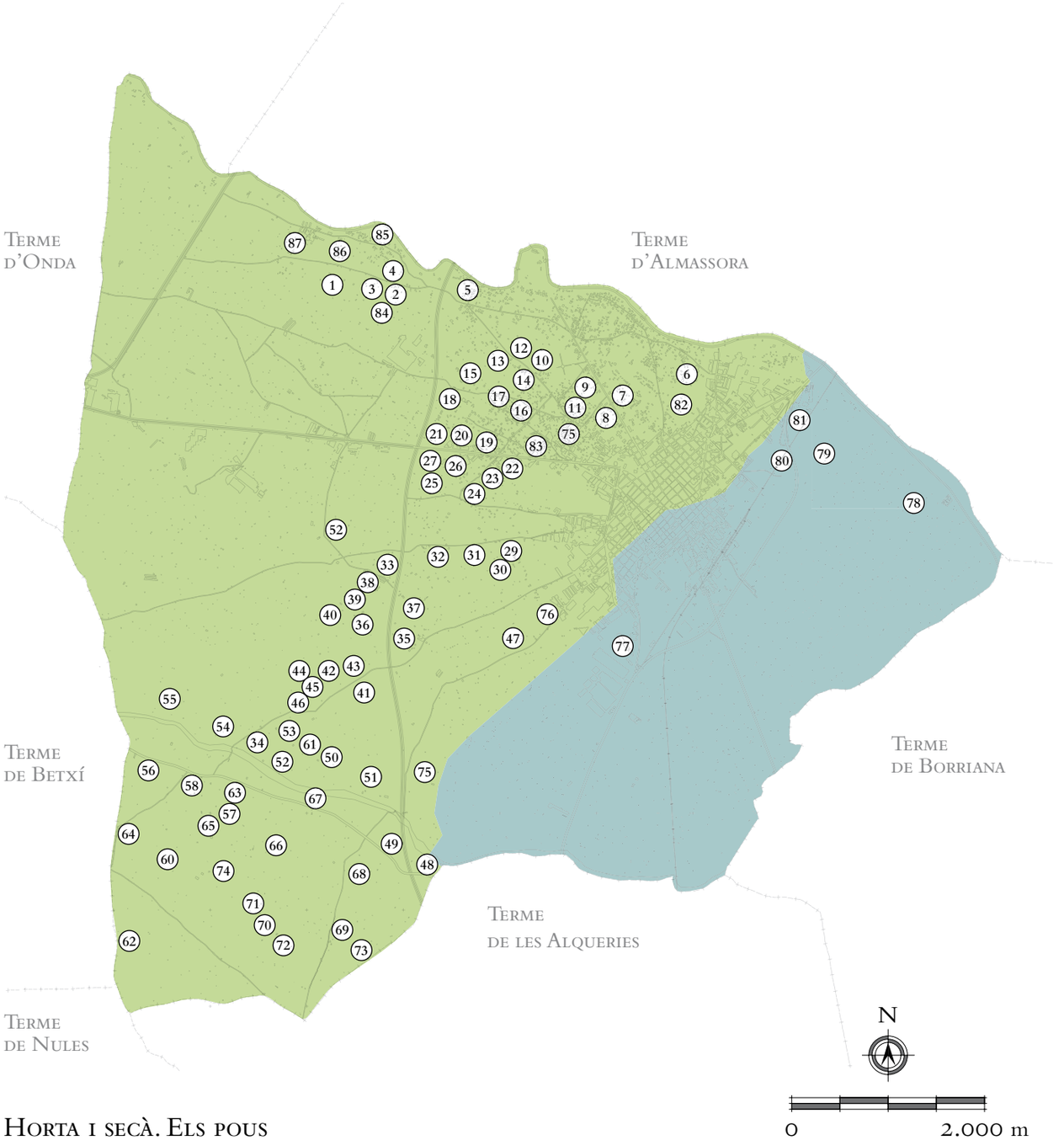
El sistema de reg del Millars es resol en una jerarquia de séquies, files, filetes i braços (Obiol, 1985). La séquia principal o Major, naix en l'assut de la Mare de Déu de Gràcia i transcorre en paral·lel al riu fins a efectuar un gir de 90º cap al sud en les proximitats de la unió del riu amb la rambla, on també naixen noves séquies menors: sequiola, sequieta i les files en direcció a la mar, des de la primera fins a la quinzena. Al sud del centre urbà la séquia Major es parteix en dues direccions, la de dalt o Jussana i la de baix o Sobirana, la més visible ja que corre paral·lela a la carretera N-340.

La transformació del secà està lligada a la construcció de sénies o pous per al reg, un total de 86 en el secà i 10 en l'horta (Amorós, 1985: 37). El primer, amb el significatiu nom d'Els Atrevits que veu la llum el 1898. Entre aquesta data i 1914 es perforen el 50% d'aquests. La segona etapa anirà del 1914 al 1932, amb 29 pous. Les crisis econòmiques, grip o guerra civil, paralitzen el procés transformador. Després del 1940, només 6 pous agrupats en societats entren en funcionament. Aquestes tenen normalment dos noms, l'oficial i el popular, associat majoritàriament a persones: Llorqueta, Barretes, Hilario, Plácido, Xispa, Fortuño... En els noms oficials, el domini és aclaparador per part del santoral, amb 33 sénies: Sant Pasqual, Sant Isidre, Verge del Pilar, Verge de Gràcia, Verge del Carme, Crist de l'Hospital, Crist de la Pietat. Altres es coneixen per la partida (la Torrassa, el Molló, Bellaguarda, Palmerar...), o simbolitzen en el nom l'esforç efectuat, certament excel·lent per als mitjans de l'època, com també el futur que s'espera: Mano a Mano, l'Esperança, l'Harmonia, la Pau, Igualtat, la Progressiva, la Llibertat, la Bienvenida, la Felicitat, el Porvenir, la Fortuna, el Progrés de l'Hortal, el Remei de les Solades, el Remei de les Trencades...

El paisatge del secà s'assembla prou al de l'horta, però amb una versió més moderna: reguers en lloc de files, pous amb figuera en lloc d'alqueries, camins més amplis i finques més grans i un poblament més intens, amb masets per tot arreu i l'efecte col·lateral de les fàbriques de ceràmica. També són habituals les manxetes per a l'aigua de consum humà, algun retaule devocional dins de capelletes i els ribassos de pedra seca, conglomerats arrancats als rocams per tal de transformar els horts.



Font: Comunitat de Regants. Elaboració pròpia



Horta i secà. Els pous

Superfície de reg (aigües del riu Millars) | Superfície de reg (aigües de pous)

1. St. Carles
2. St. Gil
3. El Molló
4. El Millars
5. Mare de Déu de Gràcia
5. Mare de Déu del Pilar
7. Madrigal (Atrevits)
8. José Català (Punxes)
9. Vila-real (Democràcia)
10. Foment Agr. Madrigal (Barretes)
11. Agric. Moderna (Paquero)
12. L'Esperança (Puntals)
13. St. Roc
14. Ajuntament
15. Mingarro
16. Mano a mano
17. St. Joan
18. La Manguera
19. La Pau
20. Mare de Déu de Lourdes
21. El Tibidabo
22. Bassa d'Insa
23. Crist de l'Hospital
24. Segura (Trinqueter)
25. El Polo
26. El Greco
27. St. Miquel
28. La Magdalena, terme de Betxí
29. El Millars
30. Mare de Déu del Carme
31. L'Ebre
32. Unió Agrícola (St. Cristòfol-Gedeón)
33. El Júcar
34. La Hidro Agrícola
35. El Progrés (Hortal)
36. La Purificació (Barsaga)
37. Foment de l'Agricultura (Sella)
38. St. Benet
39. Cor de Jesús
40. St. Pere
41. Masia del Palleter
42. L'Harmonia
43. Santa Cecília
44. Dualde
45. Unión Villarrealense
46. Bienvenida
47. Camí Carretera (Xispa)
48. Batalla
49. St. Isidre
50. St. Amat
51. El Porvenir
52. St. Gonçal
53. St. Cristòfol
54. El Naranjo
55. Saera
56. La Felicitat
57. Crist de la Pietat
58. St. Josep
59. Progreso Bechinense
60. Explotació Agrícola (Fortuño)
61. La Hidràulica
62. St. Antoni
63. St. Blai
64. La Torrassa
65. La Fortuna (Llorqueta)
66. El Coscollar
67. St. Jaume
68. La Igualtat
69. St. Pasqual
70. La Llibertat
71. El Centre
72. St. Doménec
73. Pont Delaves
74. Mussoles
75. St. Vicent i St. Pere (Sandín)
76. Garcia-Petit
77. Curt de Carinyena
78. Senda de St. Pere
79. Ajuntament
80. Remei de les Solades
81. La Rosaleda
82. Pou d'Amorós (Ajuntament)
83. Bassetes
84. Remei de les Trencaes, Santa Bàrbera
85. El Manantial
86. St. Sebastià
87. La Florida

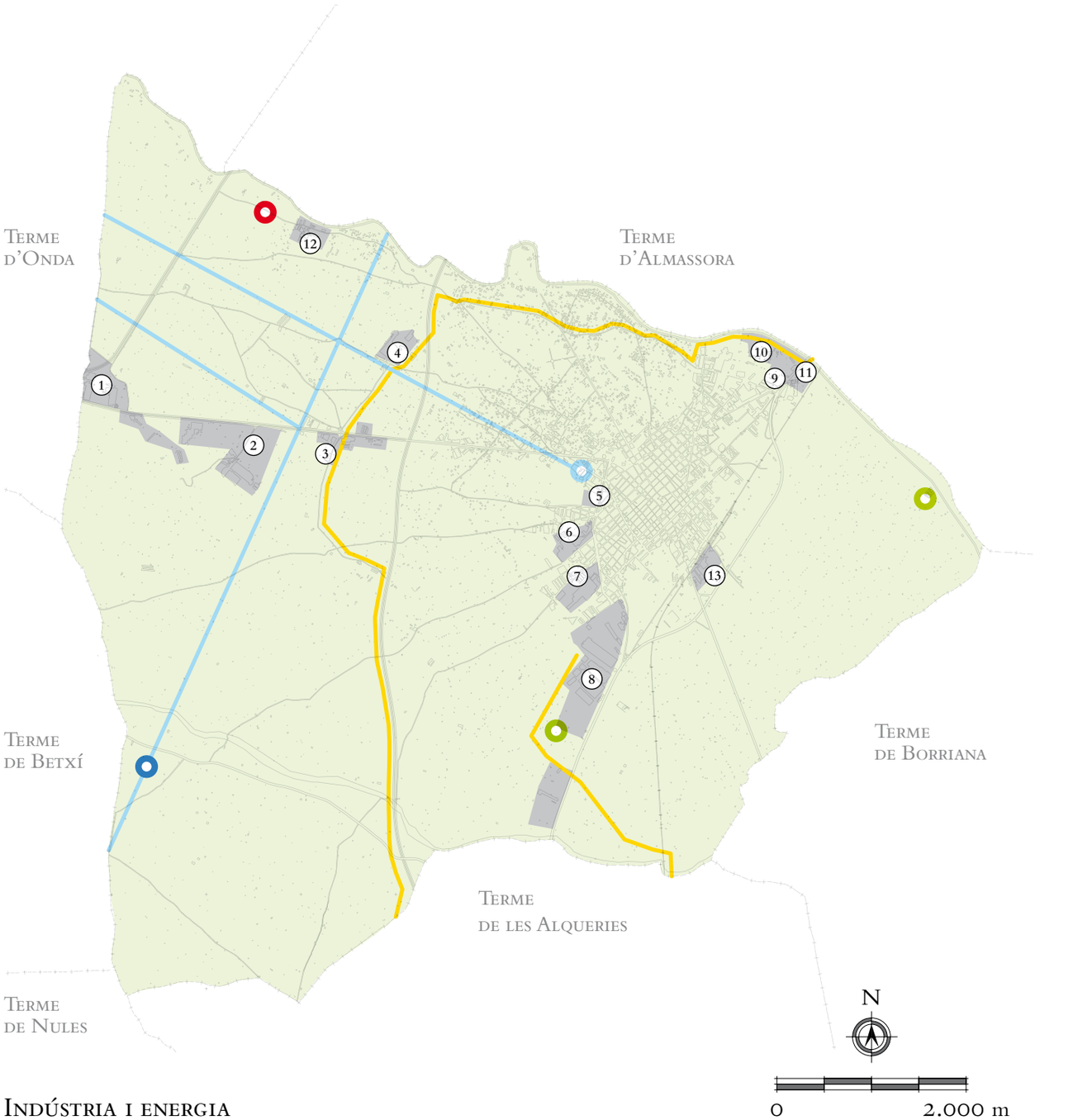
Font: Amorós (1985), adaptat. Elaboració pròpia

Les zones industrials

Vila-real és una ciutat industrial de la segona meitat del segle XX. Per tant, la major part d'indústries se situen en la perifèria i segueixen les vies de comunicació principals. Tot i amb això, la revolució industrial també arriba vinculada a la citricultura a principis del nou-cents. Les dues primeres zones industrials naixen al costat de les estacions ferroviàries, la de Renfe i la de la *Panderola*, a llevant i ponent del nucli urbà, i estan relacionades amb el cultiu i exportació de la taronja que necessita de caixetes de fusta, paper per a embolicar el preuat fruit i tallers de reparació de la maquinària. A més a més, cal afegir-hi l'única experiència històrica de transformació industrial en sucs portada endavant per la Citrònia, de la qual ens queda el testimoni de l'esvelt fumeral junt al parc del desaparegut trenet. Aquesta zona s'ha transformat absolutament en àrea residencial. Al costat de l'estació del tren resten alguns dels comerços citrícoles que carregaven en tren la seua producció camí d'Europa. Testimoni actual és el magatzem de Cabrera, però en foren molts altres que han estat reconvertits en establiments diversos. Alguns altres magatzems en actiu han buscat els camins d'eixida cap al secà o en polígons de municipis veïns.

L'agricultura també va suposar l'aparició de tallers i fàbriques de maquinària agrícola, com ara bombes d'aigua i especialment motocultors (Macaper, Truss, Solo...) que buscaren la proximitat dels usuaris en els camins que eixien de la ciutat cap al secà o l'horta. La maquinària ceràmica pot considerar-se hereva d'aquestes fàbriques històriques.

La tercera etapa és l'actual, iniciada a principis de la dècada dels seixanta, quan es funden les primeres fàbriques de ceràmica, Azuvi i Alaplana, en el sud-oest. Molt prompte es veuran envoltades de cases, precisament per l'efecte de creació de llocs de treball que suposaren. Avui estan en procés de reubicació fora del nucli urbà. El sector sud-occidental és el que té en l'actualitat major densitat industrial i possibilitats d'expansió. Una segona zona s'estén des del nucli urbà fins al riu Millars i l'antiga carretera N-340. Les dimensions de les indústries són menors i l'activitat més variada: envasos, molls i ballestes, auxiliar ceràmica... La carretera d'Onda és un gran eix industrial al voltant de la ceràmica. Fàbriques com Zirconio i Todagrés van ser construïdes envoltades d'horts en plena producció. La crisi citrícola ha fet que molts dels antics horts esperen ara un nou ús en aquestes partides antigament agrícoles.



Indústria i energia

Localització Industrial
Línia AT
Gasoducte
Central Hidroelèctrica
Depuradora
Horta solar
Subcentral elèctrica

1. Italcerámica
2. Esmalglass
3. Todagrés
4. Zirconio
5. Papelera Clariana
6. Alaplana
7. Azuvi
8. Porcelanosa Grupo
9. Roig Cerámica
10. Muelles y Ballestas Hispanoalemanas
11. J. i P. Balaguer
12. Productos Florida
13. Benjamín Beltrán

Font: Ajuntament de Vila-real, PGOU. Elaboració pròpia

Centres educatius

Vila-real compta amb tots els nivells en la seua oferta educativa: primària, secundària, especialitzada i universitària. Lògicament, els centres de primària són els més nombrosos i la seua distribució cobreix el nucli urbà i tots els barris. L'evolució i creixement demogràfic de la ciutat va fer aparéixer la major part de les escoles a partir de 1970. Algunes ja han desaparegut, com el Campanar, Cabrera (Heredia, 2004: 21) i la dels Pares Franciscans. Els centres degans actuals són el Cervantes, el Cedre, l'únic que conserva l'arquitectura original, la Huerta i Pius XII, reubicat a l'avinguda d'Europa. Després, vingueren en la dècada dels setanta i vuitanta, l'Escultor Ortells, Concepció Arenal, Bisbe Pont (Santa Sofia) i Carles Sarthou. Més recents són el Botànic Calduch i Pasqual Nácher, en zones d'expansió a nord i sud de la ciutat. Aquesta és la lògica normal en la construcció de nous centres perquè busquen les zones de nova urbanització. Les darreres escoles públiques són el col·legi Angelina Abad, inaugurat en el curs 2007-2008, localitzat en l'àrea de major densitat d'habitants, en el principi de l'avinguda de Francesc Tàrrega i el col·legi José Soriano Ramos, al camí de la Plana al nord-oest.

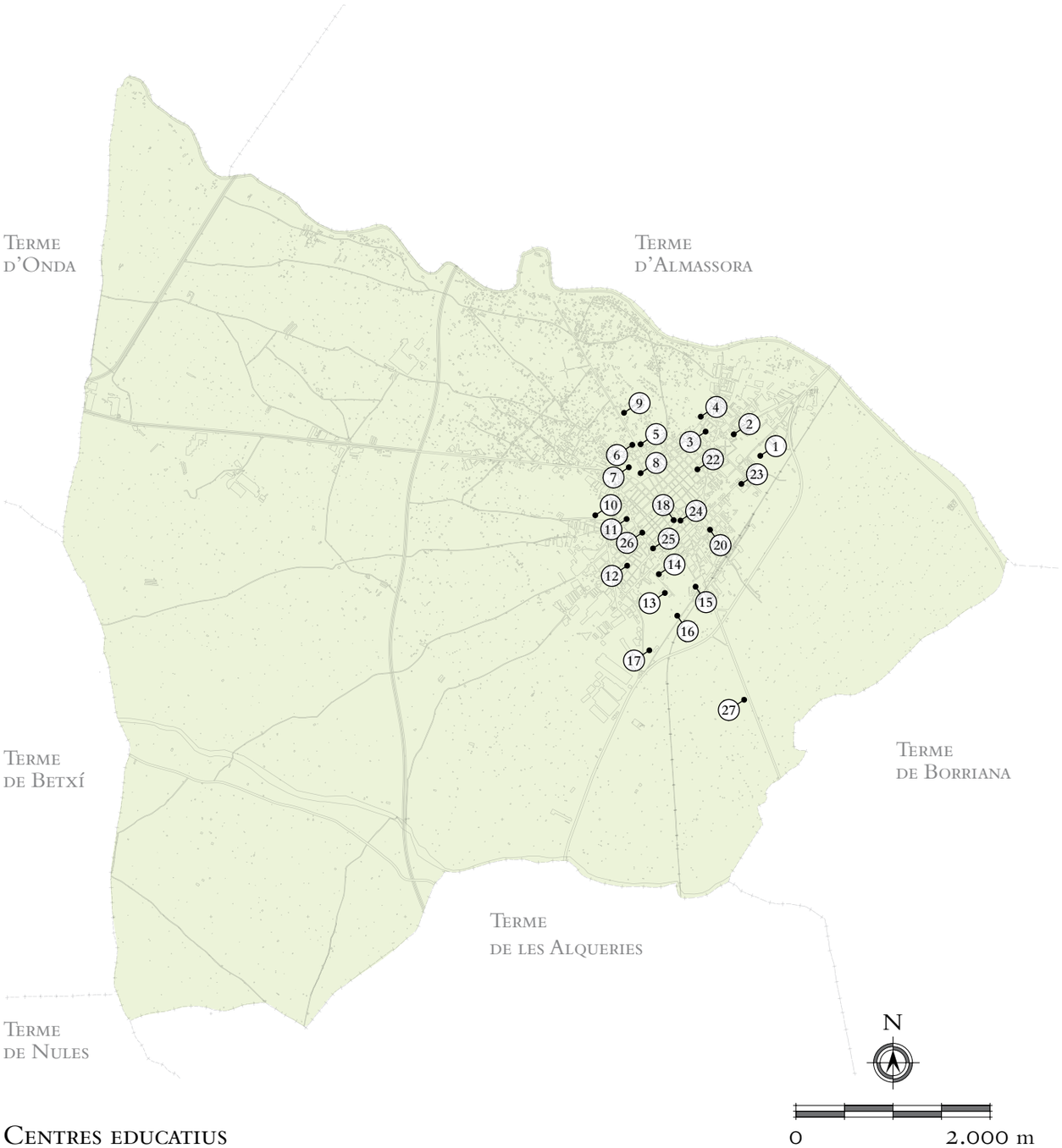
Els centres privats, vinculats a ordes religiosos o laics, també estan presents a Vila-real. Des de molts anys, els pares carmelites, amb un gran edifici, i la consolació, que ha canviat d'ubicació des de la Murà fins a la séquia Major de Carinyena. Aquest 2010, les monges fa 142 anys que estan a Vila-real i fundaren el seu col·legi poc després del seu orde. El col·legi Fundació Flors és un altre clàssic al camí de l'Ermita, amb escola, institut i instal·lacions esportives. Els centres més recents són el col·legi Santa Maria i el British School, amb influència d'alumnat en tota la comarca de la Plana.

L'educació especial i la de persones adultes també tenen presència en centres com La Panderola. Destaca especialment l'educació musical, amb el Conservatori Professional de Música Mestre Goterris i l'Escola de Música de la Unió Musical La Lira. En un àmbit més lúdic, però molt destacable per la funció social, recordarem la Universitat Popular, vinculada a l'Ajuntament, que ofereix ja fa més de dues dècades, cursos de matèries molt diverses: pintura, ceràmica, balls, manualitats, restauració, informàtica, idiomes…

La resta d'instituts d'educació secundària obligatòria i de batxillerat són tres públics i un de privat. El Francesc Tàrrega fou el segon institut de la província de Castelló després del Francesc Ribalta. S'inaugurà el 1964 i ha estat un lloc de referència cultural a la ciutat. Després, es va crear el Miralcamp, també amb ensenyament professional i, finalment, l'institut Professor Broch i Llop, ubicats en els angles d'un triangle equilàter. D'abast comarcal és el col·legi Santa Maria, cooperativa d'educació secundària.

Per últim, Vila-real té la seu provincial de la Universitat Nacional d'Educació a Distància (UNED), inaugurada el 1980 i que compta en l'actualitat amb vint titulacions. Des del curs 2005-2006 ha incorporat la UNED-Senior, el primer centre que ho fa a Espanya, amb cursos monogràfics dirigits a persones majors de 55 anys.

En resum, observem un mapa escolar i educatiu bastant complet a Vila-real. En el futur caldrà continuar apropant els centres de primària als barris i, tal vegada, l'hospital de la Plana puga tenir funcions universitàries en l'àmbit de Ciències de la Salut.



Centres educatius

1. Angelina Abad
2. Botànic Calduch
3. Bisbe Pont
4. José Soriano Ramos
5. Verge del Carme
6. Fundació Flors
7. Carles Sarthou Carreres
8. CPEE La Panderola
9. Preescolar Kinder Park
10. IES Miralcamp
11. Concepció Arenal
12. Preescolar Caperucita Roja
13. Pasqual Nácher
14. Nostra Senyora de la Consolació
15. Pius XII
16. IES Professor Broch i Llop
17. Santa Maria
18. Escola de Música Unió Musical La Lira
19. C. Professional de Música Mestre Goterris
20. Cervantes
21. IES Francesc Tàrrega
22. Pintor Gimeno Barón
23. Escultor Ortells
24. Universitat Popular
25. UNED
26. Escola Taller
27. British School of Vila-real

Font: Conselleria d'Educació, Comunitat Valenciana. Elaboració pròpia



Imatge aèria de Vila-real el 1960

Centres esportius

Vila-real és una ciutat, sens dubte, esportiva, i amb una trajectòria extensa en distintes modalitats: futbol, natació, ciclisme, patinatge o trinquet. Només es troba a faltar una pista d'atletisme, base de l'esport olímpic. Sembla que tampoc no hi haurà un camp de golf, almenys en el terme actual, tot i que hi hagué un projecte històric pels voltants de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia. L'hípica té bons aficionats, però no compta amb un recinte permanent.

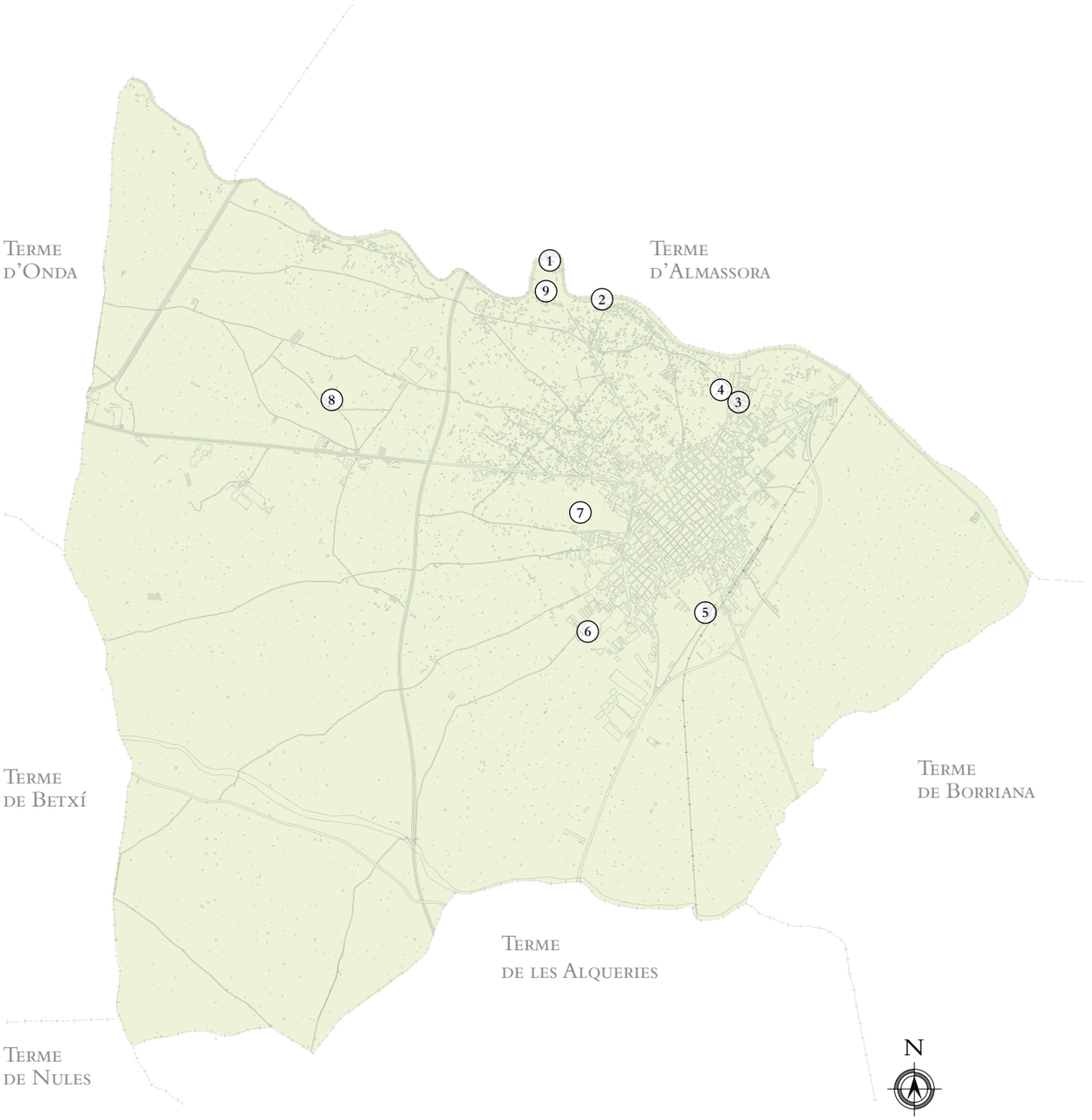
El futbol és l'esport majoritari en practicants i nombre d'aficionats. El camp municipal del Madrigal és la principal instal·lació, usada privativament per l'equip professional Villarreal CF que compta també amb la Ciutat Esportiva, la superfície més gran d'ús esportiu del municipi, amb 10 camps de futbol i una residència per a jugadors novells. El camp de la Fundació Flors és utilitzat per altres equips *amateurs*.

Els esports de sala han tingut en el bàsquet la disciplina més practicada junt amb el futbol sala. L'històric pavelló Campió Llorens és el germen dels que han vingut després, com el de la Zona Nord i el de Bancaixa. La principal instal·lació d'influència extramunicipal és el Centre de Tecnificació Esportiva, una gran sala que pot tenir també un ús multifuncional. A cel obert es poden practicar esports com l'hoquei, en la pista de la Mayorazga; el patinatge, en el pistòdrom de Carinyena, i els cotxes teledirigits tenen pista d'alt nivell competitiu al costat del pavelló de la Zona Nord.

Els esports de raqueta aporten destacada representació, tot i que no hi ha cap instal·lació pública. El Club de Tennis Vila-real és la principal superfície on es poden practicar distints esports de raqueta, amb set pistes de terra, dos de pàdel, dos d'esquaix i tres de frontennis. Al costat de l'estació del tren podem trobar un gimnàs i la pista de pàdel del club Inlinia. Amb una certa relació trobem el Trinquet Municipal, per a la pràctica de pilota valenciana, de gran tradició i renovat recentment.

Els esports aquàtics tenen distintes possibilitats. La piscina municipal del Termet de la Mare de Déu de Gràcia és una instal·lació pionera en les comarques de Castelló. En els anys setanta es construeix aquesta piscina olímpica amb trampolí i palanca. El 1992 s'inauguren les piscines cobertes amb gimnàs i sales adaptades als esports més recents no competitius, com l'aeròbic. També es pot gaudir d'una piscina coberta que pertany al club Aqua Salus en l'avinguda d'Alemanya. El riu Millars ha vist ocasionalment nadar o navegar amb piragua, però no s'ha desenvolupat seriosament cap club d'aquest esport, tot i que sembla haver-hi condicions.

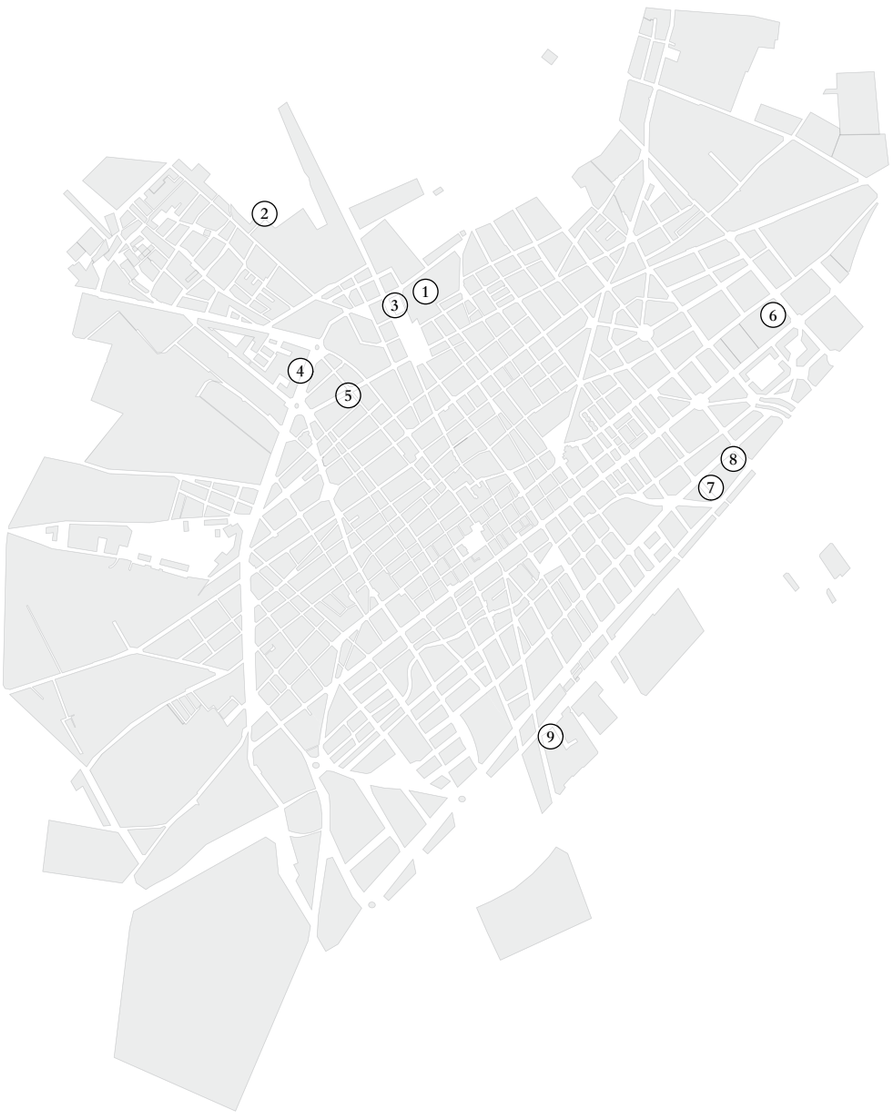
Finalment, volem destacar la ruta de senderisme en el marge dret del Millars, entre les ermites de la Mare de Déu de Gràcia i Santa Quitèria. I al Termet també es pot gaudir d'un circuit d'entrenament.

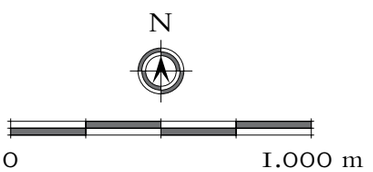


Centres esportius

1. Piscines de l'ermita
2. Ruta Botànica del Millars
3. Pavelló Zona Nord
4. Pista de cotxes teledirigits
5. Pistòdrom
6. Centre de Tecnificació Esportiva
7. Ciutat Esportiva del Villarreal CF
8. Club de Tennis Vila-real
9. Ruta del Termet

Font: Ajuntament de Vila-real. Elaboració pròpia





Centres esportius

1. Camp de futbol El Madrigal
2. Camp de futbol Fundació Flors
3. Pavelló poliesportiu Campió Llorens
4. Piscina coberta Aqua Sport
5. Trinquet Municipal Salvador Sagols
6. Pista d'hoquei Mayorazga
7. Pavelló Bancaixa
8. Piscines cobertes municipals Yurema Requena
9. Pàdel Inlinia

Font: Ajuntament de Vila-real. Elaboració pròpia

Centres sanitaris

Vila-real tingué un dels hospitals més importants de l'antic regne valencià, situat a la vora d'una via de comunicació de primer nivell, antic Camí Real, al costat del pont que salvava el Barranquet. El convent i l'església del Sant Crist de l'Hospital són testimoni actual. La política sanitària de principis del segle XX va deixar sense atenció hospitalària en el municipi els ciutadans de Vila-real fins que s'inaugurà fa uns pocs anys l'hospital de la Plana, que estén la seua influència en les comarques de la Plana Baixa i del Millars.

Tres centres de salut es localitzen seguint les mateixes pautes que els instituts de secundària, formant triangle equilàter, i molt a prop d'aquests. El més antic, al carrer de Torrehermosa. Posteriorment, entren en funcionament el de la Bòvila, que ocupa terrenys d'un antic rajolar del qual pren el nom i el de Carinyena, a la vora de la séquia Major. En projecte d'execució està un nou centre en el barri del Pilar on, pels mateixos motius de densitat de població, cabria un quart institut. L'assistència sanitària es completa amb nombroses clíniques privades de diverses especialitats: odontologia, oculistes, dermatologia, traumatologia, pediatria, anàlisi.. L'eix de les avingudes de Tàrrega, Murà i Pius XII i els seus voltants concentren la majoria de clíniques.

Per últim, les oficines de farmàcia tenen una ubicació controlada pel col·legi professional, en funció dels habitants i la distància. Les quatre més antigues, en la vila, les trobem en els voltants del Mercat i carrer Major Sant Jaume, que també és la zona comercial central. Un segon grup de farmàcies s'obrin en els anys setanta i vuitanta i cobreixen barris distants uns dels altres: carrer de l'Ermita, el Barrio, el Trinquet, la Huerta, Santa Sofia, la Creu d'Aliaga. En els anys noranta, s'alenteix el ritme de noves obertures, com també el cens de la ciutat. La Murà/Cedre, al costat de l'estació del tren i al carrer del Molí. Finalment, ja en el segle XXI, han entrat en funcionament noves farmàcies en els barris més joves de la ciutat: barri del Pilar (2), Carinyena i davant de la parròquia de Santa Isabel.



Centres sanitaris i farmàcies

1. França
2. Molí
3. Consolació
4. Av. València
5. Pietat
6. Trinquet
7. Ermita
8. Santa Sofia
9. Roig Cerámica
10. Corona d'Aragó
11. Germanies
12. Santa Isabel
13. La Murà
14. Carrer Major
15. Sant Roc
16. Mercat
17. Doctor Font

Font: Institut Cartogràfic Valencià. Elaboració pròpia

L'espai comercial

La proximitat de Castelló i una hora escassa de viatge fins a València ha fet que Vila-real fora dependent comercialment en sectors especialitzats d'aquestes àrees veïnes fins a la dècada dels noranta. L'entrada en funcionament dels antics hipermercats Amica i Continente, a finals dels noranta, canvia el rol de la ciutat que passa a ser nucli central, especialment en la Plana Baixa.

Podem analitzar el mapa del comerç local segons la freqüència de l'ús: diari, setmanal i ocasional. L'alimentació és el sector bàsic i el de major ubiqüitat en l'emplaçament. Fins als anys vuitanta, quan apareixen els primers supermercats, les tendes de comestibles eren comerç de *cantonada*, en un radi d'acció d'uns cent metres i de fidelitat quasi absoluta per part de la clientela. Més o menys el mateix succeïa amb els forns i les carnisseries. El peix era més matèria de *la plaça* central. En el present, han desaparegut molts dels petits comerços d'alimentació, tot i que alguns han reviscolat a la vora dels grans supermercats de cadena, aprofitant l'atracció que representen aquests. També la fruita i verdura fresca presenten una localització *de barri*. En aquest sentit, hi ha noves tendes regentades per immigrants, com ara romanesos o magrebins, localitzades en les zones urbanes de major presència de nouvinguts. Els supermercats de mitjana superfície concentren actualment el paper que jugava la botiga tradicional, forn, carnisseria, peixateria i productes de la llar. Un total de 8 (el 2008) es reparteixen per tot el nucli urbà, a més a més d'una gran superfície.

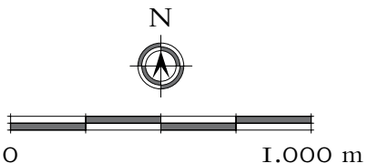
Hi ha comerços que es visiten amb menor freqüència, podíem dir alguna vegada al mes: merceria, ferreteria, tèxtil. Aquests se situen també en el barri i han tingut una nova incorporació els darrers deu anys, com ara els basars xinesos, que venen quasi de tot, exclosa l'alimentació. D'aquests comerços, se'n troben en tres zones principals: la vila, l'avinguda de Tàrrega-Murà-Pius XII i Calvari-Llaurador.

El comerç especialitzat, d'ús ocasional, és el d'aparells més voluminosos, mobles i electrodomèstics, regals, joieria, informàtica... Tot això es concentra en una gran superfície que és inductora de grans magatzems especialitzats d'electrodomèstics, mobles, esports, bricolatge, en els seus voltants: Carrefour, MacGobber, Moblerone, Ardy, Sprinter. L'altra zona del comerç especialitzat és el centre històric, la vila septentrional, l'entorn del Mercat i els carrers de Colom, Sant Roc, Major Sant Jaume, la Sang i Cova Santa.

En un futur immediat, si s'acompleix el projecte del Centre Comercial La Vila, la ciutat augmentarà notablement la seua influència com a nucli central comercial, ja que aquesta zona serà la de major superfície de les que actualment es troben a la província de Castelló. Pel que fa al comerç minorista del centre urbà, té una funció imprescindible i el repte és adaptar-se als nous temps i noves formes.



Centres comercial i hotels





Font: Ajuntament de Vila-real, PGOU. Elaboració pròpia

Patrimoni arquitectònic

El principal patrimoni arquitectònic correspon als immobles de caràcter religiós, començant per l'església Arxiprestal, declarada Bé d'Interés Cultural per la Generalitat, símbol omnipresent del paisatge urbà de Vila-real. Juntament amb aquesta, destaquen els convents i esglésies associades: Dominiques i església de l'Hospital; Franciscans, el refectori, claustre i convent de Sant Pasqual, el convent i col·legi dels Carmelites i l'escola i capella de la Fundació Flors.

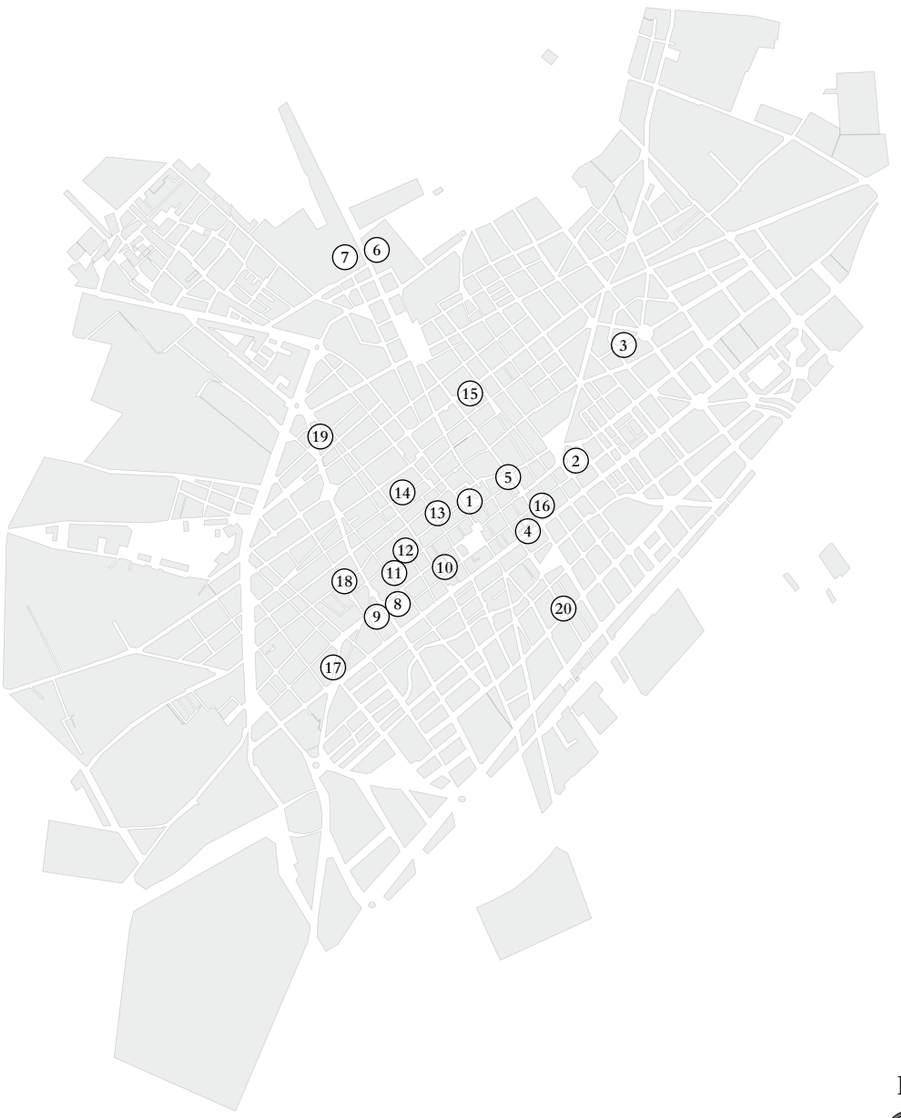
També cal destacar les capelles urbanes, que obrin les portes en festes de carrer o barri, com la del Pilar i Mare de Déu de Gràcia, en el carrer de Bayarri, ambdues protegides pel PGOU, com també ho són la majoria d'edificis identificats als mapes. A més, cal recordar fora de catàleg la capelleta dels Àngels, curiosa i minúscula construcció ubicada en la cantonada del carrer d'Onda i dels Àngels. Finalment, un cas singular és la portalada de l'antiga església de la Sang, conservada en la capella dels Lluïsos.

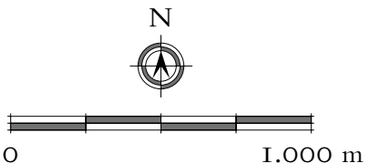
Nosaltres hem incorporat, a més a més, els retaules ceràmics que ornamenten molts carrers de la vila i ravals, dedicats al santoral dels carrers o barris. El valor patrimonial i històric mereixeria en molts casos una protecció pública adequada. Hi ha més de cent retaules entre el poble i el terme. Al mapa trobem els anteriors a l'any 1950, en destaquen alguns del segle XIX, com la Mare de Déu dels Desemparats, Sant Vicent Ferrer, Sant Pasqual o, més recent, la Mare de Déu del Tremedal.

A l'antiga vila es concentren la majoria d'edificis civils amb valor patrimonial, construïts principalment a principis del segle XX: els casinos, Gran Casino, Republicà i Carlistes. Les entitats de crèdit, antiga caixa d'estalvis de Vila-real (Bancaixa), Caixa Rural (carrer de Sant Antoni) i el Sindicat de Regs, col·legi Cervantes (El Cedre) i Auditori Municipal. La vila medieval conserva restes de muralla o de morfologia, parcialment. La plaça de la Vila és monument historicoartístic, els porxes i les cases adjacents. En aquest sentit destaquen la Casa de l'Oli i un pany de murada, al costat de la torre Motxa.

El patrimoni privat, especialment en habitatges, acull façanes, cases o alqueries, del segle XIX i principis del XX que corresponen a diferents corrents arquitectòniques: modernisme, eclecticisme... i que es localitzen al carrer Major principalment. També hi ha restes medievals, arcs, en cases de la plaça Major i del Raval del Carme. Un cas especial és la casa natal de Francesc Tàrrega, construcció generalitzada als nostres pobles, amb el valor afegit de la seua història. Fora de catàleg volem destacar un edifici més modern, dels anys setanta del segle XX, l'edifici Arrufat, del Raval de Sant Pasqual, que ha rebut nominacions diverses en revistes especialitzades. Les alqueries són un capítol a part. Algunes estan incorporades al nucli urbà, l'alqueria i hort de Polo (Museu de la Ciutat), el *palasiet* i jardí de l'hort de Pujol o l'actual residència de Santa Anna i Sant Joan, vora l'estació de Renfe. En el terme, les alqueries dels Frarers, de Sant Josep, del Carme, el Mas de Beltrán i Villa Remedios.

Repartits pel terme municipal, gaudeixen de protecció diferents restes arqueològiques, romanes (Doñate, 1972: 43), àrabs, medievals, fins a l'arquitectura rural del segle XIX. Construccions relacionades amb l'aigua i el regadiu: l'aqüeducte dels Arquets, en el barranc de Ràtils, les séquies del Diable i de les Argamasses i l'aljub àrab ubicat al camí del mateix nom, en la partida de Pinella. Els rius i barrancs estan salvats per diferents estructures viàries, també amb dilatada història, començant pel pont romà, condicionat en l'edat mitjana, que creua el Millars per l'ermita de Santa Quitèria. Més desapercebut i modest, el pont de la Bruixa, en el barranc dels Esbarzers i, comunicació de primer nivell, el majestuós pont del Millars, bastit en el regnat de Carles III, al segle XVIII. L'arquitectura de pedra seca és la més popular, nascuda de l'immens treball per a posar en conreu terrenys del secà, sobretot, a finals del segle XIX i principis del XX. Els conglomerats calcaris, pedrots desiguals, arrodonits o punxeguts, s'amunteguen en els ribassos, alguna caseta per a refugi de pastors, com la del Mas de Vicioso, en la partida del Madrigal, o senzillament, pedregars de forma diversa. Singular, en un àmbit agrícola general, és el corral ramader de Galindo, en la partida de Pinella, amb restes arqueològiques, i també la Creu de Terme del camí de l'Aljub. Finalment, el conjunt de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia, patrimoni històric, artístic i natural.





Patrimoni religiós

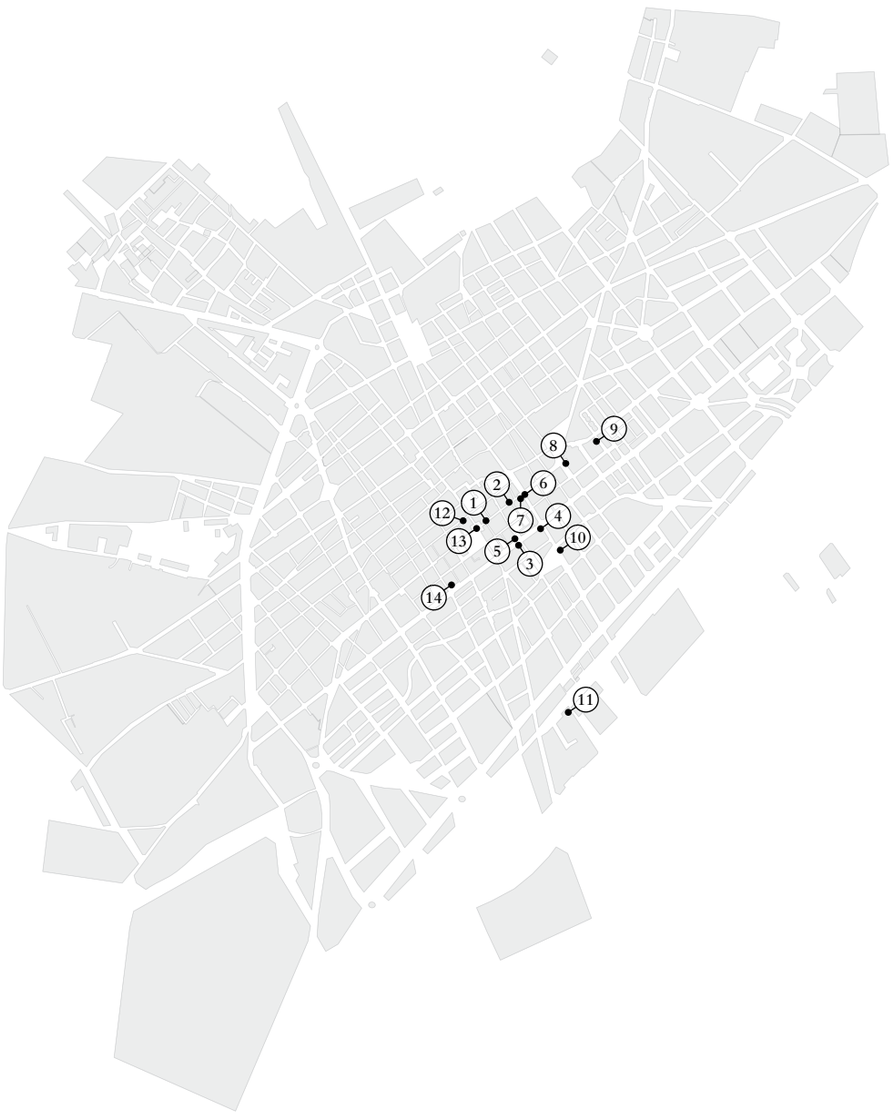
Patrimoni arquitectònic

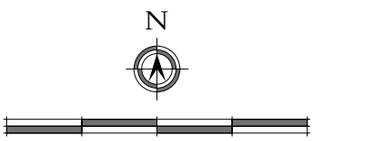
1. Església Arxiprestal
2. Basílica de Sant Panqual
3. Capella de la Mare de Déu del Pilar
4. Portalada Antiga Església de la Sang
5. Capella de la Mare de Déu de Gràcia
6. Convent i col·legi dels Carmelites
7. Escola i capella de la Fundació Flors
8. Convent dels Franciscans
9. Convent de Dominiques, església de l'Hospital

Patrimoni de Retaules ceràmics -anteriors a 1950-

10. Mare de Déu dels Desemparats (s. XIX)
11. Mare de Déu del Tremedal (1940)
12. El Salvador (1925)
13. La Dolorosa (1860)
14. Sant Cristòfol (1870)
15. Sant Ramon Nonat (1870)
16. Sant Miquel Arcàngel (1930)
17. Sant Pasqual (s. XIX)
18. Sant Vicent Ferrer (1880)
19. Sant Blai (1930)
20. Sant Josep Patriarca (1876)

Font: Ajuntament de Vila-real, PGOU. Elaboració pròpia



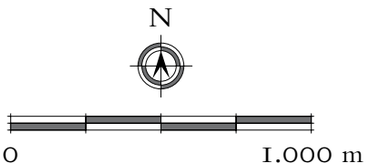


Patrimoni civil

1. Gran Casino
2. Antic Casino Republicà
3. Sindicat de Regs
4. Auditori Municipal
5. Casa de l'Oli
6. Casino Carlista
7. Antiga Caixa d'Estalvis de Vila-real (Bancaixa)
8. Casa natalícia de Francesc Tàrrega
9. Alqueria i hort de Polo de Bernabé (Museu de la Ciutat)
10. Col·legi públic Cervantes (el Cedre)
11. Residència de gent gran, Santa Anna i Sant Joan
12. Caixa Rural de Vila-real (façana carrer Sant Antoni)
13. Plaça de la Vila (monument històric artístic)
14. Torre Motxa (antiga muralla medieval)

Font: Ajuntament de Vila-real, PGOU. Elaboració pròpia

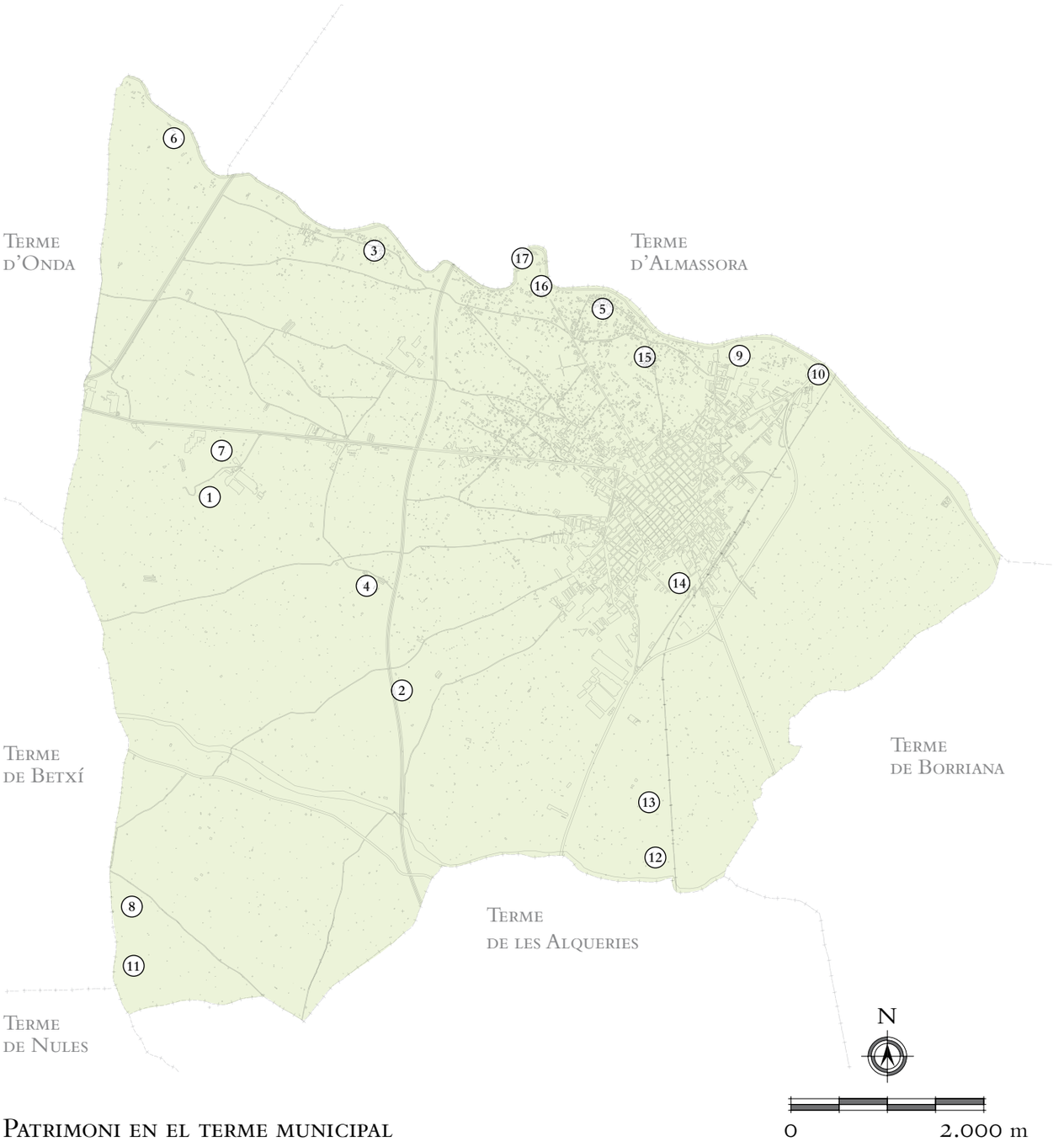




Patrimoni privat

1. Magatzem. Ermita, 161
2. Casa. Ermita, 102
3. Casa. Verge de Gràcia, 15
4. *Palasiet*. Hort de Pujol
5. Casa. Passeig de l'Estació, 42
6. Casa. Rei en Jaume, 28
7. Forn, arc medieval. Raval del Carme, 25
8. Casa. Major Sant Doménec, 8
9. Casa. Major Sant Doménec, 18
10. Casa. Major Sant Doménec, 17
11. Casa. Plaça Major, 13
12. Arc medieval. Plaça Major, 26
13. Major Sant Jaume, 10
14. Major Sant Jaume, 20
15. Cases. Conjunt plaça de la Vila
16. Casa. Avinguda de La Murà, 4
17. Casa. Avinguda del Cedre, 18

Font: Ajuntament de Vila-real, PGOU. Elaboració pròpia



Patrimoni en el terme municipal

1. L'Aljub àrab
2. Els Arquets. Aqüeducte
3. Refugi de pastor. Caseta Mas de Vicioso
4. Pont de la Bruixa
5. Séquia de les Argamasses
6. Séquia del Diable
7. Corral de Galindo. Restes arqueològiques
8. La Torrassa. Restes arqueològiques romanes
9. Pont de Santa Quitèria
10. Pont del Millars
11. Creu del Terme
12. Alqueria dels Frares
13. Alqueria de Sant Josep
14. Alqueria del Carme
15. Mas de Beltrán
16. Villa Remedios
17. Ermita de la Mare de Déu de Gràcia

Font: Ajuntament de Vila-real, PGOU. Elaboració pròpia

Infraestructures viàries

La situació geogràfica de Vila-real suposa que les comunicacions viàries tant de l'arc mediterrani espanyol com també de la Plana i del Millars tinguen un nus bàsic en la vila. Des d'època romana, amb la Via Augusta, després amb el Camí Real i l'actual autopista AP-7, els transports per carretera i ferrocarril han hagut de passar per aquestes terres, tot sense haver de fer aturada necessària. Això sí que es produeix en les comunicacions comarcals, especialment en l'eix del Millars, des de la mar fins a la muntanya. Avui, el nucli urbà, és un entrebanc més que un avantatge per al trànsit i la solució és la construcció, almenys, d'una ronda al sud-oest.

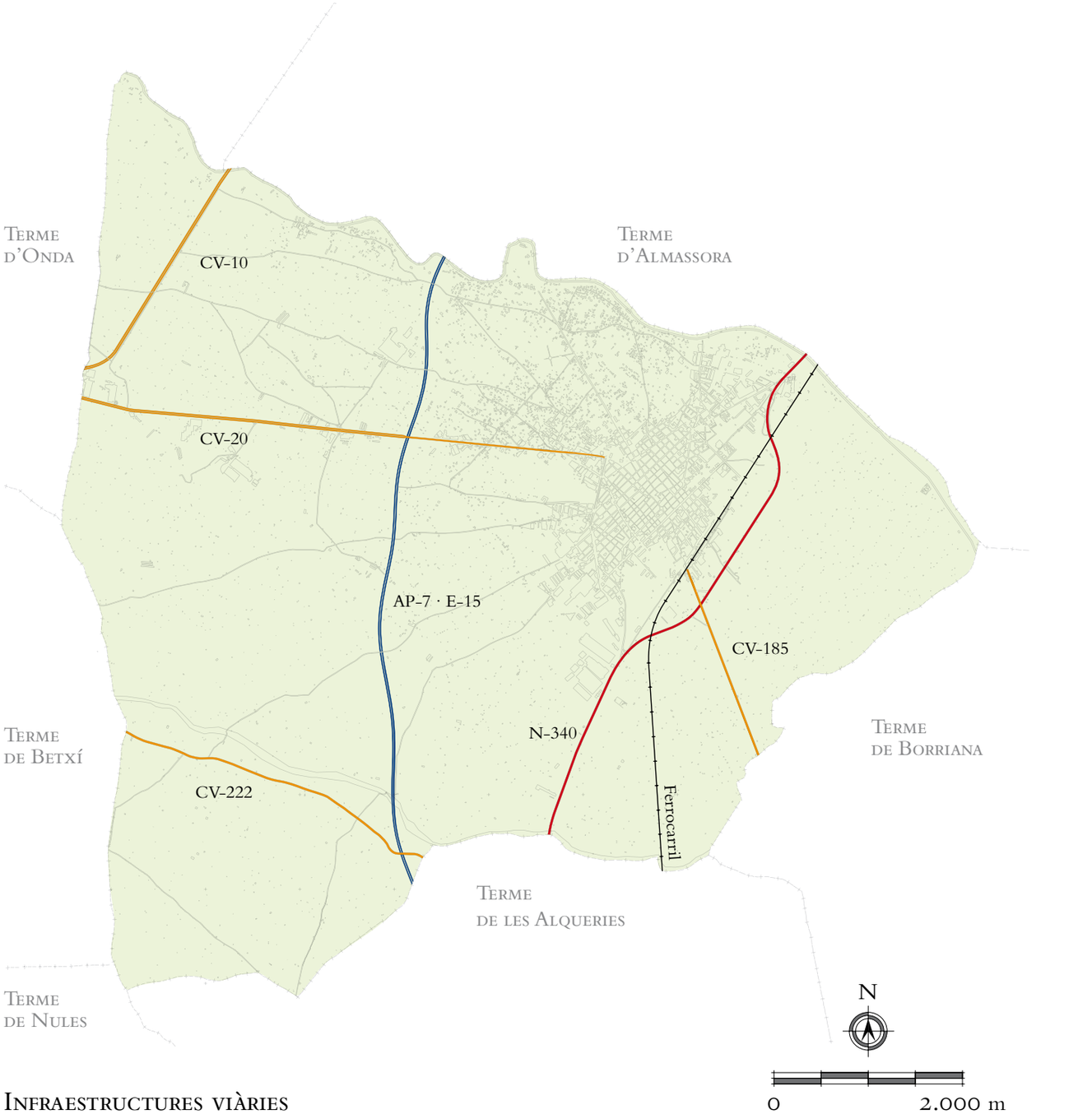
Per ordre jeràrquic, l'autopista de peatge AP-7/E-15 és la principal infraestructura viària, que diríem passa de llarg, com un tren d'alta velocitat. Fins i tot, no hi ha accés en el mateix municipi. La notable distància amb el nucli urbà fa que no siga greu impediment per al creixement actual, tot i que sí dificulta la inacabada autovia cap a Onda. El benefici per al camp és la possibilitat de creuar el terme de nord a sud seguint els camins de servei que hi corren en paral·lel. Molt més recent és l'autovia de la Plana (CV-10), que travessa durant uns tres quilòmetres l'extrem nord-occidental del terme i té un elevat ús en la relació industrial de la comarca. L'accés local es produeix pel camí de l'Ermita per tal d'enllaçar amb el camí Fondo d'Almassora. En aquest sentit, caldria col·laborar amb el municipi veí en la millora dels camins que segueixen el curs del Millars, emprats per molts usuaris i que equivalen a una ronda nord, molt problemàtica de construir en el terme de Vila-real.

La carretera nacional N-340 és una de les més importants de l'Estat espanyol, des de la Jonquera fins a Cadis. Té una llarga i problemàtica història en el seu pas per Vila-real, l'actual recorregut és el tercer. El més conflictiu va estar el trajecte pels carrers actuals de Joan Baptista Llorens, Vicente Sánchiz i Sant Manuel, prop de dos quilòmetres d'encreuaments, retencions i accidents mortals, fins als anys setanta del segle XX. Ara, realitza el paper de ronda de llevant i podria millorar-se convertint-la en autovia.

La carretera de Borriana i Onda (C-223), continua en ordre d'importància, és un eix industrial de primer nivell en el tram d'Onda a Vila-real i en el cas de Borriana, via d'alta intensitat per conduir també a les platges i per creuar un dels espais agrícoles que conserven major activitat. Totes dues han d'acabar sent autovies a curt termini.

Finalment, cal recordar que nombrosos camins rurals acullen trànsit industrial o residencial. Podem destacar, entre altres, el camí de Vora Riu Solades, comunicació amb Almassora i el Grau de Castelló, difícil i estret. Tots els camins del Madrigal poden passar a ser carrers en breu termini, però el trànsit continuarà existint en aquest sector, especialment en el camí Vell d'Onda a Castelló. També els camins de Betxí i Artana juguen un paper doble, ja que suporten trànsit industrial i agrícola.

Ens queda parlar del tren, que cada vegada ha de ser més important en les distàncies curtes, com Castelló i València. L'alta velocitat difícilment farà aturada pels costos que suposa i anar a Castelló són només cinc minuts. Un tema diferent és on s'ha d'agafar el tren. Tant de bo es conserve l'actual estació. L'entrebanc de la via té solucions diferents, com el soterrament parcial o, més econòmic, elevar el pas en altura.

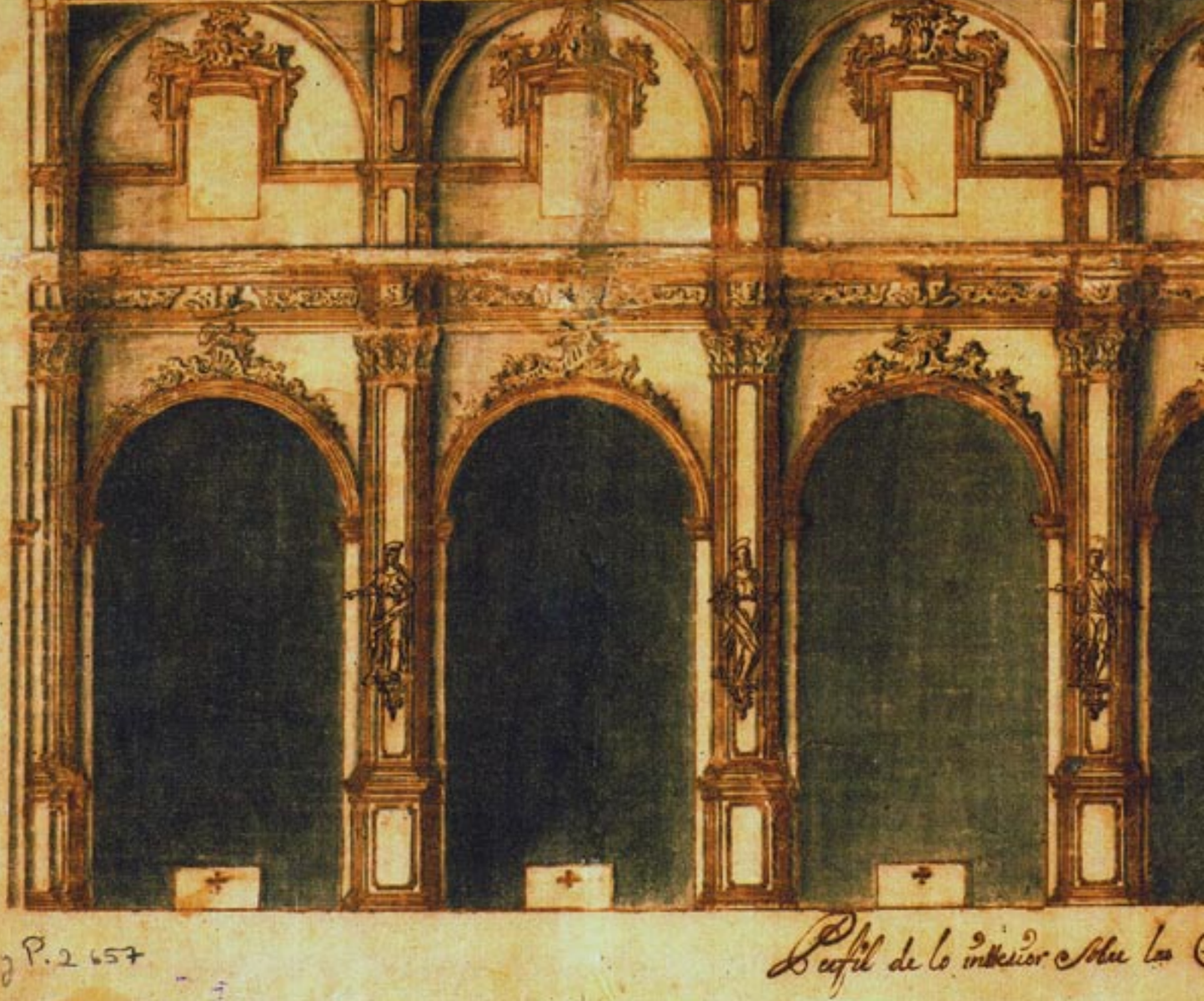


Infraestructures viàries

N-340	AP-7 · E-15	CV-10	CV-20	CV-185	CV-222
Via estatal carretera nacional	Via europea · estatal autopista de peatge	Via autonòmica autovia	Via autonòmica autovia	Via autonòmica	Via autonòmica

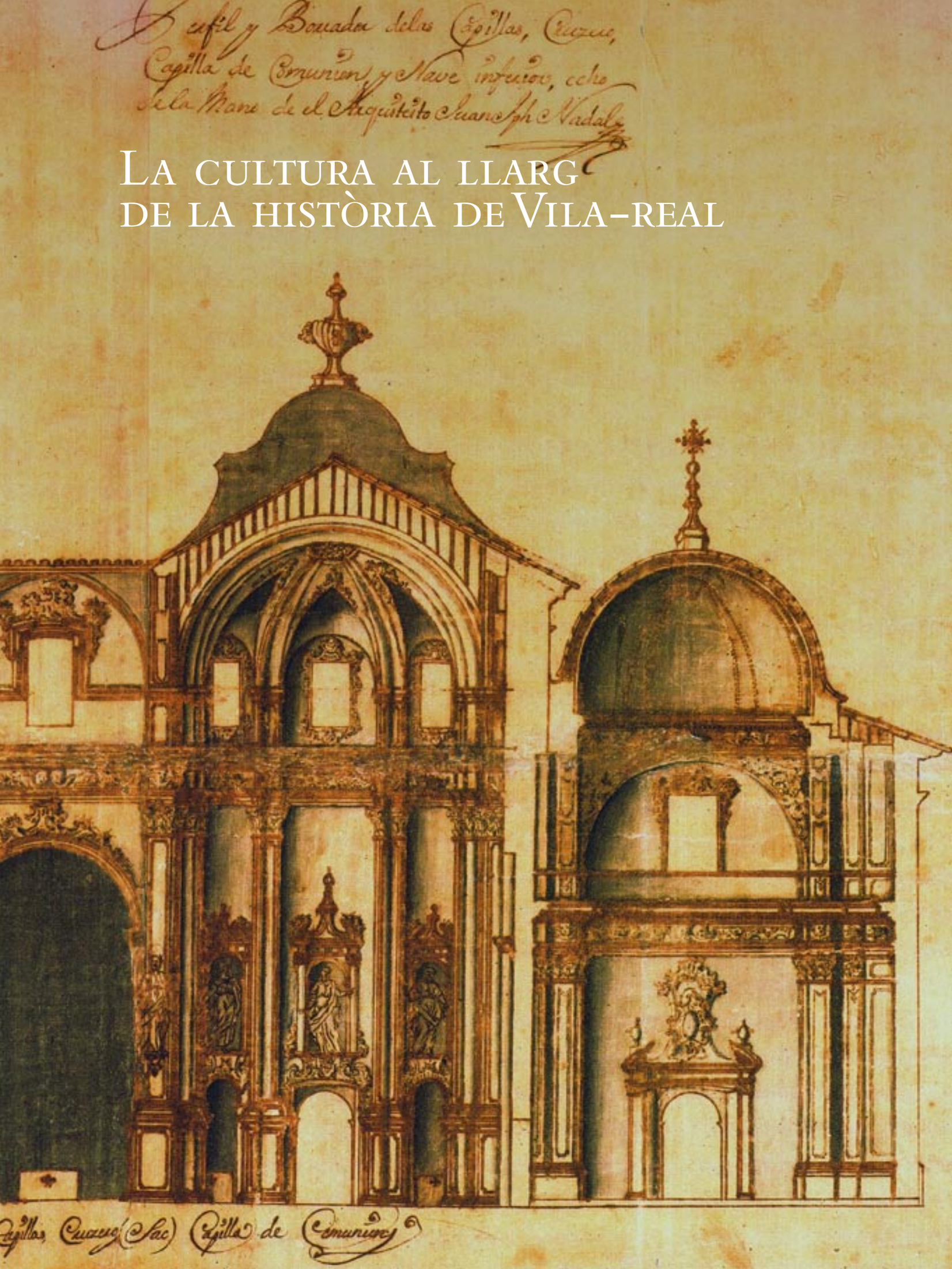
Font: Ajuntament de Vila-real, Direcció General de Trànsit. Elaboració pròpia

Església Arxiprestal. Projecte de l'arquitecte Nadal elaborat el 1753



M.g P. 2657

La cultura al llarg de la història de Vila-real





L'art a Vila-real

Pasqual Tirado Gimeno. UNED. Centre Provincial Cardenal Tarancón

Les manifestacions artístiques d'un poble formen part de la seua ànima.

A l'esquerra: *Jaume I.* Llorens Poy

De l'ànima del poble i també de la dels seus pobladors, homes i dones que any rere any, segle rere segle, han estat els artífexs d'allò que ara podem gaudir els ciutadans del segle XXI.

Molt sovint les obres d'art a les quals ara ens referirem, han estat testimonis importants d'altres èpoques i circumstàncies, d'alegries, de vegades, i, com no, de penalitats. De temps de guerra i de quietud. D'il·lusions, somnis... i també de malaurances.

De vegades poc valorades, moltes d'elles han anat quedant-se pel camí, fruit del pas inexorable del temps o de l'acció de l'home que ha respost freqüentment a la incultura i, de tant en tant, als interessos particulars que, per desgràcia, solen posar-se en massa ocasions per damunt dels de la comunitat.

Obres fetes a voltes per artistes reconeguts i en altres per autors de qui ni tan sols es coneix el nom. Realitzacions que, en el seu conjunt, constitueixen el patrimoni de tots els vila-realencs. Un patrimoni que mereix ser conegut per a, d'aquesta manera, poder-lo valorar en la seua justa mesura i, si escau, defendre'l.

L'objectiu fonamental dels fulls que ara encetem, doncs és precisament aquest: fer una recopilació gràfica i una exposició breu i, si és possible, clara d'allò que creiem que no s'ha de deixar de conéixer. L'espai és limitat i sabem que es quedaran moltes coses a dir, però si la lectura d'aquestes pàgines i la contemplació de les imatges que les il·lustren serveixen perquè tots apreciem un poc més allò que tenim, hauran complit àmpliament la seua funció.

Introducció

Si bé és a l'edat mitjana quan els nuclis poblacionals de la Plana naixen de manera oficial, o almenys d'aquesta forma són reconeguts, està provat que aquesta comarca costanera va estar habitada des de temps molt anteriors, com poden testificar les excavacions i estudis que s'han realitzat i que donaran més informació a mesura que es duguen a terme.

No és aquest el lloc adequat per a fer un estudi acurat dels més antics pobladors de les nostres terres i de les seues realitzacions, tot i això creiem que s'ha de deixar almenys constància d'algunes restes, tal volta no massa conegudes, però no poc importants, que integren i enriqueixen el nostre patrimoni històric.

Probablement, els orígens més llunyans de les primeres persones que van viure a les terres que avui dia conformen el terme municipal de Vila-real puguen remuntar-se fins al paleolític superior, etapa a la qual devien correspondre diverses troballes que tingueren lloc en alguns indrets del riu Millars. En aquest sentit hem d'apuntar que des dels primers temps el riu s'ha constituït, cal pensar que per les possibilitats que oferia de protecció, de defensa i també, lògicament, per l'aigua, en lloc fonamental d'ocupació, tal com es demostra per la relativa abundància de restes, també d'origen neolític, que en el seu llit han aparegut.

No obstant això, el primer descobriment realment important correspon a l'eneolític. Concretament va ser el jaciment conegut com Vil·la Filomena, situat en una zona pròxima a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia i que és de citació obligada, fins i tot en l'àmbit internacional, per haver donat un tipus de ceràmica que, si bé pot trobar-se en distints llocs de la península, és realment escassa: la campaniforme. La descoberta es va produir l'any 1917 i és segur que si, des d'un primer moment, les actuacions arqueològiques s'hagueren pogut realitzar d'una forma totalment metòdica i per persones realment expertes, avui dia podríem estar parlant d'una troballa excepcional.

Deixant de costat la circumstància que durant molt de temps la falta de coneixements i, per tant, la no-valoració de "les coses velles" o "del temps dels moros", com solia dir-se, ha malbaratat el que hagueren pogut ser descobriments importants, un greu inconvenient amb el qual s'han trobat els investigadors d'aquestes primeres cultures és el fet que pràcticament la totalitat del nostre terme ha tingut una utilització agrícola des de fa molt de temps. Això ha comportat la transformació del sòl, circumstància sens dubte important per a l'economia però que, en la majoria de casos, ha tingut com a conseqüència la destrucció de restes, l'estudi de les quals hagués aportat informació sobre els orígens més llunyans del nostre poble.

Així doncs, la majoria dels descobriments han tingut un caràcter casual i, en pràcticament tots els casos, han estat molt limitats per les circumstàncies que acabem d'exposar. De bon segur que els períodes del bronze, de primer, i del ferro, després, ens hagueren oferit material i, amb absoluta seguretat, també ho haguera fet la cultura ibèrica. Més si tenim en compte que les manifestacions corresponents a aquesta que coneixem en la totalitat dels termes municipals veïns són abundants i en alguns casos de gran importància.

Sortosament, encara que no massa espectaculars, són més nombroses les restes que daten d'època romana. I una vegada més hem de fer al·lusió al nostre riu Millars, l'aprofitament per al reg de les aigües del qual ha estat una constant des de temps immemorials, ja que, si bé van ser els àrabs els artífexs de la xarxa de regadiu, precedent directe de la que avui dia encara continua utilitzant-se, els primers que van dur a terme unes obres hidràuliques importantíssimes foren els pobladors hispanoromans, tal com en el seu dia ja va explicar José María Doñate (Doñate Sebastiá, 1966).

Les séquies del Diable, de les Argamasses, els Arquets o el pont de la Bruixa són topònims que encara avui ens resulten familiars i que constitueixen el testimoni del que estem exposant.

Així doncs, només per a fer una breu ullada a aquestes obres antigues, hauríem de començar referint-nos a la que, sens dubte, fou la infraestructura més rellevant de totes les que aleshores es van construir al llarg del nostre territori. Es tracta de la coneguda com séquia del Diable —o millor, séquies, ja que n'hi havia diversos ramals—. Aquesta construcció, de la qual ja en el seu moment Doñate va dir que calia situar entre les canalitzacions romanes més importants de les existents a les nostres comarques, tenia el seu origen al terme d'Onda i, encara que no s'ha pogut provar, hom creu que, amb tota probabilitat, podia arribar a la gran població de Saguntum o, si més no, a la seua rodalia.

És molt difícil, després de tants anys —parlem d'obres realitzades probablement entre els segles I i II— i sobretot per les grans transformacions experimentades a les nostres terres, fer un seguiment de l'itinerari exacte pel qual transcorrien aquests canals, però, dels estudis realitzats i de les poques restes trobades, pot deduir-se que de la séquia original un primer ramal trencava cap al sud, al poc d'entrar en el nostre terme, mentre que un altre seguia el curs del riu fins a arribar al revolt anterior a l'actual

assut, lloc on, novament, es dividia en dos. La séquia de la dreta, coneguda com *de dalt*, després de recórrer de forma subterrània uns centenars de metres canviava de direcció cap al sud-oest i travessava tot el terme, mentre que la de l'esquerra arribava fins al Termet, on definitivament se'n perd la pista.

La séquia de les Argamasses és també de la mateixa època i fou, igual que l'anterior, construïda amb maçoneria o tallada directament en la roca quan el terreny així ho requeria. Anava des de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia fins més avall del pont de Santa Quitèria i servia de llit a l'aigua encarregada de regar les terres de la part baixa del terme. Curiosament, aquesta séquia ha estat en funcionament al llarg d'un grapat de segles, concretament, fins a l'any 1869.

Amb el nom d'*Els arquets* es coneix una senzilla estructura constituïda per uns arcs de mig punt —només en queden dos— bastits amb maçoneria i que tenia com a finalitat que la séquia del Diable poguera creuar el barranc de Ràtils per a seguir en direcció sud.

El pont de la Bruixa és una altra obra conservada molt parcialment que, amb la mateixa finalitat i pel mateix temps que les anteriors, va ser feta, en aquest cas, al barranc d'Esbarzers.

També en el llit del riu Sec podem trobar encara un parell de restes interessants. Per un costat, hem de referir-nos a l'Aqüeducte, una important construcció d'enginyeria que permetia a la séquia del Diable creuar el riu per tal de prosseguir el seu curs. Encara se'n conserven tres pilars, de maçoneria reforçada amb carreus, dels nou que devien constituir la totalitat de l'obra. La separació entre aquests és de quasi deu metres, la qual cosa ens pot donar idea que el conjunt devia tenir una llargària aproximada d'uns vuitanta-cinc metres.

Un poc més cap a l'est, concretament en el punt on el camí les Voltes travessa el riu, encara pot contemplar-se el que queda d'una presa que, originàriament estava construïda amb arcs de mig punt disposats en sentit oposat al corrent i que actualment resta francament malmesa pel pas del temps i molt especialment per l'acció destructora de l'home[1].

1. A més de l'obra ja esmentada de Doñate, pot ampliar-se la informació en Gil Monzó (1981), Bernat Esplugues (1994), i Arnal Cercós (2004).

Aqüeducte sobre el riu Sec



Art medieval i renaixentista

El fet que el nostre siga un poble de nova creació condicionarà indiscutiblement el seu traçat urbà i donarà lloc al desenvolupament d'allò que alguns historiadors qualifiquen com arquitectura de la necessitat, ja que en pocs anys s'hauran d'atendre les carències bàsiques dels seus habitants. Com és normal una població nova requerirà uns serveis que, al marge de les estructures de tipus domèstic, hauran de tenir-se en compte des d'un primer moment. Veurem doncs com el municipi s'ha de dotar d'unes construccions civils en les quals es contemplaran des de primera hora obres tan importants i costoses com un pont o un hospital i d'altres que, sense considerar-se de tanta magnitud, són igualment necessàries, tal com poden ser la casa del comú, els molins o els forns. També la qüestió religiosa, tal com veurem més endavant, es tindrà en compte des de ben prompte, de la mateixa manera que, amb tota probabilitat, el bastiment d'alguna residència nobiliària. Com és lògic en temps de conflictes, caldrà pensar en la seguretat i passats uns anys, quan cal suposar que ja es disposa dels serveis imprescindibles, començaran les obres de fortificació que configuraran de manera definitiva la imatge d'un poble nou, projectat seguint els models romans i que es convertirà en un referent del que s'anomena planta hipodàmica.

La vila va ser traçada prenent com a eix principal el carrer Major. Amb una forma rectangular, tenia unes mesures aproximades de 320 per 160 metres i l'encreuament amb el camí d'Onda a Borriana permeté establir uns quarters regulars i simètrics al centre dels quals es construirà una plaça envoltada de porxes que, tot i les seues discretes dimensions, s'haurà de constituir, seguint els exemples dels antics fòrums romans o les àgores gregues, en el centre no només geogràfic sinó també neuràlgic de la vila, punt de trobada i escenari quasi obligatori de la majoria d'esdeveniments importants que han tingut lloc a la població al llarg dels segles.

Malgrat el que acabem de dir, probablement, dels monuments que encara perduren, la plaça és el que pitjor sort ha tingut en el transcurs dels temps perquè, tot i que podia continuar constituint un valuós exemple d'arquitectura gòtica, repetides i negligents mutilacions i una manifesta falta d'estima, que arriba fins i tot als nostres dies, l'han convertida en l'ombra d'allò que en els seus orígens fou.

La primera reforma la va patir al segle XVII quan els originals arcs apuntats dels angles sud-oest i nord-est van estar substituïts per escarsers. Posteriorment, a finals del segle XVIII, es va enderrocar la Casa de la Vila i part de les arcades que formaven el conjunt per tal d'edificar un nou ajuntament[2]. Més endavant, l'ampliació de la carretera d'Onda a Borriana, ja a principis del passat segle, i la construcció de l'actual edifici de la Caixa Rural acabarien d'arrasar tot el que, a hores d'ara, trobem a faltar[3].

Malgrat això, resulta evocador poder contemplar els porxes que encara conserva i que ens mostren el sistema de sustentació utilitzat en la majoria d'edificacions d'època medieval: arcs diafragmàtics que van esdevenir, durant molt de temps, una solució idònia —ja feta servir pels romans— molt freqüent a les nostres comarques i de la qual encara es poden trobar alguns exemplars en edificis particulars o en la coneguda Casa de l'Oli, situada just tocant la muralla.

La construcció de la murada s'inicià a les darreries del segle XIII. Concretament va ser l'any 1294 quan es demana al rei una franquícia d'impostos per tal de poder escometre un projecte tan costós com el que es pretenia dur a terme. L'exempció de pagaments que Jaume II va concedir a la vila, durant deu anys, va possibilitar que, ràpidament, s'iniciaren les obres que es donarien per acabades el 1298. Realment era

2. Edificació que fou a la vegada enderrocada el 1966 juntament amb el convent del Corpus Christi —ubicat en l'antic palau dels Cucaló de Montull— per tal de procedir a la *modernització* del centre de la ciutat.

3. Un cas en certa manera semblant és el que ha patit l'edifici cantoner conegut com hostal del Rei del qual, després d'anys d'abandonament i d'intervencions negligents, no queda pràcticament res a què referir-nos, a banda del nom.



Plaça Major

molt important per a qualsevol poble poder disposar d'unes fortificacions adequades i més si es té en compte que, en el cas de Vila-real, no es pot comptar amb cap defensa natural, ja que s'assenta en un terreny absolutament pla.

El sistema de construcció emprat fou el de tàpia, un procediment típicament valencià, molt habitual en aquella època i que consistia bàsicament a encofrar entre taulons de fusta una barreja feta a base de terra, pedres, calç i aigua que, en assecar-se, donava com a resultat un material realment fort. Pel que fa a les dimensions, els murs tenien inicialment una alçària aproximada de 6 metres i un gruix d'1,10. Tant l'alçària com la grossària d'aquests van ser augmentades posteriorment ja que al llarg del segle XIV i principis del XV es realitzaren obres de consolidació. En el segle XVI es van produir noves intervencions per tal d'adequar les fortificacions a les noves armes i tècniques militars. També sabem que tocant els murs i com a complement del sistema defensiu, es disposava un vall sec, de secció trapezoïdal i vuit metres de profunditat, que va acomplir la seua funció fins que fou definitivament terraplenat l'any 1544.

Al llarg de la muralla s'obrien accessos que rebien nom segons la seua ubicació. Així trobem al nord el portal anomenat de Castelló, al sud el de València, a l'oest el d'Onda i a la part est el d'Enmig i el de Borriana. A més d'aquests, que eren els principals, se sap de l'existència d'altres, de menor importància, que es van construir en el transcurs del temps, com el que permetia l'accés al fossar, situat molt a prop de l'església o el que hi havia a la zona de la jueria.

També s'ha de constatar l'existència de torres que protegien els quatre angles de la muralla: la coneguda com d'en Folch Miquel s'alçava al NE, la d'Alcover al NO, al SO es trobava la de Martorell, mentre que al SE encara es conserva la torre Motxa.

Aquesta ja formava part de les primeres defenses, però l'obra que pot veure's actualment és prou més moderna ja que, al llarg dels primers anys d'existència, fou reconstruïda en més d'una ocasió. Va ser exactament el 1424 quan es va bastir tal com

ara la coneixem: de planta octogonal, massissa i accessible exclusivament des de la mateixa muralla[4].

Una altra de les primeres obres importants sobre la qual es poden trobar referències documentals és el pont de Santa Quitèria, ja que de notícies sobre aquest, en tenim pràcticament des dels mateixos anys de la fundació, donat que fou el 1275 quan Jaume I va concedir a un mercader veí de la vila i anomenat Pere Dahera permís per al bastiment del pont amb la condició que part dels ingressos provinents de la seua utilització foren emprats en la construcció d'un hospital per a pobres.

4. Lamentablement a principis de la dècada dels 80 es va deixar passar l'oportunitat de convertir la torre Motxa en un referent, en un punt emblemàtic del poble, en deixar construir just al seu costat una edificació que, en la nostra opinió, mai s'haguera d'haver ubicat on està.



Pont de Santa Quitèria

Aquest, probablement edificat sobre uns basaments d'època romana, era molt necessari ja que formava part de l'itinerari de l'anomenat camí Vell que, procedent de Borriol, travessava primer la rambla i posteriorment el Millars en aquest punt, i que fou molt utilitzat des de ben antic. De fet, la majoria d'arqueòlegs l'identifiquen amb la Via Augusta, que procedent de Dertosa, discorria pel nostre terme en direcció a Saguntum.

El pont, que té una longitud de 120 metres, una amplària de sola de 4,60 i una altura màxima de 9 metres, es va fer de carreus i d'argamassa de calç i està constituït per vuit arcades rebaixades, paral·leles i de distinta llum, i set pilars també de diferent grossària. Els esperons d'aigües avall tenen forma triangular, mentre que els existents a la part oposada, ofereixen l'aspecte d'una torrassa amb balconada.

Va ser parcialment destruït per una riuada el 1581 i en la seua reconstrucció es va col·locar una creu a la zona central que, finalment, va ser tombada per un llamp el 1652, tal com pot llegir-se en la inscripció que encara es conserva.

Les successives restauracions, sovint no massa afortunades, han fet que l'ampit i les torrasses dels tallamars hagen estat adobats tan exageradament que fins i tot l'estructura original resulta difícil d'apreciar.

Una altra edificació que no podia faltar dins de l'entramat urbà d'una vila cristiana com la nostra era indiscutiblement la destinada a ser utilitzada com a església. És lògic pensar en la seua existència des dels primers moments de vida del poble, però certament no se'n coneix cap detall, ni tan sols la seua ubicació, malgrat que tradicionalment se l'ha situada al carrer Major, en el mateix lloc en què posteriorment es documenta la

confraria de Sant Jaume. El que sí que sabem és que l'any 1295, novament Jaume II autoritza el canvi de lloc de l'antiga església i s'inicia, segons Martí de Viciana, tres anys després, la construcció de la nova.

D'aquesta tampoc es conserva res, però hi ha constància del seu emplaçament exacte —estava situada als peus de l'Arxiprestal actual— i de les seues discretes dimensions[5]. Es disposa de poca documentació sobre els avatars del nou temple durant el segle XIV, encara que diversos registres episcopals donen a entendre que va funcionar i, pel que sembla, amb molta activitat al llarg de pràcticament tota la centúria. El que sí que sabem és que el 1403 comença una important ampliació d'aquest edifici en la qual es treballarà de manera més o menys continuada al llarg de tot el segle XV i on intervindran els mestres d'obres més destacats del moment: Antoni Dalmau, Joan de Caritat, Joan de Xulbe, Jaume Pérez, Francesc Baldomar i Pere Comte. Concretament, la intervenció d'aquest últim, indiscutiblement el més important de tots ells, de qui es coneix bé la seua llarga trajectòria com a arquitecte, està ben documentada i ha sigut objecte recentment d'acurades investigacions[6]. També coneixem que ja en el segle XVII es van fer importants reformes per tal d'adequar el temple a la nova litúrgia derivada de la Contrareforma, entre les quals podem destacar la construcció, el 1652, d'una capella de la comunió.

Pel que fa a l'aspecte que podia tenir aquest temple i si considerem que alguns dels constructors que hi intervenen ho fan igualment en l'església de Sant Nicolau de València —que també es refà a partir de 1419— no és menyspreable la hipòtesi que apunta unes clares similituds, que permeten suposar que devia constar d'una sola nau, constituïda per quatre trams i capelles laterals situades entre els contraforts. Quatre concretament al costat dret i una menys a l'esquerre, pel fet que l'espai que corresponia a la quarta estava ocupat per una entrada, la coneguda com portal *chic*. De l'aparença exterior, ens pot donar una idea aproximada el dibuix que Mateu de Viciana va fer, ja al segle XVI, per il·lustrar el text que sobre Vila-real havia escrit son pare (Martí de Viciana, 1563).

També cal fer una ràpida referència als molins fariners, donada la importància que tenia la seua existència. Construccions que almenys al llarg de l'època preindustrial eren imprescindibles en qualsevol població, per menuda que aquesta fóra, i que, precisament per ser d'ús habitual, solien ser sovint una important font d'ingressos per als seus propietaris, foren aquests reis, senyors nobiliaris, famílies importants o el mateix municipi.

Al nostre poble està documentada l'existència de molts d'aquests enginys des dels seus primers temps. Sabem de noms i ubicacions però pocs d'ells han arribat a l'actualitat i els que ho han fet, malauradament, es conserven en unes condicions francament deplorables i exigeixen una restauració immediata i en profunditat si volem que les generacions que ens han de sobreviure puguen arribar a conéixer-los.

Caldria anomenar, si més no, el molí del Terraet, del qual tenim notícies ja l'any 1397, o el molí Llop, del qual també apareixen referències l'any 1469, els dos a vora riu, i uns altres dos també medievals i que, en aquest cas, es troben tocant la séquia Major, com són el de la Vila i el de la Roqueta, construïts entre els segles XV i XVI. El primer està prou desfigurat pels usos que ha tingut al llarg dels darrers segles, però en el de la Roqueta es pot veure prou bé, si no la maquinària, sí almenys l'estructura original d'un edifici bastit amb carreus, rajola i maçoneria, on encara poden apreciar-se alguns arcs lleugerament apuntats.

5. Tot apunta que la primera construcció degué respondre a la tipologia de les anomenades esglésies de reconquesta. Edificis senzills, de nau única, constituïda habitualment per quatre trams, i coberta a dues aigües sobre armadura de fusta que utilitza com a elements de sustentació pilastres i arcs de diafragma apuntats.

6. Pot ampliar-se la informació sobre l'església i especialment sobre Comte en Zaragoza; Gómez-Ferrer (2007). Així mateix és imprescindible l'aportació documental de Vicent Gil (2008, 1). Cal recordar també, per tal de reafirmar la importància d'aquest arquitecte, que fou precisament ell el constructor d'una obra tan important com és la Llotja de València (1482-1498).

Arribats a aquest punt, hem de fer notar que hi ha una obra a la qual, malgrat també haver desaparegut, hem d'al·ludir per la importància que durant segles va tenir: es tracta de l'església de la Sang.

Aquesta fou construïda, en el seu moment, en plena jueria, adossada a la part interior de la muralla i, lamentablement, derruïda el 1968 per tal de bastir en aquell solar l'actual edifici dels Lluïsos, en la capella del qual, com a únic testimoni d'allò que fou, pot contemplar-se la bella portalada de pedra constituïda per unes pilastres toscanes acanalades que emmarquen un arc de mig punt motllurat, als carcanyols del qual es pot veure decoració amb motius al·lusius a la Passió de Crist i una data: la de 1583.

Les característiques d'aquesta obra han fet que la seua datació en algun moment hagués estat incerta. El cas és que mentre la portada pot qualificar-se com a renaixentista, l'interior del temple, de nau única, capçalera quadrada i coberta de bigues de fusta a doble vessant sostinguda sobre arcs ogivals, podria fer-nos pensar que la construcció pogués tenir, si més no tipològicament, alguna relació amb les anomenades esglésies de reconquesta a les quals ja hem fet menció. No obstant això, hi ha constància que les obres d'aixecament es van dur a terme a finals del segle XVI. Concretament l'arquitecte Joaquim Lizandra[7], basant-se en documentació relativa a les Visites Pastorals que aleshores efectuava el bisbe de Tortosa, enquadra la construcció entre els anys 1580 i 1598, data en la qual se sap que allí ja se celebrava culte.

7. Lizandra Rubio, J., "La ermita de la Sangre. Descripción de una desaparecida Iglesia", *Programa de Semana Santa*, Vila-real, 1992.



Església de la Sang

Al llarg dels temps, aquesta capella ha fet més d'una vegada les funcions de parròquia. Quan es va enderrocar l'església antiga, el 1752, i durant els anys que va durar la construcció de l'actual Arxiprestal és ací on van tenir lloc les principals celebracions religioses de la vila. En altres moments i atenent les diferents circumstàncies històriques per les quals ha passat el poble, s'ha utilitzat com a escola, teatre i fins i tot com a presó municipal.

Hom té constància que el lloc on es troba l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia ha estat centre de religiositat almenys des de finals del segle XIV, en què ja consta en la documentació com "les ermites", després que el mateix Consell Municipal autoritzara el bastiment en aquell paratge d'alguna cel·la menuda. Malgrat aquests precedents, el conjunt d'edificis que han arribat als nostres dies tenen el seu origen en el segle XVI, època en què s'inicia la seua construcció i des de la qual, pràcticament fins fa poc, han anat afegint-se i sent objecte de modificacions més o menys importants.

Si ens referim en primer lloc a la capella, ja que arquitectònicament es tracta de l'element més interessant de tots els que trobem, cal dir que s'hi accedeix des de la placeta exterior a través d'una portalada constituïda per un arc de mig punt de pedra, i que és, com sol ocórrer en aquest tipus d'edificacions, de proporcions discretes. De nau única i rectangular, cal destacar especialment la coberta, per tractar-se en aquest cas d'una volta de creueria, de clara tradició gòtica, molt apreciable per ser l'únic exemple que conserva el patrimoni arquitectònic local, i el cor alçat sobre el primer tram amb accés extern.

L'altre espai del qual s'ha de fer esment és el que la tradició popular relaciona amb la troballa de la imatge de la Verge, la coveta, probablement l'origen de les edificacions posteriors. D'aquest recinte menut, arquitectònicament pot dir-se ben poca cosa, únicament caldria, si de cas, al·ludir a l'abundant decoració barroca que pot contemplar-se sobre els murs.

La resta de dependències de l'ermita no tenen una especial rellevància i, tal com ja hem comentat, han estat objecte d'ampliacions i reformes al llarg dels segles, la darrera de les quals va tenir lloc el 1985. Caldria únicament destacar el curiós recinte conegut com les Cavallerisses, obra, probablement, de la primera meitat del segle XVIII, de planta rectangular, amb coberta de fusta que descansa sobre els murs perimetrals i quatre arcs de mig punt, bastits amb rajoles, just al centre de la sala.



Ermita. Volta de creueria

Pintura i escultura

Hem de començar dient que la pintura que es fa al nostre poble i a les comarques dels voltants en aquesta època ha de relacionar-se directament amb la resta de pintura valenciana, i cal destacar, en primer lloc, que és relativament abundant la producció corresponent a aquest període i que, com és normal per l'època en què ens trobem, es tracta en la majoria de casos, per no dir en la seua totalitat, d'obres de temàtica religiosa, motiu pel qual gran part d'aquestes provenen d'establiments eclesiàstics i normalment és allí on es conserven.

No obstant això, la que hem elegit per encetar aquest apartat és de propietat municipal i procedeix de l'antiga capella de l'Hospital. És una pintura a l'oli sobre taula que representa santa Llúcia i santa Àgata, i es deu a un artista valencià conegut com mestre dels Perea que va desenvolupar la seua activitat en els darrers anys del segle XV i els primers del XVI. És una pintura gòtica de molta qualitat en la qual les dues santes són representades sostenint la palma del martiri en una mà i els símbols propis —ulls o pits— en l'altra. És molt probable, tenint en compte la seua procedència, que aquesta obra estara constituïda per una taula més en la qual amb tota probabilitat devia figurar sant Miquel, titular, juntament amb santa Llúcia, de l'hospital per al qual va ser pintada.

Un segon exemple extraordinàriament interessant és una menuda representació anònima que es conserva al monestir de les mares dominiques i que, a la manera bizantina, representa la temàtica coneguda com *Verge de la Tendresa* o *Panagia Eleusa*. Ben bé podria correspondre a la mateixa època que l'obra anterior i, fins i tot, podria

A l'esquerra: Mestre dels Perea. *Díptic de santa Llúcia i santa Àgata*. Ajuntament

A la dreta: *Panagia Eleusa*. Monestir mares dominiques





ser gairebé més antiga —no està realitzada amb oli, sinó amb tremp sobre fusta—. De totes maneres resulta molt difícil establir una datació absolutament segura. És complex datar aquest tipus d'obres ja que pràcticament aquestes icones tardobizantines deriven de models que comencen a pintar-se a partir del segle XII. Així ens trobem que mentre per a alguns autors (Bautista García, 1987) aquesta és catalogada, amb reserves, com a obra del segle XV, per a d'altres (Francés; Olucha; Rodríguez, 1983) devia haver estat realitzada al XVIII.

Però si hem de destacar unes obres que marquen realment aquest període serien indiscutiblement les que ens han llegat els pinzells del gran pintor italià Paolo di San Leocadio (1447-1519) considerat en aquell moment com "lo pus solempne pintor de Spagne" i introductor, amb Francesco Pagano i Riccardo Quartararo (mestre Riquart), del Renaixement italià a les nostres terres. Tots tres van ser duts, el 1472, pel cardenal Roderic de Borja, després papa Alexandre VI, per pintar els frescos de la capella major de la seu valenciana recentment recuperats.

Aquest important artista és l'autor de dos retaules per al Consell de Vila-real: el primer, dedicat al Salvador i destinat a l'altar de la capella de la mateixa advocació en l'antiga església gòtica, comença a pintar-lo en els darrers anys del segle XV i correspon als coneguts com de tipus *pastera*, constituït per tres taules, polseres —avui incompletes—, espiga i predel·la. En el cos central estan representades santa Úrsula, el Salvador al mig i santa Eulàlia, tots ells sobre fons daurat. El tema que ocupa l'espiga és el de l'Anunciació, mentre que en la predel·la hi ha representades, magistralment, cinc escenes corresponents a la Passió.



Paolo di San Leocadio. Retaule del Salvador. Església Arxiprestal

Uns anys més tard el mestre trasllada la seua família i el seu obrador a Vila-real per tal de fer-se càrrec d'una segona comanda. En aquesta ocasió es tractava de fer un retaule dedicat a sant Jaume i que també hauria d'instal·lar-se a l'església gòtica, concretament a l'altar major, en el lloc ocupat fins aquell moment per un altre de 1376, avui per desgràcia desaparegut, i que havia estat executat pel bon pintor aragonés Llorenç Saragossa (+1406).

Amb total certesa no sabem com era aquesta obra en el seu origen, ja que només se'n conserven sis taules. És probable que poguera tractar-se d'una obra mixta, en la qual hi hagués també alguna representació escultòrica, perduda, probablement, quan el conjunt va ser desmuntat per tal d'enderrocar l'antiga parròquia a fi d'iniciar la construcció de la nova església Arxiprestal. Així doncs, les taules que actualment podem admirar són les que representen les escenes següents: *La predicació de sant Jaume*; *Sant Jaume conduït davant Herodes*; *Decapitació de sant Jaume*; *El sarcòfag de sant Jaume conduït davant la reina Lupa*; *Judici i condemna del jove pelegrí Lupari* i *Sant Jaume a la Batalla de Clavijo*.

El que sí que es pot constatar clarament són les grans diferències estilístiques existents entre aquesta obra realitzada entre 1513 i 1519 i la que acabem d'esmentar unes línies abans. En la primera comencen a manifestar-se les formes pròpies del Renaixement italià, però encara hi trobem alguns trets que ens retrotrauen al darrer gòtic. En aquesta ja és molt present la nova manera de pintar i, fins i tot, són evidents les influències d'autors tan importants com Fernando Yáñez de la Almedina i Fernando Llanos, que són els qui transmeten l'estil i les tècniques del florentí Leonardo da Vinci.



Paolo di San Leocadio. Detall del retaule de sant Jaume. Església Arxiprestal

Encara podem referir-nos a una tercera obra del mateix autor conservada al convent de les mares dominiques: un oli sobre fusta en què es representa un Crist abraçat a la creu d'extraordinària bellesa i que pot datar-se també en els primers anys del segle XVI. Les representacions de Crist Natzaré van ser prou abundants en aquesta època, tot i això, cal destacar la qualitat tècnica d'aquesta obra que, malgrat les seues reduïdes dimensions, constitueix una valuosa mostra del domini de l'ofici i del virtuosisme de San Leocadio.

També trobem representació al nostre poble de l'art d'un dels pintors més importants d'aquell temps i figura senyera del Renaixement valencià. Es tracta de Joan Macip, més conegut com Joan de Joanes. Fruit del seu obrador es conserva actualment al Museu de Sant Pasqual un expositor de fusta sobredaurada i pintada provinent del convent de la Puríssima, de monges clarisses, de Castelló i que pot datar-se cap a l'any 1540[8].

8. Les monges clarisses, com tornarem a comentar més endavant, van arribar al poble l'any 1836, i probablement aquest valuós ostensori hi va venir amb elles.

Com sol ser habitual en aquest tipus d'objectes, les representacions que hi apareixen són de grandària prou reduïda i es mostra en el revers el rostre de Crist sobre fons daurat, seguint l'esquema tradicional propi de les representacions de l'Ecce Homo, i en l'anvers la imatge de la Immaculada amb un remat superior on figura Déu Pare en actitud de beneir i el colom que simbolitza l'Esperit Sant. Es tracta d'un dels molts exemples que es conserven d'aquest tipus iconogràfic que va ser repetit en moltes ocasions tant per Joanes com, posteriorment, pels seus seguidors.



Joan de Joanes. Ostensoris amb Ecce Homo i Immaculada Concepció. Museu de Sant Pasqual

En aquest punt hauríem també de fer al·lusió a un altre quadre pintat uns anys després que l'anterior, conservat a l'església Arxiprestal i que té com a protagonista sant Vicent Ferrer, probablement un dels personatges més representats, almenys per les nostres terres, al llarg de tot el segle XVI. Es tracta d'un oli sobre fusta en el qual es mostra el sant valencià amb la típica filactèria i sobre un fons molt elaborat. Pel que fa a l'atribució s'ha de deixar constància que si bé un dels millors especialistes en l'obra de Joanes, Albi Fita (1979), atribueix el quadre a aquest autor, el professor Benito Doménech (2000) apunta la possibilitat que l'autoria poguera correspondre a Miquel Joan Porta.



Joan de Joanes. *Sant Vicent Ferrer*. Església Arxiprestal

Gaspar Becerra (1520-1568) fou també un important pintor i escultor manierista que, si bé va nàixer a Andalusia, es va formar a Itàlia treballant amb Giorgio Vasari i Daniele da Volterra i estant molt en contacte amb l'obra de Miquel Àngel, artista del qual rep una forta influència. D'ell tenim la sort de conservar, entre les moltes i valuoses obres que resten al convent de les mares dominiques, un quadre que, si bé és menut quant a mides, té un gran valor artístic. Es tracta d'una representació de la Crucifixió, pintada a l'oli sobre fusta, i que curiosament està signada i datada en el seu revers: "Vezerra, 1565". En ella, un Crist de tres claus destaca, amb un tractament lumínic molt acurat, sobre un fons neutre en la seua part superior que es mostra separat d'un paisatge situat en la zona de baix per una llum crepuscular.

Les següents línies dedicades a les obres escultòriques hem d'encetar-les fent al·lusió a una que, malauradament, només es conserva en fotografies i, probablement pel seu significat, en allò que podríem anomenar com la memòria col·lectiva: ens referim a l'antiga imatge de la Mare de Déu de Gràcia, desapareguda com altres tantes coses fruit de l'odi i especialment de la incultura, en els tristos anys de la passada guerra. Es tractava d'una talla en fusta, policromada, de 74 cm d'alçària, en la qual la Verge apareixia sostenint amb la mà esquerra el xiquet. No se sap gran cosa dels seus orígens; pel que fa a les característiques estilístiques, aquestes probablement farien classificar l'obra com de transició del romànic al gòtic[9].

En aquest punt hem de fer també al·lusió a un tipus de monument que va gaudir de molta popularitat al llarg de l'edat mitjana, ens referim a les creus de pedra o peirons. És coneguda la importància d'aquestes obres, especialment en les comarques del nord, i la gran quantitat d'exemplars que es van alçar, sobretot, al llarg del segle

9. És difícil poder establir una cronologia absolutament segura. Català Gorgues (1988) dóna la data de 1350. Per un altre costat un bon especialista com és Antoni José Pitarch pensa que la imatge és una obra importada que va arribar al poble a principis del segle XIV procedent de tallers castellans, navarresos o bascos on s'havia anat configurant aquest model al llarg de la segona meitat del segle XIII.



Gaspar Becerra. *Crucifixió*. Monestir mares dominiques



Antiga imatge de la Mare de Déu de Gràcia. Arxiu Lizandra-Ribelles

XV. Es pensa que, en un primer moment, aquestes creus —molt probablement de fusta— tenien la finalitat de marcar simbòlicament el territori, de *cristianitzar* uns llocs determinats que antigament havien estat ocupats pels musulmans. També és evident que una altra de les finalitats principals era la de servir de protecció a la gent que havia de transitar uns llocs que, sovint, no eren massa segurs. Solien disposar-se a les eixides de les viles, moltes vegades aprofitant els encreuaments o les bifurcacions dels camins.

Aquestes obres solien tenir sempre unes característiques semblants: sobre unes grades circulars o poligonals, habitualment tres, s'assentava la base amb idèntica secció i d'ella arrancava la canya que, després de rematar-se amb una magolla o capitell treballat escultòricament, era coronada per la creu. Alguns dels exemplars conservats són realment d'una extraordinària qualitat[10] i solien treballar en ells picapedrers de renom. Es tallava en l'anvers, com és normal, la figura del crucificat, mentre que el revers solia estar ocupat per una representació de la Verge.

A Vila-real se'n van bastir tres i d'elles ens dóna informació José María Doñate[11], que data al segle XV les conegudes com *creu del Raval* o del *portal de Castelló*, també coneguda com *creu de la moreria*, i que més tard passaria a dir-se de *Sant Pasqual* i la creu *del camí València* o de *Santa Llúcia*, en al·lusió a l'hospital de Sant Miquel i Santa Llúcia, al costat del qual estava ubicada originàriament. Una darrera denominació d'aquesta mateixa fou la de *creu cantonera*. El que en queda és el que, des de mitjan segle XIX, temps en què fou traslladada al seu actual emplaçament, es coneix com *Creu d'Aliaga*. Poca idea podem fer-nos del seu aspecte original després de totes les reformes i penalitats patides, però, indiscutiblement, si sabem que els autors de la creu, tallada el 1441, foren mestres tan reconeguts com Simó Bofill i Antoni Dalmau, podem assegurar que devia tractar-se d'un exemplar de molta qualitat, ja que aquests escultors valencians es trobaven en aquell moment entre els millors.



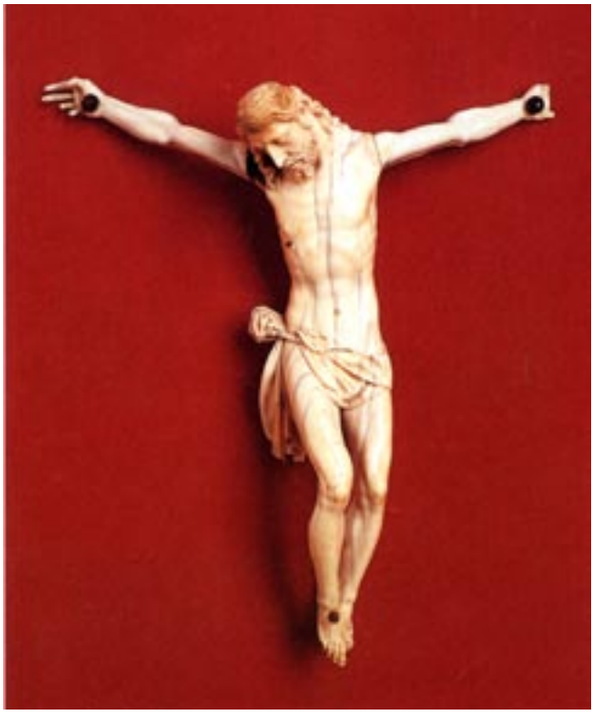
Creu d'Aliaga

10. No hem tingut la fortuna que al poble se'n conserve cap de les originals però no cal anar massa lluny per gaudir d'obres de molta categoria. A Sant Mateu, Morella, la Mata o Herbers, per citar alguns exemples, es poden veure mostres realment interessants.

11. En el capítol titulat "Cruces de Término" de l'obra *Datos para la Historia de Villarreal* (III), publicada el 1974, òbviament no pot aprofundir en qüestions tipològiques i d'iconografia ja que parlem d'obres desaparegudes fa molt de temps, però sí que fa un estudi acurat sobre la cronologia, els autors i les circumstàncies de la seua construcció.

La tercera de les creus, erigida ja el 1583 en el mateix lloc on des de molts anys enrere hi havia un exemplar de fusta, ocupava la mateixa ubicació que la que podem trobar avui dia al camí de l'Ermita.

Tot seguint amb una obra de molta qualitat però prou més menuda, hem de dir que va ser el 1983 quan per part de mossén Serafí Sorribes es féu pública la troballa d'una peça que es donava per perduda des de feia anys. Al convent de les monges clarisses, apareixia un Crist de marfil d'un molt estimable valor artístic. Avui dia podem veure'l exposat al Museu de Sant Pasqual. Es tracta d'una imatge tallada en tres peces, com és habitual quan s'utilitza l'ivori com a material, que fa 24,2 cm d'alçària per 22,5 d'amplària[12]. És una escultura de gran bellesa, un crucificat de tres claus, extraordinàriament realista en el qual l'autor, fins al moment desconegut, dóna mostres d'una tècnica depuradíssima en representar detalls tan menuts com les dents o les ungles i sobretot pel bon tractament anatòmic i l'expressió aconseguida[13].



Crist d'ivori. Museu de Sant Pasqual

12. S'ha de tenir en compte que li falten els dits de la mà esquerra, raó per la qual a la mida esmentada s'hauria d'afegir 1,5 cm aproximadament.

13. Tradicionalment i sense cap justificació s'havia tingut aquesta escultura com a obra de Miquel Àngel. Als pocs mesos de la seua aparició vam poder mostrar-la a la Dra. Margarita Estella, investigadora del CSIC i probablement, en aquell moment, la millor especialista en ivoris que hi havia a l'Estat. Ella classificava l'obra com italiana i la datava cap a l'any 1600, que és quan la influència artística d'Itàlia, present a Espanya des de principis del Renaixement, es fa més evident i són molts els exemplars escultòrics d'ivori duts des d'aquell lloc, al temps que també abunden els artistes italians que treballen ací dins del camp de l'eborària.

Ceràmica i orfebreria

També dins d'aquest apartat hem de destacar algunes peces francament valuoses. La primera d'elles, curiosament, es troba en l'actualitat lluny del poble. Es tracta d'un plat que va ser venut l'any 1912 per les monges dominiques i ara es pot veure com ocupa un lloc destacat en les col·leccions del prestigiós Museu del Louvre, a París.

És un exemplar dels anomenats de reflex metàl·lic, fabricat a Manises, de 35 cm de diàmetre i totalment decorat en daurat. S'hi representa una dona disparant una fletxa al coll d'un donzell menut, en mig d'abundant decoració floral. La indumentària dels personatges correspondria a la que feia servir l'aristocràcia del segle XV, cosa lògica si tenim en compte que aquesta ceràmica fou realitzada entre 1440 i 1450 (Soler Ferrer, 1989).

Pel que fa a l'orfebreria trobem a l'església Arxiprestal el que indiscutiblement pot considerar-se com el millor exemplar de tots els que han arribat als nostres dies. Es tracta d'una custòdia processional, peça d'existència freqüent en la majoria de les parròquies des que l'any 1264 s'establira la festa del Corpus Christi per a l'església d'occident. És de plata daurada a foc, del tipus conegut com de retaule o *de xiprer*, amb una peanya decorada amb motius geomètrics, d'on arranca l'espiga central i dues de laterals amb àngels tinents. El cos del mig té un viril amb nimbus radiant i està rematat amb pinacles i florons.

Datada l'any 1480, va ser realitzada per Francesc Cetina, membre d'una important família valenciana d'argenters, molt coneguda i activa durant els últims anys del gòtic i els primers del Renaixement.

Al lloc on es conserva la custòdia poden admirar-se altres objectes de valor destacable com ara unes crismeres també gòtiques, un copó arqueta amb estructura del mateix estil però ja amb decoració clarament renaixentista —garlandes i *putti*—, obra aquesta atribuïda als successors de Cetina i feta a principis del segle XVI, i d'altres entre les quals caldria destacar un reliquiari de la veracreu.

També haurien de ser esmentats alguns exemplars de calzes com el de Joan Bautista Bertran, del segle XVI, de punxó de València i elaborat amb plata natural i plata daurada al foc, propietat dels pares franciscans. O els també valencians que es conserven al Museu de Sant Pasqual, un dels quals destaca per la seua refinada decoració repussada tant en la part inferior de la copa com en el peu on, sobre sis pètals, es representen símbols de la Passió i un relleu de la Verge curiosament disposat entre el que semblen dues màscares. L'altre, provinent probablement del monestir de Santa Clara de Castelló, és també de molta qualitat, amb treballs de repussat i de burí mitjançant els quals es representen *putti*, símbols de la Passió una vegada més i motius vegetals.

Plat del Museu del Louvre. París



Calze de Joan Bautista Bertran. Convent pares franciscans



Art dels segles XVII i XVIII

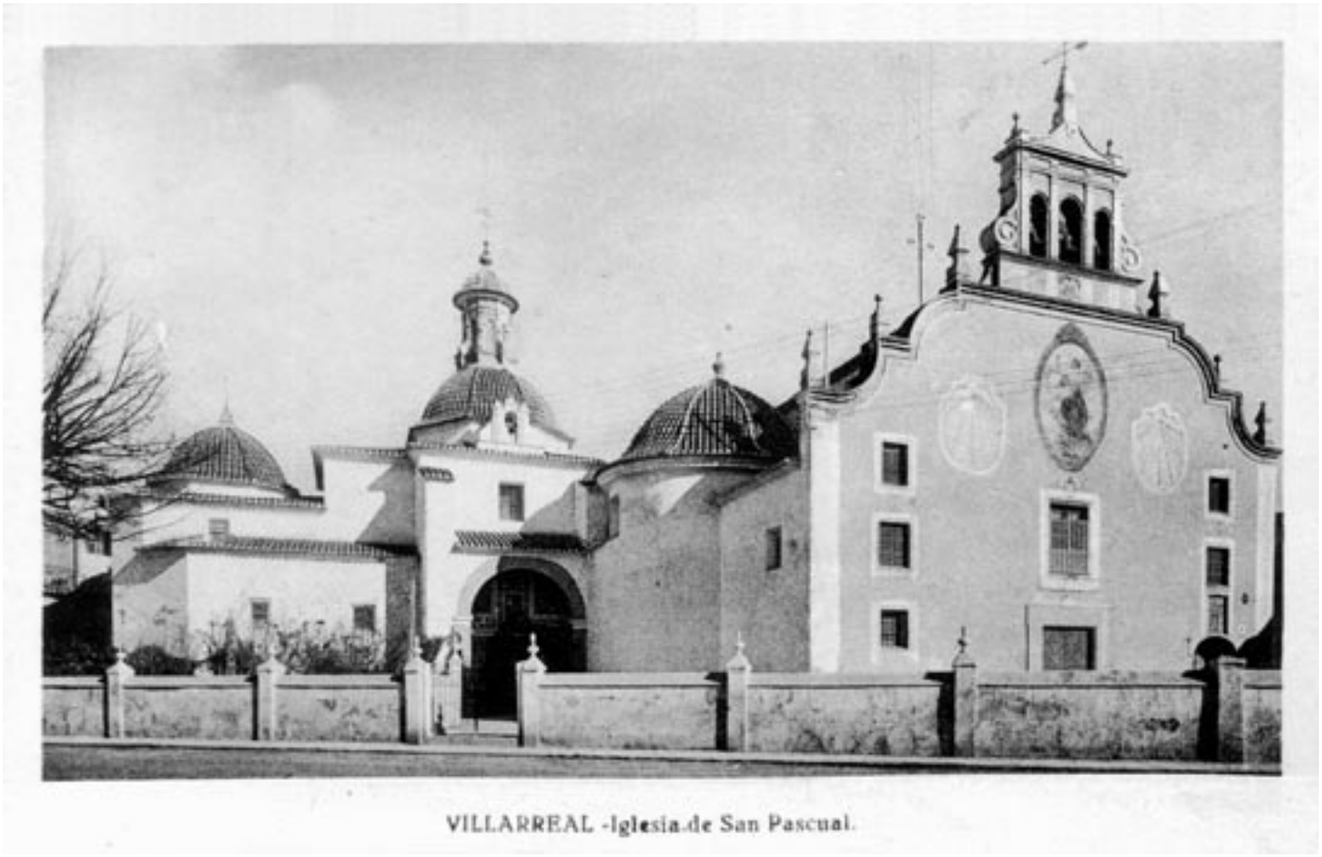
Al llarg del segle XVII i primera meitat del XVIII assistim al desenvolupament de l'estil barroc. És una època fecunda, en la qual les manifestacions artístiques seran importants en les nostres terres i lògicament tindran el seu reflex al poble, en el qual veurem com apareixen algunes de les mostres arquitectòniques més singulars. Ja en els darrers anys de la segona centúria, els inicis de renovació, marcats pels postulats neoclàssics, acabaran imposant-se i també en aquest moment, podrem trobar obres en les quals es fan patents els nous gustos academicistes.

Arquitectura

Una de les primeres mostres d'arquitectura d'aquest període, malauradament com tantes no conservada però sobre la qual es disposa d'informació, és l'església del desaparegut convent del Corpus Christi, que, com ja s'ha dit, es va ubicar en l'antic casalici de la família Cucaló de Montull. Fou obra de Juan Ibáñez (+1668), un arquitecte aragonés resident al poble i que va treballar molt per la zona. Aquest temple menut, construït entre 1648 i 1651, va utilitzar per primera vegada en les nostres comarques la cúpula sobre petxines en el creuer i trompes de gallons en el presbiteri.

L'obra a la qual ens referirem seguidament també forma part de la història ja que, com tantes altres, va ser destruïda durant la passada guerra. Parlem de l'antiga església de Sant Pasqual, ubicada al costat del convent que encara es conserva, en el lloc on s'ha construït el nou temple que s'assembla poc al desaparegut.

Antic convent alcantarí del Roser i Reial Capella de Sant Pasqual



L'origen d'aquesta obra podem trobar-lo en l'ermita del Roser, una construcció menuda situada extramurs a la vora del Camí Real i que constituí el nucli primer de l'edificació que dugueren a terme els franciscans alcantarins amb la finalitat de comptar amb un establiment al poble. Aquests, el 1577, s'havien establert provisionalment a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia des d'on un any després baixaren per tal de començar les obres del nou convent.

L'església, de nau única i coberta amb volta d'arestes, constava de quatre trams amb capelles laterals entre contraforts. Després de la beatificació de sant Pasqual, que tingué lloc als pocs anys de la seua mort, concretament el 1618, es va creure convenient bastir una primera capella a la qual s'accedia directament des de l'església conventual, que poguera acollir amb dignitat les despulles del sant i que, posteriorment, seria substituïda per una altra més gran.

Aquesta segona Reial Capella, acabada el 1680, estava profusament decorada tant amb relleus i pintures murals, com amb socolades de taulellets i ha estat tradicionalment considerada una de les primeres i més importants obres del barroc valencià. Allí, concretament en el cambril on s'exposava a la veneració dels fidels l'urna amb el cos del sant, també podia admirar-se un extraordinari retaule de fusta daurada que era un clar exemple de l'exagerada ornamentació pròpia de l'època.

Posteriorment encara es va produir una altra reforma important ja que, entre 1764 i 1765, es va bastir una capella de planta ovalada dedicada a sant Pere d'Alcàntara, on s'ubicaria l'excepcional talla d'Ignasi Vergara a la qual ens referirem més endavant. El germà d'aquest escultor, Josep, de qui també parlarem, fou l'encarregat de pintar els frescos que decoraven la cúpula.

El convent, que al llarg de la història va sofrir diverses penalitats i saqueigs, especialment amb motiu de la guerra de Successió a principis del XVIII i un segle més tard amb la del Francés, va estar habitat pràcticament de forma continuada, llevat d'alguna exclaustració temporal, fins l'any 1835, quan a causa de la desamortització eclesiàstica



Claustre del convent del Carme

duta a terme per Juan Álvarez Mendizábal, aleshores president del govern, aquesta institució religiosa, com tantes altres, va haver de ser desallotjada. Un any més tard l'edifici fou ocupat novament per les monges franciscanes que provenien del convent de Santa Clara de Castelló, d'on, a la seua vegada, també havien estat fetes fora.

Just a l'altre costat de la població, en el raval de València i pròximes a l'antic hospital, hi havia dues construccions menudes dedicades a santa Bàrbara i a sant Blai que van servir de solar per a la ubicació de l'església del Carme. Aquesta està constituïda per una única nau rectangular amb capelles entre els contraforts, un cor alt situat als peus de l'edificació i allò que resulta més significatiu de la seua coberta és una cúpula de dimensions reduïdes bastida sobre petxines.

Al costat d'aquesta església, els frares carmelites van edificar el seu convent, del qual caldria destacar un magnífic claustre construït, com l'església, cap a la meitat del segle XVII.

Amb molta posterioritat el temple va sofrir una important ampliació, ja que la capçalera es va modificar notablement afegint una capella nova i gran, la de la Comunió, curiosa per les solucions arquitectòniques utilitzades ja que es tracta d'un espai de planta ovalada cobert per una espectacular volta el·líptica. L'obra, que va ser acabada l'any 1903, fou realitzada sota la direcció del mestre d'obres vila-realenc Pasqual Llop Pitarch (García Sales, 1992).

De l'antic edifici sanitari al qual al·ludíem pàgines enrere en referir-nos a la concessió del permís atorgat a Pere Dahera per a construir el pont de Santa Quitèria i que ocupava el solar on avui es troba el convent de les mares dominiques, l'únic vestigi digne de ser destacat en l'actualitat és una edificació menuda d'autèntic mèrit artístic i molt arrelada a la religiositat popular. Es tracta de la capella del Sant Crist de l'Hospital.

Aquesta es va bastir entre 1717 i 1732 i consta d'una nau senzilla de planta rectangular amb cor alt als peus, coberta amb volta de canó, des de la qual s'accedeix, a través



Capella del Sant Crist de l'Hospital

d'un gran arc triomfal, a la zona del presbiteri que destaca en la part exterior per una menuda cúpula sobre petxines, amb tambor i el típic revestiment de teula de fang vidrat blau, com sol ser habitual en moltes esglésies valencianes.

Si algun aspecte de la construcció hem de destacar, aquest seria indiscutiblement la seua elegant decoració barroca que ompli pràcticament tot l'interior i que contrasta amb uns murs exteriors que no ofereixen cap tipus d'ornamentació.

Un dels monuments que té una major significació per al nostre poble és, sens dubte, el campanar. Una impressionant torre que a més de posseir una clara funció religiosa, ja que és l'encarregada de convocar els fidels a determinades celebracions, ben habitualment acomplia, en un passat no massa llunyà, també funcions cíviques, com podien ser fer distints tipus de crida a la població o des de l'any 1902, quan es va instal·lar el primer rellotge, marcar el ritme horari del municipi.

La seua construcció va iniciar-se el 1682 i l'acabament es va produir en una data encara poc segura ja que, per un costat Traver (Traver García, 1909) assenyala l'any 1703 com el d'acabament, mentre que Tormo (Tormo, 1928) dóna el 1744 com a data de finalització[14].

El campanar, que va costar 2.725 lliures, va ser bastit amb pedra duta de les pedreres de Borriol i Benadressa i els seus constructors foren probablement els mestres d'obra Jaume i Severí Sebastià, ajudats pels picapedrers Josep Montañez, Josep Marzal i Vicent Llorens, tots ells borriolencs.

L'obra fou dissenyada per Agustí Mayquez i pel que fa a la tipologia, si bé en aquest tipus de torre hom solia seguir el model de planta poligonal d'origen gòtic, les més tardanes, com és el cas de la nostra i la major part de les que es construeixen al llarg del segle XVIII, combinen aquesta amb la planta quadrada en els cossos inferiors.

També s'ha de fer notar que encara que en més d'una ocasió s'haja dit que es va construir íntegrament amb carreus, en la nostra opinió la pedra tallada només

14. En opinió de Yolanda Gil (Gil Saura, 2004) la conclusió de les obres el 1703 no degué ser definitiva, ja que una visita pastoral produïda el 1714 manava fer una nova sagristia una vegada enllestida la torre -després de quatre mesos- de la qual cosa podria deduir-se que en aquell moment les obres estaven a punt d'acabar.



Campanar

constitueix el revestiment tant exterior com interior, mentre que la resta del mur, que en determinats llocs té una grossària superior als tres metres, és de maçoneria. Això precisament pot apreciar-se des del carnerari de l'església Arxiprestal, al qual ara està adossat; des d'aquest punt s'observa la part inferior del mur oest, on no apareix la pedra treballada.

Pel que fa a l'estructura de la torre, de 42,5 metres d'alçària, poden distingir-se clarament tres cossos: el primer, com hem dit, quadrangular i els dos restants, octogonals. Al cim de la construcció, envoltat per una balustrada, es poden veure unes curioses gàrgoles que simulen caps d'animals i unes peces en ressalt de les quals, suposadament, deuria arrancar el remat que mai no es va arribar a construir. De l'interior caldria ressaltar l'escala de caragol que, amb un diàmetre de metre i mig, està formada per cent vuitanta-dues peces iguals col·locades de manera superposada i en sentit de rotació al voltant d'un eix constituït per elles mateixes i que és l'únic accés per tal d'arribar a la sala de campanes, cos superior obert a l'exterior amb set buits rematats per arcs de mig punt.

Cal destacar l'afirmació que fa Traver quan diu que els fonaments tenen tan sols una profunditat de "dos pams i mig" per haver-se trobat ja roca viva a aquest nivell. També és curiós observar com, des de la filada de carreus número vint-i-un fins a la vint-i-set, pot apreciar-se l'existència d'una numeració gravada en una o en diverses peces que, en sentit ascendent, va de l'u al set, alhora que s'observa un treball de diferent qualitat en la pedra, prou més tosc. Aquesta circumstància podria tenir una relació directa amb el fet que la pedra es portara de dues pedreres diferents.

Finalment, pot assenyalar-se que en conjunt la pesadesa de la base de l'edificació contrasta i s'equilibra amb els cossos superiors, més esvelts, de tal manera que disminueix la sensació d'estatisme que l'obra poguera tenir i n'augmenta el dinamisme i la bellesa.

L'any 1978 el campanar va ser sotmés a una restauració que va acabar de curar-li les importants ferides que, sobretot en el cos de campanes, va patir en el transcurs de la passada contesa, quatre dècades abans.

El gran augment de població que la vila va experimentar al llarg del segle XVIII, a la fi del qual —i malgrat el mal començament que va tenir amb els desgraciats fets ocorreguts durant la Guerra de Successió— ja se superaven els set mil habitants, va propiciar que es pensara a construir un nou temple, més gran, que reemplaçara l'existent, donat que en aquell moment aquest ja no era capaç d'albergar, almenys en les celebracions importants, una nombrosa comunitat que començava a requerir un espai de culte major. El creixement demogràfic al qual al·ludim, unit al fet que l'economia del poble també havia experimentat un impuls considerable, va fer escometre una edificació tan gran com la que constitueix la nova església Arxiprestal, dedicada, com ja ho estava la primitiva parròquia, a l'advocació de sant Jaume.

Les obres d'aquest nou temple van començar l'any 1752 i la seua benedicció tingué lloc el 1779, malgrat no estar totalment acabat, ja que la capella de la Comunió no es va inaugurar fins el 1798 i alguns altars laterals són encara posteriors.

L'edificació té unes mides realment impressionants; la seua superfície total és de 3.375 metres quadrats. Està constituïda per una planta de saló formada per tres naus il·luminades des dels laterals, capelles entre els contraforts i capçalera. Aquesta, formada per tres exedres poligonals que donen lloc a la zona destinada a presbiteri i a dos

curts transseptes, s'organitza al voltant d'una cúpula central, sobre tambor octogonal i sustentada per petxines. Les naus, separades per vuit pilars impressionants sobre pedestals, al damunt dels quals s'afegeix un fragment d'entaulament[15], es disposen a la mateixa altura —vint-i-dos metres a l'interior— i estan cobertes per voltes d'aresta, les laterals, i de canó amb llunetes, la central, que té més amplària, com és habitual.

A l'exterior presenta mur sense revocar, teula àrab en les cobertes i quatre accessos, el més gran, sense treballar, emmarcat en la façana principal de perfil mixtilini, mentre que dels laterals s'ha de destacar especialment la portalada de la Pescateria Vella, en la qual destaquen columnes d'ordre compost rústec, encoixinades i de fust acanalat, que recorden molt els models serlians. La portada de l'altre costat, prou més senzilla, és molt pareguda a les que podem trobar a l'església de Cinctorres i a l'ermita de Sant Marc d'Olocau del Rei[16].

El disseny de l'església fou realitzat per l'arquitecte aragonés Juan José Nadal que va ser qui dirigí les obres fins a la seua mort ocorreguda l'any 1763. Posteriorment els encarregats de continuar el projecte foren, de primer, Josep Dols i, posteriorment, Josep Ayora (Bautista García, 2002). S'ha de deixar constància també que en el transcurs de les obres hi va haver diversos períodes de parada —alguns per motius tècnics i d'altres per la mancança de recursos econòmics— que van endarrerir l'acabament de l'edifici. Igualment és important saber que al llarg del període de construcció van anar fent-se modificacions en el projecte inicial, especialment en els darrers anys i de la mà dels arquitectes Bartomeu Ribelles, de qui parlarem més endavant, i Vicent Gascó.

També i pel que fa a l'aspecte ornamental, s'ha de fer constar l'acusat contrast resultant d'uns exteriors més aviat descuidats, amb un acurat revestiment decoratiu interior, de gust clarament acadèmic, en el qual caldria destacar les pintures murals de Josep Vergara a les quals farem referència en un apartat posterior.

Finalment cal dir que al llarg del temps han anat duent-se a terme diverses obres de millora. Una de les darreres i també de les més significatives fou la construcció del bell enreixat que tanca la placeta que als peus del temple conforma la unió d'aquest amb la casa abadia i el mateix campanar. Aquesta reixa impressionant, construïda en uns tallers de Terol (García Sales, 1992), es va acabar d'instal·lar l'any 1926.

No és el nostre un poble en què hagen abundat els grans casalicis propietat habitualment de famílies nobles o benestants, per això pensem que s'ha de fer referència, si més no, a un dels pocs exemples d'aquest tipus d'edificacions que encara es conserva. Es tracta de l'enclavat al carrer Major i conegut actualment com Casa dels Mundina, una construcció de la segona meitat del segle XVIII composta de tres plantes que donen al carrer i de dues i antosta en la part de dins, en la qual hi ha també un pati.

És aquest un edifici que, al llarg dels temps, ha sofrit moltes modificacions ja que ha hagut d'adaptar-se per a ser utilitzat, entre d'altres, com a casino o com a lògia maçònica. La darrera intervenció important va tenir lloc a principis dels anys noranta i durant aquesta és quan va adquirir la configuració actual, que deixa veure encara diversos elements curiosos i d'altres de gran valor artístic, com poden ser els panells ceràmics que decoren algun dels seus murs.

Un cas interessant d'allò que podríem anomenar arquitectura militar el teníem en el quarter de cavalleria, no fa massa anys desaparegut. Una curiosa construcció bastida a càrrec del municipi, cap al 1760, i que es trobava situada just a la vora del Camí Real, ben a prop del convent de Sant Pasqual. Es tractava d'un gran edifici habilitat per acomplir la seua funció: la planta baixa estava disposada per a poder albergar

15. És una solució per tal de guanyar altura sense alterar les proporcions dels pilars. Va ser utilitzada en el *quattrocento* per importants arquitectes italians, especialment per Brunelleschi.

16. En les tres obres va intervenir el mateix mestre: Josep Dols.





Església Arxiprestal. Interior i portada de la Pescateria Vella

aproximadament un centenar de cavalls, mentre que la superior era la que ocupava la tropa. S'hi accedia a través d'una portada de pedra, molt alta, tal com requeria el seu ús, que, com a testimoni del passat, encara es pot veure ubicada només a uns metres del seu emplaçament original.

Un important exemple d'arquitectura neoclàssica el constitueix el pont sobre el riu Millars, que encara avui dia és objecte d'una utilització molt intensa. Es tracta del conegut com pont Nou, una important obra de poc més de cent vuitanta metres de llargària, onze d'alçària i que, originàriament, tenia una amplària de poc més de set metres.

Està constituït per tretze arcades elaborades amb voltes de canó d'una llum aproximada de deu metres i va ser tot ell fet amb pedra molt ben tallada que, segons Cavanilles, era extreta d'una pedrera de Borriol. Fou bastit durant el regnat de Carles III, concretament entre els anys 1784 i 1790, pel prestigiós arquitecte i acadèmic Bartomeu Ribelles Dalmau (1713-1795), que era qui, aleshores, dirigia les obres de la carretera de València a Barcelona, i que va utilitzar com a obra de referència el pont de Segòvia de Madrid, edificat per Juan de Herrera a finals del segle XVI.

Molt posteriorment va ser objecte d'una modificació important, ja que el Pla de modernització de carreteres de 1952-1953 va fer que s'eixamplara en nou metres i mig, de manera que abastà les dimensions actuals.



Bartomeu Ribelles. Pont Nou

Prop d'aquesta obra, aigües avall, i sota l'actual pont del ferrocarril, poden veure's les restes d'un antic pont de ferro construït l'any 1862.

Un tema que per la seua importància mereixeria tot un capítol i al qual dedicarem tan sols unes línies, és el de l'arquitectura rural[17]. No cal justificar l'existència de la gran quantitat de masos i alqueries que podem trobar pel nostre terme, ni és ara el moment de parlar dels seus orígens —es coneix documentació en què ja a mitjan segle XIV s'anomena l'alqueria de Sant Jordi—, tot i això creiem que, com a mostra representativa de les construccions més antigues i pensant —probablement de manera utòpica— que la preservació almenys de les més importants és encara possible, hauríem de mostrar imatges i localitzar-ne dues o tres de les més significatives.

17. Pot trobar-se informació interessant en Benedito; López; Melchor (1999).

Podem començar per la de les Monges, que resta pràcticament abandonada, a les Solades, només a uns metres de la carretera de Borriana i en la qual, a més



Alqueria de les Monges

d'interessants elements arquitectònics com algun arc de mig punt de rajola o llindes i muntants fets amb carreus ben aparellats, encara pot apreciar-se una inscripció que deu correspondre a la data de construcció: 1729.

Caldria també esmentar la coneguda com alqueria de Sant Albert o dels Frares. Aquesta, també molt deteriorada, però en la qual encara poden observar-se detalls curiosos com l'existència d'un oratori, forjats de qualitat o interessants restes de pintures murals en el seu interior, és del 1749 i podem trobar-la a la partida de Carinyena.

Finalment, hem d'al·ludir a l'alqueria del Carme, de finals del segle XVIII, i també molt interessant, que esperem, pel fet de ser de propietat municipal, no haver de veure-la en les precàries condicions en què es troben no només les dues que acabem de mostrar sinó tantes com n'hi ha en un estat vergonyosament lamentable.

18. En el Museu del col·legi de la Concepció d'Ontinyent es conserva l'esbós en fang de la imatge que es va fer servir per a l'execució de l'obra.

Escultura

Només farem menció d'una obra en aquest apartat però la qualitat d'aquesta justificarà el fet de dedicar-li en exclusiva el poc espai de què disposem. Es tracta de la magnífica imatge de *Sant Pere d'Alcàntara*, que fou executada per Ignasi Vergara Gimeno (1715-1775) per a la capella de la seua advocació, en l'església de l'antic convent de franciscans alcantarins el 1765.

Ignasi Vergara. *Sant Pere d'Alcàntara*. Església de Sant Pasqual



És una talla de fusta policromada on es representa el sant, a mida natural, mig agenollat sobre unes pedres i amb els braços oberts davant la creu[18]. Dotada d'una gran expressió i d'un naturalisme pregon que es veu incrementat per la utilització en el rostre d'ulls de cristall i dents de pasta, està considerada pels especialistes com una de les obres fonamentals, no només de Vergara, sinó de tota l'escultura barroca valenciana. L'autor, membre d'una important família d'artistes, fou, juntament amb el seu germà Josep, el fundador de l'Acadèmia de Santa Bàrbara de València, precedent de la que més tard es denominaria de Sant Carles i de la qual arribaria a ser director. També fou acadèmic de la de San Fernando de Madrid.

Tornant a la imatge, s'ha de comentar que és gairebé una casualitat que es conserve avui dia, ja que va ser confiscada durant la Guerra Civil i fou recuperada al port de Cartagena quan ja es trobava carregada en un vaixell mercant. Estava malmesa i va ser l'escultor Julio Pascual Fuster, de qui parlarem més endavant, qui, el 1950, va reposar el peu de la figura, la calavera i la creu que havien desaparegut durant l'episodi que acabem de referir.

Pintura

Tenim la sort de poder gaudir al nostre poble d'una obra extraordinària corresponent al període que ara centra la nostra atenció. Ens referim a la pintura que representa sant Pasqual, realitzada per Vincenzo Carducci (1578-1638), que la Caixa Rural, actual propietària, va tenir l'encert d'adquirir l'any 1984 i que resta exposada al Museu de Sant Pasqual.

Es tracta d'un oli sobre llenç on se'ns mostra el protagonista seguint els seus cànons de representació, en actitud orant davant de l'eucaristia. Amb una composició prou senzilla i molt del gust de l'època, destaca especialment pel tractament de la llum en què l'autor, a base d'una magnífica utilització del color, aconsegueix un clarobscur que, sense arribar al tenebrisme, fa pensar que coneixia bé l'obra del també italià Caravaggio (Tirado Gimeno, 1994). El tractament és clarament realista, com pot observar-se especialment en el rostre del sant, gens idealitzat, podíem dir que fins i tot aspre, i que contrasta de manera acusada amb els àngels que responen clarament als estereotips barrocs d'aquestes representacions.

Pel que fa a l'artista, d'origen florentí, pot dir-se que va arribar molt jove a Espanya acompanyant el seu germà major i també pintor Bartolomeo. Es va formar entre els pintors que treballaven al monestir d'El Escorial i, posteriorment, va ser nomenat pintor del rei i aconseguí un prestigi avalat per una tècnica inqüestionable, que ja no decauria en tota la seua carrera, al llarg de la qual realitzà una quantitat considerable d'obres.



Vincenzo Carducci. *Sant Pasqual*. Museu de Sant Pasqual

Sense tenir la mateixa qualitat, encara que sí que es tracta d'unes pintures més arrelades al poble i molt conegudes per la gent que sol visitar l'església del Carme, hem de referir-nos als frescs que decoren les petxines sobre les quals s'assenta la cúpula d'aquesta edificació i que temàticament es relacionen amb l'origen carmelità del temple. Només cal veure que les escenes representades són les de *Santa Teresa abraçant el Crucificat*, *La transverberació de santa Teresa, Sant Elies* i *Sant Josep amb el xiquet*. Les pintures, d'una qualitat estimable, són d'un mateix autor, que a hores d'ara ens resulta desconegut, encara que cronològicament puguen datar-se a la segona meitat del segle XVII i, per estil, s'adscriguen a l'escola valenciana (Bautista García, 1987).

Una vegada més ens hem de referir a una obra conservada en el convent de les mares dominiques que té mèrits més que suficients per a formar part del breu catàleg que ací presentem. Es tracta d'una imatge de la *Verge del Roser* pintada a l'oli sobre llenç i que les últimes investigacions inclouen en la darrera etapa de la producció del català Urbà de Fos (1615-1658). De concepció clarament barroca, com toca per la seua cronologia, mostra una composició molt senzilla en la qual la Mare de Déu ocupa l'eix de simetria entre un grup d'àngels, alguns d'ells músics, en la part inferior, i un altre de querubins que l'envolten per dalt. S'ha de destacar un bon tractament lumínic i una acurada elaboració de les teles.

Ben distinta de les anteriors és la pintura que comentarem a continuació, ja que es tracta d'un oli sobre un suport no massa habitual, una planxa de zinc, i d'unes dimensions extraordinàriament reduïdes, concretament de 24 per 20 centímetres, que es conserva al Museu de l'Arxiprestal.



Urbà de Fos. *Verge del Roser*. Monestir mares dominiques

S'hi representa un bust de la Verge, d'una minuciosa elaboració i qualitat contrastada que va ser executada a finals del segle XVII o en els primers anys del següent. Tampoc sabem amb certesa qui fou l'autor però els historiadors que han estudiat l'obra, sovint la relacionen amb Alonso del Arco (1635-1704), un bon representant de l'escola madrilenya, deixeble i col·laborador d'Antonio de Pereda.

També a l'Arxiprestal poden contemplar-se les obres a les quals al·ludim seguidament. Es tracta d'uns frescs que Josep Vergara Gimeno (1726-1799) va fer per a decorar les petxines de la cúpula, als voltants de 1772-1774. Són representacions relacionades amb la vida del sant titular del temple i en les quals apareixen, concretament, les escenes següents: *Predicació de sant Jaume i conversió de Filet; Hermògenes, el mag, portat per dimonis davant del sant; Sant Jaume davant d'Herodes Agripa* i, finalment, *Martiri del sant*. Aquestes pintures murals, en què s'aprecien clares influències italianes i que destaquen per un dibuix absolutament segur i contundent, són pròpies del gust academicista del moment. No podem oblidar que Vergara, com ja hem esmentat, fou un dels principals promotors de la Reial Acadèmia de Belles Arts de València, institució que també arribaria a dirigir al llarg d'uns anys.

A la capella de la Comunió es conserven unes altres realitzacions del mateix autor fetes anys després, concretament entre 1795 i 1799, i que poden incloure's entre les darreres que va fer el mestre. En aquest cas la temàtica és més variada tot i que d'entre les sis representacions destaca, per la ubicació —dalt de l'altar— i la grandària, la del *Triomf de l'eucaristia*. Als peus de la capella trobem *El sacrifici d'Isaac* i just als laterals, les figures dels evangelistes, *Sant Joan* i *Sant Mateu* a la part esquerra, i *Sant Marc* i *Sant Lluc* a la dreta.

Encara tenim la sort de poder comptar amb una obra més deguda també als pinzells d'aquest mestre i el seu taller. En aquesta ocasió es tracta d'un llenç pintat a l'oli, d'unes dimensions ja importants i que, com les anteriors, també es conserva a l'església Arxiprestal. En aquesta ocasió el tema elegit és un *Calvari* i tant els personatges que en el quadre apareixen com la disposició que presenten són les habituals d'aquest tipus de representacions. La figura del crucificat, disposada centralment, determina una composició molt equilibrada en la qual també apareixen la Verge Maria, sant Joan i la Magdalena.

Finalment, per a tancar aquest apartat ens referirem a una obra de bona factura encara que de poca originalitat, ja que es tracta clarament de la còpia d'un quadre de 1635, obra del pintor italià Guido Reni. És una representació de *Sant Miquel Arcàngel* realitzada a finals del segle XVIII l'interés principal de la qual és que l'autor és un artista vila-realenc, Miquel Ballester Ochando, personatge del qual sabem que va viure en la segona meitat de la centúria però de qui encara a dia d'avui es disposa de molt poca informació més.

El quadre representa l'Arcàngel armat amb una espasa i abillat com si es tractara d'un soldat romà i, com sol ser habitual en la iconografia d'aquest sant, sota els seus peus la figura vençuda del dimoni.



Josep Vergara. Pintures de les petxines de la cúpula de l'església Arxiprestal

Ceràmica i ornaments

La tradició ceràmica al nostre poble ve de lluny, no debades la proximitat i la relació amb localitats tan importants com l'Alcora, Onda i Ribesalbes o fins i tot Manises i València ha permés que les mostres que encara es conserven siguen abundants i de vegades francament bones. Hem de fer notar que s'han perdut o s'han deteriorat moltes d'elles per la circumstància que no era estrany que les representacions fetes amb taulells restaren al carrer, on abundaven les típiques capelletes, o pels camins del terme exposades al robatori quan no directament als actes de vandalisme. Malgrat això ens han arribat exemplars de notable mèrit entre els quals en ressenyarem només alguns dels millors.

Un dels més antics, primera meitat del segle XVIII, i també dels de més qualitat és una imatge de sant Pasqual, feta sobre una sola peça de 75 per 54 centímetres que pot contemplar-se al museu del seu convent i que prové de la paret posterior de la cel·la on va morir el sant. Es tracta d'una obra realitzada en la Reial Fàbrica de Ceràmica del Comte d'Aranda a l'Alcora, i en ella, per mitjà d'un dibuix molt precís i d'uns colors vius i nets indicadors d'una bona cuita, es representen dues figures: la del personatge principal ja esmentat i que segueix la iconografia habitual —rostre jove, hàbit franciscà i de genolls, en actitud d'adorar el sagrament— i la d'un àngel sobre núvols, en una composició clarament barroca.

La segona de les ceràmiques la trobem a l'antic refectori alcantarí, just en el lloc on segons la tradició s'asseia el patró que, una vegada més, torna a ser el protagonista. En aquest cas és un retaule de dimensions considerables ja que està constituït per 76 peces amb unes mides totals de 290 per 125 centímetres, i fou fabricat a Manises entre 1780 i 1790. El conjunt representa el sant envoltat per una sèrie de motius arquitectònics i decoratius rematats per àngels i, en la part inferior, una tarja en què apareixen unes frases al·lusives al noble comportament del frare franciscà.

Un altre tema que no podia faltar era el de la Immaculada. El model d'aquest tipus de representació, que va estretament lligat a l'art de la Contrareforma, va ser molt habitual al llarg dels segles XVII i XVIII també en ceràmica.



Sant Pasqual. Panell ceràmic. Museu de Sant Pasqual



Immaculada, sant Pasqual i el beat Andreu Hibernon. Panell ceràmic. Museu de Sant Pasqual

Precisament de finals del XVIII és el panell de la *Immaculada, sant Pasqual i el beat Andreu Hibernon* que es pot contemplar al Museu de Sant Pasqual, però que té el seu origen en les capelles de carrer a les quals ens hem referit anteriorment. Concretament aquesta obra es trobava, fins que fou derruïda, en una casa ubicada entre el carrer de la Penitència i la plaça de la Puríssima. Té unes mides de 162 per 125 centímetres i, com l'anterior, és també fruit dels obradors de Manises. En aquesta obra es fa servir una composició piramidal al temps que clarament simètrica i se'ns mostra la Verge, sota la representació de l'Esperit Sant, acompanyada dels dos frares, angelets i al·legories de la lletania, concretament el sol i la lluna.

Finalment, cal mencionar també una curiosa representació que té com a protagonista una vegada més sant Vicent Ferrer i es troba al monestir de les mares dominiques, encara que la seua ubicació original fóra el desaparegut convent del Corpus Christi. Obra també valenciana i datada cap al 1800, ens mostra el sant amb l'hàbit blanc i negre dels dominicans, assenyalant la típica filactèria on es llegeix "Timete Deum et date illi honorem" —sentència que es completa al llibre que duu a les mans— però en aquest cas amb ales. És un exemplar molt valuós ja que si bé aquestes representacions de *Sant Vicent alat com l'àngel de l'Apocalipsi* abundaven en les estampes del segle XVIII, és molt rar trobar-les en panells de devoció.

Pel que fa als ornaments litúrgics conservats en les nostres esglésies, hem de destacar diverses casulles i capes pluvials dels segles XVII i XVIII per ser, en alguns casos, vertaderes joies en l'art del brodat. Utilitzant sovint fils d'or, plata i seda sobre teixits habitualment luxosos, mostren dissenys originals en els quals solen combinar-se les figures amb motius al·legòrics i vegetals. Els resultats solen arribar a ser d'una gran complexitat i es pot utilitzar més d'una vegada amb propietat l'expressió d'*horror vacui,* atés que els autors, en ocasions, han ornamentat les peces fins a límits insospitats.

Casulla. Museu de Sant Pasqual



Els antecedents d'aquestes vestimentes vénen de lluny. Concretament hom sap que la casulla prové d'una indumentària grecoromana anomenada *paenula,* que era un vestit semblant a la capa, normalment de llana, i que es feia servir per tal de protegir-se del fred i de la pluja. Apareix ja documentada en la litúrgia a partir del segle IV. Per un altre costat, la capa pluvial té el seu origen en l'antiga casulla; tot i això, és més ampla i oberta per davant. Aquesta peça de roba sol utilitzar-se per a les processons i altres solemnitats i el seu caràcter litúrgic fou adoptat al segle IX.

Hi ha al nostre poble uns quants exemples d'aquest tipus d'obres de molta qualitat, però si n'haguérem de destacar alguna seria la casulla conservada al Museu de Sant Pasqual. Es tracta d'una realització del segle XVIII, mostra extraordinària de virtuosisme, en la qual, a més de l'exuberant decoració de tipus vegetal que apareix, seguint una disposició clarament simètrica, destaquen les representacions figurades dels escapularis que hi ha tant en l'anvers com en el revers.

Art dels segles XIX i XX

Després de l'academicisme, parlarem d'allò que podem denominar modernitat i que també té el seu reflex en la història de l'art local. Aquest serà, en general, un període en què les manifestacions plàstiques superaran en qualitat, i lògicament en quantitat, les realitzacions arquitectòniques i en el qual tindrem oportunitat, especialment al llarg del segle XX, de delectar-nos amb les obres de vila-realencs tan il·lustres com l'escultor Ortells o el pintor Gumbau.

Pintura

Els *Via Crucis* són representacions prou habituals en la majoria de les esglésies. D'un material o d'un altre, són com una versió reduïda dels també tradicionals calvaris freqüents als afores dels nostres pobles, però disposats a l'interior dels temples. I precisament en l'Arxiprestal pot trobar-se'n un d'una qualitat gens menyspreable. Es tracta d'un conjunt format per catorze peces, pintades amb oli sobre llenç entre 1885 i 1890 per l'onder Bernat Mundina Milallave (1827-1903). Aquest artista, que fou també escriptor, es va formar primerament amb el pintor Joaquim Oliet, per a continuar els seus estudis en l'Acadèmia de Sant Carles de València, on va exercir uns anys com a professor.

En aquesta realització, que probablement constitueix la més important de totes les seues obres religioses, es pot apreciar una execució miniaturista, un bon tractament de la llum amb un acusat clarobscur i una evident influència del sogorbí Josep Camarón.

També a l'Arxiprestal trobem unes esplèndides mostres de l'obra del pintor Vicent Castell Doménech (1871-1934), que va deixar a les testeres del temple uns exemples monumentals de pintura de temàtica com és lògic religiosa, per un altre costat poc habitual dins de la producció d'aquest mestre castellonenc. Va ser l'any 1908 quan realitzà aquests coneguts quadres. *L'eixida de la processó del Corpu*s, *La Santa Missa, El bateig de Crist i la Resurrecció* són les escenes pintades utilitzant com a material la cola —algunes sobre llenç i d'altres sobre la mateixa paret—. Es tracta de representacions clarament realistes, dues d'elles captades del natural i fàcils de reconéixer per part dels espectadors, ja que és la mateixa església la que serveix d'escenari. Hom hi pot apreciar la seguretat en l'execució per part de Castell que, malgrat ser encara prou jove, dóna mostres de tenir ja un domini acurat de la tècnica.



Bernat Mundina. *Via Crucis*. Església Arxiprestal

També del mateix pintor es conserven dos retrats molt bons de propietat municipal. El primer, datat el 1902, representa Francesc Tàrrega i forma part del seu llegat, mentre que en el segon, de 1907, el protagonista és Carles Sarthou.

I ja que hem fet al·lusió al llegat de Tàrrega mereixeria la pena recordar alguna de les obres que en formen part i s'exposen habitualment a la sala que aquest extraordinari músic vila-realenc té dedicada al Museu de la Ciutat. Són diverses les escultures i pintures que constitueixen aquesta curta però valuosa col·lecció. Hi trobem alguns



Vicent Castell. *Retrat de Tàrrega*. Museu de la Ciutat Casa de Polo

olis, la majoria de formats menuts i en molts casos amb dedicatòria, de pintors tan reconeguts com Gonçal Salvà Simbor (1845-1923), Martí Rico Ortega (1833-1908), Josep Benlliure Gil (1855-1937) o Ramón Stolz Seguí (1872-1924), entre d'altres.

Pel que fa a artistes del poble, són uns quants els qui han de ser mencionats en aquest apartat. Si seguim l'ordre que imposa la cronologia, el primer que hem de citar és Josep Gumbau Vidal (1907-1989). Probablement si haguérem optat per altres criteris, continuaria ocupant la mateixa posició ja que, sense cap dubte, parlem d'una figura cabdal i no només de la història de l'art local, donat que la seua projecció arriba molt més lluny. És evidentment un personatge importantíssim de qui encara no s'ha dit tot el que s'ha de dir.

Fill d'una família humil i malgrat que la vocació artística es va manifestar en ell de ben menut, els primers anys de la seua vida, després de deixar l'escola, es va veure abocat a dedicar-se als oficis de son pare —barber i espardenyer— i un poc més tard a treballar com a pintor de parets, fins que als divuit anys va tenir l'oportunitat de marxar cap a València on inicia estudis a l'Escola de Belles Arts mentre es guanya la vida retocant fotografies per a alguns estudis de la capital, feina que haurà de tornar a fer posteriorment, durant molts anys, en la seua llarga permanència a París.

Acabada la carrera, Gumbau viatja a Madrid on resideix provisionalment quan comença la Guerra Civil, contesa en la qual haurà d'intervenir i que li reportarà com a conseqüència l'estada en un camp de concentració a Zamora. Després d'aquells anys roïns i per aquest ordre, seran València, molt especialment París i finalment Marsella les ciutats on desenvoluparà la seua llarga i fructífera trajectòria artística.



Josep Gumbau. *Home i terra*. Museu de la Ciutat Casa de Polo

Es diu d'ell que va ser un dels primers artistes valencians que va saber deslligar-se del postimpressionisme que durant molt de temps havia caracteritzat el paisatgisme mediterrani. En la seua obra, variada encara que sempre personal, podem trobar influències molt distintes, entre les quals cal destacar les picassianes. El seu treball és el d'una persona inconformista, d'un artista que experimenta, que busca contínuament i que no cau en la temptació de pintar allò que el mercat li demana sinó el que, en cada moment de la seua vida, el preocupa i que té com a denominador comú l'home i les seues circumstàncies. De fet, en més d'una ocasió la seua obra ha estat qualificada de pintura social.

Encara que no era una persona a qui li importaren massa els premis i els reconeixements públics, va obtenir alguns guardons molt importants al llarg de la seua carrera, entre els quals poden destacar-se el Diploma d'Honor de la Secció Espanyola en el Saló Internacional d'Art Lliure de París, el Primer Premi de la Secció de Pintura de l'Associació d'Artistes i Intel·lectuals Espanyols a França o el Gran Premi d'Honor del Saló de Vichy.

El reconeixement merescut, que ell va agrair, fou el que li oferí la gent de Vila-real al llarg dels darrers anys de la seua vida, època en què les estades al poble foren llargues i el contacte amb veïns i amics gratificant.

Un altre artista digne de ser esmentat és Ferran Bosch Tortajada (1908-1987), fill de Juan Bosch Pons, l'autor de les pintures murals que decoren la magnífica sala de sessions de la seu de la Comunitat de Regants. Aquest tan sols va viure a Vila-real els primers anys de la seua vida, ja que quan encara era molt jove es va traslladar, seguint la seua família, a Barcelona, on, a més de continuar la formació, començà a treballar com a il·lustrador en importants revistes. De fet, aquesta fou la seua gran especialitat i en la qual va destacar, gràcies especialment al seu gran domini del dibuix. De Barcelona a París on, a més de seguir amb el seu treball habitual, entrà en contacte amb el món de la moda en col·laborar amb prestigiosos modistes. I de París a Nova York on diversificà el seu treball i romangué ja de forma definitiva fins a la seua mort ocorreguda a Florida.

Hem de recordar també Joan Baptista Nicomedes Carda (1908-1985), apreciat com a pintor i especialment com a mestre, ja que dedicà bona part de la seua vida a la docència.

Va començar els estudis amb Vicent Castell, per continuar-los posteriorment a l'Escola de Belles Arts de Sant Carles de València. La seua obra és prou abundant i hi destaquen les natures mortes a les quals sabia donar un toc molt personal.

Francesc Gimeno Barón (1912-1978) és indiscutiblement un altre dels grans exponents de la pintura valenciana. Els inicis foren molt pareguts als que acabem de veure en Nicomedes. Alumne de Castell, de primer, i d'Aliaga Romagosa, després, prosseguí la seua formació a les escoles de Belles Arts a València i a Madrid on va tenir l'oportunitat d'aprendre d'alguns dels més importants artistes del moment, entre els quals cal destacar Vázquez Díaz, professor seu. Es va traslladar posteriorment a Barcelona on va entrar en contacte amb els pintors d'Els quatre gats i del Centre de Sant Lluch, fet aquest que enriqueix en gran manera els seus coneixements. Els historiadors que han estudiat la trajectòria artística del mestre coincideixen en la importància que va tenir la seua estada a Catalunya, ja que aquesta marcarà clarament el seu estil i farà d'ell un dels pintors més importants del moment.

Quan ens referim a la figura de Gimeno no podem parlar de massa premis i guardons ja que, com també és sabut, era una persona introvertida, centrada en el seu treball



Gimeno Barón. *Barques a Peníscola*. Museu de la Ciutat Casa de Polo

i poc amic de concórrer a concursos. La seua obra, plena de llum, i en la qual el pintor, sempre minuciós, utilitza el color amb una facilitat extraordinària, destaca fonamentalment per la producció paisatgística i també per la seua dedicació a les natures mortes en les quals aconsegueix un estil molt personal, caracteritzat per una pinzellada grossa en què s'adverteix una gran seguretat en l'execució. Indiscutiblement podem referir-nos a Gimeno com un dels bodegonistes més importants de l'època, fins i tot, en l'àmbit estatal.

Finalment, hem de parlar de José María Doñate Sebastiá (1921-1996), personatge molt conegut per la gran tasca realitzada com a arxiver, historiador i cronista local i de qui, en canvi, se sap poc sobre la també important dedicació a les activitats artístiques, fet que no deixa de ser curiós almenys tenint en compte que la seua obra és reconeguda fins i tot en l'escala internacional. Bàsicament autodidacta, va tenir una estreta relació amb mestres de la talla de Gimeno Barón, Josep Ortells i el castellonenc Joan Bautista Porcar dels quals, com és natural, va tenir oportunitat d'aprendre, encara que la seua trajectòria no tenia res a veure amb els estils i tendències d'aquests artistes.

Les seues realitzacions, entre les quals podem trobar pintura i gravat però també escultura en fang, s'inclouen dins d'un surrealisme atemporal, irònic i personal. Solen caracteritzar-se pels seus continguts onírics en què l'autor, sovint, gaudeix de mostrar un repertori faunístic complex i summament original.

Escultura

Sempre hi ha hagut bons escultors al poble i continua havent-ne. Vila-real, lloc on tradicionalment les manifestacions religioses han estat importants, requeria en el seu moment el treball dels *santers* per tal de proveir els temples i confraries d'una quantitat raonable d'imatges, que constitueixen la major part de la producció escultòrica del segle XX.

I precisament amb aquest apel·latiu de *santer* és com era conegut l'autor que enceta l'apartat actual. Es tracta de Pasqual Amorós Vicent (1876-1843), un home



José María Doñate. *Inquisició*. Col·lecció particular

humil a qui, als seus mèrits com a escultor, hem d'afegir el d'haver estat la persona encarregada d'iniciar la formació i guiar els primers passos d'altres que, amb el temps, es convertirien en artistes consagrats. Del seu taller van eixir una gran quantitat d'imatges entre les quals, amb tota probabilitat, la més coneguda i una de les millors és la del *Crist de l'Hospital*, que va tallar l'any 1939 per tal de substituir l'original desaparegut tres anys abans.

Però, indiscutiblement, la figura més destacada dins de l'escultura local és, com no, la de Josep Ortells López (1887-1961), un artista reconegut i valorat en l'àmbit estatal, autor prolífic i de qui sortosament podem gaudir al nostre poble d'un bon nombre d'obres.

Pasqual Amorós. *Retrat de Manuel Fenollosa*. Museu de la Ciutat Casa de Polo



La trajectòria artística d'Ortells comença de molt jove precisament en el taller de Pasqual Amorós, el seu primer mestre. Posteriorment cursarà estudis a l'Escola de Belles Arts de Sant Carles de València d'on partirà cap a Madrid per tal de treballar i aprendre amb escultors tan importants com Agustí Querol o Marià Benlliure. Finalment, cinc anys d'estada a París i Roma completaran la seua ja sòlida formació i podrà establir-se definitivament a Madrid on obrirà un estudi i atendrà una sèrie d'encàrrecs importants. Acabada la Guerra Civil i a causa de la precarietat del moment, es veu obligat a trobar seguretat en el treball i guanya per oposició la plaça d'escultor anatòmic de la Facultat de Medicina de la Universitat Central, de primer, i, més tard, la càtedra de Modelat d'Estàtua a l'Escola de Belles Arts de San Fernando.

D'entre tots els premis aconseguits al llarg de la seua carrera, que en són molts, s'hauria de destacar la important Primera Medalla que va obtenir amb un grup escultòric titulat *Poema*, en l'Exposició Nacional de 1917.

Pel que fa a les obres més representatives, enquadrades dins del que podríem anomenar academicisme i sempre d'una execució extraordinàriament acurada, es poden esmentar les escultures de l'*Arquebisbe Costa i Borràs* a Vinaròs, la de *Sant Pasqual* a un dels templets del pont de la Mar de València i la del *Doctor Tolosa Latour* al parc d'El Retiro de Madrid, entre moltes altres. En referència a la gran quantitat que hi ha a Vila-real, hauríem de citar-ne algunes que podem trobar pels carrers, com ara l'escultura de *Polo de Bernabé*, el bust de *Tàrrega* o el grup escultòric titulat *L'estalvi, la família i l'agricultura* que remata l'edifici del carrer Major, seu de Bancaixa en l'actualitat. A més a més, són abundants i de molta qualitat les imatges processionals que resten en propietat de diverses confraries de Setmana Santa i associacions religioses i unes quantes també en col·leccions particulars.

Però la indiscutible qualitat d'Ortells no pot fer que deixem de fer esment d'altres artistes que, sense arribar al seu nivell, van ser també importants. És el cas de Francesc Broch i Llop (1884-1980) que, tot i havent estat conegut principalment com a lingüista i professor, s'ha de tenir en consideració també en la seua faceta d'escultor.

Va estudiar a l'Escola de Belles Arts de Sant Carles a València i, posteriorment, va completar la seua formació a l'Acadèmia d'Espanya a Roma. Es va establir a Itàlia, on va passar la major part de la seua vida compaginant l'activitat artística amb la pràctica de la docència a Venècia i Florència, on va morir.

Un altre dels representants de l'escultura vila-realenca és Julio Pascual Fuster Rubert (1910-1967). En aquest cas hem de parlar d'un artista que lluny d'aprendre els secrets de l'ofici cursant estudis en institucions oficials, ho va fer de la mà de Pasqual Amorós, de qui va ser alumne i ajudant uns quants anys fins que, després d'haver assolit els coneixements necessaris, obri el seu propi taller des d'on atendrà encàrrecs sobretot d'imatges religioses, que acabaran convertint-se en la seua especialitat.

També cal esmentar Pere Gil Moreno (1923-1993) i de nou hem de fer menció de l'escultor Amorós donat que, una vegada més, fou qui va guiar durant els primers anys l'aprenentatge de Gil, el qual continuà la formació a l'Escola d'Arts i Oficis de València a partir de 1943.

La seua condició de jesuïta va marcar en certa manera la producció, ja que se centra fonamentalment, com és lògic, en imatges religioses. És admirable el domini que aquest artista va assolir tant a l'hora de tallar la fusta com de modelar figures menudes en fang. Una bona quantitat d'obres seues poden contemplar-se, entre altres llocs, a l'església Arxiprestal i a la de Sant Pasqual.

Finalment, ens hem de referir a Vicent Llorens Poy (1936), escultor i també pintor que va iniciar els seus estudis a l'Escola de Belles Arts de Sant Carles, a València, per acabar-los a Madrid; posteriorment, amplià coneixements en estades a França i Itàlia i culminà la seua trajectòria acadèmica amb l'obtenció del grau de doctor amb una tesi dedicada a la figura del seu mestre, Josep Ortells.

Artista molt conegut, la seua obra està representada en museus, institucions i col·leccions particulars tant de l'Estat espanyol com de la resta d'Europa i Amèrica. Al poble són especialment significatives les escultures que constitueixen els monuments dedicats al *Llaurador* i a *Jaume I*, entre d'altres, i al nostre criteri és també destacable un important nombre de retrats, pintats a l'oli sobre llenç, que en el seu moment li van ser encomanats per la Caixa Rural.

Josep Ortells. *Innocent Eva*. Museu de la Ciutat Casa de Polo



Desenvolupament urbanístic i arquitectura

Ja apuntava en el seu moment el malauradament desaparegut estudiós i arquitecte Enric Llop Vidal, que en el cas del nostre poble la història de l'arquitectura no ha estat generosa a l'hora de deixar-nos elements massa valuosos. Si a aquesta circumstància afegim el fet que no pocs dels que en el seu moment hi havia —palau dels Cucaló de Montull, església de la Sang, part de la mateixa plaça per només esmentar-ne alguns dels més significatius, a més de molts altres de propietat particular— han anat desapareixent, ens adonarem que el panorama arquitectònic, a hores d'ara, podria ser prou millor del que és.

No obstant això, farem una breu exposició d'aquells exemples que considerem més rellevants i començarem reprenent el cas de les construccions rurals que havíem encetat en el capítol anterior, ja que al segle XIX, coincidint amb l'auge econòmic produït per un important comerç de la taronja, concretament a la segona meitat, pot tornar-se a parlar del bastiment d'alqueries, algunes de les quals poden ser considerades com obres realment significatives.

Encetem aquesta breu ressenya al·ludint precisament a alguns bons exemplars, per desgràcia i incomprensiblement desapareguts no fa massa temps. Sense que servesca d'excusa, hem de fer constar que, en alguns casos, l'estat de conservació era francament lamentable, en part per la manca d'atenció dels propietaris i principalment per les contínues agressions a les quals estaven sotmesos.

Un d'ells era l'alqueria de Bou, probablement de finals del segle que estem tractant, situada al camí de l'Assagador i extraordinàriament gran, amb torre, oratori i pintures parietals. De la mateixa època o probablement un poc posterior era la coneguda com *la Mayorazga*, sobrenom que feia referència a Consol Font de Mora, la seua propietària, i la darrera que ens agradaria esmentar és la de Lluís Medrano, personatge que, segons Enric Llop (Llop Vidal 1983), fou, a més del propietari, l'arquitecte que la va dissenyar.



Alqueria de Medrano

Aquesta vila excepcional, també derruïda, amb traïdoria, fa pocs anys, es trobava prop del camí de Cabeçol, només a uns centenars de metres del riu Sec i, sens dubte, era una de les més boniques de les que podien trobar-se al nostre terme. De traces neoclàssiques i d'una indiscutible qualitat constructiva, constava de dues plantes rematades per una torre centrada. Era notable la seua absoluta simetria i l'acurada decoració clàssica de les façanes, on destacava el gran frontó del més pur estil palladià que feia de remat de la principal. A l'interior destacava la bona distribució d'espais i l'aspecte ornamental respecte del qual s'hauria de parlar especialment de pintures al fresc que cobrien bona part de les parets.

Evidentment, com no, hem d'esmentar-ne d'altres que han corregut millor sort, com l'edificada a vora del camí de la Travessa per la família Polo de Bernabé, de planta baixa i dues de superiors amb torre, i que, després de ser rehabilitada per l'Ajuntament, alberga des de 1994 el Museu de la Ciutat. La de Puchol, situada a pocs metres de l'anterior, en la qual es poden veure forjats de qualitat i curioses motllures, algunes d'elles circulars, que rematen les obertures, o la d'Anna Nebot, també gran, que s'ubica pràcticament enfront de l'estació del ferrocarril i actualment es fa servir com a residència de persones majors.

Una mostra d'altres no tan ben conservades i situades més als afores podia ser l'alqueria de Marín, al camí de Vora Riu, de grans dimensions, rematada per una torre i també amb curioses motllures neoclàssiques, o la de Sant Josep, al Quart Sedeny, novament amb capella i decorada amb pintures murals que segueixen la moda de finals del segle XIX.

Si ens centrem ja en el nucli urbà i a l'hora de fer una ràpida ullada a l'evolució urbana, s'ha de constatar primer de res que tant a finals del segle XIX com a principis del XX la superfície edificada va augmentar d'una manera molt considerable. Les antigues muralles havien anat sent enderrocades o simplement havien desaparegut engolides per noves construccions, de manera que el poble, que fins aquests moments ocupava pràcticament només vila i ravals, començà a créixer a l'altra banda del Barranquet i per la zona de ponent fins arribar ràpidament a la línia marcada per l'antiga carretera nacional. A partir d'ací, l'expansió serà contínua i, gradualment, aniran superant-se obstacles que en un primer moment feren en certa manera de límits: la mateixa carretera o la séquia Major poden ser dos exemples que cal tenir en compte.

Pel que fa a l'arquitectura, ja hem fet constar anteriorment que no és l'època que ara ens ocupa pròdiga en obres rellevants. Sense anar més lluny, d'un estil que va assolir tanta importància en tota la zona mediterrània com el modernisme i que va deixar mostres d'extraordinària qualitat en la ciutat veïna de Borriana, a penes podem trobar al nostre poble elements constructius dispersos, entre els quals s'haurien de destacar algunes portes, finestres, reixes i balcons de bona factura.

Relacionada precisament amb corrents modernistes podríem anomenar la casa que Manuel Coret va fer edificar al carrer Major l'any 1904 i que constitueix un exemple important dins del que són les residències particulars.

Pel que fa a obres que podíem denominar d'utilitat pública, una de les primeres a bastir-se fou el Gran Casino, edifici de planta baixa i dues altures, d'estructura historicista que fou inaugurat el 1910.



Gran Casino

Aproximadament del mateix temps, de 1913 concretament, és el col·legi que els pares franciscans van construir just al costat del seu convent i que ha estat utilitzant-se fins no fa massa temps. Es tracta d'una obra eclèctica on predomina clarament un corrent medievalitzant a l'exterior i una moderna disposició interior que, segons Pasqual García (García Sales, 1992), fou dissenyada per Julio Sáez Bares.

Només tres anys més tard, i a conseqüència del creixement urbanístic al qual ens referíem anteriorment i que, lògicament, responia a l'augment de la població —Vila-real en aquells moments tenia al voltant de disset mil habitants—, es va iniciar la construcció d'una nova escola al carrer de Betxí que ha estat tradicionalment coneguda com *dels Cagons*. Els plànols, en aquest cas, es deuen al prolífic arquitecte Josep Gimeno Almela, que dissenya un edifici prou original que, almenys exteriorment, té una sèrie de trets que el relacionen més amb una obra industrial que amb un col·legi. Al començament de la dècada dels trenta hom inaugurarà altres escoles, obra probablement del mateix arquitecte —com el col·legi Gimeno Barón recentment enderrocat, anomenat *la Huerta*, o l'avui dia encara en ús Cervantes, o *del Cedre*, com es coneix popularment— situades en el que en aquells moments eren unes zones de l'extraradi encara pràcticament sense urbanitzar.

L'augment demogràfic va ser també amb tota probabilitat el factor que va propiciar que el 1924 començara a edificar-se la caserna de la Guàrdia Civil, actualment en remodelació. És aquesta una construcció amb elements neogòtics, molt adients al seu aspecte de fortificació, que va ser també projectada per l'arquitecte municipal Gimeno Almela i en la qual, almenys en l'exterior, poden trobar-se alguns punts de coincidència amb les escoles dels pares franciscans esmentades poc abans.

Eugeni Pere Cendoya Oscoz (1894-1975) fou un arquitecte català, deixeble entre d'altres de Domènech i Muntaner, que treballà en algunes obres realitzades al poble pels anys trenta. La seua primera intervenció fou per a realitzar l'annex posterior de l'edifici de la Caixa Rural situat al carrer de Sant Antoni, un exemple més de construcció eclèctica en què abunden els elements clàssics i que es va fer entre 1927 i 1928.

També a ell devem els plànols d'un edifici tan important com el que, al començament del carrer Major, és actualment seu de Bancaixa i que en el seu moment fou

encomanat per una entitat bancària local, la Caixa d'Estalvis de Vila-real. La seua construcció va començar el 1930 i pot fer-se notar el classicisme de la façana, de tres cossos, en la qual destaca el parament que simula un encoixinat en la part de baix i que contrasta amb la llisor del que s'ha utilitzat en la superior. De l'interior s'ha de ressenyar la riquesa ornamental del conjunt i molt especialment l'espectacular escala principal. Com ja hem comentat en pàgines anteriors, l'edifici està rematat per un grup escultòric de Josep Ortells.



Edificis del Casino Carlista i de Bancaixa

Amb només dos anys de diferència va començar el bastiment de l'obra veïna, coneguda avui dia, com Casino Carlista. Projectada per Lluís Ros de Ursinos, es tracta d'un bell edifici cantoner de planta rectangular, amb baixos i dues altures, propi també de l'eclecticisme que imperava durant aquells anys i on novament es poden apreciar elements molt clàssics, que en algun cas recorden el Casino Antic de Castelló, només uns anys anterior.

L'actual Auditori Municipal és una construcció que, des que fou inaugurada l'any 1933, s'ha fet servir com a teatre, cinema i fins i tot com a església. La veritat és que el disseny original, obra una vegada més de Gimeno Almela, que en aquest cas va comptar amb la col·laboració de l'enginyer Vicent Vicioso, responia a la comanda feta per l'agrupació coral Els XIII, que va tenir en aquest edifici la seua primera seu. Es tractava, i així ho ha demostrat al llarg del temps, d'una obra funcional, que va causar admiració en el seu moment i lògicament immersa en el corrent eclèctic a què ja tantes vegades hem al·ludit.

Finalment i en aquest cas pel que fa a l'anomenada arquitectura racionalista, no massa arrelada per terres castellonenques, torna a ser l'arquitecte ja esmentat Cendoya qui ens deixà una mostra de qualitat en la casa dels Parra, situada al carrer Major i edificada el 1933.

Prou posterior als que acabem d'anomenar, ja que va ser construït entre 1962 i 1963, és l'edifici que, al raval de Sant Pasqual, l'arquitecte valencià Lluís Gay Ramos (1912-1996) va dissenyar per encàrrec de la família Arrufat. Es tracta d'una obra cantonera, molt allargada, amb la façana principal precisament al costat curt del rectangle que

Lluís Gay. Casa dels Arrufat



constitueix la planta. D'una equilibrada composició, els distints materials utilitzats —metall, marbre, rajola, pedra rústica, fusta i vidre— doten el conjunt d'una originalitat que tant de bo s'hagués prodigat més en l'arquitectura local.

No faríem bé si tancàrem aquest apartat i no tractàrem, encara que breument com sempre, una tipologia arquitectònica estesa per tota la comarca que, per raons òbvies, ha estat durant molts anys de summa importància i de la qual encara es conserva al poble algun exemple rellevant. Ens referim, com no podria ser d'una altra manera, als magatzems, necessaris encara avui per al tractament i comercialització de la taronja. En aquest punt podríem esmentar la reconstrucció del de Cabrera, que va acollir, encara que tardanament, part de la tipologia modernista combinant-la amb eclecticismes diversos i elements neobarrocs, i el de Coll, en el qual destaca la seua decoració exuberant i original que demana a crits una neteja i unes mesures urgents de conservació.



Detall de la façana del Magatzem de Coll

Art a l'actualitat

Arribats a aquest punt pensem que és obligada una breu referència al panorama artístic actual. Serà complicat resumir en unes línies tot allò que s'està fent i que, en alguns dels casos, és francament interessant. Són molts els artistes, variades les tècniques de les quals podríem parlar i fins i tot les tendències són també diferents. Entre els qui es dediquen a la creació plàstica hi ha personatges veterans i reconeguts i d'altres que inicien ara la seua carrera. A molts d'aquests creadors no podem qualificar-los exclusivament com a pintors o escultors perquè amb prou freqüència hi ha qui es mou amb comoditat en tècniques i procediments variats. Sovint també resulta difícil encasellar-los dins d'un estil concret pel fet que, habitualment, dins de la trajectòria de cadascú es van experimentant noves fórmules d'expressió que és el que, en definitiva, tracten de trobar els artistes per mitjà d'experiències diferents. Així doncs, una vegada més i davant la impossibilitat de parlar de tots els qui ens agradaria, ho farem d'aquells que d'alguna manera poden ser considerats com els més representatius, amb el convenciment que si bé són tots els que estan, no estan, ni de bon tros, tots els que són.

Començant amb allò que podríem qualificar com realisme o figuració, farem menció de Joan Llorens Bort (1942), que es va iniciar en la pintura, com tants altres, de la mà de Gimeno Barón. Hàbil dibuixant, ha demostrat en la infinitat d'exposicions realitzades que té recursos més que suficients per a traure partit d'uns olis de temàtica variada entre els quals poden trobar-se tant retrats i natures mortes com paisatges o pintura costumista.

De semblant procedència pot considerar-se Pasqual Canós Cotolí (1948), a qui la llarga carrera com a dissenyador gràfic ha convertit en un virtuós del dibuix, tant quan utilitza el llapis com quan treballa amb tintes. Les seues creacions, en què combina els materials esmentats amb ceres i aquarel·la fonamentalment, se centren en la majoria dels casos en el paisatge urbà, on posa de manifest una elaboració extraordinàriament minuciosa que dóna com a resultat quadres molt suggeridors i detallistes que més d'un crític ha relacionat amb l'obra dels gravadors romàntics.

Dins també del corrent figuratiu pot parlar-se de Josep Biot (1945), que encara que va nàixer a Meliana, fa molts anys que exerceix de vila-realenc. Aquest artista, posseïdor del VI Premi de les Arts Plàstiques de la Generalitat Valenciana, utilitza habitualment l'oli per a practicar una pintura amb molta força expressiva en la qual destaca fonamentalment el color que ell sap empastar d'una manera molt peculiar, creant unes textures que podrien definir-se com imprescindibles, especialment a l'hora de representar les soques d'arbres que s'han convertit en element importantíssim dins de la temàtica tractada per aquest artista.

A cavall entre el realisme i l'abstracció trobem el també dissenyador i ceramista Carles Abad (1959) que, encara que les darreres realitzacions que ha donat a conéixer siguen figuratives, concretament paisatges, ha practicat durant molt de temps una pintura de caire matèric i informalista.

També immersa en l'abstracció amb alguna que altra incursió cap a terrenys figuratius podem trobar l'obra d'Artur Doñate (1955), artista que partint de fórmules pròpies del constructivisme ha anat cap a representacions en les quals abunden tant els caràcters exòtics com trets primitivistes que sovint dinamitza sotmetent-los a un procés de multiplicació que confereix a les obres un particular ritme de progressió i un toc clarament personal.

Juan González Campos (1951) prové de Villamalea (Albacete) però s'ha establit al poble des de 1991 i és un altre dels artistes que destaca per la realització d'una obra de caire freqüentment intimista i de vegades crítica, en la qual, valent-se fonamentalment del color, ha practicat durant molt de temps una pintura personal al temps que pròxima al neoexpressionisme.

Un pintor clarament informalista és Joan Callergues (1962). En la seua producció ha estat durant molt de temps present la temàtica vegetal que fou substituïda posteriorment per representacions amb una forta càrrega simbòlica en les quals primer els elements geomètrics i posteriorment els figuratius han anat constituint-se en motius importants d'unes obres en què sovint combina les tècniques mixtes amb el *collage*.

Xavier Arenós (1968) és un dels artistes que difícilment podrien ser encasellats a l'hora de parlar de tècniques concretes. Ha practicat una pintura que podria ser qualificada com matèrica però les seues realitzacions més recents, algunes d'elles francament originals —dissenys, estructures escultòriques—, estan clarament relacionades amb el que s'ha denominat com art conceptual i que, en el seu cas, es caracteritza per la utilització d'objectes de l'entorn quotidià.

El toledà de naixement i vila-realenc d'adopció Marcelo Díaz (1950) centra ara la nostra atenció. És un escultor que sense defugir altres materials se sent realment còmode treballant qualsevol tipus de fusta. Les seues obres, que com ja hem dit en alguna altra ocasió obliguen a pensar l'espectador, destaquen per la tensió entre les formes, pel contrast tant de colors com de textures i per un perfecte acabat que fan que davant del resultat final hom puga gaudir d'allò que hi és però també del buit, del que no hi és.

Una altra artista que s'ha de tenir en compte és la castellonenca Lledó Fabra (1956). Ella utilitza de forma interactiva tant la pintura com l'escultura i dins d'aquesta ha treballat amb infinitat de materials, des del gres fins al marbre o als metalls, i amb qualsevol d'ells ha manifestat un bon domini tècnic. Des d'obres menudes fins a vertaderament monumentals, en les quals destaquen sovint les formes dures i plenes de força, poden trobar-se dins la seua producció que compta amb una temàtica variada tot i que molt freqüentment pren l'ésser humà com a referent.

Sol dir-se que la ceràmica és l'únic art per al qual es necessiten els quatre elements: terra, aigua, aire i foc, a més d'un rector-modelador que valent-se de tots ells dóna forma i, en definitiva, crea. Doncs bé, també en aquesta disciplina el poble compta amb representants d'un nivell extraordinari. Un d'ells és Pep Barrachina (1953), un artista que s'ha caracteritzat per la ingent labor d'investigació que des dels seus inicis ha dut a terme, treballant primerament amb les possibilitats del crom, també amb les dels esmalts especials de reducció i fins i tot utilitzant-ne d'altres elaborats a base de cendra de taronger i terres locals. El resultat d'aquesta tasca unit a unes formes originals que denoten un domini absolut dels materials originen unes peces úniques i extraordinàriament personals.

Un altre ceramista important veí de Vila-real encara que andalús de naixement és Mariano Poyatos (1954). Aquest artista sol utilitzar en els seus treballs el fang juntament amb el ferro i les seues obres —tal com assenyala el professor Patuel[19]— obeeixen a un clar esperit constructivista. L'originalitat i en més d'una ocasió la concepció monumental d'aquestes, juntament amb la qualitat de les textures i de vegades el cromatisme, contribueixen a fer de la seua ceràmica vertadera escultura.

19. En la seua obra *Vila-real art d'avui* es tracta amb molt de deteniment la trajectòria artística de la majoria d'autors que apareixen en aquest darrer apartat.

Annex: els museus locals

És ben conegut que ja de primer entre els grecs i posteriorment entre els romans hi havia importants col·leccionistes d'obres d'art, i que més endavant van proliferar en gran manera. Ara bé, una cosa és una simple col·lecció d'objectes artístics, per valuosa que aquesta siga, —i al nostre poble n'hi ha unes quantes— i una altra de ben diferent és un museu. La mateixa etimologia de la paraula, derivada del mot grec *mouseion*, pot resultar evocadora i, fins i tot, clarificadora, ja que d'aquesta manera s'anomenava, en la mitologia hel·lènica, el santuari dedicat a les nou muses, filles de Zeus i de Mnemòsine, considerades les inspiradores del saber, de l'eloqüència, de la creació i de l'art.

Així doncs, veiem que els museus, tal com els considerem avui dia, són prou més moderns. Va ser al Renaixement quan hom va emprar per primera vegada el terme tal com el coneixem ara i, probablement, el primer que es va constituir com a institució pública, concretament l'any 1683, fou l'Ahsmolean Museum, ubicat a la ciutat anglesa d'Oxford. No obstant això, per a molts estudiosos del tema l'origen d'aquests està,

Font de pisa daurada conservada al Museu Etnològic



com altres tantes coses, vinculat amb la Revolució Francesa. Un exemple clar seria precisament la creació d'un dels més importants del món, el del Louvre, el naixement del qual es remunta a 1793 quan començaren a recollir-se les col·leccions artístiques dels ja aleshores inexistents monarques francesos. Posteriorment, al llarg del segle XIX fonamentalment, és quan es va començar amb la multitudinària creació d'aquests espais on, segons el Consell Internacional de Museus, s'han d'adquirir, conservar, comunicar i exposar amb finalitats d'estudi i de delectació els testimonis materials de l'home i de tot allò que l'envolta.

Actualment a la nostra ciutat hi ha quatre museus, menuts però dignes de ser tinguts en compte. D'ells, dos són de propietat municipal, el de la Casa de Polo i l'Etnològic de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia, i els dos restants, el Museu de l'Arxiprestal i el de Sant Pasqual, pertanyen a l'Església.

Museu de la Ciutat Casa de Polo: Està ubicat des de 1994 en l'antiga alqueria de la família Polo de Bernabé. Conté importants mostres de pintura i escultura, a més d'una sèrie d'instruments musicals i d'objectes personals. Referir-nos a ell és a la força fer-ho a quatre dels artistes vila-realencs més grans: Francesc Tàrrega, Josep Ortells, Francesc Gimeno Barón i Josep Gumbau, als quals està especialment dedicat.

Museu Etnològic del Termet: La seua visita pot resultar interessant i entretinguda. Allí poden trobar-se objectes d'ús quotidià, en alguns casos realment antics i en altres utilitzats fins no fa massa temps, que sens dubte resultaran familiars i evocadors per als grans i molt curiosos i fins i tot didàctics per als més menuts.

És especialment recomanable visitar la sala dedicada a l'arqueologia i, molt especialment, contemplar la interessant secció de ceràmica de què disposa i on poden admirar-se peces que cronològicament abracen un període tan ample com el que va des de l'edat del bronze fins quasi els nostres dies. En ella es poden trobar exemples ibèrics, romans i medievals —socarrats entre ells— i, a més a més, són realment bons alguns plats i taulells del segle XVIII.

Museu de l'Arxiprestal: Molt interessant pel gran valor tant històric com artístic de la majoria d'obres que s'hi conserven. Allí podrem gaudir de pintura d'extraordinària qualitat, d'algunes escultures i de bons exemplars d'orfebreria.

Basílica de Sant Pasqual. Sala del Pouet del Sant: Des de 1992 en què va ser rehabilitada, aquesta sala ofereix als visitants obres religioses pictòriques i escultòriques així com també d'orfebreria, ceràmica i brodats.

Alqueria de Polo de Bernabé. Actualment seu del Museu de la Ciutat



IOANNIS ÆGIDII
TRVLLENCH
VILLÆ-REALIS
REGNI VALENTIÆ S.T.D.
ET INSIGNIS COLLEGII CORPORIS
Christi, Primarij & Perpetui Collegæ:

OPERIS MORALIS,
TOMVS PRIMVS.
SIVE

In decem Decalogi, & quinque Ecclesiæ præcepta absolutissima & resolutoria expositio, ex optimorum nouissimorumque Doctorum probatissimâ doctrinâ deprompta.

Editio nouissima ab erroribus in prioribus editionibus commissis expurgata.

COLLEGIUM S. AL. OYSI... IHS PORTUS SANCTAE MARIAE



LVGDVNI,
Sumptibus LAVRENTII ANISSON.

M. DC. LII.
CVM PRIVILEGIO REGIS.

Les lletres a Vila-real, ahir i avui

Santiago Fortuño Llorens. Universitat Jaume I

> També las ciudades pueden ser leídas. Ninguna ciudad es enteramente de verdad si, además de en el mapa, no está en las páginas de un libro, en los estantes de una biblioteca. […] La realidad sin la literatura no es enteramente realidad. Es sólo caos, materia amorfa, piedra y cielo sin alma. La realidad sólo se vuelve real cuando la convertimos en canto y cuento. Y la literatura que no está llena de puentes y ventanas hacia la realidad no es siquiera literatura, sólo logomaquia. Nunca una ciudad se nos ofrece con más verdad que cuando no estamos en ella, cuando, tras leer o releer un libro, cerramos los ojos y soñamos con ella (José L. García Martín).

Introducció

A l'esquerra: portada de l'obra de Gil Trullench, *Operis moralis in decem decalogi et quinque Ecclesiae precepta* (1642)

Redactar una història de la literatura de Vila-real planteja inicialment una sèrie de qüestions. Es pot optar per descriure simplement els períodes literaris amb els seus autors representatius o situar les obres i els seus creadors en un panorama literari ampli, assenyalant l'originalitat de la mera repetició de tòpics. Hem d'afegir, la inevitable parcialitat en abordar una història de la literatura local en què és difícil, per la seua proximitat, estimar *les veus dels ecos*, allò important d'allò secundari, allò permanent d'allò transitori, l'universal de l'estrictament territorial. Hem optat per un criteri integrador en què la significació dels escriptors de Vila-real quede fixada en unes etapes ja reconegudes de la història literària i aquesta circumscrita als fets culturals que han marcat la vida social de la nostra ciutat.

Més enllà de l'enumeració d'autors i les seues obres, la vida literària d'un poble comporta altres manifestacions. Les institucions culturals sorgeixen amb uns objectius i es presenten amb unes programacions plasmades en els seus actes i en les publicacions que exposen les seues inquietuds culturals i literàries. A aquest panorama cultural hem afegit aquelles publicacions (revistes, suplements, setmanaris…) en què troben acomodament les demostracions literàries, en les seues distintes modalitats de gènere.

La cançó popular i tradicional inicien els camins de la literatura. La cançó va acompanyar les més variades circumstàncies de la vida humana i social i avui cobra capital importància l'expressió literària del popular en els seus relats i cançons, incorporades, moltes vegades, en els seus jocs i esbarjos: la història de la literatura quedarà completada amb l'apartat del musical que ocupa el seu lloc específic.

Vila-real com a tema literari

La història de la literatura d'un poble la conformen tant els seus escriptors, els nascuts en una concreta demarcació geogràfica amb vivències, sentimentalitat i llengua homogènies, com aquells textos en què es descriu, evoca i rememora. Vila-real ha sigut objecte d'interés per part d'escriptors autòctons i estrangers. Aquest apartat recull una mostra de textos referents a Vila-real des d'una postura, fonamentalment,

lírica; fragments literaris de diverses èpoques que evidencien l'atenció que ha suscitat Vila-real, els seus paratges i els seus habitants, la seua història i idiosincràsia. "A la realidad la hacemos más real sólo cuando la convertimos en canto y cuento", en poesia i relat. La literatura farà perdurar el paisatge de Vila-real i el caràcter de les seues gents.

1. Molt prompte, en *Coplas a una beoda que tenía empeñado un brial en la taberna,* Jorge Manrique (1440-1479) descriu una dona borratxa que prega, en contrafactura, la intervenció dels sants i beats, que es corresponen a poblacions de la geografia espanyola, —Vila-real entre elles— cèlebres pels seus bons vins: "Oh, beata Madrigal, / *ora pro nobis* a Dios!" / "Oh, santa Villa Real,/ señora, ruega por nos!"[1]

2. El 1562, R. Martí de Viciana visita Vila-real i el Consell li encarrega el treball sobre la vila en la *Crònica del Regne de València* on, a la descripció geogràfica i històrica, afig una elogiosa manifestació de les qualitats de l'assentament i dels seus pobladors:

> Por haver sido fundada y poblada la villa de Uila real, en el campo y termino de Buriana por el siempre vencedor don Jayme de Aragon, y hauer le dado y asignado cierto termino, tomando tanta parte del termino de Buriana quanta quiso y mando. Bien se puede por ende nombrar Uilla real parte de Buriana, y ganada en el mesmo tiempo de la conquista. Y assi Uilla real goza de los priuilegios otorgados por los reyes de Aragon a Buriana para su franqueza, y del priuilegio de la merced del derecho de la primicia. […] El assiento de la uilla es en llano y sobre peña, y en forma quadrangular algo prolongada, tiene de cyrcuito por el anden del muro quinientas y veinte braçadas, es cercada de muro alto con muchas torres, con quatro baluartes, vno en medio de cada vn quadro o lienço, donde antes hauia una puerta de la villa. En esta villa siempre ay muy buen aparejo de mesones y seruicios, y prouision de pan, carne, vino, y otros mantenimientos y regalos para los caminantes. Es poblacion de trezientas quarenta casas de vezinos, en que ay gente honrada, rica, y bien tratada. Esta es la villa que en este reyno por muchos es nombrada Uenecia la pequeña, porque el gouierno, y riqueza eccede a muchas otras villas. […] y por consiguiente la villa en sus edificios esta mejorada aunque ya quando el rey la mando fundar la hizo hermosa y como obra real, con calles anchas y casas hermosas, y en medio de la villa assento la plaça, de la qual se miran las quatro puertas de la villa. En esta plaça ay vna casa que la nombran la posada del rey. […] Esta villa es del Rey, y de las mas bien gobernadas y regidas del reyno: y no solamente todos con mucha conformidad procuran sustentar la en su ser, pero aun en acrescentarla de rentas y aprouechamientos […] y en la villa hay medico, cirurgiano, boticarios, boticas de paños, casas de venderias y de officiales manuales con mucho cumplimiento y estudio ordinario de letras Latinas: del qual estudio resulta gran beneficio a los hijos de la villa. […] Demanera que la villa de Uilla real a la fidelidad y seruicios del rey siempre esta prompta (Martí de Viciana, 1564: 332-336).

3. Miguel de Cervantes es va referir a la dona vila-realenca en la seua última novel·la, *Los trabajos de Persiles y Sigismunda*, acabada quatre dies abans de la seua mort el 1616. El novel·lista més important de les lletres castellanes va immortaliltzar d'aquesta manera el nom de Vila-real, en mencionar-la en el pelegrinatge dels dos joves enamorats, des de València a Barcelona, cap a Roma: "Y, al salir de Villarreal, hermosa y amenísima villa, de través, de entre una espesura de árboles, les salió al encuentro una zagala o pastora valenciana, vestida a lo del campo, limpia como el sol y hermosa como él y como la luna; la cual, en su graciosa lengua, sin hablarles alguna palabra primero, y sin hacerles ceremonia de comedimiento alguno". A continuació, Cervantes encareix la bellesa i la discreció de la xica vila-realenca així com elogia la seua llengua, "dejándolos admirados con su pregunta, con su presteza y con su hermosura" (III-12).

1. L'editor Augusto Cortina (1970) afig: "Villarreal (Castellón) [...] son lugares célebres por sus vinos" (p. 142). A aquest respecte, en *Els Gojos en lloança del gloriós sant Roro, celestial patró dels borratxos, venerat especialment a Vila-real* es parodien uns gojos dedicats al patró dels borratxos (Monferrer, A. "Els gojos de sant Roro de Vila-real", *Font*, núm. 2, 1999, p. 47- 65).

4. També la literatura ha enllaçat els noms de Vila-real i el de sant Pasqual (1540-1592) perennement en *El ángel, lego, y pastor, San Pasqual Baylon* d'Antonio Pablo Fernández el 1745. És una comèdia de sant, repleta d'anacronismes i efectismes barrocs, que evoca les guerres dels agermanats, lluites del poble enfront de la noblesa en els temps de Carles I. Vila-real va lluitar a favor del rei d'Àustria davant de les tropes turbulentes de València i d'altres pobles de la Plana. Amb la santedat del frare franciscà, que pateix les envestides de la jove lasciva Isabel, moments abans salvada per intercessió del sant, se'ns presenta el rei Carles a Vila-real, camí de Flandes i atorga la llibertat a tots els qui havien mostrat el seu penediment del passat: "El Invicto, Augusto y Grande/ Emperador Carlos Quinto/ (que el Cielo por siglos guarde) oy por Villa-real transita/ a los Paises de Flandes,/ dando libertad a quantos/ arrepentidos se hallaren/ de los passados absurdos/ de Comuneros".

El ángel, lego, y pastor, San Pasqual Baylon d'Antonio Pablo Fernández, 1745


*N.10. Fol.1.
COMEDIA FAMOSA.
EL ANGEL,
LEGO, Y PASTOR,
SAN PASQUAL
BAYLON.
DE DON ANTONIO PABLO FERNANDEZ.
PERSONAS QUE HABLAN EN ELLA.
JORNADA PRIMERA.

5. El 1795, quan Vila-real aconseguia els quinze mil habitants, l'il·lustrat viatger i botànic Antonio Joseph Cavanilles en *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, al·ludeix en la pàgina 109 a la seua història, a la riquesa i a la laboriositat dels seus habitants:

> Villa-real padeció infinito en las guerras de sucesión, pues fue incendiada, y en gran parte destruida, de modo que en 1713 apenas llegaban a 300 sus vecinos; pero lo ameno y fértil del pais, la abundancia de aguas y la aplicación de los naturales han producido tal aumento, que hoy forman el número de 1500. [...] Causa admiración y gusto la abundancia de frutos y las riquezas de Villa-real, como también la infatigable aplicación de sus naturales, ocupándose como un ciento de ellos en texidos de cáñamo, filoseda y cintas; los restantes son todo labradores, que emplean sus brazos o su dinero en cultivar los campos. [...] Aunque el caserío de Villa-real y sus edificios públicos, principalmente la magnífica Iglesia, atestiguan la riqueza del pueblo, en nada se manifiesta mejor que en la multitud de frutos.

A continuació, elogia el treball dut a terme en el pont magnífic construït en temps de Carles III.

6. Els viatgers estrangers del segle XVIII i XIX van redactar excel·lents pàgines dels paratges per on transitaven. La història de la literatura i de la societat es va reconstruir amb les cartes, diaris i impressions d'aquests viatges. Vila-real i el seu art van atraure la seua atenció.

ANTONIO CONCA en *Descrizione odeporica della Spagna in cui spezialmente si dà notizia delle cose spettanti alle belle arti degne dell'attenzione del curioso viaggiatore,* Parma, 1797, comenta:

> Villarreal se asemeja más bien a una ciudad que a un pueblo grande, y reconoce al rey Jaime I como a su fundador. Está situada a una distancia de media hora del mar en un enclave hermosísimo y domina una zona rica en frutos naturales. En la guerra de Sucesión, Villarreal sucumbió a tantas desvataciones e incendios, que hacia 1713 contaba sólo con 330 familias, que en la actualidad llegan a 1500. Para un mejor servicio al incremento de población se construyó no hace mucho tiempo la Iglesia Parroquial. ¡Gran error al fijarse más en la capacidad y amplitud del edificio que en las buenas reglas de la arquitectura! La iglesia tiene tres naves, y si bien supera en tamaño a cuantas otras iglesias existen en España con el único título de parroquias, a muchas es inferior en lo referente al buen gusto. Se conservan allí los altares antiguos con pinturas de destacable mérito, siendo mucho más estimables las del basamento del altar principal, que propenden al estilo de Alberto Durero. José Vergara pintó los

óvalos de la cúpula. Pero las principales obras a óleo y los frescos de este artista se encuentran en la iglesia de los franciscanos reformados, donde es digna de verse la capilla de Pedro de Alcántara construida excelentemente en variedad de mármoles veteados. […] Cerca de Villarreal, se ha construido en el camino nuevo un puente magnífico y soberbio de trece arcos, bajo la dirección del arquitecto valenciano don Bartolomé Ribelles, para atravesar el río Mijares y el barranco denominado *la Rambla de la Viuda* reunidos en un mismo cauce. (1797:147-149) (Traducció de S. F. Ll.).

7. Antonio Ponz, secretari de SM, natural de Bejís (1725 - Madrid, 1792), il·lustrat preclar, en *Viage de España en que se da noticia de las cosas más apreciables, y dignas de saberse, que hay en ella*, després de la relació del teatre de la ciutat de Sagunt, continua:

A dos horas de Murviedro se encuentra la Villa de Almenara, y luego en una dilatada llanura cerca del mar están las de Chilches, Nules, y Villareal. En esta hay una capilla suntuosa de S. Pasqual, donde se venera su cuerpo en el Convento de Descalzos de S. Francisco. A corta distancia de Villareal corre el rio Mijares, que riega su huerta, la de Castellón, y las de Borriana, y Almazora, con otras situadas entre el camino real, y el mar (IV, 1789: 236-237).

8. Amalia Fenollosa (1815-1869), poetessa romàntica castellonenca, evoca la tradicional festa de la mona de la Pasqua de Resurrecció i de sant Vicent Ferrer en el nostre poble al qual li atribuirà els qualificatius d'alegre i "ejemplo de cívica lealtad" (*El Fénix,* València, 1845-1848) enfront de les tropes enemigues de la llibertat, l'invasor francés, en el segle XIX.

9. M. Jaubert de Passa, en *Voyage en Espagne dans els années 1816, 1817, 1818, 1819,* París, 1823, va destacar l'energia de les aigües del riu Millars en la rambla de la Viuda: "Las aguas se escapan hirviendo tras haber pasado con una extraña premura por tal impenetrable conducto" lloc vila-realenc que va donar peu a una llegenda romancejada, *El puente de la Viuda* (1875), del polígraf sevillà Alberto Lista (1775-1848), que enllaça el tòpic romàntic de l'amor fatal amb el clàssic de l'enaltiment de la virtut més enllà de la mort: una mare, vídua, prega encaridament al seu fill, Carlos, de família il·lustre, "blasón de los Centellas", que desistesca de visitar la seua promesa, Julia, en una nit "de horrenda tormenta indicio" i en la qual "¡Cuán alterado el Mijares/ Alza su raudal mezquino,/ Soberbio con el aumento/ Cual villano enriquecido!/ Mira en la Rambla a lo lejos/ Cuál baja el arroyo altivo,/ Y el antes árido cauce/ Llena con fiero bramido." […]. "En Villarreal te adoran/ Caballeros y vecinos,/ Y desde el Cenia al Segura/ Es tu nombre esclarecido," ens pondera les qualitats del jove, que no fa cas dels precs de la mare, (1a part) i es dirigeix a casa de l'estimada ja que: "Ni le amedranta del agua/ El sonido, ni del trueno, / Ni la oscurísima niebla,/ Ni el crudo silbar del viento" i, per l'ímpetu del torrent feroç de les aigües que travessen la Rambla, "Cae derribado en el centro,/ Y el remolino sumerge/ A caballo y caballero…"(2a part). Desmaiada Julia i inconsolable la mare, aquesta "Vuelve a su casa; el cadáver/ Llevan los tristes criados" (3a part). "A Villarreal concurre/ La nobleza valenciana, / Y con lágrimas sinceras, / Los lutos y arneses bañan". La vídua, després de cedir els béns i la casa als hereus, es retira a una humil mansió "Entre el templo de Quiteria, / No menos pobre, y la Rambla/ […] Y en breve sobre el Mijares/ Hermoso puente se alza, / Y otro más fuerte y erguido/ Sobre el triste arroyo pasa. / Al primero, de Quiteria,/ Patrona del pago, llama; / Y Puente de la Viuda / Al que consuela sus ansias,/". La llegenda conclou amb l'exaltació de la virtut que "[…] entre las ruïnas/ Venerables sobrenada, / Y de emociones celestes/ Al pasajero embriaga" (última part) (*El puente de la Viuda*, 1875)[2].

2. "El puente de la Viuda", en *Biblioteca de Autores Españoles desde la formación del lenguaje hasta nuestros días. Poetas líricos del siglo XVIII*. Col·lecció formada i il·lustrada per Leopoldo Augusto de Cueto, Hernando, Madrid, 1930, p. 374- 377.

10. En el seu viatge per Espanya, Joséphine de Brinckmann, *Promenades en Espagne pendant les années 1849 et 1850*, (1852), en pernoctar a Vila-real, es va sorprendre de la religiositat popular dels seus habitants (traducció de Mª. L. Burguera):

> Haciendo estas reflexiones llegamos para descansar a una pequeña ciudad espléndidamente iluminada por fogatas en medio de las calles: estábamos en Villa-Real. Ya sabes que la lentitud española siempre permite que uno se pasee durante el cambio de caballos; es lo que hice y me dijeron que esta singular iluminación era en honor de un Cristo *milagroso* que durante el día había sido paseado por la ciudad con el fin de solicitarle que lloviese. El cielo comenzó a cubrirse y toda la población se entregó a la alegría de la esperanza (Brinckmann, 2001: 315).

Vuit anys abans (1844), l'escriptor londinenc Richard Ford en *Manual para viajeros por los reinos de Valencia y Murcia y lectores en casa,* en la ruta XL, de València a Tarragona, de camí cap a Castelló de la Plana, fixa la seua atenció en la "torre octogonal de la Parroquia y en el puente, construido en 1790 de Villa Real, construida por Jaime I como "villa real" para sus hijos", dades que va recollir de les notes de viatges de l'erudit francés Alexandre Laborde en el seu *Itinerario descriptivo de las provincias de España* (1809).

11. Com fera Benito Pérez Galdós en *Fortunata y Jacinta* (1887) en relatar, amb tècnica costumista, la tornada dels nuvis de la seua lluna de mel, camí de València, uns quilòmetres abans d'arribar a Sagunt, quan ja l'ombra del dubte de la infidelitat de Juanito Santa Cruz turmentava la jove esposa Jacinta, el 1902 el novel·lista basc Pío Baroja també degué inspirar-se a Vila-real, en la descripció, que va realitzar en la novel·la *Camino de perfección*, amb un detallisme impressionista que fàcilment fa recognoscible el nostre poble pels seus espais, antroponímia i inclusió de vocables identificadors[3]. El protagonista, el personatge problemàtic Fernando Ossorio, va a la cerca del seu oncle i també de la seua pròpia teràpia personal:

> Se encuentra, según me ha dicho, de médico en un pueblo de la provincia de Castellón. […] El pueblo es grande. Cuando llegué, las calles estaban inundadas de sol, reverberaban vívida claridad las casas blancas, amarillas, azules, continuadas por tapias y paredones que limitan huertas y corrales. […] Se sentía en todo el pueblo un enorme silencio, interrumpido solamente por el cacareo de algún gallo. […] He salido al balcón; el pueblo está silencioso; las casas, con sus persianas verdes, sus ventanas y puertas cerradas, parecen abstraídas en perezosas meditaciones. […] No me podía figurar el reposo, la dulzura de estos crepúsculos. Se oye el murmullo de la gente del pueblo que a esa hora empieza a vivir, las golondrinas chillan dando vueltas alrededor de la torre, y las campanas de la iglesia suenan encima de nosotros. […] La llanura se extendía hacia un lado muda, inmensa, hasta perderse de vista, con algunos pueblecillos lejanos con sus erguidas torres envueltas en la niebla; hacia otra parte limitaba el llano una sierra azulada, cadena de montañas altas, negruzcas, con pedruscos de formas fantásticas en las cumbres.

12. El cronista de Vila-real, Benito Traver, el 1909, va descriure l'etopeia dels seus habitants: "ser puntuales en el cumplimiento de los preceptos religiosos, son modestos en sus costumbres, formales en sus tratos y dispuestos a favorecer, siempre que se ofrezca ocasión, lo mismo al amigo que al contrario, mientras no sea en perjuicio propio o de sus semejantes. Son modestos en vestir y amables con el forastero" (1909: 525).

3. Així ho va comentar la revista *Mijares. Revista literària de la Societat Castellonenca de Cultura,* (1960-61), 18, 19 i 20: 3, "Se puede localizar fácilmente el enfoque de cada visión descriptiva: la primera debe de corresponder a Villarreal de los Infantes; la sensación de llegada del viaje y el ambiente callejero y el de la casa familiar morosa y amorosamente descritos denuncian, con claridad, el modelo que Baroja copia".


HISTORIA
DE
VILLARREAL
POR
D. BENITO TRAVER GARCÍA, PBRO.
Socio c. de *LO RAT PENAT*
Con una carta-prólogo de D. José Nebot,
Bibliotecario de la Universidad de Valencia
y Vice-Presidente de la citada sociedad
valencianista
Con licencia eclesiastica
Cuaderno 1.º
VILLARREAL, 1909
Establecimiento tipográfico de Juan Botella
Calle Mayor, 24

Historia de Villarreal, Benito Traver, 1909

13. Carlos Sarthou Carreres va dedicar a Vila-real pàgines líriques on uneix la realitat amb l'emotiu, la sensualitat amb el traç impressionista:

> Ahí está, a la vista de todo el mundo, ese improvisado vergel cantando un himno al trabajo de los villarrealenses, mayor que la pluma más experta pudiera hacerlo. A un kilómetro del poblado, a ambos lados del camino comienza a extenderse doble fila de erguidos cipreses. Dicho camino termina en un calvario, a lo largo, en su final. Al llegar aquí, ya "en el termet de la ermita", a través de una pinada y matorral veo el cielo sonrosado por el ocaso. Las rojizas nubecillas, radiantes de luz, brillan tras las manchas oscuras de los pinos y cipreses. […] El susurro del río cuyas aguas resbalan sobre el azud de la acequia, turba el silencio de la tarde. Un perfume embriagador de tomillos y romeros, aromatiza el tibio ambiente. […] Todo un sendero que desviándose del camino, bordea la cantera del río (de gran altura y perpendicular pendiente). El agua plateada del Mijares se desliza cristalina y pura, sirviendo de espejo natural al maravilloso ocaso de la tarde, y a las maravillas de una ermita. El viento me trae en sus

> ondas, el melancólico cantar de algún labriego: sentida cantinela de música mudéjar dirigida por oculto trovador a la Virgen cristiana. Es un pastor que conduce a sus ovejas al retiro (Sarthou, 1984: 33-39).

14. Curiosa resulta així mateix la relació que fa de les cerimònies litúrgiques i festes populars:

> Aparte de alguna publicación de carácter transitorio, han visto la luz en esta ciudad, consecutivamente y a principios de este siglo, dos semanarios noticieros literarios y de carácter agrícola, titulados *La Plana* y *El Agrario*. Se editaban en la Capital. Actualmente se publica *Blanco y Azul*. […] Entre las costumbres apuntaremos las principales y más tradicionales, en su mayoría de carácter religioso. Al alzar a Dios en la misa mayor de la arciprestal, suena la campana de la torre, y al igual que en Burriana y algún otro pueblo de la Provincia, cesa todo tránsito, conversación o ruido, quedando la población como encantada, siendo más notable el contraste en el mercado. En las procesiones van los hombres delante en doble fila sin vela y con *capot* (larga capa hasta los pies), y las mujeres en pelotón o compacto grupo, con mantilla, detrás, cerrando la comitiva. Los funerales se anuncian con *cofradíes*, especie de pregón místico por las calles, de noche y al son de campanilla. El domingo de la rosa (primero de Mayo), los mozos suelen obsequiar aún a sus prometidas con *enramaes* de flores. Las fiestas de la calle se celebran con *porrats*, y los vecinos obsequian a granel con habas, altramuces y vino. La *dolsaina* y *tabalet*, la *traca*, el baile, las *fogueraes* en la vía pública y otras tradicionales costumbres, reciben bastante culto aún en la actualidad (Sarthou, 1987: 479).

15. Tres llocs i una celebració, que han constituït, durant moltes dècades, l'imaginari col·lectiu de Vila-real, són recollits en mosaic, per José Mª. Doñate:

> LA VIRGEN DE GRACIA. Como a unos dos kilómetros de la ciudad, y reclinado sobre una de las colinas que forma el Mijares con sus caprichosos meandros, entre pinos centenarios y perfumadas brisas, existe un vetusto caserón de sobria pero armoniosa línea sobre el que pasó el tiempo, sin apenas reparar en lo que atrás dejaba. Antiguo convento de alcantarinos, tiene en su seno, como incrustada, una pequeña ermita que en lo exterior sólo se distingue del resto del edificio por su pintoresca fachada, rematada por un triple campanil cuyos bullangueros sones al llamar a los fieles, se multiplican en fantásticas resonancias y acompasados ecos, para terminar confundidos con el murmullo de las aguas que dan riqueza y vida a esta plana. […] EL TEMPLO ARCIPRESTAL. Cuando se asoma el caminante a la ciudad desde cualquiera de las rutas de acceso, insensiblemente encuentra fijada su atención por aquella mole inmensa de su Iglesia Arciprestal, que sobresale y se agiganta con titánicas proporciones sobre la masa ocre de la arquitectura urbana, achicándola y pegándola al terreno, para proyectarla luego a su alrededor, en las cuatro direcciones cardinales y erigirse en corazón geográfico de la ciudad, como si en el corazón mismo de sus antiguos moradores se supiera engendrada. […] SAN PASCUAL de aquel templo que fue maravilla de maravillas, cuna del protobarroquismo valenciano y depositaria del cuerpo incorrupto que vio postrados a sus pies a casi todos los monarcas españoles. […] SEMANA SANTA. Villarreal, pueblo exuberante y soberbio en sus desfiles procesionales, ha cuidado siempre con un cariño especial estos de Semana Santa, imprimiéndoles cada vez más su acusada personalidad y sello peculiar. […] Y así vemos surgir cada temporada, mayor cantidad de penitentes con su capuz y su veste azul, roja, verde, negra, morada, marrón, blanca, en una verdadera algarabía de colores, sobria pero sabiamente combinados, que abarcan toda la gama del iris, sin faltar los clásicos romanos con sus tambores y trompetas, acompasados y atronadores, ni toda la serie

anecdótica de la Pasión, representada, ora en vivo, por penitentes, ora en preciosos pasos que poco a poco van adquiriendo forma bajo el cincel de afamados artistas (Doñate, 1953: 101-102).

16. L'apunt de Joan Fuster sobre Vila-real no resulta tan elogiós:

Vila-real —simplement Vila-real, sense cap genitiu deformador— va meréixer en el seu dia la lloança de Cervantes: *"hermosa y amenísima"* l'adjectiva en el seu *Persiles*. No ho és ja tant. Té, sí, un pintoresc contorn d'ermites i pinars; però la ciutat és vulgar i sense interès. Era famosa, abans, la seva capella-sepulcre de Sant Pasqual Baylon, d'un barroquisme ofensiu, destruïda el 1936, i poden veure's encara, en l'església parroquial unes taules de Paolo di Sancto Leocadio, i en la de la Sang, els vestigis del seu gòtic primigeni (1971: 118-119).

17. L'autor d'*Els altres catalans* (1964) va redactar el següent text desenfadat i realista, que ressalta el detall quotidià i trivial que retrata una època:

Nos largamos a pasar las Navidades a Villarreal de los Infantes, a casa del hermano de Pilar. El tren salió a las once y media de la noche. […] Llegamos a Villarreal hacia las siete de la mañana. Nunca estación de tren me dio impresión más desolada. […] Amanece y por la calle recta que hay frente a la estación se ven llegar filas de mujeres, con delantales doblados debajo del brazo, las manos bajo los sobacos, encogidas. Van a trabajar a los almacenes de naranjas. […] Villarreal es grande. Tiene extensas zonas suburbanas. Las distancias son largas. Se observa mucha construcción moderna y reciente. En el bar del barrio hay un letrero muy significativo y gracioso: "Prohibido blasfemar y hablar de política". (Candel, 1973: 199-200).

18. En una de les seues últimes i més conegudes novel·les de Manuel Vicent (1936), *Tranvía a la Malvarrosa* (1994), portada al cine el 1996 per José L. García Sánchez, Vila-real tanca el relat del personatge central de la novel·la, veí del seu autor, de la Vilavella. En *Contra Paraíso* (1993), Manuel Vicent ja havia evocat els seus primers anys de vida a Vila-real, en plena Guerra Civil mitjançant carrers i llocs típics de la ciutat i de la geografia sentimental com ara Ecce Homo, Raval del Carme, Pescateria. Amb *Tranvía a la Malvarrosa,* Castelló representa la població del plaer venal i Vila-real i la seua toponímia el punt del desenllaç del relat amb la desaparició del protagonista. El moment de major tensió narrativa, el clímax es desenvolupa a Vila-real, en el cementeri, que Manuel Vicent descriu, paradoxalment, amb sensualitat mediterrània:

Según decían algunos, Vicentico Bola se había matado en una curva de la entrada de Villarreal, frente al almacén de Azuvi, pasada la cruz de los caídos. [...] El cementerio estaba al final de un camino de polvo amarillo que conducía a él expresamente, en medio del naranjal. Aparecieron primero unos cipreses sobre la tapia blanca y en seguida una gravilla azulada comenzó a bullir bajo las ruedas. [...] Detrás de la cancela se abría un zaguán alto y destartalado. [...] enfrente se veía el jardín del camposanto con pasillos enmarcados con líneas de geranios y cipreses y tumbas de mármol que centelleaban. [...] Había plenilunio de pascua. Era una noche muy azul, pero los naranjos estaban empastados en una claridad lechosa y el azahar olía profundamente.

19. Heus ací, finalment, dues evocacions a Vila-real per part de Vicent Andrés Estellés (1924-1993). En la primera, construeix una superposició d'imatges líriques entorn del

motiu de la nit a "VILA-REAL. Com rossinyols d'afavorida lluna,/ flautes perdudes dintre l'estatura,/ pugnen por ossos amb estels de nacre/ per nits i nits". (Estellés, II, 1996: 143), i, en la segona, redacta una pàgina de poesia cívica i de crònica, al fil dels Aplecs de la Plana, celebrats a Vila-real des de 1973 fins a l'últim realitzat a Castelló, cinc anys més tard. Ovidi Montllor va compartir escenari amb Maria del Mar Bonet i Raimon.

> Em desbordaven les veus joves,/ les veus d'amor i llibertat:/ les veus eren uns rams frenètics. [...] Per secrets camins del crepuscle,/ havien arribat des d'Onda,/ de Nules i de Castelló,/ de Borriana i altres llocs/ que farien inacabable.[...] Quina nit, Ovidi Montllor,/ quina nit a Vila-real.[...] Quina nit d'aquelles que fan / els dies complets i ben fets,/ els dies sòlids i segurs.[...] Quina nit, Ovidi Montllor,/ aquella de Vila-real! (Estellés, II, 1996: 384-385).

L'ensenyament i els seus inicis a Vila-real

Està documentada l'existència a Vila-real d'un mestre de gramàtica, encarregat de tota la docència en les escoles, abans de 1362 fins a 1369, així com els noms d'alguns mestres de les primeres lletres des de 1374 —Ramón Roda, va ser el primer que coneixem— fins a 1602. Els estudiants de llatinitat cursaven els seus ensenyaments a l'Aula de Gramàtica de Castelló (Gil, 1997)[4]. Les primeres notícies de les escoles a Vila-real daten de 1418 quan els jurats contracten, com a mestre, l'estudiant de Sant Mateu, Guillermo Caix, amb un pacte anual renovable i un sou fix. Afegia a les seues obligacions la d'organista, en dies assenyalats, de l'església parroquial. El mestre ensenyava els més avançats, *fadrins,* i l'ajudant batxiller a què s'iniciaven. Més endavant, el Consell de Vila-real, el 1534, concedirà al mestre de gramàtica el dret d'ús d'una casa, enfront de l'església, en el mateix lloc on imparteix classe en el portal d'Onda, ubicat en el cantó dels carrers de l'Ecce Homo i de la Torre, avui Comte Albay i Comunió. Des de 1506 fins a 1537 els mestres de Gramàtica solien ser d'origen francés (mossén Miquel Guitart) o castellà (Damián Navarro). Aquesta funció docent, que era anunciada per mitjà del toc de campana, (segons documentació, el 1551 se substitueix la campana d'estudi que avisava l'entrada i eixida de l'aula de gramàtica per una altra més potent) era exercida per membres de l'estament eclesiàstic. Així, el 1550, a Jerónimo Martí, batxiller en arts, se li assigna "el corresponent salari al mestre d'escola" (Traver, 1935: 70). L'interés de les autoritats de la localitat per l'estudi de la gramàtica i les lletres va propiciar que diverses personalitats es distingiren en els diversos camps de l'art i la teologia. El 29 d'agost de 1603 els jurats de la vila sol·liciten a Diego Mas, resident en el convent de Sant Doménec de València, buscar un mestre "per a que los estudiants fills y naturals de la present villa tinguen la doctrina, disciplina y bon exemple que conve" (MC. 67, f. 49v.). Els continguts escolars consistien en l'aprenentatge de la lectura per mitjà de l'abecedari i els textos bíblics per als quals principiaven, i la *Gramatica proverbiandi* i nocions de lògica i filosofia per als més avançats, *fadrins.* Els exercicis pràctics comprenien gramàtica, lectura i comentaris d'autors rellevants i proverbis, debats de lògica o gramàtica, i fins i tot, en la commemoració de sant Jaume de 1542, es "presenta una comedia o farsa en aquella (la plaça) per los estudiants del estudi de la dita vila ab instrucsio del mestre del Studi (Cl. 300.f. 27v.).

El 1778, l'antiga Aula de Gramàtica es va convertir en centre escolar. El 1781, José Antonio de Sales i Torres va ser nomenat mestre de gramàtica amb dos beneficis de la parròquia. El 1796, l'Ajuntament de Vila-real va sol·licitar a les autoritats nacionals la creació de places de mestres de primària i mestres de costura a càrrec de l'Estat. El 1802, se celebren les oposicions per a cobrir les places de mestres de les quatre escoles

4. Revest Corzo, Luis, *La enseñanza en Castellón de 1374 a 1400*. Hijos de J. Armengot, Castelló, 1930.



Escoles del Campanar

públiques (dos per a xiquets i altres dos de costura per a xiquetes) (Vilanova Candau, 2004.) Aquest mateix any, són nomenades mestres d'escola la senyora Rita Fuster, sota la invocació de sant Jaume, i la senyora Bienvenida Fuster, sota la de la Mare de Déu de Gràcia. Bernardo Mundina en *Historia, Geografía y Estadística de la provincia de Castellón* (1873) atribueix a Vila-real dues escoles de xiquets i dues de xiquetes, una de les quals sota les germanes de la Caritat, així com una càtedra de llatinitat d'ensenyament lliure regentada pel professor de llatí i humanitats, el sacerdot Manuel Merino i sufragada pels alumnes. Ja que Vila-real no va arribar als deu mil habitants, en aquesta segona part del segle, no existia cap escola pública de pàrvuls (Vilanova, 1998-1999: 199-230).

El nou edifici alçat als carrers de l'Ecce Homo i de la Torre (1899) compartirà la impartició de l'ensenyament, el 1909, amb dues aules en els porxes de la plaça de Colom (1896) i amb un altre centre situat al carrer dels Desemparats (Traver, 1909: 413-418). En la Segona República, el 1933, l'Ajuntament va aprovar el seu Pla de reorganització del primer ensenyament a Vila-real i les escoles de Cabrera, en el carrer del Tramvia, actual carrer del Cronista Traver, comencen la seua activitat. Les escoles del Campanar passen, a partir de 1935, a denominar-se de Federico Sánchez (Moliner, 1995), en aquestes aules multitud de vila-realencs van rebre l'ensenyament de les primeres lletres.

El 1962, s'inaugura l'escola d'iniciació professional Fundació Flors i, cinc anys més tard, s'aprova la creació d'un centre de formació professional. El 1971 es crea el Centre de Capacitació Agrària, que va adquirir el 1976 el rang de formació professional.

Altres centres d'ensenyament bàsic que han contribuït a estendre l'ensenyament elemental als xiquets de la població han sigut el col·legi públic Concepció Arenal (1934),

que va substituir a les escoles del quarter dels anys 20, les escoles nacionals Cervantes (1932), Pius XII (1959) i Vázquez de Mella, denominada Gimeno Barón (1985) i, popularment més coneguda com *la Huerta* (1934). Els col·legis dels Franciscans (1913), Consolació (1867) i Carmelites (1952) completaven l'oferta escolar. Ja més pròxims als nostres dies, es van crear els col·legis Bisbe Pont (1967), Sarthou Carreres (1979), el centre d'educació especial La Panderola (1981), Pasqual Nácher (1983), Escultor Ortells (1976), Botànic Calduch (1985), Angelina Abad (2005) i el col·legi José Soriano Ramos (2008).

La creació el 1965 del primer institut de la ciutat Francesc Tàrrega, que va entrar en funcionament l'any següent, ha resultat indefugible en la formació acadèmica dels joves vila-realencs, perquè aquests, fins aquesta data i de forma selectiva, es veien obligats a cursar el batxillerat en els de Castelló o col·legis religiosos de poblacions pròximes. A l'institut Francesc Tàrrega s'han sumat el de formació professional de Miralcamp (1980) i, més recentment, l'institut d'educació secundària Professor Broch i Llop (2004). Altres col·legis de Vila-real, de propietat privada, són el col·legi Santa Maria (1990) i el col·legi britànic (1999-2000). Des de 1986 té obertes les seues portes la Universitat Popular Municipal.

El centre associat provincial la UNED (1980), on milers d'estudiants de la província han trobat la possibilitat d'accedir a l'ensenyament superior i que, el 2005 va meréixer per part de l'Ajuntament de Vila-real la Medalla de Bronze pels seus 25 anys d'activitat educativa, es troba ubicat, en l'actualitat, en seu pròpia des de 1988.

Història literària de Vila-real

Carlos Sarthou Carreres en *Villarreal y sus santuarios* (1909:3) destacava haver sigut Vila-real bressol de sants, d'un rei potser, de venerables religiosos, savis oradors, teòlegs, catedràtics, guerrers i canonges, polítics i d'homes notables. Entre els escriptors citava Juan Gil Trullench, Francisco Juan Mas, José Ángelo Espuig i fra Juan Antonio Cabrera.

Francesc Almela i Vives, després de definir, en una accepció àmplia, la literatura valenciana com la produïda en el seu territori, al marge de la llengua empleada, i considerar com a tal, en sentit estricte, l'escrita en castellà o valencià sobre temes locals o regionals, afig que "un lloc intermig ocupa l'accepció segons la qual literatura valenciana és, senzillament, la produïda en llengua valenciana, tant en els primers temps del Regne de València com en l'actualitat" (1955: 9) i distingeix cinc llargs períodes en la història de la literatura citant els autors, obres i trets més característics: un primer, comprendria des de la conquesta de València per Jaume I, el 1238, fins al Compromís de Casp; el segon des d'aquesta data, 1414, a la Guerra de les Germanies, 1522; els dos següents comprendrien des d'aquest últim any fins a la Guerra de Successió i des de 1707 fins a la Guerra de la Independència (1812), data que fixava l'inici de l'últim fins a l'Exposició Regional (1909), prolongats dos anys més, a la mort de Teodor Llorente. Les quatre *Cròniques* "orgull de la literatura catalana" i el *Misteri d'Elx* representen les obres més importants del primer període, l'esplendor de la ciutat de València caracteritza el segon període, la decadència de la literatura, el floriment de les humanitats, amb el cultiu de la llengua llatina, i les representacions al voltant de la festa litúrgica del Corpus caracteritzen el tercer període; la prolongació de la decadència, els col·loquis, la recollida d'allò popular juntament amb els estudis dels erudits marquen el penúltim període. El cinqué es caracteritzarà per la influència romàntica, la irrupció de la Renaixença i els Jocs Florals, les composicions dirigides a un públic majoritari i els miracles en la seua orientació propagandística i religiosa.

Quant a la llengua, la creació literària dels escriptors de Vila-real estava al mateix nivell, en línies generals, a allò que s'ha exposat per Almela i Vives: llatí, castellà i català, modalitat del valencià. Martí de Viciana en el *Libro de alabanzas de las lenguas hebrea, griega, latina, castellana, y valenciana,* el 1574, deixava clar el prestigi de la llengua castellana "muy galana, cortesana y graciosa" i justificava la seua utilització en els àmbits socials nobles, i la llengua literària ho era, després d'advertir, a continuació, el perill d'oblidar la pròpia, en la línia de Juan de Valdés, el qual havia defés, unes dècades abans, en *Diálogo de la Lengua* (1535) l'obligació de "ilustrar y enriquecer la lengua que nos es natural y que mamamos en las tetas de nuestras madres, que no la que nos es pegadiza y que aprendemos en los libros":

> Muchas vezes he pensado la excellencia que tiene la lengua castellana entre otras lenguas, tanto que en toda parte es entendida y aun hablada, y es por ser graziosa y auctorizada de syllabas en las dicciones, y por tener mezcla de muchas lenguas. Y porque veo que la lengua castellana se nos entra por las puertas d' este reyno y todos los valencianos la entienden y muchos la hablan, olvidados de su propia lengua; porque los no advertidos tornen sobre si, y buelvan a su Lengua natural, que con la teta mamaron, y no la dexen por otra del mundo, pues en su propiedad à muchas otras excede, según probaremos (Martí de Viciana, 1574: 2r).

5. Imprenta Estereotipia y Galvanoplastia de Aribau y Compañia (Sucesores de Rivadeneyra). Impresores de Cámara de SM. Madrid.

Escriptors vila-realencs i el seu temps literari (segles XVI i XVII)

El segle XVI torna els ulls a la cultura clàssica. Els seus escriptors van imitar els preceptistes llatins en un afany d'ennoblir els seus textos i elevar-los a un nivell culte i prestar-los, d'aquesta manera, un valor artístic. El llatí és la llengua de les universitats, en la seua docència i textos, i de les creacions literàries. L'humanisme va cultivar les lletres clàssiques i va encoratjar el pensament renaixentista.

Malgrat el caràcter paganitzant de la cosmovisió renaixentista, perdura la temàtica religiosa, manifestada en el seu vessant hagiogràfic i en els certàmens, disputes o escolis. La Universitat de València, fundada el 1501, va contribuir a la difusió del pensament i de la cultura humanistes. El llatí, el castellà i, en menor escala, el valencià, que va tenir el seu període de decadència entre els segles XVI i XVIII en ser substituït pel castellà, estendran la cultura del llibre. El primer exemplar imprés, *La Bíblia*, data de 1445. El pensament i la controvèrsia erasmistes s'acreixen i es veuen difosos en els escrits de teòlegs i intel·lectuals d'aquest segle.

El 1520, el rei Carles I, des de Brussel·les, escriu als seus súbdits fidels de Vila-real en la Guerra de Germania. Un any després, l'exèrcit de Carles I, dirigit pel comte de Sogorb, pren Vila-real i castiga els agermanats. El 1526, seixanta homes de Vila-real ajudaran a derrotar els brots de rebel·lia dels moros a la Serra d'Espadà. El mateix rei demanarà ajuda per a la guerra enfront dels turcs el 1534.

Henrique Cock, en *Relación del viaje hecho por Felipe II en 1585 a Zaragoza, Barcelona y Valencia*[5] (1876), registra la visita reial a la província de Castelló i a Vila-real, el dijous 2 de gener de 1586, vila i contornada que descriu amb detallisme:

> Nosotros, dexando el arco y la venta que está a mano derecha del camino, venimos al río de Millars, antiguamente llamado *Idubeda*, como dice Beuther, el cual, según el



Libro de devoción de sant Pasqual Baylón

> testimonio de Plinio, dice que tiene su nascimiento de la sierra Idubeda y corre con grande furia hacia levante, donde no lexos de Almançora, villa bien fuerte, se mezcla con el mar Mediterráneo. Pásase este rio con dos puentes de piedra hechas çerca de Villareal y paresce allí una isla que este rio rodea. A mano isquierda, en un otero, se vee un castillo cuasi todo caido, no lexos de Almançora. Yendo adelante, con la mayor priesa posible, llegamos a las nueve horas en Villareal, villa muy buena de 500 vecinos, situada en una llanura muy fértil de todas las cosas, y cuasi cuadrada, munida de muchos bolvartes y buena artillería, como a tres mil pasos de la mar (Cock, 1876: 206).

Per aquests anys, entre 1586 i 1591, data el manuscrit del *Libro de devoción* de sant Pasqual Baylón, l'ortodòxia del qual va ser objecte de discussió (Gil, V., 1992). Entre els escriptors vila-realencs que destaquen en aquests dos segles, mencionem: **Francisco Juan Mas,** mestre de Gramàtica a la Universitat de València entre els anys 1565 i 1572. "Se conoce por sus obras haber sido hombre de gran pureza de estilo latino y diligente en el arte de enseñar" (Ximeno, 1567: 165) Les seues principals obres són *Epitome copiae verborum* (1552), *De Civilitate morum puerilium per Erasmum Roterodamum Libellus, scholiis illustratus*, (1554) i *In Adriani Cardinalis tam celebre opus, cui Latino Sermone, deque Latine loquendi modis nomen vulgo inditur, recens, ac nunc primum nata Epitome* (1554). Altres obres, *Luciani dialogos ex versiones Erasmi*, que comenten les obres d'Erasmo de Rotterdam "a quien manifiesta tener mucha pasión, y por eso le llamaba *nuestro* Erasmo" (Pastor, 1827: 129), i al qui Vicent Gil anomena "el último editor valenciano de Erasmo en el siglo XVI" (*Libro de devoción*) i a **Diego Mas**, (1553- València,1608), dominic (1574). Mestre en Arts, doctor en Teologia en la Universitat de València (1588) i catedràtic (1590), qui "graduó tantos discípulos en Teología, que no sabemos haya habido Maestro alguno de los muchos que han ilustrado esta Universidad, que le iguale" (Ximeno, 1747: 246). Fou consultor del Sant Tribunal de la Fe i prior, durant dos anys, del Reial Convent de Sant Doménec de València. Entre les seues obres trobem *Metaphisica disputatio de Ente, ejus propietatibus,*

quae comuni nomine inscribuntur de Transcendentibus (1587), *Comentaria in Prophiryum, in universam Aristotelis Logicam, una cum quaestionibus, quae a gravissimis viris agitari solent* (1592), diverses hagiografies de sant Jacint de l'orde de predicadors (1594), de santa Agnés de Monte-Policiano, de l'orde de Sant Doménec amb les vides de dotze serves de Déu de la mateixa orde (1601), de sant Tomàs d'Aquino, del fra Juan Micó; una relació de la relíquia de sant Vicent Ferrer (1600) i un Tractat sobre l'ermita de sant Vicent Ferrer de l'Alcora "y de los milagros que ha obrado Dios allí por intercesión del santo" (1605)[6].

6. A Pamplona el 2003, Jordán Gallego Salvadores va publicar *Disputación metafísica sobre el ente y sus propiedades* de Diego Mas amb el seu original llatí (II part), la seua traducció castellana (part I) i a més d'un estudi introductori.

Segle XVII

El segle XVII, conegut en la història de l'art com a Barroc, va ser un moviment cultural que es va manifestar per la desmesura respecte al cànon clàssic i en l'excés de les formes amb un afany de provocar la sorpresa. La literatura barroca sorprén per la seua ampul·losita verbal i el contrast que impregnen l'art i, per tant, la literatura. L'espectacularitat és el component de la predicació florida del Barroc que pretén influir, persuadir i delectar la sensibilitat de l'oient per mitjà de l'oratòria i les regles de l'*ars bene dicendi*. La teatralitat del Barroc es plasma en les peces dramàtiques i també en la gestualitat i oralitat discursiva del sermó panegíric i laudatori i de l'oratòria sagrada en general. La temàtica religiosa i canònica s'expressa en llatí i en castellà. Aquest segle s'inclou en el període denominat de la Decadència en la història de la literatura valenciana (Sanchis Guarner, 1980 i Fuster, 1976 i 1986).

José M. Doñate, en *Fiestas y festejos en la Edad Media en la comarca de la Plana,* escrivia referint-se a les festivitats litúrgiques: "En ellas adquiere una extraordinaria importancia el sermón, pues jamás se desprecia la ocasión de escuchar a un buen predicador y su paso por la localidad les incita retenerlo" (1973: 128). Al desembre de 1406 es troba a Vila-real el franciscà i escriptor Francesc d'Eiximenis qui en la seua obra *Lo crestià* va realitzar un retrat de la ciutat ideal molt paregut al plànol de la ciutat i al juny de 1410 i durant l'any 1411 es fixen l'estada i les predicacions de sant Vicent Ferrer a Vila-real en la seua plaça Major.

L'oratòria sagrada sempre va tenir a Vila-real una destacada rellevància, de manera especial en aquest segle, en encomanar-se a les ordes religioses la predicació en determinades festivitats litúrgiques. Són diversos els sermons que es dediquen en les festes amb motiu de la canonització de sant Pasqual el 1690 pel papa Alexandre VIII (Ximeno, 1747: 147, 150, 157 i 158). La selecció i intervenció dels predicadors *de campanetes* formava part de les festes religioses i els donava prestigi. Aquesta importància de l'oratòria sagrada ha arribat fins als nostres dies per l'interés en l'elecció del predicador en les festes religioses marianes i dels sants patrons.

Destaquen en aquest segle els escriptors: **Juan Gil Trullench** (1580-1645), doctor en Sacra Teologia i rector del col·legi del Corpus Christi de València. Fundador del convent homònim de religioses dominiques de Vila-real, es va oposar, juntament amb altres jerarquies eclesiàstiques, al trasllat a València de les relíquies del beat Pasqual Baylón. Entre les seues obres, *De obligatione asistendi et canendi in choro* (1633), *Opus morale in decem decalogi et quinque eclesiae precepta* (1642), *Bullae Sanctae Cruciatae expositio* (1643), *Praxis Sacramentorum* (1646) i *Tractatus de jure parrochi sive parrochiali et de vicari perpetuo ac temporali* (1647). **Joseph Martí** (s.a. - Alacant, 1705), religiós carmelita, natural de Vila-real. En la Universitat de València va obtenir els graus de mestre en Arts i doctor en Sagrada Teologia. Examinador sinodal de l'arquebisbat de València i qualificador del Sant Ofici. Prior, en tres ocasions, del Reial Convent del Carme de València. Predicador del rei Carles II. Poeta i autor d'una recopilació de cinc sermons,

Flor del discurso en la Aurora y Aurora del discurso en Flor (1673); *Sermón en la exequias del ilustrísimo y reverendísimo señor fray Anastasio Vives de Rocamora, obispo de Segorbe* (1674); *Sermón en las Reales Fiestas que hizo Valencia a la canonización de san Pascual Baylón* (1692), *Sermón en la Fiesta de Acción de gracias por el feliz hallazgo del Santísimo Sacramento, que fue robado de la Iglesia del Real Convento de Santo Domingo de Valencia* (1699) y *Sermón en la Rogativa por agua, que hizo la Ciudad de Alicante día viernes 20 de abril de 1703* (Ximeno 1749:150). Quant als seus manuscrits, es conserven *Acto de contrición que hizo un religioso de Carmen observante de Valencia estando puesto en larga tribulación*; *De sacra scriptura*; *Tractatus de primae hominis productio statu innocentiae et eius lapsu* i *Tractatus de operibus sex dierum* (Pastor, 1830). **Francisco Climent Làzer** (1623-València, 1689), teòleg, orador sagrat i religiós de la Congregació de Sant Felip Neri. **Casimiro Piedra** (1637-1707) va professar com a religiós carmelita en la seua ciutat natal (1655). A València, on va morir, va ocupar el càrrec de mestre de novicis. Home de gran dedicació a les lletres, va formar un índex de quatre toms. Entre les seues obres en llatí, destaquem: *Ceremoniale Divini Officii* (1693), calendaris i martirologis eclesiàstics i de l'orde dels carmelites. **Antonio Cabrera** (s.a.-1717) franciscà descalç, lector de Sagrada Teologia i escriptor. Va morir al convent franciscà de Carcaixent (València) el 8 de juny de 1717. Va escriure *Gloriosos lauros y Panegíricas grandezas del Gran Padre santo Domingo de Guzmán* (1694); *Glorias del señor don Felipe V, Rey de las Españas y Emperador del Nuevo Mundo…por el logro feliz de su Real Desposorio* (1708). Els seus estudis es van centrar en qüestions de la fe, el martiri, el patrocini dels sants, els triomfs de l'oració, les relíquies, el sacerdoci i els triomfs de la Creu.

Segle XVIII

El segle XVIII, en les seues distintes denominacions —de les Llums, Il·lustració, Neoclassicisme, Despotisme Il·lustrat— va portar, amb el Decret de Nova Planta (1707), l'abolició dels furs de València i, parcialment, els de Catalunya. Es va restringir, encara més, l'ús de la llengua pròpia i es va instaurar un centralisme legislatiu i l'uniformisme administratiu. Va ser una època de predomini de la raó, l'estètica literària es basava en la versemblança i en el bon gust —*Quid verum quid utile*—. Continua en aquest l'auge de l'oratòria i es fomenta la literatura de circumstàncies —les festes amb motiu de l'entrada de Felip V (Sirera, 1995: 316)— El XVIII va ser, així mateix, un segle de pretesa renovació provocant l'enfrontament dels innovadors (*novatores*) i dels qui desitjaven romandre en els seus privilegis (*antiqui*). En la literatura, teològica amb un estil heroic, perdurarà el tema religiós (sermons i gojos a la Mare de Déu i als sants patrons). Així, a Vila-real, el 1779, en la benedicció de la nova parròquia, el 1791 en el centenari de la canonització de sant Pasqual i, més tard, en el tridu del segon centenari es contracta un predicador reconegut, "el eminente orador sagrado doctor don Salvador Castellote, canónigo, que llegaría a ocupar la sede de Sevilla". La proclamació del rei Carles IV, el 1790, se celebra pels mercaders francesos de Vila-real amb la predicació del "notable orador fray Juan Gil, carmelita, teólogo y jurisconsulto consumado" a l'església parroquial (Balbás, 1892: 789). A València, juntament amb les lloes a la casa dels Borbons, els gojos a la Mare de Déu dels Desemparats (Sirera, 1995: 351) representen una "nombrosíssima collita que el segle XVIII ens ofereix de totes aquestes pràctiques". D'aquest segle daten els gojos al gloriós sant Pasqual Baylón.

El 1705, el 18 de desembre, els partidaris de l'arxiduc Carles es manifesten pels carrers de Vila-real i es refugien en el convent de les dominiques. L'arxiduc Carles va visitar el sepulcre de Sant Pasqual i li atorga a la població el títol de lleial. L'any següent, el comte de las Torres va invadir i va incendiar algunes cases de la població davant de l'oposició dels partidaris de l'arxiduc Carles. Van morir més de 400 persones d'ambdós exèrcits. El 12 de gener de 1706, el convent de les monges dominiques va

ser saquejat i les van portar a Caudiel, "en el libro de Memorias de aquel convento existe una larga poesía escrita sin duda por alguna de las fugitivas, narrando todos los hechos ocurridos en Villareal y el grato recibimiento que se les hizo en Segorbe y Caudiel" (Balbás, 1892: 392). En record i homenatge a aquest esdeveniment infaust per a Vila-real, el 1994 es va fundar l'associació cultural Socarrats, fundada per Vicent Cerdà que, entre altres activitats culturals i literàries, concedeix anualment el Premi Socarrat Major.

Els jesuïtes són expulsats el 1767 i el 1779, es beneeix la nova església parroquial, les obres de la qual havien començat el 1752. El 1798 finalitza i s'obri al culte la capella de la Comunió, iniciada el 1650, i amb la qual es conclou la construcció de l'església de Sant Jaume.

Són escriptors vila-realencs destacats d'aquest segle: **Jerónimo Despuig** (s.a.-1775) carmelita calçat. Com destaca J. Pastor "obtuvo en su Religión varios empleos hasta el de Maestro, fue sujeto de mucha penetración y profunda erudición en los estudios de Teología y demás materias, grande humanista y aficionadísimo a la poesía, de modo que así de poetas latinos, como castellanos y nacionales, juntó una buena colección, no saciándose nunca su apetito con cuantos podía lograr" (1830: 80). Va morir el 1775. Les seues obres, en manuscrit, són *Sobre la existencia, esencia y unidad de Dios; otro de la ciencia divina y del último fin del hombre*; *sobre el Sacramental* i alguns apunts sobres autors carmelites. **José Ángelo Despuig** (s.a. - València, 1788), germà de l'anterior, també religiós carmelita calçat i mestre. Va escriure *Defensa Carmelitana en asunto a que san Benito no es Padre de todos los monjes del Occidente, sino solamente de los de su santa Regla, contra el desagravio del P.M. D. José de Vera, Monje Cisterciense* (1758). **Basilio Gil de Bernabé Sebastiá** (Vila-real, 1717 - Calataiud, 1773), frare de l'orde de la Mercé. Autor de *Cartas pastorales i* d'un estudi crític sobre l'oratòria sagrada de l'època. **Vicente Mondina** (1738 - València, 1806), franciscà, lector d'Arts i Teologia en el convent de València on va ocupar el càrrec de guardià. A Roma va ser secretari general dels descalços i recol·lectes, posteriorment fou procurador general de les mateixes ordes a França, definidor i pare de la província d'Espanya. Va morir en el convent de Sant Joan de Ribera. El 1791, en qualitat de postulador de la causa del beat Andrés Ibernon, va escriure *Vita* d'aquest franciscà. Al juny de 1779, destinat en el convent de la Jana, va ocupar la sagrada càtedra en els festejos de la benedicció del nou temple parroquial de Vila-real (Balbás, 1892: 592). **José Pascual Zalón y Font De Ursins** (1736 - Xèrica, 1806), sacerdot i il·lustre orador. Va cursar estudis de Filosofia a la Universitat de València (1753) en la disciplina de la qual, deu anys més tard, va aconseguir la càtedra. Va ser, així mateix, becari del Col·legi Major de Sant Tomás de Villanueva, va aconseguir els graus de batxiller i mestre d'arts el 1756 i en Teologia el 1760. Canonge, examinador sinodal i visitador del bisbe de la catedral de Sogorb. Entre les seues obres, destaquen les peces oratòries i sermons de *María Santísima en el Misterio de su Presentación al Templo* (1770), en la *Proclamación de Carlos IV,* va pronunciar el sermó en acció de gràcies pronunciat en l'església parroquial de Vila-real el 25 de novembre de 1790, així com amb motiu de la renovació i dedicació de la capella de Comunió de Xelva (1781) i temple de Sogorb (1795). El pare Zalón va ser, així mateix, el primer orador que va intervenir en les festes de l'actual arxiprestal de Sant Jaume el 1779 i el 1791 en el primer centenari de la canonització de sant Pasqual. (Balbás, 1892: 592 i Traver, 1935: 84). Són les seues obres, *Sermón de María Santísima en el Misterio de su Presentación al Templo* (1770), *Sermón de la Dedicación de la nueva Capilla de Comunión de la Iglesia Parroquial de la Villa de Chelva* (1781), *Sermón de renovación y dedicación del nuevo templo de Segorbe* (1795) y *Sermón en la proclamación de Carlos IV*. **Juan Bautista Ynza Barrué** (Vila-real, 1721 - s.a.), predicador i fill menor descalç de la província de València. Va escriure *La ribera del Mijares habitada de la Divina Gracia. Solemne novenario* que són nou consideracions piadoses, amb sengles pregàries, entorn de la festivitat de la Mare de Déu de Gràcia, i els gojos corresponents, en sextets i redones



Núm. 63 249

DIARIO DE VALENCIA

Del Lunes 1. de Junio de 1806.

SAN ERASMO OBISPO Y MARTIR,
San Marcelino y San Pedro Mártires.

Está la Indulgencia de las Quarenta Horas en el Colegio de San Pio Quinto: se descubre á las 6. de la mañana, y se reserva á las 7½. de la tarde.

Afecciones Astronómicas de hoy.

Sale el Sol á las 4. h. 40. m. Se oculta á las 7. h. 20. m. Este dia es el 16. de la Luna, en Capricornio. Sale á las 8. h. 40. m. de la noche. Se oculta á las 6. h. 7. m. de la mañana del 3.

Afecciones meteorológicas de ántes de ayer.

Epoca del dia.	Termó.	Baróm.	Higróm.	Vien.	Atmósf.
7. h. de la m.	23 g.	27 p. 8 l.	1 g. seq.	P. 1.	Lluvioso.
1. h. del dia.	24 g.	27 p. 7 l.	1 g. seq.	P. 3.	Alg. nub.
6. h. de la t.	24 g.	27 p. 6 l.	1 g. seq.	P. 2.	Nub. temp

Concluye el Papel de ayer sobre los Premios de Villa-Real.

Seguidamente pronunció el Comisionado un discurso ajustado á las circunstancias de la funcion, y al aprecio que han merecido aquellas Escuelas á la Real Sociedad, siendo las primeras de Pueblo particular que han logrado ofrecimiento de premios, y las mas distinguidas hasta de ahora en toda el Reyno con el señalamiento de tanto número de extraordinarios. Procedió despues á la distribucion de unos y otros

250

en todos los agraciados, haciéndola mas plausible los afectos de ternura y satisfaccion del Concurso. Siguieron progresivamente dos arengas, que desempeñaron Pasqual Sarthou y Rafael Benedito, por direccion de sus Maestros, y otras dos en verso y prosa María Rosa Auchet y Vicenta Cerisuelo; las quatro, que fueron aplaudidas por su mérito, sirvieron principalmente para manifestar su agradecimiento los premiados, ofreciendo continuar su aplicacion, y exhortando á los demás para que con ella se hagan dignos de iguales condecoraciones. Concluyó su encargo el Comisionado con un breve razonamiento de gracias que dirigió al Magistrado, Parroco y Prelados, al Director, Preceptores y Maestras, por su obsequiosa asistencia, y estimulándoles á continuar su acreditado celo por el adelantamiento de la enseñanza pública que tanto recomienda y protege nuestro sabio Gobierno; y persuadiendo tambien á los Padres de familia que la buena educacion de la Juventud es el médio mas eficaz para conseguir y perpetuar su propia felicidad y la gloria de su Patria. Y así terminó la funcion con aplauso general; habiéndose experimentado inmediatamente mayor concurrencia en aquellas Escuelas y Costuras; siendo consiguiente que este exemplar sirva de estímulo y noble emulacion á los demás Pueblos del Reyno, para mejorar el estado de sus enseñanzas, como lo desea el infatigable celo de la Real Sociedad, á quien dió cuenta de lo referido el mismo Comisionado, mereciendo éste expresiva demostracion de aprecio y aprobacion de todo lo actuado en Junta de 16. de Abril próximo vencido.

NOTICIAS PARTICULARES DE VALENCIA.

En el Convento de la Corona continúa el Novenario al Niño Jesus del Hortet: predicará por la tarde el P. Fr. Joaquin Dañatz, Predicador Conventual en el mismo Convento.

Grabado. Estampa del Venerable Fray Pedro Sacanelles,

Premis a les escoles de Vila-real per la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia (*Diario de Valencia*, 62-63, 1-2 de juny de 1806)

en la tornada, en els quals la tradició popular evoca tant la gràcia a la Mare de Déu concedida com la de la Mare de Déu als seus devots vila-realencs.

La literatura vila-realenca contemporània

Com la resta d'Espanya, Vila-real viu també un segle XIX convuls i alterat. Vila-real pateix la invasió i devastació de les tropes franceses entre 1808 i 1813 amb l'abandó dels seus convents de les monges dominiques i frares franciscans entre 1810 i 1811, la qual cosa es repeteix en la Revolució de Riego entre 1820 i 1823. No va córrer la població més bona sort en les guerres carlines entre 1835 i 1838. Aquest últim any, el general Ramón Cabrera entra en la vila amb l'exèrcit carlí i afusella, per desobediència, l'alcalde José Llorca i el secretari, al costat de la torre Motxa. Idèntics excessos se succeeixen el 1848 amb el brigadier carlí Joaquín Llorens i Bayer i el 1874 amb Pascual Cucala i les seues tropes. Durant aquest segle, Vila-real rep la visita de diversos monarques de la Casa Reial espanyola: Carles IV de Borbó, la reina M. Lluïsa de Parma, el seu fill Ferran i el primer ministre Godoy visiten el sepulcre de Sant Pasqual el 1802. Igualment, el 1827, Ferran VII; el 1861, Isabel II amb el seu fill, el futur Alfons XII, i el 1871, Amadeo de Savoia.

Socialment, Vila-real experimenta una gran evolució i pateix algunes calamitats. S'inaugura, el 1862, l'estació de ferrocarril i el 1876 entra en funcionament el primer pou de reg per a subministrar aigua a les terres de secà, en la finca de Carlos Sarthou Carreres. El 1882 es va instal·lar una oficina telegràfica en la ciutat i el 1889, l'Ajuntament sol·licitarà una estació telefònica en l'Ajuntament.

El 1888 es va inaugurar la popular *Panderola*, ferrocarril de via estreta que enllaçava Castelló amb el Grau. Onda i Vila-real s'enllaçaran dos anys més tard. El 1884, Lleó XIII va concedir a l'església parroquial de Vila-real el títol d'Arxiprestal i el 1896, es va inaugurar el nou cementeri. El 1898 es va posar en funcionament l'enllumenat públic a Vila-real i la seua instal·lació en els domicilis. La invasió nord-americana en la Guerra de Cuba va provocar manifestacions en contra. A la fam del 1823, que declara l'any de la fam i que va donar peu a la cobleta: "Morga la fam/ y vixca Chambó/ viva la faba/ y el pa d'Aragó" (Traver, 1935: 100), i a la de 1882, a causa de la sequera, s'afig el còlera que va assolar la ciutat el 1834, el 1854, amb centenars de morts, el 1865 i el 1885.

El 1899, any en què es va inaugurar el subministrament d'aigua potable a Vila- real, procedent d'una finca de Vicente Amorós i la seua conducció a domicili per canonada, a punt de finalitzar el segle, el 17 de maig de 1899, a l'església Major, es van lliurar els premis de literatura, música i arts plàstiques del Certamen Eucarístic, convocat amb motiu del pelegrinatge nacional a sant Pasqual. El dia anterior, "los trenes llegan atestados de gente, siendo los romeros que vienen a visitar el sagrado cuerpo de san Pascual, objeto de una delirante ovación a la llegada de los 4.000 que bajaron de Valencia…" (Traver, 1835: 56) es va celebrar un certamen artístic i literari en l'arxiprestal "en el que se adjudicaron valiosos y artísticos premios a distinguidos poetas, literarios y artistas, figurando entre ellos, hijos de Villarreal (Traver, 1835: 60). "La processó va començar a eixir de l'església a les tres i mitja de la vesprada i no va retornar fins a les vuit". El premi principal, patrocinat per la reina Cristina, el va obtenir Juan Bautista Pastor Aicart per *Pange lingua mea*. Els altres premiats van ser José Nebot, vila-realenc; en teatre, l'escolapi Josep Felis, autor de *Betlem*, pel seu acte sacramental *El sant del Sagrament* (*Estampes i miracles de sant Pasqual,* 1990: 20-54); en assaig, Pasqual Boronat Barrachina; pel seu text en prosa *Dia de mercat* a Eduardo Blasco Escrig; Ramón Garrido Méndez, premi de pintura; en escultura Pasqual Amorós, vila-realenc, per la seua obra *Muero porque no muero* i els guardons musicals a Eugenio Amorós Sirvent i dos accèssits a Benito Traver (*La semana católica*, València, 1899).

Una destacable activitat literària va acompanyar aquesta agitació política i social en assumir la burgesia el poder polític i dirigir les manifestacions culturals. Dos moviments literaris, el Romanticisme i la Renaixença configuren aquesta centúria, que van influir en la sensibilitat i en les obres dels escriptors vila-realencs. Si en el segle XVIII, els il·lustrats valencians es van distingir, com assenyalava Cadalso en *Cartas marruecas* (1789), per ser "los españoles que más progresos hacen en las ciencias positivas y lenguas muerta" (carta XXVI) i impulsar l'interés per la cultura autòctona, aquesta es va veure acrescuda en el segle XIX, tant en l'afany d'estudiar i regularitzar la llengua literària com en promoure una creació literària arrelada en allò popular i autòcton. "Crec […] que sempre —fins i tot en ple segle XVII— va existir-hi una mena de sensibilitat valenciana (fóra exagerat de dir valencianista) entre determinats escriptors locals" (Sirera, 1995: 401).

Els escriptors vila-realencs destacats d'aquest segle van ser **Manuel Benedito Calzada** (Vila-real, 1813 - València, 1879) polític. **Benito José Nebot Pérez** (Vila-real, 1853 - València, 1914), farmacèutic, partícip en la Renaixença, a València, (Obiol, 1998). En aquesta ciutat va dirigir la secció mèdica de la Universitat. Els seus treballs sobre lingüística, encara que no sempre considerats valuosos per la crítica, sí que van meréixer l'aprovació per l'esforç que comportaven: "Quosque tàndem…" en *Almanaque* de *Las Provincias* (1887), *Apuntes para una gramática valenciana popular* (1894) i *Tratado de ortografía valenciana clásica* (1910) amb un pròleg de Teodor Llorente Olivares. Va polemitzar sobre el model de la llengua i l'ortografia amb Gaetà Huguet,

Mn. Antoni M. Alcover i Sureda i Teodor Llorente, entre altres, van proposar el 1887 la convocatòria per part de Lo Rat Penat, d'un congrés per a superar "la anarquía que impera en el campo de la literatura valenciana". Classificava els escriptors en "arcaístas, los catalanistas propiamente dichos y los neo-lemosines" (Climent, 2007: 50 i 83, nota 41). Va escriure també *Recuerdo apologético del Dr. D. Agustín Martí* (1904), poesies, obres de teatre i relats, entre els quals destaca *Cándido García* (1990). Benito J. Nebot va col·laborar en *El Canari*. *Periòdic groc*, que apareixia amb subtítol inusual. L'orientació d'aquest periòdic, de difícil catalogació, fou satírica (l'apartat "Canariera" constituïa una secció de mordaç crítica política.). Reaparegut l'any de la fam, després de quinze anys de la seua primera aparició, "dirá ara *al mundo entero/* este pardalet bonico/ *las verdades del barquero"*. Entre les col·laboracions, repletes de crítica, pessimisme i d'evident incorrecció ortogràfica, destaquen les de l'escriptor vila-realenc "ilustrat boticari que lo mateix fa un ungüent del perrillo que una octava real". La direcció d'*El Canari* era a Vila-real. **Francisco Moreno Gil** (1868-1934), a qui es deuen les lletres de l'*Himne a Vila-real*, amb música de José Goterris Sanmiguel (1873-1930) en el qual recrea els temes de Jaume I, de Vila-real com a bressol d'artistes i el verger i el record a la Mare de Déu, de l'*Himne a la Immaculada* i el de la bandera d'Els XIII. La seua poesia modernista i de la generació del noranta-vuit: *Villarreal y la Virgen de Gracia* (1923) tracta el tema local i religiós. Els poemes mecanografiats conservats s'estenen des de 1916 a la dècada dels anys trenta: *A Villarreal, mi patria*. *Canto* (1916); poemes dedicats a Vicente Sarthou Carreres, poeta dolcíssim (1916), al malaguanyat general Primo de Rivera, elegia (1930); religiosos a la Immaculada i a sant Lluís Gonzaga; *Patria, Fe i Amor*, premiat amb la Flor Natural el maig de 1923 i *Villarreal y la Virgen de Gracia,* Englatina de Plata en el mateix mes i any. També se li atribueixen els Gojos a la Mare de Déu del Pilar (Carceller, *Mediterráneo*, 2008). **Pascual Llop i Gaya**, en professió **Luis María** i amb nom literari Azael o Ángel de la Guarda (1874-Lisboa, 1945), orador i poeta. Carmelita. Fundador de la revista *El Santo Escapulario* (Osuna, 1904). El 1986, es va publicar per l'Ajuntament de Vila-real, *Antología de Azael*. Algunes de les seues obres, a més d'antologies poètiques, són *Novelas cortas,* que comprén *Historia de un alma, Un mártir de Argel, El monje de la montaña roja, Los carmelitas de la semana roja,* 1920 y *La hija de Belisario,* 1923; la recopilació de contes, *Noches de otoño,* 1924; *El hijo del divorcio,* 1926 y *El ídolo del Carmelo,* 1928. **Victoriano Martín Cercós** (1866-1913), oficial de l'Ajuntament de Vila-real i autor de dos volums inèdits sobre la història de Vila-real (1893).

Segle XX

Un conjunt de fets de diversa índole van marcar la història de Vila-real en aquest segle: el 1904, Alfons XIII atorga el títol de ciutat i al seu municipi el tractament d'Il·lustríssim. L'any següent, Alfons XIII visita Vila-real. El 1917, en plena Guerra Mundial, un míting provincial, a la plaça de Colom, denuncia la crisi agrària i el 1938 entren les tropes franquistes de la Quarta Divisió de Navarra, al capdavant del tinent coronel Torrent. El 1958, el generalíssim Francisco Franco Bahamonde venera el sepulcre de Sant Pasqual, que també serà visitat el 1976 pels reis Joan Carles I i Sofía.

El 1970 s'inaugura el servei telefònic automàtic i el 1977 se succeeixen les manifestacions de protesta pel trànsit de la N-340 per l'interior de la població. Durant més d'un mes, el 1982, un grup de treballadors de l'empresa Zirconio es tanquen en l'església arxiprestal, per a exigir millores laborals i el 1992 Joan Carles I visita la basílica de Sant Pasqual i assisteix a una cerimònia oficiada pel cardenal Vicente Enrique Tarancón.

En el terreny cultural, Juan Botella estableix, el 1903, un taller tipogràfic a Vila-real. El dia 9 de maig de 1905, es ret homenatge a Cervantes, "Solemnes honras fúnebres en la Arciprestal por el alma de Cervantes" i en el magatzem de taronges de Latorre "Grandiosa velada literario-musical por la noche, con motivo del tercer centenario de la publicación del Quijote" (Traver, 1935:52), dos dies abans s'havia realitzat el "Descubrimiento de la lápida indicadora de la nueva calle de Cervantes, en conmemoración del tercer centenario de la publicación del Quijote, con asistencia del Ilmo. Ayuntamiento y gran concurso de gentes" (Traver, 1935: 51). El 8 de setembre de 1908 es commemora el VII centenari del natalici del rei Jaume el Conqueridor: "Previo un breve discurso del ilustrado villarrealense don Pascual Nácher, catedrático de la Universidad de Granada, descúbrese la lápida conmemorativa del VII centenario del nacimiento del Rey don Jaime el Conquistador, fundador de esta Ciudad". El 1909 es conclou l'edició dels fascicles de la *Historia de Villarreal* de Benito Traver García, qui, aquest mateix any, beneeix la capella de la Mare de Déu dels Àngels. Un any després, el dia 7 de setembre de 1910, s'oficia el funeral per la mort de Francesc Tàrrega Eixea, ocurrida el 1909, amb el descobriment de la làpida en la seua casa natal i "por la noche extraordinaria velada necrológica literario-musical, coronó el festejo de hoy" (Traver, 1935: 98).

En *Artes y Letras. Revista de Castellón*, en el seu número del dia 15 de desembre de 1915, firmes destacades de la cultura nacional i local van glossar la figura de l'il·lustre vila-realenc amb motiu del trasllat de les seues despulles des de Barcelona a Castelló.

En plena efervescència anticlerical, manifesta en revistes i novel·les (recordem l'antijesuïtisme, per aquests anys, de James Joyce, Pío Baroja, Pérez de Ayala, Blasco Ibáñez, Galdós…), el 1910, any en què es va aprovar l'anomenada Ley del Candado de las órdenes religiosas, es van dur a terme protestes contra les escoles laiques en el Calvari (Traver, 1935: 43) i a l'agost del mateix any se celebra l'Aplec en l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia, amb més de 12.000 assistents, contra l'anticlericalisme (Traver, 1935:94); aquest mateix any, es va fundar el Centre de Propaganda de la Bona Lectura (Traver, 1935:25) i s'inaugura el Gran Casino, en el carrer Major, on, a partir de 1919, es van projectar les primeres pel·lícules. L'any següent, es funda a Vila-real la Caja de Ahorros amb l'ajuda dels treballadors (Traver, 1935:75) i, al juliol, el sepulcre de Sant Pasqual aconsegueix reunir més de 50.000 pelegrins com a colofó del XII Congrés Eucarístic Nacional (Traver, 1935:78). El 27 de maig de 1912, Vila-real i Espanya sencera es van commocionar davant de l'incendi en la ciutat del cinematògraf La Luz (Traver, 1935: 63, 67 i 90). El 1922, la Joventut Antoniana va organitzar i va celebrar els primers Jocs Florals i el 1928 va veure la llum *La Mensajera,* butlletí de la Congregació de Filles de Maria Immaculada. El 1933, Joaquín García Girona, de Benassal (Castelló), va escriure *Les cinc llagues venerades en el Santíssim Cristo de l'Hospital de la ciutat de Vila-real*, poema inclòs en *Novena al Santo Cristo del Hospital de Villarreal*. La música va anar a càrrec del també sacerdot vila-realenc mossén A. Avellana.

El 31 d'agost de 1963, es va tancar la línia Castelló-Onda de la *Panderola*. Juntament amb el popular cantar "De Castelló a Almassora/ txis pum tracatrac…", trobem aquests versos jocosos de R. Montañés, redactats a Barcelona aquest mateix any, que serveixen de comiat fúnebre: "Sirventeses d'humor i de color a la Panderola: Passava per Villarreal/ mirant-se la mandarina/ entre entristit i formal;/ creuant el Pont i cabal/ del Millars, riu de saó./ Ai, joguet de Castelló" (Peris, 1994: 237).

El 23 de setembre de 1973, es va celebrar, en to reivindicatiu, el primer Aplec de la Plana amb actuacions musicals, teatrals i poètiques i el 2003 va tenir lloc la Serenata

a la Mare de Déu, amb motiu del 400 aniversari de la festa en honor de la Mare de Déu de Gràcia, amb la participació dels escriptors.

En la primera meitat del segle XX, destaquen, entre altres, **Pascual Cabrera Quemades** (1891-1940), secretari del gremi d'espardenyers, membre i secretari de la UGT, cofundador del Partit Socialista de Vila-real i autor d'obres teatrals de caire reivindicatiu i social, representades en el local d'Els XIII, *El culto a la mentira, El defecte de les llengües, Pablito el Hospiciano, El voto de la mujer, Juanón,* teatre proletari, *¡Locura!* i de poemes, de títols significatius: *Canto al primero de Mayo, Obrero, Canto a los mártires de Jaca, El monstruo de la guerra, Rayos de esperanza, Diálogo con la muerte*… Va ocupar el càrrec d'alcalde de Vila-real des de febrer de 1936 al mateix mes de l'any següent. Empresonat a Albatera (Alacant), posteriorment va ser afusellat a Castelló el 1940. **Juan Flors** (1892-1980) doctor en Medicina, estava en possessió de la Creu de San Gregorio Magno de la Beneficiència, Creu de San Raimundo de Peñafort, nomenat Fill Predilecte de Vila-real (1961) i Cambrer de Capa i Espasa de la Santa Seu, entre altres condecoracions. Al seu mecenatge es va deure la col·locació, el 1948, de la primera pedra de la Fundació Flors que ha arribat a ser un centre educatiu fonamental en la població. Fundador, així mateix, de l'editorial barcelonina Juan Flors. **Angelina Abad Cantavella** (Vila-real, 1893-1965). Va ser mestra i va col·laborar activament en la vida cultural de la seua ciutat, també amb el pseudònim de Celia, des de 1915 fins a 1958 en les publicacions *Hojas de Rosa*, *La Mensajera de la Inmaculada* i *Villarreal,* en institucions de renom i arrelament com l'agrupació coral Els XIII i en l'aportació dels seus textos al folklore religiós i costumista per mitjà de les seues peces teatrals *Pastorets i pastoretes*, representacions típiques de les festes nadalenques vila-realenques. La creació lírica, la faceta literària més cultivada d'Angelina Abad es va inscriure en la poesia que arranca del segle XIX (romàntica, d'exaltació del patriòtic, l'emotiu i costumista juntament amb un vessant realista en el seu interés per la quotidianitat i pròxim) i arriba al segle XX (amb ressonàncies modernistes i arrelada en el confessionalisme religiós que, després de la Guerra Civil, va ser comú en els poetes de la més immediata postguerra). D'altra banda, la poesia d'Angelina Abad se situa en els temes recurrents de l'escriptura femenina de la seua època: la religiosa, la familiar en el seu vessant tradicional i l'ensenyament moralitzador. Angelina Abad va adoptar en els seus versos, molts dedicats a amics, familiars, autoritats i institucions com a la redacció de *Tribuna Libre*, la veu del poble i dirigits a aquest. Va cantar a la seua ciutat, la seua pàtria, en to ampli, embellit i èpic. S'han d'afegir els epigrames i altres poemes amb caràcter irònic, viats, de vegades, de les peculiaritats lingüístiques regionals. La poesia d'Angelina Abad, escrita en castellà, amb estrofes i metres variats i llenguatge generalment senzill i assequible, recull la tradició religiosa de les festes més representatives de Vila-real i de les seues associacions femenines catòliques, epitalamis, de primeres comunions i misses, les elegies a éssers volguts, la carta als Reis d'Orient, la poesia lúdica i narrativa i, en alguna ocasió, innovadora, amb ressonàncies de la *commedia dell'arte*… Més específicament, en la poesia religiosa sobreïxen els poemes a Crist en la Creu, els marians en les seues diverses advocacions, emocionats i amb fervor popular, altres, dedicats al patró de la ciutat, sant Pasqual Baylón, associat a Vila-real i als seus llocs aragonesos de naixement i estades (Torrehermosa, Alconchel), i a la Mare de Déu de Gràcia amb motiu del seu retorn a la ciutat en les festes patronals, al rosari de l'aurora… La poetessa de Vila-real va escriure, així mateix, algunes peces teatrals d'idèntics temes als de la seua creació poètica: *Dos madres o dignidad de la madre cristiana, El Rosario en familia*… Va ser nomenada Filla Predilecta el 1928. **Francisco Mezquita Peris** (1917-1992) va escriure durant el seu tancament en la presó de Castelló, el 1940, la novel·la breu *María*, un assaig laudatori *Un amigo: Antonio Baldayo* i poemes sobre les seues experiències carceràries: *Cambiazos, Plumazos* i *La corbata*. **Juan Bautista Candau Martí** (1872-1922) qui, ordenat prevere el 1897, va exercir l'exercici sacerdotal en la seua ciutat natal i el càrrec de capellà de l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia (1905-1907). Aquest darrer any va publicar *La Gracia en Villarreal. Memoria*

histórico-descriptiva de la Imagen, Santuario y Culto de Nuestra Señora de Gracia, venerada en la ciudad de Villarreal. El 1913 cofunda la revista mensual *Azul y Blanco*, publicació provincial on va col·laborar amb les seues qualitats líriques. Luis Rubert Candau va recopilar una antologia i va estudiar la seua obra poètica (1972) en la revista *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*. **Pascual Amorós Arnal, Ramón de María** (1880 - Castelló, 1936), carmelita descalç. En la seua faceta d'historiador, compta amb *El Repartiment de Burriana y Villarreal* (1935) i amb mig centenar d'articles en el *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (1927 a 1947), entre els quals destaquen "El Cid en el castillo de Montornés" (1929) i "Conquista de Oropesa por el Cid" (1929). **Francisco Broch i Llop** (1884 - Florència, 1980) va estudiar en el Col·legi i Seminari Seràfic de Vila-real fins a 1902 i en la Reial Acadèmia de Sant Carles de València. El rei Víctor Manuel III li va concedir la condecoració de Cavaller de l'orde de la Corona d'Itàlia. Personatge polifacètic (professor universitari de Llengua i Literatura Espanyoles en les universitats de Venècia, Florència i Pisa i en la Casa d'Espanya a Roma, escultor, escriptor i traductor). Entre les seues obres, destaquem *Gramática de la lengua española* (1926 i Padova, 1954), *Antología española* (1925 i Padova, 1947) en la qual recull textos de cinquanta-set autors espanyols clàssics (des de Garcilaso i Fra Luis de León fins a contemporanis com Benavente, Azorín i Ricardo León), *Manual de correspondencia comercial* (1948), *Apuntes de Historia de España* i *La sintassi della lingua spagnuola*. **Benito Traver García** (1866-1933), sacerdot, cronista de la ciutat, soci d'honor de Lo Rat Penat de València, Cavaller de l'Orde Civil d'Alfons XII i corresponsal col·laborador del *Diccionari Català-Valencià-Balear* de F. de Borja Moll. Autor d'*Historia de Villarreal* (1909), *Los músicos de la provincia de Castellón* (1918), *Efemérides de Villarreal* (1935), *Villarreal en la guerra de Sucesión* (1924) i *El gremio de carpinteros de Villarreal bajo el patronato del Patriarca san* José (s.a.). Fou, així mateix, l'autor de la música de *Gozos al glorioso san Pascual Baylón*. **Pascual Nácher Vilar** (1868 - Granada, 1943), catedràtic de la Universitat de Granada. El 1908 va pronunciar el discurs commemoratiu del VII centenari del naixement del rei Jaume I. **Manuel Rius Arrufat** (1871 - Tortosa, 1939), canonge, arxiver de la catedral de Tortosa i especialista en llengües clàssiques i modernes. **Carlos Sarthou Carreres** (1876 - Xàtiva, 1971)[7], doctor en Dret, va exercir diversos càrrecs en el camp de les lleis. Membre corresponent de les Reials Acadèmies de la Història (1913) i de Belles Arts de Sant Carles de València (1953), arxiver (1920), cronista (1940) i Fill Adoptiu de la ciutat de Xàtiva, va ser fundador de la Creu Roja de Vila-real. Col·laborador de revistes nacionals i estrangeres. Entre les seues nombroses publicacions: *Los santuarios* (1909), *Villarreal y sus santuarios* (1909), *Impresiones de mi tierra* (1910), *Geografía general del Reino de Valencia: Provincia de Castellón* (1913), *Castillos de España* (1932), *Catedrales de España* (1946) i *Jardines de España* (1948). Constitueix *Los Santuarios* un epítom dels vila-realencs notables que han destacat en tots els temps (sants, oradors, polítics, savis…) i és d'interés l'epíleg líric que el mateix autor redacta, en el qual també al·ludeix, amb justa generositat, a la *Historia de Villarreal* de Benito Traver "a la cual remito con gusto a mis lectores" (1909: 49):

> La luna, la celeste antorcha alumbraba el paisaje cuando a la ciudad he regresado por el camino de la ermita. Desde lejos se veía el centelleo de las luces eléctricas de la ciudad. Por todas sus calles entraban infinidad de carros de labranza y muchos grupos de labriegos con sus azadas al hombro seguidos de sus fieles canes. Cansados del trabajo rudo van en busca del descanso, del beso de sus niños y de la clásica olla que la esposa les preparó para la cena. Yo entré en mi casa cuando la campana toca el "Ángelus". Solo en mi bufete, en el silencio de la noche, repaso estas notas y mi alma impresionada por la visita a la ermita, hace zumbar dulce en mi oído el eco de invisible coro que con angélicas voces cantaba cerca del río: "Pues vuestra gracia y candor/ celebra, el mundo, señora,/Sednos siempre protectora/Madre de Gracia y amor (1909: 259-260).

7. Segons Olivier Baulny en "Les émigrés des Pyrenées françaises dans la province de Castellón à la fin du XVIIIe. Siècle", *Pyrénées,* 94, avril-juin 1973, p. 121-130, els Sarthou eren successors de Jean-Baptiste, comerciant, que pertanyia a una família francesa que provenia de la regió de Béarn, els habitants de la qual es van establir a Vila-real i la Vall d'Uixó a partir de 1767. Agraesc a Francisco Navarro Esteban aquest document.

Impresiones de mi tierra, Carlos Sarthou Carreres, 1910



Juan Manuel Borrás Jarque (1885 - Castelló, 1945), mestre vinarossenc, establert a Vila-real, que va publicar *Folklore* (1920-1928) i *Refranys i modismes valencians: Proverbis i modismes* en el *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (1932-1954). El seu poema *La ciutat de l'amor*, obté el premi dels Jocs Florals de Vila-real el 1922, organitzats per la Joventut Antoniana. Entres els seus sainets figuren *Mentres plou*, *La llei del cor*, en coautoria de Carles Salvador i, amb música de Benito Traver, *Solana de Nadal*. **Diego Perona Villarreal** (1901- Madrid, 2000), enginyer industrial, inspector central del Ministeri d'Hisenda. Fill Predilecte de la ciutat (1982). Són les seues obres, *Tres aspectos inéditos en la historia de Villarreal* (1982) i *Datos históricos sobre Villarreal y los reyes de Valencia* (1993). **Juan Bautista Rubert Candau** (1903 - Convent de Sant Esperit, Gilet, 1979), conegut popularment com fra o pare Bernardí. Després de la seua ordenació sacerdotal (1927), va exercir com a professor en el col·legi que l'orde regentava a Ontinyent, Terol i Carcaixent i va ser nomenat secretari del pare Fullana, que va patrocinar les normes de gramàtica i firmant de *Les Normes de Castelló* de 1932. Mestre en Gai Saber. Va dirigir la revista *La acción Antoniana* (1928) a València. Prolífic poeta en valencià i en castellà (va obtenir al voltant de tres-cents premis literaris). El seu llibre *Cançons de la llengua valenciana* (1928), accèssit dels Jocs Florals de València, va meréixer que Francesc Almela i Vives (1951: 21) reconeguera que "Ricardo Sanmartín, Luís Laporta, José Mascarell y el padre Rubert han enriquecido asimismo la bibliografía del verso valenciano". Altres obres seues són *Poemes de la Plana* (1949), *El mar dormido en la arena* (1953), *Arbre i fruit de una terra* (1965) "un ramillete de versos y poemas dedicados a nuestro Villarreal, que para mí, es obsesión darlo a conocer y sentirlo y amarlo apasionadamente", *Altres flors i llorers. Poemes guardonats* (1969) i *Poemes saguntins i altres més* (1975). Entre els seus drames, en valencià i castellà, citem *Miracle de la Pau*, que recrea la figura de sant Vicent Ferrer. Aquesta obra, va meréixer l'atenció crítica del seu germà Luis Rubert Candau en el *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* (1972). **José María Doñate Sebastiá** (1921-1996) persona polifacètica, historiador, arxiver, bibliotecari, membre corresponent de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Ferran i pintor sota el magisteri de J. Ortells, F. Gimeno Barón i J. B. Porcar. Entre la seua extensa obra, destaquem *Datos para historia de Villarreal,* 6 toms, I, 1972; II i III, 1973; IV, 1977; V, 1982 i VI, 1984. Amb J. Camarena Mahiques va confeccionar el *Catálogo del archivo municipal de Vila-real,* 1986. Va escriure *Historia de nuestra Señora de Gracia,* 1986 i, en coautoria de J.R. Magdalena Nom de Deu, *Three jewish communities in medieval Valencia,* Jerusalem (1990). **Jesús Carda Pitarch** (1921-1996) va rebre la seua primera formació en les germanes de la Consolació i en els franciscans de la seua ciutat natal. Ordenat sacerdot el 1945, va ser professor en el Seminari Diocesà i en diversos centres religiosos de Tortosa. Va ser canonge, vicari general, director de l'Arxiu de Morella i promotor de la Fundació Carda-Pitarch, orientada a la investigació teològica. *Presidiendo la grey* (1995) és la recopilació de quasi un centenar d'assajos, d'investigació divulgativa, sobre els temes dogmàtic, teològic, homilètic, pastoral, panegíric i poètic sobre san Juan de la Cruz i santa Teresa i també de temes d'actualitat i de circumstàncies. **Manuel Juan Nebot** (1907-2003), sacerdot i investigador, és l'autor de *Villarreal Siglo XX* en dos toms (1985 i 1986).

Pel que fa a la dramatúrgia, citem **Vicente Sánchiz Almela** (1853-1904), alcalde el 1864 i des de 1897 fins a 1899, va impulsar les escoles municipals del Campanar, substituïdes recentment per l'Escola de Música Municipal el 2007. El 1892 va publicar a València la seua comèdia bilingüe, en un acte i a vers, *Un novio falsificat*, estrenada a Vila-real el dia 14 de febrer de 1892 i posada en escena pel Sr. Mora. La comèdia, escrita en castellà i valencià vulgar i alguns fragments en francés, la protagonitza un triangle amorós (dos joves llauradors i un sabater, pretendent, que vol passar per advocat), amb ecos de Moratín, de la comèdia d'honra del Segle d'Or: "En Sento seré felís/ y además puc ser honrá/ sense tindre cap deslís;/ que la honra es més apresiá/

qu'eixa tonta petulansia/ d'eixe hòme de tanta sénsia", i sota el tòpic clàssic de la lloança de l'aldea. Així pondera el provincià Sento el seu amor per María la Garrona: "Més qu'el burro a les garrofes;/ més que la flór la rosá;/ més qu'el rosí la pallá;/ més qu'el bóu les palleròfes". **Francisco Gandía Barrachina** (1907-1967), escultor, dramaturg i actor. "És l'autor local de qui més obres teatrals han sigut representades en Els XIII" (Flores, 2006:81). Entre altres, destaquen *La planta baixa, Niu d'amor i esclavitud, El primer bes, La festa valenciana*…i "Pulsando la dulce lira. Canto a Villarreal" (1928), oda exultant i d'alta volada a Vila-real.

Noms i tendències literàries en el segle XXI

El nombre d'escriptors i investigadors vila-realencs va experimentar un fort increment durant el segle vint i, més concretament, en les seues tres últimes dècades, que coincideix amb el significatiu augment de nombre d'estudiants de batxillerat i universitaris que, gràcies als instituts creats en la ciutat i al col·legi universitari de Castelló (CUC), fundat el 1969, nucli de la Universitat Jaume I, creada el 1990, va possibilitar l'accés als estudis mitjans i superiors d'una part considerable de la seua joventut i, per tant, la socialització de l'ensenyament i de la cultura. La literatura vila-realenca, en llengua pròpia i en castellà, es va adaptar a les tendències narratives, poètiques i teatrals del moment, a això van col·laborar les possibilitats de publicació que oferien les entitats públiques (ajuntaments, diputació, universitats...) i els premis que comportaven l'edició de les obres guardonades.

Algunes antologies poètiques del segle XX van donar a conéixer els escriptors vila-realencs així com les seues biografies i bibliografies. La selecció de *Forja de mar* (1982) reunia quatre escriptors Marcelo Díaz, resident a Vila-real des de 1978 i arrelat en la nostra ciutat, Enric Dobón, Enric Portalés i Jacinto Heredia. En la introducció, de caràcter reivindicatiu davant d'aquesta aventura lírica, el filòleg vila-realenc Vicent Pitarch afirmava que "però la gran transcendència d'aquest mateix llibre fóra que, a partir d'ell, no solament la producció editorial, sinó també el conjunt de les activitats de tot l'espectre cultural recobrés a Vila-real una dinàmica nova. […] a Vila-real li pertoca d'encapçalar un moviment cultural innovador entre les comarques valencianes septentrionals, si més no" i destacava, entre altres elements, el patriotisme, la denúncia civil i l'esteticisme en Dobón, el pessimisme contingut de Portalés, el discurs metafísic de Marcelo i el cant a la ciutat i a la quotidianitat de J. Heredia.

Dos anys més tard, el 1984, Ángel Campos Cayuela va publicar *1ª Antología de poetas castellonenses*. En el seu "A modo de prólogo" justifica:

> Este libro pues, nace con la esperanza y el deseo de aportar algo a favor del conocimiento de estos poetas por las gentes, ya que, salvo excepción, no son conocidos más allá del ambiente familiar o de amistades en que se desenvuelven. Al no tratarse de creadores con una obra considerable, publicada o no, que ofrezcan material suficiente para una crítica sólida (salva también la excepción) […] Cada poeta participante ha tenido la libertad de expresarse en la lengua que ha querido, a fin de poder manifestar mejor sus sentimientos.

En aquesta Antologia va incloure els vila-realencs Joaquín Aleixandre Gaya, Manuel Villarreal Casalta, Jacinto Heredia Robres, Marcelo Díaz García, Enric Dobón Gómez, Esther Peset i Pascual J. López Carda. El 1992, els professors M. García Grau, Ll. Meseguer i J.M. San Abdón van oferir una xicoteta mostra dels poetes joves, *Poetes del Nord. Poesia jove de les comarques del nord del País Valencià (1985-1991)* "que avui,

en la recta final del segle XX, caminen entre la dispersió, l'oblit i el desig". Entre els inclosos figuren Adolf Piquer, com "poeta amb nord" i Enric Portalés, "poeta inèdit". També és citat Ferran Carbó, guardonat amb alguns premis locals. Un any després, el professor José María Araúzo va publicar, en Biblioteca Ciutat de Castelló, una antologia plurigeneracional "en un momento realmente prometedor de la poesía en Castellón", *20 años de poesía en Castellón (1972-1992)* en la qual va incloure alguns més dels poetes vila-realencs Ferrán Carbó Aguilar, Marcelo Díaz, Enric F. Dobón, Alejandro Font de Mora, Jacinto Heredia Robres, Enric Portalés i Manuel Villarreal Casalta, escriptors en castellà i català. A cavall entre segles, l'any 2000, *Poetas de la Plana. La poesía actual. La poesía que viene*, nova antologia editada per José M. Araúzo, va incorporar la jove vila-realenca Clara Gil Fortuño, la qual elabora una poesia, en català, barrejada de recerca i esperança. Mostres dels seus versos, juntament amb la dels vila-realencs Conchita Cheza Trilles i Vicent Gimeno i Estornell, realistes i experiencials, estan incloses en *Segundo peldaño. Antología poética* (2006) del II Congrés d'Amics de la Poesia de la Comunitat Valenciana, celebrat a Altea l'estiu anterior.

D'entre els escriptors d'aquesta època, mencionem **Manuel Cervera Notari** (1931), interventor en diversos municipis de la província, entre altres en la seua ciutat natal. Va ocupar diversos càrrecs en Els Lluïsos de Vila-real. Algunes de les seues obres són *Castellón, ciudad episcopal* (1996) i *Guillem IV de Cervera, el rey Jaime I el Conquistador y el señorío de Castellón* (2008). **Bautista Carceller Ferrer** (1937), persona involucrada en la societat cultural de la ciutat, a la gestió de la qual es deu, quan ocupava l'Alcaldia (1979-1983), la fundació en la ciutat del centre associat a la UNED (Universitat Nacional d'Educació a Distància) el 1980. Premi Nacional de Periodisme Mandarina d'Or de la Caixa Rural (1993 i 1994). Actor, mantenidor de festes, locutor de ràdio, col·laborador en revistes, *Exágono*, i en periòdics, *Castellón Diario* amb les seccions de Villarrealerías (1984 i 1987-88), La Vila. Punto y seguido (1990-1991), Flash de la Vila (1991), Crónica de la Vila (1992-1997) i *Mediterráneo.* Ha escrit així mateix, *Cordonets de sant Pasqual, 50 artículos sobre el santo de la Eucaristía*, (1998). **Julián García Candau** (1939), periodista esportiu *(Ya, El País*), director de Deportes y Transmisiones de TVE, columnista en *El Mundo, Levante* i *La Razón* i col·laborador de la revista *La Plana* (1957-1960). Premi Víctor de la Serna el 1993, membre del jurat del Premi Príncep d'Astúries a l'Esport i autor, entre altres, *Épica y lírica del fútbol* (1996)*, Celos, amor y muerte: tragedias y pasiones del toreo* (2003) i *El deporte en la guerra civil* (2007). **Enric Gimeno Estornell** (1940), en l'actualitat rector de l'arxiprestal Sant Jaume de Vila-real. "Un dels capdavanters en la normalització de la litúrgia en llengua valenciana" i "animador de la cultura popular del lloc, allà on s'ha trobat", testimonia el seu *currículum vitae.* Col·laborador en distintes publicacions locals on ha tractat aspectes de la història eclesiàstica de la seua ciutat natal. Coautor, amb el seu germà Enrique, de lletra i música de la *Salve a la Mare de Déu de Gràcia i Goigs a sant Pasqual*, entre altres diversos. En nombroses ocasions ha merescut la Flor Natural en el Certamen Mare de Déu del Lledó i és, així mateix, autor de quatre serenates a la patrona de Castelló. Té a favor seu altres premis en certàmens literaris locals. **Vicent Fausto i Manzano** (1945) professor d'EGB i impulsor de la llengua i cultura pròpies. Entre altres obres seues i premis citem *Cantar de la veu novella* (1968), Premi de poesia Ausiàs March de Gandia; *Pregó de les Festes de sant Pasqual* (1970), *Goigs en llaors de la Mare de Déu de Gràcia* (1982); *Pare, anem* (1991), Premi de narrativa de l'Ajuntament de Vila-real i *Carmesina*, Premi de narrativa Ciutat de Vila-real (1996), que recrea literàriament la història de la filla de Jaume I i de Violant d'Hongria, *La reina Pinella,* Premi de narrativa Ciutat de Vila-real 1997, Premi de l'Ajuntament de Nules per *Càntics de les criatures*, a vers (2004), *Això va anar aixa* (2006), *A tots els ulls brilla la mateixa llum,* Premi de narrativa infantil Vila de les Alqueries, 2006, *En Joan de la capa gran, en Quim Porró, Jaumet el gegant i la sirena Ermessenda,* XI Premi Vila de Puigcerdà (2006). El seu estudi, *Lèxic vila-realenc en perill d'extinció,* va obtenir el Premi d'assaig Ciutat de Vila-real l'any 2005. **Manuel Villarreal Casalta** (1946-2010)

ha aconseguit, així mateix, nombrosos premis literaris provincials i flors naturals en la seua ciutat natal, entre els quals destaquem *El secret de la torre* (1992). Va participar en el *Teatro de san Pascual*, va ser director d'escena en el grup Els XIII i col·laborador de la revista *Tú* d'Els Lluïsos. Va estrenar, entre altres obres, *Un hombre de Asís, Y… sigue naciendo* i *Final del Cisma de Occidente,* 1982, representada en el mateix castell de Peníscola. El 1985, *El triangle del neguit*, al·lusiu a la trilogia dels Jocs Florals, va obtenir el Premi de poesia Ciutat de Nules. **Francesc Mezquita Broch** (1947), professor d'institut, historiador i poeta en *Voces de silencio* (1966), *Platja Rossa* (1994) I Premi de la Mar de poesia Miquel Peris i Segarra; *La maror de Joseph Conrad i altres històries*, el mateix premi (2002); *El temps a glops, de pressa* (2004) Premi Ciutat de Benicarló; *Notícies de tardor*, Flor Natural dels Jocs Florals de Nules (2004) i *Els desigs de la primavera* (2005), Premi de poesia Marià Manent de Premià de Dalt (2006). La seua poesia, culturalista, és reflexiva davant de la realitat circumdant. Com a narrador, *Els viatges de la natura*, Premi de narrativa Ciutat de Vila-real (2000). **Jacinto Heredia Robres** (1948) va ser professor d'institut i regidor de Cultura a l'Ajuntament de Vila-real. Des de 1981 dirigeix la revista *Cadafal*. Autor d'investigacions sobre temes locals i vila-realencs il·lustres: *Vila-real. Efemérides. Cronología històrica* (2006) i *Els carrers de Vila-real* (2007), *Pedro Gil S.J.*, (2004). Com a poeta, *Domini d'aloses*, (Taronja d'or 1981), *Voravies i subversions* (1982); *Els noms de lloc al terme de Vila-real* (2009) són alguns títols dels seus llibres. Ciutadà d'Honor 2008 per l'agermanament de la ciutat eslovaca de Michalovce i Vila-real. **Alejandro Font de Mora** (1949), doctor en Medicina, pertany al Cos de Metges Forenses, professor universitari en excedència i polític (regidor de la seua ciutat, diputat autonòmic i conseller d'Educació i Cultura de la Generalitat), és, sobretot, un humanista dedicat a la pintura i, principalment, a la poesia: *Pretexto contra el tiempo* (1981), finalista Premi Gules de València i *De la parábola*, Premi Carlos G. Espresati de la Diputació de Castelló, el 1983. **Marcelo Díaz García** (Villasequilla, Toledo, 1950), professor d'EGB i llicenciat en Pedagogia i Ciències de l'Educació, es va establir a Vila-real molt jove. Escultor. Com a poeta, *Poemas de la posesión terrena. De la posesión debida* (1982), *Del equipaje amado* (1988), *Ágora* (1992), *Continente de auroras* (1996), *Amarinte* (1997), *Lindario* (1999) i *Viaje sin memoria*, Premi Ciutat d'Alcalá de poesia (2008). **Enric Dobón Gómez** (1952), professor de Filologia Catalana, col·laborador en revistes locals i investigador. Finalista del Premi Octubre amb *Carta Pobla* (1978) i del Jordi de sant Jordi per *Pany d'imatges* (1980), els poemes del qual els va incloure en *Forja de Mar* (1982). Premi de poesia Ciutat de Vila-real (1987) amb *I em faré trobador del teu somriure.* Després de *Goig i suplici d'un vianant* i *Romanços i astúcies del cec Riota,* publica, en un catàleg, amb il·lustracions de l'arquitecte vila-realenc Enric Llop (1955-2003), *Quatre ratlles mediterrànies* (Ajuntament de Vila-real, 2001) i el llibre *Calvaris* (Diputació de Castelló, 2003). **Bernardino García Moreno**, natural de Cofrents, 1953, professor i director del col·legi Fundació Flors, va obtenir el Premi Armengot 1974 amb la seua novel·la *Un camino a la derecha*. **Antoni Pitarch Font** (1956), professor i investigador de la història local. Ha obtingut nombrosos premis literaris: Flor Natural del Certamen Literari d'Els Lluïsos 1981, 1983, 1985 i 1990; Ciutat de les Taronges (1983) de l'Il·lm. Ajuntament, Ciutat de Vila-real (1986)…, és col·laborador de la revista *Poble.* Autor, així mateix, de guies didàctiques i d'articles d'història local, entre altres, *1706. La Guerra de Successió a Vila-real* (2006), *San Pascual, Vila-real y la Filatelia* (1997) i coautor d'*Els nostres orígens* (1993), *El nostre temps* (1994) i *Vila-real al temps de la República (1931-1936).* El 2006 va compondre la lletra de *l'Himne del Villarreal, CF*. En el camp de l'assaig acadèmic literari, mencionem **Vicent Pitarch Almela** (1942), doctor en Filologia Catalana, membre de l'Institut d'Estudis Catalans, sociolingüista i filòleg. Entre les seues obres figuren *Defensa de l'idioma* (1972), *Parlar i con(viure)al País Valencià* (1994), *L'eix castellonenc de la cultura contemporània* (1995), *Control lingüístic o caos* (1996), Premi Assaig 1997 dels Escriptors Valencians, *Llengua i església durant el barroc valencià* (2001); *Les Normes de Castelló, textos i contextos* (2002); en creació literària, pròpiament, *De camí a Fisterra* (2003) Premi Ulisses de narrativa i *La via de la Plata* (2005). **Rosanna**

Cantavella Chiva (1957), professora de la Universitat de València. Especialista en literatura medieval catalana, en la qual destaquen els seus estudis *Els cards i el llir: una lectura de l'Espill de Jaume Roig* (1992), sobre Isabel de Villena i la dona en l'Edat Mitjana. **Ferran Carbó** (1960), catedràtic de Filologia Catalana en la Universitat de València. Els seus estudis versen sobre poesia catalana contemporània *La poesia catalana del segle XX* (2007), Joan Vinyoli (1990 i 1991) i Joan Valls (1991), teatre i *Literatura actual al País Valencià (1973-1992)*. **Adolf Piquer Vidal** (1961), professor universitari que alterna la creació literària amb la investigació.

Els nous noms

Josep Usó Mañanos (1959), novel·lista, *La catifa maleïda,* 1998; *Amor amarg*, 2002, Premi literari de novel·la curta de la vila de Lleida, 2001 i *Civils i incivils,* 2005. **Vicent Usó** (1963), llicenciat en Història i periodista. Entre les seues novel·les, destaquem *La cançó de la terra estimada* (1992), narració curta, Premi Ciutat de Vila-real; *I en els arbres i en el vent* (1995), Premi Ciutat de Vila-real de narrativa, novel·la en part autobiogràfica. *La mirada de Nicodemus* (1994), novel·la històrica, Premi Ciutat d'Elx; Premi Rafael Comenge d'Alberic al conte *Susanna i els vells* (1998); *Tan oberta com sempre* (1998), novel·la eròtica, Premi de la Universitat de Lleida; *Crònica de la devastació,* Premi Octubre amb l'Andròmina de narrativa 2002; *La taverna del cau de la Lluna,* Premi Ulisses 2000 i Premi de la Crítica de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana (2001); *L'herència del vent del sud,* Premi Fiter i Rossell, 2001; *Les ales enceses,* finalista Premi Sant Jordi, 2004; *Els inconvenients de la felicitat*, 2006; Premi Sant Jordi 2008 amb *El músic del bulevard Rossini*. "Jo recicle les coses. Quan escric una novel·la, la realitat que veig la recicle constantment en funció dels meus interessos, o els de la mateixa obra" ha escrit ("A cau d'orella", *Poble,* abril, 2008). **Pau Arenós Usó** (1966), periodista i escriptor. A més dels seus llibres sobre gastronomia, ha escrit *El topo a la luz del día* (2003), narracions on conta les aventures en la Barcelona postolímpica, d'un gurmet, Ramón Tárrega, natural de Vilaprim, topònim inspirat a Vila-real. **Julio García Robles** (1966), diplomat en Gestió Mediambiental, fotògraf i director de les revistes *Nostra Terra i Terra Natura, és* autor d'*Amigo Lobo* (2001), *La desembocadura del riu Millars, font de vida* (2005), *Vila-real, història viva d'un poble* (2006) i *Devoradores de hombres* (2008). **Manuel Pitarch Font** (1966), llicenciat en Filologia Catalana, amb premis en poesia d'Els Lluïsos (1986, 1987), de l'Ajuntament de la Vall d'Uixó i XXIII de Calldetenes, Jacint Verdaguer (2002) per *Trajectes del desencís*. **Susanna Lliberós i Cubero** (1973), llicenciada en Periodisme per la Universitat Autònoma de Barcelona, exerceix la seua professió en Canal 9 i en altres mitjans de comunicació. La seua poesia, recollida en distintes publicacions, ha obtingut alguns premis en institucions locals de la Vall d'Uixó, Manises, Hospitalet de Llobregat i Vila de Benissa. Inclosa en antologies de poesia catalana, *Segle 21. Vint-i-una i una poetes per al segle vint-i-u* (2001) i *Eròtiques i despentinades* (2008). Citem, finalment, a **Jordi Colonques** (1976), biòleg i escriptor d'*El ventre*, Premi Benvingut Oliver de narrativa, 2001; *Tothom sap que dos i dos fan quatre,* Premi Ciutat de Vila-real, 1999 i *Sang i fetge,* Premi Vila de Puçol, 2002.

Un recorregut històric pel teatre a Vila-real

La música i el teatre han sigut els dos arts de major arrelament a Vila-real. José María Doñate en *Aportación al estudio del teatro (siglos XIV-XVI)* (1970) va donar a conéixer la història del teatre medieval a Vila-real on, com a Catalunya, València i Balears, les representacions religioses se celebraven en unes dates determinades del calendari litúrgic i servien per a impartir l'ensenyament bíblic de manera assequible, adoctrinar i infondre la religiositat cristiana al poble.

L'any 1369 s'inicien a Vila-real les escenificacions de temes sacramentals i hagiogràfics. Els misteris divins del Cicle de la Passió (*els jocs* que posteriorment rebran la denominació de representacions del Divendres Sant) eren escenificats, amb tot realisme, pels clergues en un dels portals de la vila. El Nadal, una altra festa litúrgica notable, marcava la vida i en ella es representava, a principis del segle XV, escenes de l'Epifania, la mostració als Reis d'Orient (està documentada la confecció d'una estrela de ferro per a la representació "dels tres reis d'Orient"). Es troba registrat, el 1418, el pagament de pa, vi i refrescos per als actors, entre ells "la presencia en el drama sacro de los judíos de la aljama local" (Doñate, 1973: 138). El 1373, es lliura, documentalment, el pagament a Domingo Mora per les despeses ocasionades en la representació de la Creu o de la Passió el Divendres Sant, commemoracions que s'estenen fins al segle XV. En aquest i en el següent, més concretament entre 1442 i 1512, hi ha constància que, a més de la processó del Corpus Christi, acompanyada de la música dels *ministres o joglars*, es representaven escenes de *momos,* dansaires disfressats que executaven balls burlescos, al·legòrics o d'una altra naturalesa (Lázaro, 1981:64) i entremesos o diversions de temàtica religiosa. "La festividad del Corpus dio motivo a las *històries o misteris del Sant Sagrament* y asimismo la escenificación del Ángel Custodio" (Doñate, 1973: 137). Destaquen la representació de la vida del sant patró, sant Jaume en l'església el 1551, i la d'altres sants, la veneració dels quals ha arribat als nostres dies —sant Roc— (Doñate, 1970:7-9). El 1486, es representa *La Cena del Jueves Santo i La Crucificción*, amb tres creus, obra de Pere Medina, segons consta en l'Arxiu Municipal. Les desfilades processionals de Setmana Santa, que tanta teatralitat han aportat a la Setmana Santa a Vila-real, poden tenir ja el seu origen a finals del segle XVI (*50 años Hermandad del Santo Sepulcro. Vila-real, 1944-1994* y *50 años Hermandad de la Santa Faz. Vila-real, 1946-1996)* i testimonien aquesta tradició fins als nostres dies. Tanmateix, es va representar al febrer de 1772, el Divendres Sant, en l'església Major en construcció, *El Descenso de la Cruz*.

A Vila-real també es va realçar la festa de l'Asumpció "que se celebraba con representaciones teatrales con gran aparato escénico (*misteris* se les llamaba) y se montaba sobre una de las torres la cama de la Virgen", "como imitación de las que se venían practicando en otros lugares del reino" (Doñate, 1973: 133-137). Així, a Castelló, el 1497, es troben les primeres mostres de la famosa representació de la *Asunción de la Virgen a los cielos*, misteri medieval que escenificava la dormició de la Mare de Déu i el seu posterior ascens al cel davant de la presència dels apòstols, els àngels i la Trinitat, que va continuar representant-se durant els segles XVI i XVII (Quirante, 1987:102-116 i Mas, 2008:12-14).

El teatre, inicialment representat en les esglésies, es va traslladar, posteriorment, als espais públics. Hi ha documents de la representació de comèdies en la plaça Major amb motiu de les festes de Nadal el 26 de desembre de 1584 i dels projectes de portar a l'escena *Los Milagros de San Pascual*, amb motiu de la seua canonització pel papa Alexandre VIII a l'agost de 1691. El que la toponímia local retolara amb el nom de Teatro alguns dels carrers de la població pot confirmar l'arrelament de les representacions escèniques de còmics i els espais on les muntaven, entre ells el carrer pròxim a l'església de la Sang, des de 1887 fins a 1896 (Heredia, 1993).

El teatre en els segles XIX i XX

Els pessebres, els miracles i el sainet continuen la tradició teatral en el segle XIX a Vila-real. "En el marco de la reacción católica antiliberal de finales del siglo XIX, se difundieron representaciones plásticas y dramáticas conocidas popularmente como *belenes*, que fueron auspiciadas por las órdenes religiosas y el clero secular como elementos de indoctrinación" (Ariño, 1993: 29). Els miracles de sant Pasqual, com

La conversió d'un avar o La pobresa victoriosa (1891), "joguet sacro-dramàtic" de Joseph Nebot i Ramiro Ripollés, *El sant del Sagrament* (1899), d'un acte i a vers, del pare Josep Felis, de les Escoles Pies, festejaven, amb la seua posada en escena, la festa del sant. En el segle XX, *Estampas pascualinas* (1951) de Víctor Fenollosa constituïen un recorregut per la vida de sant Pasqual Baylón, en les quatre primeres, i es narrava la seua mort i glorificació en l'última.

Des de la Renaixença fins ja avançada la postguerra, la literatura en valencià va rebre dues herències, la de Teodor Llorente en la lírica i la d'Eduard Escalante en el teatre, més concretament, en el sainet i la seua configuració, representat a Vila-real, de manera quasi exclusiva, en el saló Els XIII. El sainet va nàixer en la meitat del segle XVIII, com a reacció a les formes breus teatrals neoclàssiques, pel seu caràcter subversiu, paròdic, còmic, costumista de l'exòtic i anòmal. Posseeix dos elements fonamentals: el seu to moralitzador i la seua orientació popular. En el romanticisme es va recalcar l'autòcton tant en els seus tipus (el llaurador, l'home del poble, el *foraster*) com en la llengua utilitzada (castellà i el seu ús enfront de la llengua pròpia, identificadora). El teatre que "fou el gènere que mes tardà a normalitzar-se", va reproduir mimèticament el llenguatge del poble (Carbó, 2000: 80-81) i "*corregir* el text resulta, llavors, sinònim de matar-li la seua comicitat…" (Sirera, 1993: 63). El sainet va recollir escenes de la vida real, "els espectadors trobaven que el teatre era un espill de la pròpia vida" (Blasco, 1993: 93) i fins i tot les incorreciones lingüístiques, exhibides "per traure'n efectes còmics" (Sanchis, M. 1980: 95):

> tant en la seua vessant urbana, com en la més rural, ens ha presentat, un cop i un altre, la visió convencional que tenim de nosaltres mateixos: el caràcter fester, la sang calenta que s'en puja al cap ben fàcilment, una propensió prou evident a l'exageració, […] un cert fatalisme davant els mecanismes que regeixen el món […] al costat d'un optimisme —una mica irracional— que ens fa pensar que tot es solucionarà i acabarà eixint bé (Sirera, 1993: 55).

Al començament del segle XX sorgeixen a Vila-real el Patronat Obrer, el Casino Antic, el Gran Casino i Els XIII, llocs de representació teatral. La Penya Artística Obrera va ser, així mateix, un grup teatral, sota la denominació de Centre de Societats Obreres La Unió, vinculat a la UGT, que a més regentava una escola amb més de dos-cents alumnes. Va iniciar l'activitat el 26 d'octubre de 1930 i va representar obres curtes valencianes i alguna altra en castellà, amb actors de la ciutat, que ja havien sigut donades a conéixer en altres centres obrers de la província. A partir de 1932, Pasqual Cabrera Quemades li va imprimir una orientació social (*Juanón, El voto de la mujer, Pablito el hospiciano, Los niños pobres,* entre altres) i va afegir el grup infantil. La Guerra Civil va acabar amb aquesta experiència de teatre del poble (Font Pitarch, 2005: 9-14 i Foguet



Façana d'Els XIII, 1932

i Boreu, 2008). El 19 de març de 1934 es va representar en els locals d'Els XIII la peça teatral religiosa *El mártir del Gólgota (Pasión y Muerte de Jesús)*.

Com també apunta Domingo Font (2003: 27-54), "un dels fets més significatius d'aquest període en l'apartat artístic fou l'expropiació del Saló Els XIII. […] el recinte passà anomenar-se Saló CNT" (2003: 43). Les obres teatrals, polítiques i moltes d'elles de caràcter social, del fundador del PSOE local i secretari de la UGT, Pasqual Cabrera, van seguir representant-se tant en el saló CNT com en el d'Els Lluïsos, amb una finalitat benèfica. Amb l'arribada de les tropes nacionals a Vila-real, al juny de 1938, es reconstituirà l'agrupació Els XIII recuperant-se, com succeïra en altres llocs d'Espanya, les representacions nadalenques i altres escenificacions diverses, "perquè acabaven convertint-se en espontànies manifestacions polítiques amb exaltacions de les respectives ideologies i enardides adhesions a les causes corresponents". En la postguerra, continua la tradició del sainet, en la línia d'E. Escalante, "la forma caracteritzadora de la valencianitat" (Carbó, 2000: 79) i si en la dècada dels anys seixanta es duu a terme pels aficionats "com pot estudiar-se a la mateixa Vila-real amb *Els XIII*" (Sirera, 1993: 61), en la Transició, els grups del teatre independent van marcar el trànsit a una nova dramatúrgia i a una concepció renovada de l'espai escènic, del text i de l'actuació dels seus personatges, "l'arribada dels setanta, al País Valencià havia de comportar la modernització definitiva del gènere i sobretot la seua connexió amb la producció de Catalunya, més que no pas l'espanyola com havia ocorregut abans" (Carbó, 2000: 93).

Mencionem l'estrena, el 29 de desembre de 1979, en l'Arxiprestal de la nostra ciutat, de *Final del Cisma de Occidente*, obra original del vila-realenc Manuel Villarreal Casalta, sota la direcció del qual, el 1990, va sorgir el grup de teatre Tabola, que va posar en escena obres tant clàssiques, *El gran teatro del mundo* de Calderón de la Barca, com, principalment, sainets en valencià. Per la seua banda, el Festival Internacional de Teatre de Carrer, que ha traslladat als carrers i places de la ciutat l'escenari i l'avantguarda teatrals, va aconseguir l'any 2008 la seua vint-i-unena edició.

Xarxa Teatre. Sorgit a Vila-real, el 1983, "en un momento histórico muy ilusionador para el mundo del teatro y para la evolución política del país" (Xarxa Teatre, 2008: 131),

> este grupo de teatro trasladó a los actores y la creación artística a la calle. […] *Xarxa Teatre* salió a la calle con la responsabilidad profesional de quien sabe que los recursos saldrán de la capacidad para imaginar espacios y escenarios en constante transformación. En la actualidad, ya ha visitado más de cuarenta países en el mundo y ha estado presente en las calles, plazas y avenidas de las grandes ciudades y de otras también más modestas. Estos actores valencianos han convocado al público de todas las edades en un teatro sin techo y sin fronteras. […] en unos años en que todo estaba por hacer: el público, los montajes y el teatro de calle valenciano. Era el momento en que Castellón protagonizaba el aniversario de *Les Normes de Castelló* […] Xarxa Teatre es ejemplo de identidad cultural del teatro valenciano contemporáneo. Ha sabido interpretar la tradición cultural y crear una estética original con la que competir en el mercado internacional. [y enriquecerse con otras cultural, sin renunciar, claro está, a sus orígenes valencianos[…] En el repertorio teatral de Xarxa Teatre encontramos elementos tan permanentes y universales como la música popular, la pirotecnia y la participación interactiva entre actores y espectadores (Miralles, R. i altres, 2008: 7-8).



Xarxa Teatre

Els seus fundadors van ser Leandro Ll. Escamilla, Mireia Marqués i el vila-realenc Manuel V. Escamilla, els quals, seguint el consell de Toni Cots, de l'Odin Teatret: "Si en el PaísValenciano no hay teatros en los que representar vuestras obras, hacedlo en la calle" (Marqués, 2008: 225), afirmen: "Para poder transmitir los mensajes sin usar las palabras se ha recurrido al teatro visual, a la música, al gesto, al movimiento físico, al circo…" (2008: 226) D'aquesta manera, han enriquit el teatre donant-se a conéixer pel món sencer. Les seues representacions s'han succeït ininterrompudament: *La bruixa Marruixa* (1983), *La filla del Rei Barbut* (1985), *Nit màgica* (1986), *El dolçainer de Tales* (1987) i *El·lisístrata* (1989), que presenta el contrast entre la naturalesa i la civilització. A *El foc del mar*, l'any 1992, que va aconseguir la seua fama per Europa i Amèrica, li va succeir *Veles e vents* el 1994, *València, llum de la mediterrània*, 1996 a València, *Benvinguts a les estreles* en el 1998 en l'ascens de l'equip vila-realenc a primera divisió i *Magdalena Vítol i Sant Pere per sempre,* en el mateix any, amb motiu de les festes de Castelló i el seu Grau.Van seguir *Sede Matris, El ball de les rates mortes* i *Carolus V* (1999), *Déus o bèsties* (2000) sobre la mitologia del bou en el Mediterrani, *La Torre de la Vega* (2001), *Elx, un llegat de cultures* (2002), *Tombatossals* (2002), *Don Quijote sueña de nuevo* (2003), *Tierra de júbilo* (2006), *Prohibido bañarse* (2006) *Odisea sardinera* (2007), *El viatge imaginari* (2007) i *La filla del Rei Barbut* (2007)…, sense oblidar la creació de Volantins, centre de formació, el 1991, que esdevindrà en grup autònom. Amb la música, la pirotècnia i les llums escèniques, l'espai i la plàstica, els seus actors, la gestió empresarial, els espectadors, la festa i les seues arrels, en el seu sentit antropològic, han arribat a crear una nova cultura teatral (*Xarxa Teatre,* 2008, *passim*). El seu espectacle *Àgora*, un recorregut per la història i les tradicions de Vila-real, va inaugurar l'exposició de La Llum de les Imatges en l'Arxiprestal de la ciutat, el dia 15 de novembre de 2008.

Associacions i publicacions literàries

Els XIII fou, en els seus inicis, una agrupació separada d'Els Lluïsos i sota l'apadrinament de mossén Benito Traver. La seua creació es va dur a terme en plena Guerra Mundial, el 15 de febrer de 1915. El seu "ideal desde que se fundara fue conseguir la educación física y moral por medio del canto y la música" (Beltrán, 1984: 104). Deu el seu nom al nombre dels seus membres constituents i la denominació en valencià "por ser valencianistas y amantes de la llengua que aprendieron de sus padres y la que han hablado desde pequeños. Recuerdo que entonces se repartieron gramáticas del P. Fullana para poder aprenderla mejor" (Beltrán, 1984: 28).

Composaven el grup fundacional, Pedro Ortells Fortuño, Bautista Ortells Costa, Pascual Rius Arrufat, Francisco Rius Arrufat, Eliseo Girona Jordà, Manuel Fenollosa Abella, Miguel Llop Usó, Pascual Balaguer Font, Pascual Andreu Manzano, José Gil Villarreal, Vicent Monfort Avellana, Pascual Vicent Moliner i José P. Sempere Carda. Després de recórrer diversos llocs del Raval de Sant Pasqual, aquesta associació, que en els seus inicis promovia també l'ensenyament del solfeig i l'aprenentatge de diversos instruments, es va establir, com a societat cultural, en el carrer de la Mare de Déu de Gràcia, amb una plantilla d'actors de sarsuela i comèdia. La primera sarsuela representada va ser *La reina mora* del mestre Serrano. Després del seu posterior trasllat del domicili social al Real Cinema, Els XIII es va establir, definitivament, en La Figuera, com popularment era conegut aquest lloc per l'arbre que estava plantat al costat del nou hort de tarongers.

El 22 de novembre de 1933 es va inaugurar el local de teatre de l'agrupació coral Els XIII, en el cantó de les futures avinguda del Cedre i avinguda de la Murà. En aquest esdeveniment van actuar Angelina Abad, José Benlloch i Francisco Moreno. Vicente Beltrán es va ocupar de la part musical, juntament amb la rondalla TA-GO-BA, la banda municipal La Lira i l'actuació del mag Ballester. El 8 de desembre següent, la companyia del Teatro Lírico Nacional, sota la batuta del mestre Moreno Torroba, va interpretar la sarsuela *Marina*. Les obres teatrals, de temàtica recreativa, de Manuel Fenollosa, J.M.Campos i E.Ramón Perdiguer es van representar en el local d'Els XIII, així com *El Mártir del Gólgota*, sobre la Passió i Mort de Jesús, el dilluns 19 de març de 1934, ja en els temps de la Segona República, segons anunciava el setmanari *Villarreal* i l'escenificació *El nacimiento del Niño Dios* en plena Guerra Civil (Font i Pitarch, 2006: 63, 80 i 81).

El teatre d'Els XIII, la trajectòria teatral del qual arriba al dia d'avui, ha posat en escena tant obres de tema nadalenc, dels pastors (els pastorets) i de Passió, l'obra de Luis Fernández Ardavín i teatre clàssic (Calderón de la Barca, J. Zorrilla, J. M. de Sagarra, A. Casona, A. Sastre, Jaime de Armiñán…) com a comèdies i sainets (Manuel i Víctor Fenollosa Abella, E. Ramón Perdiguer, primer director del grup de teatre, Francisco Gandía Barrachina, Vicente Beltrán Cortés, Manuel Villarreal Casalta, Manuel Torres Martí, J.M.Arnal Sanahuja, José M. Campos Gurrea,…) (Membrado y Martínez, 1995) amb els seus còmics Pekín i Gedeón. Entre els diversos actes organitzats amb motiu de la commemoració de la seua creació (1965) va ser destacable la interpretació de la sarsuela del mestre Sorozábal *La tabernera del puerto*.

Francisco Gandia, en la lletra, i Rafael Beltrán, en la música, són els autors de l'himne d'Els XIII. La seua bandera de quatre colors simbolitza al dels quatre pardals cantors: el groc del canari, el roig del rossinyol, el morat de la cadernera i el verd del verderol.

Caja Rural Católico Agraria va ser denominada en els seus inicis Sindicato Agrícola Católico de Villarreal (1919). Els membres fundadors pertanyien a la Congregació d'Els Lluïsos i a l'agrupació coral Els XIII. Amb la seua iniciativa es va obrir, el 10 d'octubre

de 1921, una escola en el carrer de Sant Antoni que, amb el transcurs dels anys, es va ampliar per a donar cabuda a l'ensenyament en règim nocturn (1929) i en un projecte, que mai va veure la llum, una escola d'arts i oficis. Després de la interrupció de la Guerra Civil, el 1967 es va reprendre l'activitat cultural de l'entitat amb els ensenyaments de distintes matèries fins que la ciutat, amb la creació dels instituts de batxillerat i formació professional, va veure coberta la seua oferta acadèmica. A més de la *Hoja Informativa del socio* (1965-1990), la Caixa Rural va patrocinar un premi literari nacional de periodisme Mandarina de Oro, inscrit en el Certamen Literari de l'Ateneu Ortells, "para que sirva al mismo tiempo de conocimiento y propaganda de la naranja" que va comprendre des de 1966 a 1981. A partir d'aquest any l'Ajuntament va convocar el Certamen Literari Ciudad de las Naranjas (1982-1983) i amb la denominació de Ciutat de Vila-real des de 1984. Així mateix el 1982, i fins al 1987, la Caixa Rural va celebrar la setmana de música i poesia religiosa, emmarcada en la Setmana Santa, que incloïa premis literaris, la revista parlada *Camino* i representacions teatrals per part de l'agrupació coral Els XIII. Els concerts de Nadal (1979-1993) completaven l'activitat cultural i literària de l'entitat (Carceller 1994: 335-379).

Sociedad Artística y Literaria Ateneo Ortells Villarreal de los Infantes. El 4 de setembre de 1962 es va beneir la seu d'aquesta associació cultural en la plaça del Generalíssim, núm.4, encara que en la seua primera seu, en el carrer Major, ja es representaven obres teatrals. El dia 4 de desembre del mateix any, es reuneixen, en Junta General, "los componentes del Ateneo Ortells, debidamente autorizada por el Excmo. Sr. Ministro de la Gobernación", "entidad eminentemente cultural que, de acuerdo con el espíritu de su titular el laureado escultor villarrealense Ilmo. Sr. D. José Ortells López, estará enraizada en las auténticas tradiciones de la ciudad y la brillante historia de sus Hijos Ilustres", segons es llig en les seues actes[8]. La primera junta directiva va estar integrada per Pascual Díaz Arrufat, com a president; Juan Bautista Soler Usó, vicepresident; secretari Godofredo Campón Sanz i tresorer Vicente Mata Sebastiá. José Serra Fortuño, Amado Tena Folch i Francisco Cabedo Bernat, vocals, la completaven. "En servicio de la cultura local, que en definitiva constituye un modo de contribuir a la grandeza de la Patria" eren els seus nobles fins, segons paraules del president. En l'estatut segon es concretava la seua activitat cultural: "Conferencias, conciertos, exposiciones, certámenes literarios, concursos fotográficos, proyecciones y toda clase de actos que vayan dirigidos a la exaltación y divulgación de las ideas básicas que informan la Entidad". Constituïen, de fet, les principals activitats d'aquesta societat interprofessional, amb quasi dos centenars de socis, i amb un elevat nombre d'estudiants, les lectures d'obres teatrals, xarrades culturals i conferències d'il·lustres literats del moment (Pedro de Lorenzo, Federico Muelas, Luis López Anglada, Vicente Mundina, Manuel Alcántara…), certàmens literaris, entre els quals destaquen els celebrats en les Festes a la Taronja i la seua cavalcada, l'organització del Museu Ortells i les exposicions de pintures… En els primers anys de la dècada dels anys setanta l'Ateneu Ortells va concloure les seues activitats.

8. Agraïm a José Antonio Fortuño i Encarna Gil haver-nos facilitat les actes.

Publicacions en el segle XX

El dia 7 de març de 1899 va aparéixer ***El Peregrino*** "para que sirva de anunciador y portaestandarte de la gran peregrinación nacional al sepulcro de San Pascual Baylón" (Traver, 1935: 30). El dia dos de febrer de l'any anterior ja havia aparegut a Castelló *Diario de la Plana*, amb la mateixa finalitat (Traver, 1935: 20).

El dia 10 de març de 1906, va eixir el primer número de ***La Plana***, "Periódico semanal científico, literario y de noticias", de tirada setmanal, el primer director del qual va ser Manuel Manrique. En "Nuestro propósito" exposava que

> *La Plana* […] consagrará toda su actividad a difundir la cultura, fomentar el bienestar común y dar a conocer cuantas noticias de evidente utilidad puedan interesar a sus favorecedores. […] no renunciando aún cuando gigantescos entorpecimientos encontremos en nuestro camino al ideal santo del progreso. […] Mas con la cooperación de todos y con resoluciones patrióticas, creemos que nuestra labor no será infructuosa, y los productos de la inteligencia subordinados a los elevados sentimientos sociales, aparecerán de este suerte en su día como los frutos de la ilustración.

Juntament amb els articles de Carlos Sarthou Carreres, Juan B. Flors, Manuel Lassala i els poemes de V. Sarthou, destacava la secció "Páginas festivas. Panorama del tío Crispín" de denúncia crítica. Heus ací algunes mostres: "Lo que es el Ayuntamiento/ nada inventa ni varía. / Cuernos, bailoteo y pólvora,/ eso es lo que siempre prima;/ cosas que nos embrutecen/ sin nada que nos distinga/ de lo de hace cien años" (25 d'agost, 1906:3) O aquesta altra: "Esa es el alma del pueblo,/ que toma lo que le dan./ ¿Le dais toros? Toma toros; / Si arte, arte tomará;/ Si cultura, sera culta;/ lo que queráis que sea, será". El seu últim número va eixir el 8 de setembre de 1906.

El primer número d'***El Agrario***, "consagrado a la defensa de los intereses de los agricultores" i en la línia del desaparegut *La Plana,* va aparéixer el 7 de març de 1908, fou el seu fundador José V. Usó i Latorre.

En el número nou, del 2 de maig de 1908, Carlos Sarthou Carreres, en una carta dirigida al periòdic, sol·licita la resposta de la població davant de l'esdeveniment del centenari del naixement del seu fundador: "Esta Ciudad, cuya cultura es indiscutible, y que en tal concepto supo celebrar el centenario del gran Colón, y el del glorioso Cervantes, no debe acarrearse el baldón de la ingratitud respecto a su fundador D. Jaime de Aragón". En les pàgines d'*El Agrario* trobem la col·laboració literària de Vicente Sarthou Carreres, de J. Ousseau i V. Calduch Almela. El dia 9 de maig de 1908, número 10, s'anunciava la pròxima publicació de la *Historia de Villarreal* de Benito Traver així com la representació en el Círculo Recreativo de *Moros y cristianos, Alma de Dios, La Infanta de los bucles de oro, Nipón, Rejas y votos y Sangre mora*.

El butlletí mensual ***Fe y Patria***, cooperativista, "órgano de las fiestas centenarias que se han de celebrar en el próximo mes de Septiembre en honor de nuestra patrona la Virgen de Gracia y del fundador de Villarreal el rey D. Jaime I de Aragón" va aparéixer el dia 13 de juliol de 1908 (Traver, 1935: 79-80).

Azul y Blanco, òrgan de la Congregació de Maria Immaculada i sant Lluís de la Plana de Castelló, dependent del bisbat de Tortosa i amb periodicitat mensual, aquesta publicació provincial va veure la llum al març de 1913. En el seu primer número, en l'article "Al lector" s'exposaven els seus propòsits:

> Hay en casi todos los pueblos que beben las aguas del Mijares o son bañados por sus afluentes, grupos de jóvenes católicos que, habiendo heredado de sus padres un amor intenso a la Iglesia nuestra Madre, aspiran merecer el título de buenos por la honradez de sus costumbres. Persuadidos estos jóvenes de que, si no son los más en cada pueblo, son en cada pueblo lo más sano, quieren conocerse y que se les conozca, quieren contarse para dar la batalla a los enemigos de la juventud que por ideas malsanas está ya en muchas partes pervertida y corrompida; y creyendo que la prensa ha de servirles poderosamente para el logro de tan altos fines, me envían a mí, al propio AZUL Y BLANCO, para que yo traduzca en palabras escritas lo que ellos sienten, y que por esta razón de la distancia y del número, no pueden expresar de otra manera (p. 3).

Els poemes del sacerdot J. B. Candau servien de pòrtic a molts dels seus números. Al març de 1915, número 25, el doctor Joaquín Tuixans en el seu curiós article "Don Miguel de Cervantes, de V.O.T. Poeta mariano", recull el record que l'il·lustre d'Alcalá va tenir de la Mare de Déu en algunes de les seues obres, *El licenciado Vidriera, El trato de Argel y La entretenida* (p. 2-4).

Entre el dotze d'octubre de 1913, any en què s'atempta contra el rei, el govern de Dato ocasiona l'escissió dels conservadors i a Vila-real es completa el funcionament de l'estació de telègrafs (Traver, 1935: 52) i el 18 de d'abril de 1915 es va publicar ***El Mijares*** i va aconseguir 76 números. En el subtítol es definia com a periòdic independent i defensor dels interessos de Vila-real i, a partir del seu número sis, "Y el de más circulación de la Ciudad", el seu preu era de cinc cèntims. Els seus directors van ser Manuel Petit Coret, Juan Bautista Nadal Peris, Juan Bautista Menero González, Pascual Gil y Gil i José Vicent Ayet. Coetani d'*Azul y Blanco*, al qual cita en el seu primer número, critica el caciquisme com "llaga cancerosa y que asquea a los hombres honrados y de alguna capacidad mental". Davant del quadre pessimista que ofereix de l'abandó dels serveis per part de l'Ajuntament, "una desidia indisculpable por parte de la autoridad local", inexistència de la policia urbana, falta d'higiene, baixa moralitat, blasfèmia no perseguida, i "en la administración de consumos cada uno campa por sus respetos" i, després d'advertir que "si los hombres de buena voluntad, despreciando rencillas personales y políticas, unificaran su acción en las próximas elecciones municipales, para llegar al Ayuntamiento personas de aptitudes y voluntad propia", exposa: "Nosotros, *oportune et importune*, clamaremos por la referida unión, porque la creemos necesaria en las actuales circunstancias, y porque esta modesta publicación periódica no tiene otra finalidad".

Els primers números d'*El Mijares* compten amb les reflexions de Bautista Menero González, els articles de caràcter polític de Rolando, els poemes de Lisardo i algunes breus narracions de F. Llop. En el número 17, de l'1 de febrer de 1914, s'anticipava l'aparició de "Inexactitudes históricas" on "en él verá el lector cómo nuestro amigo señor Traver estuvo equivocado cuando escribió su flamante historia". *El Mijares* va ser una publicació tradicionalista (els articles de M. Petit), carlí, integrista i jaumista, en la qual es va mostrar la seua admiració per "el lema sacrosanto de Dios, Patria y Rey ". En el seu número 57, del 8 de novembre de 1914 es feia eco, així mateix, de la primera Guerra Mundial.

Tribuna Libre, amb la redacció i administració en el carrer de Desemparats, 1, 2n, va ser dirigida per Juan Bosch Pons. Aquest setmanari local, l'existència del qual comprén des de 1915 fins a 1916, contenia seccions diverses (anuncis, gasetes, successos, tribuna lliure, registre civil, "vida en Villarreal" i també necrològiques).

En el terreny literari, trobem poemes de Vicente Sarthou Carreres, Emiliano Benages, Celia, pseudònim d'A. Abad, i de Silvio Pellizco, textos lírics de J. Bosch Pons i lletres de dona d'Anita Abad. En el seu número 33, de 12 de febrer de 1916, dóna notícia de la representació d'*El sexo débil* y *La charla* en el teatre d'El Gran Casino; així mateix, en el seu número 35, del 26 de febrer del mateix any, de la representació de *La taberna del tío Rufo* en el Patronat de l'Ave Maria i en el seu número 73, del dia 11 de novembre de 1916, anuncia la vetlada en el Círculo Recreativo.

El 1924 es publica ***Hojas de Rosa***, butlletí de l'associació de les Filles de la Mare de Déu del Rosari; *La Mensajera de la Inmaculada* fou el suplement parroquial de les devotes de la Immaculada on les sòcies congregants publiquen les seues composicions poètiques marianes.

El 20 de febrer de 1932, aniversari de la fundació de la ciutat, després d'un any replet d'efervescència política, amb les eleccions municipals amb èxit republicà i socialista i la proclamació de la Segona República, va aparéixer ***Villarreal. Semanario Católico. Órgano de las Derechas de Villarreal,*** que va arribar a l'any 1936. En "Nuestro primer deber", l'editorial del setmanari proclama:

> Salimos a la luz pública acuciados por una necesidad largamente sentida, necesidad que se ha acentuado a medida que una política de sectarismos desbordados y odios mal contenidos amenaza con dar al traste con todos los valores morales y materiales de nuestra cristiana civilización.[…] Salimos, pues, porque lo entendemos necesario; necesario para las clases conservadoras, tan numerosas y tan desorientadas; tan indefendidas y desconsideradas, necesario porque en nosotros encontrarán nuestros adversarios una oposición noble y justa, con lo cual hemos de prestar una colaboración necesaria a los intereses de la localidad, y no menos necesario para las exigencias de esta gran ciudad de Villarreal, […] ciudad que cimenta su indiscutible grandeza en las excelsas virtudes de la Región y del trabajo.

En aquest setmanari, de marcat caràcter social, trobem poemes *¡Patria mía!* d'Angelina Abad, amb el seu pseudònim Celia, continuadora de la Hermandad Lírica, que va aglutinar en el segle XIX les relacions epistolars i líriques de les joves poetesses, de Joan Bte. R. Candau *Ja estic ací*, de Trebna Lladuac *A mi pueblo* i *De los pensiles villarrealenses,* Vicente Sarthou, autor de *Rimas ingenuas. Autumnal* i *Diálogo* de Fina Mar. El dissabte 15 de febrer de 1932 es dedica un número extraordinari a sant Pasqual Baylón amb poemes de J.B. Candau, Sarthou, M. Vilanova Pesudo, S. Lloret Pesudo i A. Abad. Altres escriptors vila-realencs que van col·laborar en el setmanari van ser Luis María Llop amb *El héroe de la Eucaristía* i Bernardino M. Rubert amb *Troves líriques,* premiat en els Jocs Florals de València. Alguns d'aquests poetes locals també van col·laborar amb les seues composicions en el número dedicat a la Mare de Déu de Gràcia el dissabte 3 de setembre del mateix any.



Villarreal. Semanario Católico. Órgano de las Derechas de Villarreal

Com a rèplica a *Villarreal,* va aparéixer el 29 d'octubre de 1932, ***Democracia*****,** republicà, que va arribar fins a la Guerra Civil.

Tú i ***Exágono*****.** Al gener de 1873 es va fundar *Tú. Congregación de María Inmaculada, san Luis Gonzaga y san Juan Berchmans*, més coneguda en l'àmbit nacional i local com *Los Luises*.

Suplement de la revista *Hoja Parroquial,* va aparéixer el primer número de *Tú. Congregación de María Inmaculada, San Luis Gonzaga y San Juan Berchmans,* el dia 7 d'abril de 1945. Els seus directors van ser Rafael Escuder Pinyol, Enrique Portolés Salvá i Salvador Ballester Caselles. En la seua primera pàgina s'explicita el perquè del títol: "Porque *tú* más *tú* más *tú*…= Congregación".. Al gener de 1946, en el seu número desé, s'arreplegava la notícia de promoció a l'episcopat de què fora rector de la ciutat, el senyor Vicente Enrique Tarancón. "A modo de prólogo", mecanografiat, datat al desembre de 1955, llegim que després de la Guerra Civil de 1936-1939, en la que la Congregació va ser perseguida "con saña e incautados todos bienes y archivos" es va buscar una reorganització de la joventut masculina de Vila-real, "encuadrarla otra vez bajo la bandera azul y blanco de la Congregación"[9]. En el seu número 223, corresponent a novembre-desembre de 1963, any XIX, s'anuncia que "a partir del próximo mes de enero, *Tú*, sin dejar de ser lo que es, aparezca con otro nombre", que seria *Exágono*.

9. *Tú*. Biblioteca Municipal de Vila-real.

El pas de *Tú* a *Exágono* es va produir a gener-febrer de 1964, amb el número 224 i una tirada de dos mil exemplars. Com en *Tú*, fullejar les pàgines d'*Exágono* és rastrejar la vida vila-realenca i, més concretament, la de la joventut i la seua evolució quant a creences, aspiracions i inquietuds…El primer número s'obri amb un text en què s'agrupa a la joventut vila-realenca en diversos sectors i amb un altre de caràcter conscienciador davant de la fam en el món amb els seus quaranta milions de víctimes. El seguien *Arrabalerías* de Juan de Marga i un assaig de Manuel Arrufat Gómez, *El*

Número 42 de *Tú*. Setembre 1948



4 TÚ

En el acto de la Procesión y en la plaza del Generalísimo, se concentrarán todos los asistentes para renovar el Voto de Creer, Confesar y Defender el Misterio de la Asunción de la Santísima Virgen María en Cuerpo y Alma a los Cielos, teniendo lugar al mismo tiempo la Consagración de toda la juventud villarrealense a la Santísima Virgen María.

A las 11 de la noche, en la plaza del Generalísimo, concierto a cargo de la «Rondalla TA-GO-BA Levantina», terminado el cual se disparará una vistosa traca de colores que terminará en lo alto del Campanario con un di-paro de carcasas, cohetes y fuegos de artificio.

Lunes, 27

En la iglesia Arciprestal, a las 9 horas,

SOLEMNE PONTIFICAL DE DIFUNTOS

en sufragio de los Congregantes fallecidos, en el que oficiará el Excmo. y Rvdmo. Sr. Obispo de Solsona, estando la oración fúnebre a cargo del Rvdo. Sr. Cura Arcipreste de esta Ciudad, Ldo. D. Lucas Salvador Marín, e interpretándose por el Coro Parroquial la Misa de Requiem de Perossi.

Terminado el Pontifical, tendrá lugar en el Salón del Círculo de la Congregación, el descubrimiento y bendición de una lápida que perpetúe la memoria de los Congregantes víctimas de la persecución religiosa, haciendo uso de la palabra el M. I. S. don Vicente Avellana, Rector del Seminario de Zaragoza y congregante.

Al toque «de ánimas» traslado de las Imágenes de los Santos Patronos, desde la Arciprestal a la iglesia de la Purísima Sangre.

Como final de fiestas, se celebrará en el Cinema-Villarreal-Teatro, a las 10 de la noche, *un acto literario* con el siguiente programa:

Pre-exposición.
Certamen Literario.
Lectura del premio de la Congregación.
Reparto de premios.

Mantenedor: El Excmo. Sr. D. Vicente Enrique y Tarancón.

NOTAS

Se invita de una manera especial a todos los actos relacionados en este Programa, a todos aquellos hombres villarrealenses que han sido congregantes en su juventud, rogándoles asistan a los actos, particularmente al Solemne Pontifical del día de la Fiesta y a la Procesión.

A la entrada de la procesión en la iglesia Arciprestal, se entonará el Himno de la Congregación, letra original del P. Miguel M.ª Llop, O. P. y música del M. I. S. don Vicente Avellana.

Se ruega a todos los asistentes, congregantes, asistan al Tríduo y Pontifical con el libro del «Historial», en el cual va el correspondiente devocionario y misal.

Se ruega al vecindario en general que en la víspera y día de la Fiesta, engalanen las fachadas, para contribuir así al mayor esplendor de nuestras Fiestas.

Se invita a todos los villarrealenses a que no asistan y contribuyan a que estas Fiestas resulten el mayor exponente del catolicismo y de la religiosidad de nuestra Ciudad.

Villarreal, septiembre de 1948.

A. M. D. G. et B. V. M.

Año IV Núm. 42

tú

Congregación de María Inmaculada, San Luis Gonzaga y San Juan Berchmans

VILLARREAL DE LOS INFANTES, 8 SEPTIEMBRE 1948

Año tras año, desde 1873, la Congregación viene dedicando una fiesta simpática y grandiosa a sus Santos Patronos. En una superación constante, la juventud de Villarreal ha ido sumándose a los actos esplendorosos de "Los Luises" hasta hacer que esta fiesta sea una incomparable y exquisita demostración del filial amor a la Madre de Dios por parte de estos hijos suyos villarrealenses que buscan en su cariño mariano la felicidad de los Cielos.

Que este año jubilar del 75 aniversario fundacional, supere a todo lo hecho hasta ahora; que los entusiasmos se desborden; que la simpatía juvenil latina inunde todos los corazones y que la Congregación y todo Villarreal vibren emocionados ante el espectáculo de una de sus más grandes fiestas.

Tú, joven, eres precisamente el encargado para hacer de estas solemnidades un conjunto de oraciones y elevarlas al Cielo junto con tus anhelos, tus alegrías y tus pesares, para que sean con las de todos los jóvenes de nuestra Ciudad, el incienso más puro y delicado que suba hasta el Señor.

Aquí tienes, joven congregante, el programa de fiestas. Haz tuyos los actos señalados en el mismo, porque para ti se confecciona este programa.

otro cine inmoral. En el següent número, de març del mateix any, col·laboraven R. Llop Guinot i José P. Gil amb el seu reportatge *Dos horas en el seminario*. Carlos Broch Martí escrivia, en el número 226, corresponent al mes d'abril, un valent i insòlit article per a aquest temps "Con los ojos abiertos" en el que apunta: "La Política tiene su raíz en la dimensión social de la persona humana. Busca, por tanto, la paz y la armonía entre las personas de una comunidad. La Política es, por esencia, desinteresada en su actuar". Van col·laborar en aquests números José Antonio Fortuño, en la secció de crítica literària i de difusió de llibres "Libros que puedes leer" i Enrique Arenós amb reportatges. El festeig va ser tractat en el número del mes de maig de 1964 i en el número de juny del mateix any, es fa pública la nova junta directiva, dirigida pel reverend Enrique Moliner Serrano, presidida per Vicente Andreu Maicas i composta per E. Bellés, Víctor M. Gil Mezquita, José P. Manrique, Luis Rambla, P. Mezquita Viciedo, Juan Díaz Roig, E. Chabrera, José M. Abelló i Pascual Gil. En el número de desembre de 1964, l'alcalde José Ferrer Ripollés anunciava la pròxima inauguració de l'institut d'ensenyament mitjà i es podia llegir un article sota el títol "Villarreal es la ciudad que proporcionalmente cuenta con mayor número de televisores". A *Exágono* s'adjuntaven també uns fulls de suplement agrícola. Bautista Carceller en el número 237, de maig de 1965, després de recordar que "La Agrupación Coral Els XIII cumple medio siglo de vida", lamentava, sota el títol "Las conferencias, ¿un comino?", a l'agost de 1965, l'escàs poder de convocatòria d'aquestes. El consell de redacció va estar integrat per E. Arenós, B. Carceller, Carlos M. Broch, José A. Fortuño, José M. Vilanova, José P. Gil, Manuel Arnal, A. Monzonís i J. Escuder. Els linòleums pertanyien a Llorens Martínez i expressament es reconeixia posseir la censura eclesiàstica. "Pompeu Fabra o la llengua d'un poble" encapçalava un article de Pasqual Montoliu i Gil, en recordar la figura i la significació del gramàtic i home compromés amb la seua llengua; en el número 277, de juliol de 1968, que també incloïa, al seu torn, un reivindicatiu article "Balcells, ¡estamos contigo!" sobre la permuta del servei militar pel servei social, concloïa: "y que el nuevo nombre de la paz se llama *desarrollo*". En el número 281-282, bimensual d'agost-setembre, Bruno anunciava la possible ubicació de la Universitat de Castelló en la nostra ciutat, en els terrenys de la Fundació Flors o al costat de l'institut. "Valencià a l'escola" va ser un altre article aparegut en el número 294, de novembre de 1970. La mort de Franco, succeïda el 20 de novembre de 1975, no va meréixer cap comentari en el número 331, corresponent als mesos de novembre de 1975 - febrer 1976. "Carretera N-340, punto y seguido" i "El nom és Vila-real" van ser dos assajos redactats en el número 335, d'octubre de 1976 a maig de 1977. El director era mossén Serafín Sorribes Carceller, en aquest mateix número, Jaume Cabré en "La nostra cultura, a debat", afirmava: "Crec que és indiscutible la pobresa de la realitat cultural a Vila-real" (p.35) a pesar de la capacitat humana d'aquesta. En el número 418, de gener-març 1994, es recordava en el seu editorial, els cinquanta anys d'*Exágono*:

> Los cincuenta años de *Tú* y de *Exágono* son una fecha más en la historia de nuestra revista y de nuestra Congregación, que nos hace mirar nuestro presente con su bagaje de antaño y con su futuro de mañana. Siempre con ilusión y con gratitud. […] Recordamos el inicio de *Tú* de fecha 7 de abril de 1945. […] En cuanto a publicaciones, vieron su luz "Hoja Parroquial" para toda la feligresía, "Tú" para los congregantes Luises y "Sí" para las jóvenes. […] Recordamos el paso de *Tú* a *Exágono* en enero-febrero de 1964. Fue por imperativos legales. *Tú* de HOAC, que empezó en 1946 y dejó de publicarse en 1951, ganó la delantera del título.

En l'últim número 451, any LX, maig-setembre de 2005, la directora Gemma Font animava a la participació de la joventut en les activitats de la Congregació.

S. Pascual. Boletín informativo de las obras de reconstrucción de Templo Votivo Eucarístico Internacional de S. Pascual Baylón. El 17 de maig de 1917 "Aparece en Villarreal, la revista San Pascual, destinada a la propagación de la devoción al Santo de la Eucaristía, con motivo del tercer centenario de su beatificación y que debía celebrarse en Octubre de 1918 con toda magnificencia; festejos que se suspendieron por motivo de la cruelísima guerra Europea" (Traver, 1935: 59). Al juliol d'aquest mateix any, "El Ilmo. Ayuntamiento en la sesión de hoy, acuerda pedir a la Santa Sede, se digne conceder y declarar a San Pascual Bailón patrón de Villarreal de los Infantes y su término" (Traver, 1935: 77).

En l'editorial del primer número del seu nou camí, el 17 de maig de 1949 es llig: "Hemos aceptado como título, lema y consigna de nuestro Boletín informativo de las obras de reconstrucción de lo que ha de ser Templo votivo internacional del santo de la Eucaristía para presentarnos a nuestros amables lectores sin eufemismos y con la entera confianza de que seremos agradablemente recibidos por todos. No intentamos hacer, de nuestro Boletín, una obra literaria ni una gran revista ilustrada". A pesar d'aquest últim paràgraf, els números de la revista inclouen, juntament amb notes, comentari i secció de donatius, alguns textos d'autors que per aquests anys sobreeixien en el món literari de la ciutat: "A unas ruinas" de Santiago Usó Cubedo, "San Pascual" de Bernat Artola, "La celda de san Pascual" de C. Sarthou Carreres, així com altres del franciscà Bernardino Rubert Candau i d'Angelina Abad…Amb el pseudònim F-RA-GIL, en "Jornada de Reparación y Desagravio", el número corresponent al 17 d'agost de 1950 narra els fets del 13 d'agost de 1936, que van produir la profanació del temple amb més devoció vila-realenca.

Al maig de 1989, amb el número 272, comença una nova etapa de la revista *San Pascual. Boletín Informativo del Santuario Eucarístico Internacional de San Pascual*, que sota la direcció de la monja clarissa María Dolores Pérez i la redacció de P. Cubedo, I. Navarro, sor Dulce Uribe i R. Cantavella arriba a avui. En el seu editorial, el franciscà Fernando Rodríguez escrivia: "Volvemos a estar con vosotros después de un largo silencio. La última vez que se publicó este Boletín fue en diciembre de 1975. […] Hemos creído oportuno ponernos en contacto de todos vosotros, a tres años vista del centenario de san Pascual. […] El motivo de la publicación no es otro que el de informar a los devotos del santo sobre los proyectos que con motivo del centenario de su gloriosa muerte y canonización se piensan realizar".

Rella, amb la direcció de Pilar Herrero i el cap de redacció Josep P. Gil, va aparéixer el seu primer número al novembre de 1980. El seu últim, el desé, a l'octubre de 1981. En les primeres pàgines s'exposava el seu objectiu:

> Ens hem decidit. Volíem disposar d'una publicació periòdica que regularment ens permetera prendre el pols i la temperatura culturals de la ciutat i contribuir en la mesura de les postres possibilitats a la seua bona salut. […] però esperem fer-nos un públic: gent normal, poc enrevessada, que no faça questió personal de diferències de criteri, que respecte totes les opinions però defense conviccions pròpies i gent jove fins la tercera edat (p. 3).

En l'estrictament literari, destaquem l'article "III Aportació vila-realenca al món del llibre" d'Enric Dobón (núm. 4, 1981) en el qual el seu autor recollia una llista d'autors i obres de la història local, la filologia, la literatura, l'humor i la fotografia. En el número següent, al maig del mateix any, Manuel V. Vilanova Guinot en "*La taverna del tio Rufo,* primera obra conservada d'autors locals" donava a conéixer, des d'una perspectiva literària, social i també filològica, l'obra de Pasqual Balaguer i Pasqual Pesudo, que, amb

música de Joan Baptista Ortells, va ser estrenada el 1916, subratllant: "Però sobretot plasma amb una claretat encomiable la societat vila-realenca del seu temps […] tota una filosofia de la vida, així com la concepció de les relacions socials dels nostres avantpassats" (p. 27).

Cadafal. En les festes de maig de 1981, va veure la llum aquesta publicació, sota la coordinació i el disseny de Jacinto Heredia Robres, amb un equip de col·laboradors, fotògrafs i il·lustradors.

Servia de pòrtic a aquest primer número, l'article "Som bona gent" en el qual, al fil de la festa, declarava:

> Unes pàgines obertes a tots que no náixen per a enfrontar-se contra ningú sinó per a donar un sentit de cultura i de tradició a les festes que tots volem, per a ajudar-nos a trobar les vertaderes i fermes arrels que omplin de fruits positius el pervindre d'aquest poble. […] Hem triat per a presentar-nos un nom que simbolitza l'eix taurí de les festivitats, el cadafal on es concentra l'esforç i la il·lusió dels membres de les penyes i que és al mateix temps l'entaulat de l'espectacle popular on la música sona, on els comediants actúen, on el ritme de la dansa es converteix en rite i a on puja la caricatura de la disfressa, la ingenuitat dels xiquets i la satisfacció del trofeo mereixcudament guanyat.

En el número de maig de 2006, sota el títol de "Gràcies", a més dels seus vuitanta col·laboradors i vint creadors gràfics, reconeixia:

> En arribant al nostre 25 aniversari, des de l'Associació Cultural "ATENEU XXI "i la revista "Cadafal" no podem sinó expresar el nostre agraïment més cordial i sincer a tots aquells que ens han permès acompanyar la vida de la ciutat en aquest període de la seus història. […] Gràcies sobre tot als col.laboradors que han aportat el resultat dels seus treballs d'investigació, les seues creacions literàries, les seues reflexions i estudis sobre la realitat social de Vila-real, la seua visió crítica o humorística del nostre entorn. […] La participació de tots ha donat sentit al treball d'aquests 25 anys.

Cadafal és una revista imprescindible per a conéixer la història, la societat, l'art i la literatura de Vila-real.

Poble. El seu primer número va aparéixer al desembre de 1982, sota la direcció de Javier Prado Pérez, el qual manifestava l'objectiu de la publicació en el seu editorial: "Debemos convertirla en una revista actual que se ocupe de la gente y de los temas de su ciudad natal y sobre todo que sea una revista participativa. Para ello agradeceremos cualquier opinión suya que nos pueda ayudar a su formación y perfeccionamiento". El número sis, de juny de 1983, recollia l'acta dels premis del III Certamen Literari Ciutat de les Taronges de la ciutat. El setembre de 1995, número zero, la revista va iniciar una nova trajectòria, sota la direcció de Juanjo Clemente. En la seua primera pàgina proclamava "que Poble intentará ser un medio informativo independiente, abierto, participativo y realista. […] Nuestro propósito es ir a más en todos los aspectos. Vamos a intentar estar abiertos a todos, que Poble sea el "*altavoz*" independiente de nuestra localidad". Col·laboraven amb els seus articles, molts en llengua pròpia, Vicent Usó, Vicent Gil Vicent, Santiago Vilanova, Antoni Pitarch, Pascual Cubedo, Joan F. Bernat Esplugues, Bautista Carceller, Jordi Seriols, Pasqual Batalla i Héctor Monfort. En l'aspecte literari cal destacar el monogràfic *Poetes de la terra* d'Antoni Pitarch Font qui recollia la biobibliografia dels poetes, majors i menors, de Vila-real

en una àmplia perspectiva temporal. Col·laboradors d'aquesta última etapa són Nuria Vargas, Gemma Font, Ángel Sáez, Josep Carda i Adrián Casabó.

***Limbo*.** Amb el número zero, del 15 al 31 de maig de 1991, va sorgir aquesta publicació quinzenal que arriba fins avui, sota la direcció de José Salla. En clar joc dilògic, en el seu primer editorial s'exposa el motiu de l'eixida: "Para que no nos encontremos en el *Limbo* y seamos conscientes y sabedores de los problemas que pasan en nuestra ciudad, ha nacido esta revista".

***Font*. Publicació d'investigació i estudis vila-realencs** va aparéixer el seu primer número al maig de 1999, sota la coordinació del Servei de Normalització Lingüística de l'Ajuntament de la ciutat. En aquest editorial, la revista exposava la seua pretensió d'arribar a ser una publicació erudita i d'alta investigació:

> L'existència d'un buit a Vila-real pel que fa a publicacions de tarannà purament científic que repleguen amb la cura i tractament adequats els treballs dels postrers investigadors i investigadores en les diferentes àrees, representava un dèficit i un greuge comparatiu respecte a altres ciutats avançades del nostre àmbit lingüístic.[…] Que almenys aquell treball arribe a la gent i puga servir per aportar el gram de coneixement, de compromís i d'estima cap a les nostres coses que era necessari.[…] Tenim, doncs, assegurada la presència de Vila-real més enllà dels límits del terme i això contribuirà a augmentar el prestigi de la ciutat i el seu coneixement.

Els seus col·laboradors més constants han sigut Santiago Vilanova, V. Gimeno Estornell, V. Gil Vicent, Domingo Font Pitarch, A. Pitarch… Són destacables, fins ara, els números extraordinaris sobre *La Guerra de Successió a Vila-real* (núm. 8) i el dedicat a la figura de Jaume I en el seu vuité centenari (núm.10).



Número 5 de la publicació *Font*



El món de la música

Rafael Beltrán Moner. Compositor

La música a Vila-real en el temps de Jaume I

Resulta complex, per no dir impossible, trobar dades i menys encara documents que ens il·lustren sobre la música que s'interpretava a Vila-real en l'època del rei Jaume I quan el 1274 va fundar aquesta ciutat. Naturalment, sobre l'activitat musical a Espanya i en la resta de la cultura europea en el segle XIII, disposem d'informació catalogada. En la *Historia de la Música* d' A. Della Corte (Labor, 1950) s'esmenta que "Alfonso I de Cataluña (II de Aragón), Pedro I de Barcelona (II de Aragón) (1196-1213), **Jaime I, señor de Montpellier**, y su hijo Pedro III, el Grande (1276-1285)[1] fueron los mecenas y amigos de los trovadores provenzales y catalanes".

A l'esquerra: orgue barroc. Nicolás Salanova, Tomás Grañena, Martín Userralde, 1724, església Arxiprestal, Vila-real (foto "La Llum de les Imatges")

La reforma litúrgica del papa Gregori (540-601) va recollir la pràctica musical dels primers cristians i va introduir, a poc a poc, innovacions i diferències respecte al que es cantava en determinats ritus locals. Aquest va ser l'origen del cant gregorià. En el segle XI, la seua estructura musical (notació) queda establida i en els segles següents s'enriqueix amb noves aportacions al contacte amb la música profana, extralitúrgica, practicada per trobadors i transmesa per joglars procedents del sud de França (Provença-Llenguadoc). Els trobadors tenien una categoria social més elevada que els joglars i sabien compondre les seues obres amb gran refinament. La seua música era aliena als orígens gregorians i ja cantaven en llengua vulgar i no en llatí. Van arribar amb la cort de Jaume I aquests músics a Vila-real? Cert és que les relacions familiars dels comtes-reis de Catalunya-Aragó amb les cases senyorials de Provença i del Migdia de França, on floria la música trobadoresca, en general va ser una font d'intercanvi poeticomusical de primeríssim ordre, i això podria haver propiciat el fet de tenir en la servitud a trobadors músics que acompanyaren els moments d'oci o descans dels senyors de la cort.

En un altre aspecte, els joglars eren els transmissors de la música popular. Eren personatges errants que anaven d'aldea en aldea, de castell en castell, mesclant en les seues actuacions la música i la sàtira, la lírica i les gestes èpiques.

Els temes que els trobadors componen i els temes que els joglars canten de poble en poble són molt variats: cançons de gestes heroiques; d'amor (pastorel·les, albes…), de caràcter moral o satíric, piadoses, fúnebres, etc. Les formes musicals també són molt variades i predomina el rondó (alternança de cobles i tornada), virolai (en què la tornada no interromp el desenvolupament de les cobles), balada (tornada alternant cada tres estrofes), i altres. Entre les molt diverses actuacions dels músics-joglars estava la d'acompanyar, més aviat precedir, processons i comitives.

La primera notícia que tenim sobre joglars a Vila-real, la trobem en l'Arxiu Municipal d'aquesta ciutat, en clavaria de Pedro Colomer (foli 6) de l'any 1348 —setanta-dos anys després de la mort de Jaume I— on es dóna compte d'un pagament a Ramón Dilla i a Domenec Cuas, trompadors, i a Bernat Guàrdia, "sayg i nafiller per co: fer so a les crides i com anaren talar el terme de Castelló i tocaren" […]. Entenem que els trompadors eren tocadors de trompa, instrument de metall molt semblant a com el coneixem actualment. El *nafiller* és el tocador de l'anafil, trompeta recta morisca que es va usar en l'edat mitjana. També en l'Arxiu Municipal es veuen anotats l'any 1362 els noms de Bartolomé Vilafarta, Jaime Foix i Domingo Lucha com a músics-joglars. Des de 1363 se succeeixen diverses notes sobre contractacions i pagaments a

1. Les dates corresponen als anys del seu regnat.

músics per a diferents actes oficials: festes de Nadal, Pasqua Florida, de l'Ascensió, del Corpus… Durant les fires de la vila i, en una ocasió, el 1381, "por el recibimiento a la reina". Veiem una formació musical, quasi completa, en l'anotació de 1383 on es paga a 6 músics: 1 trompeta; 2 trompadors; 1 joglar de cornamusa[2] o *dolçayna* i un *taballer*. No hi ha ni una sola indicació de les peces que tocaven.

Mossén Benito Traver en la seua *Historia de Villarreal* (1909) cita un dels acords del Consell del dia 24 de gener de 1386 en què s'acorda el pagament de "VII florins" als joglars Peaner i Domingo Mengot "per lo us que havien feyt ab sos instruments ans de festes de Nadal propasat á la dita vila en les matinales". També José María Doñate, en el seu llibre *Datos para la historia de Villarreal*, fa referència a l'establiment en aquesta ciutat, el 1387, d'una plantilla de dos músics que més tard s'ampliaria a quatre. Músics que compten com a contractats fixos i als quals es dóna ajuda de casa i vestit. I el 1389 es contracta a joglars per "[…] e feta honor de la naixenta del primogenit del senyor Rey, la dita vila feu festa e gran alegria per la dita rahó […]".

Segons es dedueix d'aquestes dades, referides als músics-joglars, alguns van arribar a establir-se a Vila-real i van formar una espècie de banda municipal que actuava en festes i altres celebracions i fins i tot vestien uniforme, blau i encarnat, i tocaven cornamuses, anafils i trompes. Amb el pas dels anys, aquestes formacions es modificaren i el 1485 es formava en la municipalitat una orquestra composta d'1 flauta, 3 trompetes, 4 tamborinos, 1 tabaler i 1 cornamusa. També trobem notes on es contractava un tocador de pandero i un altre de guitarra[3], i ja el 1547 es paga als germans Carda, moriscos de Betxí, "per sonar dolçaina y tabal los dies de Sant Jaume y Santa Ana". No sols eren contractats músics, també es requerien cantors per a les solemnitats religioses. En una nota de 1563 ens assabentem que "como es costumbre, a los cantores (generalmente siete) que acompañan al órgano la misa de San Jaime, además del sueldo se les obsequia con una comida a base de carne de pollo o de toro"[4].

Del Renaixement i les èpoques següents

Ja avançat el segle XV, els instruments deixen de ser mers dobladors de la música vocal i adquireixen importància pròpia. Això conduirà a una estètica particular fonamentada en les possibilitats dels instruments. L'auge de la música instrumental pura s'aconsegueix en el segle XVI (plenitud del Renaixement). No obstant això, ja des del segle XIV, es forjava una certa tradició de música instrumental a partir de l'orgue. Recorrem als escrits de mossén Benito Traver en el seu treball sobre els *Músicos de la provincia de Castellón*, per a conéixer que "en 1418 desempeñaba el órgano de la parroquia de Villarreal, Guillermo Taus o Craix natural de San Mateo". Ja el 1513, el prevere mossén **Vicente Aznar** va ser organista de la Parroquial. En l'Arxiu Municipal de Vila-real es trobava la dada de la contractació del mestre d'orgue i cant **Jaume Mas**, que té lloc durant l'any 1569. I més endavant, el 1598, també es ressenyava la contractació d'"un maestro para enseñar música".

Hi ha una relació prou completa sobre els organistes i mestres de capella que ho van ser de la parròquia de Vila-real, tots ells sacerdots amb estudis musicals: mossén **Miguel Jerónimo Sart** (1603); mossén **Pablo Benlloch** el 1665; mossén **Juan Aranda** (1682)…

2. La cornamusa podria ser un instrument semblant a la gaita: amb bot, grall i bordó.

3. Altres instruments que s'esmenten en anys següents són el *zimbol*, el *borrachet* (desconeguts per nosaltres) i la *viola d'arch*, instrument de la família del violí.

4. AM de Vila-real, Clavaria de Miquel Guitard (1563).

> Había —afirma mossén Benito— en la parroquial iglesia de Villarreal, entre otros, un Beneficio[5] fundado por la piedad y devoción de Guillermo Lloreta, en el altar mayor bajo la advocación de S. Pedro y S. Pablo, que correspondía al magisterio de Gramática, y pareciendo al consejo que sería más conveniente trasladarlo al magisterio de órgano, escribieron para el efecto al Prelado diocesano, quien accedió gustoso a la petición del consejo, el cual redotó dicho beneficio quedando así de su patronato; […].

5. Benefici eclesiàstic: qualsevol càrrec de l'Església catòlica, des del pontificat fins a l'auxiliaria d'una pella; renda annexa al càrrec.

6. Canonge la missió del qual és dirigir el cant en els oficis religiosos.

Es van fixar els edictes d'oposició per al benefici eclesiàstic d'orgue al gener de 1699 i mossén **Jaime Forés**, "por ser muy hábil en tocar el órgano y ser hijo de Villarreal", va ser el primer que va obtenir aquest benefici amb el càrrec d'organista, ensenyar els xiquets de cor i dirigir la Capella de música. **José Chavarria**, prevere, va succeir l'anterior el 1743. A aquest li va seguir **Joaquín Llisterri**, també sacerdot i natural de Vila-real i que, a més d'organista, va escriure diverses obres per a veus i orgue i per a veus i orquestra: *Misas*, *Dolores* i *Gozos a San José*, una col·lecció de sonates per a orgue, un *Miserere*, etc. El sacerdot **Mariano Sales** (1759-1826), vila-realenc, va ocupar el càrrec d'organista en la parroquial església de Sant Jaume i va aportar al repertori eclesiàstic algunes obres per a veus i orgue. **Joaquín Armengot Vidal** (1811-1870), acabat d'ordenar sacerdot, va ocupar la plaça de mestre de capella i organista fins al maig de 1845, data en què es va traslladar a València per a ocupar la plaça de sotsxantre d'aquella catedral, "pues tenía una hermosa y bien timbrada voz de bajo". Com a compositor va escriure obres per a orgue, *Misas*, *Misterios del Rosario* i els tradicionals *Gozos a Nuestra Señora de Gracia*, patrona de Vila-real, a solo, duo i cor popular amb acompanyament d'orgue, obra conservada en l'Arxiu Parroquial de l'Arxiprestal.

En deixar Joaquín Armengot la plaça d'organista, es va nomenar **Blas García Batalla** (1818-1883), perquè havia sigut deixeble seu i tenia l'aptitud necessària per a exercir l'esmentada destinació. En la relació que ens ocupa, aquest va ser el primer seglar que va exercir el càrrec d'organista de l'Arxiprestal. Però, a més va ser secretari de l'Ajuntament i, en la part musical, fundador i director —durant molts anys—, de la banda de música de la vila. Tenia una veu privilegiada que entonava tant la tessitura de baix com la de contralt cantant de falset. Entre les seues composicions es troben un *Liberame Domine*, a 4 veus; *Lamentación 3ª del Jueves Santo*, interludis per a orgue, *Stabat Mater*, *Dolores* i *Gozos a San José*, una *Misa de Réquiem* i una *Secuencia*, de difunts, que va escriure per als funerals de la seua esposa. **José Traver Font** va nàixer a Vila-real el dia 12 de setembre de 1836. Va estudiar orgue i harmonia amb el seu oncle Blas García. També va ser molts anys director de la banda de música de la població, i va ocupar el càrrec d'organista de l'Arxiprestal l'any 1877. Va renunciar al càrrec en favor del seu fill el sacerdot Benito Traver García. També van ser músics destacables **Joaquín Chillida Renau**, compositor d'una missa de *Gloria* i una altra de *Réquiem*, entre altres, i **Salvador Armengot Vidal** (1823-1874), prevere, germà de Joaquín que, encara que nascut a Vila-real, no va exercir cap càrrec en aquesta ciutat; va ser cantor de la catedral de València i més tard sotsxantre de la catedral d'Oriola. **José García Cubero**, nét de Blas García, posseïa grans qualitats musicals. Va estudiar en el Conservatori de València i quan la seua família es va traslladar a Castelló va exercir com a organista en l'església de Sant Miquel en aquella capital. Un altre sacerdot nascut en la vila, **Antonio Faulí Blasco** (1869-1923), va ser canonge de la catedral de Tarragona i va acabar els seus dies en la de Terol amb la dignitat de xantre[6].

En general els compositors de música sacra esmentats —i els que més avant anomenarem—, segueixen l'empremta de G. P. Palestrina (1525-1594), un dels majors mestres de la música polifònica; de Tomás Luis de Victoria (1548-1611) polifonista espanyol, i sobre tots, del prolífer mestre italià més recent, Lorenzo Perosi (1872-1956). Els nostres paisans componen melismes inspirats, amb trets polifònics o contrapuntístics i harmonia acadèmica, sense arribar al virtuosisme estilístic.

Francisco Tárrega Eixea (Vila-real, 1852-Barcelona, 1909) és conegut i admirat mundialment com a compositor i, principalment, com a intèrpret creador d'un estil, una escola que ha sigut imitada però no superada. Amb l'ús de la molla dels dits per a polsar les cordes de la guitarra, en compte de les ungles, va aconseguir imprimir una sonoritat més sensual i expressiva a les seues interpretacions. Felipe Pedrell (1841-1922), precursor del romanticisme nacionalista a Espanya, va escriure: "Merced a su instinto y genio avivados y reavivados por el estudio, hizo de un instrumento, al parecer tan pobre de recursos, uno de los agentes organográficos más expresivos que posee la música". Tárrega va compartir una glòria semblant amb altres solistes instrumentals d'excepció: el piano exquisidament romàntic de Marcial del Adalid (1826-1881) i el virtuosisme violinístic de Pablo Sarasate (1826-1908). Entre les seues genials composicions figuren obres tan conegudes com ara *Recuerdos de la Alhambra*, *Capricho árabe*, *Danza mora*, *Estudios, Preludios, Gran Jota de concierto,* etc., i també innumerables transcripcions per a guitarra d'obres clàssiques i romàntiques. Emilio Pujol, en el seu assaig biogràfic sobre el mestre, fa referència a la seua faceta com a autor:

> No queremos ver en Tárrega al compositor profesional; ni al que cifra en su facultad creadora la máxima ambición. Fue un artista superdotado que reunía, a la vez, las cualidades propias del intérprete, del creador y del pedagogo. Componía cuando la necesidad de plasmar o desarrollar un tema o una idea le avasallaba imperiosamente. Sus composiciones son humildes; fueron concebidas al beso del divino soplo que anida en el alma de todo poeta.



Partitura autògrafa de Francisco Tárrega, Arxiu Municipal de Vila-real, fons musicals, Tárrega

Altres músics nascuts abans de 1900

Seguint l'ordre cronològic per dates de naixement, i si enumerem els músics que a Vila-real han mostrat el seu art, tant compositors com intèrprets, hem de fer esment d'**Antonio Miralles Herrero**, sacerdot, nascut el 1861, que després de diversos càrrecs a Sigüenza (Guadalajara) i en les catedrals de Granada i Toledo, va tornar al seu poble natal com a director de música i mestre de cant gregorià. Més tard, va ser director d'Els Lluïsos i va formar el cor parroquial d'aquesta congregació vila-realenca. *Lamento de las ánimas del Purgatorio* a tres veus i harmònium i la *Misa Angelium Christianum* són algunes de les obres de mossén Miralles. Va morir el 1919.

Poc coneixem d'un altre músic nascut a Vila-real el 1862: **Florencio Flors Almela**. Va estudiar en el Conservatori de Música de València i en aquesta capital va exercir com a professor de piano.

La falta d'espai en aquest treball no ens permet aprofundir en les biografies d'aquests destacats vila-realencs que van deixar empremta amb les seues obres i la seua dedicació a l'ensenyament, o com a intèrprets, enriquint el món de la música de Vila-real. No obstant això i a manera de testimoni, esmentarem, de manera succinta, els qui van nàixer entre 1884 i l'últim any del segle XIX. **Bautista Ortells Costa** (1884-1967), component del cor d'Els Lluïsos i un dels fundadors de l'agrupació coral Els XIII, a més d'excel·lent tenor i clarinetista. **Pedro Ortells Fortuño** (1885-1936), deixeble de mossén Benito Traver, va completar estudis d'orgue i d'humanitats. Va ser cofundador i director d'Els XIII. **Manuel Meseguer Ortells** (1886-1956) conegut com fra Buenaventura. Va ser destinat a Argentina i nomenat comissari de l'orde franciscà en aquell país. Organista i compositor d'obres vocals. No va exercir a Vila-real. **José Pascual Nácher Alavaen** (1889-1955), deixeble de mossén Benito Traver, va completar estudis en el Conservatori de València amb Juan Lamote de Gringon. Va ser director de la banda Societat Musical La Lira i també director musical en l'agrupació coral Els XIII. Entre les seues obres d'interés popular destaquem *Himno a la Inmaculada* i *Himno a la bandera de Els XIII*. Moltes de les seues composicions es conserven en l'Arxiu Municipal de Vila-real.

El romanticisme nacionalista

Un dels caràcters essencials del predomini burgés en el segle XIX ha sigut el romanticisme. Fins al 1850, aproximadament, la música a Espanya està en greu decadència asfixiada per la influència italianitzant en perjudici de la música autòctona. A l'ombra dels qui van continuar practicant el romanticisme musical, com el nostre admirat Tárrega, apareix en la història musical espanyola una reacció nacionalista. El nacionalisme és una conseqüència natural del romanticisme i buscarà la seua inspiració en el folklore o en les músiques del passat. Els seus temes preferits seran aquells que afecten la història o la cultura de cada país, i el llenguatge musical es pintarà d'accents nacionals.

Benito José Traver García (1868-1933), prevere, va ser professor de música i organista de l'Arxiprestal de Vila-real. Segons el relat del seu deixeble Vicente Beltrán:

> […] En su vida ejemplar como sacerdote, tenía un no sé qué de angelical que le daba el carácter de un niño, en continua zozobra por superarse en el arte. Su casa era un verdadero museo de instrumentos: piano, armonium, violines, violonchelo, contrabajo, flauta, clarinete, que todos tocaba sin llegar a dominarlos; un órgano que se hizo con la ayuda de los discípulos y hasta un gramófono de su invención, cuando todavía no era conocido este aparato en nuestra población. Le abstraía la idea de dar a Vila-real

> algo digno de conocerlo, y así le vemos registrando archivos, desempolvando legajos, recopilando datos, fechas, hechos, etc. Y escribe la *Historia de Villarreal*, quedando su nombre unido a la misma como recuerdo perenne de todos los vila-realenses.

Les seues primeres composicions musicals són d'inspiració romàntica i amb influència de l'estil italià. Així recordem *Les festes a la patrona del poble* amb la qual va guanyar el primer premi d'obres corals, amb medalla d'or, convocat per la Societat de Cultura Valenciana. *La Despertà de l'Aurora*, en què es reflecteix musicalment l'antic costum de despertar amb repicament de campana, des de l'alba, els devots del rosari de la Confraria de la Divina Aurora, i també la visita que feien als confrares malalts. Un altre record dels costums vila-realencs és l'obra *El mercat del meu poble*; un cant harmoniós en què, entre inspirada melodia, es mesclen els crits dels venedors que anuncien el seu gènere al mercat ambulant que en la seua època tenia fama en tot el contorn provincial. Van seguir altres composicions amb igual o major èxit com ara *Las doce y sereno*, *Les danses de les pedretes*, obra aquesta que recordava la cançó popular que deia: "Cavallets. Cavallets de cartó, correu, vingueu fins a aplegar al cantó". L'obra més interpretada a Vila-real: *Himno a Nuestra Señora del Rosario*.

Entre els molts deixebles que va tenir mossén Benito es troba el sacerdot **Juan Bautista López Avellana** (1869-1954) que va ser director de la Congregació de Filles de Maria Immaculada de 1889 a 1902. Va ser nomenat organista de l'Arxiprestal de Vila-real, càrrec que va exercir fins a la seua mort. De les seues obres religioses destaquen *Bendita sea tu pureza* a tres veus i orgue, *Responsorio a San Pascual Bailón* a quatre veus mixtes i orgue, i un *Ave María* a quatre veus i acompanyament d'orgue.

José Goterris Sanmiguel (1873-1930), "Fue villarrealense cien por cien —va dir el seu deixeble Beltrán— y nunca quiso escribir ni salir de su tierra a la que dedicó todos sus afanes, su trabajo y su talento". L'any 1911, l'Ajuntament de la seua ciutat natal el nomena director de la banda de música, càrrec que exerceix fins a la seua defunció. És un període fecund en què el mestre assaja, dirigeix i obté per a la seua agrupació premis envejables. Així mateix, no para de compondre sense limitar-se al repertori bandístic i cultiva diversos gèneres.

La seua extensa obra inclou l'òpera *El dragón de fuego*, una subtil crítica a l'imperialisme britànic encara que s'utilitzen noms ficticis com Silandia i Nirvan i es refereix a la colonització del país Nirvan per una potència estrangera, segons l'obra de Jacinto Benavente que va servir de llibret.

José Goterris compon per a Vila-real obres basades en els seus costums, per a actes de cerimònies i festes… L'*Himno a Villarreal*, amb lletra de Francisco Moreno, va ser estrenat en una vetllada extraordinària que es dedicava a mossén Benito per haver obtingut el premi a València amb la seua obra *Festes a la patrona del poble*.

La seua obra *Europa 1915* es va estrenar en el Certamen de Bandes de València celebrat el 1915. Aquesta partitura, a l'estil dels poemes simfònics, descriu els fets que van motivar la Primera Guerra Mundial. Les trompetes anuncien el conflicte que es torna en drama i estrèpit d'armes. A continuació hi ha una part lenta, serena, com reflexiva, sobre l'espant de la guerra. I finalment, la guerra acaba i es manifesta l'alegria en un apoteòsic final.

El 17 de maig de 1922 és premiada en els Jocs Florals, celebrats a Vila-real, la seua obra més emblemàtica i recordada en tots els actes oficials i altres celebracions: *Marcha de la Ciudad*, dedicada a l'Il·lustríssim Ajuntament pel seu autor.

La Banda de Música

Onofre Flores Sacristán, expert coneixedor de típics temes vila-realencs, ens brinda les següents dades sobre la història de la formació musical d'instruments de vent creada a mitjan segle XIX.

L'any 1848, un grup de persones entre les quals es trobava un funcionari de l'Ajuntament, va fundar la banda de música de Vila-real. Aquest, anomenat Blas García Batalla, a més de treballar com a secretari en el consistori, era l'organista de l'Arxiprestal de la ciutat.

A causa dels seus coneixements en el món musical, va ser triat entre tots director de la banda i així es van iniciar els primers passos titubejants de la nostra formació musical. Molt prompte es van adonar que necessitaven diners per al seu manteniment, i una prova d'això és la sol·licitud que es va cursar el 1868 per a demanar "una subvención de 1.000 reales ya que la banda está a punto de disolverse porque los músicos tienen que poner dinero de sus bolsillos para uniformes".

A Blas García, el va succeir en la direcció José Traver Font, pare de mossén Benito Traver García. Encara que Traver ja es va adonar de la importància de l'obtenció de recursos econòmics per a la seua subsistència, aquesta (la banda), davant de la passiva actitud de l'Ajuntament, es va dissoldre el 1885 per falta d'ajudes.

L'any següent, 1886, es decideix tornar a intentar reagrupar els músics pensant que el millor era integrar-los dins d'una societat musical perquè fóra aquesta la que correguera amb les necessitats de la banda. Naix, aquell mateix any, la banda de la Societat Musical de Vila-real.

La nova formació estava dirigida per José Meseguer Cabedo.

A partir de llavors la banda va entrar en un període de desavinences entre els seus membres i fruit d'això va ser que el 1895 es va crear una altra banda de música. Aquesta va adoptar el nom de La Primitiva i la componien membres descontents de



Banda Unió Musical La Lira, 1956, arxiu fotogràfic Onofre Flores

la banda de la Societat Musical i altres que no van voler integrar-s'hi quan aquesta es va fundar.

El 1905, en haver desaparegut una de les dues bandes a causa d'una sèrie de circumstàncies, es torna a crear una altra formació musical a Vila-real amb el nom de La Primitiva en record de la que ja havia existit anteriorment. Però prompte va ser batejada com La Nova, i es va denominar així la que ja existia com La Vella. La batuta directora va ser oferida a José Carda, que va acceptar i va abandonar la banda oficial o La Vella de la qual era el director, per a fer-se càrrec de la formació acabada de crear.

En quedar-se sense director, la Societat Musical ofereix la direcció de La Vella a Manuel Ahís Cerezo i es queda en el panorama musical de la ciutat amb l'existència una altra vegada de dues bandes. Ahís renunciaria el 1911, a partir de llavors se'n va fer càrrec José Goterris Sanmiguel. Durant els quasi 20 anys que va estar al capdavant d'aquesta, es van recollir els millors triomfs que en música s'havien obtingut fins aleshores.

A la mort de Goterris, el seu fill José Goterris Rambla va ser nomenat director, càrrec que va estar desenvolupat fins a l'inici de la Guerra Civil, en què l'abandona temporalment per a incorporar-se a files. L'intent que la banda passara a ser municipal va fracassar una vegada més a pesar de l'interés que van posar unes poques persones vinculades al món cultural. Persones que, el 1940, pertanyien a la societat Filarmónica Villarrealense Agustín Pobo. Aquesta entitat va presentar un detallat pressupost amb l'intent de municipalitzar la banda. Proposta que va ser rebutjada pel consistori i es va perdre la gran oportunitat que la banda fóra municipal.

L'any 1951 apareix en el panorama musical de Vila-real un director excepcional: Francisco Olmos. Per aquesta època tornen a sorgir, una altra vegada, dues bandes en la ciutat. Una era la ja existent des de sempre, i l'altra va nàixer arran d'unes diferències entre els seus membres. L'existència de dues formacions musicals va durar fins a l'any 1948, any en què van ser dissoltes ambdues per l'Ajuntament, aleshores va nàixer l'actual Unió Musical La Lira. Aquesta, sota la direcció de Francisco Olmos, va recollir triomfs i honors i possiblement és en aquest període quan la nostra banda va ser més nombrosa que mai, va aconseguir, a més, un alt nivell d'interpretació que va culminar amb l'obtenció del primer premi en el Certamen Provincial per a Bandes Civils que es va celebrar a Castelló l'any 1956.

Quan Olmos va abandonar la banda el 1958 el va succeir un jove músic vila-realenc que, en passar els anys, arribaria a metes molt altes en el panorama musical espanyol. Es tracta de Rafael Beltrán Moner que al cap de poc de temps es va incorporar al servei militar i va ser substituït momentàniament per son pare Vicente Beltrán Cortés. Rafael Beltrán va deixar la direcció de la banda en traslladar-se a Madrid per a entrar a formar part de l'equip de Televisió Espanyola. El seu lloc va ser ocupat interinament per José Bosch i de 1959 a 1973 pel borrianenc Amadeo Antonino que va realitzar una excel·lent labor de gestió al capdavant d'aquesta.

En deixar vacant la direcció Antonino va ser reemplaçat pel mallorquí Onofre Prohems Capó que va estar molt poc entre nosaltres, la banda es va quedar prou de temps sense director; i es van realitzar els assajos sota la batuta d'un dels millors músics i millor persona que ha tingut la banda des de molt de temps enrere. Es tracta de José Ramón Sancho Vidal, clarinetista i compositor, que sempre que la formació es quedava sense director, allí estava José Ramón per a posar-se al capdavant d'aquesta sense demanar res a canvi, dirigint els assajos, només perquè la banda no perdera el seu nivell musical. Precisament, va ser José Ramón Sancho qui, el 1976, li va proposar a **Francisco Signes** que prenguera les regnes de la direcció de la nostra banda. El

mestre Signes, que simultaniejava amb la Banda Municipal de Castelló, va estar al capdavant fins a 1997. Des de la seua dimissió fins a l'any 2000 han passat per aquesta els directors, en funció d'interins, **Joaquín Ortells Agramunt, Juan Serra** i **José Antonio Rebollar**. De 2000 a 2006 va ocupar la plaça de director **Vicente Ortiz Diago** i va ser substituït per **Juan José Peláez Vilanova** (Vila-real, 1978) que, des de l'any 1998, ocupava el lloc de director de la Banda Jove.

Juan José Peláez va iniciar els seus estudis en l'escola d'educands de la Banda de Vila-real completant així la seua carrera en el Conservatori Superior de Música de Castelló, amb matrícula d'honor i premi extraordinari de fi de carrera en l'especialitat d'oboé. Més tard va obtenir la diplomatura en l'especialitat de Direcció de Banda en l'Institut Superior Europeu Bandístic.

Mereix una menció especial l'Escola de la Unió Musical La Lira —centre d'estudis reconegut per la Conselleria d'Educació de la Generalitat— on es formen músics joves. D'aquest centre d'estudis han destacat alumnes com **Jesús Jiménez Abril** (Vila-real, 1987), violinista que va ampliar estudis en l'Escola Superior de Música de Catalunya; **Pepe Gil Gil** (Vila-real, 1987), amb estudis de saxòfon en el Conservatori Superior de Música de Castelló i durant un temps director de la Banda Jove de la Unió Musical La Lira, i **Natalia Lapuerta Canós** (Vila-real, 1979), professora superior de flauta travessera i llicenciada en Filosofia i Ciències de l'Educació.

José Ramón Sancho Vidal (Vila-real, 1927-2008). Als 9 anys va aprendre a tocar el flautí i amb el seu do natural per a la música va entusiasmar el director de la banda, llavors el mestre José Goterris Rambla, que el va incloure en la plantilla com un més dels músics a pesar de la seua curta edat. Compleix el servei militar el 1945. En llicenciar-se el 1947 es reincorpora a la seua banda. Sorteja tots els avatars que patirà pels canvis i vicissituds de les diferents èpoques de la Banda de Música de Vila-real. José Ramón es va mantenir, amb la seua enorme vocació musical i el seu caràcter sempre cordial, sense cedir al desànim. La seua labor en la banda, tant en la Junta Directiva com en la direcció quan era necessari, li va ser reconeguda per tots els seus amics i companys amb la sol·licitud per a ell del Premi Euterpe de la Comunitat Valenciana que va rebre en el Palau de la Música de la capital, amb la dedicatòria del merescut concert homenatge, amb la interpretació de la majoria de les seues obres, en un emotiu acte en l'Auditori Municipal de la seua ciutat. L'Ajuntament de Vila-real li va atorgar l'any 2007 el Premi 20 de Febrer per la seua extensa i abnegada dedicació a la música com a intèrpret i com a compositor.

Entre els instrumentistes que van iniciar el seu camí en la Unió Musical La Lira i que van buscar altres llocs per a realitzar els seus sons artístics, hem de recordar els germans Bonet. **Javier Bonet Manrique** (Vila-real, 1965) solista, concertista de trompa, estudia sota la tutela de son pare i, amb Miguel Rodrigo, va obtenir el títol en el Conservatori de València. Perfecciona estudis a Alemanya amb Hermann Baumann amb qui s'introdueix en l'estudi de la trompa natural, es va convertir així en el precursor del seu ús com a instrument solista a Espanya i va col·laborar amb les millors orquestres de tot el món.

En el camp de la pedagogia, J. Bonet imparteix regularment nombrosos cursos tant a Espanya, per a uns quants conservatoris nacionals, com en l'estranger. La seua labor de concertista, acompanyat d'orquestra o en el camp de la música de cambra, la compagina amb la de professor titular de l'Orquestra Nacional d'Espanya.

Indalecio Bonet Manrique (Vila-real, 1971), virtuós del trombó, va iniciar el seu camí en la banda local a l'edat de set anys. Després dels seus estudis a València va

passar al Conservatori Superior de Música de París on va guanyar el primer premi de la seua especialitat, i el 1992 va obtenir la plaça de trombó en l'Orquestra Nacional d'Espanya. La seua inquietud musical el porta a renunciar a la plaça en l'Orquestra, per a formar un quintet de metalls, l'Spanish Brass Luur Metalls, amb el qual aconsegueix el primer premi del Concurs Internacional de Quintets de Metalls Ville de Narbone (França), el 1996.

El quintet **Spanish Brass Luur Metalls**, que va iniciar el seu camí el 1989, està compost de dos trompetes, un trompa, un trombó i un tuba; Indalecio és el trombonista del grup a més d'exercir les labors d'organitzar i buscar els diferents concerts que es realitzen. "En España, —ens diu Indalecio— no hay otro grupo que se dedique en exclusiva a la música de cámara; en cierta manera estamos abriendo puertas a algo que no ha existido". El quintet ha recollit triomfs en el Tokio Opera Hall i, entre altres, en els Premis Príncep d'Astúries i ha realitzat més d'un centenar de concerts a l'any. El seu repertori és un dels aspectes més cuidats de les seues actuacions juntament amb la posada en escena. Entre els seus espectacles més innovadors cal destacar el *Concierto del Desconcierto* (quintet); *Brassiana* (amb trio de *jazz*), i el concert pedagògic *Metàl·lics*. Spanish Brass també aposta pel desenvolupament i la creació de noves músiques, treballen tant amb compositors de reconegut prestigi com amb joves de gran projecció.

El món de la música popular

La història ens ha deixat testimoni de la música que anomenem culta, però el poble pla també canta amb veu pròpia i encara que influïda per les tendències musicals de cada època, n'hi ha hagut alguns que han mantingut una tradició de segles i han portat fins als nostres dies la música dels nostres avantpassats. La música popular, com tota obra de la sensibilitat i l'intel·lecte, té autor, però és col·lectiva i anònima: el poble l'assumeix i la fa seua, i la transforma i l'enriqueix donant-li aquest lleu toc que ens la fa sentir patrimoni comú. L'escàs interés que hi havia per part dels governants en l'última dècada del segle XIX i quasi la meitat del XX pel manteniment del folklore en la nostra pàtria, es va deixar sentir també en la nostra Comunitat.

Pel que fa a Vila-real hem de reconéixer la labor i inquietud de mossén Benito Traver per conservar aquella tradició que ens van llegar els nostres avantpassats. Així, en les seues obres corals, mossén Benito va recollir pinzellades de la nostra música popular. I també el mestre Goterris incorpora en la seua *Marcha de la ciudad* un xicotet esbós de *L'eixida de balladors*. Arribats a la dècada dels 50 del segle XX, Rafael Beltrán i José María Campos són guionistes d'un programa cultural en Radio Juventud, juntament amb Leonor Molés, experta en ball popular, intenten buscar entre "els més vells del lloc" una mostra d'aquella música i aquells balls que estaven oblidats. La recerca no va ser en va i gràcies a trobar la persona adequada, amb més de 90 anys d'edat, es van poder recordar i passar a notació musical alguns dels cants, prenent nota dels passos de ball que l'ancià recordava. Així es van recuperar *L'eixida de balladors*, el *Ball de l'Anguila*, *La tana o de quatre* i *La marineria*. En successives investigacions i confrontacions s'arriba a la conclusió que el *Ball de l'Anguila* de Vila-real es coneix com una recreació de l'antic *Ball en la Plaça,* on s'integren diverses danses; que *La marineria* no correspon a aquest tipus de dansa, ja que és una jota. I que *l'Anguila* és un ball denominat *arenilla* i no el que es coneix com a *ball d'anguila*. Sobre aquesta matèria van incidir i van investigar en profunditat **Álex Torres Tomás** i **Joanvi Sempere Broch** del **grup de danses El Raval**. Aquest grup, creat el 1987, va començar el seu camí amb la intenció de fer un espectacle de cara al públic, actuant i donant a conéixer els balls i la indumentària tradicionals del nostre folklore. Així recupera per al poble el *ball en la plaça,* que convoca els ciutadans, amb assajos previs, a participar en la dansa que a la manera antiga, amb

quatre *teieres*[7], o fogueres aèries, en els cantons d'un rectangle, ballen al so de la dolçaina i el tabalet els temes populars que antany eren habituals en les festes.

El grup de danses El Raval va ampliar la seua labor en prendre, a partir de 1995, un nou ímpetu en la investigació del folklore local. La publicació de la sèrie de llibres *Cançons de la Vila*[8] ens mostra una extraordinària aportació en el camp musical popular on, amb experta informació, ens dóna a conéixer cançons de Nadal, de bressol, de festes, religioses, infantils, etc. En el seu afany per la recuperació del folklore vila-realenc, El Raval ha rescatat de l'oblit la *Despertà de l'Aurora*, cants populars que el primer diumenge de maig, coincidint amb la festa principal de la Confraria de la Divina Aurora, recorrien els carrers de la ciutat cridant, a toc de campana i cant, al rés del sant rosari. Una altra activitat que uneix danses multinacionals és el Festival Internacional de Danses de Vila-real que El Raval organitza periòdicament. Per a aquest esdeveniment col·labora amb la ONG denominada CIOFF (Consell Internacional d'Organitzadors de Festivals de Folklore), que tracta de fomentar la convivència entre cultures.

A més de les publicacions d'El Raval n'apareixen altres amb interessants matisos sobre la cançó popular a Vila-real: d'Enric Gimeno Estornell, *La cançó popular en la primera meitat del segle XX a Vila-real*[9], una recopilació, transcripció i anàlisi de la vida i costums del poble reflectits en les lletres de les cançons i amb un apropiat acompanyament de guitarra. De Manuel Martín Reverter, la seua selecció en el llibre *Cancionero de Villarreal*[10] en què, classificades per ordre alfabètic, es presenten les més significatives i populars cançons de la nostra terra.

Durant la postguerra, amb el règim franquista, es va crear a Vila-real, igual que en la resta de poblacions espanyoles, un grup de cors i danses de la Secció Femenina que va portar a diverses concentracions de danses la seua coreografia del *Ball de l'Anguila*.

La manifestació religiosa que practicaven les confraries del Rosari resant en públic abans de la primera missa del matí es remunta a finals del segle XVI. Així s'anunciava el misteri i es resaven les avemaries mentre es recorrien els carrers del poble en processó. Aquests resos no eren cantats. El que es cantava eren uns *motets populars* abans del rés del rosari. Aquests cants es van denominar com la *Despertà de l'Aurora*[11]. No va ser fins a finals del segle XVIII o principis del XIX quan la Confraria de la Divina Aurora canta com a responsori el *Padrenuestro, Avemaría* i *Gloria Patri*. Aquests cants amb acompanyament instrumental recorrien els carrers de la localitat els diumenges al matí, a l'alba. Els cants del rosari són senzills, populars, d'interessant bellesa melòdica i estil romàntic italianitzant, amb acompanyament rítmic d'instruments de metall —trombó, trompeta, bombardí, tuba—, als quals s'unia algun clarinet, saxòfon o flauta. En el permís que concedeix el bisbe de Tortosa per a la inauguració de la capella de la Nostra Senyora dels Àngels el 1909 es llig, a més, "[…]Concedemos nuestro permiso para el Rosario por las calles, la Misa de Comunión y plática y cincuenta días de indulgencia a los fieles que asistan a cada uno de dichos actos", i mossén Benito[12] afegeix: "Al siguiente día (2 de agosto), después de recorrer algunas calles el Rosario de la Aurora a *orquesta*, se celebró la primera Misa"… Encara avui podem gaudir de tan emotiva música perquè, encara que ha tingut èpoques de més rellevància, continua practicant-se aquest cant a l'alba dels diumenges, amb descans estival i nadalenc, i reprenent el rés després de les festes de la Mare de Déu de Gràcia, quan es torna la patrona a l'ermita. La seua festa principal reuneix més solemnitat i se celebra el primer diumenge de maig. Són característics, i molt populars, els noms que s'apliquen a cada un dels grups de cants[13] segons el motiu de la celebració: el *bajoquero*[14] s'interpreta el dia de la Festa de l'Espiga[15] i quan es torna a la Mare de Déu de Gràcia a la seua ermita; el *dominguero*, o *Rosario Popular*, de Giner, és l'habitual dels matins dels diumenges, i el *Solemne* a

7. Teiera: contenidor d'una teia o torxa. Utilitzat en els balls nocturns.

8. Álex Torres Tomás i Joan V. Sempere Broch, 8 toms, edita el grup de danses El Raval (1995 a 2008).

9. E. Gimeno i D. Gimeno Vidal, Temes Vila-realencs, sèrie IV, número 21, publicacions de l'Il·lustríssim Ajuntament de Vila-real, Delegació de Cultura, 1998, Premi d'Assaig, 1997.

10. Manuel Martín Reverter i José Luís Martín Benlloch, *Cancionero de Villarreal. Cançons populars valencianes*, 2a edició, 1999.

11. A. Torres i J.V. Sempere, "La Despertà de l'Aurora", revista *Cadafal*, 2008.

12. B. Traver, *Historia de Villarreal*, 1909, p. 549.

13. *Padrenuestro, Avemaría* i *Gloria Patri*.

14. D'autor desconegut. Encara que, per l'estil, bé podria atribuir-se a Benito Traver perquè sabem que va compondre diversos rosaris.

15. El primer diumenge de juliol quan el rosari puja fins a l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia acompanyant la processó amb la presència de l'Ajuntament.

tres veus, firmat per Miralles, que es reserva per a la festa principal de la confraria. Al capdavant d'aquesta associació, després dels presidents ja desapareguts José Goterris Miró, Juan Bautista Llorens Ibáñez i Francisco Carbó, està María Pitarch, que realitza una encomiable labor de custòdia del patrimoni de la Confraria de la Divina Aurora.

Fruit de les inquietuds culturals d'un grup de joves es crea el 1995 el **Grup de danses L'Anguila**. Les seues intencions i els seus èxits han sigut conservar, protegir i divulgar la riquesa folklòrica i cultural de les comarques de la Comunitat Valenciana mitjançant l'actuació del cos de ball i la rondalla que el grup vila-realenc manté en actiu. El grup format per gent procedent d'altres conjunts de ball, entre ells Els XIII, va créixer fins a sobrepassar les 70 persones entre rondalla, dolçainers, escola d'adults i joves i, per descomptat, el cos de ball. Moltes són les activitats que el grup de danses L'Anguila realitza en la província i en altres parts d'Espanya (Terol, Múrcia, Conca…) i també les seues eixides a l'estranger (Portugal, Eslovàquia…), així com la seua participació en els actes en honor de sant Pasqual, la festivitat del Corpus o en la Cavalcada de Reis, entre altres actes culturals. En el seu espectacle nadalenc han recuperat albades i nadales que havien sigut oblidades i no es cantaven habitualment. I també resulta interessant la recuperació que han efectuat d'alguns balls de l'interior de Castelló, com el ball d'Albocàsser, el *ball rodat* de Vistabella, les danses d'Alcalà o la jota i fandango de Benafigos. El seu camí per altres pobles els ha beneficiat perquè han aprés altres danses que incorporen al seu repertori. La labor de L'Anguila continua compromesa amb la cultura vila-realenca i aporta el seu art per a incrementar la riquesa folklòrica de la nostra comarca.

Una altra manifestació popular de vertader arrelament en la nostra ciutat és la dolçaina i el tabalet. Instruments que des de l'antiguitat es coneixen a Vila-real introduïts per joglars i moriscos, com hem vist en anteriors apartats. Ja el 1735 se'ns informa de la defunció d'un famós dolçainer: Batiste Zaragozà[16]. Dins del s. XX, **Vicente Ramón Bonet Casalta**, *el Negre* (1917-1982), va ser un dels dolçainers habituals en les festes i manifestacions religioses de la ciutat. El seu iaio **Vicente Bonet Reverter** i son pare **Vicente Bonet Belaire**, conegut com Vicentet de Poso, ja havien sigut famosos dolçainers imprescindibles en les corregudes de bous i vaques de les festes locals i de pobles limítrofs. Vicente Ramón *el Negre* no va estudiar música i tocava *d'oïda,* igual que van fer el seu iaio i son pare, però la qualitat i la tècnica de les seues interpretacions no tenien rival. Va estar acompanyat del seu germà **José María Bonet Casalta** com a tabaler. Gedeón, és a dir, **Vicente Cantavella Girona** (1904-1985), molt conegut com a actor còmic d'Els XIII on va actuar en infinitat d'obres valencianes amb gran èxit, tocava la dolçaina amb gran mestria en festes de carrer. Altres coneguts dolçainers amb extraordinàries qualitats són **Víctor Vilanova**, **Juan Igual**, *el Cardenal*; **Manuel Chabrera Girona**, **Manuel Goterris Carratalá**…

Possiblement un dels més qualificats musicalment i artífex d'aquest instrument popular siga **Pascual Juan Rochera**, *Grenya*, conegut artísticament com Pasqualet de Vila-real. Nascut el 1937 va estudiar solfeig en la societat coral Els XIII, amb Concha Dembilio i amb Víctor Abella Bernat, fou un avantatjat alumne perquè per naturalesa estava dotat de grans facultats per a la música. Encara que conegut pel seu art de tocar la dolçaina, en companyia del tabaler **Víctor Cantavella**, fill del mencionat Gedeón i més tard amb **Victoriano Goterris Vilanova**, Pascual ha practicat altres instruments amb la mateixa habilitat: el flautí va ser el seu primer instrument en la banda de música, després va passar pel clarinet, el saxòfon i el clarinet baix, a més d'altres instruments com l'acordió o la mandolina en la rondalla TA-GO-BA, i va formar part d'un conjunt de música lleugera anomenat Happy Lovers amb **Santiago Sanz** *el Calent*, clarinetista amb un *feeling* especial, **Juanito Pons**, **Juan Vicente Micó**, **Pedro Fuster** *el Mim*, i el vocalista **Santiago Pesudo** *Willy*. També

16. Jacinto Heredia Robres, *Vila-real, efemèrides. Cronologia històrica,* Ateneu XXI, 2006.



Dolçainer i tabaler: Pascual Juan Rochera i José Vilanova Mezquita. Foto María Juan

va formar part d'un conjunt d'harmòniques amb **Blanco**, **Mata** i **Llorenç**. El 1997 va gravar un disc amb els tocs de dolçaina tradicionals i uns arranjaments de cançons de Gershwin, Lecuona, Carmichael, etc., amb el grup format per Juan Igual i Jordi Fabregat com a pianistes, Gabi Royo, contrabaix, i Ximo Franch a la bateria. En una gravació posterior —*Pasqualet Swing Band*— es va acompanyar dels músics Alfredo Sanz, Ximo Franch i José Clemente. A més d'altres intervencions en gravacions de música per a banda i dolçaina, són admirades les seues actuacions i gires mundials amb Xarxa Teatre on ha recollit els majors èxits. Ha rebut merescuts homenatges i el Premi Poble el 2008 per la seua contribució a mantenir la música popular de dolçaina en la nostra ciutat, a més de reconéixer-li els seus paisans la potència, valentia, claredat i afinació que imprimeix a les seues esperades actuacions amb el seu inseparable tabaler **Pepe Vilanova Mezquita**. Pel que fa al repertori de música popular que Pascual interpreta, la majoria són de la seua pròpia creació, com *Toc de bous, Dianes, El foc del mar,* etc., i altres del repertori popular apreses de Vicente Bonet *el Negre* i també d'Els dolçainers de Tales, famosos en tota la regió valenciana.

El 1988, a conseqüència de la petició del grup de danses El Raval que busca acompanyament de dolçaina i tabalet per a les seues actuacions, es crea el **Grup de Dolçainers de Vila-real**. Iniciat per cinc músics, va augmentar amb nous aficionats fins a formar un nombrós grup de dolçainers i tabaleters.

Les seues actuacions a Vila-real i per tota la Comunitat Valenciana són inenarrables i destaquen les realitzades en les festes patronals de la nostra ciutat i en celebracions de diverses associacions, així com en el Pregó de les festes de la Magdalena de Castelló. És notable també la participació en diversos aplecs de dolçainers i tabalers de la Comunitat, i en diferents festes i trobades a Catalunya.

El Grup de Dolçainers i Tabalers té oberta una escola perquè tot aquell que tinga vocació puga incorporar-se al grup. Per un conveni amb l'Ajuntament l'escola és municipal. Així, doncs, l'activitat del grup va dirigida en dues direccions: una

encaminada a la investigació, recuperació i interpretació de les peces populars per a dolçaina i una altra per a la difusió i ensenyament dels instruments del grup a través de l'escola. En el desé aniversari de la seua fundació editen un llibre patrocinat pel Servei Municipal de Normalització Lingüística on es recull la seua història, relació de dolçainers emblemàtics, indumentària, etc., i algunes partitures de balls i tocs populars de Vila-real, a més de composicions de **Diego Ramia**, **Víctor Vilanova**, **Manuel Chabrera** i **Victoriano Goterris Carratalá**. El president del grup, **Manuel Bort**, destaca l'abnegada labor dels professors **Paloma Mora Goterris** (dolçaina) i **José Salmerón Castillo** (tabalet).

El món de la música coral

Des de 1873 hi ha una agrupació, formada per joves catòlics que componen la Congregació de la Immaculada, Sant Lluís Gonzaga i Sant Joan Berchmans, coneguda com Els Lluïsos. En una antiga casa en el carrer de Joan Baptista Llorens —el que era el Patronat de la Sagrada Família—, hi havia un saló que empraven Els Lluïsos per a la pràctica del teatre i del cant coral. El 1906 amb la inauguració d'una nova seu, ara en la plaça Major, es va formar un cor parroquial compost per un bon nombre de joves de la Congregació amb bones veus i amb estudis de solfeig, al capdavant del qual es trobava el sacerdot mossén Antonio Miralles. Per alguna desavinença entre coralistes i director, alguns membres del cor van decidir separar-se. Concretament, van ser tretze els disgregats que es van unir per a formar un grup coral que tinguera plena autonomia. Amb el nom d'Els XIII —denominat en vernacla per la seua manifesta valenciania— van emprendre un llarg camí amb l'enllumenament d'un planter d'artistes, empori de cultura vila-realenca, i la construcció de dos emblemàtics edificis. El 1924 (encara que va començar el seu camí al febrer de 1915) es va legalitzar la societat sota el nom d'**agrupación coral Els XIII**, figurava com a primer president d'aquesta el músic, organista i excel·lent tenor Pedro Ortells Fortuño (esmentat anteriorment), càrrec que li corresponia per la seua formació musical i per ser l'iniciador de la societat[17].

Dels dos edificis construïts, un d'ells és l'actualment reconvertit en Auditori Municipal. Aquest es va construir amb un primer projecte del vila-realenc Vicente Vicioso, enginyer de ports i canals, i l'arquitecte José Gimeno Almela. La seua inauguració va tenir lloc el dia 22 de novembre de 1933, i en diferents èpoques va ser cine (Cinema Villarreal Teatro) i també església (parròquia de Santa Isabel). I un altre, el teatre Els XIII, ubicat prop de l'anterior en l'avinguda de La Murà, on es continuen representant obres de teatre a més d'altres activitats culturals.

L'activitat coral de l'agrupació, amb intervencions en oficis religiosos i profans, va derivar cap a l'àmbit teatral i la representació de sarsueles amb què van obtenir ressonants èxits. La primera obra representada va ser l'òpera *Marina* d'Emilio Arrieta, per una companyia de Barcelona, però no van tardar a ser els mateixos artistes de la societat els que van augmentar el repertori de sarsueles amb el suport del públic que omplia contínuament la sala del teatre.

D'aquesta activitat sarsuelera van destacar artistes que sempre seran recordats: **Pascualeta Llorens** (1901-1990) soprano, amb unes facultats líriques extraordinàries, triomfava en tots els papers que interpretava. **Vicente Catalá Boix** (1889-1961) tenor, encara que sense massa aptituds com a actor, posseïa una veu magnífica que usava amb talent i musicalitat. **Manuel Fenollosa Abella** (1896-1952), un dels fundadors de l'agrupació, també era autor d'obres teatrals en llengua vernacla; músic i excel·lent tenor. Hem de mencionar **Carmen Doñate**, **María Tellols**, **Carmen Albiol**, **Julián Ortells**, **Pascual Miró** *Manró,* **Vicente Font**, **Bautista Carceller**,

17. Juntament amb Pedro Ortells Fortuño van ser els restants fundadors: Bautista Ortells Costa, Francisco Rius Arrufat, Pascual Catalá Cabedo, Eliseo Girona Jordá, Manuel Fenollosa Abella, Miguel Llop Usó, Pascual Balaguer Font, Pascual Andreu Manzano, José Gil Villarreal, Vicente Monfort Avellana, Pascual Vicent Moliner i José Pascual Sempere Carda.

José Manuel Folch… destacats cantants en el repertori sarsuelístic, i els professors de música i pianistes en els assajos i actuacions del grup: **Conchita Dembilio**, **Rafael Beltrán**, **Lolita Llorca**… Mereixen una menció especial els abnegats directors de la societat sobre els quals requeia tota la responsabilitat de la part musical i l'organització educativa en què es van formar excel·lents músics i actors: **Pedro Ortells**, **José Pascual Nácher**, **Bautista Ortells**, **Vicente Beltrán**, **Pascual Jordá**…, a partir d'aquest últim i en no tenir orquestra ni cor, la direcció de l'entitat va recaure en els presidents: **Juan Bautista Safont**, **Joaquín Sánchez**, **Manuel Melchor**, **Vicente Casalta** i **Valentín Nostrort**; aquest últim va ser el forjador de l'última remodelació del local social el 2007. En la seua època d'esplendor va ser nomenat president d'honor el que tant va donar a la Societat: **Enrique Martí**. Els XIII completava la seua activitat amb un grup de dansa folklòrica que durant prou de temps va ser pionera en aquest art, actuava en les festivitats de la Societat i en actes populars. El seu artífex, **Manuel Cerisuelo Fabregat**, a més d'excel·lent actor, va portar a bon port totes les seues actuacions, tant en la ciutat com en l'entorn provincial. Molts altres i en diverses activitats culturals, l'extensa relació dels quals s'escapa de les possibilitats d'aquesta crònica, han entregat tot el seu art i dedicació desinteressada per a delit dels seus paisans que durant dècades els han admirat i els han aplaudit.

El 1990 l'agrupació coral Els XIII rep la Medalla de Plata de la ciutat per la seua immensa aportació a la vida cultural de Vila-real.

Precisament el que va ser director artístic d'Els XIII, Vicente Beltrán Cortés, una vegada retirat d'aquella societat, quan tenia 63 anys, va ser sol·licitat per les autoritats polítiques perquè formara un cor que havia de ser part d'una associació artística denominada Francisco Tárrega, que era promoguda pels músics de la localitat Manuel Martín i José María Abella i patrocinada per l'Ajuntament i el seu alcalde José Ferrer Ripollés. Era març de 1968. Es va formar el cor amb components de totes les associacions corals de la ciutat: purissimeres, rosarieres, Lluïsos, Els XIII i antonians. Així naixia un nou cor: la **Coral Polifónica Francisco Tárrega**, que debutava en les festes de maig d'aquest mateix any. Al desembre l'Agrupació Filharmònica Francisco Tárrega celebra en la sala d'actes de l'institut d'ensenyament mitjà de Vila-real un concert de fi d'any en què participa el jove guitarrista Manuel Miguel Abella Ferriz interpretant obres de Tárrega, Villalobos, Sors i Albéniz, i la Coral que estrena dues obres de Rafael Beltrán: *El ball de la plaça* i *Cantares de Campoamor,* juntament amb obres de Victoria, Vila, Grammer, Davis i Gounod. Aquesta primera actuació de la coral va representar la confirmació del seu bon fer i així van continuar altres èxits: en el Teatre Principal de Castelló amb motiu de la proclamació de la reina de les festes de la Magdalena; en diverses poblacions de la província i altres com ara Vinaròs, Sant Carles de la Ràpita… La inclusió en el seu repertori d'una missa amb text valencià, (*Santa Missa del Llaurador*) —possiblement la primera que es va interpretar a Vila-real—, i la capacitat per a oferir, a més, un concert amb una qualitat excepcional els obria les portes de diverses poblacions que volien gaudir de l'art coral. Una de les seues actuacions més celebrades va ser la participació en la missa solemne que, amb motiu del 7é centenari de la fundació de Vila-real, va tenir lloc el 19 de febrer de 1974 a l'església Arxiprestal. Amb la intervenció de la coral i la majoria dels components d'altres agrupacions musicals, arriba a completar cent vint intèrprets, més quatre solistes i cinquanta professors de l'orquestra, es recorda com un acte grandiós i al mateix temps emotiu per la concelebració de quaranta sacerdots fills de Vila-real presidits pel bisbe de la diòcesi.

Juntament amb altres actuacions amb reconegut èxit se li pot agrair a la Coral Polifónica Francisco Tárrega la recuperació d'obres d'autors locals amb sabor popular, com ara *Festes a la patrona del poble* de mossén Benito Traver, haver interpretat misses en llengua vernacla i haver recorregut la província i contornada amb el nom de Vila-real com a

estendard. Així retolava la premsa castellonenca, en primera pàgina, una de les seues actuacions en el Teatre Principal:

"Gran éxito de la Coral Polifónica Francisco Tárrega de Villarreal".

La Coral Polifónica Francisco Tárrega es va dissoldre el 1979.

El sacerdot i músic mossén Miguel Alepuz va ser el que va reunir els components dissolts de la Coral Polifónica i altres de diferents agrupacions i va fundar la coral parroquial[18] Sant Jaume el 1980 per a solemnitzar en l'Arxiprestal els actes religiosos més importants. Ell mateix —juntament amb l'organista suís resident a Vila-real, Michel Jelk—, va dirigir la coral fins que va ser traslladat a una altra parròquia. A causa d'aquesta circumstància, la coral deixa de ser parroquial i pren la seua direcció Santiago Nácher, cantor, membre del cor. Poc després, la nova Coral Sant Jaume, dirigida ara per Alfredo Sanz, prompte va obrir el marc dels seus objectius a un ampli repertori que no sols comprenia la música sacra sinó també la folklòrica i la lleugera. La seua qualitat d'interpretació ha sigut demostrada en memorables actuacions en el Teatre Principal de Castelló, en el Palau de la Música de València, en la basílica de la Mare de Déu del Pilar a Saragossa, en la basílica de Sant Pasqual de Vila-real; ben recordada la seua actuació, el 1992, amb motiu del IV centenari de la mort del sant, davant de la presència de SM Joan Carles I. També en aquest any la Coral inicia un festival de nadales que cada any se celebra en la mencionada basílica on participen altres agrupacions corals de diverses parts d'Espanya: València, Astúries, Tarragona…

Des de la seua fundació, la Coral solemnitza la festa patronal de sant Pasqual cantant en la basílica del sant els oficis litúrgics. La *Missa Solemne dedicada a Vila-real*, precisament la que va estrenar la Coral Polifónica Francisco Tárrega el 1974, es canta ara, des de l'any 2002, en aquesta festivitat de maig. Aquesta missa va ser registrada en el CD titulat *Homenajes* editat per l'Ajuntament de Vila-real i l'Ateneu XXI.

18. La coral i la Schola Cantorum de l'Arxiprestal, des dels seus inicis, van ser dirigides en diferents èpoques, a més de tots els esmentats, pels sacerdots mossén Avellana, mossén López i mossén Gavara.



Coral Polifónica Francisco Tárrega, 1968, arxiu fotogràfic Vicente Beltrán Cortés

Anteriorment, en el 2000, la Coral va presentar el CD *Les Tenebres*, de M. Peris i L. Adanero, juntament amb l'Orquestra Supramusica, en un concert extraordinari en l'Auditori Municipal. La Coral Sant Jaume és membre de la Federació de Corals de la Comunitat Valenciana i ha participat en la gravació de diversos discos. El 2006 li va ser concedit el Premi 20 de Febrer per la seua labor en pro de la música a Vila-real. El seu director, **Alfredo Sanz Corma** (Castelló, 1961), establit a Vila-real, dirigeix des de 1994 la Coral Sant Jaume i també ha sigut director de l'orquestra de pols i pua Francisco Tárrega del 1998 al 2000. La seua faceta de compositor destaca en l'especialitat de música lleugera amb reminiscències *jazzístiques*. Però també, les seues composicions cultes mostren una notable inspiració: el 2006 aconsegueix el premi de música Francisco Tárrega del Certamen Cultural Ciutat de Vila-real amb l'obra per a guitarra *ConTrastes* i, entre altres de singular qualitat, destaquem el rèquiem *Laquima vere*, obra estrenada el 2007 en l'església del Crist de l'Hospital i dedicada al poble de Vila-real. Ambiciosa obra amb la intervenció de cor mixt, orquestra de cambra i grup específic de percussió. Composició que pot encaixar dins de l'estètica neoromàntica, amb influències impressionistes, mantenint la coherència entre música i text: el discórrer de la melodia-harmonia-ritme s'accepta com a part integrant de la paraula; com a complement expressiu davant del discurs llatí del litúrgic rèquiem.

Va existir un cor format per veus femenines que va debutar en un acte literari musical celebrat en el saló del Patronat a l'abril de 1943. Dirigit pel seu fundador Víctor Abella Bernat —benvolgut professor de piano procedent d'Almassora però definitivament establit a Vila-real fins a la seua defunció el 1978—, va actuar durant alguns anys en les celebracions socials de la ciutat amb destacat reconeixement.

Una altra formació coral correspon a l'associació de **Filles de Maria del Rosari** que des de l'any 1932 executa en la seua festa anual la *Missa del Roser*, de Luis Romeu, missa que canten les associades assistents a la celebració, juntament amb el cor mixt, amb gran alé i entusiasme. El cor d'Els Lluïsos, dirigit pel mestre de capella mossén José Jerés, va ser l'iniciador d'aquesta manifestació que, excepte en els anys de la Guerra Civil Espanyola, s'ha celebrat anualment. La música i especialment la coral, ha sigut cultivada per aquesta associació amb molt interés. Abans de 1936 ja disposava d'un reduït cor que cantava en les funcions litúrgiques. Sota les directrius de **Carmen Sempere** i **Natividad Cabedo**, amb gran esforç i dedicació van aconseguir que la missa solemne de la festivitat que se celebra a l'octubre, fóra assajada per a unir les veus de les associades a les del cor, a més de participar en les misses del primer diumenge de mes i en algun dels actes de l'associació. Des de mossén Jerés el 1932, diversos directors han participat en la festa solemne anual dirigint la institucionalitzada *Missa del Roser*: des de 1944 fins a 1984 la va dirigir el mestre de capella del Col·legi del Patriarca de València, **Vicente García Julve**. El 1985 va prendre la batuta el sacerdot **Miguel Alepuz** fins a 1992. **Xavier Piquer García** la va dirigir des de 1993 fins a 2000, el 2001 es va fer càrrec **Joaquín De Haro Miralles**, i l'any 2008 va ser dirigida per **Juan José Peláez Vilanova**. L'orquestració per a instruments de corda de la *Missa del Roser*, realitzada el 1985, va ser un encert en mans de mossén Miguel Alepuz. L'associació també participa en la cultura popular amb el grup de danses Roser.

Una altra associació religiosa amb activitat musical és la Congregació de **Filles de Maria Immaculada** de Vila-real.

> La predilección por el canto y la música en los actos del culto de la Congregación arranca de los tiempos fundacionales. Desde antiguo ha tenido su propio coro formado por las mismas congregantes y dirigido por la organista que actúa, de ordinario, en todas las funciones solemnes de la Congregación. Por los años cuarenta (de 1900) el coro ya numeroso entonces —sobre unas 50 cantoras— tomaba parte en las misas

parroquiales y en el canto de *vísperas*, en gregoriano, de la Iglesia Arciprestal. Era la vida y el mejor adorno de estos actos litúrgicos[19].

19. Manuel Juan Nebot –prevere–, *Congregación de Hijas de María Inmaculada*, 1981.

El dia de la festivitat principal, al desembre, es té l'invariable costum d'entonar el *Tota Pulchra*, en llatí, quan després de la processó, la imatge de la Mare de Déu entra en el temple. Costum que es repeteix en aquest acte des del segle XIX i que és corejada amb fervor per centenars de veus. L'antífona *Tota Pulchra* és una obra composta pel mestre lleidatà Francisco Andreví (1786-1853), a dues veus i cor popular, de gran solemnitat. La Congregació té un cor infantil i un altre de juvenil, a més d'un grup de danses populars. El primer, com a escolania, ha sigut dirigit per la professora **Conchita Mateu Centelles**, i el Cor —juvenil— de la Congregació de Filles de Maria Immaculada, format algunes vegades per més de 80 veus, ha sigut dirigit per **Carmen Usó Mompó** que en alguna festa principal va interpretar la *Misa Festiva*, de Juan Alonso García, a tres veus i orgue. La missa que últimament es canta, en la festivitat principal de la Congregació, és la de mossén Miguel Alepuz: *Misa Tota Pulchra*, a quatre veus i orquestra, dirigida pel mateix autor.

El conjunt coral fundat per Rosanna i Gisela Morales Navarro, **Veus de Cambra**, apareix en el panorama musical vila-realenc el 2002 durant els actes culturals commemoratius de la fundació de la ciutat.

Des dels seus inicis, Veus de Cambra ha preparat amb cura l'execució d'un repertori generalment format per obres de grans compositors de totes les èpoques. També s'ha preocupat de recuperar i donar a conéixer composicions d'autors de la Comunitat Valenciana.

Formada pels seus 10 components, dividits en tres sopranos, tres contralts, dos tenors i dos barítons-baixos, Veus de Cambra ha sigut dirigida en diferents èpoques per músics de reconegut prestigi: Ricardo Castelló, Miguel Alepuz, Llorens Mendoza, Daniel Royo, Alfredo Sanz, Xavier Piquer, Salvador Sebastiá, Jordi Blanch, José Miguel Sánchez i Carles Ramon i Segarra.

Els seus innumerables concerts i col·laboracions amb agrupacions musicals diverses han fet a Veus de Cambra creditors del Premi Onda Cero 2008 i l'aplaudiment del públic que amb assiduïtat acudeix a les seues actuacions, ja siga en els musicals *West Side Story* o *El Fantasma de la Ópera*, o en la interpretació de música sacra, contemporània o de sarsuela.

Rosanna i **Gisela Morales Navarro** (Vila-real, 1965), sopranos solistes, professores de Cant. Han actuat com a solistes amb la Coral Sant Jaume del seu poble natal i amb el Cor de Nottingham University i el Catholic Church Choir, ambdós del Regne Unit. També han sigut acompanyades per l'Orquestra Simfònica i la Banda Municipal de Castelló; grups de València com el quartet de corda Adagio i el Collegium Instrumentale, i Nou Arcs, conjunt format per nou dones violoncel·listes excepcionals. En el seu ampli repertori s'inclouen tots els estils de música, des de la sacra a l'operística passant per la folklòrica, la sarsuela i la comèdia musical. La seua carrera com a solistes es combina amb la participació en l'agrupació coral Veus de Cambra. Amb acompanyament d'orquestra o com a solistes en altres conjunts corals, cal destacar les seues intervencions en les gravacions dels CD *Missa Solemne dedicada a Vila-real*, *Homenatge a Josep Pradas* i *Obra de Francisco Morera*.

Julián Ortells (1937-2005), cantant d'òpera —en la tessitura de baix— nascut en la veïna ciutat d'Onda i establit a Vila-real des dels 14 anys, va cursar tres anys de

Medicina a Barcelona i deixà la carrera per l'estudi del *bel canto* en l'Institut d'Art Líric de la Ciutat Comtal, sota la direcció de Genoveva Puig el 1961. Va formar part de l'elenc del Gran Teatre del Liceu en la temporada 1964-65 amb cantants com el tenor Luciano Pavarotti, en els seus inicis, el prestigiós baix austríac Peter Branoff, o la soprano Monserrat Caballé. Va cantar el paper de Pascual amb Alfredo Kraus en l'òpera *Marina*. Van destacar les seues interpretacions en les obres *La Bohème* (*Vecchia zimarra*), *Il barbiere di Siviglia* (*La calunnia*), i el *Golondrón* de *Maruxa*. A Vila-real va col·laborar amb l'agrupació coral Els XIII i la Coral Polifónica Francisco Tárrega.

Com a tenor solista recordem **José Manuel Folch** que el 1978 es presenta al concurs internacional Francisco Viñas i obté una beca d'estudis, i en la temporada 1981-82 debuta en el Gran Teatre del Liceu de Barcelona amb l'òpera *Hernani*, de Verdi. En innumerables ocasions ha actuat com a solista en concerts per tot Catalunya i amb la companyia titular del Liceu. A Vila-real, el veiem en suport, o com a solista, en diferents corals que requereixen la seua participació.

José Antonio Navarro és un altre dels tenors que lluita per aconseguir el seu lloc en la fama musical. Va realitzar els estudis de tècnica vocal a Barcelona sota la direcció de Dalmacio González, un dels millors tenors d'aquella capital, i els va continuar a València amb Francisco Valls. Navarro es defineix com a tenor líric molt agut perquè la seua veu s'adequa bé als personatges de les òperes de Bellini i Donizetti. Com a membre de l'associació lírica Bel Canto actua en nombrosos recitals d'*Antologia de Sarsuela* per tota la geografia valenciana.

A més dels grups que formen societat, s'han constituït a Vila-real conjunts corals que en esdeveniments especials i esporàdics han participat en l'activitat musical de la ciutat. Podem ressenyar el grup de cantors que va interpretar *Cants a la Mare de Déu de Gràcia* en una gravació discogràfica distribuïda per la revista *Poble*, on s'interpreten, entre altres, l'*Himne a la Mare de Déu de Gràcia*, de Josep Maria Torres; *Gojos a la Mare de Déu de Gràcia*, de J.P. Nácher Lloret i Joaquín Armengot; *l'Avemaria*, de Lluís Romeu, i el *bajoquero* del rosari de l'aurora.

Un altre grup coral format per a l'ocasió és el denominat Cor de Veus de Vila-real constituït pel cor parroquial Sant Jaume. Aquest grup, dirigit per Santiago Nácher Rius i amb l'acompanyament de l'organista María Isabel Casalta Barrachina, va realitzar la gravació de la *Salve de la Coronació* de Vicent i Enric Gimeno Estornell. També en el convent de les dominiques, en el Crist de l'Hospital, es reuneix, per a les solemnitats, un grup coral que dirigeix mossén Miguel Alepuz. Diferents formacions ocasionals de joves o xiquets en els múltiples col·legis de la població canten en les celebracions escolars o en festes patronals: *Pastorets i pastoretes*, actuacions nadalenques, audicions acadèmiques, etc.

Vila-real i la música en el segle XX

Encara que alguns músics que esmentem a continuació han nascut en els últims anys del s. XIX, considerem que la seua labor creativa dóna els seus fruits dins del segle següent.

L'evolució de la música a través dels compositors vila-realencs és pràcticament inexistent. La majoria continua component amb l'estètica del romanticisme o, fins i tot, en la música religiosa, a la manera de polifonia-contrapunt instrumental. Pareix com que tots van seguir (amb alguna excepció, com veurem) el dictat de l'harmonia tonal quasi acadèmica: "lo tonal es congénito, lo atonal es ciencia", reconeixen la majoria.



Francisco Tárrega Eixea, 1902. Fotografia de Novella

S'oblida que ja a finals del s. XIX la música que ens arriba de França ens ensenya una nova estètica a través de músics com Claude Debussy (1862-1918) que amb la seua obra *Preludi a la migdiada d'un faune* assenyala la incorporació definitiva al moviment anomenat impressionisme i, posteriorment, a principis de 1900, Igor Strawinsky estrena *La consagració de la primavera* (1913) que, tant en la utilització del ritme com de l'atonalitat, inicia un nou camí a la creació musical[20]. No obstant això, els nostres músics, tal vegada per la falta d'acceptació per part del públic[21], han preferit abstenir-se de continuar endavant, i han compost música en què, ocasionalment, s'adverteixen certs trets de contemporaneïtat però que en realitat està més pròxima a l'estètica clàssica o postromàntica que del difícil, encara que suggestiu, món de l'atonalitat i l'avantguardisme. També és veritat que en aquella època i encara més avançat el segle (1940), el mestre saguntí Joaquín Rodrigo (1902-1999) compon el *Concierto de Aranjuez*, obra coneguda i reconeguda mundialment, d'enorme èxit, que suporta una estètica neoclassicista —que el mestre va denominar *neocasticista*— escassament renovadora quant a estètica i, no obstant això, àmpliament acceptada per crítics i públic.

Entre els músics que van exercir la professió de sacerdots i que van contribuir a augmentar el repertori religiós, podem esmentar mossén **Vicente Avellana Guinot** (1899-1951) autor d'innumerables obres d'interessant concepció, com el *Gaudeamus* compost per a l'Associació de Filles de Maria del Rosari, i al músic, sacerdot i militar mossén **José María Torres Montañés** (1899-1975) l'últim destí del qual com a tinent vicari de primera va ser en la Base Naval de Cartagena (Múrcia). Mossén Torres va viure, retirat, els seus últims anys a Vila-real. Ací va compondre diverses obres d'interés, entre elles l'*Himne a la Mare de Déu de Gràcia*.

20. Sense esmentar Edgar Varese (1885-1965), Bruno Maderna (1920-1975) o John Cage (1912), etc.

21. "Por *público* se entiende nada más que el conjunto de espectadores que, con su *sentimiento*, deben comprender *sin esfuerzo alguno* y sin que sean entendidos específicos en materia de arte, la totalidad de la música interpretada" (R. Wagner).

Vicente Beltrán Cortés (1905-1990) va iniciar els seus estudis de música, sent acòlit en l'Arxiprestal, amb mossén Benito Traver que el va sentir cantar i el va animar perquè estudiara música. La seua vida musical va transcórrer en l'agrupació coral Els XIII, on va ser director musical fins a l'any 1960. El seu pas per la Coral Polifónica Francisco Tárrega, de 1968 a 1979, ja ha sigut comentada en anteriors capítols. La seua labor, callada i poc reconeguda, en el poble que tant va estimar pot resumir-se en les dades següents: a més de la seua faceta com a autor de diverses obres teatrals en llengua vernacla i alguna obra coral, va muntar, va assajar i va dirigir més de 20 misses; inenarrables obres corals i motets, ja que va ser director de tres corals. I quant al gènere líric: l'òpera *Marina*, d'Arrieta, i més de 40 sarsueles, i també xicotetes obres d'autors de la mateixa agrupació com *La cadena de la vida*, de Bautista Ortells; *Milagritos*, *Tots a estirar de la manta* i *Prou de cola*, del mateix Vicente Beltrán.

La guitarra i les orquestres de plectre

El 1932, per la iniciativa d'alguns músics de la banda de música, quan aquesta era dirigida per José Goterris, es va formar una rondalla, és a dir, un grup d'instruments de la família del llaüt i la viola de mà, de cordes polsades amb plectre, que es va designar amb la primera síl·laba del nom de tres admirats guitarristes, Tàrrega, Goterris i Barrachina: TA-GO-BA. La **rondalla TA-GO-BA**[22] es va presentar al públic de Vila-real el 1933 en l'acte que va organitzar la societat coral Els XIII amb motiu de la inauguració de la seua nova casa social. Per la transcendència de l'acte i pel fet d'interpretar només obres de músics i executants locals, val la pena ressenyar el programa d'aquell acte:

Himno a Santa Cecilia, de B. Traver, per l'orquestra i cor. Discurs de presentació pel jove Juanito Abad. *Vernia,* pasdoble de J. Goterris, per la rondalla TA-GO-BA. *Cançó d'anyorança,* del reverend José María Torres, pel cor d'Els XIII i orquestra. *Tefocse*, de J. Goterris (fill), per l'orquestra. *El Arte, Els XIII i Villarreal*, poesia, per Angelina Abad. *Europa 1915*, de José Goterris, per la banda de música. Presentació de Los 6 i Jazz amb *Venga de ay* (sic) de J.P. Nácher. *Nenita*, tango de J. Goterris (fill), per la rondalla TA-GO-BA. *La duda*, del reverend V. Avellana, romança de barítón acompanyat d'orquestra. *Un mensaje*, poesia, per Francisco Moreno. *Capricho español*, de J.P. Nácher, per l'orquestra. I va finalitzar l'acte amb la interpretació de l'*Himno a Villarreal*, de Goterris, per la banda i el cor.

El primer director de la rondalla va ser el músic **Pascual Jordá**. Un dels fets que va contribuir a mantenir la il·lusió amb el treball emprés es va produir a l'abril de 1936: dirigida ara per **Joaquín Moya**, es va presentar al Primer Certamen Regional de Rondalles que se celebrava a València i va aconseguir el primer premi de la tercera secció. Després d'aquest èxit es va incrementar el nombre de socis i fins i tot l'Ajuntament li va concedir una subvenció amb el propòsit de fomentar l'ensenyament dels instruments de plectre. La rondalla va tenir una època brillant en actuacions per tota la província i aconseguí èxit rere èxit, sobretot després de la Guerra Civil Espanyola, ja que durant aquesta es van interrompre les seues activitats fins al 1946. Va ser en aquell any, quan un dels fundadors de la primera rondalla, **Manuel Abella**, va aconseguir reprendre l'activitat amb un grup reduït d'instrumentistes. Es va crear, també, una comissió per a redactar el reglament de la nova societat encapçalada pel seu president **Ricardo Sifre**, músic destacat de l'anterior formació. La seua activitat es va centrar en actuacions en la presentació de la reina de festes, concerts en entitats culturals i, en algunes ocasions, durant el mes de maig, en les típiques serenates pels carrers de la ciutat, cosa que va estar de moda en la dècada dels anys quaranta del segle passat.

22. Resum de l'article "La Rondalla TA-GO-BA", Onofre Flores, revista *Font*, 2002.

Quan la rondalla es va instal·lar en el local del Gran Casino, cedit en arrendament per Francisco León Font de Mora, van trobar la possibilitat d'ampliar les seues activitats ja que el saló era un xicotet teatre amb el seu escenari en perfecte funcionament. Es va crear el conjunt TA-GO-BA format per **Juan Pons**, **Enrique Cortés, Manuel Soriano** i **Santiago Sanz**. També va florir una secció de cor i una altra d'instruments de vent (trompetes, fiscorns, trompes i trombons), així com una orquestra i fins i tot un grup de teatre que no van arribar a quallar.

Davant d'una situació econòmica adversa i gràcies a la intervenció decisiva de Julián García Gimeno[23], es va decidir programar espectacles de varietats i, amb l'acceptació massiva d'espectadors, va poder pal·liar-se el problema financer.

L'arribada a la direcció de la Rondalla de **Francisco Olmos**, que també va ser director de la banda de música, va representar una de les millors èpoques. El 1954, formada la Rondalla per 40 components, es va presentar al VII Festival Regional de Rondalles, que se celebrava a València, es va inscriure en la secció especial i va competir amb les millors agrupacions de plectre de la regió. Va aconseguir el primer premi. Va ser l'època que la TA-GO-BA va obtenir els seus més sonats triomfs. A partir de 1958, quan el mestre Olmos va deixar la direcció, el va substituir **José Sanmillán**, de Castelló; poc de temps després, successivament, **José Mulet**, benvolgut flautista; **José Goterris** (fill), i **Abel Mus**, aquest últim famós concertista de violí, natural de Borriana. A l'octubre de 1963 va ser nomenat director de la rondalla **Pascual Cándido**.

L'anomenada rondalla TA-GO-BA llevantina, a causa d'un canvi en els estatuts, es va anomenar des de 1965 Societat Cultural TA-GO-BA. Això, i altres disposicions que restaven poder de decisió als membres rondallistes, va contribuir a la gradual desaparició de la part musical de la societat substituïda per socis poc, o gens, melòmans que freqüentaven la cafeteria i els jocs de taula.

El seu *cant del cigne* va representar un concert el 1982 celebrat amb motiu de la festivitat de Santa Cecília, on, a més de l'actuació de la minvada rondalla, es va presentar el quartet TA-GO-BA que dirigia José María Abella, un dels fundadors i ànima *mater* de la societat. També va actuar en aquest últim concert Manuel Miguel Abella Ferriz, jove promesa de la guitarra que més avant triomfaria en aquest art.

La desaparició de la rondalla TA-GO-BA va suposar el final d'una activitat en la qual es va desenvolupar, durant els setanta anys de la seua existència, la cultura musical a Vila-real. D'ella van eixir músics que van nodrir orquestres de plectre i grups bolero com el Trio Los Rebeldes, TA-GO-BA, Canarias, Veracruz, Jopamaso, etc., en una època en què els centres oficials d'ensenyament musical eren inexistents en la ciutat.

La total extinció de la societat, ja sense músics, va ser el 2002.

Membres de la desapareguda rondalla TA-GO-BA van iniciar un nou camí musical sota el nom d'**Orquesta de pulso y púa Francisco Tárrega**. Un novembre de 1981, festejant Santa Cecília, (com tots saben, patrona dels músics segons l'Església catòlica), van fer la seua primera posada en escena de la mà del director i també fundador, Pascual Cándido. Els seus més de 25 anys d'activitat musical ha reportat a Vila-real la satisfacció de posseir una de les millors orquestres de plectre de la província. Les seues actuacions en més de vuitanta poblacions espanyoles i les seues gires per França, Alemanya, Portugal, Japó, Itàlia, Madeira, etc., ho testifiquen. La seua acció cultural no sols es limita als concerts, més de 400 realitzats, sinó que també l'ensenyament dels instruments que componen aquest tipus d'orquestres entra en el seu quefer habitual. També l'orquestra ha sigut organitzadora del Festival Internacional d'Orquestres de Pols i Pua Francisco

23. Pare de Julián García Candau, periodista i escriptor, i de Jordi García Candau, Fill Predilecte de Vila-real.

Tárrega i creadora del Premi de Composició, per a orquestra de plectre, José María Abella. Realitza, d'altra banda, un cicle anual de "Tárrega a les escoles" on s'ofereix als xiquets la possibilitat de conéixer l'insigne compositor, i durant les festes patronals del mes de maig a Vila-real, la Nit de Ronda on grups de música bolero competeixen pels premis d'aquest popular i molt concorregut concurs. La seua col·laboració en els concerts de Setmana Santa i Any Nou completen la seua labor cultural. En deixar, el 1986, la direcció de l'orquestra Pascual Cándido, van prendre la batuta en diferents anys, **Enric Gimeno**, **Manuel Torada**, **Xavier Piquer**, **Pascual Llorens**, **Sócrates García**, **Alfredo Sanz** i, des de 2003, **María Isabel Casalta**, que al mateix temps exerceix com a professora en el Conservatori Mestre Goterris. L'orquestra de pols i pua Francisco Tárrega, per la seua aportació a la música coral, va ser guardonada amb el Premi 20 de Febrer en la seua primera edició de l'any 2006.

José María Abella Martí (1914-1986) va ser alumne de José Goterris Sanmiguel i des de molt jove va demostrar una qualitat especial per a la música. El seu instrument en la banda de música va ser el clarinet, no obstant això la seua sensibilitat el va portar a un altre instrument molt més delicat que els de vent: la guitarra. Amb ella, que va arribar a dominar prou com per a poder donar concerts, inicia el seu camí en la rondalla TA-GO-BA, fou un dels seus fundadors. La seua labor com a mestre es va reflectir en el planter de bons tocadors que van enriquir la rondalla durant els més de cinquanta anys de la seua existència. Per a la interpretació de música clàssica va formar, dirigint els seus alumnes, un quartet que va tenir gran acollida. Les seues transcripcions d'obres de música culta van ser molt aplaudides i ell mateix va compondre peces de gran rellevància: un pasdoble dedicat a la TA-GO-BA; *Palmira*, vals; les masurques *Amparo* i *Rosa de abril*, *Manuel Miguel*, vals; i moltes altres que no han sigut localitzades.

Un altre component de la rondalla TA-GO-BA, **Manuel Martín Reverter** (Vila-real 1918), va ser president el 1960. Manuel Martín estudia solfeig amb el mestre José Goterris Sanmiguel i la professió de trompeta en el Conservatori Superior de Música de València. El 1931 ingressa en la banda de música de Vila-real. Després de la Guerra Civil Espanyola, el 1941, fou músic militar, va ser cofundador, fiscorn solista i, més tard, director de la Banda de Música del Regiment d'Infanteria núm. 24 a Sant Sebastià. El 1979 va ser fundador, professor i director del centre no oficial reconegut de grau elemental[24], filial del Conservatori de Música de València. Entre les seues moltes creacions musicals destaquem *Cançons d'amics*[25], deliciosa col·lecció de peces breus per a cant o instrument solista i acompanyament de piano, publicada el 2004 per Rivera Editors. L'autor comenta "[…] Así se ha confeccionado este conjunto de canciones: habaneras, nana, chotis, serenata, vals… Todo con los amigos y para ellos. La amistad hecha música, incluyendo alguna que otra con texto en nuestra querida lengua valenciana.[…]".

Manuel Martín, juntament amb Santiago Vernia Martínez, Francisco Ramos Juan, Juan Luis Martín Benlloch, José Luis García Ferrada i José Soriano Ramos, funda el 1992 l'**Asociación Filarmónica de Vila-real.** De forma desinteressada, —gràcies a la col·laboració de la Caixa Rural i la Delegació de Cultura de l'Ajuntament vila-realenc— la Filharmònica promou cicles de concerts a Vila-real amb l'aportació d'agrupacions musicals d'altura, i sobretot els tradicionals concerts didàctics anuals, coincidint amb les festes patronals de maig, que, emmarcats a l'Auditori Municipal, completen els que durant tot el cicle acadèmic es realitzen en la sala d'actes de la Caixa Rural de la ciutat. Els alumnes i professors que participen en aquests cicles són del Conservatori Superior de Música de Castelló Salvador Seguí; ocuparen un espai important les nombroses entitats musicals que intervenen en concerts extraordinaris de l'Associació Filharmònica. En un d'aquests concerts, celebrat a l'Auditori Municipal de Vila-real, la Banda Musical UPD, dirigida per Gómez d'Edeta, estrena el pasdoble *Santi*, de Manuel Martín, dedicat al doctor Santiago Vernia Miralles. Pasdoble de

24. Conegut popularment com Conservatori Mestre Goterris.

25. En col·laboració amb el seu fill Juan Luis i una presentació d'Enrique García Asensio, membre del Consell Valencià de Cultura.

concert segons els cànons de l'estil valencià: temes A i B. Trio en la subdominant amb repetició i florejos de flauta, oboé i requint amb un final a *tutti* amb el tema del trio i contracants de saxos i bombardí. Melodia inspirada i orquestració contundent i brillant. En les dates del 2008, amb 90 anys complits, Manuel Martín Reverter, reconegut fundador i gestor d'emblemàtiques entitats musicals a Vila-real, és a més l'únic deixeble viu del mestre Goterris.

L'**Asociación Cultural Orquesta de Plectro Ciudad de Vila-real** es funda en aquesta ciutat de la mà de Pascual Cándido Carda el 1987. Amb l'estrena de les obres *Homenaje a un campeón*, dedicada al Fill Predilecte de Vila-real Juan Bautista Llorens (campió d'Espanya de ciclisme); i *Arte y música*, dedicada a l'il·lustre escultor i Fill Predilecte de Vila-real José Ortells López, ambdós de Pascual Cándido, l'orquestra inicia el seu camí recollint èxits en totes les seues actuacions, tant en ciutats espanyoles com a França, Alemanya, Itàlia, Bèlgica i també al Japó amb el Grup Municipal de Plectre representant a Vila-real. L'activitat cultural de l'orquestra es manifesta, també, en l'organització de les Jornades Internacionals de Música de Plectre Ciutat de Vila-real, en les quals cada any es donen cita associacions espanyoles i estrangeres que aporten els seus coneixements a través dels instruments de pols i pua. L'audició del CD *Música original para instrumentos de plectro* demostra l'extraordinària qualitat de les interpretacions de l'orquestra Ciudad de Vila-real.

Pascual Cándido Carda (Vila-real, 1932) estudia música de la mà del mestre José María Abella, en la rondalla TA-GO-BA, amb el qual aprén l'art de tocar la bandúrria i arriba a ser bandúrria principal de l'esmentada rondalla. La seua professionalitat i bon fer es veuen reflectits com a professor d'instruments de plectre i instrueix a infinitat de nous músics. El seu pas per la rondalla TA-GO-BA com a director el 1963, com a fundador de l'orquestra de pols i pua Francisco Tárrega, el 1981, i com a director, fundador i arranjador de l'orquestra de plectre Ciudad de Vila-real, li ha proporcionat l'oportunitat d'estrenar i oferir al públic composicions de gran calibre eixides del seu intel·lecte. En la seua obra *Homenaje a un campeón*, el pensament es tradueix en música, i l'expressió musical és inefable per naturalesa. *Arte y Música* desenvolupa una elaborada harmonització que li dóna suport a la seua inspirada i al mateix temps senzilla estructura. En el *Concierto para bandurria, laud y orquesta*, els instruments solistes exhibeixen moltes de les seues possibilitats interpretatives, tant tècniques com expressives.

> La originalidad de la música de Cándido se basa en una doble perspectiva: el romanticismo y la contemporaneidad; así, la mayor parte de su obra responde a los modelos románticos (liberación de estructuras clásicas, ritmos y melodías costumbristas, virtuosismo, etc.), pero su lenguaje abarca otras esferas mucho más innovadoras: temas fragmentados, sucesiones armónicas atrevidas…, algo que nos permite tratar su obra como un fenómeno irrepetible para la música de plectro[26].

Altres composicions corresponen als títols *A mi padre*, simfonia breu en la qual Cándido ens amera de nostàlgia en tots els seus moviments en record del seu progenitor; *Concierto en las montañas*, fantasia; *Melodías y contrastes*, valsos; *El poeta afeminado*, simfonia breu; *Pepe el Polit* (Siempre con nosotros), fantasia; *Embrujo*, sonata orquestral; *Manolo Montoliu*, pasdoble torero; *Sombras blancas*, sonata; *Juego de niños*, fantasia; *Balada para una guitarra*, rondó; *Ascendiendo al infinito*, *adagio*… més de trenta composicions. Amb l'obra *Suite Mediterránea* va participar en el I Concurs de Composició i Interpretació del Festival Internacional de Plectre de Logronyo, on va rebre el Premi Ayuntamiento de Logroño 2002.

Joaquín Nebot Colonques (Vila-real, 1950), deixeble de Pascual Cándido, inicia els estudis de guitarra als set anys d'edat. Estudis que completa en el Conservatori

26. APM Llibret del CD *Música Original para Instrumentos de Plectro*, 1997.

Superior de Música de València. Com a concertista de guitarra clàssica actua sobretot per la costa llevantina tocant un repertori en què abunda la música del seu il·lustre paisà Tárrega. Com a expert intèrpret de la guitarra elèctrica funda diversos grups de música ballable, com ara Los Diablos Blancos, va aconseguir el seu major èxit quan era membre fundador, director i arranjador de l'orquestra Montesol amb la qual actua per tot el territori nacional. No obstant això, Joaquín Nebot presta especial dedicació a la labor pedagògica exercint com a professor en distints conservatoris de la província de Castelló des de l'any 1976. El 1985 és nomenat director del Conservatori Professional de Música Mestre Goterris on exercia com a professor de guitarra, i el 1991, també, com a president de la Junta Directiva del centre vila-realenc.

A més de diverses obres per a guitarra clàssica, duos per a flauta i guitarra, és autor i compositor de nombroses cançons modernes per a cantants, grups i orquestres.

Manuel Miguel Abella Ferriz (Vila-real, 1956) inicia els seus estudis de guitarra de la mà de son pare el reconegut mestre José María Abella. Obté el premi extraordinari de fi de carrera en el Conservatori Superior de Música, de València, i una beca del Ministeri de Cultura per a treballar amb José Tomás, famós catedràtic de guitarra, en els cursos de música de Compostel·la. Compta en el seu historial amb nombrosos premis com a intèrpret. Entre els més importants destaquem el de la 7a edició del Concurs Nacional d'Interpretació Eduardo López-Chávarri i el Nacional de Guitarra Manuel Palau, on aconsegueix els primers premis en ambdós. Altres guardons aconseguits en la seua joventut tenen relació amb el seu paisà Tárrega, perquè en diversos certàmens del Concurs Internacional de Guitarra, que se celebra anualment en la població de Benicàssim, aconsegueix el premi a la millor interpretació de les obres del mestre. Com a intèrpret realitza concerts per tota la geografia espanyola com a solista o formant part d'un trio (violí, violoncel i guitarra) amb José A. i Álvaro Campos; com a educador exerceix en el Conservatori Superior Rafael Orozco, de Còrdova, com a catedràtic numerari de guitarra.

Des de 1990 l'institut d'ensenyament secundari Francisco Tárrega convoca un **Concurs de Guitarra per a joves intèrprets**. Iniciat modestament, a poc a poc ha guanyat prestigi i ja no sols són els músics valencians els que concorren sinó que s'ha expandit a tot l'àmbit nacional fins a tal punt que els organitzadors, professors de l'institut, s'obliguen a una necessària selecció prèvia. L'edat per a poder participar està compresa entre 13 i 21 anys. Molts joves guitarristes han demostrat la seua vàlua en les diferents edicions del concurs i l'institut compleix el seu doble objectiu d'homenatjar cada any l'insigne Tárrega que dóna nom al centre, i oferir aquesta oportunitat que tot intèrpret necessita per a desenvolupar-se en l'exercici concertant, una de les fórmules més exposades al fracàs o a l'èxit. Digna representant de l'encert de celebrar aquest concurs és la guanyadora de la primera edició, amb 20 anys d'edat, **Ana María Archilés Valls**, (Almassora, 1970) que ha continuat recollint èxits com a concertista i com a professora de guitarra clàssica.

Conservatori de Música Mestre Goterris

Es té notícia de la creació d'una escola municipal de música que va dirigir José Goterris Rambla a l'abril de 1936 i que va desaparéixer durant la contesa nacional.

L'anomenat popularment Conservatori Mestre Goterris es va fundar el 1979, quan era alcalde de la ciutat Bautista Carceller Ferrer (que fou també el primer alumne que s'hi va matricular). Manuel Martín Reverter, aleshores fiscorn solista de la Banda de Música La Lira —juntament amb Pascual Barrachina i Modesto Montañés—, van proposar

a Carceller la creació d'un centre d'ensenyament musical. Aconseguit el projecte, el cofundador, Manuel Martín, va ser el director i el president de la Junta Directiva del centre, que estava formada per Jacinto Heredia Robres, com a secretari; Pascual Barrachina, com a tresorer; José Vicente Vives, en representació de l'Ajuntament; Modesto Montañés, per la banda de música; Pascual Martí, en representació dels pares dels alumnes, i Francisco Signes, per part del professorat. En un principi funcionava com a acadèmia, ja que no tenia cap reconeixement oficial. Els alumnes, d'ensenyament lliure, s'examinaven amb el professorat del Conservatori de València. El 1985 Joaquín Nebot Colonques es va fer càrrec de la direcció del conservatori. La Generalitat Valenciana el va admetre com a centre no oficial reconegut de grau elemental el 1988, i els alumnes eren examinats pels professors del centre amb l'excepció del pas de grau, en què el tribunal era mixt amb el Conservatori de Castelló. Després va ser centre autoritzat de grau elemental LOGSE i, el 1999, fou reconegut com a centre autoritzat de música de grau professional. Els alumnes —al voltant de 600 l'any 2008— poden acabar els estudis de grau mitjà i obtenir-ne el títol. Els 35 alumnes de la primera promoció de grau professional que van acabar els estudis l'any 2004, no van tardar a destacar-se com a professors en diversos conservatoris o com a membres de prestigioses bandes de música i orquestres de la Comunitat Valenciana.

El centre continua regint-se per una junta directiva. S'imparteixen 15 especialitats que van des de l'assignatura de piano fins a la de cant, passant per instruments de vent i corda i, també, per una secció de ballet clàssic. El progrés musical dels alumnes es veu reflectit en les audicions acadèmiques que al llarg del curs s'ofereixen al públic de forma gratuïta i que serveixen perquè l'alumnat perda la por escènica en benefici de la seua formació. Entre els alumnes que d'alguna manera han passat pel conservatori en diferents etapes de la seua formació destaquen els germans **Javier** i **Indalecio Bonet**, esmentats anteriorment; **Joaquín de Haro Miralles**, compositor (vegeu més endavant); **Óscar Campos Micó**, compositor, concertista de piano i dedicat a la docència en el Conservatori Professional Mestre Tárrega de Castelló; **Xavier Piquer García**, director, compositor i docent (vegeu); **Luis Castillo Castillo**, catedràtic de fagot del Conservatori Superior de Música Manuel Castillo de Sevilla; **Victoriano Goterris Carratalá**, professor de piano en diversos centres d'ensenyament provincials i mestre pianista acompanyant en el Conservatori Professional de Música de Castelló; **Héctor Goterris Carratalá**, violinista, professor de matemàtiques, cofundador i concertino de l'orquestra Supramusica; **Rosanna** i **Gisela Morales**, professores i cantants (vegeu); **Pascual Gimeno**, professor de piano i pianista acompanyant en el Conservatori Superior de Música Salvador Seguí de Castelló; **José Luis Miralles Bono**, professor de piano en diferents centres de la província; **Telmo Campos Micó**, professor de cant i especialista de música en el CEIP Cervantes de Vila-real (vegeu); **Elena Lapuerta Canós**, professora de guitarra d'ensenyament superior; **José Luis Montañés Aymerich**, instrumentista de tuba en la Banda Municipal de Castelló i professor en el Mestre Goterris; **Héctor Chabrera**, pianista i professor de piano d'ensenyament professional; **José Goterris Carratalá**, guitarrista, cantautor, fundador del grup Blue Day (recordem la seua cançó *Sóc pluja*) i professor de música en l'institut Francesc Tàrrega de Vila-real; **María Isabel Casalta Barrachina**, professora de piano en el Conservatori Mestre Goterris i directora de l'orquestra de plectre Francisco Tárrega; **Lourdes Calvo Vilanova**, professora de piano d'ensenyament superior; **Vicent Colonques, jr.** (vegeu), pianista especialitzat en música de *jazz*, i alguns més que involuntàriament hàgem perdut en aquesta crònica. Tots ells amb el suficient talent i joventut per a aconseguir grans èxits en el seu quefer musical. Els seus encerts seran apreciats i descrits per futures generacions.

L'abnegada dedicació al centre dels seus fundadors, professors i directius, especialment l'encomiable capacitat de treball del seu secretari **Santiago Nácher Rius** (1932-2008),



Façana del Centre Autoritzat de Música de Grau Professional Mestre Goterris, Arxiu Municipal de Vila-real

han fet del Conservatori Mestre Goterris un focus de prestigi que nodreix de bons professionals el món de la música vila-realenca. El Conservatori dota la beca d'estudis Santiago Nácher, que concedeix als alumnes destacats d'ensenyament elemental i d'ensenyament professional.

Rafael Beltrán Moner (Vila-real, 1936) és un dels pocs vila-realencs que va dedicar tot el seu temps a la formació i a l'exercici exclusiu de la música en l'època de postguerra. Estudia la carrera de Piano i Composició en el Conservatori Superior de Música de València. Una de les seues primeres obres vila-realenques és la titulada *El ball de la plaça* (1968), per a cor, banda i grup de ball. Considerada pel seu autor com un esbós folklòric, s'hi exposen dos dels temes més populars com són *L'eixida dels balladors* i el *Ball de l'anguila*, tractats amb fidelitat i sense més extensió que la que requereix la puresa de la música popular. El 1974 compon la *Missa solemne dedicada a Vila-real* que, amb motiu del 700 aniversari de la seua fundació, la municipalitat li sol·licita amb la indicació específica que continga temes del folklore vila-realenc. Un altre encàrrec de l'Ajuntament va ser la *Sinfonía popular* per a la inauguració de l'Auditori Municipal. Unes altres obres en què Beltrán ha utilitzat temes populars vila-realencs són: el pasdoble per a banda *Vila-realeries*, així com *Del Poble, suite* per a guitarra, i *Allò que roman*, per a orquestra de cambra, obra que estrena el grup de cambra Ciutat de Llíria al Palau de la Música de València en la Trobada de Compositors de l'Associació de Músics Simfònics Valencians el 2007. En una altra estètica, escriu els *Cantos propios de la misa en el IV centenario de la muerte de San Pascual*, amb lletra extreta dels versos del sant, que s'interpreta habitualment en la celebració de la seua festivitat, i l'obra *Gener 1706*, dedicada als herois que van morir en aquesta data defenent els furs i llibertats valencians. La Diputació de Castelló li selecciona l'obra obligada per a la primera secció del Certamen Provincial de Bandes de Música: *Concert en Primavera*. I l'Institut Valencià de la Música li encarrega una obra per a estrenar-la el 2009: la titulada *Divertimento*, per a orquestra de cambra. En aquesta composició, i també en el *Concert per a quartet de corda*, Beltrán abandona el diatonisme emprat habitualment en les seues composicions basades en temes folklòrics i utilitza l'atonalisme i la dissonància.

Altres obres remarcables serien *Homenatge*, guitarra i quartet de corda, per a commemorar el 150 aniversari del naixement de Tárrega; *Renéixer*, concert per a clarinet i banda; *Recordances*, cinc peces per a guitarra, i els temes corals *Cantares de Campoamor*, *Albaes de Nadal* (text del poeta Manuel Villarreal) i *Baix d'un pi*; així com

la *Santa Missa del Llaurador*, encàrrec de la Caixa Rural de Vila-real per a commemorar les bodes d'or de l'entitat. També cal destacar la música incidental per a la Passió de Borriol *Nueva Jerusalén*, el drama sacre *Natanael* i els cants d'*Un rei sempre viu* (Jaume I, fundador de Vila-real), en la seua representació teatral, sobre textos d'Henri Bouché.

Enric Gimeno Estornell (Vila-real, 1945), professor de cant, titulat pel Conservatori Superior de Música de València. Ha sigut director de diverses agrupacions musicals, bandes, corals, orquestres de plectre…

Com a compositor ha escrit obres estimables el tema inspirador de les quals ha sigut el folklore de Vila-real: *Missa nostra*, a 4 veus mixtes i orquestra. La *Missa dels Goigs*, per a solistes, 4 veus mixtes i orgue, juntament amb la *Salve de la Coronació*, van ser creades per a solemnitzar la coronació pontifícia de la imatge de la Mare de Déu de Gràcia i la seua proclamació com a patrona de Vila-real. La *Missa dels Goigs* pren com a base compositiva la melodia dels *Goigs a la Mare de Déu* que va escriure mossén Joaquín Armengot i que el poble canta cada any en les festes de la patrona. Aquesta circumstància, evident en el glòria i en el credo, justifica el nom de la missa. La *Salve*, amb versos del poeta mossén Vicente Gimeno Estornell, està basada en tres seccions: *solemne*, a la manera de salutació; *íntima*, d'alabança, i *popular*, sobre un tema nadalenc vila-realenc. *Aires pasqualins* és una obra de concert per a banda escrita per a commemorar el primer centenari de la proclamació de sant Pasqual com a patró universal de tots els congressos eucarístics. El seu contingut temàtic, exposat subtilment, és popular; basat fonamentalment en les melodies que des de sempre han cantat i han ballat els grups de pastorets i pastoretes del poble en honor del sant. Una altra obra del mestre Gimeno que ens acosta a un entranyable entorn vila-realenc és la titulada *Tocates del Millars*, una *suite* per a banda, escrita el 2001, que en les seues cinc parts descriu també cinc llocs recorreguts pel riu Millars al llarg del Termet de la Mare de Déu de Gràcia: *L'assut*, és una marxa alegre; *Els matxos*, una dansa rítmica però expressiva; *El barco voltat*, tema que ens recorda al de *la Tana* del folklore local; *Les tres penyetes*, ball d'invenció total de l'autor, i finalment la marxa *L'arreu en fila*, que vol recordar l'antic costum de fer saber al veïnat el dia i l'hora de l'arribada de l'aigua de la séquia a les diferents partides de regadiu. *Tocates del Millars* és una obra enquadrada en el romanticisme nacionalista, en aquest cas localista, que reflecteix l'aptitud d'adaptació que té Enric Gimeno per a l'ús dels temes populars en desenvolupar-los en cada ocasió amb la versió, el ritme i l'harmonia més originals. Entre les seues obres de sabor local s'enquadra, també, el poema per a cor de veus blanques i orquestra de pols i pua, *Tirorí, tirorí*, una partitura deliciosa i efectista.

L'**associació de música Supramusica** aglutina dues orquestres: l'Orquestra Jove Supramusica i el Grup de Música Antiga Supramusica. Aquest grup està format per joves músics professionals dedicats amb fervor a la interpretació d'instruments de música medieval i renaixentista. És l'única que practica aquest tipus de música a Vila-real i la seua fama sobrepassa la Comunitat Valenciana, atés que són notòries les seues actuacions a Madrid, Guadalajara, Salamanca, Osca, etc. Pels seus mèrits, ha sigut escollida per a figurar en la *Historia de la música valenciana*. El 1992 editen el seu primer disc compacte amb un repertori seleccionat de música representativa dels segles XII al XVI (vocal i instrumental), fruit de la investigació que el grup realitza. Una segona gravació recull les seues interpretacions de música medieval galaicoportuguesa de caràcter profà. Des de la seua creació, l'any 1988, Telmo Campos exerceix la direcció del Grup de Música Antiga Supramusica, amb el qual ha assolit els seus màxims èxits musicals i professionals i l'elogi de les revistes especialitzades: "Hay que destacar el excelente nivel del joven músico castellonense Telmo Campos, habida cuenta de la autenticidad y rigor que imprime a sus versiones" (*Ritmo*, maig-juny de 1994).

Telmo Campos Micó, nascut a Vila-real el 1968, realitza els seus primers estudis en el conservatori de la seua ciutat natal i passa després al Conservatori Superior de Música de València on cursa l'especialitat de Clarinet i Cant Líric. El 1994 supera amb èxit les proves d'accés a cantant professional del Cor de la Generalitat de València, fet que suposa compartir escenari amb les batutes i les veus més prestigioses del panorama musical internacional. El seu interés per la música antiga ha determinat la seua dedicació especial en aquest camp. Amb les titulacions de Professor de Cant i diplomat en Magisteri, Telmo Campos ha exercit de professor en uns quants conservatoris de la província i ha oferit, entre d'altres, cursos de tècnica vocal i respiratòria en la Universitat Jaume I de Castelló.

L'**Orquestra Jove Supramusica** inicia la seua activitat el 1989 amb la doble finalitat d'omplir el buit existent quant a formacions orquestrals amb instruments de corda fregada (violins, etc.) a Vila-real i, d'altra banda, d'oferir als músics joves, especialment als estudiants d'instruments de corda, un lloc on formar-se en aquesta disciplina. Amb el temps, l'expansió de Supramusica arriba fins a formar una *xicoteta* orquestra simfònica capaç d'atrevir-se amb el repertori més delicat i difícil. Un repertori que comprén pràcticament tots els gèneres: des de la música barroca fins a la del segle XX; des de l'estil camerístic fins a les més ambicioses obres simfonicocorals. En la seua formació de cambra, sota el nom de Quartet de Corda de l'Orquestra Jove Supramusica, participen els músics, que van ser cofundadors de Supramusica, **Héctor Goterris Carratalá**, violí primer; **Miguel Farinós Jiménez**, violí segon; **Anna Piquer García**, viola, i **Anna Pitarch Cabrera**, violoncel; tots ells solistes de vàlua reconeguda i primers faristols de les seues cordes respectives en l'orquestra. A partir de la creació de Supramusica i fins a l'any 2000 ha sigut el mestre Xavier Piquer el que, amb la seua tenacitat i el seu talent, ha dut endavant el projecte d'aquesta orquestra. L'any 2005 se'n fa càrrec el jove director **Carles Ramón i Segarra**, natural de Benicàssim, professor d'ensenyament secundari en l'especialitat de Música. Vila-real té assegurat el seu futur simfònic amb l'Orquestra Jove Supramusica.

Xavier Piquer García (Vila-real, 1970), director, compositor i pedagog format en els conservatoris superiors de música Joaquín Rodrigo de València i en el municipal de Barcelona. Posseeix el Premi d'Honor en l'especialitat d'Harmonia que li concedeix el 1990 el Conservatori de València. Ha sigut membre i director de distintes formacions orquestrals i bandes. Cal destacar la seua intensa labor pedagògica i formativa realitzada amb l'Orquestra Jove Supramusica de Vila-real i en altres formacions provincials. Ha sigut impulsor i director de l'escola de música Pasqual Rubert de Borriana i creador del grup instrumental Cambra XX. En el terreny de la composició compta amb obres que van de la música de cambra a la simfònica, i utilitza un llenguatge que tracta de *reconciliar* les avantguardes més estrictes amb els sistemes tradicionals: modal o tonal. Com a director, al capdavant de diverses formacions, ha demostrat el seu talent i la seua sensibilitat interpretant amb mestria tant obres del repertori habitual com estrenes absolutes.

Des de 1996 és director artístic de Cambra XX, grup instrumental que es converteix, als dos anys de la seua fundació, en l'**Orquestra de Cambra de l'Auditori de Vila-real**, on realitza un cicle estable de concerts, a més de participacions en altres festivals com el de música contemporània Robert Gerhard, de l'Auditori de Barcelona, i l'Internacional de Música, de Sabadell. Amb una plantilla adaptable a les necessitats del programa que s'ha d'interpretar, el seu repertori comprén tots els estils i èpoques musicals. Aquesta polivalència ha propiciat l'actuació de músics de la talla de Simone Fontanelli, especialista reconegut en música contemporània; Ginesa Ortega, del món flamenc, i Pablo Zinder, un dels màxims exponents mundials de les obres d'Astor Piazzolla. L'orquestra, formada bàsicament per músics valencians, ha actuat per tota la



Primer grup de música de cambra a Vila-real. Piano: Pedro Ortells; violí: Vicente Beltrán; clarinet: Bautista Ortells, i contrabaix: Miguel Llop, 1922, arxiu Vicente Beltrán Cortés

Comunitat Valenciana i també en uns quants festivals com l'Internacional de Sabadell, el Festival de Música i Dansa de Granada i el Festival de Músiques del segle XX de l'Auditori de Barcelona. Per la joventut de l'Orquestra de Cambra de l'Auditori de Vila-real, s'espera que afigen triomfs futurs a la seua labor artística.

Joaquín de Haro Miralles (Vila-real, 1975). Des dels seus primers estudis en el Conservatori Mestre Goterris i el seu ingrés en la Banda de Música La Lira, com a intèrpret de fagot, Joaquín de Haro ha demostrat el seu talent extraordinari per a la música. Posteriorment, compagina els estudis en el Conservatori de Música de València amb els de Medicina i Cirurgia. Entre els anys 1989 i 1997 crea, juntament amb els músics vila-realencs Sergio Pesudo, Víctor Pesudo, Félix Gimeno i Adrián Parra, el grup de música experimental No Holy Words, amb el qual ofereix concerts en diverses sales de la Comunitat Valenciana. L'activitat d'aquests anys marcarà l'estètica i l'estilística del seu treball com a compositor. La seua primera obra per a orquestra simfònica, *La agenealogía de la amoral*, s'estrena a l'Auditori Municipal de Vila-real interpretada per la Jove Orquestra Simfònica de Castelló, dirigida per Sergio Alapont, el 2004; obra que li va obrir les portes de l'IRCAM (Institut de Recherche et Coordination Acoustique/ Musique) a París sota la tutela de Pierre Boulez i amb la qual Karlheinz Stockhausen el va seleccionar per al seu curs de composició a Kürten (Colònia, Alemanya). D'entre les obres per a música de cambra, cal esmentar el trio per a violí, violoncel i piano *Ecce Deo*, estrenat pel Trío Dharma en l'Auditori Nacional de Música de Madrid al maig de 2005; i també el quintet per a metalls *Ortus Christi. Redemptio AntiChristi*, compost per a la consagració de la catedral de Mejorada del Campo. Des de finals de 2005 assumeix la direcció artística de l'Ensemble Nacional d'Espanya de música contemporània amb el qual ha oferit concerts al llarg de la geografia espanyola, a més dels cicles estables que manté en la capital de l'Estat. La seua música s'estableix en l'avantguarda i defineix un intent d'instaurar una relació diferent de la tradicional entre l'obra i l'oient, en estructurar especialment el material sonor elemental a la recerca d'un significat immanent de la sensibilitat. Pels fets, per la seua competència i per la seua joventut, cal esperar de Joaquín de Haro que continue proporcionant, a través de la seua música, honor a Vila-real.

Activitat musical en el nostre temps (fins a 2009)

Molts centres i societats vila-realencs tenen, o han tingut, una activitat musical digna de menció. En algun d'ells la música no és el projecte principal; tanmateix, la seua col·laboració és fonamental perquè l'art sonor tinga el suport social adequat. Des dels concerts d'orgue més antics a l'Arxiprestal, o el salonet del Patronat de la Sagrada Família, a mitjan segle XIX, regit per monges de la Consolació, fins a l'Auditori Municipal de 1995, molts llocs han anat tancant i obrint per a adaptar-se a les circumstàncies i als canvis obligats de domicili. Per exemple, la Congregació dels **Lluïsos**, que va començar amb el seu teatre, cor, sarsuela, etc., en el Patronat de la Consolació esmentat, va ocupar altres indrets, i en un d'ells, al carrer Major Sant Jaume, tenia el seu propi escenari on va continuar el seu quefer artístic. El seu últim domicili no disposa d'escenari amb la qual cosa els seus actes culturals, fonamentalment la revista parlada *Camino*, es realitzen en altres centres. **Els XIII** també va tenir diverses ubicacions, com ja s'ha comentat anteriorment. Per allí van passar tot tipus de manifestacions musicals i, encara que la seua dedicació és teatral, gràcies al conveni amb l'Ajuntament de Vila-real la seua sala d'actes reformada proporciona l'espai ideal per a les manifestacions musicals de cambra. Un altre lloc magnífic de comunicació musical fou l'exquisida sala del **Gran Casino**, en la seua planta baixa, amb representacions de sarsuela i varietats a més d'acompanyament al cinema mut. Allí es va assentar, més tard, la **societat TA-GO-BA**. El Gran Casino, una edificació senyorial inaugurada el 1910, tenia la seua part musical a càrrec del pianista Víctor Abella Bernat que estrenava el primer piano de *cua* (més aviat, un de *mitja cua*) a Vila-real. Una altra sala d'exhibició cinematogràfica, el **Cine Tárrega**, a l'avinguda de La Murà, va tenir una època d'actuacions musicals de varietats i sarsuela (es va inaugurar amb l'òpera *Tòsca*, de Puccini). L'empresari barceloní Juan Chust, propietari d'aquest cinema, va portar a Vila-real la primera *jazz band* (és a dir, una bateria com la dels grups de *rock*) amb la qual, unida a altres instruments musicals, s'acompanyaven els espectacles. El primer bateria: Vicente Micó Barrachina. En el **convent dels pares franciscans**, al Raval del Carme, hi va haver en la dècada dels 50 (del segle XX) una sala d'actes, amb el seu escenari improvisat, on es van representar obres sacres i musicals, així com actuacions de cantants de música lleugera. Després va passar a ser un cinema (Cine Condal). Un altre escenari desaparegut va ser el que s'habilitava a l'estiu per a actuacions de varietats i ball popular a l'aire lliure: el **Cine El Caserío**, engolit per les edificacions de l'avinguda de Francesc Tàrrega. Les **esglésies de la ciutat** —Arxiprestal, franciscans, dominiques, clarisses— també han acollit, a banda de les celebracions del culte (misses cantades), concerts d'orgue —n'hi ha prou amb recordar el concert realitzat a l'església Arxiprestal el 1931 pel mestre Norberto Almandoz amb motiu de la inauguració del gran orgue— i també audicions de música de cambra que, a causa de l'especial acústica dels temples, enriqueix la seua peculiar característica musical. Un lloc de preferència per a aquests concerts, especialment en època estival, ha sigut l'entorn de l'**ermita de la Mare de Déu de Gràcia**: en la capella, en el pinar que envolta la façana, en les reformades cavallerisses… La celebració anual de la Festa de l'Espiga, amb concert de banda inclòs, i la vespertina *Serenata a la Mare de Déu de Gràcia, patrona de Vila-real* (instaurada el 2003) amb diversos grups musicals juntament amb el recitat de poemes dedicats a la Mare de Déu, reuneix un bon nombre de ciutadans que gaudeixen d'aquesta cerimònia religiosa i musical tan acurada. Aquest ritu té el seu antecedent en la cerimònia que se celebrava en temps passat amb motiu de la festivitat de la Visitació de la Mare de Déu a la seua cosina, santa Isabel, i es cantava una composició musical del reverend Juan García Navarro (*Bendita sea la Inmaculada Concepción de la Santísima Virgen María*) per a celebrar així la Felicitació Sabatina[27]. Segons dades de mossén Manuel Juan,

27. L'Arxiconfraria de Felicitació Sabatina va ser una organització afí a la Congregació de Filles de Maria Immaculada.

> […] se cantaba todos los años en la Ermita de la Virgen de Gracia. Era una fiesta campera, simpática, concurrida y esencialmente religiosa […] en 1969 se trasladó al primer domingo de julio, por falta de asistencia, y sigue celebrándose en dicha fecha (sic) […][28].

Va ser votada pel Consell de la Vila el 1603[29]. També en l'entorn ermità s'han celebrat anualment els Cursos internacionals d'interpretació musical Francisco Tárrega, amb professors magistrals, un acte instituït per la UNED, amb el patrocini de la mateixa Universitat, de l'Ajuntament i de la Caixa Rural de Vila-real. Igualment, la **Caixa Rural**, de la Cooperativa Catòlica Agrària, disposa d'un escenari on se celebren amb assiduïtat concerts patrocinats per les societats filharmòniques i els seus actes culturals, fins i tot els que se celebren en època nadalenca amb la participació de grups folklòrics i les millors bandes de música de la província. L'**institut d'ensenyament secundari Francesc Tàrrega**, del qual ja hem comentat anteriorment el Concurs de Joves Guitarristes, també disposa d'una sala d'actes on tenen cabuda actuacions musicals, entre altres esdeveniments. I l'**Auditori Municipal**, que acull les màximes representacions de música possibles en la ciutat, amb un escenari condicionat acústicament i tot l'utillatge adequat per als diversos esdeveniments que s'hi executen. L'escenari no resulta tan espaiós com alguns actes requereixen, ja que en alguna ocasió s'ha hagut d'afegir tarima per a poder acollir tota una orquestra simfònica. Amb una capacitat de 576 localitats, la sala es veu desbordada quan l'actuació que s'hi ofereix presenta una gran acceptació popular.

Altres locals on solen actuar grups de música lleugera —*rock, pop*, etc.—, denominats sales o *pubs*, tenen a Vila-real l'acceptació dels joves que els freqüenten per a gaudir dels seus grups musicals preferits. Els més coneguts, en la primera dècada del 2000, han sigut: el Vil Blues Attraction (abans, sala Kioto), que durant un temps va ser distingit per la joventut; el Café de la Comèdia —café teatre—, un dels *clàssics*; la Sala Japan, la Sala Salatal, la Sala Enigma…, uns locals amb una dedicació especial a la promoció dels grups vila-realencs, a més de la seua activitat habitual.

La música al carrer

En els actes de carrer és on la música compleix una de les seues funcions més antigues: l'acompanyament a les festes i expressions eclesiàstiques. Així, ens trobem amb les **bandes de cornetes i tambors**, imprescindibles en les manifestacions religioses, especialment en Setmana Santa, quan acompanyen les diverses confraries. Ja hem vist també els **dolçainers** en diferents actuacions de carrer. **La Glorieta** de l'avinguda del Cedre, en la qual se celebren concerts de la **banda de música**; el Teatre al Carrer, el major exponent del qual és el grup vila-realenc **Xarxa Teatre**, que realitza grans espectacles d'exhibició pirotècnica i de contingut eminentment teatral, amb un acompanyament musical —fonamentalment ètnic— adequat a la representació[30]. El **Festival Internacional de Danses**, que organitza el grup de danses El Raval, amb actuacions públiques en la plaça Major; els balls folklòrics (el **ball de plaça**) durant les festes patronals; cercaviles, cavalcades, processons, el concert de la banda en la part alta del campanar de l'església Arxiprestal en l'antevigília de la festivitat de Sant Jaume; *Despertà* i *Rosari de l'Aurora*, el carilló de la basílica de Sant Pasqual, l'associació cultural Amics de les Campanes de Vila-real de repercussió regional, fundada per Enric Gimeno; la desfilada del fanalet amb els xiquets cantant el *Gori, gori…* o *El sereno se ha perdido…*

Una altra de les manifestacions de carrer —o en part— és la **Llotja de Música Urbana**; una fira de contractació de grups musicals, de diferents estils (*folk*, *jazz*, *pop*, *rock*, cantautor, brasilera, etc.), en la qual els programadors de festivals acudeixen per a sentir-los i entrevistar-los, i el públic pot gaudir de les seues actuacions. Es tracta

28. Manuel Juan Nebot, prevere, *Congregación de Hijas de María Inmaculada*, 1981.

29. Doñate, *Datos para la Historia de Villarreal*, t. I, p. 117.

30. Podem trobar una recopilació de temes originals de la companyia en el CD *25 anys de música* (2008), amb músiques de Pasqualet de Vila-real, Juanjo Ballester, Jaume Gosàlbez, Bernat Pellicer, Àngel Lluís Ferrando, Jorge Gavaldà i Dídac Ràmia.



Façana de l'Auditori Municipal de Vila-real, Arxiu Municipal de Vila-real

d'una organització mostrada anualment a Vila-real a càrrec d'ACAF, Centre d'Estudis Tradicionals Aigua Fresca.

Els balls a l'aire lliure en les festes de carrer o en les urbanitzacions de masets, amenitzats per orquestres o orquestrines, van arribar a fer-se famosos ja en els anys 40. Un exemple d'aquest tipus de formacions molt populars, que interpretaven els últims èxits de música lleugera, van ser: **Los seis y jazz** (1940), que actuaven habitualment al café La Granja; **Orquesta Columbia** (1948); **Orquesta Janeiro** (1949), i l'**Orquesta Montesol**, fundada el 1964. Governada per Joaquín Nebot Colonques fins al 2006, l'Orquesta Montesol va passar a ser dirigida per Paco Garfella, i les seues actuacions per tota la Comunitat Valenciana demostren el prestigi i la qualitat que han mantingut durant tant de temps. La seua especialitat en música de ball i en acompanyament de varietats ha sigut sempre un *luxe musical*. Naturalment, les formacions esmentades també actuaven en locals tancats, sales de ball, bodes, espectacles de varietats, etc.

Grups de música lleugera

Queden en el record les magnífiques interpretacions de Happy Lovers en la moda del *swing* americà, i les conseqüents formacions *rock* i *pop* de música lleugera que durant molts anys, particularment des del *boom* de grups internacionals (Elvis Presley, Beatles, Rolling Stones, The Who…, dels anys 50-60, de 1900), han participat en l'activitat musical de la ciutat. Des dels més llegendaris, la formació dels quals estava composta per trompeta, saxo alt i tenor, guitarra, orgue o acordió, contrabaix i bateria, amb una veu cantant, com ara Los Diablos Blancos, Orquesta Alabama, Harmònics…, fins als que ja utilitzaven altres ritmes amb predomini de guitarres: N UPUMF (Nosotros Unidos Para Un Mismo Fin), amb el cantant June (Juan Nebot). En les dècades dels 70-80 van proliferar els grups de *rock*, *pop*, *techno* i altres tendències. A Vila-real van nàixer conjunts que emulaven molts grups que en la resta del món estaven triomfant. Així sabem de Lucifer, Orbitas, Los Stop, Neumáticos… El grup Candidatos va aconseguir una magnífica acceptació en les revistes especialitzades amb la cançó *No puedo más*, entre

d'altres. En la dècada 1980-90 es van sentir els Casanova, els Vials, Los Monjes, CH 5, Els Sis, Nyoki, Gin Tonig's, Ciencia Ficción…, grups de duració efímera però significatius de l'ambient musical juvenil i modern. La Moda, més durador, "es un grupo con alma de orquesta, eso sí, con un nuevo sonido aunque sin olvidar las técnicas actuales, pero siempre buscando el sonido más puro, fresco y actual"[31]. També d'acceptació nacional, el grup Cuentos Chinos, que va aconseguir col·locar-se en la llista dels més escoltats (en *Los 40 Principales,* famós programa de ràdio). I una altra formació que va obtenir un èxit sonat en una sala madrilenya és La Caja Negra: constituïda l'any 2000 per set joves músics (trompeta, trombó, teclats, guitarra, baix, bateria, percussió llatina i veus), La Caja Negra practica *folk* mestís, rumba catalana, salsa, *reggae*, etc. La seua gravació *A guanyar Vila-real*, cançó dedicada a l'equip de futbol local (en aquestes dates en 1a Divisió) va ser de gran acceptació i va originar que aquest grup aparega i sone en els mitjans de comunicació locals i nacionals.

Dins del 2000, altres grups intenten fer-se un lloc en el concorregut món de la música *rock*. Amb el so recurrent de guitarres, baix i bateria, veus i cançons pròpies, evoquem els Histrión, Pussycrakers, Crancs, Ikaria, Ultimabala, Furious People, Ignorancia Crasa, Almorranes Garrapiñaes, Killus, Emfutur…, alguns d'ells amb una primera gravació en el mercat, d'altres amb maquetes per a la seua promoció i algun guanyador de concursos dedicats. Un dels més veterans, Imperfecto, practica el *pop*, el *rock* dur i altres tendències. La majoria són fanàtics del *rock-and-roll*, com Mercancías Peligrosas, a l'estil dels 90; algun altre de música andina com Cacharpaya, i uns pocs d'electrònica *o techno*: *house*, *hip hop*, *chillout*, *ambient*…

En general, la música d'aquests grups és elemental, accessible, amb lletres senzilles i enganxoses. Corresponen al món d'avui, al món de la velocitat i del predomini de la imatge, a un món que sol·licita reaccions directes i immediates. Tanmateix, alguns joves cerquen alguna cosa més en la concepció musical i formen grups *diferents*. Aquest és el cas de Góvannon i de Sitja en la nostra ciutat.

Góvannon va començar la seua trajectòria arran d'aconseguir el primer premi del concurs Pop-rock de la Ciutat de Castelló. "Góvannon no es un mero grupo musical sino una forma de entender y de vivir un estilo que entronca con lo más profundo de las raíces celtas de la península y de Europa"[32]. Un altre grup de música tradicional adaptada als nous temps és **Sitja**. En aquest cas es tracta de música popular mediterrània que utilitza instruments autòctons.

El *jazz*, en els seus vessants més actuals, el tenim representat per l'excel·lent pianista vila-realenc **Vicent Colonques, jr.** (1973). Juntament amb Paco Bernal (percussió) i Darío Díaz (baix) formen un grup de *nu-jazz/funk*/fusió (*jazz* nòrdic del centre i nord d'Europa), sota el nom de Jaixira.

També a Vila-real, com no podia ser menys, s'han manifestat joves que han emulat els cantants de música lleugera que feien furor en els anys 60 com ara Nino Bravo, Tito Mora… Entre ells i amb un extraordinari palmarés, destaquem **Vicent Colonques** (en els seus inicis, Ray Colon), que des de les seues actuacions amb l'orquestra Montesol i altres de reconeguda vàlua, ha demostrat la seua sensibilitat i gran treball en la música ballable de diferents èpoques. D'altres també van buscar el seu lloc en el panorama musical actuant al capdavant de diferents orquestres. Entre ells, Manolo Molina, Santiago Pesudo, el Cantante del Antifaz (curiós nom artístic de Juan Folch) i el que va destacar quan va debutar en el programa radiofònic *Festival del varieté*, en Radio Castellón, allà pel 1964, Dick Boston, pseudònim de Pascual Aymerich Bosquet. Segurament algun altre *crooner* haurà quedat en el tinter, sense intenció d'oblidar ningú, per això que servesquen els esmentats d'homenatge a tots ells.

31. Javier Bordonau, revista *Poble*, abril de 2007.

32. Vicent Ortells Gil, revista *Poble*, abril de 2006.

Grup de música lleugera Happy Lovers



També el **flamenc** i la **cançó espanyola** han tingut a Vila-real els seus bons seguidors. "La afición al cante flamenco se ha mantenido gracias a las reuniones de un reducido grupo de pasionales del arte, que sabían decirlo, además, con la calidad debida"[33]. **Pascual Mezquita Martí**, *Marianet* (1909-1969), mestre dels mestres, va ser fundador d'una penya flamenca i en la famosa taverna de Piula es reunien els aficionats més destacats. Molts van assimilar els seus ensenyaments: **Salvador Cerisuelo Renau**, *el Pono* (Vila-real, 1934), deixeble de Marianet, ha mantingut la seua inclinació precoç pel cant i la guitarra practicant ambdues facetes de l'art flamenc. El Pono va formar part, com a guitarrista, d'un trio anomenat Los Bohemios del Cante amb **Vicente Julve Moreno** i **Miguel Batalla Carceller**, que van actuar durant quasi una dècada. El 1971 obri una taverna amb el nom de La Guitarra; hi acudeixen tots els flamencs de la regió i ací és on El Pono coneix el famós *cantaor* Juan Varea, amb qui mantindrà una llarga amistat. També els seus fills, Salvador i Rubén, van heretar l'art flamenc del seu progenitor. **Rubén** (Vila-real, 1968), bon coneixedor de tots els *palos*[34], que amb el seu estil flamenc peculiar amb el contrabaix (baix elèctric) participa en innombrables gravacions discogràfiques del gènere, entre elles el magnífic CD *Donde da la vuelta el aire*, en el qual demostra ser, a més de músic, un inspirat poeta i un *cantaor* temperamental. Salvador Cerisuelo Ferrando (Vila-real, 1958), professionalment **Salva del Real**, establit a Madrid, posseeix un ampli historial en el món del flamenc que li ha fet compartir cartell amb els artistes més rellevants del panorama nacional i ser, al mateix temps, el director tècnic de la revista madrilenya i flamenca *Acordes*. Altres noms que jalonen el món de l'art flamenc vila-realenc han sigut **Manuel Peset García**, *Garbial* (1913-2001), virtuós amb la guitarra; **Juanito Nácher Añó** (1927-2006), molt bo amb els *cantes de Levante*; **Lolita Vicens Mateu**, *l'Allera* (1938-1998), experta en tots els *palos* flamencs que executava a la perfecció, i el seu germà **Jehová** (1934-2002), magnífic guitarrista; **Salvador Piñana Fausto**, *Marrayso* (1939-2002), superdotat *cantaor* que imitava els grans. I alguns altres més que van mantenir viva la inspiració flamenca: **Enrique Llorens**, *Garró* (1914-1959); **Jaime Mezquita**, *Revenedor* (1927); **Vicente Bellmunt**, *l'Arri*; **Francisco Zorita**, *Colás* (1933); **Vicente Carda**, *Lluco*; **Pascual Amorós,** *Pusa*; **Pascual Monzonís**, *Gorit* (guitarrista), i **Enriquito Muñoz Bellmunt** (1941).

Quant a la cançó espanyola, va tenir Vila-real entre els anys 1950-1960 una veu extraordinària —a l'estil de Concha Piquer— en la persona de Trinidad Pitarch (Vila-real, 1933), que va aconseguir una gran acceptació tant al seu poble com en les temporades que va actuar a Barcelona, al Teatre Victòria, o a Palma de Mallorca. Sota el nom artístic de **Trini del Turia** interpretava el repertori de l'època i amb especial encert les cançons compostes per a ella pel mestre R. Beltrán: *Flores de sangre en la reja*, amb lletra de Garciloni; *Lo que te he querío*, sobre un poema de Víctor Fenollosa, i d'altres de semblant acceptació.

No hi ha dubte que el món de la música a Vila-real és gran.

Revistes i publicacions musicals

Vila-real pateix de falta de revistes dedicades en exclusiva a la música. Possiblement mai devia haver sigut un negoci rendible ni, en altres temps, d'interés general ni particular. No obstant això, hi ha hagut iniciatives, no per a una publicació en paper, però sí *presentades en un escenari,* a manera de revista parlada i, en aquest cas, també *tocada*.

Hi ha hagut més d'un intent en aquest sentit encara que, per problemes financers, duraren relativament poc. Hem conegut el primer intent amb la revista sonora de música i lletres *Rapsòdia*, que, dirigida per Bautista Carceller Ferrer, es va presentar l'any 1968 a la sala d'Els XIII. En aquest primer número participaren Manuel M. Abella

33. J. Manuel Gamboa, llibret del CD *La barbería del este*, *El flamenco vive* (2002).

34. Estils o modalitats propis del cant flamenc.

(guitarrista), Carmen Doñate (soprano), Concepción Estornell (actriu), Pascual Folch (pianista), José M. Folch (tenor), Enrique Gimeno (nova cançó), Los Juntos (música lleugera), Lolita Llorca (pianista), Encarna Nácher (actriu), Encarna Pesudo (rapsoda), Santiago Vicent (actor) i Manuel Villarreal (rapsode). La premsa de l'època qualificà aquest esdeveniment com de "Gran éxito del número 1º de 'Rapsodia' […] todo el número fue presentado con un estilo totalmente distinto a lo que es habitual en este tipo de espectáculos. El ritmo de la revista más parecía de televisión que de teatro […]". El número següent va ser amb motiu de les festes de la Mare de Déu de Gràcia al setembre de 1969 i va presumir de participació, amb la banda Unió Musical La Lira, el grup de ball folklòric d'Els XIII; un record a Tárrega amb la intervenció de Juan L. Martín Benlloch (clarinet), Manuel Ayet Saura (guitarra), acompanyats al piano per Pascual Asensio. La col·laboració literària va ser a càrrec de Vicent R. Fausto i Manuel Villarreal. I la Coral Polifónica Francisco Tárrega, dirigida per Vicente Beltrán, que interpretà *Les festes a la patrona del poble*, de B. Traver, i *El ball de la plaça*, de R. Beltrán, amb coreografia de Manuel Cerisuelo Fabregat.

El 1971, una altra revista musical de l'estil de l'anterior comentada i sota el títol d'*Acorde* es va presentar en la sala d'actes de la Congregació Els Lluïsos; el seu mentor: Enric Dobón. En aquesta ocasió s'oferiren comentaris sobre música *folk*, lleugera i clàssica a càrrec de Pascual Montoliu, Amado Tena i Jacinto Heredia. Un homenatge al grup anglés Beatles, glossat per Manuel Molina, i l'actuació en directe de Los Orbitas. La revista no va tenir gaire continuïtat. El 1978 es va presentar un altre espectacle semblant als anteriors sota el títol de *Diapasó*, dirigit per Jesús Almela Viciano, que durant uns mesos es va oferir en la sala dels Lluïsos i que, amb el sistema de parts comentades sobre música i actuacions en directe, va tenir molt bona acollida, encara que només es va mantenir durant uns pocs mesos.

La revista que, en aquest cas impresa en paper[35], ha dedicat infinitat d'articles a la música, particularment i quasi sense excepcions a l'ambient musical de Vila-real, ha sigut *Poble*. Revista dirigida per Juanjo Clemente Cabedo que, des del seu primer número l'any 1995, ha lliurat quasi mensualment alguna dada, biografia, comentari, entrevista…, història, en definitiva, sobre la música, els músics i les agrupacions que a Vila-real practiquen aquest art, tant clàssic com modern. No sols l'aportació escrita dels seus col·laboradors ompli el buit d'informació musical que Vila-real presenta sinó que, en el lliurament dels **Premis Poble** (des de 2001) ja reconeguts per la societat vila-realenca per la seua acurada selecció de candidats i la seua reeixida presentació anual a l'Auditori Municipal, dedica una part important de l'espectacle a la recuperació d'obres musicals vila-realenques.

35. També la revista *Cadafal*, que s'imprimeix al maig i setembre, i la revista *Limbo* publiquen algun article sobre música i músics.

Futur de la música a Vila-real

Algú va dir: "Lo importante es la música. Si no puedes escuchar la música, lo demás no sirve para nada. Leer y escribir de música es, al fin y al cabo, algo inútil". Dràstica, però encertada afirmació. Des d'aquest punt de vista pareix que el que s'ha escrit fins ara no puga servir per a una altra cosa que per a omplir fulls i més fulls d'informació d'usar i tirar. És evident que si no tenim referència auditiva de les obres que amb els seus títols respectius s'esmenten en aquest escrit, no podrem arribar a comprendre tot el que els seus autors han aportat musicalment a la cultura del nostre poble. Les nostres simples paraules no assoleixen l'eficàcia descriptiva requerida. Potser la recomanació que escoltem les obres musicals dels nostres autors, tant cultes com populars, interpretades pels nostres músics, servesca per a pal·liar d'alguna manera aquest buit en la nostra col·lectivitat i comprenguem millor les paraules de consideració i elogi que en tots els casos s'han dedicat a ells i, aleshores, resulte profitós el que s'ha escrit. Naturalment

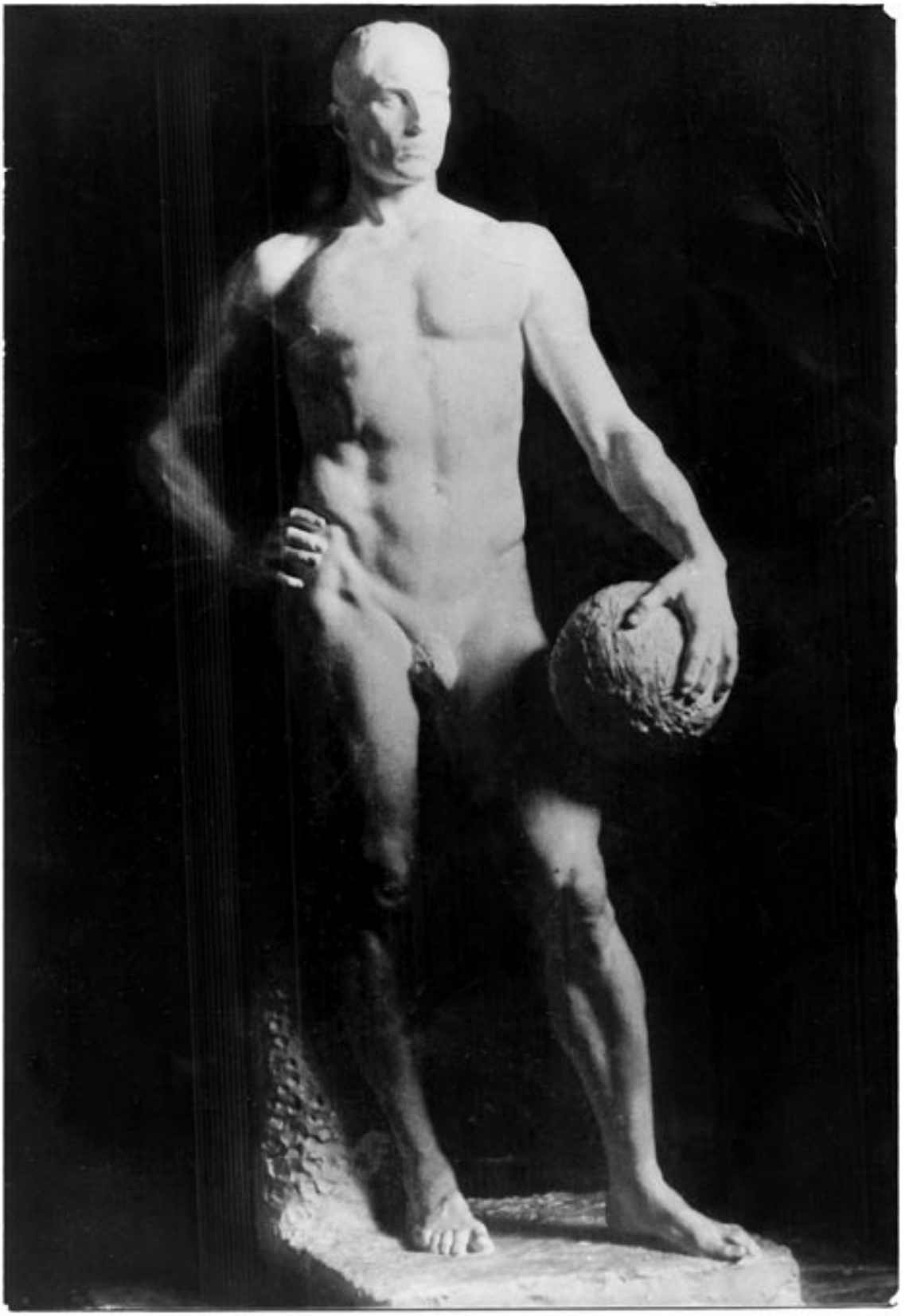
sense deixar de gaudir de la resta de l'univers musical, ja que també seria roí mirar-se contínuament el melic. Confiem que aquesta crònica modesta servesca perquè les persones interessades, melòmanes o simplement curioses, tinguen un punt d'inici i aprofundesquen en aquells casos que consideren d'interés, buscant informació més extensa en biblioteques, hemeroteques o en la xarxa d'Internet.

Potser no tot és gra dins de l'espai musical vila-realenc de què presumim. Possiblement perquè en un altre temps l'estudi i la pràctica de la música, en *el nostre món*, va ser un complement de les activitats laborables que van ocupar la major part del temps i les energies de les nostres vides. La majoria d'intèrprets no han exercit a jornada completa i si algun, que n'hi ha, per la seua plena dedicació ha despuntat, ha sigut fora del seu poble natal. Tampoc la naturalesa ha contribuït a l'hora d'atorgar als nostres compositors el do de la genialitat que superara els grans creadors de la història musical universal. Almenys per ara. Però, gràcies a aquells respectats diletants que van mantenir l'art, va ser possible que tot canviara a partir de les dècades 1980-90. La professió de músic, tant instrumentista com educador, té cabuda i treball en la societat actual i els nostres paisans dediquen a aquest menester quasi tot el seu temps, després dels estudis obligatoris, sense haver d'exercir una altra activitat per a guanyar-se les garrofes. Probablement l'exercici de la composició musical tinga més dificultats per a eixir endavant si no es compta amb la sort i la genialitat que només de tant en tant la naturalesa regala a uns pocs mortals. Els estudis musicals requereixen iniciar-se molt jove. Així veiem els nostres centres d'ensenyament musical replets de xiquets i joves que són el germen d'una prometedora generació de músics que ja, en alguns casos, recull els seus fruits.

Sense oblidar cap de les persones anomenades al llarg d'aquest escrit, només ens resta retre homenatge als mestres que en l'època de postguerra —quan la gent es dedicava per necessitat a menesters més productius— van ensenyar a uns quants vila-realencs l'art de la música. **Víctor Abella Bernat** (1880-1978) va instruir molts dels que posteriorment han practicat la música i han sigut professors, al mateix temps, de nous músics: Pascual Cándido, Pascual Juan Rochera, etc.; **Concha Dembilio Usó** (1898-1979), excel·lent professora i entusiasta col·laboradora en totes les institucions culturals del seu temps, especialment en Els XIII on va formar un bon grapat d'alumnes; **Concepción Meseguer Vicent** (1935), dedicada a l'ensenyament particular, va preparar alumnes per al Conservatori de València amb Leopoldo Magenti i, des de 1980, com a professora en el Conservatori Professional de Música de Castelló, i **Flora Trasobares** (1920-2007), dels ensenyaments pianístics de la qual van sobreeixir professores com ara Dolores Llorca, Maruja Micó, Elizabeth Arrufat i —en els estudis de solfeig i piano— compositors com Pascual Cándido i Rafael Beltrán, a més d'altres alumnes que no van exercir.



Alumnes de l'escola d'educands de la banda Unió Musical La Lira



L'oci en una societat de masses: l'esport i els bous

Julià García Candau. Periodista

La pilota, esport de segles

A l'esquerra: *Futbolista en repòs*, escultura de Josep Ortells

Els antics pobladors de Vila-real, probablement, no van tenir un concepte de la paraula *esport* diferent del dels trobadors i poetes de l'edat mitjana. *Deport* apareix en textos de Guillem de Poitiers i també en versos d'Ausiàs March, però té sentit d'oci, de diversió cultural. En cap cas implica competició, encara que els grecs, els creadors dels Jocs Olímpics, i posteriorment els romans, ja havien viscut l'esperit de la lluita que havia tingut el reconeixement de filòsofs, dramaturgs i poetes com Píndar. *Deport* i *esport*, en els temps de la fundació de Vila-real, tenien sentit de *solatz* i esbarjo.

Ausiàs March diu: "Colguen les gents ab alegria festes,/lloant a Déu, entremesclant deports,/ places, carrers e delitables horts/ sien cercats ab recont de grans gestes".

Guillem de Poitiers escriu: "Anc nàs la vaig veure t'am la fort,/ anc no n'aie dreyt ni nom fes fort/ quan no la vey, he m'en deport". També ací el vocable *deport* té sentit de diversió.

La fundació de la vila té lloc en un temps en què la pràctica esportiva estava reservada als cavallers i centrada en els tornejos. Amb els anys i els canvis de costums, aquesta activitat va derivar en allancejades de bous i, conseqüentment, en la picada. El poble va tardar molt a participar en aquest tipus d'activitats. De fet, la participació en els tornejos es duia a terme exercint funcions de palafreners i oficis semblants. Esports moderns com ara el tennis i el golf sempre van comptar amb aplegapilotes i cadis, funcions subalternes com en el cas dels tornejos.

Probablement, el primer joc conegut pel poble vila-realenc va ser el de la pilota, ja que els seus començaments cal situar-los en terres mediterrànies.

Plini el Jove, en la seua *Història natural* adjudica la invenció del joc a Piteu, el rei de Lídia, també anomenat en altres textos Ciges. En l'*Odissea*, Nausica desperta Ulisses amb un pilotada. El joc amb pilotes apareix en nombrosos textos clàssics i s'esmenten jugadors com sant Agustí i Alexandre el Gran.

Les distintes classes de pilota les defineix Marcial, que parla de *follis*, *trigonalis*, *paganica* i *herpastum*. La primera és una pilota de vent que es juga amb el puny tancat; la segona és xicoteta i es juga en triangle; la *paganica*, segons Marcial, és xicoteta i dura. De la més xicoteta encara, *harpastum* o *harpasto*, comptem amb la referència d'Antífanes, que en descriure el joc parla de tres ratlles, una al centre i dues al final de la pista. Encara que amb descripcions poc concretes, hi ha autors que han considerat que tal vegada aquest era el tipus de joc que més s'aproxima al primer que van disputar els valencians i que arran de sòl es pot emparentar amb el raspall.

Rodrigo Caro en *Días geniales o lúdricos* (actualment la paraula acadèmica és *lúdicos*) fa menció també del joc en el carrer i de les ratlles. La seua descripció quadra amb l'especialitat de llargues. Independentment dels diversos textos literaris que mencionen aquest joc, que apareix en obres de Calderón i Sebastián de Covarrubias, per esmentar altres dos exemples, el més important és una manera de diversió que exerceixen tant nobles com persones del baix poble. Lluís Vives, en la seua obra *Diàlegs*, manté una conversació entre Borja i Centelles, els quals comenten les diferències que existeixen entre el joc que es practica a França i el de València. La conversació té com a escenari

el trinquet del Miracle, que va donar nom al carrer del Trinquet de Cavallers per ser aquesta classe social la que assistia a tal recinte. De les particularitats del joc de pilota també hi ha notícia en les *Etimologies* de sant Isidor.

En les seues diverses modalitats, va haver de ser el primer esport dels vila-realencs. Resulta impossible precisar dates, però per altres antecedents es pot pensar que va tenir manifestacions quasi des dels primers temps. A València està descrit que es jugava des dels anys de la conquesta. El metge Arnau de Vilanova ressaltava les bondats del joc de pilota en les recomanacions sanitàries que va fer a Jaume II.

L'especialitat més favorable a les condicions en què es practicava era, sens dubte, a llargues. El pilotari era home del poble i la seua indumentària eren els saragüells i el mocador al cap.

Sant Vicent Ferrer va parlar del joc i el va contraposar a distraccions com ara el "joch de dau, prohibit es per la Esglesia", però la seua benedicció no va bastar perquè en alguns moments fóra prohibit pel Consell General de la ciutat. Va ocórrer el 14 de juny de 1391 i el 25 d'agost de 1412. El fet es va justificar pels freqüents escàndols que es produïen al carrer. Això va ser el que va impulsar a crear els trinquets en un recinte tancat per tal d'estar fora de perill de qualsevol circumstància del carrer.

En *Vita di Girolamo di San Leocadio*, el nebot del pintor Paolo di San Leocadio, autor d'un apreciat tríptic que es conserva en la nostra Arxiprestal, va visitar Gandia el 1502 i va presenciar a Xeraco una festa en què els mahometans celebraven la seua Pasqua i, entre els festejos, va admirar corregudes de joies i partides de pilota a llargues. Açò fa pensar que els musulmans que es van quedar en la nostra zona també van practicar aquests esports com a autòctons.

La tradició d'aquest esport està lligada a l'exercici a l'aire lliure, que era com es competia, i per aquest motiu es conserva a Vila-real el carrer del Trinquet Vell, on es jugava a l'estil que es manté en moltes poblacions valencianes o el que és el mateix: raspall, galotxa i llargues, espectacles que es mantenen als carrers i, de vegades, en els principals. S'ha donat ja el cas d'algun ajuntament que ha creat una via urbana dissenyada especialment per a aquest esport.

Posteriorment, per a evitar problemes i protestes de veïns, aquest joc es va començar a practicar en pistes tancades. El primer trinquet del qual hi ha constància estava situat a principis del segle XX en l'actual avinguda de La Murà, feia cantó amb l'avinguda de Francesc Tàrrega i afrontava amb el carrer de Pere III. Tenia l'estructura tradicional per al joc d'escala i corda, és a dir, una paret a la dreta del dau o rest, l'escala a l'esquerra i la graderia al començament de la construcció. Mossén Benito Traver en la seua *Historia de Villarreal* fa constar que el dia 22 de gener de 1917 va començar "el derribo del Matadero viejo y la parte del trinquete recayente a la Alameda". En aquells temps no existia cap altra construcció esportiva tancada i per això era un lloc idoni per a determinades celebracions, fins i tot per a manifestacions polítiques.

A l'abril de 1910, va haver-hi un gran míting catòlic en contra de l'escola laica i, a finals del mateix mes, els republicans van tenir el seu míting en el trinquet, recinte que, segons van fer constar els cronistes, com que no tenia sostrada, els discursos dels oradors se sentien des del carrer. Els participants de l'acte van ser escridassats en eixir del local per les dones que s'havien congregat al carrer i havien sentit les paraules dels oradors contràries al seu pensament catòlic. Alguns se'n van anar de la ciutat amb alguna pedrada al cos.

Un altre acte que va tenir gran repercussió en el mateix trinquet va ser el míting republicà radical de controvèrsia de Vila-real. Va tenir lloc el 1916 i en aquest va participar un polític d'Artana, de cognom Portalés, que es presentava com a diputat pel districte de Nules contra Jaime Chicharro Sánchez-Guió. En l'acte també van intervenir Merino Conde, de València, catedràtic de l'Escola de Comerç, i Fernando Gasset Lasaña, diputat a les Corts pel districte de Castelló. Abans del míting, Chicharro es va reunir amb els seus amics del Círculo Tradicionalista per demanar que hi haguera calma durant la celebració.

El 22 de gener de 1917, va començar l'enderrocament del vell escorxador i del trinquet, que havia sigut construït d'acord amb les normes que exigia el joc, però de manera generosa, ja que la pista era de les grans i la capacitat per als espectadors era superior a la de recintes semblants.

El joc de pilota va tenir a Vila-real un personatge singular. La fabricació de pilotes de vaqueta exigeix una labor artesanal molt especialitzada. Sempre han sigut fetes a mà i el minusvàlid Vicent, *el Baldat,* va ser expert en aquesta tasca, encara que d'aquest treball no es podia viure i havia de recórrer a l'almoina per a subsistir. Avui encara existeix el costum d'anunciar el nom de l'artesà o de la població en què han sigut fabricades durant el canvi de pilotes en els jocs de la partida.

La tradició de la pilota valenciana no va desaparéixer de Vila-real amb l'enderrocament del primer trinquet. Tot i que es va continuar jugant al carrer, fou necessària la construcció d'un nou recinte en què celebrar les grans partides entre professionals. El joc, al cap i a la fi, estava acompanyat per les apostes (les travesses).

El trinquet actual, el del carrer de les Creus Velles va entrar en funcionament a principis del segle XX. La primera data documentada no fa referència a la seua construcció, sinó al projecte per a cobrir-lo amb tela metàl·lica. Els primers recintes no tenien aquesta protecció i açò tenia com a conseqüència la pèrdua de pilotes. La petició la va fer el propietari Francisco Carda Llorens. La llicència va ser sol·licitada al maig i concedida a l'octubre. El projecte va ser firmat per un arquitecte famós de l'època, Luis Ros de Ursinos, i Polo de Bernabé, autor a Vila-real de l'edifici del Casino Carlista. La reforma del trinquet contemplava l'elevació d'un parell de metres de les parets laterals, que tenien una mesura esportiva establerta, a fi d'ancorar-hi la tela metàl·lica.

La instància per a aquesta obra va entrar el 10 de maig de 1926 en la Secretaria de l'Ajuntament de Vila-real. Deia així:

> Francisco Forcada Llorens, mayor de edad, casado, trinquetero, vecino de esta ciudad, según cédula personal que exhibe a V. I. atentamente expone:
>
> Que es propietario de la casa C.Viejas N 11, la cual que suscribe desea cubrir con tela metálica toda la cancha con arreglo al plano y memoria descriptiva que se acompaña por lo que
>
> Suplica a V.I. que previos los trámites reglamentarios se digne concederle la oportuna licencia.
>
> Dios guarde a V.I. muchos años.
>
> Villarreal, 4 mayo de 1926.
>
> A ruegos del interesado que no sabe firmar Domingo Villarreal.

Aquesta instal·lació, que actualment és propietat municipal, ha sigut recentment restaurada i es considera exemplar en molts aspectes, donades les reformes efectuades de tipus sanitari i els avantatges amb què en aquest aspecte compten ara els pilotaris. Al mateix temps, es va corregir un error anterior que havia reduït la longitud de la pista. Durant diversos anys, els 40 i 50, el trinqueter va ser Francisco Forcada que, en aquest cas, residia a Almassora. Aleshores, l'anunci de les partides es feia en una pissarra que es penjava en la plaça de la Vila en les parets que miren a l'est.

Els diners mai no van deixar de córrer en els trinquets. Ni tan sols quan, en general, van ser confiscats pels sindicats d'esquerra durant la Guerra Civil, ni quan van arribar els nacionals. Tant per un bàndol com per l'altre, la pilota va ser utilitzada per a recaptar fons destinats a milícies, hospitals o altres assumptes bèl·lics. Al trinquet de Vila-real i al de Castelló, en els quals va jugar Salvador Sagols, els assistents van haver de pagar més d'una vegada una entrada especial per als fins benèfics a què estaven destinats els ingressos. Durant l'Espanya republicana i en favor d'hospitals, van jugar Sagols i un vila-realenc, el doctor i comandant José Bort Albalat, dirigia els hospitals de guerra de l'Arma d'Aviació.

En les partides va haver-hi ocasions en què els pilotaris van saludar puny enlaire i van lluir llaços de la República. L'1 d'octubre del 36, van jugar Villarreal i Diari contra Moragues i Emiliet. Ja el 1938, "segundo año triunfal", tal com s'especificava publicitàriament, Trinqueteret i Diari es van enfrontar a Emiliet, Moragues i Gimeno. Va guanyar el trio 60-30, va haver-hi moltes apostes i l'entrada va costar una pesseta que també va tenir destinació benèfica. El fet que Sagols, que era un xiquet de pantaló curt, s'enfrontara a un trio ja era una mostra del seu poderós joc aleshores.

Salvaoret, Trinqueteret, Xiquet de Villarreal i Villarreal, tal com va ser anunciat successivament en els cartells, també va jugar al juliol del 38 en benefici de l'exèrcit franquista. El 19 juliol, el diari ja titulat *Mediterráneo* va comentar la partida del trinquet de la capital en què "Trinqueteret de Villarreal y Marrero jugaron contra Empresari y Gimeno". El diari va dir que "Salvaoret estaba desentrenado y perdió". La partida va ser en benefici dels hospitals de sang. Els comptes d'una d'aquestes vesprades benèfiques foren els següents: "entradas: 434 pesetas; donativos, 402,20 y por alquiler de sillas, 45,80. Total: 882 pesetas".

Llavors els preus del mercat eren aquests: sucre a 2 pessetes el quilo, llucet a 4, lluç a 5, pernil a 18 i bajoquetes a 1,50.

Quan encara les tropes nacionals no havien arribat a Castelló, atés que hi havia partits de futbol en el Sequiol i partides de pilota a Castelló i Vila-real, feia la impressió que la societat civil no tenia preocupacions greus. En general, l'esport en totes les seues especialitats servia de bàlsam a les rereguardes i els desitjos d'aparençar normalitat es traduïen fins i tot en notícies sorprenents. En el diari amb les notes de pilota on s'anunciava partida entre Trinqueteret i Diari contra Emiliet i Moragues es destacava l'honradesa del pintor Juan Bautista Porcar, que va entregar a la redacció 200 pessetes que s'havia trobat al carrer. També es publicava que se sol·licitava "muchacha para servir a señora sola. Sueldo 50 pesetas". Es requeria representant per a la venda de purés i bunyols d'abadejo en la capital de la província i es comunicava que el senyor Rafael Balaguer, director de l'Escola Normal, ampliava el termini de matrícula fins al 26 de gener. Un cavaller sol·licitava algú que li ensenyara a conduir automòbil o moto i estava disposat a retribuir bé. També es necessitava una bugadera durant aquells dies.

El trinquet considerat catedral de la pilota és el de Pelayo, a València, i en la partida del dissabte, la més important de la setmana, tradicionalment, tan sols han jugat els millors

de cada temps. Contra Juliet actuaven sovint Villarreal, Ibáñez, Gorrea i Grauero, els homes que podien formar trio amb capacitat de victòria davant de l'ídol d'Alginet.

Salvador va disputar amb 12 anys la seua primera partida seriosa a Borriana. Va compartir cartell amb Xiquet de Quart, Blau i Xato de Pedreguer. El seu debut al Pelayo el va fer amb 14 anys i va formar parella amb Lloco i es va enfrontar a Xato de l'Estació i Pallero. El primer era fogoner i del segon es recorda que era especialista en el colp d'aixella. Lloco, el seu primer company, va ser una de les grans figures dels anys quaranta. Era dels que perdia una pilota i proferia més d'una blasfèmia. S'excusava, com altres, dient que "els pecats de la gola, el Nostre Senyor els perdona". Amb aquesta coartada, perdó sense penitència, podrien igualar-se dues més referides a les relacions sexuals tingudes per espúries.

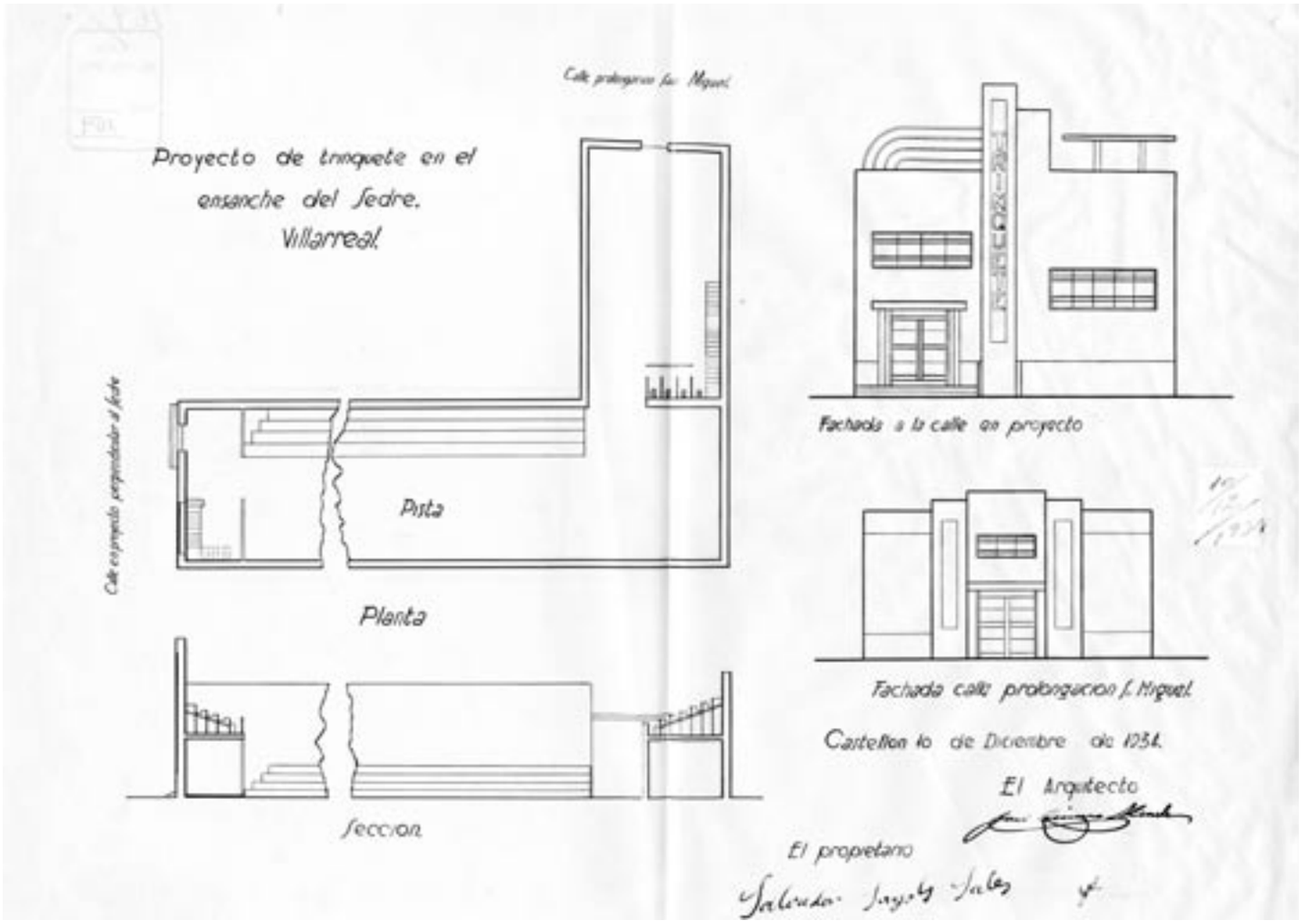
Una de les raons per les quals es van produir les prohibicions abans esmentades van ser les habituals eixides de to dels jugadors, un costum que en els últims anys s'ha temperat, encara que sempre hi ha algun jugador que maleeix la seua mala sort i arremet contra algun sant.

Hi ha documents en què s'establien multes i assots per als que blasfemaven i en això hi havia jerarquia. Les multes anaven de Déu, la Mare de Déu, els apòstols i altres sants en sentit descendent, la qual cosa afavoria els que eren més versats en el santoral i triaven advocacions de menor cotització. Fins a l'arribada de la democràcia era freqüent trobar en els bars dels trinquets el cartell següent: "Se prohíbe blasfemar y hablar de política".

Salvador Sagols va tenir un gran padrí per a la seua alternativa. A Pelayo, el trinqueter, Xiquet de Simat, el va batejar amb el nom de Villarreal, perquè tot i haver nascut a Borriana era veí de la nostra ciutat i així se'l va conéixer a partir de llavors. En la pilota és freqüent denominar el jugador amb el seu nom o cognom i afegir la seua població de naixement o residència. En la nòmina de pilotaris també figuren Empresari de Villarreal i Conrado de Villarreal. Del primer es va destacar la seua gran facilitat per al rebot, tècnica que pel que sembla era la dels pilotaris vila-realencs.

L'esport, siga quina siga la seua especialitat, sol estar marcat en cada època per la presència d'un competidor capaç de despertar emocions i seguidors. La pilota a Vila-real ha tingut fins a la data dues figures emblemàtiques: la primera, Salvador Sagols, i la segona, encara recent, Pepe Mezquita. També va haver-hi aspirants a figura com els abans esmentats Empresari i Conrado, Nico o el pare de Mezquita, que no van aconseguir el nivell de les dues grans estrelles.

L'existència de Salvador Sagols s'explica si tornem al 1934, any en què el borrianenc Salvador Sagols Sales, son pare, va construir el trinquet que estava situat darrere de les anomenades Escoles Nacionals que portaven i porten el nom de Miguel de Cervantes. Va romandre obert fins al 1945. Posteriorment, la seua estructura va ser aprofitada per a albergar dos magatzems de taronja. El trinquet era molt interessant des del punt de vista arquitectònic donats els trets modernistes del projecte de l'arquitecte José Gimeno Almela, datat el 10 de desembre de 1934. Va ser explotat fins al 1945. Tal vegada l'obra de Gimeno Almela és la més singular que existeix en el món de la pilota valenciana, ja que va dissenyar el recinte en forma de ela. El més apreciable de la construcció eren potser les dues façanes. Una d'aquestes estava situada perpendicularment a l'avinguda del Cedre i l'altra a la prolongació del carrer de Sant Miquel. En la memòria presentada per a la seua aprovació va especificar totes les característiques de l'obra i deia que el projecte era per al joc de pilota a l'estil del país. Juntament amb les característiques dels murs de formigó es detallava la



Proyecto de trinquete en el ensanche del Sedre de l'arquitecte José Gimeno Almela, 1934

recollida de les aigües en un pou sèptic a què també anirien a parar les aigües pluvials. L'excusat tenia parets, però estava a l'aire lliure.

El 1945, el recinte era propietat de Ramón Ramos Falcó i el mateix arquitecte, José Gimeno Almela, va firmar el projecte de reconstrucció de la coberta. L'edifici es va convertir en un magatzem de taronges.

Salvador Sagols Gavarri va nàixer a Borriana el 4 de gener de 1921. Son pare era trinqueter en la seua ciutat i allí va començar a donar les primeres pilotades i a aprendre els secrets del rebot, el joc des del dau i la recerca de la careta en què trobar la fallada del contrari. Per a Salvador qualsevol esportista naix i creix favorablement si troba l'ambient adequat i possibilitats de practicar i millorar la tècnica.

Com a fill de trinqueter era lògic que la seua primera pilota fora de vaqueta i no de futbol. Era raonable també que en compte d'usar els peus començara a emprar les mans. Va créixer esportivament molt ràpid i per això va participar en partides de professionals abans dels quinze anys. Lorenzo Millo, el millor cronista de la pilota valenciana, en la quasi enciclopèdia d'aquest esport que va publicar el 1976 va dir de Villarreal:

> "Este espléndido, soberbio y notabilísimo jugador actuó en los trinquetes durante los años cuarenta y cincuenta siendo de los mejor clasificados. Villarreal fue un maestro del rebote. Muy pocos pelotaris lo han jugado mejor que él y sus actuaciones, cuando

> estaba inspirado, constituían un puro goce para los espectadores, por su colocación y elegancia al jugar la pelota que venía devuelta de los frontones."

Es conta que la millor partida de la seua vida la va disputar davant de Juliet d'Alginet, el gran mestre de l'època. Villarreal va competir amb Rovellet, Rochet de Carlet, Darás, Enriquito d'Alzira, Ortega, Ibáñez de Casinos, Ferrer de Benaguasil, Ferreret i Grauero de Gandia. Van ser aquests els jugadors amb major cartell i, lògicament, els més contractats per les empreses per als grans desafiaments.

En el trinquet familiar es va fer com a jugador. Allí va conéixer tots els secrets del joc. La seua vida professional va acabar en el trinquet actual, el de Creus Velles. Allí, una vegada retirat als 36 anys, tal vegada prematurament a causa de deficiències visuals, va passar totes les vesprades de partida. Dels seus vastos coneixements van beure tots els que van passar pel recinte que avui porta el seu nom. Era habitual veure'l donant consells als que començaven i fins i tot als que ja eren professionals importants i els convenia millorar algun aspecte tècnic. Assegut en la vorera del trinquet explicava cada vesprada lliçons magistrals.

El 1949, quan major era la rivalitat futbolística entre Vila-real i Borriana, el soci número 13 del Club Atlético Foghetecaz era el borrianenc Salvador Sagols Gavarri, *Xiquet de Villarreal*.

No va anar a la saga Pepe Mezquita, la saviesa del qual en el joc va compensar àmpliament les seues condicions físiques. Era xicotet i aparentment lleuger. Tenia més saviesa que fortalesa física. Jugava amb naturalitat, sense escarafalls. També era especialista en el rebot i només quan la pilota li arribava traïdorament es girava i estirava per a tornar-la per damunt de la corda. Es va retirar a causa de la lesió de colze que patia, la qual cosa li va evitar arrossegar-se pels trinquets i entelar el seu bon nom i el seu historial.

Mezquita va ser professional durant 23 anys. Amb deu anys en el trinquet escolar de Guadassuar va meravellar dos mestres com Juliet i Rovellet, els quals li van pronosticar un gran futur, i així va ser. Mezquita va ser el primer jugador que va guanyar tres vegades consecutives el Circuit Bancaixa, el torneig més important que es disputa en els trinquets valencians. Les condicions físiques i la seua xicoteta estatura no eren favorables per a competir amb possibilitats d'èxit en els campionats individuals, però està clar que això no va ser cap obstacle perquè el seu nom figurara al costat dels grans triomfadors.

Pepe Mezquita, campió del Torneig Bancaixa



Rovellet va ser l'essència de la saviesa, l'estètica. Juliet era el mestre de la col·locació en la pista i Paco Cabanes Genovés, l'últim gran ídol, la força de la naturalesa. Álvaro, després, va representar la facilitat amb les dues mans i la potència per damunt del que era habitual. I entre aquests, Mezquita.

Mezquita coneixia la careta i els avantatges de jugar contra ella, la facilitat en el dau i l'habilitat en el rebot. Tot sense grans escarafalls, excepte en els moments en què el rebot maligne l'obligava a fer contorsions o espectaculars recerques de la pilota. Era, a més, hàbil en la col·locació i en la recerca del colp que impedia l'entrada en acció del mitger amb el qual obligava a fer el major esforç al seu contrincant en el fons de la pista. Tal vegada, ningú com ell va demostrar als bons aficionats que la fortalesa física no és l'única virtut del pilotari. Amb el suport de l'Ajuntament es va crear l'escola en què imparteix classes magistrals a principiants.

El ciclisme, la primera gran glòria esportiva

La pilota era, d'antic, el joc que més facilitats oferia perquè bastava el carrer com a pista i els utensilis eren tan simples com una pilota de vaqueta, però el primer esport que va tenir gran transcendència, local, provincial i nacional, va ser el ciclisme. La bicicleta va ser una màquina que va cobrir diversos aspectes en la vida dels habitants de Vila-real. Va ser un gran avanç per a l'oci. Els primers posseïdors de la màquina la van usar per a donar passejos i fins i tot per a presumir. Va ser un símbol esportiu transcendental quan els nostres corredors van començar a aconseguir èxits notables. A més, també va ocupar un lloc important en la vida laboral, ja que va permetre els desplaçaments pel terme municipal i adjacents als llauradors que havien d'acudir a cuidar les seues terres o recollir les collites. La nòmina de guàrdies rurals es va veure beneficiada quan els dotaren de la bicicleta per a vigilar tot el terme. El vehicle permetia els desplaçaments amb rapidesa, per la qual cosa ja no calia recórrer al carro tirat per cavalleries. Arquitectònicament, la ciutat es va distingir per la construcció de cases amb les anomenades entrades de carro, les quals obligaven a donar amplària a les façanes. La bicicleta va ser un instrument de treball sense exigències.

Les primeres màquines sobre les quals els petimetres es van passejar a Espanya van ser els velocípedes. Eren màquines amb una enorme roda davantera i una roda posterior diminuta. Els pedals estaven adossats al centre de la gran roda davantera i els ciclistes anaven asseguts a una altura desmesurada. Ja el 1890 van començar a aparéixer les que es muntaven amb les rodes més parelles. Els velocipedistes passaven pels estudis fotogràfics per a deixar constància de la seua conquesta, la qual va esdevenir un model de modernisme.

A Vila-real, com en moltes altres ciutats, les primeres compres les van fer famílies de bona posició econòmica. Eren objecte de luxe i per això entre els primers posseïdors figurava Paco León Font de Mora, *el Baró*, la fotografia del qual es conserva en la millor col·lecció d'imatges vila-realenques. Segons Manuel Juan, el 1987 van començar a arribar bicicletes modernes de la marca francesa Clemens al preu de 535 pessetes, quasi una fortuna. Posteriorment, van aparéixer les marques espanyoles Orbea, BH, i Sanromá, que van rebre una gran acceptació per part dels usuaris. Algunes d'aquestes marques es continuen fabricant al segle XXI i van aconseguir la seua major fama quan van ser utilitzades massivament per equips ciclistes professionals. El renaixement del cicloturisme ha recuperat la producció i els aficionats inverteixen grans quantitats en peces especials de marques internacionals, des del selló fins als canvis de marxa. En l'actualitat, hi ha individus que ixen a la carretera els caps de setmana i van muntats en un vehicle el preu del qual està per damunt dels 3.000 euros.

L'abaratiment d'aquests vehicles populars va fer que la nostra ciutat tinguera, proporcionalment, un nombre molt superior al de poblacions de grandària semblant i, fins i tot, amb més habitants. Paral·lelament, es van instal·lar els tallers de reparació. En algun d'aquests establiments es llogaven bicicletes per a donar xicotets passejos. Amb el temps, hi va haver algun artesà que va començar a fabricar quadres d'acord amb el físic dels que volien competir. Per aconseguir les majors prestacions esportives no bastava el model estàndard. Quan encara no s'havia aconseguit tal precisió de manera general ja hi havia en el carrer d'Onda un taller, el del Gat, en què al ciclista *amateur* o professional se li prenien mesures antropomètriques a fi de fabricar-li la bicicleta ideal.

Cronològicament, el primer esport va ser la pilota i després van arribar el ciclisme i el futbol. Posteriorment, es van afegir altres especialitats com ara l'atletisme, natació, basquetbol, handbol i hoquei sobre patins. Els primers esportistes vila-realencs

famosos van pertànyer a les tres disciplines esmentades en primer lloc. Paradoxalment, l'esport que va aportar per primera vegada un participant olímpic va ser la natació. Va ser a Pequín i la competidora va ser Yurema Requena en la prova de fons en aigües lliures. Des de 1972, data en què vaig assistir com a periodista als Jocs Olímpics, va ser a Pequín on per fi vaig coincidir amb un participant vila-realenc.

El 1900 va ser fundada la Unió Ciclista Internacional i, tres anys després, Henri Desgrange va crear el Tour de França que ja es va córrer per carretera amb pinyó lliure i no fix, com tenien les primeres bicicletes, i que ha perdurat en les proves de velocitat en els velòdroms perquè permet que els que es vigilen puguen fins i tot detenir-se en espera del moviment de l'adversari. Aquest esport va tenir un creixement extraordinari a la nostra ciutat a partir dels últims anys del segle XIX coincidint entre altres fets amb la crisi del 98.

La plaça del Calvari, avui dedicada als llauradors, a principis del segle XX estava tapiada i al fons tenia una capella on se celebraven oficis religiosos. El recinte tenia el tradicional viacrucis en el qual les estacions estaven assenyalades per quadres ceràmics. Fins ben entrats els anys cinquanta i quan ja no existia la tanca, ni la ceràmica de les estacions, encara se celebrava el viacrucis del Divendres Sant al matí i a aquest acudia alguna confraria de Setmana Santa. Darrere de la capella estava el vell cementeri que va ser traslladat a l'actual emplaçament a principis del XX.

Després de la capella, en el terreny actual del convent dels carmelites, va ser construït el primer velòdrom vila-realenc en un solar que pertanyia a Francesc Cabrera. Per tant, el recinte afrontava amb el desaparegut cementeri i el posterior camp de futbol del Madrigal. Avui, en la zona hi ha el pavelló poliesportiu dedicat a Joan Baptista Llorens. L'homenatge el va aprovar el consistori quan encara era alcalde Juan Vilanova Verdià i va ser una autèntica fita en l'esport espanyol perquè va ser el primer recinte dedicat a un esportista que va figurar com a militar en l'exèrcit de la República. En el lloc del pavelló va existir, fins a la dècada dels cinquanta, una casa habitada per una família que era l'única construcció enmig del Calvari.

Algunes de les fotografies de les proves que es van disputar en el velòdrom constaten l'existència de la capella del cementeri que encara no havia sigut derruïda.



Panoràmica del primer velòdrom vila-realenc

El recinte, la construcció del qual va començar el 1914, va ser inaugurat el diumenge 16 de maig de 1915 i va romandre obert fins al 1925. El públic el va poder veure acabat dies abans de la inauguració oficial. Les publicacions de l'època assenyalaven el recinte apte per a ciclisme i altres esports i, de fet, així ho va ser perquè en la zona central es va practicar futbol. El propietari va vendre la instal·lació esportiva a l'orde dels carmelites calçats i el seu convent es va acabar de construir el 1927. Durant la Guerra Civil va servir d'acadèmia de transmissions de l'exèrcit republicà.

El plànol del projecte del velòdrom, firmat per l'arquitecte de Castelló, José Gimeno Almela, autor també del trinquet de Sagols, té data de 6 d'abril de l'esmentat 1914. Es va alçar d'acord amb les normes sanitàries i de seguretat que s'exigien llavors i les seues dimensions estaven catalogades com de primer ordre. La longitud de la corda, l'alçada i amplitud dels peralts permetien la celebració de carreres a l'americana en què els corredors necessiten espai per a no entropessar-se i, a més, era apte per a les proves de moto com es veurà més avant. En ambdós costats de la recta van ser col·locades les graderies per al públic. La meta estava en la meitat de la recta més pròxima al camí de l'Ermita.

La pista era singular perquè no era habitual que tinguera 333,33 metres de corda. Les més freqüents eren de 250 metres. La vila-realenca permetia l'exhibició dels corredors amb potència per a l'esprint llarg. Al contrari, la freqüència dels esprints puntuables era inferior.

Aquesta instal·lació esportiva, entre altres qüestions, va ser pionera en la celebració de carreres nocturnes i per això Pascual Poré, que dirigia el recinte com a empresari, va aconseguir que el 12 de juliol de 1924, dissabte, fóra inaugurat l'enllumenat elèctric.

El ciclisme vila-realenc tal vegada no hauria tingut històricament la importància que va aconseguir si no haguera existit Pascual Poré Peset, l'autèntic pioner d'aquest esport i creador de figures com ara la de Joan Baptista Llorens. Va nàixer a Vila-real el 18 de gener 1881 i va morir el 4 de novembre de 1966.

L'entranyable Poré es va mantenir sobre la bicicleta fins als seus últims anys i va conservar les seues aficions, entre les quals també destacava el fervor musical, una dedicació que pocs coneixen. Era assidu no sols als concerts de la banda La Lira, sinó també als assajos. Una vegada va ajudar el mestre perquè una part de la banda seguira el ritme adequat. Va ser en la *Dansa d'Anitra* de *Peer Gynt*.

Pasqual Poré, el gran patró del ciclisme vila-realenc



Poré es va aficionar al ciclisme a Castelló. Allí existia velòdrom des de 1880 i llogaven bicicletes per a donar passejos. Amb aquestes va aprendre a córrer. El 1889, l'Ajuntament de la ciutat amb motiu de les festes de la Mare de Déu de Gràcia, va organitzar carreres i Poré, impulsat pels amics, va decidir participar-hi. Amb 18 anys va batre els corredors arribats de València entre els quals estaven Tomás Penalba i Ricardo Peris que van ser campions d'Espanya. Va guanyar la prova i les primes de tots els esprints al seu pas per la meta.

Prompte es va animar a participar en grans competicions i va ser vencedor a València, durant l'Exposició de 1909, Palma de Mallorca, Barcelona i Tarragona, entre altres ciutats. El seu major rècord va ser guanyar vuit anys consecutius la carrera Castelló-Alcalà de Xivert-Castelló. En el seu historial figuren triomfs davant dels millors ciclistes de l'època en proves de caràcter internacional.

Poré pot qualificar-se com el patriarca del ciclisme vila-realenc. No obstant això, es podria dir que aquest esport va cobrar importància pels tres menestrals que li van

donar gran impuls. Poré era de família de carnissers, José Pérez Pitarch, *l'Ouero*, el primer que va xafar podi nacional, es dedicava a la venda d'ous i José Ribelles, *el Choto*, era de família de forners.

Van ser tres vides poc paral·leles. L'Ouero va ser subcampió d'Espanya de fons en carretera en dues ocasions. El 1905, quan va véncer Pablo Pujol, Pérez va ser segon davant de Tomás Peñalva, que havia sigut campió el 1904 i 1906, una vegada subcampió i una altra tercer. El 1909, a València, de nou subcampió, va ser batut per Vicente Blanco, conegut com *el Cojo,* que va ser el primer ciclista espanyol que va participar en el Tour. Tercer després de l'Ouero va ser Edouard Leonard.

La vida de José Pérez té un cert aire novel·lesc. El 1913, va decidir traslladar-se a París, on va viure fins a la seua mort. Allí es va guanyar la vida venent fruites. El seu esperit aventurer el va portar a participar en la Primera Guerra Mundial, naturalment, en l'exèrcit francés. Posteriorment, amb la presa de França pels nazis, com que no tenia edat per a lluitar en el front, es va sumar a les forces de la Resistència en què va tenir com a companys compatriotes espanyols. L'Ajuntament de París, en el qual Georges Bidault va rebre com a primer oficial de l'exèrcit alliberador francés el borrianenc Amado Granell Mesado, va concedir a José Pérez una de les seues medalles en reconeixement als seus valors morals i patriòtics per la seua participació en els grups de l'heroica Resistència.

En la memòria vila-realenca va quedar la figura de Ribelles com un atleta amb grans possibilitats, però no va ser constant i no es va dedicar formalment a l'esport per al qual tenia grans condicions. La seua vida la va dedicar al forn que posseïa en la Barona. Un fill seu va tenir gran popularitat quan durant els anys cinquanta es va traslladar als Estats Units perquè es va estendre la història que havia de rebre l'herència d'un oncle, però abans havia de cuidar un cosí invàlid per un temps. A la tornada, va ser protagonista d'històries un tant rocambolesques.

El 1929, Ribelles i Poré van protagonitzar un curiós desafiament en el Cedre, el qual va ser el comiat de tots dos ja molt veterans.

La construcció del velòdrom del camí de l'Ermita estava més que justificada perquè els aficionats havien de desplaçar-se a Borriana, on ja existia aquesta instal·lació entre els dos ponts d'entrada a la ciutat, per a veure els progressos de Llorens, que va acabar sense enemics tot i posar-lo a prova amb desafiaments importants. No li va poder guanyar ni el campió provincial d'aleshores i el millor ciclista borrianenc, Enguídanos, fou protegit per Llorens. Li va proporcionar carreres i, de vegades, va ser el seu company en proves a l'americana. Enguídanos va ser finalista en el campionat d'Espanya, però no va poder igualar-se mai amb el seu amic.

Molt abans que fóra inaugurat el camp de futbol del Madrigal, la ciutat coneixia l'organització de carreres que atreien una gran quantitat d'espectadors i, per descomptat, un bon nombre de practicants d'entre els quals eixirien corredors importants. La ciutat fou travessada per escamots en nombroses ocasions.

Poré va ser primer participant i, després, organitzador. Hi ha documents fotogràfics de les proves de 1912 en les quals la majoria dels participants eren aficionats locals. Entre ells, ja figurava Joan Baptista Llorens. Poré muntava carreres que tan prompte naixien en el seu taller de bicicletes de la plaça de Colom com en la plaça de Sant Pasqual. Eren carreres per a principiants. El circuit no era llarg i l'objectiu era donar diverses voltes a aquest. Més transcendència tenien quan el recorregut anava del Raval de Sant Pasqual a la Creu d'Aliaga. El carrer Major, el centre de la

ciutat, es transformava en circuit ciclista amb centenars de persones als costats del recorregut.

El ciclisme més elitista va tenir com a centre el velòdrom. No sols pels ciclistes que van passar per aquest, com ara figures nacionals i internacionals, sinó per la posada en escena de grans desafiaments, extraordinàries combinacions de proves i, per descomptat, els triomfs del gran campió vila-realenc al qual el ciclisme nacional encara no ha reconegut el seu enorme valor. Llorens va ser el primer corredor que va ser campió en les tres especialitats, és a dir, velocitat, fons en carretera i darrere moto, fet absolutament singular. La seua pertinença a l'exèrcit republicà li va restar presència en els diaris esportius. *Marca*, el periòdic de la cadena del Moviment Nacional i que durant molt de temps va publicar biografies dels grans esportistes espanyols, mai no va incloure Llorens per la seua catalogació de roig.

La categoria del velòdrom vila-realenc va induir la Unión Velocipédica Española, denominació anterior de la Reial Federació Espanyola de Ciclisme, a concedir-li l'organització d'un campionat de velocitat i un altre de moto. En ambdós casos el vencedor va ser el mateix: el Surdet, nom amb què es coneixia familiarment aquest ciclista i també per Llom de gat per la peculiar curvatura de la seua esquena en l'esprint.

En la inauguració del velòdrom, Poré va muntar una carrera entre el campió francés Maurice Regnier, el català Teodoro Soum, que gaudia de gran prestigi, i Llorens. En la carrera d'una hora va véncer Regnier seguit de Soum i Llorens. Aquest, amb dèsset anys, va estar a l'altura dels seus competidors, dos professionals ja madurs. En la prova de moto va ser segon després de Regnier i davant de Soum.

Aquella vesprada, de gran transcendència per al ciclisme vila-realenc, va permetre que sobre la pista corregueren també els germans Mezquita, *els Revenedors,* José, Pascual i Jaime, així com els aficionats José Cortés, Santiago Broch, Pascual Boix, Manuel Albella, Manuel Costa i Miguel Adsuara.

El velòdrom es va clausurar oficialment el 24 de maig de 1926. Poré encara va tenir ànims d'organitzar dues vesprades de gran ciclisme, tot i saber que s'acabava el cicle. El dia 21, dissabte, Llorens va tornar a guanyar el Campionat Regional de Velocitat en imposar-se al també vila-realenc Gabriel Cortés. El dimarts 24, en el comiat del recinte, Llorens va batre Miguel Bover.

Aquest mes es va popularitzar per a les dones el pentinat a l'estil *garçon* i les models publicitàries es van convertir en boxejadores i esgrimidores. Fins llavors havien predominat els homes esportistes per anunciar liniments o marques de paper de fumar. Entre ells, junt amb figures nacionals tan destacades com Ricardo Zamora i Paulino Uzcudum, va figurar Llorens.

Pel recinte vila-realenc van passar les grans figures de l'època com Llorens, el seu company en proves a l'americana, és a dir, el francés Paul Regnier, l'italià Carlo Messori, la famosa Alfonsina Strada, dona que va trencar motlles en el ciclisme, Thys Ellegart, sis vegades campió del món, el mallorquí i campió nacional Miguel Bover, així com tots els espanyols especialistes en pista. Les competicions en velòdrom i carretera es van alternar. Ambdues especialitats van promoure el naixement de ciclistes. L'organització de les proves per circuits que comprenien el pas per diverses poblacions de la comarca atreia ciclistes locals, provincials i regionals, amb la qual cosa Vila-real s'omplia de visitants per a veure competir els que buscaven la fama. En general, eren molts els que es proposaven aconseguir la fama de Llorens, campió en tots els àmbits en què participava.

Un exemple d'aquelles jornades pot ser la de juny de 1923. Aquell dia es va disputar una carrera de 75 quilòmetres amb el recorregut següent: Vila-real, Castelló, l'Alcora, Onda, Vila-real, Nules, Borriana i Vila-real.

En aquest tipus de proves els premis poden paréixer molt modestos, però en aquells anys alguns d'aquests eren suculents. Aquesta carrera va tenir les compensacions següents: primer, un quadre de bicicleta regal de la Casa Mompeó i 150 pessetes; segon, un joc de rodes amb tubulars de carretera i 100 pessetes; tercer, fanal de bicicleta i 75 pessetes; quart i cinqué, objectes d'art i 50 i 25 pessetes respectivament. I a qualsevol ciclista que acabara en 4,30 hores se'l gratificaria amb 15 pessetes.

En el mateix diari en què s'anunciava la prova ciclista es feia també insistència en la inauguració del camp de futbol del Madrigal.

El dijous 28 de juny el diari *Heraldo de Castellón* sota el títol de "Madres sin corazón" va publicar el següent: "Ayer, a las 1,45 de la madrugada fue encontrado, frente a la casa número 13, de la plaza de Colón, por Pascual Poré Peset, un niño recién nacido envuelto en una sábana. Luego de poner el hecho en conocimiento del juzgado el señor Poré se llevó a su casa al recién nacido procurándole una nodriza. CIRAT"

A Pascual Poré l'acompanyaven en aquell moment Joan Baptista Llorens i el seu cunyat, Ramiro Cantavella, que havien estat de vetllada en el Gran Casino. Poré, que va trencar amb la seua núvia a causa del ciclisme, mai no va contraure matrimoni i, no obstant això, va ser un pare exemplar de la criatura que va adoptar.

La carrera anunciada el 2 de juliol per al dia 8 tenia 72 quilòmetres de recorregut i feia tres voltes al circuit següent: plaça de la Constitució, carretera de Nules a Borriana, carrer de Rochera, plaça Chicharro i Sant Bartomeu i Vila-real. La meta estava en el cantó del campanar. Aquesta vegada els premis eren de 175, 100, 75 i 50 pessetes, i un joc de llandes de fusta amb tubulars americans per al guanyador. Els que corregueren en quatre hores rebrien 15 pessetes de compensació.

El ciclisme, fins i tot quan ja hi havia figures nacionals, era un esport quasi romàntic. Els guanys eren escassos i els sacrificis i patiments, enormes. Els ciclistes solien eixir a la carretera desproveïts d'ajuda. S'havien de valdre per ells mateixos. La seua imatge era la de l'individu que portava un tubular creuat a l'esquena i un altre lligat a la part posterior del selló. Aquesta estampa encara es podia veure en el cartell publicitari d'una marca de bicicletes o liniment durant els anys cinquanta del passat segle. Aquest producte l'usaven la majoria dels atletes, tot i que ells mateixos es donaven el massatge. Les cròniques solien assenyalar que els vestidors feien olor a embrocació. Era el líquid que es vessava sobre les zones del cos més castigades, que en aquest cas eren les cames. Els cartells amb les fotografies dels campions eren l'adorn obligat dels tallers de reparació de bicicletes. De fet, per les figures exhibides es coneixien les preferències de l'amo del negoci. També es va repetir al llarg d'un temps el conflicte de les dues Espanyes en el ciclisme. Les rivalitats en el món dels bous entre els Lagartijo i Frascuelo, Joselito i Belmonte o Manolete i Arruza es traslladaren al ciclisme. Sense eixir de Vila-real, hi va haver gent que va pretendre promoure un enfrontament frustrat entre Llorens i Pascual Saura. Els aficionats vila-realencs també es van dividir quan calia ser de Loroño o Bahamontes. Bernardo Ruiz, valencià d'Oriola i gran campió, era el cartell preferit en els tallers locals en la dècada dels cinquanta i, especialment, després dels seus triomfs en el Tour.

El ciclista que patia un punxada havia de canviar el tubular apropat a la cuneta. Havia de ser expert en la col·locació d'aquest i, a continuació, fer ús de la manxa per a

unflar-lo i eixir de nou a pedalejar. Els corredors solien arribar a la meta amb la cara tacada pel fang que formava la combinació de la suor amb la pols dels camins. Alguns es protegien la vista amb unes ulleres semblants a les que usaven els motoristes. S'ajustaven per damunt de les celles i en les temples, i se subjectaven amb una goma que rodejava el cap. Aquelles robustes i poc elegants ulleres tenien com a objecte evitar el contacte dels ulls amb la polseguera que alçaven els ciclistes.

En les carreres per etapes, a més d'alimentar-se com podien i dormir moltes vegades en condicions molt precàries, havien de dedicar un temps a la reparació de les punxades i reposar alguna peça de la bicicleta. I per descomptat, greixar-la perquè estiguera en perfectes condicions per a l'endemà.

En aquells temps heroics no hi havia massatgistes que els ajudaren a relaxar la musculatura. En carretera, els més previnguts omplien la butxaca posterior del jersei amb fruites, especialment plàtans, per a combatre l'esgotament i, no obstant això, hi havia alguns ciclistes que abandonaven perquè no tenien diners per a passar per la fruiteria.

Era freqüent que per a participar en una competició els corredors agafaren la bicicleta i recorregueren sobre aquesta els quilòmetres que separaven el punt de partida de la seua localitat. Si aconseguien premi i hi havia tren, tornaven amb aquest més còmodament. Si no tastaven les compensacions econòmiques, la tornada la feien pedalejant.

Aquesta situació precària es va mantenir fins a l'arribada dels equips professionals. En els automòbils de suport, els mecànics van aprendre a reparar bicicletes sense baixar del vehicle. En la carrera Vila-real - Morella - Vila-real de 1953, encara van eixir a l'aventura nombrosos corredors sense cap tipus d'ajuda. Només algun va tenir al seu costat un motorista amb acompanyant a qui recórrer en cas de compromís. Moltes vegades el pitjor enemic era el trajecte, ja que hi havia carreteres plenes de clots i amb graveta solta que solia provocar caigudes.

Els ciclistes de l'època heroica no van conéixer un altre tipus de dopatge que no fóra la ingestió de bons filets. La seua potència física augmentava si s'alimentaven adequadament i portaven terrossets de sucre i fruites en el jersei. Alguns més previsors, com a màxim, acudien a les farmàcies on sol·licitaven reconstituents. El flagell del dopatge va començar a aparéixer quan els corredors van començar a comptar amb l'ajuda econòmica dels patrocinis. Les marques publicitàries exigeixen triomfs per a justificar la seua presència en els mitjans informatius.

L'esport, en general, està assetjat constantment per la temptació de les ajudes que els avanços permeten. El dopatge, encara que parega una qüestió moderna, ja existia en els temps de la colonització d'Amèrica. Els conquistadors espanyols donaven fulles de coca als indis araucans perquè les mastegaren. Així obtenien més resistència física i disminuïen la ingesta d'aliments.

Desaparegut el velòdrom del camí de l'Ermita, José María Gumbau Monzó va sol·licitar una llicència d'obres per a construir el recinte que fins ben avançats els anys cinquanta va existir a l'esquerra de la vella carretera general, en direcció a Castelló, on avui es troba una empresa dedicada al ciment. L'arquitecte de la pista de Gumbau va ser Manuel Montesinos. En el projecte es feia constar que, curiosament, el recinte afrontava amb la finca de Pascual Díaz, un dels fundadors del Club Deportivo Villarreal.

El velòdrom conegut com a velòdrom de Gumbau o de Picores tenia, com l'anterior, graderies per als espectadors al llarg de dues rectes. La corda mesurava 92,5 metres i

l'amplària de la pista, de ciment com l'altra, era de 5 metres. Els seients també eren de fusta, tot i que les dimensions de la construcció al camí de l'Ermita eren majors.

Tots els grans campions, siga quina siga la seua especialitat, viuen moments en què no digereixen bé la retirada i senten la temptació de tornar. El 1933, a Llorens el van convidar a participar en un homenatge nacional a Barcelona que dedicarien a Vicente Trueba, *la Pulga de Torrelavega*, pels seus èxits com a escalador en el Tour. Era una prova amb velles glòries. Encara que la falta d'entrenament li havia posat uns quilos al damunt, va tractar de preparar-se per a no fer el ridícul en una ciutat en què tenia molts seguidors. Tot i així, va véncer els veterans i això li va fer creure que podia reaparéixer. I ho va fer.

Llorens va donar lluïment al velòdrom de Picores perquè en aquest recinte va tornar a córrer professionalment. Van ser els anys del comiat definitiu. En les festes de Sant Pasqual de 1934 encara es va imposar a ciclistes molt més joves, com ara Manuel Capella, que també era bon esprintador. Va tornar a triomfar en una carrera patrocinada per l'Ajuntament al Cedre.

A pesar d'indicis tan esperançadors es va adonar que el cos ja no li responia adequadament i ni tan sols podia perdre els quilos que li sobraven a pesar d'intentar-ho. No es va veure en condicions de continuar corrent i va decidir dir adéu a pesar que Poré li havia preparat una carrera per carretera. Ja ni els diners el temptaven.

En els últims anys d'existència del recinte, l'amo del velòdrom permetia als ciclistes de l'època, els germans Manuel i Francisco Llorens o *Germans Tele,* Joan Baptista Llorens, el fill del campió, Pascual Bort i Jaime Mezquita, entre altres, pedalejar per la seua pista. Als alumnes de l'institut Francesc Ribalta de Castelló que solíem desplaçar-nos quan feia bon temps amb bicicleta, a la tornada, per un mòdic preu, ens donava la possibilitat de comprovar la nostra valentia en els peralts. Els diumenges al matí acudien xicots als quals els divertia pujar per aquests. Només uns pocs pensaven en la possibilitat de convertir-se en professionals de l'esport.

Els esmentats corredors van ser l'ultima gran generació. Tots ells participaven en les carreres nocturnes de l'estadi Castàlia on a la pista d'atletisme, de cendra i 400 metres de corda, s'adaptaven dos peralts de terra en els revolts. A les proves que s'organitzaven a València al passeig de l'Albereda durant la Fira de Juliol, els corredors vila-realencs acudien amb el jersei groc del Club Ciclista. Entre ells, Pascual Bort acostumava a meravellar per la seua facilitat en l'esprint, una especialitat en què no solien guanyar-lo.

Una vesprada en què el locutor deia a cada pas per la meta que el castellonenc Bort havia guanyat l'esprint, aquest va aprofitar les oportunitats següents per tal d'amollar el manillar i assenyalar el nom del seu club que lluïa al pit. La resta d'esprints els va guanyar com a membre del Club Ciclista Vila-real.

Manuel Llorens va ser el primer guanyador de la carrera Vila-real - Morella - Vila-real quan aquesta va ser recuperada. Això va succeir el 1953 i l'eixida es va situar en la porta de l'antic local dels Lluïsos, al carrer Major Sant Jaume. Per la seua banda, la meta va estar en la plaça de la Vila.

Una de les notes més curioses del ciclisme vila-realenc va ser el fet que Jaime Mezquita, *el Revenedor*, fill de qui va competir amb el campió Llorens, va conquistar els seus majors guardons en les proves de veterans. Va ser dues vegades tercer en el Campionat d'Espanya el 1975 i 1985 en les categories d'edat de més de cinquanta anys.

El velòdrom de Gumbau tenia a l'entrada una residència familiar, de tipus maset amb parral i la consegüent parra embolicada en les carcasses. En la casa vivien l'amo i la seua família. En aquest recinte es va produir un desgraciat accident un dia de Pasqua. Jugant amb una escopeta amb què els mossos simulaven fer la instrucció, en un determinat moment, al fill de l'amo se li va disparar l'escopeta que pensava que estava descarregada i va matar un xic que celebrava amb ell la vesprada de Pasqua.

El fet no va suposar una dura condemna per a l'autor perquè es va considerar que només havia existit imprudència i en cap cas intencionalitat.

Picores va dedicar els seus últims anys laborals a la conducció d'un taxi amb què es va guanyar la vida. De vegades, transportava alguns components d'equips de futbol.

La tradició ciclista de Vila-real no va disminuir mentre va existir la instal·lació de Picores. Durant uns anys, quan als pobles no hi havia més diversió que el futbol de l'equip local cada quinze dies i el cine del diumenge, era possible muntar carreres en el velòdrom amb l'actuació de les figures de l'època, com ara Delio Rodríguez i Bernardo Ruiz.

El ciclisme que va tenir en el primer velòdrom els anys de major esplendor, especialment per la figura de Llorens, després de la Guerra Civil; juntament amb les proves de la instal·lació de Gumbau, Pascual Poré va tornar a incitar els aficionats locals i especialment la penya Els Lluïsos perquè el ciclisme recuperara part de la seua passada esplendor.

La societat necessitava recuperar-se de les profundes ferides del conflicte bèl·lic i el règim, des de les més altes instàncies fins a les autoritats locals, tractava de proporcionar alguns moments de distracció. Ja al març de 1940, en l'anomenat parc de Vila-real es va muntar el gran critèrium de ciclisme internacional Espanya-Luxemburg-Itàlia. En representació de Luxemburg, va participar Mathias Clemens, campió nacional que va participar en el Tour del 37 formant equip mixt amb ciclistes espanyols. Itàlia va estar representada per Giuseppe Martano que, a més de campió del seu país, havia ocupat dues vegades la segona plaça en la gran ronda francesa. També va córrer l'italià Trogi Nello. França va estar representada per Jean Majerus.

Les figures espanyoles van ser Antonio Escuriet, de Castelló de la Ribera, que va ser el primer espanyol líder de la Volta a Espanya i el xativí Diego Cháfer, una de les figures de la postguerra. La part local va estar representada per Arenós, Rubert, Pascual Llorens, Viñes i l'alquerià Vicente Miró, corredor molt destacat en la dècada dels quaranta. També van participar els castellonencs Rubert i Perales i el borrianenc Colomer.

Al maig del mateix any, el dia 19, l'empresari internacional Milo, també va muntar amb Els Lluïsos el gran critèrium internacional darrere moto. Van ser anunciats de nou Clemens i Majerus, però aquesta vegada es va comptar amb asos espanyols. Va córrer Fermín Trueba, que havia sigut donat per mort en alguns periòdics durant els primers mesos de la guerra. No obstant això, va reaparéixer en l'Espanya nacional. A Bilbao, l'any 38, es va proclamar campió d'Espanya de fons en carretera, tot i que fou una prova espúria, ja que no van poder participar els millors ciclistes de l'època. Trueba va guanyar per davant de Francisco Goenaga i Francisco Aresti.

En acabar la contesa, es van declarar anul·lats tots els tornejos i campionats celebrats. No obstant això, mentre que al Llevant no se li va comptabilitzar la Copa de la República perquè només la van disputar equips catalans i valencians, es va mantenir Trueba com a campió, encara que no van participar els Escuriet, Cañardo, Ezquerra,

Molina, Berrendero ni la resta de grans corredors. També compta com a vàlida la Copa del Generalísimo que va guanyar el Sevilla, encara que no van participar els equips següents: l'Athletic de Bilbao, Barcelona, Espanyol, València, Madrid Club de Futbol i Atlètic de Madrid, entre altres.

El cartell va anunciar també a Mariano Cañardo, Antonio Martín i Delio Rodríguez en la darrere moto. Aquest va establir un rècord d'etapes guanyades en la Volta a Espanya. Era el germà major de quatre, tots ciclistes. Emilio va guanyar la Volta de 1950, així com el Premi de la Muntanya, i Manolo va ser segon en la general. Pastor també va participar en proves importants. Delio, que també va guanyar la Volta a Espanya el 1945, va ser el millor esprintador de l'època, un fet que demostra el nombre de carreres que va guanyar d'aquesta manera i, especialment, les trenta-nou etapes de la Volta. Hauria sigut tot un espectacle veure Delio competir amb el millor Llorens.

El ciclisme, anys després, va tornar a oferir un gran espectacle en el recinte del passeig del Cedre. Allí, el Club Ciclista Vila-real, presidit per Manuel Llorca i, posteriorment, per Francisco Abril, va muntar espectacles amb els millors corredors de l'època. Naturalment, en la direcció de les carreres va estar Pascual Poré i els entusiastes del club com ara José Cantavella, *l'Ermità*, i Pascual Bort Cantavella, *Melico*. Miguel Poblet i André Darrigade, dos especialistes en l'embalament curt, van competir en l'esprint. Però també va haver-hi campions com Fausto Coppi, Ercole Baldini, Rick Van Looy, Rick Van Stembergen i Jacques Anquetil, a més d'altres famosos corredors com Hassenforder, Mancini i els millors espanyols encapçalats per Federico Martín Bahamontes, Jesús Galdeano i Antonio Suárez. Aquest, que va ser campió nacional, també va guanyar la carrera Vila-real - Terol - Vila-real.

En els dies en què s'anunciaven competicions amb grans professionals, Vila-real únicament podia oferir habitacions en pensions que s'omplien de participants i alguns acompanyants. Al carrer del Comte Albay estava la pensió La Torre, l'amo de la qual, Manolo, *el Passamaner*, gran aficionat als bous, albergava la Penya Taurina Julián Marín, destre pamplonés que amb el seu germà Isidro va torejar una vesprada de festes en la plaça de cadafals de l'Escorxador. Enfront de l'Arxiprestal estava la pensió Victòria. En la carretera existia ja la pensió Cortés. En el carrer Major Sant Doménec es podia dormir en l'Hotel Espanya, un modest alberg a pesar del nom tan ressonant. Aquest establiment acollia equips de futbol del nord d'Àfrica que havien de jugar dos partits seguits en la península. Era parada i fonda si jugaven a Castelló i València. Als matins, els futbolistes de l'Espanya de Tànger eixien a la plaça de la Vila a vendre plomes estilogràfiques Parker i Inoxcrom, rellotges Cauny Prima i Duward, i mitges de seda molt cotitzades que portaven de contraban i contribuïen a millorar el seu salari. Els futbolistes convertien la zona en un mercat.

En el Cedre va començar a disputar-se el Gran Premi Joan Baptista Llorens. El de 1957, el va guanyar el català Miquel Poblet i el de 1958 el va conquistar el francés Jacques Anquetil. La vesprada es muntava a base de carreres a meta partida (persecució) i esprints puntuables. L'avinguda va ser usada també durant un temps per a les carreres d'aficionats els diumenges al matí.

La major desgràcia del ciclisme vila-realenc es va patir el 18 de febrer de 1987 amb la mort de Vicente Mata, a Alacant. Disputava el Premi Luis Puig, pròleg de la Volta a la Comunitat Valenciana i era el seu primer any com a professional. Tenia 23 anys. Va ser campió provincial juvenil als quinze anys i subcampió d'Espanya d'aficionats. Va morir en xocar amb un automòbil que va eixir a la carretera quan no havien passat tots els ciclistes. El conductor del vehicle, Pedro Vicente, era un ciclista juvenil. Mata

es va retardar perquè li van haver de col·locar el selló a l'altura adequada. En la seua primera campanya de professional pertanyia a l'equip Colchón CR.

Aquell any aconseguim per primera vegada que Vila-real fóra final d'etapa de la Volta. Amb els organitzadors d'aquesta, donada la meua condició de director d'Esports i Transmissions Esportives de Televisió Espanyola, vaig pactar que la jornada estiguera dedicada a Llorens, ja que estàvem en el cinquanta aniversari de la seua mort i era una manera de rememorar la seua figura en l'àmbit nacional i internacional. El final d'etapa estava previst que fóra en homenatge a Llorens i va haver de ser dedicat, en part, a Vicente Mata.

El gran campió

A pesar de les constants dades de les pàgines anteriors, convé afegir la biografia de Joan Baptista Llorens Albiol per a una millor comprensió del que va suposar per a l'esport de la nostra ciutat. Va nàixer a Vila-real el 28 d'octubre de 1897 i va morir a Madrid el 17 de desembre de 1937. La seua semblança requeriria, pel gran nombre de triomfs i esdeveniments esportius en què va participar, un espai que ací es queda curt. No obstant això, basta repassar el seu historial esportiu per a comprovar fins a quin punt és difícil el naixement en la nostra ciutat d'una figura que se li puga comparar.

Joan Baptista Llorens



Llorens va trencar motlles en l'època en què va viure, ja que als seus títols locals, regionals i nacionals va unir el mèrit d'haver sigut el primer ciclista espanyol autènticament internacional. Va ser el primer a disputar un campionat del món, encara que aquesta oportunitat no li va arribar en els seus millors anys. Tenia ja 30 anys, no s'havia preparat específicament per a tal esdeveniment i va ser eliminat en quarts de final pel campió mundial d'aquella edició, el francés Michard. Va ser també el primer a córrer un campionat d'Europa i, finalment, també va ser el primer que, a més de córrer a Europa, el 1925 va ser contractat per a fer-ho a Amèrica. Ho va fer amb Ottavio Bottecchia, l'italià guanyador del Tour de 1924 i 1925. Aquest ciclista antifeixista i enemic declarat de Benito Mussolini no va morir per raons polítiques. Un agricultor, en el llit de mort, va confessar que havia matat el ciclista d'una pedrada al cap. Bottecchia, en un entrenament, es va detenir a menjar raïm i l'amo de la vinya, sense fona com el *David* de Miquel Àngel, el va deixar tan malferit que va morir poc després en l'hospital.

Llorens, a més de córrer a França i Itàlia, també va ser contractat per a un gira pel nord d'Àfrica. Els seus múltiples contractes li van permetre donar-se el gran capritx de la seua vida. Va anar a Menton on vivia exiliat Vicente Blasco Ibáñez i li va comprar un cotxe de la marca Studebaker que havia deixat en un garatge a València.

El gran ídol del ciclisme de la seua època, admirat en totes les ciutats amb velòdrom, va ser campió d'Espanya de velocitat el 1921 (Palma de Mallorca), 1922 (Vila-real), 1923 (Madrid) i 1924 (Badalona). El 1920 (Palma de Mallorca) i 1928 (València) va ser segon. També va guanyar el 1927, però el campionat va ser anul·lat. Va ser el major abús d'aquells temps. Va guanyar a Vallejo segons la decisió inapel·lable del jurat. La final es va córrer entre tres, contràriament al que desitjaven els corredors. Amb Llorens es van classificar els catalans Español i Farré. Tots dos es van coalitzar. No obstant això, el nostre paisà es va adonar de la maniobra i els va sorprendre. Español, en veure's perdut, amb la seua roda davantera va tocar la posterior de Joan Baptista, que va caure per la pista, va patir diverses lesions i va espantar el públic quan es va veure com brollava sang del seu cap. El jurat va desqualificar els dos catalans i

va proclamar campió a qui anava el primer cap a la meta i va tenir forces, finalment, per a donar la volta d'honor.

La Unión Velocipédica, a pesar que en l'acta constava que la seua decisió era inapel·lable, va anul·lar la decisió dels jutges per afavorir els dos catalans i va obligar Llorens a disputar de nou el campionat. En principi, s'hi va negar i va dir que no tenia per costum guanyar dues vegades els campionats. El van amenaçar de desqualificar-lo i, finalment, va acudir a la capital alabesa sense ànim de barallar-se pel títol que li fou arrabassat. D'aquesta manera va ser campió Julián Español, un exemple d'esportista pervers.

Llorens en l'especialitat darrere moto va ser campió el 1922 i dues vegades subcampió, una d'aquestes per avaria.

En la prova de fons en carretera va ser campió el 1924 a Bilbao, per davant de Telmo García i Teodoro Montheys i, a Sevilla, el 1926 va ser segon. En aquesta ocasió va ser el primer corredor que va arribar a la meta complint amb totes les normes del reglament de la competició. No obstant això, es va declarar guanyador a José Saura. El tercer va ser Ricardo Montero, que el 1920 ja havia sigut seté.

En les 24 hores d'Espanya en velòdrom va guanyar en sis ocasions entre 1919 i 1925, i en dues d'aquestes amb rècord d'Espanya. En els campionats regionals de velocitat de 1915 a 1928 va ser campió en set ocasions i segon en quatre. En carretera, també en campionat regional, va guanyar cinc vegades de 1915 a 1928 i es va proclamar subcampió en quatre ocasions. Va ser el primer ciclista campió d'Espanya en les tres modalitats: velocitat, darrere moto i fons en carretera. Alfons XII li va concedir la Medalla d'Or al mèrit esportiu.

Una de les seues victòries més destacades en carrera va ser la Vila-real - Vinaròs - Vila-real de 200 quilòmetres en què va guanyar en solitari. Bachero, el segon, va arribar a quatre minuts i, a set, Cañardo. Darrere d'aquests es van classificar el francés Maurice Regnier, Miguel Musio, Ricardo Montero, José Magdalena, José Saura, Telmo García i Gabriel Cruz.

Aquesta carrera va ser realment èpica perquè la Penya Excursionista Ciclista, fundada per a tractar de restar-li mèrits, va organitzar la prova. Ell havia tornat d'Amèrica amb una monyica trencada i es pressuposava que no acceptaria el repte que se li proposava o no estaria en condicions de córrer. Es va haver d'entrenar corrent amb una sola mà en el manillar. Els organitzadors van animar tota l'elit del ciclisme nacional a participar-hi. Se'ls pagava pel mer fet de participar. La condició era córrer tots contra el vila-realenc. A més, es va ordir l'estratagema de derrocar-lo en les pujades d'Orpesa a fi que no poguera continuar o, si patia una avaria, que no poguera reparar la bicicleta perquè el reglament així ho especificava.

Pascual Saura li va contar el dia d'abans que havia sentit el que es tramava i Llorens va eixir a la carretera conscient del fet que havia d'evitar els atropells. El vell Poré em contava que, en un determinat moment, els va dir als que el vigilaven: "No intentéis tirarme porque si veo que lo vais a hacer me escaparé".

La carrera va ser tremendament disputada perquè tots els conjurats intentaven un darrere de l'altre tirar de l'escamot. Van imprimir un ritme enorme perquè es rellevaven en les tirades. A cada intent havia d'eixir Llorens darrere de l'escapat. Ni tan sols van poder deixar-lo uns metres i, a la tornada de Vinaròs, en les pujades d'Orpesa, Ricardo Montero va intentar deixar-lo darrere i, a pesar d'advertir-li que



Llorens, Regnier i altres ciclistes al velòdrom del carrer l'Ermita

era perillós perquè podia relliscar en la graveta, va creure que tenia la victòria a les seues cames i va baixar tan de pressa que va caure. Llorens, en el pla, va intensificar el ritme i ja ningú el va poder seguir de prop. Va arribar a la meta destacat i entres les ovacions de la majoria de paisans.

Un dels que havia pronosticat la derrota del campió vila-realenc, Federico Gaia, va dir que, si guanyava Llorens, ell seria bisbe. És per això que, en la meta, un partidari del campió li va col·locar una mitra de bisbe al cap.

Els organitzadors de la carrera van aconseguir el patrocini de diversos ciutadans de prestigi, per això podria haver semblat que també ells estaven en contra del seu paisà. No va ser així. Un dels patrocinadors, el senyor Manuel Coret, era el metge que el tractava. També van participar en la col·lecta per a crear grans premis els apotecaris José Calduch i Juan Amorós. Els tres primers premis, al marge de diverses primes durant el recorregut, eren de 1.000, 500 i 400 pessetes.

Pascual Saura, a qui alguns, erròniament, van intentar convertir en adversari del campió, va formar part de l'equip gestor que es va fer càrrec de l'Ajuntament de la ciutat. Com a regidor, es va mostrar contrari a la política que es duia a terme durant els primers dies de la Guerra Civil i a l'agost del 1936 va abandonar Vila-real i se'n va anar al front. Com que era un home dotat d'una certa intel·ligència, va guanyar prestigi en l'exèrcit i va arribar a comandant. En acabar-se el conflicte, es va exiliar i va viure a França fins al 1975. Va tornar després de la mort de Franco.

Com a ciclista va gaudir dels seus millors moments quan Llorens li va donar l'oportunitat de córrer amb ell en els velòdroms.

Llorens, després de les seues últimes aparicions en velòdrom, anteriorment ressenyades, va disputar el 1935 la seua última carrera. Era un veterà i, sense a penes preparació, va córrer a Reus en homenatge al president de la Casa del Poble, que era amic seu i vivia moments delicats. Es va tornar a enfrontar a vells companys com Bover, Treserras, Pons i Sans i, de nou, els va derrotar. Retirat i amb un camió de la seua propietat es va dedicar al transport. Es va afiliar al Montepío Provincial de Chóferes y Mecánicos i a la UGT, on va tenir el carnet número 387.

Com a ciutadà, va retraure les actituds vandàliques comeses al començament de la guerra i això li va crear l'animadversió de certs individus de moral poc recomanable que van tenir la funesta idea d'assassinar-lo. Un bon amic li va comunicar el pla i immediatament es va afiliar al Partit Comunista i va decidir incorporar-se al front. L'afiliació el va salvar.

La vida política en la província de Castelló no li va resultar fàcil a Llorens i va optar per demanar plaça en els batallons de l'Auto-Tren. Va ingressar en tal regiment al febrer de 1937. Es va dedicar al transport d'aliments i munició. Una actuació heroica el va portar al grau de capità i al comandament de la sisena companyia del segon batalló. Va ocupar el càrrec fins al dia de la seua mort.

Llorens va morir a Madrid. Va emmalaltir greument en el front de camí a Conca. A la tornada no va poder superar la pneumònia que patia i va morir en una pensió del carrer de Sagasta, el 17 de desembre de 1937. No va tenir una llarga agonia. El seu fèretre va ser portat al quarter del carrer de Miquel Àngel i, des de Barcelona, el president del Govern, el doctor Juan Negrín, va ordenar que el difunt fóra traslladat a Vila-real i se li reteren honors civils i militars. El seu paisà José Ortells, escultor, Primera Medalla Nacional el 1913, catedràtic de Belles Arts de San Fernando i escultor anatòmic de la facultat de Medicina de Madrid, li va fer l'últim retrat en les trobades que van mantenir a Madrid. Segons em va relatar el mateix Ortells, en moments en què la fam assotava les famílies madrilenyes, va comptar amb la inestimable ajuda del seu famós paisà amb generoses ajudes d'aliments. El retrat el va regalar l'escultor a la família de Llorens i aquesta va fer el mateix anys després, quan es va inaugurar un museu dedicat a l'escultor. Ara, el seu retrat figura en l'Ajuntament juntament amb el d'altres fills predilectes. Tal distinció li va ser atorgada el 1987, quan era alcalde el socialista Enrique Ayet. Cal recordar que ja el 25 de febrer de 1974, l'alcalde d'aleshores, Manuel Amorós, va dur a terme la decisió del seu antecessor Juan Vilanova Verdiá en dedicar-li a Llorens el pavelló poliesportiu. I, posteriorment, el 21 de febrer de 1981, es va retolar el carrer de l'antiga carretera general amb el seu nom, quan Bautista Carceller era alcalde de la ciutat per la Unió de Centre Democràtic.

El 1997, amb motiu del centenari del seu naixement, la imatge de corredor en els seus començaments va aparéixer en les targetes postals. Llorens tenia fama de ser elegant damunt la bicicleta i al carrer. Es deia que en les proves de carretera tractava de llavar-se la cara amb una esponja per tal de no arribar a la meta amb els senyals de la pols del recorregut.

En les competicions solia usar mallots de seda i durant molt de temps en va vestir un de color blanc del Club Deportivo Castellón.

En una ocasió, va rebre una oferta del Futbol Club Barcelona per a patrocinar-lo. No obstant això, no va renunciar als colors del club provincial. Els molts diners que va guanyar li van proporcionar la possibilitat de posseir cotxe. El primer va ser un Ford descapotable amb matrícula CS-17.

La defunció del capità de Transports de la República, Joan Baptista Llorens Albiol, encara que tal ascens encara no havia sigut considerat en la notícia que es va donar de la seua mort, va ser un esdeveniment trist per als seus familiars i amics en primer lloc, per al món del ciclisme, i també per al Govern. Cal tenir en compte que, durant la Guerra Civil, tant la República com els colpistes i el seu govern van pretendre fer propaganda amb les figures que estaven al seu costat.

La República va tenir al seu costat grans personalitats de la ciència, la medicina, l'arquitectura, la literatura i la universitat en general, i va comptar amb la majoria quasi absoluta de les majors figures de l'esport, ja que aquestes estaven, fonamentalment, al País Basc, Catalunya i València. Tanmateix, gran part de les personalitats que residien en el centre van poder eixir i un bon nombre va acabar en l'exili.

Llorens era una figura amb què comptava el Govern de la República i és per això que el president, el doctor Juan Negrín, va posar interés en què el seu sepeli no fóra un acte que passara inadvertit. La premsa de la zona lleial es va fer eco del decés i el periòdic *Heraldo de Castellón* va publicar el dimarts 21 la ressenya següent:

> Domingo 19 entierran en Vila-real a Juan Bautista Llorens.
>
> Víctima de cruel y breve enfermedad ha muerto el camarada y luchador teniente Llorens que pertenecía al Batallón del Auto-Tren. Imponente manifestación de duelo. Camaradas del PC en el que militaba. El féretro envuelto en la bandera nacional. En la presidencia sus hermanos Salvador y Luis, alcalde Vicente Costa, el comandante del batallón de Retaguardia que ostentaba la representación del Gobernador Militar, teniente coronel Alejandrino y toda la Plana Mayor.
>
> La Banda Municipal y la de Carabineros de Castellón tomaron parte en el acto del entierro. Tres coronas. Ante el cadáver desfiló una compañía de Carabineros.

L'enterrament va reunir milers de vila-realencs i gents de les poblacions veïnes que tant havien admirat el campió. Els seus molts amics van pugnar per portar-lo a les espatlles i van haver d'organitzar relleus per a donar satisfacció a tants voluntaris. Encara que la nota periodística no ho especificava, va haver-hi dos coronels en el sepeli que van pronunciar discursos laudatoris.

Sobre Joan Baptista Llorens va haver-hi un llarg silenci fins que el 1973, després d'una recollida de firmes, l'Ajuntament va prendre l'acord de dedicar-li el poliesportiu. Va ser el reconeixement tardà de la política. Anys abans ja s'havia començat a disputar el trofeu ciclista amb el seu nom.

El silenci no va ser suficient després de la Guerra Civil. Va haver-hi persecució a la seua família i el seu fill, Joan Baptista, no va tenir plaça en les escoles públiques fins a tres anys després d'acabada la guerra. Era rebutjat pel mestre que des del Grup Cervantes tenia autoritat política per a això. Tenia vuit anys en acabar-se la contesa i fins que va ser admés, afortunadament per a ell, en la seua família hi havia més d'una docent. Les seues ties, mestres que no exercien, es van ocupar de la seua instrucció. Finalment, un altre director de centre escolar, el Vázquez de Mella conegut com *la Huerta*, el senyor Samuel Garrido, encara que també tenia ordres de no admetre'l, va fer cas omís i el va incloure entre els seus alumnes

Ciutat del ciclisme

Vila-real va ser la ciutat del ciclisme durant els anys vint i trenta. En aquesta i en la comarca, per la seua influència, van nàixer corredors que van ocupar importants llocs en les seues diverses especialitats. Llorens en va protegir algun i el va ajudar a obtenir contractes. Un dels corredors que es va emparar amb ell va ser Francisco Soler Folch, que va començar a donar-se a conéixer el 1926. Un any més tard, ja va destacar en



Carrera ciclista transitant per l'avinguda de Castelló, 1960. Arxiu Municipal de Vila-real

una carrera celebrada a València. L'any següent ja va véncer en la Vila-real -Ulldecona - Vila-real. Va provar sort en els velòdroms i Llorens el va acollir com a company per a carreres a l'americana. El duet va guanyar dues carreres en el velòdrom de Picores el 1929. Després de Llorens es va classificar en algunes proves de carretera. Es va inscriure en la primera Volta a Llevant al novembre de 1929 i va acabar cinqué de la general. La carrera va ser per al valencià Salvador Cardona, el qual va guanyar aquell any una etapa en el Tour i va acabar quart de la general. El 1935 va ser campió d'Espanya. Soler va ser campió regional el 1929 i va participar en algunes de les carreres més importants del país com la Volta al País Basc.

Joan Baptista Llorens va ser responsable del creixement de l'afició al ciclisme i del naixement de molts corredors que van intentar emular-lo. Després de la Guerra Civil, encara que la seua imatge va romandre entre aficionats i corredors, la figura emergent que va provocar majors entusiasmes va ser sens dubte Vicente Miró.

A les Alqueries van nàixer grans promeses i alguns que van arribar a destacar com és el cas de Capella. No obstant això, la figura va ser Miró, que va superar a tots els de la seua generació i als que van seguir la seua estela.

L'alquerià va formar part de l'equip dels Lluïsos i el seu primer triomf va ser proclamar-se campió de Vila-real. Des del punt de vista nacional va obtenir el primer reconeixement en guanyar el 1941 la Vila-real - Morella - Vila-real en què es va imposar en la pujada al port de Querol, conegut sempre en el món ciclista amb el nom de Vallivana, i en la meta de la ciutat. Per darrere es va classificar un corredor que va ser tan important com el xativí Diego Cháfer. En la meta de Vila-real no es va modificar la classificació general.

La progressió de Miró va ser ràpida perquè el 1941 va disputar la Volta a Llevant, que guanyà Julián Berrendero i va ocupar la vuitena plaça. Es va tornar a inscriure en la Vila-real - Morella que va ser carrera apoteòsica per a Vicente Carretero. Segon va ser el ciclista de Castelló de la Ribera Salvador Molina, el qual ja havia corregut fins i tot el Tour, i Miró va ser tercer.

El 1943 va ser segon en la Volta a Catalunya. El vencedor fou Berrendero, que estava en un dels millors moments de la seua carrera i, com a prova, va guanyar també la Volta a Espanya.

Un dels majors èxits de Miró va ser guanyar la carrera Madrid-València, prova d'una sola etapa creada el 1941 pel diari *Informaciones*. Es va disputar en tres ocasions i en les dues primeres va véncer Deli Rodríguez, que es va imposar a Berrendero i Antonio Andrés Sancho en la primera ocasió. El 1944, va guanyar Miró. També van participar els millors corredors de l'època. La prova consistia a recórrer els 350 quilòmetres en una sola etapa.

Es diu que en arribar a Requena, on es neutralitzava la carrera i es concedia un descans de mitja hora, Miró va estar meditant la seua retirada perquè es trobava esgotat. Providencialment, segons va contar Llorens fill, fou José Rubert, *Pallarés,* qui es va adonar que estava sense forces per falta d'alimentació. Li va donar el menjar que portava per a ell i va comprar fruites. Miró es va alimentar i en el tram final va arribar recuperat i amb forces per a imposar-se en l'esprint.

Miró va adornar el seu palmarés amb un segon lloc en la Volta a Catalunya i un tercer lloc en la cinquena etapa de la Volta a Espanya de 1945 entre Almendralejo i Sevilla. Vicente Miró no sols ha de ser considerat vila-realenc, ja que com a tal va nàixer, sinó que va deure les millors ajudes i els més càlids homenatges a la penya ciclista dels Lluïsos.

Anterior a Miró, també alquerià i per tant nascut a Vila-real el 4 de setembre de 1912, va ser Manuel Capella. Va morir a les Alqueries el 21 de gener de 2001, quan molt pocs podien recordar les seues millors gestes esportives. Capella també va ser patrocinat per la Penya Ciclista Excursionista Els Lluïsos. No va aconseguir triomfs enlluernadors, però sempre va estar en els primers llocs de les classificacions de les carreres en què va participar. El seu gran pesar va estar en el fet de participar dues vegades en la Volta a Espanya i no poder acabar cap d'aquestes carreres.

Capella va competir dignament amb els Cardona, Cañardo, Molina, Escuriet i el benicarlando Joaquín Olmos, ciclista considerat català. Va compartir la carretera amb el velòdrom donada la seua bona condició d'esprintador. El 1933, va ser campió regional de velocitat i, el 1934, quan el campió Llorens va fer la seua reaparició en el velòdrom de Picores després de tres anys d'inactivitat, Capella el va batre i també ho va fer en el Cedre. En els mateixos anys va haver-hi dos corredors vila-realencs més, Santiago Arenós i Vicente Soriano que, desafortunadament, no van aconseguir triomfs destacats.

Manuel Capella potser va tenir el seu millor any el 1933 quan va córrer la Volta a Llevant en les etapes de la qual sempre va estar entre els quatre primers llocs, encara que no guanyara cap de les etapes. En la Vila-real -València - Vila-real de 1935 que va guanyar Salvador Molina va ocupar la segona plaça. En la Vila-real -Morella va ser sisé el 1941 i cinqué el 1942.

La sèrie de ciclistes vila-realencs es va prolongar amb Manuel Pérez Folqués, nascut el 30 de setembre de 1960. Va començar a córrer amb el Club Ciclista Vila-real. Encara que no va arribar a posseir llicència de professional sí que va participar en proves en les quals s'admetien ciclistes de la seua categoria. Els seus millors anys van ser en les categories juvenils. El 1975 es va proclamar campió d'Espanya contrarellotge i subcampió en ruta. La Federació Espanyola el va distingir aquell any amb els títols de millor esportista cadet, millor esportista juvenil i millor esportista absolut. Es va enrolar en l'equip de Fuenlabrada amb el qual va participar en carreres nacionals. No

va passar al camp professional, però sí que ho va fer com a entrenador i va conquistar el campionat d'Espanya de veterans en les competicions per a policies locals.

Vila-real no ha oblidat en els últims anys la seua protecció als esportistes amb problemes físics i els ha emparat perquè pogueren complir les seues gestes. Juanma Broch ha sigut bicampió mundial de ciclisme adaptat, del qual s'ha pogut enorgullir la ciutat i els amants d'aquest esport. La pràctica de la seua especialitat té mèrit, és enorme. Exigeix un sacrifici molt superior perquè s'ha d'aconseguir plenitud física i imposar-se psicològicament al desavantatge del cos. Broch va complir el desig de donar al seu poble la seua bicicleta i un mallot de campió. L'alcalde Juan José Rubert li va agrair el gest.

La història del ciclisme vila-realenc està lligada a grans carreres com algunes de les esmentades, però tal vegada la seua major grandesa, per la seua tradició, recaiga en la Vila-real - Morella - Vila-real, per la qual han passat grans ciclistes nacionals. La primera edició es va disputar els dies 24 i 25 d'octubre de 1925. Posteriorment, ha tingut altres dates. Quan es va recuperar, el 1953, es va fer coincidir amb les festes de la Mare de Déu de Gràcia i més tard, s'ha corregut també al maig. L'organització ha alternat la disputa entre professionals i aficionats. En una ocasió, Gabriel Saura, seleccionador nacional d'aficionats, hi va portar l'equip complet que s'estava preparant per als Jocs Olímpics.

El sabadellenc Gabriel Cruz va ser qui va encapçalar l'historial dels guanyadors. En aquella ocasió, es van classificar dos vila-realencs darrere d'ell, Vicente Molés i Gabriel Cortés.

Després d'aquell començament no es va tornar a córrer fins al 1940. Aquesta vegada, va véncer Antonio Escuriet de Castelló de la Ribera i es va disputar els dies 31 d'agost i 1 de setembre. El 1941, es va retardar la data i va començar el 27 de setembre i el vencedor va ser Vicente Miró, vila-realenc de les Alqueries, el primer ciclista local a proclamar-se vencedor.

Per a la quarta ocasió, el 1942, també es van inscriure participants importants. El guanyador va ser el madrileny Vicente Carretero. Al maig de 1944, coincidint amb les festes patronals, el vencedor fou Martín Mancisidor. Al juliol de 1945, va guanyar el benicarlando Joaquín Olmos, subcampió nacional aquella mateixa temporada. Olmos es considera natural d'Amposta, on es va establir i va viure com a amo del transbordador per a creuar el delta de l'Ebre.

Es va fer el silenci uns anys, però Pascual Poré mai no es va resignar i va tornar a organitzar la carrera. El 1953, va guanyar Manuel Llorens en accidentades circumstàncies. L'any següent es va produir la victòria de Federico Martín Bahamontes, el més important dels guanyadors. Va venir amb l'equip la majoria de components del qual participava en el Tour. Aquesta vegada l'eixida va tenir lloc en la plaça de la Vila.

Els costos van induir a transformar la carrera i a donar opció als *amateurs*. Això no va restar emocions perquè els equips nacionals tenien el seu planter i el posaven a prova de camí a Morella. Juan García Such, de Canals, va ser un dels més brillants aficionats. Amb l'equip nacional, com s'ha dit abans, es van inscriure noms que posteriorment van ser figures del ciclisme en categoria professional. Desgraciadament, la carrera no té en l'actualitat la repercussió mediàtica d'antany.

Les dates continuen sent un tant capritxoses. L'ultima edició, la del 59, es va disputar els dies 27 i 28 de gener de 2009 amb el triomf del colombià Víctor Hugo. Ara, la carrera s'anuncia com a Gran Premi Vila-real.

El ciclisme va servir perquè Vila-real i Morella hagen viscut tants anys de manera agermanada. En la capital dels Ports, els vila-realencs sempre són ben rebuts i la seua alegria ha sigut, tradicionalment, la nota predominant de la nit morellana.

El ciclisme vila-realenc, a més de la presència de grans especialistes en proves de carretera i pista, va comptar amb dos *amateurs* que es van fer famosos en tot Espanya perquè van mamprendre l'aventura de fer la Volta amb els seus mitjans. Vicente Bort Gil, *Llima,* i Manuel Llorca Tirado, *Benito,* posteriorment conegut per ser propietari del quiosc que va estar a la plaça de la Vila fins a començaments del segle XXI, van eixir de la ciutat el 24 d'agost de 1933 amb certificat de l'alcalde, el senyor Manuel Usó Jarque.

L'aventura va comprendre 4.516 quilòmetres. Van passar per Tarragona, Barcelona, Lleida, Saragossa, Osca, Jaca, Pamplona, Sant Sebastià, Bilbao, Santander, Gijón, Oviedo, Luarca, Lugo, Ferrol, la Corunya, Santiago de Compostel·la, Pontevedra, Vigo, Ourense, Verín, Zamora, Valladolid, Segòvia, Madrid, Aranjuez, Valdepeñas, Còrdova, Sevilla, Jeréz, Cadis, Algesires, Màlaga, Granada, Almeria, Puerto Lumbreras, Múrcia, Alacant, València i Vila-real.

El 25 de setembre van arribar ambdós ciclistes a la ciutat. Van ser rebuts per l'alcalde, que va comprovar que en el seu quadern de ruta estaven les firmes dels testimonis del pas de tots dos per les ciutats ressenyades. Entre aquests, alcaldes i oficials de la Benemèrita. Va haver-hi una multitud en la recepció i van rebre rams de flors de mans de la senyoreta Lolita Mata. Malauradament, temps després, Manuel Llorca va perdre un braç en un accident.

El futbol, fenomen social del segle XX

El salt de segle, període que Manuel Tuñón de Lara fixa entre 1895 i 1905, és justament aquell en què el futbol deixa entreveure's, comença a crear adeptes i posa les bases del futur en crear els primers grans clubs espanyols: Recreativo de Huelva, Athletic de Bilbao, Futbol Club Barcelona i Reial Madrid, que naixen entre finals del XIX i principis del XX.

Els primers practicants d'aquest esport es van servir d'eres, campes contigües als ports i solars en què no sempre es podia jugar diversos dies seguits perquè de vegades s'omplien de runes d'enderrocaments.

El futbol es va jugar, al principi, en els velòdroms. El Recreativo de Huelva, oficialment degà del futbol espanyol, va jugar durant anys en un camp que va conservar el nom del Velòdrom que feia constar el seu origen. El Futbol Club Barcelona va tenir el seu primer recinte tancat en el velòdrom de la Bonanova. El Reial Madrid va posseir, el 1922, el seu primer camp d'herba en el velòdrom de la Ciudad Lineal, en la pista del qual va ser campió d'Espanya Joan Baptista Llorens. A València, també va ser lloc de grans èxits per al campió vila-realenc el velòdrom de Vallejo, que va ser camp del Gimnàstic quan aquest club va eixir de les riberes del Túria on se sentia el raucar de les granotes. A Vila-real, també va ser abans el ciclisme que el futbol i, per això, el velòdrom construït en terrenys de Pascual Cabrera té el seu projecte firmat per l'arquitecte José Gimeno el 6 d'abril de 1914. El Madrigal va ser batejat amb posterioritat i va ser precisament en el velòdrom on Pascual Poré, el seu director, va permetre disputar partits als primers aficionats al futbol en la zona central, la *pelouse*, com en els exemples esmentats.

Els primers anys del futbol es van improvisar camps en les places de bous. Eren, en aquests casos, els primers recintes amb un bon nombre de localitats amb seients. Les rivalitats que van créixer entre taurins i futbolers van acabar per impedir que en l'arena continuaren botant els balons.

La popularització del futbol, és a dir, la seua expansió, és conseqüència directa de la millora de les comunicacions i podria afirmar-se que és fill de la navegació marítima i del desenvolupament industrial. La flota europea es modernitza en abandonar definitivament la vela pel vapor i les exportacions i importacions s'intensifiquen. El carbó, l'acer, la indústria tèxtil catalana, els minerals de Rio Tinto i Águilas i les taronges valencianes estableixen un corrent d'anada i tornada que es converteix en el teixit social que introdueix el futbol. Hi ha documents que proven la petició del cònsol d'Espanya a Glasgow on sol·licitava als exportadors de taronges que enviaren representants per al millor control del mercat. D'una part, estan els mariners i enginyers anglesos i, d'una altra, els fills de la burgesia basca, catalana i valenciana que estudien a Anglaterra o són destinats a controlar els negocis d'exportació i quan tornen ho fan amb un baló sota el braç. Al temps, els alumnes de la Institució Lliure d'Ensenyança, que completen la seua formació universitària a Cambrige, Oxford o Eton porten a Madrid, com a part de les teories krausistes de la formació física i l'oci a l'aire lliure, un esport que al principi és considerat poc recomanable per a les ànimes puritanes perquè el practiquen individus *indecents* que corren en calçotets darrere d'altres jugadors. Francisco Giner de los Ríos i Bartolomé Cossío van incloure en les seues maletes balons per als seus alumnes en tornar a Madrid des del Regne Unit. Giner de los Ríos en les seues obres dedicades a la formació integral va incloure programes d'educació física i competicions esportives i una d'aquestes era el futbol.

El joc de pilota té antecedents tan literaris com el de Plini el Jove, que relata la manipulació social de Piteu, rei de Lídia. Aquest, en any de carestia, un dia donava de menjar als seus súbdits i, l'endemà, tan sols hi havia joc de pilota per a entretenir l'estómac. Homer detalla en la *Ilíada* com Nausica desperta Ulisses, adormit en la platja, amb una violenta pilotada, la qual no deixa de ser un acte de violència, circumstància que es repeteix, a vegades i dramàticament, en l'esport actual. Per a les múltiples variants del joc hi ha cites de Sant Agustí, Sòcrates, Rabelais, o Sant Isidor, el qual en les seues *Etimologies* especifica el significat de *donar de cama*, que era quasi com una definició futbolística.

Durant molts anys el futbol s'ha considerat alié a tota influència intel·lectual, la qual cosa és falsa si tenim en compte que poetes com Rafael Alberti, Miguel Hernández, Gerardo Diego, Parra del Riego, Leopoldo de Luis, Vicent Andrés Estellés, José García Nieto, Vicente Gaos, Manuel Mújica Lainez i José María Pemán, per citar-ne alguns exemples, han posat la seua mirada en el futbol. Tal vegada, la seua major glòria literària la va aconseguir quan Henry de Montherlant, Albert Camus, Vladimir Nabokov i Eduardo Chillida van mostrar no sols el seu entusiasme, sinó també l'estima a les virtuts ètiques que van trobar jugant de porter. Camilo José Cela, Miguel Delibes, Ernesto Sábato, Julio Cortázar, Mario Benedetti, Juan Benet, Juan García Hortelano, Jesús Fernández Santos, Manuel Vázquez Montalbán, Peter Handke, Allan Sillitoe, Fernando Lázaro Carreter, Gregorio Marañón (mig centre en l'equip madrileny Victòria de principis del segle XX) i Manuel Martínez Mediero, entre altres, van escriure sobre l'heroica dels diumenges amb la calor, de vegades crítica, dels entusiastes.

El futbol arriba a Espanya coincidint amb els nous vents europeus en favor de l'esport després del manifest de la Sorbona (París) del baró Pierre Fredy de Coubertin, la constitució del 1894 del Comité Olímpic Internacional (COI) i la celebració dels primers Jocs Olímpics de l'era moderna a Atenes l'any 1896.

Un pedagog a França, el baró de Coubertin i un altre al Regne Unit, Thomas Arnold, promouen la recuperació del sentit agonístic de la vella Grècia amb la creació de competicions i la reglamentació dels esports més populars, que a Gran Bretanya són el futbol i el rugbi, dues disciplines d'una mateixa branca, la gimnàstica que fomenten els països nòrdics, fet pel qual es parla de gimnàstica sueca, i el tennis que té la fortuna de comptar molt ràpidament amb la participació de la dona, que no serà aliena al moviment esportiu mundial perquè, ràpidament, s'incorpora a les pràctiques atlètiques i la natació, a pesar de ser esports que desenvolupen algunes parts del cos de manera considerada poc femenina per als seus detractors.

El primer document que registra una publicació referida al futbol és de 1868. Un setmanari que editava *Las Provincias* va incloure un dibuix a plomí en què es feia constar que el joc que representava es practicava al Regne Unit i es tractava del futbol.

Aquest esport, nascut al Regne Unit, encara que hi ha antecedents de jocs semblants a Indonèsia, el Japó, la Xina i Mèxic, va inspirar un artista vila-realenc molt abans que es fundara el Club Deportivo. José Ortells va gaudir de la Pensió Piquer i això el va portar a continuar els seus estudis a Roma. Des d'allí va enviar a l'Acadèmia de San Fernando l'obra *Jove atleta* que també va ser coneguda com *Futbolista en repòs* i *Jugador de foot-ball en repòs.*

Josep Ortells, que va ser guardonat amb la Primera Medalla Nacional d'Escultura el 1917, dos anys abans, a París, va fer l'esbós de l'obra *Jugadors de foot-ball*, la qual cosa demostra que si artísticament va ser un avançat, des del punt de vista de la percepció del futur, també ho va ser, ja que va portar a l'art l'esport que ha tingut més transcendència mundial.

La fundació de la primera societat futbolística de Vila-real, el Club Deportivo, va tenir a veure amb la il·lusió que per aquest esport va dur José Calduch Almela de Barcelona, on es va llicenciar en Farmàcia. Va comptar amb el suport del seu germà Manuel. El pare ja havia exercit una carrera idèntica i de la seua apotecaria va eixir la famosa Suavina, crema que durant anys va servir per a curar tot tipus de fregades i coïssors i la fórmula de la qual conserven i comercialitzen els Calduch de Castelló. José, per la seua passió esportiva, en la mateixa rebotiga en què va nàixer el Club Deportivo, també va crear un producte destinat a afavorir el massatge de futbolistes, el liniment Calduch. El pare va tenir certa fama a València per ser assidu a la primera fila del cabaret Bataclán i, com a conseqüència d'açò, fou retratat en un admirat ninot de falla.

José Calduch Almela fundador del Club Deportivo Villarreal. Família Calduch



Les farmàcies van tenir la seua influència en les activitats esportives vila-realenques. Les més tradicionals van ser les de Manuel Amorós i José Calduch, ambdues en el carrer Major Sant Jaume. En la rebotiga del primer tocava per als amics Francesc Tàrrega quan venia a la ciutat. En la dels Calduch es va gestar el futbol. Curiosament, la figura més destacada de la història futbolística vila-realenca, Pascual Font de Mora, va ser fill d'un altre apotecari. En aquest cas el seu establiment estava enfront de la porta principal de l'Arxiprestal.

En els anomenats feliços anys vint, van proliferar els espectacles atrevits amb cantants a les quals els importava poc la grandària dels seus vestits. A aquests era assidu Calduch pare. Una de les artistes més conegudes va ser la anomenada com a *Madona del mal*, Carmen Cachavera, germana d'un coronel del regiment d'infanteria de Castelló i paranyer en el Sitjar. Es contava que hi havia un moment en què li cridaven: "Fora roba!", però només podia llevar-se les sabates.

En el Gran Casino convivien les tertúlies esportives, especialment les ciclistes, amb les representacions teatrals en les quals s'escenificaven espectacles més o menys frívols. El més celebrat va ser un en què la soprano va improvisar en els camerinos una lletra per a cantar amb la música de l'himne carlista "se senten els clarins, el rei ens crida ja". La cobla va ser dedicada a l'amo de la casa. Va cantar açò: "Paco, *el Baró,* li diu/ a la Pilar Martí/ cent duros jo te done/ si vols gitar-te en mi/ i la Pilar Martí/ com és tan descarà/ no vol cap carliste, bomba!/ que el vol republicà". L'èxit va ser extraordinari.

José Calduch Almela va nàixer a Vila-real el 9 de març de 1900 i va morir el 23 d'octubre de 1996. A Barcelona, va conéixer de prop l'esport i es va aficionar també al tennis i al basquetbol, disciplines pràcticament desconegudes en la majoria dels pobles espanyols i que també va tractar d'incorporar a l'oci de la joventut vila-realenca. Catalunya va ser abanderada en la implantació de totes les disciplines esportives i no va ser estrany que allí s'impregnara de l'ambient i tractara d'implantar entre els joves vila-realencs el mateix esperit esportiu.

Calduch va promoure la creació del Club Deportivo, embrió futbolístic del que posteriorment serien els clubs federats i participants en competicions nacionals. Va reunir un grup de vila-realencs que ja tenia notícia d'aquest esport, encara que l'havia practicat de manera informal. El futbol podria dir-se que va tenir a Vila-real paternitat universitària donada la condició de la família Calduch.

El grup fundacional, el van formar tretze joves de la localitat. Aquesta xifra coincideix amb el nombre de creadors de la societat cultural Els XIII i entre els promotors d'ambdues societats va figurar Víctor Fenollosa que, amb el seu germà Manolo, va ser una persona importantíssima en el desenvolupament de la societat coral i, especialment, en la formació del grup de sarsuela de què formaven part com a barítons. Ambdós van mantenir oberta la pastisseria que portava el seu nom en l'edifici de la Casa dels Mundina, on es podia pronunciar la més heterodoxa de les paraules de la postguerra. Els Fenollosa continuaven venent la *llibertat*.

Víctor Fenollosa va ser també el promotor de la primera emissora de ràdio de la ciutat que es va denominar Radio San Pascual. La tècnica la van posar els germans Meneu, propietaris d'un establiment dedicat a la venda i reparació de receptors. Va ser instal·lada en un dels pisos de la CNS, el sindicat vertical. Allí, Víctor va fer popular el programa en què els xiquets, *a cappella,* cantaven la seua cobla preferida i, després, entregaven un donatiu per a la construcció del temple de Sant Pasqual. Víctor va fer famosa aquesta postil·la: "Un aplaudiment de pesseta", que era el donatiu més freqüent. També hi va debutar Juan Folch amb el pasdoble dedicat a Manuel García Espartero. Posteriorment, va triomfar en un concurs de novells en Radio Valencia i es va professionalitzar com El Cantante del Antifaz.

Després de Radio San Pascual, va existir Radio Villarreal del Front de Joventuts, instal·lada, amb bons mitjans tècnics i llarga programació, en la Casa dels Mundina. Per decret va ser desinstal·lada i traslladada a la capital de la província, a l'edifici de la Direcció Provincial del Moviment on es va crear La Voz de Castellón. Temps després va nàixer Radio Popular, per l'esforç de Joan Soler. Posteriorment, amb la llengua pròpia dels vila-realencs, com a sentiment fundacional, Ràdio Vila-real, en la qual vaig tenir l'honor de fer el primer parlament, el primer missatge.

Per tots aquests mitjans de comunicació va passar, informant de l'actualitat esportiva de la ciutat i fins als seus últims dies, Juan Bautista Catalán Mínguez. Va ser un cas de vocació periodística. Fou, en el sentit més estricte, un *amateur*, un amant de l'esport

pel qual es va desviure i, especialment, pel futbol que va practicar formant part del Llevant. Va ser testimoni dels partits del Club Deportivo, CA Foghetecaz i, finalment, del Villarreal Club de Futbol al qual va veure ascendir a Primera Divisió. Com a informador va recórrer tota l'escala social. En Radio San Pascual l'equip de la ciutat encara caminava per les sendes de Segona i Primera Regional.

El CD Villarreal va nàixer un any en què va ser provat satisfactòriament l'autogir de Juan de la Cierva. Després del colp militar de Miguel Primo de Rivera, es van dissoldre les Corts; a París, va triomfar Raquel Meller, la Universitat Complutense va nomenar Albert Einstein Doctor Honoris Causa, es va constituir la comissió per a estudiar les responsabilitats pel desastre de la guerra del Marroc, va nàixer la *Revista de Occidente*, dirigida per José Ortega i Gasset, i es van casar Carmen Polo i Francisco Franco en l'església de San Juan el Real, d'Oviedo. Aquest any, esportivament, l'Athletic Club de Bilbao va ser campió d'Espanya en Les Corts, camp del Futbol Club Barcelona, ja que va véncer per 1-0 l'Europa de la Ciutat Comtal. En l'equip campió encara jugava el famós Sabino Bilbao Libano a qui va cridar José María Belausteguigoitia (*Belauste*) en els Jocs d'Anvers de 1920 la històrica frase següent: "A mí el pelotón, Sabino, que los arrollo". En aquell any va ser campió regional el València Futbol Club. I a Castelló va ser inaugurat el camp del Sequiol.

Als pocs mesos de l'existència del Club Deportivo Villarreal va ser declarada la llei marcial. La vida de la societat va acabar després de la Guerra Civil. Es podria pensar que aquella primera gran entitat esportiva va estar marcada per esdeveniments polítics deplorables.

En la idea fundacional va existir el desig que la majoria de la Junta Directiva la formaren ells per a evitar que amb el creixement a què aspiraven es produïren disparitats en els criteris.

La peça constitucional del Club Deportivo diu: "En esta villa se reunieron cierto número de vecinos y acordaron constituir una sociedad deportiva con el nombre de Club Deportivo Villarreal para fomentar todo tipo de deportes y en especial el fútbol". Les persones reunides van nomenar una comissió composta pels senyors Alfonso Saera, Manuel Calduch i Juan Nebot, encarregats de redactar el projecte de reglament.

A continuació, es va constituir la junta organitzadora formada pels senyors següents:

President - José Calduch Almela
Secretari - José Martínez Aguilar
Tresorer - Carlos Calatayud Jordá

L'*Heraldo de Castellón* va comunicar la notícia de la manera següent:

> En Villarreal, población que cuenta con el mayor velódromo de España, se acaba de constituir un equipo de "foot-ball" y tenis con la denominación de Club Deportivo Villarreal. El novel club cuenta ya con más de trescientos socios, entre los que se encuentra lo más escogido de la cuidad y con la valiosa colaboración del Ayuntamiento, el cual ha cedido casa y campo.

La notícia era, en part, inexacta perquè el municipi no havia aportat la propietat del recinte esportiu.

La primera acta de la Junta Directiva es va datar el 24 de maig de 1923. A les onze del matí es va reunir la Junta Directiva ordinària formada per José Calduch Almela, Pascual Arrufat Catalá, José Martínez Aguilar, Vicente Cabedo Meseguer, Juan Nebot López i Manuel Amorós Fortuño. Juntament amb els esmentats van ser socis fundadors Juan Sichet, Vicente Cervera, Pedro Perona, Antonio Díaz, José Ramón Herrero, Delfín Arrufat Catalá i Víctor Fenollosa.

Després dels primers passos amb els amics que va aglutinar, Calduch va arribar al convenciment que calia posar fonaments a la seua idea i per això va adquirir els terrenys limítrofs al vell cementeri en la partida del Madrigal l'any 1923. Calduch, cap visible del gran projecte esportiu, va comprar deu fanecades a la família de Beltrán (Juan i Benjamín) al preu de cinc-centes pessetes i, en aquestes, va arreglar el terreny per a la pràctica esportiva.

El camp, posteriorment, va passar a ser propietat de Vicente Marmaneu Ballester, que es dedicava al comerç, i el va adquirir de José Calduch al preu de 2.500 pessetes, segons consta en l'escriptura atorgada davant del senyor notari Carmelo Lacasa el 26 de novembre de 1930. En aquest cas s'especifica que eren vuit fanecades i mitja o, el que és el mateix, setanta àrees i quatre centiàrees de terra de secà. La finca formava part de la partida del Cementeri Vell o Madrigal, afrontava al nord amb Juan Beltrán Ortells; al sud, amb Manuel Broch i un altre; a l'est, amb Francisco Rius i altres; i a l'oest, el Calvari. L'escriptura va ser registrada el 5 de juliol de 1938. Pagat l'impost, i de conformitat amb tot allò que s'ha exposat en el document acreditatiu, aquest va ser signat el 13 de maig de 1941.

El camp va tornar a canviar d'amo. El 1944, el recinte va passar a ser propietat municipal. Consta el següent:

> Campo de Deportes, cerrado con pared, en este término, partida del Cementerio Viejo o Madrigal, se calculan ocho hanegadas y media equivalentes a setenta áreas y cuatro centiáreas o lo que le haya; al norte son tierras de Juan Bautista Ortells; al sur, de Manuel Broch y Juan Bautista Flors; al este, de Francisco Rius y otros; y al oeste el Calvario, carretera en medio por donde tiene su entrada. Se describe nuevamente por haberse tomado algunas circunstancias. Sin cargas.
>
> El Sr. Vicente Marmaneu Ballester, mayor de edad, casado con Vicenta Monferrer Falcó, del comercio y de esta vecindad adquirió este finca por compra a José Calduch Almela, según consta en la anterior inscripción primera; y la vende al Ayuntamiento de Villarreal, representado por su alcalde presidente, el Sr. Pascual Balaguer Avellana, expresamente facultado en sesión celebrada el cinco de marzo del último año, según certificación adjunta librada en esta ciudad el ocho de mayo último por el Sr. Amado Tena Tena, secretario de este Ayuntamiento, por el precio de treinta y cinco mil pesetas, de las cuales prescribe el vendedor en el acto de otorgamiento de la escritura treinta y cuatro mil quinientas pesetas y confiesa haber recibido las quinientas restantes con anterioridad. El Ayuntamiento de Villarreal inscribe su título de compra de esta finca sin condiciones. Lo referido consta en el registro y en las primeras copias de escritura, otorgada en esta ciudad el veintidós de mayo último ante el notario Sr. Magín Amigo y Santín, la cual en unión del relacionado ha estado presentada en este registro a las nueve de hoy, según el asentamiento seiscientos cuarenta y cinco, folio once del Diario diez. Pagados por derechos reales mil seiscientas cincuenta pesetas, setenta y cinco céntimos, según carta de pago número dos mil setecientas setenta, fecha veintitrés de los corrientes, la cual archivo en su legajo bajo el número mil ciento treinta y nueve de orden. Y como todo hemos dicho es conforme a los asientos y documentos a que

me refiero, extiendo este documento que signo en Villarreal a veintisiete de junio de mil novecientos cuarenta y cuatro. Firma y rúbrica. Esteban García y García.

José Calduch, president del club i amo del camp de futbol, va presentar als seus companys d'aventura les condicions en què l'arrendava. El CD es va comprometre a abonar-li set-centes vint pessetes anuals que es pagarien en mensualitats avançades de seixanta pessetes, a comptar del dia en què es va firmar el compromís.

El contracte tenia certs avantatges per al propietari com el de desnonar per falta de pagament si no se satisfeien les pessetes acordades en els deu primers dies del mes. El propietari va reservar el dret a explotar la instal·lació durant quinze dies a l'any per a organitzar partits o altres festejos esportius pel seu compte. Tenia l'obligació d'avisar d'això a la directiva amb vuit dies d'antelació.

El propietari, Calduch, també es va reservar uns altres cinc dies per a la possible organització d'actes no esportius i també havia d'avisar vuit dies abans de la celebració de l'espectacle.

En els partits que organitzara el propietari amb la participació de l'equip, aquest tindria dret a percebre el cinquanta per cent dels beneficis. Els socis en aquests casos es beneficiarien d'una rebaixa del cinquanta per cent en el preu de les localitats.

L'arrendatari, el CD, s'obligava a esmenar tots els desperfectes que es produïren en el camp. El club es comprometia també a córrer amb les despeses dels danys i perjudicis que s'ocasionaren per l'incompliment del contracte. En la reunió es va designar Carlos Calatayud com a tresorer i perquè en representació del CD firmara el contracte d'arrendament. Pareix que a pesar del que s'exposa, el propietari no va rebre mai els diners pactats. Va ser el primer mecenes del futbol local.

Es conserven plànols detallats dels arquitectes constructors dels recintes dedicats al joc de pilota valenciana i dels velòdroms del camí de l'Ermita i de Gumbau. Del camp de futbol hi ha en l'Arxiu Municipal un full amb dibuix de llapis a mà alçada en què es pretén establir les línies de la nova construcció. La fitxa municipal té data de 1922. No obstant això, en l'Arxiu Municipal figura, amb data de 1926, l'acta de capacitat que diu:

Constituido el Ayudante de la Sección de Obras del Ilt Ayuntamiento de la ciudad de Villarreal en el local destinado a campo de fútbol, situado en la prolongación de la calle de Salud, con asistencia del propietario D. José Calduch Almela, para proceder al aforo de las localidades del expresado local cumpliendo lo ordenado por la Alcaldía en oficio de fecha de ayer, se procedió a practicar la referida operación, de la que se obtuvo el resultado siguiente:

Constituye el local, una superficie de 7.895 metros cuadrados de forma trapecial, estando formado el campo de juego, por un rectángulo de 98 x 52 metros, en cuyos lados y paralelamente a ellos están emplazadas las localidades.

Estas las constituyen una fila de asientos formada por bancos sin numerar situados junto a la valla, en los cuatro lados, en los dos mayores con 196 asientos cada uno o sean 392, y en los dos menores con 104 que suman 208.

Suman en conjunto todas las localidades del referido campo 600 unidades, quedando entre ellas y el muro de cierre un espacio libre para el público de cinco metros.

> Y dando por terminada la operación, se extiende la presente acta por triplicado, que en unión del referido propietario de completa conformidad, firmo en Villarreal a veintidós de noviembre de mil novecientos veintiséis.

Firmen el propietari José Calduch Almela i l'ajudant de la secció M. Manrique.

La documentació del club diu que va ser fundat el 1922 i federat el 1923, data que ha de considerar-se legal, atés que és la que consta legalment en l'àmbit federatiu. Va guanyar la Copa Castelló el 1926, va ser campió provincial del grup B en la temporada 27-28 i fou campió regional de segona categoria en la 30-31. El 1936 es va proclamar campió regional de primera categoria. Aquell any en formaven part l'Sport Club La Plana, que havia substituït el Club Deportivo Castellón, Club Deportivo Gandía, Club Deportivo Alcoyano, Asociación Deportiva Alzira i Club Deportivo Olímpico de Játiva. Per damunt només estaven València, Llevant i Gimnàstic.

El CD tenia un sentit tan ampli de l'esport que comptava, entre les seues activitats, amb seccions dedicades al ciclisme, atletisme i natació. Això era reflex de l'esperit del fundador.

En la Volta a Peu de València de 1928, la premsa de la capital va destacar la bona actuació de l'equip vila-realenc. L'equip va tornar a participar-hi el 1929. L'any següent José Morant, *el Meló*, un destacat atleta fondista, encoratjat pels esportistes vila-realencs va fer la proesa de córrer Castelló-València-Castelló. El seu pas per Vila-real va ser seguit amb interés i aquest *tragamillas* humà va ser fins als anys cinquanta un espectacle atlètic. A Vila-real va competir amb l'exciclista aficionat José Ribelles, *el Choto*, i en el Madrigal ho va fer contra una haca anomenada Rifeña muntada per Antonio Arrufat Sacristán. La prova no va acabar perquè el cavall va xafar l'atleta. Una de les seues proeses en festes patronals va ser eixir de Vila-real, passar per Almassora i Borriana i portar un ram de flors a la Mare de Déu de Gràcia.

Les relacions del Club Deportivo amb l'Ajuntament, segons documents de l'Arxiu, en els primers temps eren tan estretes que el president en funcions del club, Santiago Ramos, al gener, febrer i març de 1933, a més de dirigir-se a l'alcalde constitucional d'aquesta ciutat amb tot respecte, li comunica la celebració de la Junta General amb els punts de l'ordre del dia, li sol·licita forces d'ordre públic, en un cas de la Benemèrita explícitament, per als partits contra l'Athletic Saguntino, Burriana FC i Saguntino Fútbol Club. El president feia constar que això tenia com a objecte que "el orden no sea alterado", la qual cosa denota que els recintes futbolístics ja podien ser un lloc conflictiu en els primers temps.

La inauguració del camp no va tenir com a protagonista l'equip local, sinó els castellonencs Castelló i Cervantes. Aquest era la manifestació esportiva del republicanisme de la capital de la província. Van guanyar els primers per 4-1 el 17 de juny de 1923. L'*Heraldo de Castellón* va narrar així el fet:

> Como anunciamos a nuestros lectores ayer se verificó en la vecina ciudad de los Infantes la inauguración de un campo de sport.
>
> A pesar de las noticias que corrieron por Castellón todo el día del sábado sobre la no posible inauguración de dicho campo esta se celebró ya que la comisión organizadora no se dio puntos de reposo hasta alcanzar el correspondiente permiso de la Federación.

El alcalde de Villarreal hizo el "kik off". (L'edil aleshores era Manuel Usó Jarque, que al començament de la Guerra Civil va cedir el lloc a la gestora presidida per Pascual Cabrera Quemades).

El campo fue bendecido revistiendo la ceremonia toda la esplendidez propia de estos actos.

El cronista no ho especifica, però fou beneït per mossén Juan Bautista Dualde.

El CD Castellón, vestit amb camiseta blanca, va alinear Alanga, Martínez, Laval, Planchadell, Archilés, Doménech, Marcos, V. Sos, Pintet, Agost i Pinto.

El Cervantes, amb indumentària de color verd, va jugar amb Blanch I, Archilés, Blanch II, Provinciales, Úbeda, Montserrat, J. Gallego, Agost, E. Gallego, Ibáñez i Beltrán. L'arbitratge va anar a càrrec del senyor Farnós.

Tal vegada l'anècdota del partit va estar en el fet que a José Alanga Varella, porter de gran prestigi llavors que va arribar a ser suplent de Ricardo Zamora en la selecció, se li va esmunyir el baló de les mans i això va suposar l'únic gol dels cervantins. Pintet va empatar, V. Sos va fer el segon, Marcos el tercer i va rematar la golejada Planchadell. Alanga va ser jugador del Cervantes abans que del Castelló.

El partit, com pareix norma habitual, també va tenir el seu xicotet escàndol. Marcos va rematar, el baló es va estavellar en el travesser i aparentment va entrar en la meta, però "el *refere* anuló el tanto". Així doncs, en la inauguració, hi va haver gol fantasma i àrbitre discutit. El llenguatge dels primers temps futbolístics contenia paraules com *orsay, dribling, fault, refere, kik-off, friqui* i *foot-ball*. El jutge de línia va ser al principi *linesman* i després linier, paraula aquesta admesa pel diccionari de la Reial Acadèmia de la Llengua Espanyola. Ni tan sols havia sigut inventada la paraula *balompié* per l'acadèmic Mariano de Cavia.

El futbol va ser també model per a certes peces de roba. Els porters, especialment, van crear moda pel model de jerseis que usaven. Així hi va haver porters del Villarreal,



Inauguració del Madrigal, 17 de juny de 1923

abans i després de la Guerra Civil, que van alternar el jersei de coll girat i l'anomenat d'escapulari amb la línia de distint color que partia de darrere del coll i s'unia en vèrtex sobre el pit. La fama de Ricardo Zamora, l'ídol de tots els seus col·legues, va fer que l'imitaren en l'ús de peces de roba peculiars. L'escapulari va arribar fins a la dècada dels 50 i va ser seguit no sols pels equips titulars de Vila-real, sinó també pels equips modestos, els de les penyes locals. Aquest jersei el va usar López en el Club Deportivo el 1923. Bachero també el va vestir especialment en la temporada de 1951 en les eliminatòries del Campionat d'Espanya d'aficionats.

La segona inauguració del camp, aquesta vegada amb participació del Club Deportivo, està datada el 21 d'octubre de 1923 en un partit jugat contra el Red Star de Castelló "a las tres y media de la tarde". El debut el van protagonitzar Sichet, Cervera, Cabrera, Saera, Guinot, Manuel Calduch, Díaz, Delfín Arrufat, Escrig, Pascual Arrufat i Esteve.

L'entrada general va costar 0,50 cèntims, la mitjana 0,25 i el seient també 0,25.

Alguns cartells anunciadors del partit incloïen l'alineació dels equips participants. Pel primer equip van passar nombrosos futbolistes i els testimonis gràfics recullen tant l'equipament oficial, camiseta blanca i pantalons negres, com l'uniforme totalment negre. Després de la Guerra Civil es va usar una vestimenta molt distinta, ja que la camiseta era negra amb una sola franja blanca en el centre. Els promotors van deixar prompte de ser els titulars de l'equip i per això en Segona Regional en la campanya 23-24 ja jugaren López, Urbaneja, que solia usar boina; Ferrer, Cabrera, Guinot, Santiago Ramos, Carda, Agost, Colom, Chesa i Esteve. El diumenge 15 de gener de 1924, "a las tres en punto", amb els mateixos preus anteriorment esmentats, va jugar el CD contra el Castellonenc FC. Va ser organitzat per al comiat "del gran guardameta Bautista Bellmunt Bonet, *Balaguero*". El cartell especificava que si per causes alienes a l'empresa el partit una vegada començat se suspenia, el públic no tindria "derecho a reclamación alguna".

Els esports van tenir a finals del segle XIX i a començaments del passat un sentit aristocràtic. La cort del rei Alfons XIII era privada i practicava el tir al colom, el polo i la caça en el vedat Doñana o les cimes de Gredos. Tanmateix, es va pretendre que



Primer equip federat del CD Villarreal, 1923: José Sichet, Vicente Cervera, Joaquín Cabrera, Alfonso Saera, Juan Guinot, José Guinot, Manuel Calduch, Antonio Díaz, Delfín Arrufat, Alfredo Escrig, Pascual Arrufat

el futbol tinguera un toc de distinció. Va créixer quasi alhora que el tennis i d'aquest es va escriure el següent:

> Entre los deportes introducidos últimamente en España, es el lawn tennis el más apropiado para las clases aristocráticas por sus especiales condiciones y por la gran ventaja de que en el pueden participar las damas. Así ha sucedido y este juego ha adquirido carta de naturaleza entre nosotros, y muchas elegantes señoras y señoritas lo practican con verdadera maestría.

Aquest sentit de l'elegància que es volia imposar en qualsevol manifestació esportiva era el que va impulsar a escriure aquesta admonició:

> Hay que ser inexorables con los jugadores de foot-ball que no se presentan correctamente uniformados en un partido jugado en público, no permitiéndoles actuar, pues es de malísimo efecto y desacredita este hermoso *sport* esa falta de respeto a los espectadores que han sido invitados a presenciar un match.

Amb els futbolistes, calia tenir certes precaucions a fi que no s'insubordinaren. Uns anys després, van organitzar tal caos federatiu que l'agost de 1913 la revista *Gran Vida* afirmava ni més ni menys açò: "es más difícil dirigir y gobernar a los foot-ballistas, que empuñar con acierto las riendas del gobierno de la nación".

Mentre que els futbolistes van esmenar els seus uniformes per a facilitar el coneixement dels protagonistes al públic i es van admetre colors que facilitaven la visió en les imatges de televisió, el tennis va haver de recórrer a una mínima tornada al clàssic perquè alguns jugadors van canviar per complet la indumentària que sempre havia sigut blanca. No obstant això, els majors avanços es van produir entre les dones, les faldetes de les quals permetien veure la fina llenceria. Ja no duien saragüells.

L'afany educacional es va reflectir constantment en les primeres cròniques. Així, quan s'adona de la instal·lació en les porteries de "las hermosas redes" es lamenta que "así y todo, el público las pisotea y avanza más de lo ordinario, dando pruebas de una falta de educación muy censurable. Y no se debe juzgar a la colectividad con ligereza porque un jugador pronuncie palabrotas en medio del partido".

Tres dies després de la primera inauguració oficial del Madrigal es va anunciar que mossén Benito Traver havia publicat un altre llibre i aquesta vegada dedicat a "Reglas pedagógicas que deben tenerse en cuenta".

L'esport no ha sigut mai un model que s'ha de seguir pel que fa a la moral, els bons costums i la paraula culta. El fet que siga una activitat en què es mesclen sentiments amb resultats promou altercats que, de vegades, acaben dramàticament. En el joc hi ha xocs entre els contendents i en les graderies se susciten discussions en què estan involucrades les passions locals. Els clubs, en general, solen usar com a distintiu el nom de la ciutat i açò els converteix en part del patrimoni local. En els casos en què el nom és singular, com ara Sporting, Racing o Recreativo sempre porten darrere el nom de la ciutat. Els uniformes i els escuts destaquen els colors de les banderes de la ciutat. Les ensenyes dels clubs de futbol són, en certa manera, els penons medievals darrere dels quals s'anava a la guerra. Avui, es fonen en els equips emocions de tipus tribal.

El Club Deportivo va crear el seu escut amb elements tan identitaris com el fons de la senyera sota el triangle en blanc i negre, els colors de l'equip. Els fundadors van tenir molt en compte la senyera, sense blau, a la qual té dret d'ús Vila-real.

A l'agost i setembre de l'any de la seua fundació, el Villarreal va disputar diversos partits en el Madrigal, denominació datada el 1925. Contra l'Sport Club Castalia ho va fer "reforzado con elementos del Burriana" i el partit va ser interromput pel públic. L'àrbitre, el senyor Mas, va ser increpat i acusat de xiular a favor de l'equip visitant. L'*Heraldo de Castellón* va afirmar que en el camp vila-realenc solen succeir aquest tipus de conflictes. No es va acontentar el cronista d'apuntar el que s'ha dit, sinó que va afegir que el Comité Provincial havia de prendre mesures. Naturalment, hi va haver resposta des de Vila-real i el comunicant no deixa passar per alt que l'àrbitre causant del problema va assenyalar que en "la zancadilla por detrás dentro del área dio golpe franco". La protesta es justifica, a més, amb el fet que l'interior esquerre del Castàlia va marcar un gol amb la mà i l'àrbitre el va donar per vàlid. El firmant de la carta resposta, "uno del público", va defendre el vila-realenc dient que era sensat "con todo equipier que juega limpio y malo para todo equipier como los que vinieron esa formando parte del reserva del S.C. Castalia". Per a rematar la seua defensa va dir: "Y aunque ganasen en el *score* la derrota moral de dicho *team* es de las que pasan a la historia".

Els problemes de la capital amb Vila-real no van ser greus, ja que en una d'aquestes temporades en què el Castelló va haver de jugar un partit important en el Campionat Regional es va decidir que es concentrara i ho va fer en l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia. En aquells temps no hi havia tal costum i l'ermita no era un hotel de diverses estrelles com exigeixen ara els futbolistes. Pel mateix any, va ser constituït l'anomenat Comité Local de Futbol, en realitat provincial. Com a president va ser triat el representant del CD Castelló, secretari el de l'Onda FC i tresorer el del CD Villarreal.

En aquells anys heroics, esportivament parlant, la publicitat ja havia trobat una veta interessant. A més de la polèmica citada, en el diari es publicava aquest anunci: "Deportistas. Usad siempre embrocación Llodorman. De venta en farmacias".

Amb motiu de les festes de setembre de l'any de la fundació, va haver-hi també partit. El dia 9, el Villarreal va jugar en el Madrigal contra el castellonenc CD Español, el qual va véncer per 2-1. El partit també va tenir de tot perquè amb 1-0 l'Español va llançar un penal que va fallar i el segon el va detenir el porter. La desgràcia fou que el segon gol de l'equip espanyolista el va marcar en pròpia porteria un vila-realenc.

La primera victòria obtinguda fora del Madrigal, i que va reflectir la premsa, va ser a Ribesalbes. Va guanyar 1-2 el partit en què va destacar el porter Alfredo.

Ribesalbes va ser en la dècada dels cinquanta part important del Club Atlético Foghetecaz. L'equip el va entrenar Santolaria i amb ell van arribar el porter Bachero, el defensa Arzo, l'interior Rafa i l'extrem esquerre Mallén.

Un dels primers partits que va disputar el Club Deportivo després de la guerra va ser a Ribesalbes amb un conjunt quasi improvisat. Pascual Catalá, un dels fundadors del Foghetecaz, va participar en aquella excursió en què van jugar, entre altres, Paco Ramos de porter, Paquilo, Gil, *Masianet,* el més jove dels tres germans Masero, Planes i Valls, mig centre que posteriorment va jugar en el Castelló, però va tornar a instal·lar-se a Vila-real i va treballar en l'empresa Bombas Diago. Valls va ser també entrenador de l'equip.

La millor temporada del Club Deportivo va ser la de 35-36. L'equip es va proclamar campió del grup A de Regional Preferent i el conjunt més habitual el van formar Marzá, Aymerich, Pío II, Antolí, Pío I, Rubert (*Isaco*), Gil, Ribelles, Planes, Broch II i Ramonet. També eren considerats titulars Sales, Óscar, Pesudo i Font. En la temporada anterior ja havien sigut alineats Nebot, Tirado, Llorens, Soriano i Giner. El mateix dia en què l'*Heraldo* recollia les dades del partit Villarreal-Atlético Castellón, publicava els versos d'Angelina Abad dedicats a les seues germanes Anita i Consuelo i es donava notícia de la defunció del senyor Ramón María del Valle-Inclán.

Les informacions del diari castellonenc dedicades a la nostra ciutat donaven importància al grup musical Los 6 y jazz i destacava el cantant Julio de los Ríos, emparentat amb Ramón Nebot, i el saxofonista Ricardo Sifre. S'anunciava també l'elecció de Lorenzo Carda Canós, *el Sanguí*, com a president en la ciutat del Partit Radical. Més tard, el seu fill, Lorenzo Carda Corbató, va ser president del Foghetecaz i gerent i director del trinquet.

Al gener de 1936, abans de jugar l'eliminatòria amb el Cartagena, l'equip va disputar un partit amb l'Atlético Castellón, campió local *amateur*. Van guanyar els castellonencs amb gols de Malave i Casanova. El gol vila-realenc el va marcar Sales. Aquest equip el van formar Marzá, Aymerich, Pío II, Font, Pío I, Rubert (*Isaco*), Ribelles, Sales, Broch, Óscar i Pesudo.

Al gener de 1936, el CD Villarreal i el Cartagena Fútbol Club, campió regional murcià, es van disputar plaça de Segona Divisió que va deixar vacant l'Elx pel seu descens automàtic i, a més, estava en joc la fase prèvia de la Copa d'Espanya.

Les dificultats econòmiques eren tantes que per a aquest desplaçament els jugadors van haver de recórrer a la població per tal de demanar ajuda econòmica. Van aconseguir diners per a llogar dos taxis amb què van fer el viatge d'anada i tornada. Potser el resultat advers estigué justificat, en part, per les precàries condicions en què van haver de desplaçar-se els futbolistes.

En el partit d'anada, va guanyar l'equip departamental per 5-0 el 26 de gener. En la tornada, al Madrigal, va haver-hi victòria vila-realenca per 3-1, però no va bastar per a eliminar l'adversari. També en partits denominats de promoció superregional van jugar el Racing de Extremadura i el Racing de Córdoba. Aquests van haver de jugar partit de desempat. En la mateixa fase, van participar l'Español de Zaragoza i el Santoña.



Club Deportivo Villarreal campió regional el 1936

Aquells anys, el futbol estava dividit en dues categories nacionals: primera i segona. Després, estaven els grups preferents de regional. Entre aquests equips es disputaven eliminatòries per a classificar els clubs que havien de representar cada zona en la Copa d'Espanya.

Com que no hi havia categoria intermèdia entre regional i segona, els partits de promoció classificaven directament. El Club Deportivo va gaudir de la primera ocasió històrica per a estar entre els grans del futbol espanyol.

La Segona Divisió estava dividida en tres grups. El grup al qual podria haver ascendit el Club Deportivo, és a dir, el tercer, el formaven el Murcia Fútbol Club, Jerez Club de Fútbol, Levante Fútbol Club, Real Gimnástico Fútbol Club, Fútbol Club Malagueño, Sociedad Deportiva Mirandilla (Cadis) i Elche Club de Fútbol. Com es veu, alguns clubs mantenien la denominació de futbol club que després de la Guerra Civil va ser prohibida i obligatòriament es va canviar a club de futbol. El nom original l'han recuperat molt pocs clubs. La següent fase la van disputar els dos primers de cada grup i van ascendir a Primera Divisió el Celta de Vigo i el Zaragoza. Després de la contesa civil, es van mantenir els resultats obtinguts l'any 36. El Deportivo de la Coruña, que hauria d'haver descendit, es va salvar d'això per la desaparició en el seu grup del Nacional de Madrid. El Cartagena Fútbol Club va jugar en Segona en la temporada 39-40 en la qual la Federació va crear cinc grups com a primera reestructuració de la categoria.

L'anuari de la Federació Espanyola de Futbol de 1936 recollia que els clubs valencians de categoria nacional eren el Valencia Fútbol Club, Levante Fútbol Club i Real Gimnástico Fútbol Club. La primera categoria regional la formaven l'Sport Club La Plana, que havia substituït el Club Deportivo Castellón, Club Deportivo Villarreal, CD Gandía, CD Alcoyano, AD Alzira i CD Olímpico.

L'anuari deia que el CD Villarreal tenia la seua adreça en el carrer de Gasset, 23, el telèfon era el 66 i l'uniforme estava format per camiseta blanca i pantalons negres. El camp de joc era el Madrigal, sense herba, de 95 per 60 metres amb cabuda per a 500 espectadors asseguts i 2.000 drets. Presidia la societat el senyor Antonio Plaza Pérez, sastre de professió, establit en el carrer de la Mare de Déu de Gràcia.

L'eliminatòria del Club Deportivo amb l'equip de Cartagena va ser descrita pel periòdic de Castelló amb tres concises notes. Primera: "La promoción Valenciano-Murciana. Cartagena, 5; Vila-real, 0". Segona: "En el campo de El Madrigal contendieron ayer el titular y el Cartagena siendo éste vencido por 3-1 y quedando por lo tanto el Villarreal eliminado del campeonato Superregional". Tercera: L'*Heraldo* també va dir que no es podia disputar el partit Sport de la Plana i CD Villarreal pel desplaçament a Cartagena "donde ha de passar a la categoria superregional".

El Mundo Deportivo, en la primera pàgina del divendres 24 de gener amb el titular "Cartagena y Villarreal se disputarán el lugar del Elche" va afegir: "Cartagena, 23. Habiéndose proclamado campeón regional el Cartagena, le corresponde promocionar con el Villarreal, campeón valenciano, para ocupar el puesto que dejará vacante por descenso automático, el Elche". El mateix periòdic va donar informació del 3-1 del Madrigal. "En el Campo de Sequiol se jugó en partido eliminatorio de la Copa de España entre el Cartagena y el Villarreal venciendo éste último por tres goals a uno; pero como los cartageneros ganaron el domingo anterior por 5-1, por goal-average queda clasificado el Cartagena".

El diari barceloní va publicar erròniament en aquesta nota que s'havia jugat en el camp del Castelló i que el resultat de l'anada va ser 5-0.

El 27 de gener va donar millor informació:

> Para cubrir puestos en Segunda División. Cartagena, 5; Vila-real, 0.
>
> Cartagena. Se ha jugado en El Almarjal el primer partido eliminatorio entre el Cartagena y el Villarreal, campeones respectivos de Murcia y Valencia, para decidir quien de los dos cubrirá el puesto que deja vacante el Elche en Segunda División y en el Superregional.
>
> Cartagena ha vencido netamente por 5-0, dándose por descontada su clasificación. Hubo un gran lleno a pesar de la tarde pésima.
>
> A los treinta y cinco minutos Sobrino marcó el primero. Cinco minutos después Angelillo afianzó la victoria con un segundo gol. En esta parte, aun jugando contra el viento el Cartagena hizo un soberbio partido.
>
> En el segundo tiempo el juego bajó en calidad. Cartagena marcó tres tantos más en los últimos diez minutos.
>
> Sobresalieron por los vencedores los medios, sobre todo Roig, e interiores. El Villarreal defraudó, siendo sólo un equipo entusiasta.

Els problemes econòmics no eren nous l'any 36 i van ser més greus temps després. En la Junta del 8 de juliol de 1923, amb assistència dels senyors Juan Nebot, Vicente Cabedo, Pascual Arrufat, Manuel Amorós i José Martínez; José Calduch va comunicar les despeses destinades al reg del camp i a la compra de quatre parells de botes que, posteriorment, van ser aprovades. A continuació, va tractar la proposta d'adquirir cadires i la construcció de llotges i seients. Per unanimitat, es va aprovar emetre un emprèstit amortitzable amb data indefinida de 500 pessetes. Les accions eren de 10 pessetes i els socis podien subscriure'n una o més. Les accions s'amortitzarien per trimestres i per a açò es destinaria el cinquanta per cent de la venda dels seients venuts.

Es va crear una comissió formada per Manuel Amorós, Diego Perona i Manuel Calduch per a dur a terme el projecte. Els directius van aprovar prohibir l'entrada al "cuarto de *equipiers* a qualsevol persona, exclusió feta del president, secretari, vocal de setmana, taquiller i 22 jugadors".

Futbol i Guerra Civil

El futbol no va desaparéixer de les rereguardes durant la Guerra Civil. L'esport, en general, tenia caràcter balsàmic, ja que servia per a distraure durant unes hores la població civil que vivia els avatars del conflicte més o menys angoixada. A Vila-real, no hi va haver competició. A Castelló, en canvi, es va participar en la Lliga Mediterrània, disputada entre equips valencians i catalans i el Superregional en què els valencians es van enfrontar als murcians. A Castelló, en el camp del Sequiol, es van arribar a jugar partits de la denominada Copa del Generalíssim, fonamentalment, per equips militars en els últims mesos de conflicte i quan, naturalment, les tropes franquistes ja havien entrat a Castelló.

En aquell temps, al Madrigal se celebraven partits organitzats per xicots i xiquets de la ciutat. Quan n'eren molts, es dividia el terreny en dues zones a fi que es pogueren jugar dos partits. Algunes penyes no van abandonar els seus desitjos de practicar l'esport i una d'aquestes, la Penya UD Arnau, va anunciar per al diumenge 6 de setembre partit contra l'Athletic Club Castellón, campió *amateur* regional que jugava amb Marzá, Pío, Altava, Antolí, Selma I, Orriols, Selma II, Ramonet, Casanovas, Malabe i Fábrega. La Penya Arnau, segons el programa, jugava "reforzado por valiosos elementos de la localidad y de Castellón y por el guardameta del Valencia F.C. NEBOT". El cartell, a més de fer constar que el partit era "organizado por la Unión Deportiva Arnau con la colaboración del Olimpic S.C. y la Peña Lafuente", afegía: "Gran partido de Foot-Ball a beneficio de las Milicias Antifascistas".

La Penya Arrabal va ser protagonista de tres partits realment curiosos. El primer el va jugar a Benicàssim contra membres de les brigades internacionals. Eren soldats malalts i ferits que es recuperaven allí. Pepe Martí, *el sastre*, un dels participants, es preguntava com era possible que, convalescents com estaven, corregueren tant. Aquella penya va arribar a tenir cent vint-i-cinc socis que pagaven mensualment la seua quota per a poder jugar al futbol.

Aquesta primera excursió la van fer els membres de la penya amb bicicleta. En la següent ocasió, quan ja van jugar contra tropes nacionals, van ser portats en una xicoteta furgoneta en què van viatjar quasi amuntonats pel poc espai del transport.

La penya Arrabal va jugar contra l'equip Recuperación de Levante en el Madrigal. Els membres d'aquell batalló estaven instal·lats en el magatzem dels Messegueros, en el Cedre. Com era natural, els joves vila-realencs van ser golejats i no havien complit encara els setze anys, edat mínima per a formar part de la denominada *quinta del biberó*. Temps després, van saber contra qui s'havien enfrontat perquè entre ells hi havia jugadors famosos com Mundo, Poli, Álvaro, anys després entrenador del Villarreal CF en Segona, i Botana, que van ser fitxats pel València, a més de Carletes, Puente, Deva i Cuqui Bienzobas, jugadors de Primera Divisió.

El 21 de setembre de 1938, es va anunciar la celebració del Campionat Regional. Van anunciar la seua participació el València, Castelló, Burjassot, Olímpic, Alzira i Llevant, que ja s'havia fusionat amb el Gimnàstic. No es va inscriure el Club Deportivo Villarreal, que havia figurat fins al 1936 entre els clubs més importants. Roca, Pío, Marzá en un partit i Nebot en quatre van ser els porters del Castelló. Aquest club, a més de retenir Marzá i Roca per a la seua tornada a Segona, va recuperar Nebot i va fitxar Isaco.

En aquesta temporada, novembre de 1939, es va organitzar la competició denominada Copa Amateur i en aquesta, en la fase provincial, van participar el Castelló, Nules, CD Villarreal, Almassora, Onda, Creu Roja i Atlético Castellón. Sorprenentment, va guanyar l'equip nuler que fins i tot va véncer el Castelló en els dos partits. El Nules va guanyar el torneig en derrotar a València l'Olímpic de Burjassot. Això fou el 1940 i va debutar en la seua porteria Antonio Pérez, el qual havia tornat de França, on va arribar després de la batalla de l'Ebre i on va passar reclòs uns mesos en camps de concentració com altres milers d'espanyols.

En aquest campionat, el CD va començar perdent a Onda per 2-0. L'alineació diferia, naturalment, de les més conegudes amb anterioritat. Van jugar Paco Ramos, Pérez, Aymerich, Giménez, Huerta, Giral, Bargas, Ferrer, Merchán, Vélez i Serrador. Ramos, Ferrer i Serrador van ser els millors en la Cossa. A continuació, l'equip va véncer el Saguntí per 2-1. Contra l'Atlético Castellón l'alineació va ser més de casa: Ramos,

Molés, Carda, Rubert, Petit, Soriano, Llorens, Ferrer, Miró, Broch i Pesudo. Molés, conegut com *Varilla* i jugador d'un equip titulat Terrible, era el pare de Maria Gràcia, que anys després va ser regidora d'Esports pel Bloc.

La campanya no va ser bona esportivament, ja que el Borriana va véncer el conjunt vila-realenc per 4-0. No li va anar millor a l'equip en el partit amistós que va jugar en el Sequiol, on va ser batut per 7-0. El Castelló era equip de Segona Divisió.

En aquestes dates, el Govern Civil va avisar que els clubs tenien fins a finals d'any per a presentar estatuts i reglaments a fi que foren sancionats per l'autoritat competent.

Al setembre de 1940, el Club Deportivo, amb vista al pròxim campionat, va anunciar les quotes que havien de satisfer els socis i, en el cas que s'afiliaren els membres d'una penya, es consideraria tal inscripció com a col·lectiva i, econòmicament, equivaldria a la meitat del que pagarien els socis individuals.

D'acord amb les normes reglamentàries imposades per la Federació Valenciana, es va acabar de tancar el camp perquè el recinte recobrara l'aspecte anterior. També es van alçar les casetes per a equips i àrbitre, es van instal·lar les dutxes, amb aigua freda, i sanitaris. Es van reconstruir els seients perduts i es va terraplenar una banda del camp a fi de tenir-la enllestida per a la construcció de graderia, tal com es desitjava. Es va habilitar una nova entrada per la plaça del Calvari, es va pensar en la possibilitat de convertir el terreny de joc dur en bla i es va estudiar la possibilitat d'instal·lar el reg per afavorir la millora.

No era estrany que es posaren de manifest les precàries condicions del camp perquè la parcel·la era un camp de garroferes i va caldre adequar-la per a la pràctica del futbol. Durant anys, els jugadors, abans de començar el partit, amb xicotets cabassos recorrien el camp en rectangle per tal de recollir les pedretes que hi havia per totes bandes. Anys després, com s'explica més avant, es va fer la primera gran millora del terreny de joc.

El CD va anunciar canvis en la plantilla. Ramos, que va haver de ser intervingut quirúrgicament, va cedir el seu lloc de porter a Costa.

Al setembre, es donava per entés que el club el presidia José Boix i per al partit amistós amb el Castelló (3-7) es va haver d'avançar l'horari a fi de no coincidir amb la processó dels Lluïsos. Aquella vesprada, el CD va alinear Nebot i en el Castelló va figurar el davanter centre Basilio, una de les figures del futbol de l'època.

L'equip, mancat de titulars, va ser derrotat 4-3 per l'Almassora, però va véncer 5-3 el CD Rayo de València. Aquesta alineació té les seues anècdotes. Com a porter va ser alineat Quique, que figura en l'alineació com a Kike. La resta foren Llorens, Molés, Boix, Armando, Queral, Cerisuelo, Peris, Font, Benigno i Roig. Benigno va ser incorporat a l'equip per mediació del tinent Vicente Traver. Benigno estava complint el servei militar a Castelló. Els que van veure jugar aquest jugador diuen que era de característiques semblants a Forlán. Posteriorment, va formar part de l'Sporting de Gijón. El Peris d'aquesta formació era de Castelló.

En any d'agonia, l'equip va obtenir millors resultats que en la campanya anterior. Al Vall d'Uixó el va guanyar per 6-2 i Benigno i García Díaz van marcar dos gols cadascú; va guanyar 1-2 a Benicarló, va golejar l'Onda en la Cossa 1-5 sense Quique i Benigno, i va derrotar 1-0 l'Alcalà amb Fortuño de porter, gol de García Díaz i servei de córner de Planes. Com a líder, el CD va tornar a derrotar el Vall d'Uixó 0-3. En

aquest partit, l'equip també va presentar alguna circumstància poc freqüent: Ramos, Ribelles, Pío, Cerisuelo, Armando, Rubert, Peris, García Díaz, Nebot, Benigno i Planes. Ramón Nebot va tornar a ser atacant i sempre hi va haver qui considerava que era igual de bon jugador com a davanter que com a porter. El Benicarló se'n va anar del Madrigal amb 7-1 en contra i Nebot i Planes no hi van jugar. La crònica va destacar Pío, Rubert, García Díaz, Peris i Cerisuelo, i va puntualitzar que Ramos, *Carretero* per l'ofici i dedicació de la família, era valent i oportú. Era porter de poca estatura, però s'engrandia davant dels contraris.

Es va donar la circumstància que l'*Heraldo* va haver d'incloure en les mateixes pàgines tant els triomfs futbolístics del CD com les indiscutibles victòries de les jugadores de basquetbol que amb el nom de Villarreal de la Secció Femenina es van convertir en el millor equip provincial.

Les nostres paisanes van véncer l'Almassora per 30-0 i un equip denominat EAST per 49-4, el Burriana per 36-0 i el CNS de Castelló per 15-9. El final de 1940 va ser victoriós per als equips vila-realencs. La premsa de l'època arriba a parlar de dos equips femenins de basquetbol, l'esmentat Villarreal de la Secció Femenina i el SEU de Vila-real.

El Club Deportivo, sense que en cap moment es donaren explicacions convincents dels motius de la seua desaparició, va posar fi a la seua vida el 1942. En teoria, la Federació Valenciana li va negar la nova inscripció per al Campionat Regional de segona categoria a causa de deutes impagats. Temps després, es va saber que en realitat el que es devia a la Federació era un compte de poca importància. Ramos, Cerisuelo, Pío I, Armando, Queral, Altava, Miró, Gil, Valls, Benigno i Montañés van ser dels últims protagonistes de la vida del primer gran equip vila-realenc.

En la temporada anterior, l'equip va estar format per Nebot, Pío II, Tirado, Llorens, Gil, Broch, Planes, Soriano, Giner, Ribelles i Aymerich. Abans de la seua definitiva desaparició va alinear Ramos, Queral, Altava, Valls, Montañés, Benigno, Miró, Armando, Marro i Pío I.

Club Atlético Foghetecaz

Futbolísticament, la postguerra també va comptar amb un equip anomenat Villarreal d'Educació i Descans en què va jugar Sempere de porter. També va actuar en la mateixa posició Colonques i en la defensa van compartir labor Lorenzo Rubert, pare de l'actual alcalde de la ciutat, i Abelardo Rico. Igualment, van jugar Tino, Jaumet Cercós, Pepe Martí, Cabedo, Pesudo, Molés, Bort, Juanito Casalta, Callergues, Broch III, Boby, Guillermo i Andrés, entrenats per Modesto.

El futbol va ser l'esport fonamental després de la Guerra Civil. Quan va acabar, el Madrigal estava en pèssimes condicions. Havien caigut fins i tot part de les parets. El Club Deportivo Villarreal va reaparéixer de manera voluntarista, però va desaparéixer més tard. Juntament amb el club representatiu i després de la seua pèrdua, la joventut es va exercitar en el mateix camp i en eres i camps d'ocasió.

La societat vila-realenca, com totes les espanyoles després de patir un conflicte tan greu com la Guerra Civil, necessitava trobar oportunitats per a no sumir-se constantment en la depressió social. L'economia era molt precària i les gelades dels anys quaranta van debilitar encara més les reserves familiars.

Els carrers, sense vehicles de motor que les creuaren, servien per a qualsevol classe de jocs. Tenir una pilota per a Reis era un autèntic plaer i n'hi havia prou amb una perquè s'organitzaren partits. Quan no existia el baló o pilota de goma se n'improvisava una amb papers ben lligats per a donar consistència a l'objecte més o menys redó. Els xiquets compartien l'afició futbolística amb la ciclista i la taurina. Pel que fa a la primera, s'organitzaven carreres a peu i se simulava la bicicleta amb un manillar fet amb fil d'aram. Jugar als bous era fàcil perquè sempre hi havia algú que tenia un *bouero*, dos banyes acoblades unides per un pal.

Els pocs diners de què disposaven els xavals els empraven en els còmics de l'època com ara *El Guerrero del Antifaz*, *Roberto Alcázar y Pedrín* o *El Pequeño Luchador*, grans herois que protagonitzaven accions amb tints patriòtics i sempre exemplaritzants, d'acord amb les normes de compliment obligatori de l'època. Amb els còmics es compartia l'afició per les col·leccions de cromos de futbolistes. Llavors els xicots ja somiaven de ser les figures del futur. En les barberies, les fotografies dels futbolistes a color i de grans mides que publicava el setmanari *Marca*, la imatge de l'esport del règim, van començar a competir amb les dels toreros.

El primer gran impuls del futbol cal datar-lo el 1920, quan la selecció nacional va obtenir la Medalla de Plata en els Jocs Olímpics d'Anvers. En els anys quaranta, els triomfs de l'equip nacional van ajudar a crear esperit de raça. Els triomfs de 1950 en el Mundial de Brasil i sobretot la victòria enfront d'Anglaterra va inclinar les masses cap al futbol.

El futbol modest no necessitava grans inversions i els seus terrenys ni tan sols comptaven amb porteries. Bastaven unes pedres per a delimitar-les i, de vegades, en eixir de l'escola, s'empraven els llibres, especialment l'*Enciclopèdia Dalmau Carles*, un manual indispensable per a preparar l'ingrés en el batxillerat i que es venia en una ferreteria del carrer Major Sant Jaume (Casa Ojo) o en la impremta Botella. Els diumenges al matí, quan es disputaven els partits dels campionats locals de les distintes categories, hi havia molts aficionats que s'acostaven als deficients camps de futbol per a presenciar-los. En aquests, era fàcil trobar emocions per la fe que els participants posaven darrere del baló.

En els terrenys limitats per la séquia Major, el grup escolar Cervantes, l'escorxador i el desaparegut trinquet de la família Sagols, convertit en dos magatzems de taronges, hi havia tres xicotets camps on jugaven els infantils i els juvenils. En el del costat de l'escorxador i a esquenes del magatzem de taronges dels Messegueros es jugaven els grans partits dels juvenils locals, lloc on amb motiu de les festes patronals també es muntava la plaça de bous rectangular i amb cadafals.

Abans de la guerra, ja havien destacat equips locals com ara Penya Fort, Huracà, Penya Arnau, Penya Zamora i Olímpic FC; i amb posterioritat, Real Unión, Betis, Lafuente i Barril, Madrigal, Muralla i Yacaré, entre altres, que van forjar jugadors que posteriorment van ser la base del Foghetecaz. El Real Unión va passar quasi per complet al primer equip vila-realenc. Un dels conjunts més singulars va ser el denominat Cruzada format pel Casino Carlista.

En el Madrigal, va créixer el campionat local amb equips com ara el Llevant, Arrabal, Penya Marcet, La Barona, Penya Puchades, Penya San Juan, Penya Janeiro, Acadèmia Almi, Els Lluïsos i Penya Quique.

Els camps, com en els temps heroics i abans de l'existència del Madrigal, s'improvisaven en les eres com la del Sindicat en la partida del Madrigal, l'era de Patxuga i el camp



Penya Levante, 1946. Drets: Catalán Mínguez, Callergues II, Ayet, Vicent, Cubero, García Diago i Nebot. Ajupits: Colom, García Marzá, Coronado i Balaguer

del final del carrer del Cordó. La fàbrica dels Marcet també tenia el seu propi camp. D'allí van eixir Francisco Javier Marcet Mundó, el qual va arribar a internacional en tres ocasions i el porter Samuel Garrido que va jugar en el Foghetecaz i anys després va ser alcalde de la ciutat. Marcet es va formar esporàdicament en el Villarreal i va passar pels equips de Deusto, Reial Madrid i Espanyol, entre altres. Amb el seu germà Perico va disputar partits amistosos vestit de groc, però també va formar part de l'equip de la temporada 46-47 amb Sempere, Llima, Broch II, Irles, Callergues (*Botiguer*), Abelardo Rico, Pascualet Ayet, Balaguer, Nino i Ríos. En la 48-49 ja va pertànyer al Reial Madrid.

El futbol federat va patir un greu crebant quan va desaparéixer el Club Deportivo. De 1942 a 1945 no hi va haver equip representatiu de la ciutat perquè tampoc ho va ser el denominat Villarreal d'Educació i Descans.

El CAF, pare del Villarreal Club de Futbol

La història del futbol vila-realenc no s'entendria si es considerara que l'actual importància de l'equip de Primera amb títols europeus i participant en la Lliga de Campions és una gesta quasi improvisada. Seria injust oblidar la transcendència que va tenir la fundació del Club Deportivo i l'impuls definitiu que li va donar el Club Atlético Foghetecaz.

Aquest equip va ser una penya més de les de postguerra. El seu nom acabava amb dos punts perquè hi havia altres membres que en formaven part, però no es volia prolongar més l'acrònim. Eren les inicials dels cognoms del grup fundador en què estaven, entre altres, José María Font, Agustín Gil, Diego Herrero, José Teulet, Pascual Catalá i Sebastián Zaragoza. Herrero era futbolista i atleta i un fill seu, anys després, va jugar en el que ja era el Villarreal Club de Futbol. Aquest va ser l'embrió que donaria pas a l'actual Villarreal. En el moment d'escriure aquestes pàgines, José María Font és el soci número 1 del club, però el degà és Francisco Ramos, porter del Deportivo, que ja ha complit els 94 anys.

Aquest grup va començar reunint-se en la barberia de Paco Hernández situada en el carrer Major Sant Doménec, en els baixos del desaparegut Sindicat de Regs. La perruqueria rebia el setmanari *Marca* imprés al buit i adornava les parets amb fotografies dels ídols de l'època. Els barbers de llavors retallaven les fotografies de futbolistes, boxejadors, ciclistes i toreros, les emmarcaven i les penjaven. Eren,

esportivament i taurina, els llocs de tertúlia que, en altres temps i culturalment, havien tingut les rebotigues.

La lectura del setmanari que editava la Premsa del Moviment competia diàriament amb *El Mundo Deportivo*, diari de Barcelona especialitzat en ciclisme i que en la ploma de Ramón Torres havia tingut cap a Llorens grans elogis. El setmanari *Dígame*, molt taurí, esportiu i amb grans espais dedicats al cine i al teatre, tenia en la seua última pàgina la secció d'entrevistes que firmava Castán Palomar i que es titulava "¿Qué hizo usted ayer?". El títol va provocar que el mestre Jacinto Guerrero li dedicara una peça en l'opereta *Cinco minutos nada menos*. La singularitat del fet era que el mestre s'havia inspirat en una música popular, la mateixa que tocava el dolçainer en les processons de Vila-real.

La idea de federar el Foghetecaz es va gestar de la perruqueria de Paco al bar La Granja, ja que no hi havia cap equip representatiu de la ciutat en tornejos oficials. Els fundadors, ja en el café, van convocar assemblea. No va ser fàcil la decisió. La reunió va tenir tal expectació que en els porxos hi havia aficionats esperant la decisió. El desig comptava amb l'aprovació d'aficionats d'altres penyes.

Entre els membres del Foghetecaz hi havia discrepàncies. Els fadrins eren partidaris del sí. Els casats, temorosos del compromís que suposava i la por que de nou desapareguera el club com havia succeït amb el Deportivo, pensaven el contrari. En l'assemblea hi va haver catorze vots a favor i quinze en contra. El president va igualar el resultat i, quan pareixia que no s'havia resolt res, va arribar un soci, el que faltava amb dret al vot, i va decidir que triomfara el desig de tenir equip federat. Amb el Club Atlético Foghetecaz es va posar fi al llarg període sabàtic que en aquest cas va ser de 1942 a 1945.

Segons va contar sempre Manolo Vilanova, pare de l'alcalde vila-realenc de l'any 1995 al 2007, ell fou l'encarregat de comprar a València l'equipament i va tractar d'aconseguir camisetes blanques a fi de seguir la tradició del Club Deportivo, però no va poder fer-ho perquè no n'hi havia. Va trobar camises grogues, ja que segons pareix estava de moda aquest color, i va adquirir la vestimenta de l'equip amb pantalons negres que sí que s'ajustava als colors anteriors.

De nou, per a seguir normes federatives, va caldre arreglar les casetes, tornar a instal·lar dutxes i sanitaris. Diversos aficionats, obrers i d'altres especialitats laborals van col·laborar debades en les seues hores lliures per tenir el Madrigal en condicions i poder albergar competicions oficials. Entre altres funcions, va ser necessari col·locar part de la tanca que rodejava el terreny de joc.

La gran inversió es va haver de fer el 1949. El terreny estava en malíssimes condicions i es va pensar a emprimar-lo i dotar-lo de terra adequada. Es van aprofitar els treballs que es duien a terme en l'hort de Sant Miquel, situat en el que avui és avinguda de Tàrrega, la paret del qual tancava el carrer del Pare Espuig. Amb un préstec de la Caixa d'Estalvis de València amb l'aval dels directius que va concedir el director, nouvingut a la ciutat, el senyor Manuel Colomer, es van adquirir 2.000 metres cúbics de terra per un import de 14.000 pessetes. Va ser el primer intent de posseir un camp amb herba.

Aquells il·lusionats futbolistes aficionats van trobar allotjament debades en una habitació del primer pis de l'edifici de La Granja, el vell palauet que avui ocupa una entitat bancària. Miguel Batalla, que dirigia el negoci del bar, va donar recer als futbolistes dels quals posteriorment va ser president i salvador en moments molt delicats econòmicament.

El bar tenia la barra en la zona que donava al carrer Major Sant Jaume. L'escala central dividia l'edifici. En la part posterior, amb ambient carregat pel fum, hi havia taules en què, preferentment, es jugava a dòmino i cartes, sempre amb diners. En la planta de dalt, a més de l'oficina del CAF estaven els billars de Miguel en els quals es practicaven les caramboles i es podia participar en el joc del *chapó* amb què corrien els diners. Els dos balcons que donaven a la plaça eren el local de la Societat de Caçadors. En l'últim pis, vivien les famílies de Batalla i la seua germana.

La Granja va tenir la primera pissarra amb els resultats de futbol de Primera de cada diumenge. Allí també es va establir el primer despatx de travesses. Miguel Batalla informava dels partits de futbol en l'encerat que penjava en el seu establiment. En la paret de davant, la de la taverna de Paquita, de reconegut aiguardent i sogra de Jorge, un defensa que va ser del Villarreal, s'anunciaven els partits i els desplaçaments de l'equip. A l'estiu, amb motiu del Tour, Miguel anotava la classificació dels espanyols. Va ser molt celebrat l'any en què Bernardo Ruiz va guanyar dues etapes. Per aquest motiu es van llançar coets. Les notícies les facilitaven els que parlaven francés i sentien Ràdio Montecarlo. La Granja era la gaseta popular de l'esport.

El CAF per a mantenir-se econòmicament no es va acontentar amb les quotes dels socis i la venda de localitats de cada partit. Ja llavors era difícil arribar a les xifres pressupostades. Els directius del club van organitzar vetllades de varietats en el trinquet, combats de boxa i el que va estar al seu abast per a poder sufragar les despeses del club. Van arribar fins i tot a intentar convertir la sala Casablanca en pista de ball. Va haver-hi negativa de les autoritats locals i dos dels organitzadors de l'esdeveniment van passar una nit en el calabós que hi havia en la planta baixa de l'Ajuntament, sota l'habitatge del pregoner, músic que a més de la trompeta per als bans tocava el trombó de pistons en la banda de música.

El futbol va prendre gran importància local quan en la temporada 50-51, el 20 de gener, l'equip, amb el nom de Club Atlético Foghetecaz, va guanyar el Campionat Regional d'aficionats per 2-0 al Torrent, en el camp de Vallejo de València, lloc en què hi va haver un velòdrom que va veure Joan Baptista Llorens ser campió d'Espanya de velocitat.

En una eliminatòria anterior, el CAF es va enfrontar al Torrentino, equip al qual va endossar la humiliant golejada de 7-1. Posteriorment va eliminar l'Aston Villa, equip de València, després de véncer en el seu camp per 1-2.

A Vallejo, el dissabte 20 de gener abans esmentat, va jugar la final contra el Torrent amb un equip poc habitual perquè García Diago era lateral dret i Arnal extrem esquerre. Les baixes van obligar a això.

L'equip estava format per Bachero, Isaco, Colom, Arzo, Callergues (*Botiguer*), Blanco, Cubero, González, Arnal (*Garrofa*), Font de Mora i García Diago. En el primer temps va marcar García Diago des de la banda esquerra amb un tir de lluny que va sorprendre el porter torrentí. González va fer el segon. El CAF vestia amb camiseta groga de mànega llarga botonada de dalt a baix i pantalons negres. El canvi dels pantalons negres pel blaus es va produir ja en els anys setanta. La camiseta en aquesta dècada ja no tenia botons, però sí coll de pic. Finalment, l'equipament groc complet es va adoptar amb l'equip ja en l'elit del futbol espanyol.

Aquest fet futbolístic va ser celebrat entusiàsticament. L'autobús de la Hispano de Fuente en Segures, en una de les portes del qual es va fracturar un dit José María Font, va ser rebut per nombrosos xicots en l'entrada de la ciutat, en la plaça de

l'Arbre del Desmai. El vehicle va perdre una roda en l'entrada de la població, però va arribar a la plaça. Per primera vegada, aquest esport va omplir la vella plaça de la Vila d'emocionats vila-realencs. En el balcó del desaparegut ajuntament, amb l'alcalde de la ciutat, estava l'advocat, el senyor Vicente Peris Nácher que havia sigut també futbolista en el Club Deportivo, i José Callergues (*Botiguer*), el capità de l'equip, que va aparéixer amb la copa. L'alcalde va parlar entusiasmat per la conquesta esportiva. Callergues, emocionat, a penes va poder pronunciar quatre paraules.

Va ser l'alcalde qui va suggerir que al títol de Club Atlético Foghetecaz se li afegira el nom de la ciutat. Per tant, des d'aleshores es va anomenar CAF Villarreal.

Quan l'equip va guanyar el dret a participar en el Campionat d'Espanya d'Aficionats, abans de rebre el Futbol Club Barcelona, l'Iruña de Pamplona i el Chamberí de Madrid, equips amb què va disputar les eliminatòries fins a la semifinal, es va prendre la decisió d'alçar xicotetes llotges en què aconseguir millors acomodaments. Unes quantes empreses, pel seu compte, van fer les obres.

La primera gran reforma va arribar després, quan l'equip va arribar a categories superiors. L'alcalde va decidir ampliar la zona de la tribuna. Per la vella paret els xicots feien forats per tal d'encimbellar-se fins a la part més alta i penetrar en el recinte. Un famós guàrdia rural, conegut per *Camotes*, solia perseguir els escaladors. Els xiquets tenien menys riscos perquè bastava que un major els donara la mà per a entrar gratis. La petició infantil era: "Sinyo home, vol entrar-me?".

La primera ampliació important es va fer en adquirir el 23 de desembre de 1971 a la senyora Concepció Vidal Andreu un "terreno de forma romboidal, anejo a la tapia del Campo Municipal de Deportes de una superficie de 682 metros cuadrados de los cuales se dedicarán 71 m de longitud por 16 m de fondo a la ampliación de gradas y 36 de anejo por 6 m de profundidad equivalente a 186 m/2 a vía pública...".

La construcció de la tribuna coberta va portar fins al que era el maset de Verle la terrassa del qual havia quedat molt de temps en tan magnífica situació per a veure els partits que sempre tenia invitats. Es va guanyar el terreny del *sereny* annex al camp i amb tal graderia el Villarreal, ja club de futbol, va disputar partits en Segona i eliminatòries de Copa contra grans clubs nacionals.

Les primeres eliminatòries del Campionat d'Espanya van ser un gran èxit. En el Madrigal es va derrotar per 3-0 l'Iruña, nom basc de Pamplona, amb camiseta verda i pantalons blaus, i es va empatar a zero en el vell camp pamplonés de San Juan. Destacat i golejador en el Madrigal va ser Bautista González, que no va poder jugar el partit de tornada perquè estava complint el servei militar en el Parc d'Artilleria de València.

L'Iruña va ser rebut afectuosament i homenatjat pels membres de la Peña España (Cercle Carlí) donant per fet que el club pamplonés combregava amb el Déu Pàtria i Rei. En la matinada del dissabte es van poder sentir per alguns cantons el càntic de les reivindicadores Cacholes, família d'arrelam carlí, que fins i tot amb la prohibició i risc polític cantaven: "Gritaremos viva el Rey/ siempre que nos de la gana/ y aquel a quien sepa mal/ que lo diga cara a cara".

El CAF va tenir problemes per a desplaçar-se a Pamplona i per falta de diners va estar a punt de no jugar i ser eliminat. Li va ocórrer com al Club Deportivo amb el seu intent d'ascens a Segona. Afortunadament, els directius van posar les 6.000 pessetes que costava el viatge, els hotels i l'alimentació.

El següent compromís va enfrontar el CAF amb el Barcelona Club de Futbol, que encara no havia recuperat la denominació actual de futbol club. L'equip blaugrana va presentar un equip en què sobreeixien diversos jugadors que, posteriorment, van pertànyer a la primera plantilla del club.

El conjunt blaugrana, dirigit per Ramón Llorens, exporter del primer equip i entrenador d'aquest, va jugar amb Garriga, Peris, Schwandt, Pintanell, Brugué, Fábregas, Tejada, Duró, Aubeijón, Gracia i Peiró. Brugué, Gracia i Tejada van ser titulars en el Barça i aquest últim va jugar també en el Madrid de Di Stefano.

El Villarreal va alinear Bachero, García Diago (*Tachero*), Isaco, Arzo, Callergues (*Botiguer* I), Blanco, Cubero, González (*el Lluent*), Chato Gómez, Rafa i Mallent. No va jugar Font de Mora, l'interior esquerre titular, perquè es trobava complint el servei militar en la Marina, a Cartagena, i no va obtenir permís per a participar-hi.

Aquella vesprada, que va acabar amb un espectacular i sorprenent 5-2, va ser tal vegada la vesprada més inspirada de Bautista González, ja que va marcar quatre dels gols. El cinqué va ser obra de Chato Gómez. En el partit de tornada, en Les Corts, va haver-hi empat a zero i es va salvar l'eliminatòria.

La tercera ronda es va jugar contra l'equip madrileny del barri de Chamberí, substitut del Racing del mateix barri que va jugar en Segona i va desaparéixer. En el partit d'anada, el Villarreal va guanyar per 3-2. González va marcar i amb 3-1 va tornar a batre el porter contrari amb un gran tir des de fora de l'àrea. L'àrbitre va anul·lar la diana per fora de joc posicional de Mallén, que estava apegat a la línia i no molestava ni participava en la jugada. En la contra, el Chamberí va marcar el seu segon gol. El Villarreal va acudir amb poca fe al partit de tornada i va perdre per 4-1. El terreny, el Cerro del Pimiento, era inapropiat per al joc del Villarreal perquè pretenia manejar el baló amb precisió en la passada. El terreny era quasi tan dur com el ciment. El Chamberí, que vestia amb ratlles negres i roges i pantalons negres, va guanyar 4-1. Va ser un matí desagradable de molt de vent.

González va ser la figura d'aquell temps i per això va ser contractat el 1952 per l'Alcoià, club que militava en Segona Divisió i que quan va jugar en Primera havia deixat per a la història una frase que no ha perdut valor i forma part de les dites populars: "Tiene más moral que el Alcoyano". González no es va sentir còmode a Alcoi i, encara que en la primera temporada va ser el màxim golejador, no va poder complir el seu contracte de tres anys. Va emmalaltir i va estar tota la temporada de baixa. Quan es va restablir, va demanar la baixa al club alcoià i va tornar a ingressar en el Villarreal.

González va fer magnífics partits en el Collao i se li va augurar un futur brillant. Desgraciadament, una malaltia va tallar la seua progressió i després de la seua recuperació física va tornar al Villarreal, on va ser mestre de joves que van veure en ell un autèntic model de futbolista.

Els anys del CAF en Segona Regional i posteriorment en Primera van ser temps en què es va viure la gran rivalitat amb el CD Burriana. Els nostres veïns van jugar en un principi en el camp del pati del col·legi dels Salesians. Més tard, es va construir el de Sant Ferran.

Els partits entre vila-realencs i borrianencs van tenir tots els ingredients característics d'aquest esport que transcendeix l'aspecte esportiu. Podria resultar irònic però, en els temps de racionament del pa, l'equip de Borriana pareixia l'anunci del Servei

Nacional del Blat: Fogassa, Panader, Farinós, Forner. La seua gran figura era Casares i la del CAF, González.

La primera gran reforma va arribar anys després quan l'equip va aconseguir categories superiors. Es va alçar la primera tribuna coberta amb llotges i graderia. Darrere de les dues porteries es van construir xicotetes grades i en la part de general també es van construir graderies, encara que sense ocupar tot l'espai. Entre la porta central que donava al carrer del Calvari i els vestidors, la gent va continuar estant dreta sobre un monticle de terra. Els vestidors, molt modestos al començament, es van traslladar al córner esquerre de la grada nord i allí ja es va disposar d'aigua calenta i d'una tanca que separava els futbolistes dels aficionats i garantia la seua seguretat.

El Madrigal va passar a tenir conserge, Vicent de Calala, que havia sigut jugador del Deportivo. Aquest s'encarregava del rentat i apedaçament dels equipatges i tenia sempre les botes dels jugadors netes i greixades.

El submarí groc. Ascens fins a l'elit

El CAF Villarreal va passar a ser Villarreal Club de Futbol el 1954. En teoria, la història de l'actual club va començar aquest dia, però el sentiment vila-realenc existeix des de 1923, quan es va fundar el Club Deportivo. Els senyals d'identitat han patit canvis en els colors de l'equip amb el pas dels anys. L'escut del Club Deportivo contenia l'escut reial que encara és manté en l'actual, encara que apareix rodejat d'un fons blau que res té a veure amb la ciutat. Vila-real no té blau a la senyera. De la camiseta blanca i pantalons negres es va passar a camiseta negra amb ratlla blanca al mig i pantalons negres. El Foghetecaz, tal com ja s'ha comentat, vestia camiseta groga i pantalons negres. Posteriorment, sense que això fóra res més que un capritx dels directius de llavors, els pantalons van passar a ser blaus i a la camiseta se li van posar rivets de la mateixa tonalitat.

Quan l'equip va estar en l'elit es va equipar totalment de groc, incloses les calces, per a fer honor al sobrenom de submarí, títol que a Cadis van voler adjudicar-se en propietat en partir de l'erroni argument que el seu club és més antic que el Villarreal. L'antiguitat, en aquest cas, cal datar-la en el naixement del *Yellow Submarine* dels Beatles i data de 1966, any en què, evidentment, existien ambdós clubs. El sobrenom va fer gràcia i així es coneix a Espanya i a l'estranger el club vila-realenc.

Això del submarí va sorgir el 1967. Estava el club en Primera Regional i s'aspirava a ascendir de nou a Tercera, la qual cosa es va aconseguir. Va retornar a categoria nacional durant la campanya 67-68. Una xicoteta penya de xicots vila-realencs es va convertir en el grup seguidor de l'equip. Se situaven darrere d'una porteria i amb un tocadiscos de piles feien sonar la cançó dels Beatles. Ho feien aplicant la seua versió particular de la lletra: "Amarillo es el Villarreal / amarillo es / amarillo es".

L'enginy d'aquells entusiastes va quallar i durant anys, abans del començament dels partits en el Madrigal, sonava la cançó a manera d'himne oficial pels altaveus. Per aquest motiu l'equip es coneixeria a Espanya amb el nom de Submarí Groc. Les exigències de la Societat General d'Autors pels drets d'autor va fer que es deixara de sentir. No obstant això, Vila-real, futbolísticament, és sinònim de submarí.

El futbol vila-realenc que el 2009 continua en Primera Divisió, categoria on s'ha mantingut deu anys, va arrancar de la Segona Regional i va viure pujades i baixades en les categories inferiors fins al seu assentament definitiu en les escales nacionals.

Amb el nom de Villarreal Club de Futbol va ascendir el 1956 a Tercera Divisió, categoria en què es va mantenir cinc anys. Va tornar a fer-ho, com s'ha dit, amb la cançó dels Beatles. La primera vegada que va aconseguir obtenir l'ascens a les categories nacionals va ser el 15 de gener en véncer l'Albalat per 4-1 en el Madrigal. L'equip va estar dirigit per Abelardo Rico, que havia sigut defensa del Foghetecaz. Una setmana abans havia sigut destituït l'entrenador Julián Gonell.

En l'alineació hi havia noms ja històrics en el club com José Bachero, Pascual Font de Mora i Bautista González. Suplent de Bachero en la porteria era Estanis i en la defensa actuaven Jorge i Almazán, que va jugar de davanter centre en aquesta demarcació, funció que també va exercir Font de Mora. Aquest va estar sempre com a jugador, directiu o president en tots els ascensos del club. En mitja i davantera es van alinear Lucinio Torán, Guillermo Catalán i José Chesa, tres vila-realencs com Bautista González. José Sastre, Vicente Mangriñán, Evaristo Carrió Franch i Amposta també van participar en els partits decisius. El partit clau es va guanyar a Burjassot amb dos gols de Chesa i passades de González. Després de la derrota enfront de l'Onda en el Madrigal (1-3), aquest equip, el Villarrreal i el Burjassot podien ascendir. Era necessari véncer en el camp de Bassot i es va aconseguir. Contra l'Albalat ja no es va patir.

L'ascens va ser gran esdeveniment. Hi va haver coets, traques, passeig dels jugadors homenatjats darrere d'una pancarta pel centre de la ciutat, visita multitudinària fins al cambril de Sant Pasqual i felicitacions del rector del temple, el franciscà Antonio María Marcet.

Part d'aquest equip va ser conseqüència de l'interés del club per fomentar el futbol juvenil. D'aquest van eixir Chesa, Sastre, Catalán i Torán. Els dos primers van abandonar el club perquè van ser contractats pel València i per l'Espanyol respectivament. Sastre també va jugar en el València i amb aquest equip va ser campió de la Copa de Fires, els primers tornejos de la UEFA. Va ser internacional B en tres ocasions. El cinqué jugador que va destacar en aquella època, Vicente Alayrach, inesperadament, es va recloure en el cenobi de la Trapa, a Venta de Baños, on continua estant.

L'ambició futbolística no s'acontentava amb la Tercera i, al cap de tres anys de permanència en aquesta, es va produir l'oportunitat d'ascendir a Segona. Classificat en primer lloc del grup cinqué li va tocar jugar l'eliminatòria amb l'asturià Unión Popular de Langreo. A Astúries, el Villarreal va perdre per 1-0 i en el Madrigal no va poder passar de l'empat a un gol. Van pujar els asturians i la segona oportunitat era eliminar el Bilbao Athletic que es jugava la seua plaça en Segona.

En San Mamés va véncer l'equip bilbaí per 2-1. En el Madrigal es va tenir l'ascens a les mans, ja que en l'últim minut van marcar un gol els biscaïns i el nou 2-1 va obligar a desempatar a Madrid un dimarts 7 de juliol. El dia de sant Fermí, jornada laborable, vam ser pocs els vila-realencs que ens vam donar cita en l'estadi Santiago Bernabéu, però vam poder festejar la gesta del primer ascens a Segona. Alapont, Debón, Alcañiz, Marzal, Eusebio, Linares, Martínez, Luiche, Palau, Causanilles i Serrano van aconseguir l'èxit de la mà de l'entrenador Pepe Rey. Els gols els van marcar Luiche i Causanilles. Doro va fer l'únic bilbaí. En l'equip biscaí van participar diversos jugadors que, després, van pertànyer a l'equip titular i, entre ells, el davanter Carlos, figura destacada en Primera. Va arbitrar el castellà Rodríguez Barroso.

El debut en Segona no va poder ser més esperançador perquè va ser amb triomf (1-2) a Cadis. L'equip va ser el format per Alapont Debón, José Luis, Marzal, Eusebio, Linares, Rafa, Pedro, Burguete, Serrano i Esteve. Burguete i Esteve van ser els golejadors d'aquella vesprada. El primer partit en el Madrigal va ser contra el Deportivo de la

Coruña i va acabar amb empat a un gol. L'alineació de la primera actuació a casa va ser aquesta: Alapont, Debón, José Luis, Marzal, Eusebio, Linares, Martínez, Pedro, Palau, Burguete i Serrano.

El primer derbi provincial en Segona va acabar amb empat en el Castàlia. Va haver-hi traques i ambient de gran festa, a més d'una gran entrada en l'estadi castellonenc. Demetrio va marcar el primer gol i José Luis va empatar. El Castelló tenia en les seues files l'equip que va ascendir a Primera amb figures tan destacades com Mendieta, Echarri, Ferrer i Del Bosque. En el Villarreal van debutar Sosa i Sigi, dos sud-americans que van reforçar l'equip notablement. En la jornada següent va entrar en l'equip el tercer sud-americà, Casco, i la broma de la campanya va ser dir que en el Madrigal actuaven Los tres suramericanos, un grup musical de moda.

Amb més incorporacions com els defenses Bernal de l'Atlètic de Madrid, Espíldora del Real i el porter Feliciano l'equip es va mantenir en Segona encara que va ser cinqué per la cua just per davant de la Unión Popular de Langreo. Va sumar 32 punts, va guanyar 11 partits, en va empatar 10 i en va perdre 17. Va aconseguir 37 gols i li'n van marcar 55.

L'equip es va reforçar i entre altres jugadors va incorporar Manuel Folch Aguilella, que havia passat pel Cartagena durant la mili; pel Llevant, on va compartir davantera amb Wilkes, i pel Castelló, equip al qual va pertànyer deu temporades. Folch va ser el primer internacional vila-realenc, ja que ho va ser amb la selecció nacional juvenil. Va participar en el campionat europeu celebrat a Luxemburg el 1957. Va jugar contra Alemanya (1-1) i Anglaterra (4-4) i va marcar un gol en cada partit. El primer que va aconseguir va ser en un campionat juvenil local, de cap des d'un córner. Formava part de la penya Janeiro i es va retirar en el Villarreal.

Amb Folch, l'equip, que va comptar amb jugadors molt interessants com Gelo, Chufi, Esteve, Erviti o Corell, que va ser capità del juvenil del Reial Madrid, no va poder mantenir-se una temporada més i va descendir. Va acabar quart per la cua i va caure juntament amb el Racing de Ferrol, Jerez i Langreo. Va guanyar 10 partits, en va empatar 12 i en va perdre 16. Va marcar 30 gols, en va encaixar 48 i va sumar 32 punts, els mateixos que en la temporada anterior.



El Villarreal CF que va pujar a segona divisió: Alapont, Debón, Alcañiz, Marzal, Eusebio, Linares, Martínez, Luiche, Palau, Clausanilles i Serrano

Els quatre anys següents els va passar en Tercera. El pitjor colp va ser descendir a Regional Preferent. Afortunadament, va aconseguir recuperar el lloc en categoria nacional i en aquesta es va mantenir des de la temporada 77-78 fins a la 86-87 en la qual va passar a Segona B, categoria a què va pertànyer fins a la 89-90 del descens. Un altre any en Tercera el va viure amb un nou ascens al final. En la 92-93 va tornar a Segona. En aquesta etapa va aconseguir continuar en la categoria durant sis campanyes.

La llei que va obligar a la conversió dels clubs esportius en societats anònimes va viure les hores prèvies de manera angoixosa perquè els aficionats no van adquirir el paquet accionarial exigit. En les vespres i contrarellotge, l'alcalde de la ciutat, Enrique Ayet, després de la conversació que va mantenir en directe en Ràdio Vila-real, en la qual els participants l'instem a recórrer a les persones més característiques de la ciutat, va trobar Pascual Font de Mora amb tota la seua bona predisposició. Ajuntament i president van salvar l'escull i el Villarreal va poder continuar en el futbol professional. Va ser providencial, de nou, Font de Mora, el nom del qual no desapareixerà mai de la memòria futbolística.

Temps després, la salut va començar a abandonar-lo i per consell de la família va decidir vendre les accions. El 9 de maig de 1997 les va adquirir Fernando Roig Alfonso, que en aquells moments posseïa un paquet molt important en el València Club de Futbol.

Com que el club estava assentat en la categoria de plata, la Primera va començar a ser un somni. El somni es va realitzar a Santiago de Compostel·la el 24 de maig de 1998. L'equip no va poder ascendir automàticament i va haver de jugar-se la Primera amb l'equip compostel·là. En el Madrigal, on s'esperava un resultat esperançador, només va poder empatar a zero. El Compostel·la fins i tot va desaprofitar un penal. En la tornada, el dia 24, Alberto va marcar el primer gol de la nit i, encara que hi va haver empat per gol en el camp contrari, l'ascens va ser per al Villarreal. Aquella nit la ciutat va viure les hores més emotives nascudes pel triomf. Una altra vegada va tenir lloc una explosió popular i una concentració multitudinària en la plaça Major.

Els herois de l'estadi compostel·là, dirigits pel guipuscoà José Antonio Irulegui, van ser: Palop, Pascual (Sanchis), Roberto, Serer, Prats, Arregui, Ángel Luis, Antonio Díaz,



Plantilla del Villarreal CF que va aconseguir el primer ascens a Primera Divisió, temporada 1997-1998

Alberto (Parra) Iñaki (Alexandre) i Salillas. En el Madrigal també van jugar el central Quique Medina, el centrecampista Arroyo i el davanter Christiansen. Va arbitrar l'asturià Díaz Vega en la ciutat gallega i Esquinas Torres en el Madrigal.

L'equip, ni tan sols amb els reforços va poder mantenir-se més d'una temporada en la Divisió d'Honor. La 99-00 la va jugar en Segona i, afortunadament, només va ser un viatge d'anada i tornada perquè va reaparéixer entre els grans i es va convertir en un d'ells, motiu pel qual és molt envejat.

El Villarreal va debutar en Primera en l'estadi Santiago Bernabéu el 31 d'agost de 1998. Era un equip modest que havia fet la proesa d'ascendir. Va ser rebut pel públic madridista amb una xiulada tan sonora que els vila-realencs allí presents ens preguntem què els havíem fet. Va ser una recepció impròpia dels que presumeixen de senyoriu.

L'equip que es va estrenar va ser el següent: Palop, Gerardo, Pascual, Serer, Arregui, Roberto, Albelda, Díaz, García Sanjuán (min 88), Craioveanu, Alberto (min 45), Alfaro, Ángel Luis (min 82) i Moisés. El Madrid ho va fer amb Illgner, Panucci, Hierro, Iván Campos (min 85), Sanchis, Guti (min 74), Roberto Carlos, Raúl, Seedorf, Redondo, Savio, Mijatovic, Jarni (min 64) i Morientes.

El primer gol del partit el va marcar Gica Craioveanu, jugador que havia arribat de la Reial Societat. Va ser al minut 8. Després, el Madrid va aconseguir quatre dianes de Raúl, Mijatovic, Savio i, novament, Raúl.

Va arbitrar casolanament el canari Brito Arceo, individu que en la seua primera visita al Madrigal va denunciar en l'acta que havia tingut problemes per a aparcar dins del recinte. El camp estava en obres i no li van valdre les excuses dels dirigents del club. En el Bernabéu va expulsar Moisés per doble targeta groga en el minut 49.

En la crònica del diari *ABC* es va dir, entre altres coses, que "El Villarreal és un submarino, pero porque no flota". I en exaltar la diferència de qualitat entre el Madrid i el debutant va afirmar: "Esta clase de partidos avalan la teoría de que hay que reducir la Primera División. Es necesario porque no es posible que la mayoría de los equipos que pasen por el Bernabéu lo hagan con ambiciones tan rácanas".

El cronista no podia imaginar que el Villarreal es convertira en un gran europeu. El 2009, el Reial Madrid, per cinqué any consecutiu, no va poder passar dels vuitens de final de la Lliga de Campions i, en el mateix període, el Villarreal passava per segona vegada als quarts. Per aquest motiu es van publicar les puntuacions oficials de la UEFA i, tal com va quedar de manifest, el Villarreal havia superat el Reial Madrid.

En el primer ascens a Segona hi va haver un mitjà que va dir que havia ascendit el Villarreal de Sant Antoni que està a Portugal. En arribar a Primera, van demanar que es reduïra la divisió perquè no hi haguera equips com el Villarreal i, en un periòdic esportiu madrileny, es va arribar a dir que era un equip manxec. Vila-real va tardar a entrar en el mapa d'Espanya i ho va fer a potades. Cal tenir en compte la tradició d'aquest país de desconéixer la història d'Espanya, la geografia nacional i la llengua castellana, a la qual es maltracta diàriament en els mitjans d'informació nacionals. La nostra ciutat va ser quasi desconeguda fins que el club es va refermar en Primera i va brillar a Europa.

Mario Benedetti sol dir que l'Uruguai va entrar en el mapa mundial quan es va proclamar campió olímpic el 1924, a París. El cas de Vila-real és semblant.

Per a la temporada de retorn a Primera va ser contractat Joaquín Caparrós com a entrenador, però no va acabar la campanya. Va ser destituït i de la mà de Paquito, Francisco García Gómez, internacional en nou ocasions en la dècada dels seixanta, va triomfar com a jugador en l'Oviedo i fonamentalment en el València. Posteriorment, han entrenat l'equip Víctor Muñoz, Benito Floro, que en dimitir fou substituït per Paquito, i Manuel Pellegrini, fitxat el 2004 i que des de la seua primera campanya va aconseguir metes impensables. Va arribar amb un magnífic historial, ja que a Xile va entrenar amb èxit i a l'Argentina va fer campions el San Lorenzo de Almagro i el River Plate.

Jugador fonamental en la temporada de l'ascens a Primera va ser l'argentí Diego Cagna, a qui van escriure pancartes amb l'eslògan "Qué bueno que viniste". Va ser el primer gran triomfador argentí en l'equip. Va arribar del Boca Juniors de Buenos Aires del qual van arribar després figures internacionals tan importants com Arruabarrena (*el Basc*), Juan Román Riquelme i Martín Palermo. L'aportació argentina va créixer en nombre amb futbolistes com Sorín i Gonzalo Rodríguez.

El Villarreal va llançar les seues xarxes en el futbol internacional i durant la permanència en l'elit ha comptat amb futbolistes de països molt diversos: l'Uruguai, Holanda, França, Itàlia, Xile, Mèxic, el Brasil, Turquia, Dinamarca, Romania, Sèrbia, Portugal, Bolívia, Moçambic i els Estats Units.

La història internacional del Villarreal va començar el 6 de juliol de 2002. Va disputar la seua primera Copa Intertoto, que en guanyar-la donava dret a participar en la Copa de la UEFA. Va eliminar el Hafnarfjördur, el Torino i el Troyes, i va perdre al final amb el Màlaga. El seu debut va ser esperançador. En la 03-04, sí que va aconseguir adjudicar-se la Intertoto en véncer el Brescia, el Brno i el Heerenveen, la qual cosa li va permetre accedir a la Copa de la UEFA en què va arribar a les semifinals.

El Villarreal va eliminar el turc Trabzonspor de la ciutat de Trebisonda, lloc que va donar origen a les paraules *trapisonda*, antic nom en castellà de la població, i *trapisondistas*. A més, aquesta visita va tenir transcendència política perquè el club va invitar alguns familiars dels militars espanyols difunts en l'accident aeri d'aquella ciutat. Els visitants van descobrir objectes dels difunts entre les restes i van arribar a la conclusió que hi havia detalls foscos en la tragèdia i, a partir de llavors, van iniciar els seus recursos jurídics per a l'esclariment dels fets.

A continuació, van caure el Torpedo de Moscou, el Galatasaray, la Roma, el Celtic de Glasgow i, finalment, va ser eliminat en les semifinals pel València, equip que es va proclamar campió a Gotemburgo en derrotar l'equip francés Olympique de Marsella. Aquest campionat va servir perquè es produïra germandat entre les aficions del Villarreal i la catòlica del Celtic de Glasgow i es creara la penya Celtic Submarí.

L'ascens internacional vila-realenc va ser més important encara en la 04-05. A més de guanyar la segona Copa Intertoto, es va classificar en la Lliga en tercer lloc, la qual cosa el va catapultar a la Lliga de Campions per a la temporada següent. Per a completar els èxits, l'uruguaià Diego Forlán, que va arribar del Manchester United, es va proclamar màxim golejador de la Lliga espanyola i guanyador conseqüentment del trofeu Pichichi i la Bota d'Or a Europa.

En la Intertoto va eliminar l'Odense, l'Spartak de Moscou, l'Hamburg i, en la final, va véncer l'Atlètic de Madrid. Els dos partits van acabar 2-0 i el Villarreal va guanyar en els llançaments de penal. En la Copa de la UEFA va eliminar el Hammarby en la primera ronda. En la segona, va superar la Lazio, el Middlesborough, el Partizan de

Belgrad i l'Egaleo. En setzens de final va eliminar el Dinamo de Kíev. En vuitens, l'Steaua de Bucarest i en quarts va caure amb el AZ Alkmaar.

La major glòria esportiva va arribar en la 05-06. Era inimaginable que l'equip d'una ciutat de 50.000 habitants no sols tractara d'igual a igual alguns dels clubs més importants d'Europa, sinó que, a més, arribara a les semifinals. Mai no havia succeït un fet com aquest. El Villarreal va establir la marca de ser el club de la ciutat de menys habitants que arribava a semifinals.

En Lliga va acabar en seté lloc perquè era natural que així succeïra donat l'esforç que va exigir la Lliga de Campions.

Per a entrar en els bombos dels grups es va haver d'enfrontar a l'Everton anglés, al qual va eliminar 1-2 i 2-1. En la lligueta va obtenir aquests resultats: Villarreal-Manchester United 0-0, Olympique de Lille-Villarrreal 0-0, partit jugat a París en l'estadi mundialista de Saint-Denis;Villarreal-Benfica 1-1, Benfica-Villarreal 0-1, Manchester- Villarreal 0-0 i Villarreal-Lille 1-0.

En vuitens va caldre viatjar de nou a Glasgow. Aquesta vegada, l'adversari va ser contra el Glasgow Rangers. Empat a dos allí i a un al Madrigal. En quarts va arribar ni més ni menys que l'Inter de Milà. A San Siro van guanyar els italians 2-1 i en la tornada van perdre 1-0 amb gol d'Arruabarrena i lesió de Sorín, que va patir una entrada del conegut central transalpí Marco Materazzi, famós internacionalment per la seua duresa i protagonista de la jugada de la final mundialista de 2006 a Alemanya en la qual, després d'insultar Zidane, aquest últim va respondre amb una cabotada.

La gran decepció vila-realenca va arribar en la semifinal amb l'Arsenal. En l'anada, van guanyar els anglesos per 1-0. En la tornada, hi va haver empat a zero, però va ser un resultat injust. Va jugar millor el Villarreal davant de les estrelles de l'equip anglés i va arribar el moment decisiu amb el penal que va haver de llançar Riquelme. Hauria sigut empat i amb això s'hauria passat a la pròrroga i amb l'esperança intacta. Juan Román va fallar en el moment més important de la història del club vila-realenc.

Posteriorment, la derrota davant del Maribor, equip considerat inferior, va tallar les aspiracions en torneig europeu, però l'ascens cap a les grans metes continentals no va tenir parada. Després del cinqué lloc aconseguit en la Lliga espanyola, la competició europea el va portar de nou a estar entre els millors. Va fer bona campanya, però va caure enfront del Zenit de Sant Petersburg, equip que va guanyar la Copa de la UEFA. L'autèntic colp de mà en el Campionat Nacional de Lliga el va donar en la temporada 07-08. El Villarreal, amb un final de campionat impressionant, vuit jornades consecutives sense conéixer la derrota, va acabar en la segona plaça. El Subcampionat de Lliga va ser una altra jornada d'entusiasme popular. Es va rebre l'equip amb festa d'autèntics campions.

La campanya 08-09 li va proporcionar de nou jugar en la Lliga de Campions en què va passar el primer tram. De nou, es va haver d'enfrontar al Manchester United contra el qual va continuar sense perdre una sola trobada. En la competició de l'any anterior s'havia proclamat campió. En quatre confrontacions, quatre empats.

El 2009, el Villarreal es va classificar per a la ronda de vuitens de final amb el Manchester, primer de grup, i per davant de l'Aalborg suec i el Celtic escocés. Va aconseguir passar l'eliminatòria en empatar 1-1 al Madrigal i véncer el Panathinaikos grec en l'estadi olímpic d'Atenes 1-2.

La competició que no se li ha donat bé a l'equip vila-realenc és la Copa. A pesar d'això, es guarden dos bons records. El 1971, quan militava en Segona, va véncer el Futbol Club Barcelona per 1-0, gol marcat per Casco. Miguel Reina, porter blaugrana i pare de qui va ser després un gran porter groc, va fer la millor parada de la seua vida en els últims instants al Madrigal. En la volta, va guanyar l'equip català per 2-0, però també va patir perquè Reina va haver de fer dos grans esforços per a detenir tirs de Burguete. Aquell dia va debutar Quique Costas, pare de Quique Álvarez, jugador del Villarreal en Primera Divisió.

L'equip barceloní va ser campió de Copa en derrotar el València en la final de l'estadi Santiago Bernabéu per 4-3.

En la temporada 92-93 li va anar millor a l'equip en enfrontar-se a l'altre equip barceloní. En el Madrigal va guanyar l'Espanyol 1-2 però, en la volta, a l'estadi de Sarrià es va produir la gran proesa de véncer 1-5 i classificar-se fins als quarts de final. Aquesta vegada li va tocar el paper de botxí al València, el qual va guanyar els dos partits. Es va rescabalar de l'eliminació patida el 1986. En les últimes campanyes, instal·lat fermament en la Lliga de les Estrelles, tampoc no ha aconseguit les metes que se somiaven. El 2008 es va tornar a enfrontar al Barcelona i aquesta vegada només va empatar a casa i va perdre 1-0 en el Camp Nou.

Un gran avanç per a la disputa de partits nocturns va ser la instal·lació de les quatre torres del vell recinte inaugurades el 16 de setembre de 1973.

El club, que patrocina esportistes de diferents especialitats, va crear un gran torneig d'equips juvenils, de vegades el millor d'Espanya però, desgraciadament, no se li reconeix l'esforç. En l'àmbit local organitza cada any el Trofeu de la Ceràmica pel qual passen grans equips internacionals. La seua Ciutat Esportiva és modèlica i d'aquesta han pres exemple clubs de majors pressupostos i historials més ressonants. En aquesta tenen cabuda equips cadets, infantils, juvenils i de Tercera i Segona. El club va tenir també la plausible decisió de crear equips femenins.

De la ciutat han eixit jugadors per al primer equip i alguns d'ells de manera brillant, com ara Cazorla. També han format part de seleccions joves dos vila-realencs, César Arzo i Héctor Font. No obstant això, el més excel·lent ha sigut el recent fet que la Selecció Espanyola, que no guanyava la Copa d'Europa de Nacions des de 1964, la va tornar a conquistar el 2008 i en l'equip hi havia tres jugadors del Villarreal: Marcos Senna, hispanobrasiler, Santiago Cazorla, asturià, i Joan Capdevila, català.

La Ciutat Esportiva és una escola de futbol que no margina la possibilitat que els xiquets residents en aquesta completen estudis de batxillerat i fins i tot arriben a la universitat, com s'han donat diversos casos.

Galeria de figures

José Ramón Nebot Canós va ser el primer gran jugador vila-realenc que va destacar en el futbol nacional. Als quinze anys ja pertanyia al Villarreal. La seua família va emigrar a Bordeus i va protagonitzar alguna escapada des del Castelló per a jugar allí on va actuar com a davanter centre, lloc en què es va retirar en el seu últim any de jugador en el Madrigal. Com a porter va desplaçar Alanga de la porteria castellonenca, el més famós del futbol valencià de l'època. Va formar la temporada 28-29 en el Castelló, en Segona, la primera Lliga nacional i, després, el va fitxar el Madrid. Va ser el porter anterior a Ricardo Zamora i l'arribada d'aquest va ser el que

realment li va impedir assentar-se en l'equip madrileny. Nebot va disputar nou partits de Lliga i vuit de Campionat Regional. Aquestes trobades eren les que donaven dret, en cas d'obtenir la classificació, al primer lloc per a participar en la Copa d'Espanya.

Posteriorment, va jugar en el València quan acabava d'ascendir a Primera, en el Castelló i en el Villarreal. En el València va jugar entre 1931 i 1934. Amb l'equip valencianista va participar en 32 partits de Lliga, 17 de Campionat Regional i 17 de Copa. Va guanyar tres títols regionals que llavors tenien gran transcendència, però l'escàs nombre d'actuacions pot menystenir la figura dels futbolistes d'aquell temps. Ha de tenir-se en compte que Nebot va jugar en el Madrid i el València quan la Lliga tenia deu equips en Primera.

De les seues últimes actuacions hi ha el document gràfic en què és alineat com a davanter centre. A Vila-real eren famosos els seus xocs amb Casalta, dos jugadors de gran corpulència. El que va ser original fou veure'l convertit en davanter centre. En la temporada 46-47, el nostre equip ja s'havia convertit en el Club Atlético Foghetecaz. En el Castelló, va viatjar a Saragossa com a suplent d'Alanga i allí es van lesionar Guillén, retirat en llitera; Saura, Martínez i Altés, i davant de tal panorama, Nebot va eixir de la banqueta i va jugar d'interior dret.

En el seu entranyable anecdotari sempre incloïa el fet que durant tota la seua vida va tenir entrada de convidat en l'estadi madridista. Quan va formar part de l'equip madrileny, Santiago Bernabéu, directiu en aquell moment, el va tractar amb gran afecte. El president madridista va nàixer a Almansa, però son pare era un advocat d'Ontinyent. Buscava Nebot en els entrenaments per a conversar i recordar les paraules valencianes que li havia ensenyat el senyor José, son pare.

Nebot era el superdegà del futbol espanyol el 2002. Ho era del Villarreal, Castelló, Madrid i València. Santiago Bernabéu li va regalar uns botons de puny d'or que va lluir sempre amb orgull. El 2002, any del centenari madridista, estava previst que acudira al gran festeig del Santiago Bernabéu, però va morir poc abans.

La derrota més amarga la va patir Nebot en l'estadi del Madrid. Va perdre el Castelló 9-1 el 16 de novembre en la Lliga de Primera en la temporada 41-42.

Una de les notes més singulars del futbol vila-realenc va ser el fet que del Club Deportivo van partir cap a la fama tres porters. El primer, Nebot, i darrere d'ell, Gonzalo Marzá Trilles, castellonenc que va formar part del Club Deportivo abans de la Guerra Civil. Va nàixer a Castelló el 20 de desembre de 1918. Allí va jugar en el Ribalta i l'Sport La Plana. Posteriorment, va passar al Castelló i del Sequiol va passar a Chamartín, on va romandre de 1941 a 1945. Després va formar part del Celta de Vigo en el qual va estar nou temporades i, finalment, en l'Osasuna de Pamplona on es va retirar el 1955. En el Reial Madrid va disputar 41 partits de Lliga i 18 de Copa.

Marzá va ser el porter del Club Deportivo de la temporada 35-36 que es va proclamar campió regional de primera categoria.

Un altre porter nascut en el Madrigal va ser Enrique Martín Navarro, *Quique*. Del Villarreal va passar al Castelló, Barcelona, València i Llevant. L'any 1954, de Quique, Kike o Martín en algunes alineacions es guarda la imatge històrica de veure'l assegut en el travesser en acabar el partit final de Copa en què el València va derrotar el Barcelona per 3-0. La seua celebració va ser autènticament singular. La fotografia figura en totes les històries del club i en les que federativament recorden la Copa.

José Ramón Nebot Canós



Quique, conegut al principi com a Martín, va jugar de mig centre en el Club Deportivo. Tenia 17 anys, vivia a Castelló i acudia amb un company als partits i entrenaments del Madrigal amb bicicleta. Ho feien sense que les famílies ho saberen. Vidal el va entrenar de porter en el Castelló i el va fer debutar a San Mamés el 17 de gener de 1943, a pesar que el titular era Nebot. Va figurar en l'alineació com a Martín. Va guanyar l'Athletic per 4-0. El 2009, encara recordava les males condicions del terreny de joc del camp vila-realenc i els partits a Almassora, Borriana i l'Alcora. El Nules era llavors el gall del grup.

Quique va estar en el Barcelona de 1943 a 1949 i va disputar amb aquest equip 36 partits. Va guanyar amb l'equip català tres campionats de Lliga, la Copa d'Or i la Copa Eva Duarte de Perón, trofeu que va gaudir uns anys de cert prestigi.

La vida professional dels tres porters va ser paral·lela en alguns moments. Nebot i Marzá van coincidir en el Castelló. Es van alternar en la porteria en la temporada 39-40. Al començament de la següent campanya, Marzá no va renovar el contracte, va figurar al principi com a retingut i es va comprometre finalment amb el Reial Madrid. En la campanya 40-41, el Castelló va ascendir a Primera, però el porter va ser el nuler Antonio Pérez, que havia passat per tot tipus de perills en la Batalla de l'Ebre i fam en els camps de concentració francesos. En la campanya següent, Ramón Nebot ja s'havia retirat, però l'equip de la capital va recórrer de nou a ell i va reaparéixer amb notable eficàcia. En alguna de les seues actuacions, a Alacant, el dia de la seua reaparició la premsa va dir que havia recordat els seus millors dies. En l'historial de Nebot cal recollir el fet que les seues millors actuacions van ser sempre en el camp del Madrid. El 1933, en l'eliminatòria de Copa Madrid-València, en acabar el partit de Chamartín (nom del camp madridista abans que fóra dedicat al seu president Santiago Bernabéu) el mateix Ricardo Zamora va creuar el camp per a felicitar Nebot per la seua magnífica actuació. Va perdre el València 3-1. El Madrid era el de Zamora, Ciriaco Quincoces i Luis Regueiro, el millor de l'època. Cada vegada que va acudir allí, especialment amb el València, va deixar clar que tan sols Zamora el va apartar del club madrileny.

Pérez i Nebot es van alternar en la temporada. A aquest se'l va reclamar a causa de les golejades que va patir l'equip del Sequiol al començament de temporada. En l'última temporada del vila-realenc en les files castellonenques es va donar la circumstància que aquest va ocupar la porteria albinegra amb Pérez i Quique.

En la temporada 43-44, qui va ser alineat en la davantera castellonenca va ser García Díaz, jugador del CD Villarreal, que consta com el primer traspàs de la història. García Díaz va tornar al Madrigal en els anys cinquanta, molt veterà i amb l'equip en categoria regional.

Ramón Nebot va ser porter de gran elasticitat i notable valentia. Li va perjudicar la seua facilitat per a augmentar de pes perquè li restava agilitat. Quique va ser un porter molt complet, però amic de l'espectacularitat i l'adorn. Les lesions li van tallar dues vegades la carrera. Amb el València va jugar 86 partits de Lliga i 18 de Copa i va ser campió d'aquest torneig el 1954 enfront del Barcelona. Va ser també subcampió de Lliga i Copa.

El Madrigal pareix un camp propici per al naixement de grans figures en les porteries. Pepe Reina va arribar amb un futur incert del Barcelona, on era suplent, i es va convertir en porter d'elit. El Villarreal no li va tallar l'ascens i el va traspassar al Liverpool. Ha sigut internacional i va participar com a segon porter en la conquesta de l'Eurocopa de Nacions a Àustria.

Del Villarreal juvenil va sorgir Roberto Fernández Bonillo, natural de Betxí. Va jugar en l'equip de Tercera quan tenia 17 anys. Va passar després al Castelló i el seu periple va continuar pel València, Barcelona, València de nou, Villarreal en Primera i Còrdova. Va ser internacional en totes les categories i va arribar a la divisió A, on va jugar 29 partits. Durant diversos anys va ser titular indiscutible. Va disputar el Mundial de 1990 a Itàlia i amb la selecció olímpica va ser alineat en dues ocasions, una vegada en la Sub-23 i vint-i-una amb la Sub-21.

Els presidents

L'orla de presidents ha de començar per José Calduch Almela, creador del Club Deportivo Villarreal. Va ser un personatge singular perquè també va presidir el Gran Casino i va fundar equips de bàsquet. Durant la República, va pertànyer al Partit Radical i va estar afiliat a la UGT. La Guerra Civil també el va perjudicar políticament i econòmicament. Va ser condemnat a nou mesos de reclusió i empresonat en l'església de la Sang el 14 de juliol de 1939. Posteriorment, se li va concedir presó atenuada en el seu domicili. Calduch i els també fundadors del Club Deportivo, el seu germà Manuel, Alfonso Saera i Antonio Díaz van ser condemnats a "inhabilitación absoluta perpetua para el ejercicio de cualquier cargo de Estado, corporaciones públicas u oficiales y consejos de administración de empresas privadas". Havien sigut membres de la lògia maçònica Sol Naciente de Vila-real. La declaració de Manuel Usó Jarque, el qual va afirmar que José Calduch no havia pertangut a la maçoneria, li va servir perquè, finalment, fóra absolt i obtinguera la llibertat definitiva el 15 de març de 1940.

Va ser creador del primer club de futbol important que va tenir la ciutat i el va protegir econòmicament.

En la galeria de grans presidents figura de manera destacadíssima Pascual Font de Mora Chabrera. Va nàixer a Vila-real el 1930 i va morir el 3 de gener de 2005. La seua figura és equiparable per molts aspectes a la de Santiago Bernabéu. Són els únics que van dedicar tants anys a un club i des de les distintes facetes d'aquest.

Va ser jugador, directiu i president. En algunes temporades, per a acontentar la família, va desaparéixer de la directiva, però va continuar dirigint el club entre bambolines. Amb ell, es van aconseguir tots els ascensos excepte el de Primera, set en total. Sense la menor exageració, es pot afirmar que la seua vida va ser el club, per al qual va viure i va invertir importants sumes de diners a fi de tapar el dèficit de cada temporada.

Va ser un dels jugadors de la penya Real Unión que van passar al Foghetecaz. Va jugar una campanya en el Castelló, en Segona, en la temporada en què els jugadors van haver de pagar entre tots el taxi del desplaçament a Andalusia per falta de diners del club per a contractar un autobús. Com a futbolista, en el Villarreal es va acomiadar el 27 de maig de 1962 en un partit contra l'Alcúdia.

La figura definitiva en la presidència del club vila-realenc ha sigut Fernando Roig Alfonso, que en adquirir el paquet accionarial de Font de Mora més el de l'Ajuntament, es va convertir en el màxim accionista i, conseqüentment, en propietari del Villarreal Club de Futbol Societat Anònima.

La seua labor va començar mantenint al seu costat José Manuel Llaneza, que havia exercit com a gerent fins a la seua arribada.

Roig, en la seua presa de possessió, es va proposar el repte de portar el Villarreal a Primera. Es va marcar el termini de dos anys i ho va aconseguir en un. Amb ell, el club va adquirir rellevància mundial.

El vell Madrigal és una fotografia groguenca. El nou recinte reuneix totes les condicions per a ser escenari de tornejos internacionals i partits de seleccions nacionals. El Madrigal ja ha acollit dos partits de l'equip nacional.

El primer es va disputar el 5 de juny de 1999 i era un partit valedor per a l'Eurocopa. Espanya va véncer el San Marino per 9-0.

El 19 de novembre de 2008 Espanya es va enfrontar a Xile i va véncer per 3-0. En el partit van actuar l'exgroc Pepe Reina i els jugadors del Villarreal Senna, Capdevila i Cazorla. Aquest va ser autor del tercer gol de la Selecció Espanyola. En l'equip xilé va jugar el també el futbolista del nostre club Matías Fernández, *Matigol*.

La remodelació ha tingut diverses fases i la més ambiciosa va consistir a adquirir els habitatges limítrofs amb la grada de general per a poder ampliar el nombre d'espectadors. L'operació la va dur a terme Roig pel seu compte perquè l'Ajuntament no tenia pressupost per a l'adquisició dels immobles i la consegüent obra. El conveni va consistir en el fet que posteriorment se li concedirien compensacions amb terrenys edificables. D'aquesta manera la ciutat no va invertir, immediatament, més diners en el recinte municipal. El camp vila-realenc compta ara amb una capacitat de 25.000 localitats, totes amb seients i, fa poc, ha estrenat una grada per a les aficions visitants a fi que no es mesclen i no puguen molestar els seguidors del Villarreal amb el llançament dels objectes que alguns gamberros solen portar als camps de futbol.

La nòmina de presidents dels tres clubs que han protagonitzat la història del futbol vila-realenc va començar amb José Calduch Almela i va continuar amb Antonio Plaza Pérez i José Fabra Alcaide, els tres del Club Deportivo; Lorenzo Carda Corbató, Pascual Gil Mezquita, Miguel Batalla Gil, els tres homes fonamentals del Foghetecaz i, després, van presidir Juan Vilar Llopis, Juan Bellés Dembilio, Pascual Rubio Climent, Pedro López López, José Coloma García, Salvador Orenga Aparici, Ernesto Girona Girona, Manuel Almela Ortells, Pascual Font de Mora Chabrera i Fernando Roig Alfonso, els dos últims del Club Societat Anònima.

Esports populars, tradicionals i minoritaris

Els primers esports practicats per l'home, encara que, com és natural, no es consideraven com a tals, van ser la caça, la pesca i l'atletisme. La boxa era un altre dels recursos que servia en determinats moments, encara que tampoc coneguera reglaments i normes més o menys ètiques.

El pugilisme, que amb el temps ha propiciat una extraordinària literatura, normalment negra, i una cinematografia de vegades del mateix gènere, ja apareix en Homer quan relata el combat entre dos herois grecs, Eurial i Epeu, i forma part dels Jocs Olímpics del 688 abans de Crist. Al principi, es lluitava amb les mans netes i, posteriorment, amb cuiro per tal de recobrir els artells. El 1866, John Sholto Douglas, vuité marqués de Queenberry, va reglamentar aquest esport. El marqués, membre de la cambra dels lords, va denunciar les relacions del seu fill Alfred Douglas amb Oscar Wilde durant un temps, però va ser absolt del delicte de libel. Per a humanitzar la pràctica d'aquest

esport, va crear les dotze regles que s'han convertit en les normes bàsiques i a les quals s'han sotmés totes les organitzacions internacionals.

Una altra habilitat de què prompte es va aprofitar l'home va ser la natació. Sense saber-ho, el que va començar sent una necessitat, posteriorment, va passar de divertiment a professió. La natació ha tingut sempre un gran predicament entre la joventut vila-realenca. Abans de practicar-la competitivament era una opció d'esbarjo. Especialment, com és natural, durant l'estiu. La natació era, en alguns casos, la manera de llevar-se la suor de damunt després del dur treball en el camp. Durant l'època estival, les dures labors de la cava i la birbada eren treballs obligats. La gent es llavava en el canaló més pròxim, el reguer, en les xicotetes basses de les finques i, especialment, en la séquia Major i el Millars, si hi havia proximitat per a això.

Ficar-se en l'aigua amb la calor era la manera de llavar-se molt millor que a casa, ja que eren molt poques les persones que disposaven de dutxa i menys encara de banyera. En els habitatges, la brutícia del camp es netejava en la pila o en el gibrell. En el riu i en la séquia Major hi havia, a més d'higiene, gaudi.

Del bany es passava fàcilment a la competició i d'ací sorgien els nadadors. Les zones on es podia practicar aquest esport estaven molt delimitades. Dins de la població, els llocs més concorreguts eren els Tres Molins, especialment els dijous. Era el dia en què per al reg de Carinyena es col·locava una comporta i des d'aquesta fins al pont de la carretera de Borriana es creava una piscina natural. Hi havia prou fondària com per a llançar-se a l'aigua des dels ponts.

Per als que ja presumien de nadar bé, un lloc mític era el Tallant. El distribuïdor d'aigua estava pròxim a l'alqueria de Ramón Ramos i el lloc, des del caixer, tenia una nodrida concurrència tots els dies estivals. L'altra zona apreciada pels practicants era la séquia Major en les proximitats del pont de Santa Quitèria.

La natació tenia també llocs específics en el Millars. Els diumenges, l'ermita s'omplia de visitants. Durant un temps hi va haver berenadors en el passeig situat enfront del molí i fins i tot paellers en els quals es podia cuinar. Un any, sense que això fóra norma promoguda per l'Ajuntament, aquest passeig es va omplir de tendes de campanya i xicotetes i rústiques cabanyes en què algunes famílies passaven part de l'estiu.

Els xavals baixaven a nadar al voltant de l'anomenada penya Sabata, per la forma amb què sobreeixia de l'aigua, des de la qual es practicaven concursos de salts entre els nadadors. Els dos espais per a majors eren els situats entre el Mesurador i els Matxos. La xicoteta cascada que produeix el salt d'aigua era pas obligat per a perdre pors i era un lloc que també es prestava a l'encreuament eròtic amb la companyia d'una xica. Donada la discreció que permetia l'aigua es podia recórrer a determinades i urgents emocions.

Els millors nadadors es marcaven la gesta de partir dels Matxos, pujar fins al Mesurador i tornar. Era un bon entrenament, ja que la meitat del recorregut era contra corrent. Els nadadors vila-realencs, que no podien practicar en piscina perquè no hi havia cap, es preparaven en el Millars per a les travessies de port, competició que sempre va tenir gran predicament. Participaven, a més, en proves semblants com la del Xúquer, en la qual la meitat dels 3.000 metres del recorregut era contra corrent.

Una altra de les zones preferides era la del Barco Voltat, una penya situada enmig del llit que semblava la quilla d'una embarcació i que estava situada a mitjan camí entre l'ermita de la Mare de Déu de Gràcia i Santa Quitèria. També ací es nadava a favor

i en contra, i tot i haver un cert rabeig perquè a prop hi havia una palissada rústica que exercia d'embassament i facilitava la presa d'aigua d'una séquia, l'exercici era fort. Juntament amb els que s'entrenaven, nadaven els estiuejants dels masets pròxims.

L'últim tram natatori era el de les tres penyetes, en les proximitats de Santa Quitèria. Aquesta zona va tenir mala fama un temps perquè es va produir un ofegament. Clar que tal accident també va ocórrer en altres zones. En els Matxos va ser notícia que un xicot d'Albacete, forner en el forn de Marianeta del carrer Major Sant Doménec, va intentar salvar un paisà que s'ofegava i van perir els dos. Durant uns dies els banyistes es van abstenir de cabussar-se en aquestes aigües.

Un altre succés molt comentat va ser la defunció d'un estudiant del convent dels carmelites. Havien eixit d'excursió i, en banyar-se, un es va ofegar. Aquests successos van fer córrer per la ciutat la història que el riu era perillós perquè tenia remolins engolidors. Era pura fantasia propagar que en el llit d'un riu tan poc profund i tan estret hi havia zones en què el corrent s'engolia els banyistes i els expulsava després de morts. Aquests funestos successos van donar com a resultat la urgent construcció de piscines. La primera, justament a l'ermita, va ser inaugurada el 1967 i va albergar el primer campionat al setembre del mateix any. El recinte de la piscina coberta va ser obert el 13 de maig de 1992.

A les platges no s'anava a nadar, llevat que els que participaven en competicions aprofitaren l'aigua dels ports per a preparar-se. El bany tenia tres llocs preferents: el Grau de Castelló, al qual s'arribava a bord de la *Panderola*; el port de Borriana, el transport públic del qual era el mateix; i la Pola, en les Alqueries de Santa Bàrbara, lloc en què el berenar era l'objectiu principal de l'excursió.

Les gents, quan renunciaven al tren de vapor, acudien a Borriana amb els seus carros ben guarnits. Les cavalleries, amb cascavells i adorns acolorits en les crins, fins i tot eren obligades pels seus conductors a participar en improvisades carreres. Els carros i galeres portaven la gent jove a la mar i en això no hi havia intencionalitat esportiva, sinó una ocasió per a l'oci. S'eixia al matí, s'esmorzava, sempre amb menjar casolà amb el saquet de casa a l'ombra del carro, si s'havia proveït de tendal. Hi havia bany matinal i vespertí. I per descomptat, migdiada. Quan el sol començava a posar-se, s'imposava la tornada. La tornada a casa es feia interpretant cançons populars antigues o les que la ràdio popularitzava en aquells temps. En el retorn, les vares estaven adornades amb fresques i verdes canyes. Les motocicletes i, posteriorment, els automòbils anomenats utilitaris, de xicoteta cilindrada, es van imposar a poc a poc i, encara que el bany es va continuar practicant en la mar, els nadadors van començar a alternar el riu Millars amb la piscina de l'Ermita.

El primer gran nadador vila-realenc va ser Pascual García García, especialista en proves de 400 metres i en travessies de port i competicions en riu. Va ser el primer que va perfeccionar l'estil lliure i, més tard, es va convertir en mestre d'una generació de grans fondistes. Pascual García tenia tant de prestigi entre els nadadors de travessia que en la premsa de València en les informacions prèvies a la gran prova del port durant la Fira de Juliol s'avisava als participants de la ciutat que l'equip de Castelló acudia amb Pascual García.

És poc probable que en la història esportiva vila-realenca existesca un personatge tan singular. Va ser el prototip de l'atleta complet. Va practicar disciplines molt populars com el futbol i a això va afegir la seua gran categoria de nadador, el millor provincial i un dels millors valencians si tenim en compte els resultats obtinguts en els campionats nacionals. Va ser jugador de futbol i va arribar a figurar en les alineacions del Club

Atlético Foghetecaz. No content amb això, va participar en proves d'atletisme i es va unir al grup de tipus rars, ja que una altra denominació no se li podia donar, que van jugar a l'hoquei sobre herba.

Va nàixer el 1927 i els primers anys de la postguerra va formar part del Real Unión, equip de futbol en què van jugar Samuel (porter), Bautista González, Font de Mora i Parret, els quals van arribar al primer equip del CAF. Amb aquests també es van alinear Enrique Estornell, Bautista Monzonis (*Bufaga*), anys després mestre de juvenils, Piti (porter), Forcadell (cotillaire), Vicente (*l'Aviador)* i José María Ortiz (*Azuceno*). En el CAF, tot i no ser titular perquè García Diago li tallava el pas en el lloc de lateral dret, sí que va arribar a alternar amb Bachero, Arnal (*Garrofa*), Pascual Ayet (*Tongo)*, Juanito Colom, Blanco, Cubero, Callergues, Isaco, Masero, Font de Mora, Chato Gómez, Ricardo (porter), González i Mallén.

Una vegada, van expulsar García Diago i en el club van preferir que aquest continuara jugant i a Pascual, per la coincidència del primer cognom, se'l va fer passar com a responsable de l'agressió. Els únics diners que va guanyar en el futbol van ser els cinc duros que Miguel Batalla, el president, pagava als jugadors per les sessions d'entrenament. Pels partits no hi havia compensació. La paga del dijous era per la pèrdua de jornals.

Els seus primers temps com a nadador van tenir com a escenaris els tradicionals de la ciutat abans esmentats. A més, acudia a les basses de Betxí. La seua primera piscina va ser la séquia Major.

En els primers temps era nadador de potència. Després va millorar l'estil lliure. El seu perfeccionament el va convertir en campió. Va ser representant provincial en els campionats d'Espanya dels anys quaranta amb l'equip provincial d'Educació i Descans i en totes les seues participacions va ser l'únic finalista provincial. Va debutar en els nacionals de 1945 a Santander i va ser després d'aquest campionat quan va polir el seu estil. Després, va nadar en els nacionals dels anys 1947, 1948, 1949 i 1951. L'any 1947 va guanyar la primera eliminatòria a Burgos i es va publicar a Castelló que s'havia proclamat campió d'Espanya. El seu lloc estava sempre entre la quarta i cinquena plaça. Va ser campió regional en 400 metres en sis ocasions. Va guanyar quatre travessies a Castelló i una a Cullera. En els nacionals participava com a membre del Club de Castelló, però en les proves provincials l'equip era Vila-real.

La seua hegemonia va ser en la travessia al port de Castelló. L'únic que li va plantejar batalla una vegada va ser l'oftalmòleg castellonenc Víctor Menezo Rozalén.

L'última ocasió en què es va inscriure en el port castellonenc, ja avançats els anys cinquanta, tot un veteraníssim, encara va quedar tercer darrere del vinarossenc Figueirido i el *tragamillas* de Silla, Segundo Castelló.

Pascual García va ser tan singular que va practicar l'atletisme. Abelardo Rico, que va ser jugador del CAF i de l'Atlético de Castelló i, un temps després, entrenador que va aconseguir ascensos de categoria en la banqueta vila-realenca, el va portar a Castàlia a participar en proves atlètiques. Abelardo corria els 100 metres i Pascual va ser segon en la carrera de 800 metres. Per a l'atletisme el va fitxar La Cultural, un club poliesportiu de Castelló. En salt amb perxa va superar els tres metres, una marca prou bona donades les condicions amb què es competia llavors. En la prova de camp a través de 1946 a Linares, en l'actualitat anomenada cros, es va classificar el desé.

La família Marcet, catalana, va portar a Vila-real la seua afició al futbol i la gran tradició de l'hoquei sobre herba. Al costat de la fàbrica de filatures que posseïa en

la carretera d'Onda, hi havia un xicotet terreny de joc en què es jugava a futbol i hoquei. L'entrenador d'aquest esport era el major dels Marcet, Miquel. Era l'individu més alt de la ciutat. Era tal la diferència que en les processons de Setmana Santa, com a confrare de la Sang, aleshores amb caperulla blanca, tots el reconeixien.

La penya Marcet, amb Pascual García en l'equip, va competir provincialment i el seu major adversari era La Cultural. Allí, en el seu terreny, un dels partits va acabar a garrotades en el sentit estricte de la paraula. Va ser tal la batalla campal que un policia va arribar a traure la pistola per tal de calmar els combatents.

En la dècada dels cinquanta, els dos grups que es disputaven els triomfs en natació de fons eren els de Vinaròs i Vila-real. En el primer participaven els germans Figueirido i, posteriorment, es va unir a ells Marcelino, el qual es va convertir en el número 1 provincial. Per la nostra ciutat, a més de Pascual García, competien amb accés a podis Rafael Salais, Pascual Bono (*Colau*) i Constantino Ortells.

Els nadadors vila-realencs es van convertir en figures de les proves provincials i regionals de piscina, gràcies als entrenaments a què van tenir accés a la piscina de l'estadi Castàlia. Pascual Amposta Rubert va ser el més destacat en les especialitats de braça i esquena. També en braça va aconseguir campionats provincials José Tena (*Pepe Fugs*) i Constantino Ortells, especialista en 400 metres lliures.

Pascual Amposta (*Piula*) va compartir el futbol local amb la natació. Per aquesta activitat va ser distingit el 1974 com a millor esportista provincial. Als dotze anys ja va ser seleccionat per a l'equip de Castelló en els campionats nacionals d'Educació i Descans. De la seua múltiple activitat sempre va guardar com a triomfs més significatius els campionats regionals que va guanyar en 100 metres esquena i 200 braça, podi que va repetir. També va acumular èxits en els campionats provincials.

Amposta, en abandonar la competició, es va dedicar a entrenar. El 1960, va crear a Vila-real un club de natació amb el nom d'un jerarca falangista, José Antonio Elola-Olaso, i va dirigir equips de la Secció Femenina de Castelló, així com el Club Nàutic de la capital. El 1999, va participar en els campionats d'Espanya en la categoria màster i, a Alacant, va guanyar la prova dels 100 metres braça. Posteriorment, a Valladolid, per a nadadors entre 70 i 75 anys va ser segon en 100 braça i també tercer en 50 i 200. El 1995, també va entrenar l'equip de promeses del Club Natació Vila-real.

Pascual Montoliu va nàixer en el molí Paquero el 14 de novembre de 1944. La proximitat de l'aigua va condicionar la seua vida esportiva. La seua primera escola, com la de tants altres, va ser el Barco Voltat. Allí el va ajudar a depurar l'estil Pascual Amposta. La seua primera aparició va ser en la travessia de Castelló on es va classificar en segon lloc i ja per davant dels experts en aquestes competicions, Rafael Salais i Pascual Bono. El Club Delfín, el més important de València, el va fitxar i, en la seua primera participació en campionats d'Espanya en categoria juvenil, va guanyar la prova de 4x100 i la de 200 papallona.

La progressió de Montoliu va ser ràpida i es va convertir en el guanyador de les travessies dels ports de València i Vinaròs. Al seu historial va afegir les tres victòries en el Xúquer, 3.000 metres i la meitat contra corrent.

Durant el servei militar a Cartagena, es va especialitzar en proves amb aletes, especialitat en què no va tenir adversaris a Espanya. La seua gran oportunitat li va arribar quan li van atorgar una beca per a residir en la residència Blume de Madrid, on vivien els esportistes espanyols més destacats de l'època.

Aquesta residència, amb grans entrenadors, bona preparació física i tècnica i alimentació adequada, no sempre va afavorir el progrés dels esportistes. Fora de l'ambient natural es va demostrar que molts s'estancaven i fins i tot abandonaven. Professors com ara Santiago Coca i José María Cagigal van estudiar el problema i es van mostrar partidaris de mantenir els joves en progressió en ambients més familiars. La creació de centres d'alt rendiment en diversos llocs, és a dir, la descentralització, ha tingut majors beneficis. A Salvador Montoliu tal vegada li va pesar l'ambient estrany de Madrid.

La natació femenina ha proporcionat a l'Escola Municipal d'Esports, en la piscina coberta que ara porta el nom de Yurema Requena, dues grans esportistes de reconeixement mundial.

Sonia Mañas, patrocinada pel Villarreal Club de Futbol i l'Ajuntament, es va convertir el 8 de setembre de 2006 en la primera nadadora discapacitada a creuar l'Estret de Gibraltar. Ho va fer amb un temps de 3,12 hores, a pesar del fort onatge a què es va haver d'enfrontar. Sonia, amb una sola cama, va ser tot un exemple per a persones amb problemes físics. El més important no va ser que marcara un rècord mundial, sinó que amb una minusvalidesa tan evident vencera les dificultats d'aquesta travessia tan perillosa i davant de la qual han fracassat molts nadadors amb perfectes condicions físiques.

La seua acció va ser recompensada moralment en ser candidata al Premi Príncep d'Astúries. El jurat va tenir en compte els mèrits de la nostra paisana i va passar diverses de les votacions eliminatòries, a pesar de la importància d'altres aspirants al premi. Els meus companys de jurat van saber apreciar el mèrit d'una xicota amb condicions tan precàries. No vaig tenir tanta fortuna en la defensa posterior de Dani Vidal, nadador de l'escola vila-realenca entrenat per José Manuel Boixader, que també va creuar el mateix estret amb només mig braç. El plusmarquista paralímpic, Medalla de Plata en els relleus 4x50 en els Jocs Olímpics de Pequín, va fer el trajecte en 6,22 hores.

A Pequín, en els Jocs, va ser la vila-realenca Yurema Requena una de les grans protagonistes de l'expedició espanyola. Des del punt de vista esportiu va tenir una actuació discreta perquè després d'haver sigut bronze en els Mundials de Sevilla, en el Guadalquivir, en les aigües obertes de la Xina només va poder acabar en la tretzena plaça. Va guanyar la russa Larisa Ilchenko i Yurema va entrar en la meta a tan sols dènou segons de la guanyadora.

Yurema, gimnasta i patinadora abans de dedicar-se a la natació, va debutar olímpicament a Pequín en una prova que també es disputava per primera vegada. La notícia entranyable del pavelló espanyol va ser l'elecció de la participant més guapa. Per la seua bellesa i simpatia, Yurema va ser triada pels participants espanyols en votació secreta. No va tornar amb medalla, però sí que ho va fer amb la simpatia dels seus companys. El 1964, en els Jocs de Tòquio, també va haver-hi una elecció semblant i va ser designada bellesa de la Vila Olímpica la nadadora canària Rita Pulido.

En les històries esportives de tota índole apareixen constantment equips amb la denominació d'Educació i Descans. El règim franquista mai no va incloure l'esport en els pressupostos generals de l'Estat i per aquest motiu aquest va haver de sostenir-se fonamentalment dels ingressos de les travesses futbolístiques. Tot i això, va crear tornejos amb el nom dels seus departaments components del Moviment i d'equips d'Educació i Descans, i Front de Joventuts en qualsevol classe d'esports. El Departament d'Educació i Descans comprenia des dels balls regionals fins als noms de determinats centres culturals que van haver de canviar de denominació, com el cas de la rondalla TA-GO-BA, al qual se li va afegir també el segon cognom d'Educació i Descans.

Yurema Requena primera esportista olímpica. *Poble*



El camp de futbol, que va passar a ser propietat de l'Ajuntament quan el va adquirir l'alcalde Pascual Balaguer Avellana, va tenir un temps el malnom següent: el Madrigal del Front de Joventuts. Fins a tal extrem això significava que les grades situades davall de la llotja presidencial, en la primera tribuna coberta que es va construir, estaven reservades per als xicots que pertanyien al Front o simplement els regalaven l'entrada per a presenciar el partit, a fi de crear en aquests una certa predisposició a l'afiliació.

La Secció Femenina va implantar després de la Guerra Civil normes noves sobre la pràctica esportiva i, a causa dels informes dels seus tècnics, l'atletisme es va considerar masculinitzant i va desaparéixer de les competicions. L'organització va tractar de potenciar disciplines com el bàsquet, l'handbol i el voleibol, a més de la natació i el tennis. La primera mesura va ser imposar un equipament en què les xicotes usaven saragüells sota les faldes. Era la manera de protegir les cuixes de les mirades dels espectadors. Jugaven també amb faldes pantaló per davall del genoll. A Vila-real, el bàsquet femení es va fer popular als anys quaranta. Les pioneres, María Ramos, Jacqueline Cantavella, Carmen Rochera, Ana Vilanova, Carmen Monferrer, Carmen Candau, María Manrique, Pilar Goterris i Salomé Arrufat, van ser autèntiques heroïnes, ja que jugaven en el terreny vedat del Madrigal, amb el sòl ple de pedretes en el qual botar el baló no era fàcil. Les cistelles les muntaven i desmuntaven en cada partit.

El bàsquet masculí va arribar abans de la Guerra Civil per la influència de José Calduch. En la seua alqueria, al camí del Cedre, es van posar les primeres cistelles. El naixement dels diferents esports es va deure, fonamentalment, a l'entusiàstica visió que d'aquests tenia un grup de joves. Precisament per això és fàcil trobar noms repetits en equips de disciplines que en molts casos no tenen res en comú. En el Club Deportivo de futbol, bàsquet, atletisme i natació es trobaven els autèntics esportistes pioners. Aquesta circumstància no era única en la nostra ciutat. Era pròpia de tots aquells llocs en què l'esport encara no s'havia arrelat en les grans masses socials.

Segons recordava Pascual Batalla Castillo, es donava la circumstància que es disputaven partits entre jugadors de bàsquet, de futbol i esportistes de doble i de fins a triple militància. En la memòria de Batalla estava el fet que també van ser impulsors de l'equip local Antonio Solá, que va ser guàrdia d'assalt a Barcelona, i Santiago Parret, que va fer el servei militar a Vitòria. El jugador de bàsquet Enrique Gil (*Masianet*), a més, va ser futbolista i atleta. Ramón Nebot i Manuel Tirado (*Maripio*) van compatibilitzar les cistelles amb el futbol. Un fill d'aquest últim, Víctor Manuel, va ser un excel·lent aler en els anys cinquanta amb l'equip que disputava partits en pistes improvisades en els carrers asfaltats de Vila-real o Almassora i Borriana. Aquest equip el va dirigir Santiago Parret, que va ser l'autèntic primer mestre del bàsquet local. Quan es va convertir en entrenador va tenir a les seues ordres, entre altres, Godofredo Campón i Carlos Camahort. Llavors ja hi havia camp de ciment i cistelles estables darrere del fons nord del Madrigal. A Parret el van seguir en la direcció d'equips Luis Andreu i Pascual Sebastiá. El bàsquet va tenir èxit finalment i en el pavelló Llorens ha sigut possible presenciar bones competicions. Les penyes festeres, a més, van promoure la disputa de les 24 hores de bàsquet, fórmula per a crear jugadors entusiastes i seguidors. El bàsquet fa anys que va deixar de ser per a pioners. L'alçada dels jugadors d'avui difereix molt de la dels que van sembrar la llavor del joc de la cistella, joc que va inventar el 1891 a Springfield (Estats Units) un professor canadenc d'educació física, el jueu James Naismith, per al pati del col·legi. Desgraciadament, aquesta disciplina encara no ha aconseguit destacar en el veïnat. El futbol sala, que també ha tingut espai en el pavelló Llorens, va tenir moments interessants, però la importància del Madrigal sempre ha estat per damunt de tots els altres esports/intents per arribar al nivell del club de futbol.

En el grup d'esportistes pioners, a més dels atletes esmentats amb anterioritat per la seua pertinença al Club Deportivo, cal afegir els que també van intentar obrir camí a aquesta disciplina olímpica que mai no havia tingut instal·lacions pròpies per a la seua pràctica. En l'historial d'aquests entusiastes *amateurs* hi havia corredors com Jaime Gil (*Barretes*), que va participar en dues ocasions en la Sant Silvestre de Barcelona amb resultats molt estimables. En l'atletisme no van faltar practicants de disciplines tan especialitzades com el llançament de martell i pes en el qual es va distingir José Mezquita.

Pascual Catalá, futbolista en el Club Deportivo, després de la contesa civil va ser atleta i, en un concurs regional celebrat a València en el camp de Vallejo, va guanyar una carrera de relleus 4x100. En el quartet, a més de dos corredors de Castelló va competir Salvador Sagols, el pilotari. Diego Herrero, un dels fundadors del Foghetecaz va ser atleta en disc i javelina. En els primers anys quaranta del segle passat, Pepe Fabra va crear un equip d'atletisme que va arribar a competir en campionats regionals en el desaparegut camp de Vallejo. Fabra va ser víctima de la cruel malaltia de la postguerra, la tuberculosi, i no va poder continuar la seua entusiàstica obra.

L'atletisme no va ser alié als corrents formatius a Vila-real, però sempre va patir etapes de desencant. En els cinquanta es va celebrar la Volta a Peu com a intent d'incloure proves atlètiques en els festejos patronals. Va guanyar un immigrant cognomenat Gómez, el qual havia arribat amb altres obrers dedicats a l'ampliació del pont del Millars. Alguns havien participat, com a presos, en la construcció del Valle de los Caídos. Van viure molt de temps concentrats en els hostals de Pedás i Sant Joan, ambdós en la vella carretera general.

L'esport, que va ser durant molts anys quasi un monocultiu, atés que el futbol va exercir d'acaparador de les voluntats tant de participants com d'espectadors, va tenir a Vila-real ja en la dècada dels cinquanta, un xicotet impuls diversificador. En el camp de bàsquet del Madrigal fins i tot es va jugar a l'hoquei sobre patins que, en aquells anys, pels títols mundials conquistats per l'equip espanyol amb Juan Antonio Samaranch com a primer seleccionador, va arribar a tenir un cert interés nacional.

L'esport vila-realenc ha cobert etapes en què alguns dels seus representants han triomfat nacionalment i internacionalment. És el cas de José Meseguer, nascut el 20 de juny de 1966, que en patinatge va arribar a ser el més important d'Espanya i també campió europeu i mundial. Es va iniciar en el col·legi dels pares carmelites i va arribar a ser trenta-sis vegades campió d'Espanya entre proves juvenils i absolutes. A més, també ho va ser en alevins i infantils, així com campió d'Europa juvenil en 500, 3.000 i 10.000 metres i contrarellotge. La seua labor com a seleccionador nacional juvenil la va tancar amb dotze medalles entre or, plata i bronze. Els estudis de Dret el van inclinar a abandonar la competició.

En la mateixa disciplina va triomfar després Néstor Nebot Canet nascut el 1974. Sota la direcció de Meseguer va guanyar a Itàlia cinc medalles: dos d'or en 5.000 i 10.000 metres. Néstor va ser campió d'Europa i la gran figura de la seua generació.

La boxa es va fer popular entre els joves espanyols a principis del segle XX. Va haver-hi un temps en què la fama i, conseqüentment, els diners i amb aquests els automòbils, les camises de seda natural i les sabates de xarol es convertiren en els símbols distintius dels púgils. El ring proporcionava posició en els mitjans informatius. La literatura, arribada fonamentalment dels Estats Units, alimentava il·lusions i els que estaven ben dotats físicament, per si mateixos o per influència d'amics que els consideraven futurs campions, s'iniciaren en aquesta pràctica que si bé proporcionava beneficis de tota índole als millors, fins i tot els deixava seqüeles físiques. Els teloners, a més de rebre pocs diners, es quedaven amb les majors lesions cerebrals.

Antonio Mata Guinot era un xicot que superava l'1,90 d'estatura, una condició física poc comuna en aquells anys vint. Va ser figura destacada en la categoria dels pesos pesants. A Vila-real, se'l va poder comparar com a figura esportiva amb Llorens i Nebot, però va ser menys afortunat. El seu final va ser dramàtic.

Antonio de la Mata en els cartells i *Pirri* de malnom local, posseïa gran fortalesa. Aquest esport estava llavors en voga i fins i tot el practicaven gents de l'alta societat en els gimnasos de les ciutats. Era púgil de bona pegada, per això obtenia resultats favorables per fora de combat. La seua envergadura li permetia boxejar a distància, la qual cosa era un inconvenient per als seus adversaris, ja que havien de recórrer al cos a cos per tal d'entrar en la seua guàrdia.

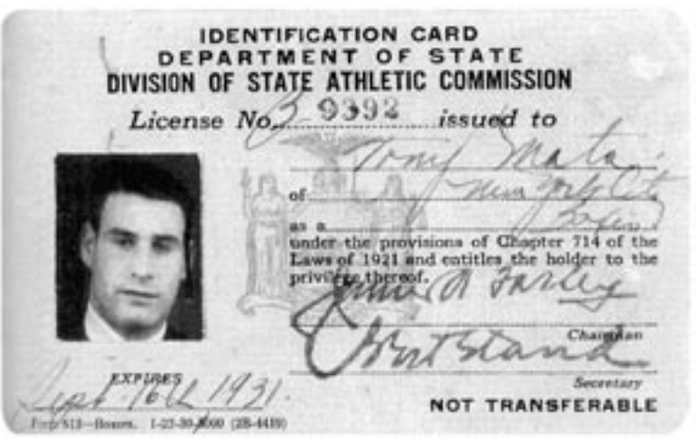
El seu historial és prou brillant com perquè en la Federació hi haguera constància de la seua existència. No obstant això, quan vaig recórrer a aquesta per a obtenir dades biogràfiques se'm va respondre que no hi constava la seua fitxa. A Fernando Vadillo, que va novel·lar l'estada de la División Azul a l'URSS i fou el millor cronista i historiador de la boxa, no li constava la seua existència a pesar que De la Mata havia combatut a Amèrica. Vadillo va fer una història per capítols en el diari *AS* dels púgils que van fer les amèriques i tampoc no el va incloure. La postguerra el va esborrar.

En els primers anys trenta, la popularitat de què gaudia va ser aprofitada per a incloure la seua imatge en els llibrets de paper de fumar Mi papel, en el qual figuraven esportistes com Johnny Weismuller, Paavo Nurmi, Joan Baptista Llorens, Paulino Uzcudum i Ricardo Zamora.

Antonio es va foguejar en combats dins de les províncies valencianes i va debutar a Barcelona en el teatre Olímpia on va véncer Polo per KO en el primer assalt. El combat de fons el va disputar Uzcudum, que va derrotar Cortan Barrik.

L'Olímpia va ser un dels escenaris en què va tenir més i millors contractes. El 13 de març de 1929, amb 88 quilos de pes, va véncer el negre Mathar, amb 81. A aquest el va derrotar en dues ocasions. En la vetllada van combatre Flix i Logan com a grans figures. El 14 de juny, va tornar a lluitar i aquesta vegada es va enfrontar a l'italià Bufi. Encara el 1929, el 27 de setembre, en la vetllada en la qual Flix es va proclamar campió d'Europa en véncer l'italià Bernasconi, De la Mata va tenir com a adversari el basc Olaguibel que va ser desqualificat, decisió que no va agradar al públic.

La seua aventura americana va començar a Cuba on va disputar quatre combats. Després va viatjar als Estats Units. Allí, va véncer en nou combats, encara que no tots


IDENTIFICATION CARD
DEPARTMENT OF STATE
DIVISION OF STATE ATHLETIC COMMISSION
License No. 9394 issued to
Tony Mata
of New York City
as a Boxer
under the provisions of Chapter 714 of the Laws of 1921 and entitles the holder to the privileges thereof.
John A Farley
Chairman
Secretary
EXPIRES Sept 16th 1931.
NOT TRANSFERABLE

Llicència com a boxejador als Estats Units d'Antonio Mata

estan recollits en l'historial que figura en la revista *The Ring*. Dels Estats Units va partir cap a Puerto Rico, on va véncer Earlars. A Veneçuela va posar Kid Sembrano fora de combat en el segon assalt. A Costa Rica, va véncer Mora Molina per KO en el primer assalt i va ser vençut per l'espanyol Fillo Echevarría. El seu últim combat, celebrat el 26 de juny de 1933 en el camp de futbol del Madrigal, va ser una exhibició en què es va enfrontar a dos púgils, Aguilar i Ucedo, l'un darrere de l'altre.

Durant els mesos de març, abril, maig i juny de 1929, va ser espàrring del seu amic Paulino Uzcudum per a la preparació del combat que va disputar el basc contra Max Schemelling el 27 de juny del mateix any a Nova York.

Antonio era boxejador retirat quan va començar la Guerra Civil. Conegudes les seues idees republicanes, el van convéncer perquè es convertira en milicià. En aquesta missió va fer guàrdia en el pont sobre el Millars i en els calabossos de Vila-real. Se'l va poder veure amb el mosquetó al muscle, però en cap cas va ser torturador a pesar que d'això el van acusar diverses persones. Qualsevol boxejador té com a norma de compliment obligatori, dins i fora del ring i fins després d'abandonar la professió, ni pegar ni fer mal a ningú. Gents d'ordre, conservadores, i les de major formació cultural que van ser testimonis en el judici a què va ser sotmés no el van culpar de cap de les barbaritats que li van costar la mort.

En el judici militar van comparéixer diversos paisans i cap d'ells el va acusar amb proves. Un d'ells amb tota ingenuïtat va dir: "A mi me dijo Lloret que viniera". La major acusació era considerar-lo un roig perillós i haver-lo vist fer guàrdia. Cap va poder justificar que estiguera present la nit en què van ser trets de la presó diversos ciutadans que van ser afusellats. Un dels testimonis va manifestar que no sabia si l'acusat havia manat piquets de milicians que afusellaven. En definitiva, desitjos de venjança.

Alejandro Font de Mora, metge, va comparéixer per a dir que coneixia l'encausat per haver-lo atés com a metge a ell i a la seua família, i que sempre que va visitar Antonio Tries en la presó, a qui havia de tractar amb injeccions d'insulina, quan De la Mata estava de guàrdia el deixava a soles amb el malalt perquè tingueren intimitat en la conversació, cosa que no feien altres guàrdies. Va declarar també que el va veure sempre sense arma i que amb ell es va portar bé, encara que no sabia si era per ell o pel malalt. Font de Mora va manifestar que De la Mata va estar de guàrdia després del 21 d'agost de 1936, quan va tenir lloc l'alliberament de presos i el consegüent afusellament.

Evaristo Olcina, sogre de l'anterior i farmacèutic, va declarar que coneixia l'acusat perquè era germà de la criada que tenia a casa. "Es un chico", va dir, "al que le metieron en la cabeza que tenía mucha fuerza y ha estado de boxeador en muchos países habiendo recorrido mundo, pues ha estado en América y en muchos sitios más, habiendo estado al parecer con Uzcudum una temporada". Cal dir que se suposa que l'apotecari parlava millor del que va transcriure qui prenia nota de les declaracions. Després, Olcina va dir que ignorava tots els extrems de la denúncia i que no creia que fóra "mal muchacho".

La sentència del consell sumaríssim de guerra que té data de 13 de setembre de 1938, fa referència a Andrés Serra Muñoz, Matías Menero Llorens, Domingo Villarreal Gil, Vicente Menero Arnal, Juan Tuixans Artola, Santiago Girona Mata (*Pallarés*), Manuel Cabedo García (*Soroll*), Vicente Fortuño Notari, Vicente Costa Usó (*Reino*), Antonio Mata Guinot (*Pirri*). L'argument definitiu diu d'aquest: "Antonio Mata Guinot, de 37 años, labrador (a) Pirri, era Cabo de milicias y como tal designaba los servicios prestando el de guardia en las cárceles y en los llamados puestos de control. Se le veía en compañía de los dirigentes rojos más significativos". En els considerants se li va

declarar provat "un delito consumado de auxilio a la rebelión". La sentència afegeix: "Fallamos que debemos condenar y condenamos a los procesados Santiago Girona Mata (a) Pallarés, Vicente Costa Usó (a) Reino i Antonio Mata Guinot (a) El Pirri como autores de un delito consumado de adhesión a la rebelión, concurriendo los agravantes de peligrosidad i trascendencia de los hechos a la PENA DE MUERTE con las accesorias de inhabilitación absoluta e interdicción civil para caso de indulto."

El boxejador, segons va contar a sa mare un pres alliberat, es va confessar sempre innocent i com a tal es va negar a formar davant del gran grup d'afusellament. Als carcellers els va dir que de la cel·la tan sols el traurien mort i allí sembla que el van afusellar.

La família va tractar de salvar-lo i va recórrer a l'auxili de Paulino Uzcudum, notable falangista. Paulino es va interessar pel seu company d'ofici i va aconseguir que Ramón Serrano Suñer li aconseguira l'indult. Però va ser inútil. A la família li van dir que l'indult va arribar quan ja havia sigut afusellat. Va ser soterrat en el cementeri de Castelló en una fossa comuna.

Historial incomplet recopilat per Julio González i ampliat per Luckett Pavis, periodista nord-americà i col·laborador de la prestigiosa revista *The Ring*.

El 1929, es va coronar campió de Catalunya de pes pesant.

Data	Lloc	Adversari	Resultat
09/03/26	Madrid	Raúl Rodríguez	Victòria per KO 1
08/07/26	Barcelona	Plana	Victòria per KO tècnic 2
17/07/26	Barcelona	Froener	Victòria per punts
07/09/26	Barcelona	Laurent Mathieu	Victòria per KO per lesió
02/12/26	Barcelona	Lagarde	Victòria per abandó
2/27	Barcelona	Frank Hoche	Victòria per KO tècnic 5
02/12/27	Bilbao	José Late	Victòria per KO tècnic 7
23/01/28	Sheffield (Regne Unit)	Donald Shortland	Perdut per punts
27/02/28	Londres	Charlie Smith	Perdut per KO tècnic 8
02/05/28	París	León Sebilo	Nul
23/05/28	Barcelona	Isidoro Gaztañaga	Perdut per punts
06/02/29	Sant Sebastià	Albert Chaumont	Perdut per desqualificació J I
02/03/29	Sant Sebastià	Albert Chaumont	Victòria per KO 3
12/03/29	Barcelona	Battling Mathar	Victòria per punts
06/04/29	Barcelona	Battling Mathar	Victòria per punts
24/04/29	Barcelona	Hans Schemann	Victòria per KO l
10/05/29	Sant Sebastià	José Lete	Victòria per punts
13/06/29	Barcelona	Luigi Buffi	Perdut per KO 5
26/09/29	Barcelona	Juanito Olaguibel	Victòria per desqualificació 4
25/01/30	L'Havana	Rufino Álvarez	Victòria per desqualificació 3
21/02/30	L'Havana	Francisco Cruz	Victòria per KO 1
22/03/30	L'Havana	Raúl Bianchi	Perdut per punts
26/04/30	L'Havana	Federico Calibran	Perdut per KO 5
26/05/30	Tampa (EUA)	Joe Earl	Victòria per KO per lesió
06/30	Tampa	Mike Firpo	Perdut per KO tècnic 4
07/30	Tampa	Tige Armen	Victòria per KO tècnic
07/07/30	Tampa	Mike Firpo	Victòria per punts
14/10/30	Nova York	Abe Lipschitz	Nul
14111/30	Chicago	Charley Retzlaff	Victòria per desqualificació 1
19/12/30	Chicago	Charley Retzlaff	Perdut per KO 1
19/02/31	Gables (EUA)	Arthur de Kuh	Perdut per KO 2

La boxa va tenir gran predicament en la postguerra. En els anys de fam fou una manera d'eixir d'aquesta. Els gimnasos es van omplir d'aspirants a la glòria. Els noms d'Uzcudum, Baltasar Belenguer Sangchilli, el primer espanyol campió del món. Ara, Martínez de Alfara, Gironés, Alís, Flix, Hilario Martínez, entre altres, van animar els xicots dels quaranta i cinquanta a guanyar-se la glòria del ring. Els anomenats Els Lluïsos, Romero, campió d'Europa del pes gall i De Santiago, campió nacional i fi estilista en el llenguatge de l'època, van servir d'exemple. En els locals del Front de Joventuts de cada localitat, a més d'algun tauler d'escacs i de dames i taules de tennis de taula, hi havia guants per als que desitjaren conéixer els avantatges d'aquest dur esport. Això va ocórrer també a la nostra ciutat en els locals situats en el primer pis de la Casa dels Mundina. Les places de bous, circs, alguns teatres i els trinquets van ser escenaris per a instal·lar el ring.

A Vila-real, a més del Trinquet va haver-hi boxa en l'anomenat gimnàs Villarreal, situat a prop dels llavadors de la carretera general i conegut, posteriorment, com a cine d'estiu Casablanca, propietat de Juan Chust. Dos germans coneguts com a Joe i Lewis Marín van crear gran expectació i juntament amb ells hi va haver altres púgils amb aspiracions. Vicente, José i Santiago Romeu Marín, nascuts al carrer de Sant Blai, es van guanyar l'admiració dels joves de l'època. Va ser Vicente, el major dels germans, qui va animar José i Santiago. Fou l'anomenat Lewis Marín qui va aconseguir majors èxits.

Lewis va ser anunciat nombroses vegades en la plaça de bous de València, on va crear un gran ambient al seu voltant. Pertanyia al pes gall i Sangchilli havia guanyat allí la seua corona mundial al panameny Alf Brow, *l'Aranya Negra*. El seu gran combat el va disputar al Madrigal contra Luis Martínez Zapata. El 1947, aquest havia guanyat el Guant d'Or a Chicago en un torneig considerat campionat mundial *amateur*. També va ser campió europeu. La baralla havia sigut suspesa a València. Martínez no va poder derrotar Lewis Marín. Aquest va participar en un campionat d'Espanya del qual va eixir desil·lusionat perquè els jutges el van privar de la victòria en la quarta ronda quan ja havia derrotat el seu oponent. Marín va abandonar la boxa, ja que no li donava grans beneficis econòmics i, a més, tenia un important inconvenient per a passar al camp professional perquè li faltaven unes falanges en una mà.

En el temps dels èmuls d'Antonio de la Mata, a més dels Marín van combatre Barney García, els germans Sogues Gil, Menero, Morrison i Muñoz Amer.

La competició, el concurs i el desig d'obtenir victòries no va tenir restriccions a la nostra ciutat. En l'actualitat, tampoc no les té, ja que l'ànim per ser el millor s'ha incrementat. Els mitjans informatius animen cada dia el naixement d'estrelles de l'esport. A Vila-real, amb esports universals, hi ha hagut disputes i rivalitats diverses.

El treball en el camp, sacrificat durant molts anys perquè va caldre transformar el secà en regadiu, quasi obligava a comptar amb cavalls, muls i ases per a qualsevol classe de labors i transport. Els que es dedicaven al transport de càrregues pesants, com ara arenes i pedra per a la construcció, posseïen perxerons. Per al transport de taronges als ports de Borriana i Castelló també eren necessaris animals de bona camada i força per a l'arrossegament.

Un esport que va gaudir de tradició va ser el nascut de la cabanya cavallina. D'una banda es van practicar amb gran entusiasme els concursos de tir i arrossegament en què, més que els premis en metàl·lic i els trofeus, el que més estimaven els guanyadors era el prestigi que adquirien els seus rossins.

Pascual i Antonio Arrufat, *els Manteros,* posseïen dues de les quadres més importants de la comarca. A Vila-real competien amb Pascual Mezquita (*Marianet*). En els anys cinquanta la publicitat estava basada en els comentaris de café i taverna i per a guanyar prestigi professional els tres procuraven tenir cavalls i egües amb bon pedigrí per a participar en les carreres que es disputaven en el camí de l'Ermita durant les festes de Sant Pasqual i Mare de Déu de Gràcia.

Les proves de velocitat i d'habilitat que consistien a passar una vareta de fusta pel cércol de les cintes que penjaven d'una corda, rememoració de proves d'antigues festes senyorials. La passió estava posada, fonamentalment, en les carreres de velocitat.

Als animals se'ls donava l'eixida en la sénia dels Atrevits i la meta estava en el convent dels Carmelites.

En les proves competien les citades quadres que, de vegades, aprofitaven per a mostrar les qualitats de l'animal i promoure la venda, i també particulars que tenien pel seu animal una estima extraordinària. Existia, a més de la necessitat de cobrir necessitats, una certa passió per la possessió d'animals que també servien de lluïment. En cases benestants era corrent posseir cavalls d'enganxada, és a dir, animals que estiraren la tartana, tílburi o galera. En aquests casos es compatibilitzava el passeig amb la visita als camps per a controlar la collita i la labor dels treballadors contractats. Hi havia fins i tot especialistes que muntaven cavalls i egües per aconseguir la victòria, com si foren joqueis professionals.

Les carreres de cavalls, en improvisat hipòdrom de terra perquè encara no havia sigut asfaltat el camí, congregaven un bon nombre d'espectadors. Eren concurs obligat en el programa de festes patronals. Aquest tipus d'espectacles gaudia de gran tradició valenciana. Les corregudes de joies, denominació popular i tradicional, tenien la curiosa particularitat que els cavallers muntaven a pèl, com s'havia fet sempre. D'aquest esport hípic valencià, l'escriptor francés, Alexandre Laborde, va dir el 1816 que "asombra ver como, sin más apoyo que el equilibrio de su cuerpo espoleando el caballo con un látigo en cada mano, pasan con la velocidad del rayo de uno a otro extremo sin temor al inminente riesgo a que se exponen". Aquestes paraules podien adjudicar-se plenament a les carreres del camí de l'Ermita.

Aquest esport tenia un gran predicament en el llit del riu Túria, la qual cosa es va traduir artísticament en obres pictòriques dedicades a aquest.

Les competicions en festes eren tan variades que, de vegades, incloïen concurs de cavada amb aixada. Abans que existiren els motocultors, tot el treball de remoure la terra, la birba o la cavada profunda es feia a mà. Un gran campió en aquests menesters va ser Pascual Bono, *Colau*, que compartia el dur treball del camp amb la natació en les proves de travessies de ports i el seu lloc d'entrenament era el Barco Voltat, on acudia al migdia després d'haver guanyat un jornal.

Els campionats i concursos amb un cert arrelam local tenien a veure amb la columbofília i la caça. En molts habitatges de la ciutat va haver-hi durant anys colomers en els quals els colombaires tractaven de criar els anomenats coloms esportius. Molts diumenges a la vesprada, amb el bon temps, se celebraven els concursos en què darrere d'una coloma volava un bon nombre de coloms i el campió era el que es quedava a soles amb la pretesa.

En els anys 60, va gaudir de fama nacional entre els aficionats a aquest esport el colom campió d'Espanya propietat de Vicente Vilanova Verdiá anomenat 7 Fechas, nom que també corresponia a un popular setmanari de l'època.

La columbofília, de gran tradició en la província, va tenir la seua transcendència durant la Guerra Civil i, el 31 de juliol de 1938, pròxim al final d'aquesta, es va publicar en el diari *Mediterráneo* l'ordre del Govern Civil en què s'especificava que quedava prohibit el vol de qualsevol classe de coloms, havien de romandre tancades i no podien volar en cap moment. Per mitjà d'un anunci en la premsa es va fer tal crida als vols de coloms considerades totes missatgeres.

Els aficionats a la caça, en la mateixa època, també van tenir dificultats no sols per a la pràctica sinó també per a la possessió d'escopetes. Les autoritats nacionals van tardar molt poc a reglamentar l'ús de tals armes. El 31 de juliol de 1938, el Ministeri d'Agricultura va determinar les temporades de caça i la manera en què es podien concedir llicències d'ús d'armes: "Los gobernadores podrán conceder licencia de uso de armas de caza, y cazar, solamente a personas de reconocida adhesión al Movimiento Nacional previa la oportuna solicitud que deberá estar acompañada de certificación negativa de antecedentes penales y después examinar cuantos informes se consideren convenientes en cada caso. Las autoridades militares determinarán las zonas de caza".

Recentment, la prohibició de la caça del tord en paranys va tenir com a conseqüència la proliferació de caçadors que si bé tenien com a preferència perdius, coloms, llebres i conills, com que tenen permís per a perseguir el tord amb escopeta, va fer freqüent el soroll dels tirs durant els caps de setmana pels territoris tradicionalment paranyers, on amb anterioritat se sentia la música del reclam.

Els programes de festes, a més de comptar amb la missa de Lorenzo Perossi a tres veus mixtes, el volteig general de campanes i el tir de morterets, tenien també com a torneig de compliment obligatori el tir al plat organitzat per la societat La Dehesa al paratge del Termet. Aquesta societat de caçadors va tenir durant anys el seu local en la plaça de la Vila en l'edifici restaurat que ocupa ara una entitat bancària.

La societat de caçadors La Dehesa és una de les tradicionals de la ciutat i va existir en la primera meitat del passat segle, temps en què va proliferar l'associacionisme. Juntament amb les societats formades per membres de diversos oficis i les dedicades a invocacions religioses, van compartir presència en la societat local altres de tipus polític, a més de les dedicades a l'oci com les taurines i ciclistes.

Tres figures i un supervivent

La guerra va causar drames familiars perquè en molts casos es va arribar a l'enfrontament entre membres de la mateixa casa. I per descomptat, entre amics. Llorens, De la Mata i Nebot van nàixer a Vila-real, van ser amics, van compartir les seues il·lusions esportives i es van admirar mútuament. Les tres històries mereixen unes línies més per separat.

Tres esportistes d'una mateixa població, tres homes que van gaudir de prestigi en les especialitats que van practicar i que van tenir sort diversa.

Ramón Nebot va ser soldat de transmissions de l'exèrcit republicà. Va ser empresonat en la batalla de Terol i, després, es va fer soldat de l'exèrcit vencedor perquè la sort va cridar a la seua porta quan estava esperant que l'afusellaren.

A Nebot li tremolaven les cames, molt més que quan s'enfrontava als penals, quan el conduïen pres juntament amb altres companys Es temia el pitjor, o siga, el gran grup d'afusellament. Pel camí, es va acomiadar mentalment de la seua família. El van portar a un barracó fosc i, inesperadament, va sentir una veu que deia: "Home, Ramón, com està María Luisa?".

L'oficial de l'exèrcit nacional que l'havia reconegut era el nuvi de la seua paisana María Luisa Ferrer Ripollés i el coneixia àmpliament perquè havien viscut junts algunes festes. Minuts després, es va trobar amb nou uniforme, nou exèrcit i nou tinent, del qual va ser assistent fins al final de la contesa. De presoner va passar a guanyador de la guerra.

Quan em contava la seua bona sort, no deixava de lamentar que altres paisans i altres esportistes no hagueren caigut de peu com ell en el dramàtic front de Terol.

Joan Baptista Llorens, oficial de transports, no es trobava bé de salut quan li van encarregar conduir un destacament carregat de materials diversos al front de Conca. El viatge va coincidir amb una gran nevada. L'intens fred, la pluja i l'aiguaneu se li van ficar en el cos i va tornar a Madrid amb febre. La pulmonia no va poder ser combatuda eficaçment i aquell home que havia tingut forces suficients per a guanyar tot tipus de campionats va cedir. Va ser el mort més famós de l'esport nacional durant la contesa. En els fronts van morir alguns futbolistes, però cap tenia la categoria professional de Llorens. El ciclista de les grans victòries va perdre la pitjor de les carreres humanes.

Antonio Mata Guinot va ser un dels boxejadors afusellats a l'acabament de la guerra. Va ser l'esportista menys afortunat dels vila-realencs. Les seues restes ni tan sols reposen en el Cementeri Municipal. El seu cadàver va ser llançat a una fossa comuna que se suposa que, posteriorment, va ser traslladada a l'ossari general. A Mata ni tan sols el va poder recuperar la memòria històrica.

De les tres grans figures de l'esport de la nostra ciutat la Guerra Civil només ens va salvar una.

Bous i futbol, en competència

L'afició taurina va gaudir de les preferències dels vila-realencs durant anys. Després van començar a compartir-les amb el futbol. Els taurins, socialment i popularment, van tenir en el primer quart del segle XX major predicament. Les penyes futbolístiques o d'una altra classe d'esports reunien gents modestes. Els clubs taurins eren, en general, elitistes. Els festejos taurins, en general, eren més cars que els esportius, encara que és cert que els primers solien tenir major excel·lència.

Va haver-hi un temps en què entre taurins i futbolers es van mantenir polèmiques en cafés i diaris. Els primers centraven els seus arguments en la defensa de l'espectacle racial. Els segons defenien la necessitat de promoure l'educació física, ja que nacions tan cultes com Grècia i Roma l'havien protegida. Va haver-hi un moment en què l'assumpte va quedar entre gents amb desitjos de progrés i millora de la cultura general i els que s'aferraven a la tradició. Una de les raons que van impulsar a crear dues trinxeres va ser el fet que els futbolistes hagueren utilitzat en algunes ciutats les

places de bous com a camps. Eren els primers recintes amb seients, la qual cosa no posseïen els primitius camps de futbol, i això constituïa competència.

A Madrid, va tercerejar el poeta festiu Luis de Tapia, que va centrar l'assumpte amb la necessitat que ambdues parts es respectaren: "Y en esto no vierto lloros/ que la cosa es clara como el sol./ Si torea Juan, a los toros/ i si no torea, al fútbol". Naturalment, Juan era Belmonte.

Vila-real va viure els millors anys tauròmacs en els primers anys del segle XX amb l'aparició de diversos toreros entre els quals va destacar en gran manera Ernesto Vernia. D'aquest es diu que va impulsar diversos aficionats a crear a Castelló el Club Taurí l'any 1911.

Els aficionats als bous sempre van tenir tendència a crear clubs en què fomentar l'afició, protegir figures emergents o simplement glorificar les figures. Així, a Vila-real, es va crear el Club Martínez, dedicat al torero valentí Manolo Martínez, el qual es va distingir durant la Guerra pel seu republicanisme. Va optar per l'exili i quan va tornar quasi no va poder torejar. El Club Martínez, per raons òbvies, es va transformar posteriorment en el Club Taurí que continua existint en un cantó del Gran Casino. Del torero homenatjat consta la seua fotografia en el saló, però pocs saben ja la raó de la seua existència. Va ser el destre que, després de la mort de Manolo Granero, va dividir l'afició valenciana entre ell i Vicente Barrera. A Borriana, van ser més ambiciosos i van dedicar el seu club a Domingo Ortega, torero de dretes. Va contribuir amb 50.000 pessetes en una campanya electoral per al partit de José María Gil Robles, la CEDA.

No va ser única a Vila-real la penya Martínez. En el bar restaurant i pensió La Torre coneguda com a Casa Manolo *el Passamaner*, es va crear la penya Julián Marín, dedicada a aquest destre navarrés que amb el seu germà Isidro, també matador, va participar una vesprada en la plaça de cadafals de l'Escorxador en la mort de dos jònecs. La pensió del Passamaner era la que usaven ciclistes i gents del circ. Els pallassos del circ Cortés, que es muntava en la plaça del Llaurador entre el carrer del Calvari i el cantó de Sant Joaquim, Emy, Goty i Cañamón, eren habituals cada any. El ressonant hotel Espanya, al carrer Major Sant Doménec, albergava equips de futbol del nord d'Àfrica perquè aquests disputaven dues jornades seguides en la península. A Vila-real, passar una setmana era més econòmic que fer-ho a Castelló. Els futbolistes de l'Espanya de Tànger muntaven pel matí una espècie de soc en la plaça de La Vila i venien rellotges Cauny Prima i Durward, plomes estilogràfiques Inoxcrom i alguna Parker, així com calces de cristall, llavors molt apreciades. Era el mateix carregament que portaven a la ciutat els soldats que feien el servei militar en Regulars.

La pensió Victòria, la de millor aparença, enfront de l'Arxiprestal, albergava els torerets i alguns subalterns que actuaven en les festes patronals.

Vernia va nàixer el 16 de novembre de 1887. Va debutar a Castelló el 27 de setembre de 1908. Es van torejar jònecs d'Emilio Flores. El va acompanyar en el cartell Emilio Cortel, *Cortijano*. El torero vila-realenc va crear gran ambient perquè es vaticinava que seria el primer gran matador de la província. La vesprada de Castelló va ser de notable èxit i a la plaça hi havia molts paisans celebrant la seua actuació.

Un grup d'aficionats es va constituir en empresa per a oferir actuacions de Vernia. La primera correguda de jònecs del pla va ser en la Fira de Tots Sants amb Almanseño i Cortijano. No va ser un dels seus millors moments taurins, tal com va reflectir la premsa. A més, es van torejar jònecs de la ramaderia de Ramón González que no



Ernesto Vernia, matador de jònecs que va torejar en places importants. Arxiu Municipal de Vila-real

pertanyien a l'associació de ramaders i aquests prohibiren la venda de bous a la plaça de Castelló. Resolt el problema, es va poder celebrar la Fira de la Magdalena.

El 1909, Vernia va actuar en places importants com les de Barcelona i València a més de fer-ho a Vinaròs i Castelló. Va triomfar el 30 de maig amb jònecs de gran poder de la ramaderia de Manuel Lozano, els quals van ferir quinze cavalls, i es conta que amb això els aficionats van oblidar l'atziaga vesprada de la Magdalena que van oferir el Gallo i Bombita.

A Vernia se li va atribuir escassa habilitat amb l'espasa, amb la qual cosa es va veure privat de triomfs que s'havia guanyat amb capot i muleta. Va tenir millor fortuna en la correguda de Terol, on va actuar de substitut de Bombita i Relampaguito. Eren també bous de Lozano, i Relampaguito li va cedir la mort del sisé, al qual va despatxar amb mitja estocada o *lagartijera,* i li va valdre la promesa de l'empresari de contractar-lo per a una correguda de jònecs. En la mateixa temporada, a més de València i Barcelona va fer l'entrada en comitiva a Tarancón, Huelva i, de nou, Castelló, Lorca i Ondara. A València, es va lluir una vesprada en què va haver de despatxar bous sobrants de la Fira de Juliol.

Vernia es va decidir a donar el pas definitiu i l'any 1911 es va instal·lar a Madrid. La capital va tenir durant un temps tres places: la Monumental, que ocupava el que avui és el Palau dels Esports; Vista Alegre a Carabanchel i Tetuán de las Victorias. En aquesta plaça debutaven destres als quals els vaticinaven un bon avenir. Allí ho va fer Vernia i, anys després, Manuel Rodríguez, *Manolete*. Va alternar el nostre paisà amb Algeteño i Torquito. Els bous no es van prestar a molt de lluïment, però la premsa va

dir d'ell que va donar mostres de saber el que es portava entre mans. Va repetir en la plaça dels ravals del nord de Madrid i va triomfar.

L'1 de setembre de 1912 es va presentar a Madrid amb jònecs de Bañuelos. Va tenir detalls amb el capot i amb l'espasa va fallar llastimosament. En el primer jònec, per aquesta causa va escoltar dos avisos. Els autors d'*El Cossío* van dir d'aquest festeig que "Cortó en seco una carrera que se prestaba brillante".

No va ser encertada la profecia perquè l'any següent va actuar dues vesprades a Portugal en la plaça de Campo Pequenho, la seua monumental, i va fer el *paseíllo* en la plaça madrilenya de Vista Alegre. La premsa va relatar així la seua actuació: "Vernia estuvo tan colosal en su primero, que le dieron oreja, primera concedida en dicha plaza y en su segundo fue cogido". Va passar a la infermeria, on se li va diagnosticar una forta cornada. A Barcelona, va estoquejar bous de Pablorromero i va tornar a torejar a Portugal. Va tornar a Vista Alegre i València, on es va enfrontar juntament amb Cortijano, Rubio i Varelito a una correguda de Miura, bous grans i d'enormes banyes.

Com s'ha relatat anteriorment, no va tenir problemes per a torejar jònecs de les més famoses i perilloses ramaderies. A més de Pablorromero i Miura no cal oblidar que els bous portuguesos de Palha s'anunciaven en els cartells amb aquest text: "Horror, terror y pavor". Quan es volien exagerar les males puces d'una persona es deia que era "de Palha i foguejat".

La ramaderia que va gaudir de predicament en aquells anys va ser la de la família Lozano de Catí. Se suposava que aquesta, la qual pasturava en la finca Salvasoria, l'havia adquirida al senyor José de la Figuera y De Pedro, marqués de Fuente el Sol, amb casa pairal a Morella. Al ramat se'l coneixia com a bous navarresos. La marquesa de Fuente el Sol va conéixer Julio Aparici, *Fabrilo*, ídol de València, en una correguda de Castelló i es va convertir en la seua amant. El públic li va retraure al torero que enganyara la seua esposa, Pilar Teruel, amb els seus amors espuris. La plaça, en contra seua, l'obligava cada vegada a córrer majors riscos per a emmudir protestes. En una correguda, davant d'un bou perillós, va oferir compartir els pals a Reverter, però aquest hi va renunciar. Lengüeto, en la segona passada, el va ferir greument i pocs dies després va morir. Fabrilo va tenir fama de ser el destre de major bellesa física que han conegut les arenes, però també va deixar una dita: "Té més collons que Fabrilo".

A Vernia, la fractura d'un colze en una correguda de jònecs celebrada a Barcelona amb bous de Palha li va fer perdre part de la temporada de 1916. Un any després, el 7 de juliol, es va acomiadar a Castelló amb una altra dura correguda de jònecs de Palha. Posteriorment, va actuar en festivals benèfics i ho va fer fins al 1929. Vestit de curt, va protagonitzar en el festival organitzat pels seus paisans del Club Martínez. Va fer l'entrada en comitiva amb Vicente Barrera, Manolo Martínez i Cayetano Ordóñez, *Niño de la Palma*.

El dijous 3 de setembre de 1936 a la plaça de Vila-real, amb quatre jònecs d'una ramaderia de Madrid van fer el passeig en festival taurí Ernesto Vernía, Manolo Martínez, Enrique Llorens *Figueret* i Ernesto Girona. El festival "a beneficio de los niños milicianos" va contar també amb la col·laboració del joneguer Vicente Fernández, i els banderillers vila-realencs Agustín Pobo, M, Sánchez (*Morote*) i José Forcadell *Corsetero*.

En la seua època sempre es va lamentar que no donara el pas definitiu i es convertira en matador de bous, per a la qual cosa va tenir condicions sobrades. Tal vegada li

van faltar ambició i necessitats econòmiques. Vernia va viure com un autèntic torero retirat tota la seua vida. No faltava a les fires de la Magdalena ni a la de Juliol de València, on tenia dos abonaments, un per a ell i un altre per al seu nebot que li feia de xòfer. Fins als seus últims dies, des de sa casa situada al carrer Major Sant Jaume fins al Club Taurí, se'l veia caminar ben dret. Sembla que feia un simulacre de *paseíllo*.

Vernia no va passar inadvertit pel món taurí i, a més de meréixer l'atenció del famós *Cossío*, encara avui existeixen en el mercat dos cartells de festejos en què va participar i que es podien adquirir per Internet a principis de 2009.

Un d'ells és de la plaça de Castelló i té data de 7 de juliol 1918, d'una correguda de jònecs organitzada pel Cercle Mercantil i del Comerç i la Indústria de Castelló. Es van torejar jònecs i bous de Palha i, amb ell, van actuar Rubio i Cortijano. El cartell està il·lustrat a tot color, emmarcat, i fa 49x22 centímetres.

Hi ha un altre de la plaça de Segòvia del 29 de juny de 1915, festivitat de Sant Pere, on apareix que la correguda es va fer a benefici de l'hospital asil de Sanct-Spiritus. Es torejaren sis jònecs de Luis Baeza i les espases foren Ernesto Vernia, Pascual Bueno (de Mèxic) i Fustino Virgiola, *Torquito II*. La grandària en aquest cas era de 43-16 centímetres.

La segona esperança torera va ser Enrique Llorens, *Figueret*, torejador de jònecs de bones qualitats físiques que va actuar com a matador i també com a substitut. Figueret va debutar el 24 d'octubre de 1925 a Castelló. Després va ser contractat per a la vella plaça de Les Arenes de Barcelona i, a Castelló, va ser triomfador en la mateixa temporada. Tenia gran habilitat per a practicar l'estocada i això li va proporcionar actuacions per a estoquejar els bous d'alguns rellonejadors. Aquests no podien tirar peu a terra per a rematar els bous.

Com a torejador de jònecs se li recorda un festival a Castelló amb Manolo Martínez i Vicente Barrera, que va actuar com a substitut de rellonejador. Va tallar dues orelles i cua. L'any 1923 va tornar a torejar a Barcelona i ho va fer també el 1936, juntament amb Niño de la Estrella i Luis Perona. La Guerra Civil va suposar un parèntesi que no va poder superar. Després d'aquesta va tenir pocs contractes.

El dimarts 17 de novembre de 1936 va torejar a Vila-real, en festival organitzat pel Frente Popular a "Beneficio de Milicias y colonias de niños" i com a companys de cartell va tenir a Niño de la Palma (orelles i volta), Amador Ruiz Toledo, que va brindar a una nena (orelles, cua i pata). Figueret, segons la crònica del *Heraldo* "toreó muy valiente con el capote. Con la muleta toreó metido entre los pitones. Mató de media superior (oreja)".

Ernesto Girona va ser torero de bon estil, bon gust i excel·lent maneig del capot. A Vila-real va tenir l'avantatge que en la primera ramaderia de caps que va existir en la ciutat, propietat de Francisco Candau, *el Rullo del bous*, podia torejar jònegues i jònecs abans que isqueren a les places de poble. Aquest ramat procedia del camp *charro* la ramaderia del senyor Federico Sánchez y Sánchez. Un nét del Rullo, Fèlix Quirós, va ser torejador de jònecs en els anys cinquanta amb un bon estil adquirit en terres de Salamanca. Un fill de Girona, també anomenat Ernesto, va ser joneguer. Temps després va presidir el Villarreal Club de Futbol. Amb ell, en la temporada 86-87, es va ascendir a Segona B. També van fer intents Pascual Esteller i Alejandro Monfort.

Cossío va incloure Girona en la seua famosa enciclopèdia taurina. La primera ressenya la data a Benicarló el 29 d'agost de 1929 amb caps de Salamanca de Miguel Zeballos

i compartint cartell amb Epifanio Bulnes, Rosales i J. Rueda. "Se vistió otra vez de luces ese mismo año en Castellón, el 29 de septiembre. Y cerró su breve temporada de 1929, con una corrida en el ruedo de Castellón, el 13 de octubre". Girona va torejar més vesprades a Castelló, Requena, Morella, Alzira i Vila-real. Va acabar la seua carrera el 1932.

El 18 d'octubre de 1936 va torejar a Castelló amb Manolo Martínez, Rafaelillo i Luis Perona. Segons el diari *El Heraldo de Castellón*, "a Ernesto Girona le tocó el toro más tonto. Demostró innata valentía y sus conocimientos taurinos. Fue aplaudidísimo en la faena y ovacionado por el magro volapié".

Ernesto Girona va torejar per última vegada en la plaça de l'Escorxador en un festival de veterans. El matador del jònec va ser el Corsetero, popular embolador.

Agustín Pobo va debutar el 1922 i la seua millor campanya va ser la de 1927. Tampoc no li va anar malament en la següent i, a Castelló, en una correguda de jònecs organitzada pel comerç va matar jònecs de Palha i va estar valent a pesar dels horrorosos caps dels oponents. Gil Tovar i Melchor Delmonte, els seus companys de terna, les van passar de tots colors. Encara va torejar el 1931 a Castelló, però les poques oportunitats que va tenir el van inclinar a la retirada.

Agustín Pobo va passar el seu últim tràngol la vesprada en què es va recórrer a un sobrer de Castelló, roig, ull de perdiu, que va eixir directament del calaix, de cul i que va ser depositat entre el vell Ajuntament i la comissaria de la Policia Local. El bou se'n va anar directament als porxos de la taverna de Paquita, cosa que feien molt pocs i que va crear un desconcert general. Pobo es va salvar donant voltes al quiosc de Manuel Llorca.

El bou per la vila és una de les grans tradicions festeres i durant anys es van soltar bous per la que urbanísticament era l'autèntica vila. Va eixir del corro, un xicotet corral situat entre les dependències de l'Ajuntament i el convent de les dominiques. Existia la creença que el bou que se n'anava cap a la plaça era brau i, si mamprenia el camí contrari, era mans. De la bravura, popularment, sempre s'ha entés com a norma el nombre d'agafades i sobre això s'han contat emotives històries i moments dramàtics.

Una de les agafades més famoses va ser la patida per Manuel de Saporta, que es va alçar del llit al qual l'havien portat els amics, al migdia, per excés d'aiguardent en el cos i perquè no estara en la plaça. Encara amb efluvis de la quantitat de *deus*, que havia pres a Fesols, Casalta i Paquita, tres establiments amb destil·leria d'aiguardent, es va presentar al centre de la plaça. Es va quedar només en el centre d'aquesta quan va eixir el bou i no es va amagar. Es va llevar el barret d'escassa ala, un barret dels denominats "vaja-se'n vosté a la merda" i amb ell li va fer dues passades al bou. El tercer el va agafar aparatosament. El van portar a la infermeria situada en la planta baixa de la Casa de la Vila, en la zona on estava el Departament d'Aigües que dirigia el senyor Manuel Albiol. Per la finestra que donava al carrer anomenat de l'Ensanche, els que tenien allí lligada la seua escala de mà, amb la qual es protegien, van veure l'espectacle. El doctor Vicente Casabó va obrir el pantaló del ferit i tot el budellam va eixir fora. Espantat, li va dir al doctor Manuel Batalla que no hi havia res a fer. Aquest va respondre: "No passa res perquè en compte de sang el que li ix és aiguardent. Està desinfectat". Efectivament, es va curar prompte en l'hospital provincial. Saporta va abandonar la beguda i es va convertir en el major lector de la Biblioteca Municipal.



Imatge de l'antiga plaça de la Vila en una jornada taurina



El bou per la vila

Guardava en la seua memòria dades com les xifres de producció del carbó de Polònia o la llana d'Austràlia i les comentava en la barberia de Tomaques i Vilar per a enveja dels altres parroquians. Va arribar a la cultura per mitjà de l'aiguardent.

Tal vegada l'anècdota realment històrica del bou per la vila va ser la d'una nit del començament dels anys cinquanta. Un carnisser local, conegut com el Noy, va pagar un bou que, l'endemà, convertiria en carn i despatxaria en l'improvisat taulell que es muntava en els porxos de la Caixa Rural.

L'animal, negre, va eixir del corro i va caminar cap al centre de la plaça. Vaig sentir dir al meu iaio al meu costat en el balcó que donava a la plaça la sentència següent: "Bon xic. No eixirà de la plaça". Efectivament, l'animal no va respondre a cap crida dels que pretenien moure'l del lloc. Al cap d'una estona del bar La Granja va eixir un grup encapçalat per Miquel Marcet i a qui acompanyaven, entre altres, Piti, Juanito Costa i Fernando Sifre. Marcet va agafar l'animal per les banyes i entre tots van aconseguir portar-lo a la presó, que estava situada en els baixos del desaparegut Ajuntament.

El bou va entrar en el recinte sense donar cornades, però va caldre traure un tremolós i xicotet delinqüent que havia sigut detingut per la Guàrdia Civil. Aquest, encara que reconeixia que havia comés un error, davant dels guàrdies municipals comentava que no mereixia tant de càstig com per a tancar-lo amb un bou.

L'endemà, l'alcalde de la ciutat, el senyor Vicente Peris Nácher, el qual no era partidari d'aquesta classe d'espectacles, va arribar a prohibir-los, va cridar al seu despatx a cada un dels participants en el tancament del bou. Va haver-hi multa per a tots.

Els bous tenen en la ciutat una vella tradició. Mai no va haver-hi plaça fixa, però en les festes patronals, a més de viure els bous en la plaça de la Vila i en tota la vila, es va muntar en diverses ocasions una plaça portàtil o de cadafals. Un dels llocs primitius va ser el corral d'Ortega, en la carretera d'Onda. Posteriorment, va haver-hi festejos en l'Escorxador i en el solar del Cedre al costat de la casa dels Pallarés. Anys després, es va instal·lar una plaça portàtil en els terrenys de la desapareguda estació de la *Panderola*.

En l'Escorxador va haver-hi corregudes de jònecs amb torerets aspirants. Allí, van torejar els germans matadors Marín, i els també germans Jesús i Tomás Sánchez Jiménez. Félix Arriero va arribar de Talavera de la Reina com a joneguer. Es va establir a Vila-real, on va torejar la seua única correguda de jònecs amb picadors alternant amb Pedro Martínez, *Pedrete,* de Borriana. Arriero es va integrar com un vila-realenc més i el mestre Rafael Beltrán li va dedicar un preciós pasdoble que va gravar Trini del Túria.

En les vesprades de l'Escorxador les quadrilles eren de la terra. Pinteño, Benavent, Cubedo i Montins eren castellonencs i el Niño, de Borriana.

En plaça portàtil, en la Panderola, va haver corregudes de jònecs amb picadors. Manolo Rubio, d'Albacete en la seua terra, vila-realenc a Vila-real i navarrés a Pamplona va destacar en els anys seixanta. Finalment, se'l va veure treballant en la plaça pamplonesa ajudant capot en mà a l'entrada dels bous de l'*encierro* en els corrals de la plaça. També va fer una esperançadora carrera de joneguer José Manuel Cordones i tampoc no va arribar a matador.

El major festeig taurí es va celebrar, en els anys noranta, en la plaça portàtil instal·lada en la zona de la Mayorazga. Va ser un gran festival a benefici de les obres del temple de Sant Pasqual. Van actuar Enrique Ponce, Joselito, Ortega Cano, César Rincón, Manuel Caballero i Vicente Barrera, matadors, i el torejador de jònecs de Borriana Soler Lázaro.

Plaça de bous de l'Escorxador. Arxiu Municipal de Vila-real



Bibliografia

Fonts documentals

Arxiu de la Corona d'Aragó [ACA], Reial Cancelleria, reg. 383-384.

Arxiu Històric Nacional [AHN], Inquisició, Tribunal de València [Inq.], *Cartas al Consejo*, 503/7; *Libros de Causas*. 936; *Procesos*, leg. 5312/80.

Arxiu Municipal de Castelló [AMC], Governació, 1834, *Proyecto para aumentar el precio y asegurar la salida del Cáñamo; Carpeta Tejedores.*

— Hemeroteca: *Heraldo de Castellón; Mediterráneo*, Castelló.

Arxiu Municipal de Vila-real [AMVr], Llibres de Claveria [C1.] 327: 85v.; Manuals de Consell [MC] 49; Peita, 857, 1091, 1096; Expedients judicials [Exp. jud.], 2403; Arxiu Familiar i Patrimonial Llorens [Llorens], Impresos. Ordres, 1782.

Arxiu del Regne de València [ARV], Bailia, Lletra E, 928, apèndix 115: *Autos de vecindario de Villarreal y declaración de sus vecinos a pedimento de Juan Molina sobre repartimiento de Real Equivalente*, 1739; Mestre Racional, 10136-19137; Protocolos, 11731: Antiga Esquier, José (1838-1841).

Hemeroteca Ateneu Mercantil, València: *El Mercantil Valenciano*, València; *Las Provincias*, València.

Hemeroteca Municipal, Madrid: *ABC*, Madrid; *Campeón*, Madrid; *El Mundo Deportivo*, Barcelona; *Cien años del Real Madrid*, *As*, 2001.

Manuscrits

Martí Cercós, P., *Historia de Villarreal,* manuscrit, 1893.

Nebot Climent, L., *Apuntes históricos de Villarreal*, manuscrit, s.d.

Safont Catalá, P., *Villarreal de antes. Datos histórico-populares,* manuscrit, 3 vol., 1949.

Monografies i articles

Abella, R., *La vida cotidiana durante la Guerra Civil*, Planeta-De Agostini, Barcelona, 1976.

Agustí, M., *Citricultura*, Ediciones Mundi-Prensa, Madrid, 2000.

Agramunt Lacruz, F., *Gumbau, la rehumanización del arte*, Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 1985.

— *Diccionario de artistas valencianos del siglo XX*, 3 vol., ed. Albatros, València, 1999.

Albi Fita, J., *Joan de Joanes y su círculo artístico*, Diputació de València, València, 1978.

Aldana, S. (coordinador), *Pintura valenciana del siglo XIX*, Real Academia de Bellas Artes de San Carlos, València, 2001.

Almela i Vives, F., *La literatura valenciana durante la primera mitad del siglo XX*, Tipografía Moderna, València, 1951.

— *Panorama històric de la Literatura Valenciana,* F. Doménech, València, 1955.

Amorós Castañer, M., *Villarreal agrícola 1985,* Cooperativa Catòlica Agrària, Vila-real, 1985.

Anuario de la Reial Federació Espanyola de Futbol, 1936.

Aparici Martí, J., *Producció manufacturera i comerç a Vila-real (1360-1529)*, Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 1996.

— "Vila-real y los ganados de Teruel en el siglo XV", BSCC, LXXV, 1999, p. 307-323.

Aparicio Llopis, J., "Francisco Gimeno Barón: Vida y Obra", *Penyagolosa*, 1980.

Arasa Gil, F., "Alqueríes y su territorio en época romana", en *Alqueries. El temp d'un poble,* Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló, Castelló, 2004, p. 77-141.

Arasa, F. i Rosselló, V., *Les vies romanes al territori valencià*, València, 1995.

Ardit Lucas, M., *Els homes i la terra del País Valenciá (segles XVI-XVIII)*, Curial edicions, Barcelona, 1993.

Ardit Lucas, M., Gil Vicent, V. i Hernández Sempere, T., "Les Français résidents et emigrés dans le Pays valencien: les émotions populaires de 1793 et 1794", *L'Espagne et la France á l'époque de la Révolution Française (1793-1807)*, Presses universitaires, Perpignan, 1998, p. 219-246.

Ariño Villarroya, A., "Fiesta y teatro. Los límites de la contaminación metafórica", *Les arrels del teatre valencià actual*, ed. J.Ll. Sirera i M. Vilanova, Ajuntament de Vila-real, 1993, p. 21-45.

Arizaga Bolumburu, B., *La convivencia en las ciudades medievales*, Instituto de Estudios Riojanos, Logronyo, 2008.

Arnal Cercós, M. C., "Les séquies del Diable. Comprovacions de visu sobre el que diem la séquia del Diable", *Font*, 6, Vila-real, 2004, p. 81-90.

Arroyas Serrano, M., *Gent d'ahir, costums d'avui*, Premis Ciutat de Vila-real, 1985, Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 1986, p. 57-101.

— "Insaculación y oligarquía municipal: Aportación al estudio del gobierno municipal de Castellón a finales del siglo XVI", *Jerónimo Zurita: su época y su escuela*, Saragossa, 1986, p. 353-362.

— "Hierony Marc Mascarell, síndico de Vila-real en las Cortes valencianas de 1604", *Miscelánea homenaje a José Mª Doñate*, Ajuntament de Vila-real /Castelló: Publicacions UJI, Vila-real, 1993, p. 283-297.

Atlas Comercial de España, Ministeri de Comerç i Turisme, Col·lecció "Estudios de Comercio Interior", núm. 54, 4 vol., Madrid, 1993.

Atlas Comercial del País Valenciano, Institut Valencià d'Estadística, València, 1993.

Atlas Sociocomercial de la Comunidad Valenciana, Consejo de Cámaras de Comercio, Generalitat Valenciana, 2009.

AZ (Ajuntament de Saragossa), *Las ciudades. Un compromiso para la sostenibilitat,* Ajuntament de Saragossa, Regidoria de Medi Ambient, 2005.

Badenas Población, M. J., *El garrofer en un municipi creixent*, Vila-real, Setimig, València, 2002.

Badenes, M. A., "La venta de bienes eclesiásticos en las comarcas de Castellón. Desamortización de Mendizábal (1836-1845)", *Estudios Castellonenses*, 1, 1982.

Balbás, J. A., El libro de la provincia de *Castellón,* 1892, Publicacions del Seminari d'Estudis Econòmics i Socials de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castelló, Madrid, 1987.

Barceló Torres, Domingo Pérez, Teixidor de Otto, "El papel de las ciudades en la configuración del Reino de Valencia", en *Saitabi,* XXXIV, València, 1984, p. 239-247.

Barreda Aymeric, M., *Família, patrimoni i dona al Vila-real de l'Antic Règim. Els Afers familiars en la práctica judicial del Set-cents*, Publicacions Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 1993.

Batjes, N. H., "Management options for reducing $C0_2$ *concentrations in the atmosphere by increasing carbon sequestration in the soil".* NRP report núm.: 410 200 031. ISRIC *Technical papers*, 30, Wageningen, Holanda, 1999.

Bautista García, J. D., *Pintors i pintures a Vila-real. Segles XV al XVIII*, Diputació de Castelló, Castelló, 1987.

—"Dades per a la biografia de Joan Bosch", *Exágono*, 386, 1987, p. 12-14.

— "Arquitectura de l'Academicisme a Vila-real", BSCC 1988, t. LXIV, 1988, p. 109-148.

— "Obra del pintor Castell a Vila-real", BSCC, t. LXX, 1994, p. 125-127.

— "L'església parroquial nova de Vila-real i els seus arquitectes", *Estudis Castellonencs*, 7, 1996-1997, p. 137-158.

— *Esglésies-saló del segle XVIII a les comarques valencianes*, Fundació Dávalos-Fletcher, Castelló, 2002.

— "Dos quadres inèdits a l'ermita", *Exágono*, 375, Vila-real, 1984, p. 14-15.

— "El Via Crucis de l'Arxiprestal", *Exágono*, 1984, p. 23-25.

— "L'alqueria de Sant Albert: una interessant construcció rural", *Cadafal*, setembre 1984.

— "L'església del Crist de l'Hospital: Alguns aspectes històrics i iconogràfics", *Cadafal*, setembre 1983.

— "Notes sobre obres i artistes del segle XVIII a Vila-real", BSCC, 2002, p. 265-277.

— "Obres i adquisicions del Convent del Corpus Christi de Vila-real", BSCC, t. LXVII, 1991.

Bellés, S., *Hombres y mujeres de Castellón,* Castelló, Publicacions de l'Ajuntament, 2008.

Beltrán Cortés, V., *Narraciones históricas de MI VIDA-ELS XIII y Coral Polifónica "Francisco Tárrega",* mecanografiat, Vila-real, juliol de 1984.

Benavides, M., *Guerra y revolución en Cataluña,* Roca, Mèxic DF, 1978.

Benedito, J., López, F. i Melchor, J. M., "El segle XX i l'arqueologia a Vila-real. Els primers pobladors", *Font*, 4, Vila-real, 2002, p. 43-56.

— "L'alqueria de les monges: un exemple d'arquitectura rural del set-cents a Vila-real", *Font*, 2, Vila-real, 2000, p. 21-26.

— *L'arquitectura rural tradicional a Vila-real*, Temes Vila-realencs, sèrie IV, 26, Ajuntament de Vila-real, 1999.

Benedito Nuez, J. i altres, *La arqueología de la Plaza Major de Vila-real. Perspectiva histórica y análisis de la cultura material*, Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 2007.

Benito Doménech, F., *Joan de Joanes. Una nueva visión del artista y su obra*, València, 2000.

Berchez, J., *Arquitectura y academicismo en el siglo XVIII valenciano*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1987.

— *Arquitectura barroca valenciana*, Bancaixa, València, 1993.

Berchez, J i Corell, V., *Catálogo de Diseños de Arquitectura de la Real Academia de BB.AA. de San Carlos de Valencia, 1768-1846*, València, 1981.

Bernat Esplugues, J., "El sector no agrario en Villarreal (1879-1888). Los mayores contribuyentes de 1890", *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana,* 4, 1985, p. 73-81.

— "Los orígenes romanos de Vila-real", *Cadafal*, setembre 1994.

— "La muralla de Vila-real. 700 años de historia", *Cadafal*, maig 1994.

Bernat Martí, J. S., *Crecimiento de la población y crisis demográfica en el País Valencià (s. XVII-XIX)*, Universitat de València, València, 1990 (tesi doctoral inèdita).

Bernat, J. S. i Badenes, M. A., *Crecimiento de la población valenciana. Análisis y presentación de censos demográficos (1609-1857)*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1988.

Blasco Carrascosa, J. A., *Historia de la escultura valenciana del siglo XX* (2 vols), València, 2003.

Blasco Laguna, R., "Per un teatre valencià no escalantí (Primera meitat del segle XX)", *Les arrels del teatre valencià actual,* edició de J.Ll. Sirera i M. Vilanova, Ajuntament de Vila-real, 1996.

Buchón Cuevas, A. M., *Ignacio Vergara y la escultura de su tiempo en Valencia*, Generalitat Valenciana, València, 2006.

Cabanes Pecourt, M. D., "Avehinaments (València s. XIV)", en *Revista de Filologia Valenciana,* 1, València, 2000.

Cabanes Pecourt–Ferrer Navarro, *Libre del Repartiment del Regne de Valencia,* 3 vol., Saragossa, 1979-80.

Cáceres, J.-Martín, V., "Evolución de la distribución comercial y de los hábitos de compra: del dualismo al polimorfismo", *Información Comercial Española*, 811, Ministeri de Comerç, Madrid, 2003, p. 323-348.

Calatayud, S., "Agrarian contracts and agrarian development in nineteenth-century eastern Spain", de pròxima publicació en *Economic History Review*, 2010.

— "Desarrollo agrario e industrialización. Crecimiento y crisis en la economía valenciana del siglo XX", de pròxima publicació en *História Contemporánea*, 2010.

Cámara Oficial de Comercio e Industria de Castellón, *Memoria sobre el estado de los negocios y el movimiento comercial e industrial de la provincia durante el año 1933,* Castelló, 1934.

Campos Vilanova, X., "Hijos de padres no conocidos: Castellón de la Plana, 1791-1807", BSCC, LXXXII, 2006, p. 231-252.

Candel, F., *Diario para los que creen en la gente (Una exaltación de la anécdota),* Plaza y Janés, Barcelona, 1973.

Canet Aparisi, T., "Las instituciones regnícolas valencianas entre Fernando el Católico y Carlos V, 1518-1536", *De la unión de coronas al Imperio de Carlos V*, 1, Barcelona, 2001, p. 445-478.

Carbó, F., *El teatre a València entre 1963 i 1970*, Sèrie Crítica, Universitat de València, València, 2000.

Carceller Ferrer, B., "Una presencia continua en la vida cultural de la Ciudad", *Historia de la Cooperativa Católico Agraria y Caja Rural de Villarreal (1914-1994),* Caja Rural Catòlica Agrària Coop. Crèdit V., Vila-real, 1994.

— *Historia gráfica de Vila-real*, Caixa Rural, 2004.

— "La Vila", *Mediterráneo,* 12 d'octubre de 2008.

Carceller Safont, M., "Notes sobre Josep Calduch, el primer president del Villarreal Club de Futbol", *Font*, 9, 2007, p. 61-68.

Cardiñanos Bardeci, I., "Tres importantes parroquias castellonenses: Onda, Villahermosa del Río y Villarreal", *Estudis Castellonencs*, 10, 2003-2005, p. 66-76.

Caro, R., *Días geniales o lúdicos,* 2 vols. Espasa Calpe, Madrid, 1978.

Casanova Ávalos, M., Fortuño Llorens, S. i altres, *Castellón en la literatura,* Fundació Dávalos-Fletcher, Castelló, 2010.

Casey, J., "Algunes reflexions entorn del Terç Delme de Vila-real (1600-1650)", *Miscelánea homenaje a José Mª Doñate*, Ajuntament de Vila-real / Publicacions UJI:
Vila-real, Castelló, 1993, p. 299-314.

Castelló, E., Badenes, M. i Bernat, J., *Crecimiento y crisis en la población valenciana*, Generalitat Valenciana, 1988.

Castelló, R., "Gumbau: un vila-realenc a París", *Rella*, 1980, p. 6-7.

Castro, P. M., *San Pedro de Alcántara en el Arte*, AIA, Madrid, 1962.

Catalá Gorgues, M. A., *Cien años de pintura, escultura y grabado valencianos, 1878-1978*, València, 1978.

— "La escultura medieval", *Historia del Arte Valenciano*, València, 1988.

Cavanilles, A. J., *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*, 1795, Impremta Real, Publicacions del Seminari d'Estudis Econòmics i Socials de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castelló, Madrid, 1991.

CC (Cambra de Castelló), *Las cifras,* Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de Castelló, 2008.

Cebrián, A., *Estructura y posibilidades de desarrollo económico de Castellón*, Consell Econòmic Social, Madrid, 1959.

Chabrera Calpe, P., *La premsa a Vila-real durant la Segona República,* Ajuntament de Vila-real, Regidoria de Normalització Lingüística, Vila-real, 2005.

Claves de España del siglo XX, Ministeri d'Educació, Cultura i Esports, Madrid, 2001.

Clemente Cabedo, J., *Imatges d'una història, 1923-2003,* Vila-real Comunicació i Disseny, 2003.

— *10 años en la elite. 1998-2008 Villarreal CF*, Vila-real Comunicació i Disseny, 2008

Clemente Cabedo, J. i Fortea Rambla, G., *1995-2005: Vila-real, un poble, una història*, Vila-real Comunicació i Disseny, 2005.

Climent, J. D., *Les Normes de Castelló. L'interés per la llengua dels valencians al segle XX*, Acadèmia Valenciana de la Llengua, València, 2007.

CLV (Comunitat de Llauradors de Vila-real), *Memoria demostrativa de sus servicios y de su labor agrosocial*, Ajuntament de Vila-real, 1994.

CMMAD (Comissió Mundial del Medi Ambient i del Desenvolupament), *Nuestro futuro común,* Editorial Alianza, Madrid, 1988, 1989, 1992.

Company i Climent, X., *La Pintura del Renaixement*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1987.

— *Paolo da Santo Leocadio i els inicis de la pintura del Renaixement a Espanya*, CEIC Alfons el Vell, València, 2007.

Consejo Provincial de Industria y Comercio de Castellón, *Memoria acerca del estado de la industria, trabajo y comercio en la provincia de Castellón correspondiente al año 1910*, Imprenta Armengot, Castelló, 1910.

Cooper, E., *Historia de la cerámica*, Barcelona, 1987.

Coscollá, R., *Introducción a la producción integrada,* Phytoma, València, 2004.

Cossío, J. Mª. de, *Los toros. Enciclopedia Taurina,* Espasa Calpe, Madrid, 1959.

Cuadrado Roura, J. R., "Expansión y dinamismo del sector servicios", *Información Comercial Española,* 811, Ministeri de Comerç, Madrid, 2003, p. 273-299.

CV (Cambra de València), *Valencia en cifras. Junio 2008,* Cambra Oficial de Comerç, Indústria i Navegació de València, 2008.

Delatorre, V., *Carnet Castalia. Guía del turista; industria, comercio y profesionales de Castellón de la Plana y su provincia*, Imp. Mialfo, Castelló, 1954.

Diago, F., "El protocolo de Kyoto y la industria azulejera", Conferència col·loqui de la Fundació Universitat Empresa de l'UJI, 2004.

Dietari del capellà d'Alfons el Magnànim, Edició de l'Oronella, València, 1999.

Díaz Manteca, E., *Ceràmica històrica de les comarques castellonenques*, València, 1984.

Díaz Manteca, E. i Iglesias Arenillas, J. Mª., *Fiesta de toros en Castellón*, Diputació de Castelló, 1991.

Diccionari biogràfic, II, Albertí editors, Barcelona, 1968.

Diversos Autors, *Els XIII. Bodas de Oro 1915-1965,* Vila-real, 1965.

— *Los médicos y la medicina en la Guerra Civil española,* Monografías Beecham, 1986.

— *Valencia, capital cultural de la República,* Conselleria de Cultura, Educació i Ciència de la Generalitat Valenciana, 1986.

— *Agrupación Coral "Els XIII" Vila-real. Bodes de Diamant 1915-1990,* Vila-real, Agrupació Coral Els XIII, 1990.

— *50 años Hermandad del Santo Sepulcro. Vila-real, 1944-1994,* Vila-real, Vilgraf, 1994.

— *50 años. Hermandad de la Santa Faz. Vila-real, 1946-1996,* Vila-real, Hermandad de la Santa Faz, 1996.

— *Historia de los espectáculos en España*, Castalia, 1999.

Domingo Pérez, C., *La Plana de Castellón. Formación de un paisaje agrario mediterráneo,* Caja de Ahorros i Monte de Piedad de Castelló, Castelló de la Plana, 1983.

Doñate Sebastiá, J. M., "Riegos romanos del Mijares", en *Archivo de Prehistoria Levantina*, vol. X, 1966, p. 203-214.

— *El retablo del Salvador. Efemérides. Nuestras obras de arte. De las fiestas de antaño*, 1967.

— "Arqueología romana de Villarreal", *Archivo de Prehistoria Levantina*, XII, València, 1969, p. 205-240; *Datos para la historia de Villarreal*, Ajuntament de Vila-real, 1972, p. 41-98.

— "El retablo de Santiago el Mayor de Pablo de Santo Leocadio", *Penyagolosa,* 7, 1969.

— "Datos negativos referidos a la Plana de Castellón en relación con la Peste de 1348", en *VIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, t. II, vol. I, 1969a, p. 27-43.

— "Aportación al estudio del teatro (siglos XIV-XVI)", *Datos para la historia de Villarreal*, Vila-real, Anubar, València, 1970.

—"Fiestas y festejos en la Edad Media en la comarca de la Plana", *Datos para la historia de Villarreal*, tom II, Vila-real, 1973, p.125-140.

— "Sobre el general del Tall del Drap o del Quarter", en BSCC, XLVII, 1971, p. 69-76.

—"Evolución urbana de Villarreal", en *VIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó,* t. II, vol. I, 1969, p. 149-163; *Datos para la historia de Villarreal,* I, 1972, p.145-162.

— "Orfebrería y orfebres valencianos", *Datos para la Historia de Villarreal,* I, 1972, p. 163-178.

— "Cruces de término", *Datos para la Historia de Villarreal*, III, 1973, p. 105-114.

— "Los retablos de Pablo de Santo Leocadio en Villarreal", *Datos para la Historia de Villarreal*, II, Saragossa, 1973.

— *Pintura valenciana del segle XVI* (De l'església Arxiprestal de Vila-real), 1979.

— "Saludadores y médicos en la Baja Edad Media", en *I Congrés d'Història del País Valencià*, vol. II, 1980, p. 803-810.

— "La Torre Mocha", *Datos para la Historia de Villarreal*, V, 1982, p. 161-180.

—"San Pedro de Alcántara. Talla de Ignacio Vergara. Tres obras maestras del arte valenciano", *Datos para la Historia de Villarreal*, V, 1982, p. 159-160.

— "El hospital de San Miguel y Santa Lucía. Siete siglos de historia en 100 documentos", *Datos para la Historia de Villarreal*, VI, Saragossa, 1984, p. 7-98.

— "Tres obras maestras del arte valenciano", *Datos para la historia de Villarreal*, V, Ajuntament de Vila-real, 1982, p. 153-160.

—"La torre Mocha", *Datos para la historia de Villarreal*, V, Ajuntament de Vila-real, 1982, p. 161-179.

— "Gozos a Nuestra Señora de Gracia", *Historias de nuestra Señora de Gracia*, Vila-real, Il·lustríssim Ajuntament de Vila-real, 1986.

— "Molinería y molinos en la Plana de Castellón", en BSCC, LXVI, 1990, p. 99-123.

—"El gobierno de la villa", *Datos para la Historia de Villarreal*, VI, Anubar, Saragossa, p.107-167.

Doñate Sebastiá, J. i Magdalena Nom de Deu, R., Three jewish communities in medieval Valencia: Castellón de la Plana, Burriana, Villarreal, The Magnes Press, The Hebrew University, Jerusalem, 1990.

EEA (Environmental European Agency), *Europe's environment. The fourth assessment,* Agència Europea de Medi Ambient, Copenhaguen, Dinamarca, 2007.

Eximenis, F., *Regiment de la cosa publica*, edició a cura de Daniel de Molins de Rei, Impremta Varias, Barcelona, 1927.

— *Lo Crestià, 1a ed*. 1384, edició d'Albert Hauf, Edicions 62, Barcelona, 1983.

Escartí, V. J., "Notas sobre la *Decadència*", *Les lletres hispàniques als segles XVI, XVII i XVIII,* (ed. de Tomàs Martínez Romero), Universitat Jaume I i Fundació Germà Colón Doménech, 2005.

Escrig, I., *Origen y comportamiento de metales pesados en la Plana de Castellón*, tesi doctoral, Universitat Jaume I, Castelló, 1995, p. 292.

Escrig, I. i Morell, I., "Origen y comportamiento de cd, cr, cu, pb y zn en el subsistema acuífero de la Plana de Castellón", revista *Estudios Geológicos*, 1996, p. 259-268.

Estampes i miracles de sant Pasqual, Ajuntament de Vila-real, 1990.

Estellés, V. A., *Mural del País Valencià*, València, Edicions 3 i 4, 1996.

EWRI (Environmental Water Resources Institute / Institut de Recursos Hídrics i Mediambientals), *White paper on removal of Functioning Dams,* Societat Americana d'Enginyers Civils, 2003.

Fabra Galofre, L., *L'expressió del transfons social com a element essencial en la poètica del pintor Josep Gumbau*, Ajuntament de Vila-real, 1997.

FBBVA (Fundació BBVA), *Renta nacional de España y su distribución provincial. Año 1995 y avances de 1996 a 1999,* Fundació BBVA, Bilbao, 2000.

Felip Sempere, V., "Revoltes populars a la Plana durant la segona meitat del XIV. Aproximació a l'actitud de Vila-real i Castelló en ser separades de la Corona", en BSCC, LXV, 1989, p. 51-87.

Feliu, J.; Ortells, V.; Verdegal, J.; Soriano, J.; Aparici, J.; Benaches, C., i Pons, R., *Historia del retablo cerámico en la Plana de Castelló. Análisis de un recurso patrimonial*, Fundació Dávalos-Fletcher, Castelló de la Plana, 2007.

Fenollosa M. i altres, *El teatre de "Els Tretze",* Publicacions del l'Il·lustríssim Ajuntament de Vila-real, 1995.

Ferrer Navarro, R., "Una fundación de Jaime I: Villarreal", en *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*, vol. X, Saragossa, 1975, p. 403-437.

— "La Plana: su estructura demográfica en el siglo XV", en *Cuadernos de Historia*, vol. 5, Madrid, 1975a, p. 67-91.

— "La repoblación del Reino de Valencia a través del Libre del Repartiment", en *Anales de la Academia de Cultura Valenciana*, València, 1986.

— "Aspectes demogràfics de la conquesta. Població preexistent i repoblació en el Regne de València", *En torno al 750 aniversario*, vol. I, València, 1989, p. 319-333.

— "Las ciudades en el Reino de Valencia durante la Baja Edad Media", en *Concejos y ciudades en la Edad Media Hispánica*, Madrid, 1990, p. 177-198.

— *El Segle d'Or. Realitat o ficció*, València, 1996.

— *Conquista y repoblación del Reino de Valencia*, València, 1999.

— "Onomàstica i mobilitat de la població de Vila-real (segles XV-XVI)", en BSCC, LXXXI, 2005, p. 353-369.

— *Libre de diverses ordinacions fetes per los diputats del General del Regne de València*, València, 2007.

— *Una aproximació a la Crònica de Jaume I*, València, 2008.

— "Onomàstica medieval valenciana: la comarca de la Plana Baixa", en *XXXII Col·loqui de la Societat d'Onomàstica*, Algemesí, 2008a, p. 157-183.

Ferrer Navarro–Guinot Rodríguez, "La repoblación valenciana medieval", en *Historia del Pueblo Valenciano*, fascicle 13, València, 1989, p. 241-260.

Flores Sacristán, O., "La nostra Estació", *Font*, 3, Ajuntament de Vila-real, 2001, p. 10-36.

— *Vila-realencs per a recordar*, Il·lustríssim Ajuntament de Vila-real, 2006.

Foguet i Boreu, F., "L'*Agitprop* teatral del Bloc obrer i camperol (1931-1934)", *La República de les lletres. Les lletres de la República,* edició de Germà Colón Doménech i Santiago Fortuño Llorens, Fundació Germà Colón, Universitat Jaume I, Castelló, 2008, p. 75- 118.

Font Pitarch, D. J., "Activitats escèniques a Vila-real durant la Guerra Civil (1936-1939)", *Font*, 5, Ajuntament de Vila-real, 2003, p. 27-54.

— "Penya Artística Obrera: Teatre proletari a Vila-real", *Font*, 7, Ajuntament de Vila-real, 2005, p. 9-16.

Font Pitarch, D. J. i Pitarch Font, A., *Vila-real al temps de la República (1931-1936),* Ajuntament de Vila-real, 2006.

Font Rius, J. M., "El desarrollo general del derecho en los territorios de la Corona de Aragón. Siglos XII-XIV", en *VII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, 1967, p. 289-326.

Fontana Tarrats, J. M., *Atlas comercial de España,* Consejo Superior Cámaras de Comercio, Industria y Navegación, Madrid, 1963.

Francés Camús, J. M., "Juan José Nadal, constructor de l'Arxiprestal de Vila-real", *Butlletí del Centre d'Estudis de la Plana*, 1985, p. 43-50.

Francés Camús, J. M., Olucha Montins, F. i Rodríguez Culebras, R., *L'Art Marià a la comarca de la Plana*, Castelló, 1983.

Fuertes Eugenio, A., *El distrito industrial de la cerámica. Claves de la competitividad de la economía de Castelló*, Fundació Dávalos-Fletcher, Castelló, 2005.

Furió, A., *Història del País Valencià*, IVEI, València, 1995 i Edicions 3 i 4, 2001.

Fuster, J., *Viatge pel País Valencià*, Barcelona, Edicions 62, 1971.

— *Literatura catalana contemporània*, Curial, Barcelona, 1972.

— *La decadència al País Valencià*, Curial, Barcelona, 1976.

— "Decadència i castellanització", *Capdelletra*, revista de Filologia, 1, 1986, p. 29-36.

— "Llengua y Literatura al País Valencià en el primer terç del segle XIX", *Estudis d'història cultural. Antologia de textos*, Universitat Jaume I, Castelló, 1992.

Gabarda Cebellán, V., *Els afusellaments al País Valencia 1938-1956*, Edicions Alfons el Magnànim, 1993.

García Candau, J., *Bernabéu, el presidente,* Espasa Calpe, 2002.

— *Celos, amor y muerte. Tragedias y pasiones del toreo*, Espasa Calpe, 2003.

— *El deporte en la Guerra Civil,* Espasa Calpe, 2007.

— *Épica y lírica del fútbol,* Alianza Editorial, 1996.

García Edo, V., *La sentencia del conde de Ribagorza en el reparto de las aguas del río Mijares*, Vila-real, 1997.

García i Frasquet, G. i Llopis i Bauset, F., *El joc de pilota*, vocabulari, Generalitat Valenciana, 1991.

García Martín, J. L., "Dos ciudades", *ABC. Las Artes y las Letras*, 2006, p.767.

García Sanz–García Edo, *La carta pobla de Vila-real*, Vila-real, 1995.

García Sales, P., *Aspectes arquitectònics del Vila-real de primeries de segle*, Ajuntament de Vila-real, 1992.

Garín Ortiz de Taranco, F., *Historia del arte de Valencia*, València, 1978.

Garrido Herrero, S. i Bautista i Garcia, J. D., *El renaixement a Vila-real*, Vila-real, 1983.

Garrido Herrero, S., "Els efectes de la Primera Guerra Mundial a la Plana: La crisi municipal de Vila-real de 1917", I Congrés d'Estudis d'Història de la Plana, Diputació de Castelló, 1987.

— *L'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló (1750-1930),* Ajuntament de Castelló, 2004.

—*Cánem gentil. L'evolució de les estructures agràries a la Plana de Castelló, 1750-1930*, Ajuntament de Castelló, Castelló, 2004.

— "El funcionamiento del regadío en la España del Este. Una reflexión a partir de la obra de Elinor Ostrom", de próxima publicació en *Historia Agraria*, 2010a.

— "Governing scarcity. Water and irrigation communities in modem eastern Spain", de pròxima publicació en *International Journal of the Commons*, 2010b.

Gascó Sidro, A. J., *El pintor Castell (1871-1934)*, Publicaciones del Excmo. Ayuntamiento de Castellón, Castelló, 1987.

— *Gimeno Barón. La intensa visión del natural*, 2006.

Gascó Sidro, A. J. i Vives Agost, M. T., *El escultor Ortells, apuntes para una biografía*, Col·lecció Universitària de l'Excma. Diputació Provincial, Castelló, 1989.

Gil Monzó, J. P., "El pont de la Bruixa: un aqüeducte romà semicolgat al barranc d'Espasers", *Rella*, 7, 1981, p. 7-8.

— "La degradació de la plaça porxada", *Rella*, 5, 1981, p. 5-8.

— "La plaça porxada de Vila-real", *Mediterráneo*, 24 de juny, Castelló, 1987.

— "El pantanet de Santa Quitèria amenaça les Argamasses, antecedent romà de la Séquia Major", *Rella,* 1981, p. 6-7.

Gil Saura, Y., *Arquitectura barroca en Castellón*, Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló, Castelló, 2004.

Gil Vicent, V., "La Junta de Comercio y la industria castellonense en el siglo XVIII. Notas documentales", BSCC, LXVII, 1981, p. 615-632.

— "Vila-real en los libros de viaje franceses e ingleses del siglo XVIII", *Cadafal*, 1984.

— "Tierra y hambre en el siglo XVIII", *Cadafal*, 1985.

— "La lucha por el poder municipal a finales del siglo XVIII", *Cadafal*, 1985.

—"El libro en la sociedad rural valenciana, Castelló de la Plana (1526-1598)", *Jerónimo Zurita, su época y su escuela*, CSIC, Saragossa, 1986, p. 309-320.

— "Cáñamo y tejedores en la Borriana del siglo XVIII", *Borriana en su Historia*, Ajuntament de Borriana, Borriana, 1987a.

— "Els comerciants estrangers al País Valencià a la segona meitat del segle XVIII: Les matrícules de 1764 i 1773", *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 3, 1987b.

— *Una societat trencada: botiflers i maulets a la Vila-real de la transició borbónica (1706-1735)*, Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 1989.

— *San Pascual Baylón. Libro de devoción*. Ajuntament de Vila-real, Arxiu, Col. Arxiu, núm.1, edició electrònica, 1992.

— *Historia de la Cooperativa Católico Agraria y Caja Rural de Villarreal (1919-1994)*, Vila-real, Caixa Rural Catòlica Agrària, 1994.

— "L'ensenyament de les primeres lletres: Vila-real, 1776-1806", *Cadafal,* maig de 1997.

— "Noblesa i poder senyorial al temps dels Viciana (1461-1581)", *Saó*, 32, 2002, p. 11-14.

— "Confiscació de documents i crema d'arxius a la Guerra de Successió: el cas de Vila-real (1706)", *Font*, 8, 2006, p. 25-35.

— *Joaquín Llorens i Bayer (1807-1863). Un militar olvidado por la historia.* Vila-real: Ajuntament de Vila-real / Castelló: Aula Bermúdez de Castro, 2006a.

— "La crema de Vila-real, 12 de gener de 1706", *Ara fa 300 anys*, Associació Cultural Socarrats, Vila-real, 2007, p. 14-22.

— "La Real Marina española y el crecimiento económico de Castellón en el siglo XVIII", *Revista General de Marina*, Ministeri de Defensa, Madrid, 2008, p. 259-263.

— "La represión del austracismo por la Inquisición", de pròxima aparició en *Estudis Castellonencs*, 2010.

— *La història de Vila-real als manuscrits i impresos de l'Arxiu Municipal (1879-1984)*, edició digital, Arxiu Municipal, Vila-real, 2007.

— *L'Arxiu municipal de Vila-real: Set segles d'història,* Ajuntament de Vila-real, 2007.

— *Nos Jacobus. Els orígens de Vila-real*. Ajuntament de Vila-real, 2008.

— "L'església arxiprestal de Sant Jaume de Vila-real", *Espais de Llum, Borriana Vila-real Castelló 2008-09*, Generalitat Valenciana, 2008.

Gil Vicent, V. (ed.), *Ordenances municipals de Vila-real (segles XIV-XVIII)*, Universitat de València, València, 2002.

Gil Vicent, V. i Salavert Fabiani, V. L., "El mundo cultural: del Humanismo a la Contrarreforma", *San Pascual Bailón y su época, 1540-1592*, Fundació Caixa Castelló, Castelló de la Plana, 1993, p. 32-40.

— "Lectores y libros de medicina en la sociedad rural valenciana de los siglos XVI y XVII", *Estudis Castellonencs*, 2, 1984-1986, p. 163-188.

Gimeno Betí, Ll., *Panorama sumari de les lletres valencianes. Escriptors castellonencs dels segles XII al XX,* Societat Castellonenca de Cultura, Castelló de la Plana, 2006.

Gimeno i Estornell, V., "Història del campanar de Vila-real", *Font*, 5, 2003, p. 9-20.

— "L'església parroquial de Sant Jaume Apòstol de Vila-real. 225 anys de la seua història: 1779-2004", *Font*, 6, 2004, p. 9-18.

Gimilio Sanz, D., *José Vergara 1726-1799. Del tardobarroco al clasicismo dieciochesco*, Generalitat Valenciana, València, 2005.

Gómez Ferrer, M., *Vocabulario de arquitectura valenciana. Siglos XV al XVII*, Ajuntament de València, 2002.

Gracia, C., *Història de l'art valencià*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1995.

Grado Palomares, J. de, *El cavall i els esports hípics populars valencians,* Ajuntament de València, 1989.

Guarner, L., "Una leyenda castellonense escrita por un poeta sevillano", *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura*, XXXVIII, p.129-147.

Guichard, P. i Mesado, N., *Un menut poble del País Valencià durant l'època musulmana: Borriana*, Ajuntament de Borriana, Borriana, 1976.

Heredia Robres, J., "Carrers del Teatre", *Cadafal,* maig de 1993.

— "El Certamen literari de la Peregrinació Eucarística de 1898", *Cadafal,* maig de 1999.

— *Pedro Gil, S. J. Escultor*, Ateneu XXI, Vila-real, 2004.

— *Cent fites urbanes a Vila-real,* Ed. Brosquil, Estudis Locals, 4, València, 2004.

— *Vila-real, efemèrides i cronologia històrica,* Ajuntament de Vila-real-Ateneu XXI, 2006.

—"Les pintures de Vergara de l'Arxiprestal", *Cadafal*, maig 2006.

— *Els carrers de Vila-real,* Ateneu XXI, Ajuntament de Vila-real, 2007.

Homer, *Odissea,* Cátedra, 1995.

Huizinga, J., *Homo ludens,* Alianza Editorial, 1968.

Igual Ubeda, A., *El gremio de plateros (Ensayo de una historia de la platería valenciana)*, Servei d'estudis artístics, Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València, València, 1956.

INEM (Institut Nacional d'Ocupació), *Informe del mercado de trabajo de Castellón 2007,* Ministeri de Treball, 2008.

IPCC (Grup Intergovernamental d'Experts sobre el Canvi Climàtic), *Cambio climático 2007: Informe de síntesis,* Organització Meteorològica Mundial, Ginebra, Suïssa, 2007.

Iradiel i altres, "De la conquista a la federación hispánica", en *Història del País Valencià*, vol. II, València, 1989, p. 265-321.

Juan Nebot, M., *Villarreal siglo XX. Anecdotario gráfico I*, Vila-real, Miralles, 1985.

— *Villarreal siglo XX. Anecdotario gráfico II (1925-1950),* Vila-real, Sichet, 1986.

Lamparero J. i col·l., *Plan de mejora de la calidad del aire de la zona. Zona cerámica de Castellón,* Conselleria de Medi Ambient, Aigua, Urbanisme i Habitatge, Generalitat Valenciana, 2008.

Lassala, M., "Alimentación y presupuesto del obrero del campo", en *Tercer Congreso Agrícola Regional de la Federación Agraria de las Provincias de Levante*, Jumilla, 1907, p. 100-125.

Lázaro Carreter, F., *Teatro medieval,* "Odres Nuevos", Castalia, Madrid, 1981.

Lizandra Rubio, J., "Juan Ibáñez: apuntes para una biografía", *Exágono*, 377, 1985, p. 11-13.

— "La capilla de la Comunión de la Iglesia Arciprestal", *Cadafal*, setembre 2006.

— "La entrada principal de la iglesia arciprestal de San Jaime", *Cadafal*, setembre 2008.

— "La ermita de la Sangre. Descripción de una desaparecida Iglesia", *Programa de Semana Santa*, Vila-real, 1992.

Llamas, M. R. i Martínez-Santos, P., "Intensive Groundwater Use: Silent Revolution and Potential Source of Social Conflicts", *Journal of Water Resources Planning and Management*, ASCE, 2005.

Llobregat, E. i Yvars, J. F., *Història de l'art al País Valencià*, Edicions Tres i quatre, València, 1988.

Llop Vidal, E., "Estudio gráfico de la villa neoclásica del Sr. Luis Medrano", *Cimal*, en col·laboració amb el COAV, Delegació de Castelló, València, 1983, p. 27-32.

Llorens, J.B., *Juan Bautista Llorens. Campeón*, Impremta Sichet, 1997.

Llorens Poy, V., *El escultor Ortells. Vida y obra de un maestro*, Ediciones de la Universidad Complutense, Madrid, 1990.

López-Egea, M. Á., *Pelota Valenciana*, Vives Mora, València, 1976.

López Elum, P., "El censal como remedio al préstamo que Valencia ofreció a Alfonso V en 1442", en *I Congrés d'Història del País Valencià*, vol. II, València, 1980, p. 709-713.

Losas Latorre, A. J. i Francés Camús, J. M., *Convento de San Pascual. Patrimonio Artístico. Sala d'"El Pouet del Sant"*, Vila-real, 1992.

Martí Arnándiz, O., *Un liberalismo de clases medias: revolución y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Diputació de Castelló, Castelló de la Plana, 1997.

Martí Castillo, R., *Vila-real: creixement demogràfic i urbà (1960-1991)*, Ajuntament de Vila-real, Temes Vila-realencs, 6, Ajuntament de Vila-real, 1995.

Martí Grajales, F. *Ensayo de un diccionario biográfico y bibliográfico de los poetas que florecieron en el Reino de Valencia hasta el año 1700,* Madrid, 1928.

Martínez, M. J. i Sabater, M. J., "Francisco Mezquita Peris", *Prisión provincial de Castellón 1939-1940 (Palabras y versos)*, Biblioteca Ciudad de Castellón, 10, 1995.

Martínez-Carrión, J. M. i Puche, J., "Alfabetización, bienestar biológico y desigualdad: la Comunidad Valenciana, 1850-1970", en *Historia Agraria*, 47, 2009, p. 167-185.

Martínez Caviró, B., *Cerámica hispanomusulana*, ed. El Viso, Madrid, 1991.

Mas i Usó, P., "El Misteri de Castelló", *Drama Religioso. La famosa representación de la Asunción de Nuestra Señora a los cielos,* Institut Valencià de la Música, Generalitat Valenciana, 2008.

Membrado, J. C. i Martínez i Bernat, A., *El teatre d'Els Tretze,* Ajuntament de Vila-real, 1995.

Membrado Tena, J. C., *Vila-real, ciutat industrial. El taulell i les altres indústries en la història, el present i el futur de la ciutat,* Ajuntament de Vila-real, Delegació de Promoció Cultural, 1995.

—*La indústria cerámica de la Plana de Castelló*, Diputació Provincial, Castelló, 2000.

Mesado Oliver, N., "Alqueries y su entorno en época prerromana", *Alqueries el temps d'un poble*, Castelló, 2004.

Mezquita Broch, P., "Activitats socio-professionals a Vila-real durant el decenni 1850-1859", *Butlletí Centre d'Estudis de la Plana*, 10, 1987, p.7-21.

— *Historia de la familia en Vila-real, 1831-1935*, Madrid, UNED, Departament d'Història Contemporània, tesi doctoral inèdita, 2009.

Millo, L., *El Trinquet*, Prometeo SL, 1976.

Mínguez, V., "Barroco y academicismo", en M. CHUST, director, *Historia de Castellón*, Castelló, 1992, p. 441-460.

Miralles Climent, J., "L'Ajuntament constitucional de Vila-real davant el bandolerisme i la guerrilla carlina (1839-1849)", BSCC, LXXXII, 2006, p. 251-288

MMA (Ministeri de Medi Ambient), *Análisis preliminar de la huella ecológica en España. Informe de síntesis,* Ministeri de Medi Ambient, 2007.

Moliner, J., "La enseñanza durante la Segunda República", *Cadafal*, 1995.

Mundina Milallave, B., *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Imprenta de Rovira hermanos, Castelló, 1873.

Muñoz Ibáñez, M., *La pintura valenciana del siglo XX* (2 vols.), Federico Doménech, SA, València, 1998.

Navarro–Igual–Aparici., "Los inmigrantes y sus formas de inserción social en el sistema urbano del reino de Valencia (s. XIV-XVI)", en *Revista d'Història Medieval*, 10, València, 1999, p. 161-198.

Obiol Menero, E., *Toponimia rural de Vila-real*, Caixa Rural, Vila-real, 1984.

— *L'aprofitament de l'aigua a l'horta del Millars*, Diputació de Castelló, 1985.

—*Terra i propietat a la Borriana tarongera del s. XIX,* Ajuntament de Borriana, Col·lecció Papers, 10, Borriana, 1988.

— "Josep Nebot i Pérez. Un vila-realenc en la Renaixença", *Cadafal,* maig de 1998.

— "El sistema agrario. Evolución y transformación", *Historia de la Cooperativa Agraria y Caja Rural de Villarreal 1919–1994*, Caixa Rural Catòlica Agrària, Vila-real, 1994, p. 31-63.

— "La consolidación de un nuevo modelo económico. *Entre la tradición agrícola y el crecimiento industrial", Historia de la Cooperativa Agraria y Caja Rural de Villarreal 1919-1994*, Caixa Rural Catòlica Agrària, Vila-real, 1994.

—"Castelló de la Plana: de vila a ciutat. Demografia i urbanisme (1880-1950)", *Els escriptors castellonencs del primer terç del s. XX i les Normes del 32,* Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2008, p.19-41.

Olucha, F., "El arte en el siglo XVI", en M. CHUST, director, *Historia de Castellón*, Castelló, 1992, p. 321-340.

Ortega y Gasset, J., *Sobre la caza, los toros y el toreo,* Alianza Editorial, 1986.

Ortells Chabrera, V., *La Plana de Castelló: jerarquia i connexió urbana,* Col·legi oficial d'Arquitectes, Castelló, 1980.

— *Geografía urbana y del poblamiento en la Plana de Castelló*, Ajuntament de Castelló, Premi d'Humanitats Ciudad de Castellón, 1987.

— *Solar y Hábitat. El medio físico en la construcción de los núcleos castellonenses*, Diputació de Castelló, Col·lecció Universitària, 22, 1992.

—"La imatge de la ciutat" en *Miscelánea homenaje a José María Doñate*, Vila-real, Ajuntament de Vila-real, Universitat Jaume I, 1993, p. 105-120.

—*La ciutat preindustrial valenciana*, Biblioteca de les Aules, 4, Diputació de Castelló, 1993.

—"Conseqüències urbanes del traçat de la Panderola a les ciutats de la Plana", *Millars, Espai i Història,* XVII, Universitat Jaume I, 1994, p. 25-37.

—"Vila-real: la construcció d'una ciutat mediterrània", *Professor Joan Vilà Valentí. El seu mestratge en la geografia universitària*, Col·lecció Homenatges, Universitat de Barcelona, 1999, p. 1143-1153.

—"Vila-real i les viles del rei Jaume I", *Font*, 10, Ajuntament de Vila-real, 2008, p. 49-56.

OSE (Observatori de la Sostenibilitat a Espanya), *Sostenibilidad local. Una aproximación urbana y rural*, Alcalá de Henares, Madrid, 2009.

Palomba, R., "Calidad de vida: Conceptos y medidas", *Taller de calidad de vida y redes de apoyo de los adultos mayores,* CELADE, divisió de població de la CEPAL, Santiago de Xile, 2002.

Pardo Molero, J. F., "La furia del capitán Salas. Los notables de Villarreal frente a un alojamiento de tropas en 1537", BSCC, LXXVIII, 2002, p. 561-585.

Pascual, B., "Agricultura i contaminació de sòls i aigües", XVII Fòrum Universitari Joan Lluís Vives, Curs 8, *Aigua: perspectives d'un recurs essencial*, 2009.

Pastor Fuster, J., *Biblioteca valenciana de los escritores que florecieron hasta nuestros días y de los que aun viven con adiciones y enmiendas á la de D. Vicente Ximeno,* toms I i II, Impremta Mompié, València, 1827 i 1830; Col·lecció Biblioteca Valenciana, facsímil, Llibreries París-València, València, 1980.

Patuel Chust, P., *Vila-real art d'avui*, 1997.

Patuel, P. i Obiol, E., "La gripe de 1918 en Villarreal", BSCC, LXIII, Castelló, 1987, p. 127-143.

Pérez Guillen, I.V., *La pintura cerámica valenciana del siglo XVIII*, Edicions Alfons el Magnànim, València, 1991.

Pérez Sánchez, A. E., *Pintura barroca en España 1600-1750*, Madrid, 1992.

Peris Domínguez, J., *Gimeno Barón, Exposición Antológica*, Castelló, 1990.

Peris Torner, J., *El tranvía a vapor de Onda al Grao de Castellón de la Plana (1888-1963),* Ajuntament de Castelló, 1993.

Pi, J. F. i Pons, V., "La construcción de un puente en el camino real de Barcelona (Vila-real, 1486-1509): aportación a la obra del Mestre d'obres Pere Compte", BSCC, 2002, p. 197-212.

Piqueras, J. i Sanchis, C., *L'organització històrica del territori valencià,* Col·lecció Territori, 2, Generalitat Valenciana, COPUT, 1992.

Piles Ros, L., *La población valenciana a través del Llibre de Avehinament, 1400-1449*, València, 1978.

Pitarch Almela, V., *Llengua i església durant el barroc valencià*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2001.

Plinio Segundo, C., *Historia natural*, Ministeri d'Indústria i Energia. Institut Geològic i Miner d'Espanya. Reproducció facsímil de l'edició de 1621.

Pons Chust, R., *La Panderola, 1888-1963*, Brosquil Edicions, València, fora de col·lecció 7, 2002.

Ponz, A., *Viage de España, en que se da noticia de las cosas mas apreciables, y dignas de saberse, que hay en ella*, Editorial Viuda de Ibarra, Madrid, 1788, 1789.

Pozo Chacón, J. A. del, *Prohoms i camperols. Espai agrari i poder local a Vila-real (1362-1386)*, Vila-real, 1995.

Quirante Santacruz, L., *Teatro asuncionista valenciano de los siglos XV y XVI,* Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura, Educació i Ciencia, 1987.

Quirós Candau, F., *Los nitratos en los pozos del término municipal de Villarreal. Incidencia en la salud y aportación de nitrógeno en los cultivos,* Caixa d'Estalvis de Sagunt, 1992.

— *El Rullo del Bous,* inèdit, 2005.

Rambla Zaragoza, W., *Seis poéticas definitivas en la plástica de Castellón (1955-1985)*, Castelló, 1990.

Rambla, W. i Torrent, R., "El arte en el siglo XX", en M. CHUST (ed.), *Historia de Castellón*, Castelló, 1992, p. 661-680.

Ramón de María, "Un hospital y dos puentes", BSCC, Castelló, 1934.

— *El Repartiment de Burriana y Villarreal*. Societat Castellonenca de Cultura, València, 1935.

Regidoria d'Ocupació, *Estudi socioeconòmic de Vila-real*. Ajuntament de Vila-real, 1990.

Reigossa, C. (ed.)., *El neologismo necesario.* Fundación EFE. Madrid, 1992.

Retana, A., *Historia del arte frívolo*, Tesoro, Madrid, 1964.

Riquer, M. de, *Lletres de Batalla*, Editorial Barcino, Barcelona, 1963.

Roca Traver i Ferrer Navarro, *Historia de la cultura valenciana. Documentos y datos para su estudio*, 2 vol., València, 2004.

Rodríguez Culebras, R., "Notas sobre una obra inédita del taller de Joanes", *Archivo de Arte Valenciano*, València, 1979.

Rodríguez Culebras, R., "Tablas del retablo de San Jaime de Vila-real", *Todos con Santiago. Patrimonio eclesiástico. Xacobeo'99*, Santiago de Compostel·la, 1999, p. 168-181.

Rodrigo Lizondo, M., "La Unión Valenciana y sus protagonistas", *Ligarzas*, VII, València, 1975.

Roger Fernández, G., *Estrategias de vertebración territorial. Plan de desarrollo urbanístico de la Comunidad Valenciana,* COPUT, 1995.

Román Millán, I., *El regadío de Vila-real durante los siglos XIII-XIV*, Vila-real, 2000.

Rosselló Verger, V., *55 ciutats valencianes*, Universitat de València, 1984.

Sáez Abad, R., *La guerra de los dos Pedros 1356-1369. El conflicto castellano-aragonés*, Madrid, 2008.

Sainz de Vicuña, J.M., *La distribución comercial: opciones estratégicas,* Madrid, 1998.

Sánchez Adell, J. i altres, *Personajes ilustres castellonenses. Diccionario biográfico de la provincia de Castellón,* Ajuntament de Castelló, 1997.

Sánchez Gozalbo, A., *El paisatge en la Literatura Valenciana*, Societat Castellonenca de Cultura, Castelló de la Plana, 1934.

Sanchis Déusa, C., *Els ponts valencians antics*, Generalitat Valenciana, València, 1993.

Sanchis Guarner, M., *La llengua dels valencians*, València, Edicions Tres i Quatre, 1980.

—*Els inicis del teatre valencià modern (1784-1874),* València, Institut de Filologia Valenciana, 1980.

Sainz de Robles, F., *Libro de oro del Real Madrid 1902-1952*, Ediciones Ares.

Salaün, S., *El cuplé*, Espasa Calpe, 1990.

Salavert Fabiani, V., *Aproximació a la Germania a Vila-real (1520-1521)*, Publicacions de l'Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 1988.

Sant Agustí, *Confesiones,* Alianza Editorial, 1990.

Sarthou Carreres, C., "Provincia de Castellón", *Geografía General del Reino de Valencia*, Alberto Martín, Barcelona, 1913; edició facsímil de la Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castelló, 1989.

— "La capilla de San Pascual de Villarreal. La cuna del churriguerismo valenciano", BSCC, 1922, p. 174-176.

— "Los Vergara en Villarreal", BSCC, t. III, 1922, p. 58-61.

— "Villarreal, cuna del protobarroquismo valenciano", *Penyagolosa*, 6, 1960.

— *Villarreal y sus santuarios,* Armengot e hijos, Castelló, 1909.

— *Los santuarios,* Armengot e hijos, Castelló, 1909.

— *Impresiones de mi tierra*, José Huguet editor, València, 1984.

— "El arte retrospectivo en la provincia de Castellón. Notas para un inventario", *Museum*, 5, 1918-1920, p. 5-44.

Sauquillo, A., "La contaminación de las aiguas subterraneas. Una responsabilidad moral, política y ambiental", II Congrés Ibèric d'Aigües, Porto, Portugal, 2000.

Sabaté i Curull, F., "Els bándols com a solidaritat en la societat urbana baixmedieval", *Afers. Fulls de recerca i pensament*, 30, 2004, p. 456-472.

Serrano Rovira, J. P., *Estudio de modelización de los resultados de los PACs de Castellón, Vila-real, Benicarló y La Vall d'Uixó*, Federació Provincial de Comerç de Castelló, 2005.

Simbor, V. i Carbó, F., *Literatura actual al País Valencià,* Publicacions de l'Abadia de Monserrat, 1993.

Simó Querol, E. N. i Chiner Gimeno, J., "La Bailía de Vila-real en el siglo XVII, según los libros de cuentas del M. Racional", I Congrés d'Història i Filologia de la Plana, Nules, 1988, p. 159-182.

Sirera Turó, J. Ll., "El sainet valencià: unes arrels a flor de terra", *Les arrels del teatre valencià actual,* (ed. J.Ll. Sirera i Manuel Vilanova), Ajuntament de Vila-real, 1993, p. 47- 66.

— *Història de la Literatura valenciana,* València, Edicions Alfons el Magnànim, 1995.

Sirera Turó, J. Ll. i altres, *Xarxa Teatre. 25 anys: sense fronteres*, Publicacions Xarxa Teatre, Castelló, 2008.

Soler Ferrer, M. P., *Historia de la cerámica valenciana*, Vicent García Editors, València, 1987.

Tellols, E., "Deportistas de ayer*", Poble,* abril, 2002-desembre, 2003.

Tirado Gimeno, P., "La pintura de Llorens Bort", *Exágono*, 397, 1989, p. 8-9.

— "El crist d'ivori de les monges clarisses", *Exágono*, 367, 1983, p. 13-15.

— "Patrimoni Històric-Artístic", *Exágono*, 380, 1986.

— "Centenari de José Ortells", *Exágono*, 388, 1987, p. 8-9.

— "El patrimonio artístico de la Caja Rural", *Historia de la Cooperativa Católico Agraria y Caja Rural de Villarreal (1919-1994*), Vila-real, 1994, p. 381-443.

— "El nostre campanar", *Exágono*, 339, 1978, p. 23.

Tirado Gimeno, P. i Almela Viciano, J., "Reseña descripción y breve historia de la imaginería mariana villarrealense", BSCC, Castelló, 1978.

Tirado Safont, J. L.*, Y fuimos albinegros,* Caja de Ahorros y Monte de Piedad de Castellón, 1984.

Tormo, E., *Levante*, Editorial Calpe, Madrid, 1928.

Torres Balbás, L. i altres, *Resumen histórico del urbanismo en España*, Instituto Nacional de la Administración Pública, Madrid, 1968.

Torró Abad i Guinot Rodríguez, "De la madina a la ciutat. Els pobles del sud i la urbanització dels extramurs de València (1270-1370)", en *Saitabi*, LI-LII, València, 2001-2002.

Tortajada, R., "Cálculo de la huella ecológica en la Comunitat Foral de Navarra. 1999-2003-2007", Seminario "La huella ecológica en Espanya", 22 i 23 de octubre de 2007, MMA, Madrid.

Traver Garcia, B., *Historia de Villarreal*, Establiment tipogràfic de J. Botella, Vila-real, 1909; reimpressió, Ajuntament de Vila-real, 2007.

— "La iglesia del convento", *Revista San Pascual*, Vila-real, 1909.

— "El Camarín de San Pascual", *Revista San Pascual*, Vila-real, 1917.

— "Real Capilla de San Pascual Baylón", *Revista San Pascual*, Vila-real, 1917.

Tusell, J., *Historia de España del siglo XX*, Taurus, Madrid, 1999

UE (Unió Europea), Directiva 2003/87/CE del Parlament Europeu i del Consell de 13 d'octubre de 2003 per la qual s'estableix un règim per al comerç de drets d'emissió de gasos d'efecte hivernacle, *Diari Oficial de la Unió Europea* de 25.10.2003, p. L/275/32 - L/275/46.

UE (Unió Europea), Decisió del Consell de 17 de febrer de 2005 sobre la celebració, en nom de la Comunitat Europea, del Conveni sobre l'accés a la informació, la participació del públic en la presa de decisions i l'accés a la justícia en matèria de medi ambient (2005/370/CE), *Diari Oficial de les Comunitats Europees*, de 17.05.2005, p. L 124/1-L 124/3.

UN (United Nations), *World Urbanization Prospects. The 2007 Revision. Highlights,* Nacions Unides, Nova York, 2008

UN (United Nations), *World Urbanization Prospects. The 2007 Revision,* Departament d'Assumptes Econòmics i Socials de les Nacions Unides, Nova York, 2008.

UNDP (United Nations Development Programme), *Human Development Report 2007/2008: Fighting climate change. Human solidarity in a divided world,* Programa de desenvolupament de les Nacions Unides, Nova York, 2007.

Valdecabres Rodrigo, R., *El cens de 1510: Relació dels focs valencians ordenada per les Corts de Montsó*, Universitat de València, València, 2002.

Viciana, R. M. de, *Libro de alabanças de las lenguas hebrea, griega, latina, castellana y valenciana,* edició facsímil de 1574; Ajuntament de Borriana, 2002.

— *Tercera parte Libro tercero de la Chronyca de la inclita y coronada ciudad de Valencia y de su reyno …,* en casa de Juan Navarro ..., València, 1564.

Viciano, P., "Els cofres del rei. Rendes i gestors de la batllia de Castelló (13661500)", *Afers*, Catarroja-Barcelona, 2000.

Vilanova Añó, S., *Gent d'ahir. Evolució demogràfica de Vila-real de la fundació a la Guerra del Francés*, Ajuntament de Vila-real, Vila-real, 1988.

— "Les conseqüències de la Guerra de Successió des del punt de vista demogràfic", *Font*, 8, Ajuntament de Vila-real, 2006, p. 56-70.

Vilanova Candau, V., "Las escuelas de Vila-real durante el periodo 1854-1858", *Estudis Castellonencs,* 8 (1998-1999), p.199-230.

— "Les primeres escoles d'educació primària i de pàrvuls a Vila-real", *Cadafal,* setembre de 2004.

Vilaplana Zurita, D., "Arquitectura barroca castellonense y de las comarcas limítrofes", *Estudis Castellonencs,* 1996-1997, p. 15-40.

Vives, L., *Diálogos,* Alianza Editorial, Madrid, 1987.

Ubieto, A., "Cronología del desarrollo de la Peste Negra en la Península Ibérica", en *Cuadernos de Historia*, 5, 1975, p. 47-75.

Ximeno, V., *Escritores del Reyno de Valencia. T.I Contiene los escritores que han florecido hasta el año MDCL. T.II Contiene los escritores que han florecido desde el año MDCLI hasta el de MDCCXLVIII y principios de XLIX,* Imp. J. E. Dolz, València, 1747 i 1749.

YCELP i CIESIN (Yale Center for Environmental Law and Policy i Center for International Earth Science Information Network), *2008 Environmental Performance Index. Summary for Policymakers,* Centre de dret i política ambiental, Universitat de Yale, New Haven, Estats Units, 2008.

Zaragoza Catalán, A. i Gómez-Ferrer Lozano, M., *Pere Compte arquitecte*, Ajuntament de València i Consorci de Museus de la Generalitat Valenciana, València, 2007.

Zurita, J., *Anales de la Corona de Aragón*, Llibre III, segona part, València, 1972.



Aquest llibre es va acabar d'imprimir
a Vila-real el 17 de maig de 2010,
en els tallers de la Impremta Sichet
amb la col·laboració de Canós Impressors,
Gráficas Timsa, Impremta Llorens i Vilgraf.